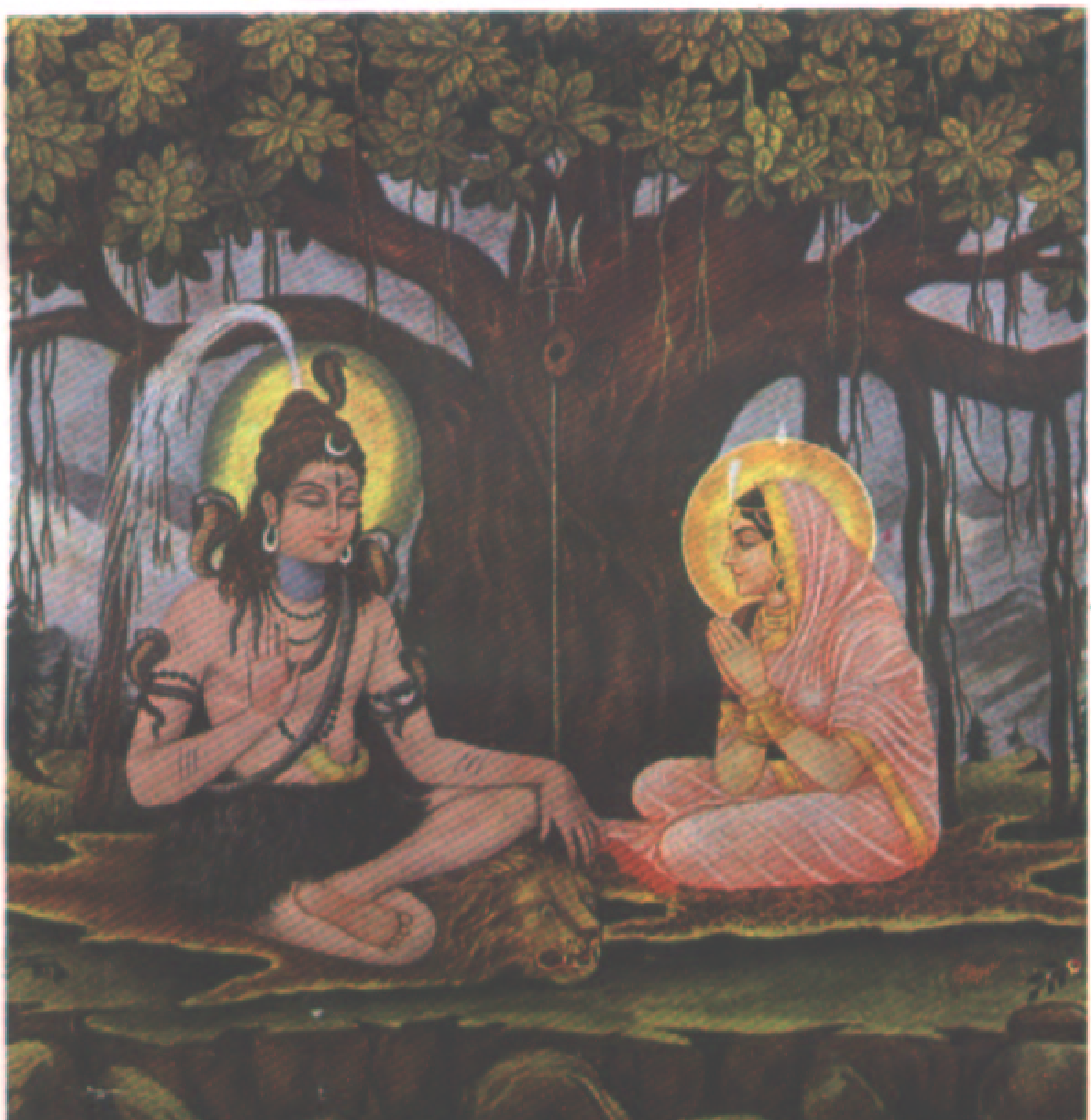
मानस गूढार्थ चंद्रिका

बालकाण्ड (मराठी)

खंड २

लेखक

श्री. प. प. ब्र. स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती

मानस गूढार्थ चंद्रिका

बालकाण्ड : खंड २

'रामचरितमानस' यावरील मराठी बृहत् टीकेचा अंश

लेखक : प.पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती

प्रकाशक :
रामचरितमानस प्रेमी मंडळ,
डोंबिवली.

प्रथम आवृत्ती : गुरुपौर्णिमा , २८ जुलै १९९९

प्रकाशक:

श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ,

४, श्री गणेश अनंतराज सोसायटी, नेहरु रोड,

जलाराम मंदिर जवळ, डोंबिवली (पू.) ४२१ २०१

मुद्रक:

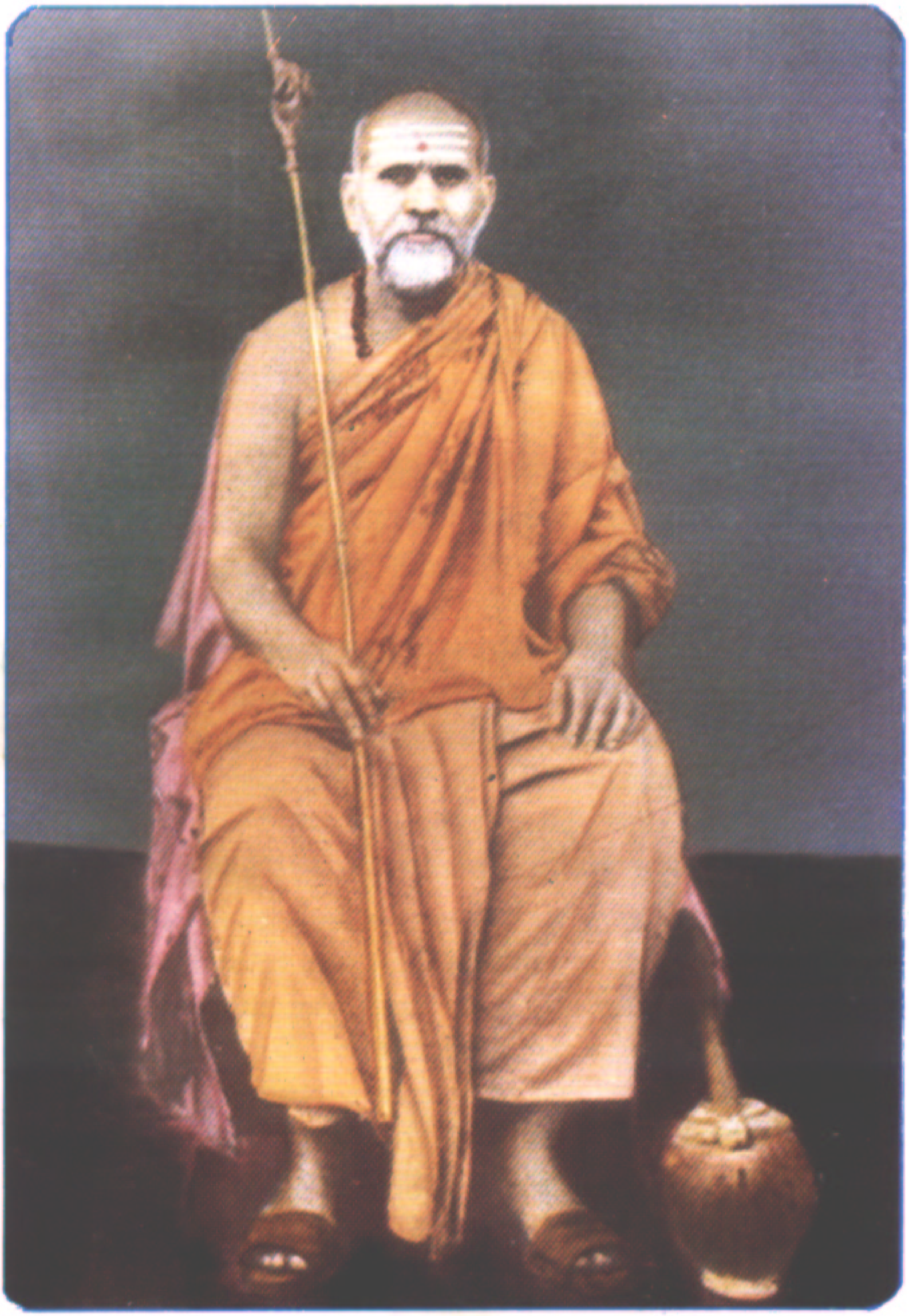
ओमेगा ऑफसेट

मराठा कॉलनी, टिळकवाडी,

बेळगाव - ५९० ००६

फोन : ४२४ १२४

मूल्य : रु. २०० फक्त

श्री प. पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती स्वामी

॥ श्री सद्‌गुरुप्रसन्न ॥

॥ राम ॥

प्रस्तावना

परमपूज्य स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती यांनी लिहिलेल्या 'श्रीरामचरितमानसा' वरील बृहत् टीका 'मानस गूढार्थ चंद्रिका' या ग्रंथातील बालकांडावरील टीकेपैकी काही दोह्यांची टीका या दुसऱ्या खंडात प्रसिध्द केली जात आहे. बालकांडात एकूण ३६१ दोहे असून पू. स्वामींची त्यावरील टीका हस्तलिखित फुलस्केप २१०० पृष्ठांची भरेल इतकी आहे. प्रथम खंडात केवळ बा.कांडातील ३२ व्या दोह्यापर्यंतची टीका प्रकाशित केली गेली. या दुसऱ्या खंडात दोहा ३३ पासून 'सती मोह प्रकरण'समाप्ती पर्यंतची म्हणजे दोहा ६५ चौपाई ४ अखेर पर्यंतची टीका प्रकाशित करीत आहो. पहिल्या ४३ दोह्यांत गूढार्थ खच्चून भरला असल्याने टीकेचा बराच विस्तार झाला आहे.

दोहा ३३ मध्ये गोस्वामी तुलसीदास म्हणतात की भवानींनी शंकरांना जे रामचरित्रासंबंधी प्रश्न केले होते व त्यावर त्यांनी जी उत्तरे दिली तो सर्व संवाद विचित्र कथा प्रबंध रूपाने मी येथे सादर करीत आहे. प्रत्येक कल्पातील त्रेतायुगात रामावतार होतच असतो आणि कल्पभेदानुसार त्यात वैविध्यही आढळते, म्हणून मुनींनी त्यांच्या त्यांच्या अनुभवाप्रमाणे विविध प्रकारे रामकथा गाइली आहे. हे लक्षात घेऊन आणि 'राम अनंत अनंत गुण अमित कथा विस्तार' हे सत्य दृष्टिआड होऊ न देता आपण सर्वांनी जराही आश्चर्य न मानता किंवा कुठल्याही प्रकारे संशयग्रस्त न होता या कथेचा आस्वाद घ्यावा .

दोहा ३४ मध्ये गोस्वामींनी 'रामचरितमानसा'ची रचना केव्हा झाली हे सविस्तर वर्णिले आहे. विक्रम संवत सोळाशे एकतीस मध्ये अयोध्येत रामजन्मतिथीस म्हणजेच चैत्र शुध्द नवमीस मंगळवारी, रामजन्माच्या वेळी जसा योग, (म्हणजे योग लग्न ग्रह वार आणि तिथी होती) तसाच योग आला असता या ग्रंथाच्या रचनेस आरंभ झाला.

या रामजन्मतिथीस सर्व तीर्थे चालत अयोध्येत येतात; तसेच असुर, नाग, खग, देव, मुनी, मानव सर्व अयोध्येस येऊन विविध प्रकारे रघुनायकाची सेवा करतात, जन्म महोत्सव साजरा करून प्रभूच्या मंगल सुयशाचे वर्णन करतात. आनंदाने शरयूच्या पवित्र जळात स्नान करून श्यामसुंदर रामप्रभूंच्या नामाचा जप, ध्यान इत्यादी करतात. शरयू आणि अयोध्या रामप्रभूंना अत्यंत प्रिय असून त्यांचे माहात्म्य अपार आहे. अयोध्येत प्राणत्याग करण्याने कुठल्याही जीवास मोक्ष मिळतो, त्याची जन्ममरणचक्रातून सुटका होते.

नंतर गोस्वामींनी या कथेस 'रामचरितमानस' हे नाव कसे मिळाले त्याचे वर्णन

केले आहे. या ग्रंथाची रचना प्रत्यक्ष शंकरांनी करून ते आपल्या मानसात गुप्त ठेवले होते आणि उत्तम समय पाहून ते शिवेस सांगितले. त्यांनीच त्यास 'रामचरितमानस' हे शुभ नाम दिले असून ह्या मानसाची रचना कशी झाली व जगात याचा प्रचार आणि प्रसार कसा झाला हे 'मानस' आणि 'सुकीर्ति शरयू' रूपकांच्या आधाराने गोस्वामींनी वर्णन करून सांगितले आहे.

गोस्वामी तुलसीदास हे रूपक-सम्राट आहेत. 'मानस' रूपक आणि 'सुकीर्ति शरयू' रूपक ही दोन्ही सुदीर्घ रूपके पाहून याबद्दल आपली खात्री होते. पू. स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती यांनी या रूपकांचा सविस्तर उलगडा करून शेवटी कोष्टक रूपानेही ही सादर केली आहेत. या दोन्ही रूपकांवरील पू.स्वामींची टीका खरोखरच अप्रतिम आहे.

शिवकृपेनेच या 'मानसा'ची उत्पत्ती झाली आहे. तुलसीदासांचे हृदय हीच खोलगट जागा आहे. त्यांची सुमती भूमी ही Catchment area आहे. कुठल्याही सरोवराच्या सभोवतालची भूमि ही Catchment area असते, पावसाचे वरून पडणारे व या भूमीवरुन येणारे पाणी साठण्यास सखल, खोलगट जागा हवी तसे तुलसीदासांचे अगाध हृदय आहे. बुध्दीची ग्रहण शक्ती आणि धारणा शक्ती दोन्ही उत्तम लागतात. नाहीतर काही वेळा ग्रहण लवकर केले जाते पण लवकर विसरही पडतो. ग्रहण केलेल्याची धारणा व्हावी लागते. म्हणजे श्रवण, मनन आणि निदिध्यासन सर्वांची आवश्यकता कशी असते हे पू. स्वामींनी फार सुंदर रीतीने दाखवून दिले आहे.

वेदपुराणे ही खाऱ्या पाण्याच्या सागराप्रमाणे असतात, त्यातील जलच साधू हे जलदाप्रमाणे गोड करून आपणास कसे देतात आणि हे पावसाचे पाणी म्हणजेच 'रामसुयशवारी' असून ते मधुर, मनोहर आणि मंगलकारी कसे आहे याचे विवेचन मुळातूनच वाचण्यासारखे आहे. सगुण लीला हीच या रामसुयश जलाची स्वच्छता असून अवर्णनीय अशी प्रेमभक्ती ही मधुरता आणि सुशीतलता कशी आहे हे फार सुंदर दाखवून दिले आहे. मानसाच्या आसपास जो पाऊस पडतो ते पाणीही वाया जात नाही, ते जमिनीत मुरून रामभक्तीरूपी साळीच्या पिकास कसे उपयुक्त ठरते, ते बघण्यासारखे आहे. हे पवित्र राम सुयशवारी श्रवण मार्गाने येऊन कवीच्या मानसात स्थिर होते व काही काळाने ते (चारु - धिराना) म्हणजेच पिकते. म्हणजेच गाळ वगैरे खाली बसून स्वच्छ होते.

मुळात खऱ्या मानस सरोवरास घाट वगैरे नाहीत पण तुलसीदासांच्या बुध्दीने विचारपूर्वक या श्रीरामचरितरूपी मानसास चार सुंदर असे संवादरूपी घाट बांधले आहेत. ते पावन, मनोहर असून प्रत्येकास सात कांडरूपी सात सोपान (पायऱ्या) आहेत. हे चार दिशांचे चार घाट म्हणजे शिव-पार्वती, याज्ञवल्क्य-भरद्वाज, काकभुशुंडी-गरुड, आणि तुलसीदास व श्रोते यांतील चार संवाद आहेत. असे सांगून कुठला घाट म्हणजे कुठला संवाद, तसेच

कथेच्या ओघात या संवादांचे इतके बेमालूम मिश्रण झाले आहे की हे वेगवेगळे चार संवाद आहेत हे लक्षातच येत नाही. म्हणून कुठला संवाद चालू आहे हे ओळखण्याच्या खुणा वगैरे संबंधी पू. स्वामींनी केलेले विवरण वाचले की आपण अगदी थक्क होतो.

नंतर रघुपतींचा अगुण अपार महिमा हेच या सरोवराचे अगाध आणि श्रेष्ठ जल आहे असे सांगून प्रत्यक्ष मानस सरोवरापेक्षाही 'श्रीरामचरित मानस' कसे अलौकिक व श्रेष्ठ आहे हेही दाखवून दिले आहे. यातील रामसीता-यशरूपी जल अमृतासारखे असून यातील उपमादी अर्थालंकार हेच यातील लाटांचा मनोरम विलास कसा आहे हे सोदाहरण पटवून दिले आहे. सघन सुंदर चौपाया याच या मानसातील कमल-वेली असून त्यांच्या तळाशी असलेले मोत्यांचे शिंपले म्हणजे विविध युक्ती आहेत. छंद, सोरठे, दोहे म्हणजे विविध रंगी कमळांचे समुदाय असून अनुपम अर्थ हे त्यांतील पराग, उत्तम भाव हा त्यातील मकरंद आणि उत्तम भाषा हा त्या कमळांचा सुवास कसा आहे हे अत्यंत मार्मिक रीतीने दाखवून दिले आहे. यामुळे सुकृती पुंजरूपी भ्रमरांच्या रांगा या कमलांकडे कशा आकर्षित होतात हे पाहण्यासारखे आहे. नंतर या मानसातील हंस, मीन, जलविहंग व इतर जलचर कोणते याचे स्पष्टीकरण अत्यंत मार्मिक आणि तितकेच चित्ताकर्षक झाले आहे. संतसभा ही या मानसाच्या चहूबाजूस पसरलेली आमराई असून तीत श्रध्दारूपी वसंत ऋतूच नेहमी बहरलेला असतो. या आमराईतील लतावितानें, फुले, फळे व फळांतील रस कोणता वगैरे वर्णन वाचले की तो रसास्वाद आपणांसही लाभावा अशी लालसा उत्पन्न झाल्याखेरीज राहत नाही. या मानसाच्या रसास्वादाने भक्तीच्या विविध पायऱ्या ओलांडल्या जाऊन अष्टसात्त्विक भाव उत्पन्न होऊन परमानंदाची, परमशांतीची प्राप्ती कशी होते हे पू. स्वामींनी अत्यंत रसाळपणे वर्णन केले असुन त्यात त्यांच्या स्वानुभूतीमुळे एक अवीट गोडी निर्माण झाल्याचे आपणांस जाणवते. या मानसाचे चतुर रखवालदार कोण, याचे अधिकारी कोण वगैरे सांगून कुणाकुणाला या मानस सरोवराचा लाभ मिळू शकतो तेही सांगितले आहे. याउलट त्या लाभापासून कोण वंचित राहतात याचेही वास्तवपूर्ण वर्णन केले आहे. कामी लोकांना रुचणारे विविध कथारस यात नाहीत त्यामुळे ते इकडे फिरकतच नाहीत असे म्हटले आहे. कामी लोकांना कामकथाच रुचतात असे सांगताना साहित्य शास्त्रास धरून नायकांचे, स्वपतींचे ४ भेद, उपपतींचे २ भेद आणि प्रकृती, धर्म, वय आणि अवस्था भेदाने नायिकांचे अनेक प्रकार कसे झाले आहेत याचे थोडेसे दिग्दर्शन केले आहे. (अर्थात् मर्यादा पाळूनच)

या मानस सरोवराकडे येण्याच्या मार्गात ज्या विविध अडचणी आहेत त्यांचेही यथातथ्य वर्णन मुळात गोस्वामींनी जे केले आहे त्याचे बोली भाषेत स्पष्टीकरण जे पू. स्वामींनी केलेले आहे ते जरूर वाचण्यासारखे आहे. ज्याच्यावर रामकृपा असेल त्यास ही विविध विघ्ने बाधत नाहीत आणि त्यासच दर्शन, मार्जन, मज्जन आणि पान इत्यादी घडते व मग तो या

मानसास कधी सोडतच नाही! संपूर्ण मानसाच्या रूपकाचे कोष्टकांत स्पष्टीकरण दोन विभागांत केले असून १ ते ६३ मुद्दे एकदा आणि ६४ ते ८६ मुद्दे नंतर घेऊन हे सुदीर्घ रूपक लक्षात येण्यास वाचकांना मदत व्हावी अशी काळजी पू. स्वामींनी घेतली आहे.

यानंतर या 'रामचरितमानसा'तून 'राम सुकीर्ती शरयू' कशी उगम पावली आहे हे सांगताना बुद्धीचे 'शुश्रुषा, श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा' हे चार गुण व 'मानस' अवगाहनाने 'ऊह, अपोह, अर्थविज्ञान व तत्त्वज्ञान' हे आणखी चार गुण प्राप्त होऊन बुद्धी पूर्ण विमल कशी बनते हे सांगितले आहे. प्रेमाने, आदराने श्रवण, मनन, निदिध्यास झाल्याने कीर्तन आपोआपच कसे होऊ लागते हे स्वानुभवाचे आधारावर दाखवून दिले आहे. हृदयातील प्रेमानंदाचा पूरच काव्य-सरितेच्या रूपाने संतांच्या वाणीतून प्रगट होऊ लागतो!

नंतर मानसाचे नामकरण, शरयूचे नामकरण यासंबंधीचे निरूपण 'श्री तुलसी-संकेत अद्‌भुतहि' या शीर्षका योगे सूचित केले आहे. शरयूची माहिती देताना प्रत्यक्ष वस्तुस्थिती, ऐतिहासिक व पौराणिक दृष्टिकोनांतून माहिती संकलित करून त्यांचा समन्वय करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

त्रिविध तऱ्हेचे श्रोते आणि अनुपम अशी संतसभा यांच्याशी गोस्वामी तुलसीदासांनी शरयूच्या काठावरील, पुर, ग्राम, नगर आणि अनुपम अयोध्या यांच्याशी रूपक केले आहे त्या निमित्ताने उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ श्रोत्यांची लक्षणे देऊन संतसभेची अनुपमताही दाखवून दिली आहे. नंतर शरयू, भागिरथी आणि शोणभद्र नद यांच्या संगमाचे वर्णन आहे. त्यात सप्त नद कुठले वगैरेही माहिती देण्यात आली आहे. कुठलाही संदर्भ आला की त्यासंबंधीची अद्ययावत् माहिती दिल्याखेरीज पू. स्वामीजी कधीच पुढे जात नाहीत त्यामुळेच या टीकेला एखाद्या ज्ञानकोशाचे स्वरूप आले आहे.

उमा-महेश विवाहातील वऱ्हाडी म्हणजे या सुकीर्ती शरयूतील जलचर आहेत असे गोस्वामींनी म्हटले आहे. याचे स्पष्टीकरण करताना कुठले देव कुठले जलचर असावे वगैरे जो खुलासा केला आहे तो वाचनीय आहे. तसेच रघुवर जन्मी मोद अभिनंदन यात रघुवर मध्ये राम, भरत, लक्ष्मण आणि शत्रुघ्न या चौघांचा कसा अंतर्भाव होतो हे दाखवून देऊन या चौघांचे बालचरित म्हणजेच या सरितेतील विविध रंगांची कमळे कशी आहेत हे सांगून कुठली लीला म्हणजे कुठल्या रंगाचे कमळ वगैरे तपशीलवार स्पष्टीकरण दिले आहे.

सीता-स्वयंवराची कथा ही या नदीला व्यापून असणारी सुंदर छबी आहे, या चौपाईवरील टीकेत स्वयंवराचे विविध प्रकार आणि त्यांची मानसांतील उदाहरणे यांचे दिग्दर्शन केले आहे. या कथेत जे पटू प्रश्न व त्यांची सविवेक उत्तरे आली आहेत त्यांना गोस्वामींनी नावा आणि नाविक असे म्हटले आहे. या एका चौपाईवर पू. स्वामींनी ४ पृष्ठे टीका लिहिली असून प्रत्येक कांडातील पटू प्रश्न व त्यांची सविवेक उत्तरे उदाहरणादाखल देऊन स्पष्टीकरण

केले आहे. तसेच प्रश्नांचे वर्गीकरण करून पाच प्रकारचे प्रश्न या पाच प्रकारच्या नावा कशा आहेत हे दाखवून दिले आहे.

परशुरामांचा क्रोध ही या नदीची घोर धार असून रामलक्ष्मणांचा त्यांच्याशी झालेला संवाद हाच सुबद्ध घाट कसा आहे हे दाखवून दिले आहे. उन्हाळ्यात शरयूला येणारा सुखावह पूर म्हणजे भावांसह झालेल्या रामविवाहोत्सवाचे जे सविस्तर वर्णन तो होय. यावरील टीकाही अत्यंत मनोरम आहे. राम अभिषेकासाठी केलेली वस्तूंची, सामुग्रीची जुळवाजुळव म्हणजे सरितेच्या तीरावर पर्वकाळी जमलेला समाज असून कैकयीची कुमती म्हणजेच शेवाळ धरलेले असून भरतचरित्र म्हणजे पर्वकाळी अरिष्ट निरसनासाठी योजलेले जप, याग इत्यादी उपाय आहेत असे गोस्वामींनी जे म्हटले आहे ते कसे सार्थ आहे हे टीकेत दाखवून दिले आहे.

कलितील अघ, खल, अवगुण इत्यादींचे कथन हाच या सुकीर्ती शरयूतील जलाचा मळ, बक, काक इत्यादी कसे आहेत हे पू. स्वामींनी फार सुंदर दाखवून दिले असून कोष्टकरूपाने ३८ मुद्यांची चर्चा वाचकांच्या पुढे ठेवली असल्याने या सुदीर्घ रूपकाचा व्यवस्थित उलगडा होण्यास मोलाची मदत झाली आहे.

पुढे या सुकीर्ती शरयूच्या ठिकाणी सहा ऋतूंतील शोभेचे रामचरित्रातील कथाभागाशी असलेले साम्य जे पू. स्वामींनी दाखविले आहे ते पाहिले की मन थक्क होते. विशेषतः 'दु:सह ग्रीष्म रामवनगमनू' यावरील टीकेत कवितावलीतील पदांचा अनुवाद वगैरे देऊन पू. स्वामींनी ही टीका फारच रोचक केली आहे.

सतीशिरोमणी सीतेच्या गुणांची कथा हीच या रामसुयश जलाची अमलता-स्वच्छता कशी आहे, भरताच्या स्वभावाचे वर्णन म्हणजेच सदा एकरस असलेली सुशीतलता कशी आणि चारी भावांचे परस्परांच्या संबंधीचे अवलोकन, बोलणे, भेटणे, हसणे इत्यादीत दिसून येणारे प्रेम ही सुबंधुता त्या जलाची माधुरी आणि सुवास कसे आहेत यावरील टीका इतकी हृदयद्रावक आहे की ती वाचताना या जलाच्या माधुर्याची अनुभूती सहृदय वाचकांस येऊन त्याचे हृदय द्रवून नेत्रांतून अश्रू ओघळू लागतात, इतके हे वर्णन हृदयस्पर्शी झाले आहे.

गोस्वामींची दीनता हाच या जलाचा हलकेपणा कसा आहे हे दाखवून श्रवणापासून ज्ञानोत्तर भक्ती आणि प्रत्यक्ष भगवद् साक्षात्कारापर्यंतचे सर्व पारमार्थिक लाभ या 'श्रीरामचरित् मानस' आणि 'रामसुकीर्ति शरयू'तील रामसुयशजलाने कसे होतात, हे फारच सुंदर रीतीने दाखवून दिले आहे. अशा या मानसात ज्यांना स्नान घडत नाही ते कलिकालांकडून ठकविले गेले असे निश्चित समजावे, असे शेवटी म्हटले आहे.

या नंतर गोस्वामींनी 'रामकथा वर्णन करतो' अशा अर्थी केलेल्या २२ प्रतिज्ञा व ज्या प्रश्नांच्या उत्तरांच्या रूपाने ही रामकथा अवतरली, ते २२ प्रश्न आणि त्यांची उत्तरे यांची उत्तम सांगड घालून दाखविली आहे. प्रतिज्ञा, प्रश्न आणि उत्तरे यात खुणेचे शब्द घालून

गोस्वामींनी त्यांचा परस्पर संबंध कसा खुबीने. अनुपमरीत्या दाखवून दिला आहे हे वाचले की गोस्वामींच्या अद्‌भुत काव्यकलेसंबंधी खात्री पटते. येथे बा. कांडातील पहिल्या ४३ दोह्यांची टीका समाप्त झाली आहे.

या पुढे भरद्वाज-याज्ञवल्क्य संवादास सुरुवात होते. हा संवाद कुठे, केव्हा काय कारणाने झाला वगैरे सर्व तपशील दोहा ४७ अखेर असून दोहा ४८ पासून या संवादाच्या अंतर्गतच सतीमोह प्रकरणास सुरुवात होत आहे. हे प्रकरण दोहा ६५। चौपाईत ४ अखेर संपत असून तेथेच या २ ऱ्या खंडाची समाप्ती झाली आहे.

यात सुरुवातीस भरद्वाजांची योग्यता वर्णन करताना ते परम राम भक्त तर होतेच शिवाय 'तापस शमदम दया निधान आणि परमार्थी पथि परम सुजाण' होते असे गोस्वामींनी म्हटले आहे. हे वर्णन कसे सार्थ आहे हे टीकेत मानसातील उदाहरणे देऊन पटवून दिले आहे. तसेच तप, शम, दम, दया वगैरेंच्या व्याख्या देऊन स्पष्टीकरण केले आहे. परमार्थी पथि परम सुजाण' यावरील टीकेत मनुष्य सोडून इतर जीवांपुढे एकच मार्ग जन्मापासून मरेपर्यंत असतो. त्यास प्रेयमार्ग म्हणतात. पण मनुष्यास प्रेयमार्गाखेरीज आणखी एक मार्ग असतो ज्यास श्रेयमार्ग किंवा निवृत्तीमार्ग म्हणतात असे म्हणून या दोन्ही मार्गांचे वर्णन केले आहे. तसेच कर्ममार्गातील, ज्ञानमार्गातील आणि भक्तिमार्गातील परम सुजाणता कोणती याचेही दिग्दर्शन केले आहे.

यानंतर प्रयागला माघात भरणाऱ्या मकर मेळ्याचे वर्णन असून ऋषी आणि मुनी दोन्ही येतात असे म्हटले आहे म्हणून दोन्हीतील अर्थभेद स्पष्ट केला आहे. मुनि - मौनी ज्ञानी आणि ऋषी = सत्यवचनी ज्ञानी असे भेद सांगून ऋषींचे सात प्रकार व त्यांची उदाहरणेही दिली आहेत. १. महर्षी - व्यास, २. देवर्षी - नारदादी, ३. ब्रह्मर्षी - वसिष्ठ, ४. परमर्षी = भेल. ५. काण्डर्षी - जैमिनी, ६. श्रुतर्षी - सुश्रुत आणि ७. राजर्षी - ऋतुपर्ण, मनु वगैरे. महर्षी सर्वात श्रेष्ठ, त्या खालोखाल इतर, याशिवाय जे कल्पान्तकालीही नष्ट होत नाहीत असे लोमशांसारखे वगैरे माहिती दिली आहे.

दोहा ४४ मधील 'ब्रह्मनिरूपण' चा 'ब्रह्मविद्या निरूपण' एवढाच अर्थ नसून वेदपुराणांतील गुप्त हरिगुण कथा शोधून काढणे असा अर्थ पू. स्वामींनी केला असून तो कसा योग्य आहे हे मानसाधारे पटवून दिले आहे.

या माघ मेळ्यात प्रयागात १) प्रयाग-तीर्थराज हे क्षेत्र माहात्म्य २) माघ-मकर हे काल माहात्म्य, ३) भरद्वाजाश्रम हे सिद्धस्थळ हे स्थान माहात्म्य - ४) संतांच्या गाठी भेटी म्हणून हे संतसंग माहात्म्य, ५) भक्तिसुधारस चाखण्यासाठी केलेल्या सर्वशास्त्रचर्चा आणि प्रेमाने हरिकथाश्रवण हे श्रवण माहात्म्य -अशी ही पंचमाहात्म्ये एक होण्यामुळे आनंदाला काय तोटा असे वर्णन केले आहे.

याज्ञवल्क्यांच्याविषयी सविस्तर माहिती देऊन त्यांना भरद्वाजांनी प्रेमाने ठेवून घेऊन त्यांचे पूजन कसे केले वगैरे वर्णन येते. तेथे पूजनातील विविध उपचारांबद्दल माहिती देऊन पंचोपचार, षोडशोपचार पासून अगदी राजोपचारापर्यंतची माहिती देऊन शिवाय श्रीमान दासबोधातील अर्चन भक्तीच्या वर्णनाचा अंतर्भाव पूजाविधितच कसा होतो हे सांगून 'अभिगमन, उपादान, योग, स्वाध्याय आणि इज्या हे अर्चनाचे पाच प्रकार मिळून अर्चन-पूजन भक्ती कशी होते हे सविस्तर सांगितले आहे. नंतर भरद्वाजांनी याज्ञवल्क्यांना आपल्या मनातील शंका विचारून ती निवारण करण्याविषयी प्रार्थना केली आहे. प्रश्नकर्त्याची, श्रोता आणि वक्ता यांची भूमिका कशी असावी हे यावरून आपणांस शिकावयास मिळते.

या याज्ञवल्क्य-भरद्वाज संवादापासून नाट्यास कशी सुरुवात होत आहे आणि 'श्रीरामचरितमानस' हे नाट्य महाकाव्य असून अशा तऱ्हेचे ते जगातील एकमेव उदाहरण कसे आहे हे दाखवून दिले आहे. येथून पुढे टीकेत जेथे जेथे नाट्य आढळते तेथे पू. स्वामींनी ते बोलीभाषेत स्पष्ट करून दाखवून दिले आहे. तुलसीदासांनी विविध युक्त्या, क्रमभंग, दूरान्वय नाट्यकला यासारख्या युक्त्या योजून ते वाचकांच्या कसे निदर्शनास आणून दिले आहे हेही स्पष्ट केले आहे. विविध ठिकाणी विशिष्ट शब्दच का योजला आहे हेही साधार दाखवून दिले असून, शंभू, त्रिपुरारी, प्रभु, सती, दक्षसुता, भवानी, दक्षकुमारी वगैरेंतून काय गूढार्थ निघतात हे बघण्यासारखे आहे. केवळ शब्द भेदाने अद्‌भुत भाव प्रगट झाले आहेत.

रामचरित्राविषयी साधारण चिकित्सक वाचकांस ज्या शंका येतात, त्याच प्रकारच्या शंका भरद्वाज, सती, गरुड यांना कशा आल्या आहेत, त्या तशा येण्याचे कारण वगैरे तपशील वाचनीय असून तिघांच्या शंकांची कोष्टक रूपाने तुलनाही करून दाखविली आहे. पण तुम्हां आम्हांस येणाऱ्या शंका या अविद्येमुळे असतात आणि त्यामुळे आपणांस विमोह होण्याचा संभव असतो तर भरद्वाज, सती, गरुड यांच्या सारख्या ज्ञानी भगवत् भक्तांना शंका प्रभूच्या विद्या मायेने ग्रासल्यामुळे येतात आणि अखेर भगवत् कृपेनेच त्या शंकांचे निरसन होऊन त्यांचे परम कल्याण कसे होते हे दाखवून दिले आहे.

सतीमोह प्रकरणात नाट्य भरपूर असून मानसातील ही कथा व चरित्र चित्रणात स्कंद पुराण, पद्मपुराण, शिवपुराण, भागवत यांतील या कथेतील चित्रणापेक्षा कसे सरस आहे हे ठिकठिकाणी दाखवून दिले आहे. सतीमोह प्रसंगाची टीका अप्रतिम झाली असून त्यात, रामकथेचे अधिकारी कोण, दोह्याऐवजी विशिष्ट ठिकाणी सोरठा वा छंद का वापरला आहे, रघुराज, रघुवीर शब्द कोठे वापरले आहेत, रघुवीराचे चरित्र अतिविचित्र कसे, तसेच गोस्वामींनी प्रभूंच्या वास्तविक स्वरूपाविषयी वरचेवर श्रोत्यांना कसे सावध केले आहे वगैरे अनेक गोष्टींची चर्चा आली आहे.

अगस्त्याश्रमापासून पंचवटीचे स्थान कोठे आहे, शंकरांची प्रभूदर्शनाने झालेली

अवस्था, प्रेमाचे अनिवार उमाळे आणि त्याचा सतीवर झालेला परिणाम, स्त्री स्वभाव, शिवाचा सतीस समजाविण्याचा प्रयत्न पण हरिमायेच्या प्रभावामुळे आलेले अपयश, सतीने पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन प्रभूंची परीक्षा घेण्यास जाणे, शंकर वटछायेतच का बसले याचा खुलासा, सतीच्या बाबतीत पित्याचे संस्कार कसे उफाळून आले आणि त्यामुळे भवानी होती ती दक्षकुमारी कशी झाली, सुहृदांनी केलेला उपदेश मानला नाही तर होणारे दुष्परिणाम वगैरे सर्वच भाग अत्यंत वाचनीय झाला आहे. 'तेच घडे जे रामा वाटे' या वचनाधारे केलेली प्रारब्धवाद की प्रयत्नवाद याविषयींची चर्चा, सतीने सीतारूप घेऊन समोर जाणे व त्यावरील लक्ष्मणाची आणि रामप्रभूंची प्रतिक्रिया, श्रीरामांचे हास्य व त्याचे परिणाम वगैरे जेवढे सांगावे तेवढे थोडेच आहे! विवेकभ्रष्टाचा विनिपात कसा होतो, सतीस दाखविलेले विश्वरूप किती सौम्य आणि चित्ताकर्षक होते आणि तरी त्याचा तिच्यावर काय परिणाम झाला वगैरे सर्वच विवेचन अत्यंत रोचक आणि मर्मग्राही झाले आहे. वाचकांनी प्रत्यक्ष वाचून खात्री करून घ्यावी.

विशेषत: त्या विश्वरूपाचे १)केवलाद्वैत सिद्धान्त दृष्टीने,२) सांख्यमतानुसार आणि ३) विशिष्टाद्वैतादी सिद्धांताच्या दृष्टीने जे विवरण केले आहे, ते लक्षणीय असून गोस्वामींची सर्वसमावेशक दृष्टी त्यातून कशी व्यक्त झाली आहे, हेही दाखवून दिले आहे. 'जहँ चितवहि तहँ प्रभु आसीना' 'जिथे बघे प्रभु तिथें उपस्थित' यावरील टीका वाचून तर मन आनंदाने भरून जाते. ईशावास्यादी उपनिषदांधारे या एका चौपाईत शुद्ध केवलाद्वैत सिद्धांत कसा भरून ठेवला आहे, हे वाचले की मन थक्क होते.

'सेवहि सिद्ध मुनीस प्रवीणा' यात प्रवीण कोणास म्हणावे, हे मानसाधारे सिद्ध केले असुन 'राम रूप दूसर नहिं देखा' यावरील टीका वाचकांनी जरूर वाचून त्यातील रसास्वाद चाखावा. हे विश्वरूप उपासनात्मक आहे. प्रत्येक जीव अंतरात्म्याला सुख देण्याचा प्रयत्नच सतत करीत असतो. तो प्रयत्न योग्य मार्गाने केला जातो की अयोग्य मार्गाने हा प्रश्न निराळा आहे. पण जे ब्रह्म तोच जीवात्मा हा केवलाद्वैत सिध्दान्त येथे कसा ग्रथित केला आहे हे पाहण्यासारखे आहे. विश्वरूप दर्शनाचे सार हे काढले आहे की जे ज्या मतानुसार उपासना करीत असतील, त्यांस तशी करू द्यावी. तशी करणे चूक नाही. अनादिकाळापासून रुची आणि अधिकार वैचित्र्यानुसार उपासनावैचित्र्य आणि सांप्रदायभेद चालू आहेत. स्वत:च्या बुद्धीस झेपण्यासारखे आणि पचण्यासारखे असेल ते मत स्वीकारून अनन्यगतिक दीन व्हा म्हणजे झाले!

यानंतर मानसातील 'सतीमोह' प्रकरणावर घेण्यात येणारे आक्षेप सांगून त्यांचा निरास केला आहे. या पुढे सतीपरित्याग प्रकरण सुरू होते. सतीने प्रभूंचा प्रभाव जाणला तरी सुद्धा शिवाशी कपट केले! गुरूशी कपट केल्यावर ज्ञान कसे होणार? शंकरांनी ध्यान धरून पाहिले तेव्हा सतीने सीता वेष घेऊन प्रभूंची परीक्षा घेण्याचा प्रयत्न केला वगैरे सर्व

त्यांना कळले. येथे 'ध्यान धरून पाहिले' म्हणजे काय - ती योगाची प्रक्रिया असून धर्म, लक्षण व अवस्था या तीन परिणामांच्या ठिकाणी चित्ताचा संयम केल्याने 'अतीत' (भूतकाळ) व 'अनागत' (भविष्यकाळ) यांचे ज्ञान प्रत्यक्ष होते वगैरे वर्णन पातंजल योग विभूतिपादात कसे केले आहे आणि त्यात वर्णन केलेल्या तीसही सिद्धींची उदाहरणे मानसात आहेत, असे पू. स्वामींनी म्हटले आहे. 'भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्' (२६ वि.पाद) सूर्याच्या ठिकाणी हृदयात चित्ताचा संयम करावा लागतो. संयम म्हणजे धारणा, ध्यान व समाधी यांचे एकीकरण वगैरे उपयुक्त माहिती दिली आहे.

सतीने सीता वेष घेतला हे जाणून शिवास फार विषाद वाटला. 'हरि इच्छा भावी बलवान्' याचा अर्थ प्रयत्न करू नयेत असा नसून प्रारब्ध कशा प्रकारचे आहे हे कळणे दुर्घट असल्यने प्रत्येक हितकांक्षी मानवाने 'तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते' हे वचन मानून आपली शक्ती, बुद्धी, संतसमागम, विविध प्राचीन शास्त्रे इत्यादिंचा उपयोग करून सतत सत् उद्यमशील झाले पाहिजे. मग 'यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति' तर दोष नाही, आणि मग वरील वचनाचा आश्रय घेऊन राग, द्वेष, चिंता, असमाधान यांपासून दूर राहून शांत समचित्त राहण्याची सवय करावी असे मार्गदर्शन पू. स्वामींनी केले आहे.

शंकर एक प्रकारे धर्मसंकटात सापडले, सीतेचे रूप घेतल्याने सतीचा पत्नी म्हणून स्वीकार अशक्य आणि तिचा दोष नसता, परम पुनीत पतिव्रता सतीचा त्याग करावा तरी अवघडच. शेवटी 'पडतां जड भारी । दासे आठवावा हरी' याचाच अवलंब शिवांनी केला. तेव्हा द्विधा मनःस्थिती जाऊन निश्चय ठरला की 'एहिं तन सतिहि भेट मोहि नाही । सिव संकल्प कीन्ह मन माही' 'सती भेट या तनुने नाही । चित्ति करिति शिव संकल्पही' हा निश्चय झाल्यानंतरच त्या वटवृक्षाखालून उठून सतीसह शिव कैलासास जाण्यास निघाले. तेवढ्यात आकाशवाणी झाली. ही कोणी केली याबद्दल टीकाकारांत मतभेद आहेत पण पूज्य स्वामींनी दाखवून दिले आहे की हरिमायेनेच ही आकाशवाणी केली व शिवाची असा कठीण पण केल्याबद्दल प्रशंसा केली.

भक्तांच्या भागवत धर्मास महत्त्व द्यावयाचे की गृहस्थाच्या पतिधर्मास ही बिकट समस्या शंकरांपुढे होती. त्यांनी भागवत धर्माचे अवलंबन करण्याचा निश्चय केला. 'सर्व धर्मान परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' (भ. गीता) यातील रहस्य तसेच 'देव जोडे तरी करावा अधर्म' या संतवचनाचे सार येथे दाखवून दिले आहे. सेवक धर्माचे पालन करणे सर्वात अवघड असते असे मानसात अनेक वेळा म्हटले आहे.

आकाशवाणी ऐकून सतीने नाना प्रकारे शंकरांना विचारले तरी आपण काय पण केला हे त्यांनी सांगितले नाही. पण सती मनात समजली की आपल्या पतीने आपला त्याग केला आहे. कवी म्हणतात, "पय सम भाव जलास बघा प्रीतीची रीति बरि भिन्न होइ

रसनाश आम्ल कपट पडतांच तरि ॥" शुद्ध प्रेमाने समरस झालेल्या दोन हृदयांची स्थिती दूध-पाण्यासारखी असते. दोघांच्या आवडीनिवडी, सुखदुःख, ऐश्वर्य एकच बनतात. मात्र त्यात कपटरूपी आम्ल पडले की ती एकरूपता, एकरसता नष्ट होते.

सतीने जाणले की पतीने त्याग केला. तिला अत्यंत पश्चात्ताप होत आहे. पण शंकरांनी एका शब्दानेही तिच्या अपराधाची जाणीव करून दिली नाही. तिचे मनोरंजन व्हावे म्हणून विविध कथा, इतिहास सांगत कैलासास पोहोचले आणि तेथे गेल्यावर स्वरूप चिंतन करता करता त्यांची अपार अखंडित समाधी लागून गेली.

नंतर सतीची स्थिती कशी झाली, कृतकर्माचा पश्चात्ताप होऊन शेवटी चित्त शुद्ध झाले तेव्हा ती रामास कशी शरण गेली आणि 'शंकरविमुखी अशा मला आता जगवू नको, या देहातून लवकर सोडव' अशी प्रार्थना करू लागली वगैरे सर्वच भाग अत्यंत हृदयद्रावक आहे. बाहेर नेहमीसारखे वावरायचे आणि आत तर पश्चात्तापाची आग हृदय जाळीत आहे अशा स्थितीत ८७ हजार वर्षे सतीने काढली, यानंतर शंकरांनी समाधीचा त्याग केला.

यावेळी दक्ष प्रजापती नायक झाला होता आणि त्याने मोठा यज्ञ आरंभिला होता; पण सतीस आमंत्रण धाडले नव्हते. प्रभुप्रेरणेमुळे सतीस माहेरी जाण्याची इच्छा झाली. शंकरांनी नाना प्रकारे समजावून सुद्धा ती ऐकेना वगैरे कथाभाग आला आहे. शेवटी मुख्य मुख्य गण तिच्या बरोबर देऊन शिवांनी तिची माहेरी रवानगी केली. तेथे गेल्यावर तिचा अत्यंत अपमान झाला. यज्ञमंडपात ती गेली तर तिथे शंकरांचा हविर्भाग नाही असे तिला दिसून आले. आपल्या प्रत्यक्ष पित्याने केलेला आपल्या प्रिय पतीचा अपमान पाहून तिचा क्रोध अनावर झाला. सर्व सभेचा धिक्कार करून तिने दक्षाच्या तेजापासून झालेला आपला देह योगाग्नीने भस्मसात् करून टाकला. मात्र मरताना जन्मोजन्मी शिवचरणी अनुराग प्राप्त व्हावा अशी मागणी करण्यास ती विसरली नाही.

शंकरांना सतीच्या देहत्यागाची वार्ता कळली. त्यांनी वीरभद्रास धाडला व त्याने यज्ञाचा विध्वंस केला, येथपर्यंत कथाभाग सांगून गोस्वामी म्हणतात की हा (कथाभाग) इतिहास सर्वांना ठाऊक आहेच म्हणून हा संक्षेपाने येथे सांगितला आहे.

जन्मोजन्मी शिवचरणी रती मागितल्यमुळे पुढे सतीच गिरिराज कन्या पार्वती म्हणून जन्मास येते. येथे सती मोह प्रकरण समाप्त झाले आहे. मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकांड खंड दुसरा मध्ये येथपर्यंतयाच कथाभाग आला आहे. तेव्हा आता पार्वतीचे चरित्र तिसऱ्या खंडात आपण पाहू शकाल असे आश्वासन देऊन ही प्रस्तावना येथे पूर्ण करीत आहे. खरे तर येथे लिहिल्यापेक्षा कित्येक गोष्टी मननीय असून विस्तारभयास्तव गाळाव्या लागल्या आहेत. वाचकांनी ही प्रस्तावना वाचल्यावर त्यांना संपूर्ण टीका वाचण्याची आतुरता वाटावी अशी रास्त अपेक्षा आहे.

मिरज

डॉ. कमलताई बाळकृष्ण वैद्य

मानसावतार व कथा प्रबंध - उपक्रम

हिं.- ।कीन्ह प्रश्न जेहि भाँती भवानी । जेहि बिधि संकर कहा बखानी ॥१॥
।सो सब हेतु कहब मैं गाई । कथा प्रबंध बिचित्र बनाई ॥२॥
म.- ।उमा प्रश्न करि जशा प्रकारे । शंकर वदले जस विस्तारे ॥१॥
।सकल हेतु तो वदुं विस्तारुनि । कथा-प्रबंधा विचित्र बनवुनि ॥२॥

अर्थ – उमेने (भवानीने) ज्या प्रकारे प्रश्न विचारले व शंकरांनी त्यांचे उत्तर विस्तार पूर्वक जसे (ज्या प्रकारे) दिले ॥१॥ त्याचे सर्व कारण मी विचित्र कथा प्रबंधरचना करून विस्तारपूर्वक सांगेन ॥२॥

टीका – चौ - १ - (१) जेहिभाँति - ज्या प्रकारे, **भवानी** - उमा; प्रश्न पार्वतीने विचारले आहेत. उमा, भवानी, शिवा ही नावे शंकरांच्या संबंधाने आहेत. ती सतीला व पार्वतीला पण वापरतात कारण ती शिवशक्तींची नावे आहेत; पण पार्वती, गिरिजा वगैरे नावे पितृसंबंधसूचक आहेत. या प्रश्न विचारणाऱ्या उमेचे पूर्वजन्मातील नाव सती होते. प्रश्न विचारण्याचे कारण सती देहात घडले व प्रश्न पार्वती-देहाने विचारले आहेत हे पुढे स्पष्ट होईल, येथील भवानी-उमा पार्वती आहे. तिने प्रश्न विचारले ती कथा बालकांड १०७।७ पासून १११।६ पर्यंत आहे. ज्यांचे कारण सांगतो म्हणून येथे म्हटले ते प्रथम विचारलेल्या प्रश्नांविषयी आहे. त्या कारणांचे वर्णन दो ४७।८ पासून १०७।६ पर्यंत आहे. (क) ही कथा याज्ञवल्क्य-भरव्दाज संवादातील आहे. ती कथा तु. दासांनी त्यांच्या गुरूजवळ श्रवण केलेल्या कथेतील नाही. एका अलौकिक घटनेने त्यांना जो याज्ञवल्क्य-भरव्दाज संवाद ऐकावयास मिळाला त्यांतील आहे. (३५।११टी.प.)

चौ.-२ - (१) त्या संवादात पार्वतीने विचारलेल्या प्रश्नांचे कारण सारांशरूपाने समजले होते, तेच ते सांगणार आहेत पण विस्तार करून सांगणार आहेत. मानसात गाना व बखानना हे शब्द विस्ताराने सांगणे, वर्णन करणे या अर्थाने वापरले आहेत. (क) **कथा प्रबंध** - निबंधरूपकथा, **'रघुनाथगाथा-भाषानिबंधमतिमंजुलमातनोति'** यात जिचा उपक्रम केला ती कथा, **'ती करीन मी भाषाबध्दहि'** यात अभ्यास व हेतू आहे. येथे पुन्हा अभ्यास आहे; व उत्तरकाण्डात **'भाषाबध्दमिदं चकार'** असा उपसंहार आहे. (ख) **विचित्र** - आश्चर्यकारक, विविधरंगांनी युक्त व विलक्षण-अलौकिक हे तिन्ही अर्थ येथे घेणे भाग आहे. श्रीरामचरितमानस महाकाव्य असून नाट्य आहे ही अलौकिकता आहे. नाट्यमहाकाव्य जगात नाही. आश्चर्यकारक किती आहे हे आतापर्यंतच्या टीकेत थोडेसे पहावयास मिळाले असेलच. वाल्मीकिरामायण, अध्यात्मरामायण वगैरेंत नसलेल्या पुष्कळ कथा - उदा: सतीमोह, नारदमोह, प्रतापभानुकथा, मनुशतरूपाख्यान, परशुराम लक्ष्मण संवाद, सीतास्वप्न, काकभुशुंडी गरुड संवाद, इत्यादी यात आहेत. रामावतार वर्णनाच्या आधीच, कथेच्या आरंभी राम सीताविरहाने व्याकुळ झाल्याचे वर्णन आहे. ते वाचून

नवीन वाचक व श्रोते आश्चर्यात पडतात. वरवर पाहिल्यास काव्य अगदी सोपे सरळ, पण जरा खोलात शिरून संगती लावण्याचा व समन्वयाचा प्रयत्न केला की परमगूढ, आदर्श, निर्दोष काव्य इत्यादी अनेक आश्चर्ये आहेत. 'रामचरितमानस विचित्र **कथा प्रबंध'** हा प्रस्तावनेतील सर्व लेख व **'अद्‌भुत अपूर्व मानस-नमुने'** हे संपूर्ण मुख्य प्रकरण नीट वाचून पहावे.

III बहुरंगी – उपमा, रूपके इत्यादी अगदी अगदी साधी तुच्छ वाटतात; पण एका ओळीच्या रूपकावर एक छोटासा ग्रंथ लिहिण्याएवढा व्यापक अर्थ त्यांत आहे. सर्व रसांचा निर्दोष परिपोष व प्रत्येकाचे भक्तिरसात पर्यवसान वगैरे महाकाव्याच्या, नाट्याच्या, भाषेच्या, नीतिधर्मशास्त्रमर्यादा पालनाच्या विविध रंगांनी रम्य, मनोहर, आदरणीय वाटणारे कर्णमधुर असे हे काव्य झाले आहे. हे ऐकून आश्चर्य वाटेल पण तसे मानण्याचे कारण नाही हे पुढील तीन चौपायांत सांगतात.

हिं.- **।जेहि यह कथा सुनी नहिं होई । जनि आचरजु करै सुनि सोई ॥३॥**
।कथा अलौकिक सुनहिं जे ग्यानी । नहि आचरजु करहिं अस जानी ॥४॥
।राम-कथा कै मिति जग नाहीं । असि प्रतीति तिन्ह के मन माहीं ॥५॥

म.- **।कथा श्रवणि ही आली न जया । मानुं नये तेणे आश्चर्या ॥३॥**
।ज्ञानी कथा अलौकिक ऐकति । जाणुनि असे न विस्मय मानति ॥४॥
।राम कथेला मिति जगि नाही । अशी प्रतीति तयां मनि राही ॥५॥

अर्थ – ही कथा ज्याने कधी ऐकली नसेल त्याने ही ऐकून आश्चर्य मानू नये. ॥३॥ कारण ज्ञान्यांच्या कानी एखादी अलौकिक अपूर्व कथा आली तर ते आश्चर्य मानीत नाहीत; कारण त्यांना असे माहीत असते की- ॥४॥ रामकथेला जगात मिति-मर्यादा (सीमा) नाही, त्यामुळे त्यांच्या मनात असा विश्वास (प्रतीति) असतो की- ॥५॥ (पुढे वाक्य पूर्ण होईल).

टीका - चौ. ३ - या चौपाईत जेहि-सोई. हे एकवचन आहे. या उल्लेखावरून सिध्द होते की हे रामचरितमानस काव्यरूपाने कागदावर लिहिले जाण्यापूर्वी त्यातील कथा पुष्कळ लोकांच्या कानी पडली होती. क्वचित एखादाच कोणी असेल की ज्याने यातील कथा श्रवण केल्या नसतील. हे अनुमान तु.दासचरित्राशी सुसंगत असेच आहे. गृहस्थाश्रमात असता बारा वर्षे त्यांच्या घरी रामकथा ते रोज सांगत. पुढे काशीत येऊन राहिल्यावर तेथेही रामकथा सांगत असत. त्यांच्या गुरूंनीही ती पुष्कळांना सांगितली असणारच. **जे अल्पश्रुत व अविश्वासी असतील तेच आश्चर्य मानतील हे पुढील चौपायांत सुचवितात.**

चौ. – ४ - (१) ज्ञानी – ज्यांना माया व ईश्वर यांच्या व्यापकतेविषयी व त्यांच्या अघटित घटनापटुत्वाविषयी काही कल्पना आहे ते. अनंत काळ लोटला आहे. एका ब्रम्हदेवाच्या आयुष्यात ३६,००० वेळा रामावतार होतात, प्रत्येक वेळी चरित्रात

थोडाफार फरक असू शकतो, इत्यादी गोष्टी ज्यांना माहीत आहेत; जे बहुश्रुत आहेत; व आपण जे वाचले; पाहिले; ऐकले त्याहून निराळे काही असणे अशक्य अशी कूपमंडूक वृत्ती ज्यांची नाही ते ज्ञानी, शहाणे, सुविचारी असा अर्थ येथे आहे. (क) मागील चौपाईतील आश्चर्य (आचरजु), या शब्दालाच येथे अलौकिक हा प्रतिशब्द वापरला आहे. जे लोकांनीं सहसा पाहिलेले, ऐकलेले वा अनुभवलेले नसते ते अलौकिक. असे सर्व खोटे मानण्याची प्रवृत्ती हल्ली बळावत आहे; परंतु त्या बरोबर हेही घडत आहे की पूर्वकाळी अलौकिक वाटणाऱ्या काही गोष्टी आज सर्वसामान्य झाल्या आहेत, होत आहेत. आज अलौकिक वाटणाऱ्या काही गोष्टी भविष्यकाळी सामान्य ठरतील. पूर्वी सर्वसामान्य असलेले सदाचरण व सद्गुण आज अलौकिक वाटू लागले आहेत. अशी उलथापालथ काळचक्रात होणारच, हे ज्यांना माहीत आहे त्यांना आश्चर्य वाटत नाही. 'अत्यंत मलिनो देहो देही चात्यन्त निर्मलः। तयोरैक्यं प्रपश्यान्ति किमाश्चर्यमतःपरम्' हे मात्र परमाश्चर्य आहे की देहालाच मी म्हणतात, माझे म्हणतात! पण हे आश्चर्य कितीना वाटते?

चौ-५ -- 'रामकथेला मिति नाही — जसे राम अनंत आहेत, तसेच त्यांचे गुण, कथा, नाम इत्यादी सर्वच अनंत आहे. अनंताचे सर्वच अनंत नसेल तर त्यास अनंत कसे म्हणता येईल? रामकथादिकांना मोज-माप, प्रमाण, सीमा नाही. असे जे जाणतात त्यांना आश्चर्य वाटत नाही. इतरांनी असा विश्वास दृढ धरावा. पिकलेले गोड आंबे मिळतील ते खाऊन तृप्ती करून घ्यावी. झाडे कोणी लावली, कोठून आणली, रक्षक कोण, लावणाऱ्यास खर्च किती आला इत्यादी ओसाड गावची पाटिलकी करीत बसू नये. भाव हा की या रामचरितातील काही कथा आज जरी अलौकिक वाटल्या तरी त्या एका काळी लौकिक होत्या; निराधार, कपोलकल्पित, हरदासी नकला यात नाहीत; कोठेना कोठेतरी आधार आहेच. 'नामूलं लिख्यते किंचित्' हे सार सुचविले आहे.

हिं.- ।नाना भाँति राम अवतारा । रामायन सत कोटि अपारा ॥६॥
।कलप भेद हरि चरित सुहाए । भाँति अनेक मुनीसन्ह गाए ॥७॥
।करिअ न संसय अस उर आनी । सुनिअ कथा सादर रति मानी ॥८॥

म.- ।नाना रीति राम-अवतारहि । रामायण शतकोटि अपारहि ॥६॥
।कल्पभेदि हरिचरित सुशोभन । मुनिवरि केले विविधा गायन ॥७॥
।समजुनि असे, न संशय धरणे । श्रवणा प्रेमे सादर करणे ॥८॥

अर्थ. — (हि) कारण रामाचे अवतार नाना प्रकारचे होतात आणि (हि) रामायण शंभर कोटी श्लोकांचे असले तरी (रामचरित्र) अपार आहे ॥६॥ कल्पभेदानुसार (घडलेले) नाना प्रकारचे हरि (राम) चरित्र मुनिश्रेष्ठांनी सुंदर रीतीने विविधा वर्णन केले आहे. ॥७॥ हे असे समजून मनात संशय धरू नये व या कथेचे प्रेमाने व आदराने श्रवण करावे. ॥८॥

टीका -- चौ ६-७ ज्ञानी सुजाण लोकांना विश्वास का वाटतो याचे कारण सांगतात.

B

(१) **नानारीति** – नानाप्रकारे, प्रत्येक वेळी अवतार घेण्याला लागणारे कारण नेहमी एकच असते असे नाही. अवतार काळात ज्या लीला, जे चरित्र केले जाते ते नेहमी तंतोतंत सारखे असते असे नाही. एक लेख एकाने लिहिला व तोच पुन्हा अनेक वेळा त्यालाच लिहावयास सांगितला तर प्रत्येकात शब्द, वाक्यरचना इत्यादीत वृध्दी, घट बदल होतोच. जी गीता अर्जुनास एकदा सांगितली ती तशीच पुन्हा सांगता आली नाही; मग जी सांगितली ती भगवद् गीता असूनही अनुगीता नाव मिळाले; व भ.गी. इतकी प्रसिद्धी ती पावली नाही. असेच काही किरकोळ फरक प्रत्येक रामावतारात होतात.
(२) मूळ वाल्मीकीविरचित रामायण शंभर कोटी श्लोकात होते. त्यातले थोडक्यात सार ते हल्ली उपलब्ध असलेले वा. रा. (दो. २५ टी. पहा.) पण रामायण रामावतारचरित्र शंभर कोटी श्लोकात सर्व वर्णिले गेले असे नाही. सर्वरामचरित्र कोणासही वर्णिता येणार नाही; कारण ते अपार अनंत आहे. अनेक रामावतार होतात याचे कारण –
(३) **कल्पभेद**, - प्रत्येक कल्पामध्ये कोणत्या तरी एका त्रेतायुगात रामावतार होत असतो, 'कल्पी कल्पी प्रभु अवतरती । चारु चरित नानाविध करती । तै तै कथाप्रबंधा पावन । रचुनी मुनीश करिती गायन ॥ अनुपम नाना प्रसंग वानिती । परिसुनि सुज्ञ न विस्मय मानिति ॥ हरि अनंत हरिकथास अंत न । विविधा सांगति ऐकंति सज्जन ॥ सुंदर रामचंद्र चरितानां । कल्पकोटि पुरति न गातांनां ॥ (१।१४०।२-६)
(क) **कल्प** – हा अनंत काळाचा एक विभाग आहे. लव, निमिष, पळ, घटका, प्रहर दिवस, वर्ष, इत्यादी काळाचेच विभाग आहेत. तसाच कल्प हा एक विभाग आहे. कृत, त्रेता, व्दापर व कली ही चार युगे मिळून एक महायुग (कालविभागच) होते. अशी हजार महायुगे गेली म्हणजे त्यास कल्प म्हणतात. तो ब्रम्हदेवाचा एक दिवस होतो. तेवढीच पुन्हा एक रात्र. अशा रीतीने ब्रम्हदेवाचे आयुष्य शंभर वर्षांचे आहे. एक वर्ष म्हणजे ३६० दिवस व ३६० रात्री. ब्रम्हदेवाची ५० वर्षे पुरी होऊन ५१व्या वर्षातील पहिल्या दिवसाच्या १३ घटका ४३ पळे व काही अक्षरे होऊन गेली आहेत. ती म्हणजेच २७ महायुगे जाऊन अठ्ठाविसाव्यांतील कलियुग चालू आहे.
(ख) ब्रम्हदेवाच्या एका दिवसात म्हणजे हजार महायुगात १४ मनु होतात. त्या पैकी सहा मनु होऊन गेले आहेत. सध्या सातवे मन्वंतर चालू आहे त्याचे नाव वैवस्वत मन्वंतर आहे. कोणत्याही धार्मिक कार्यारंभी संकल्पात 'ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे वैवस्वत मन्वंतरे' वगैरे उल्लेख असतोच. ७१ महायुगे व काही थोडा काळ मिळून एकमन्वंतर होते. आठवे मन्वंतर सावर्णि आहे. सप्तशती कथा मागल्या सावर्णि मन्वंतरातील आहे. ते मन्वंतर पुन्हा येण्यास अद्याप ४४ महायुगे तरी गेली पाहिजेत. पण संशय घेऊ नयेत कारण असे सावर्णि मनु कितीक होऊन गेले. एका ब्रह्मदेवाच्या आयुष्यात ३६००० वेळा रामावतार होतो. व एका शंकराच्या आयुष्यात शंभर ब्रम्हदेव होतात ! तेव्हा रामावतार किती झाले आजपर्यंत याची गणना ब्रम्हदेव शंकरास सुद्धी करता येत नाही. शक्तीचे आयुष्य शिवापेक्षा कितीतरी जास्त आहे. मग रामचरित सर्व कोणास कसे कळणार? प्रत्येक वेळी अवतार लीलांत थोडाफार फरक काळादिकांमुळे पडतोच.

यामुळेच पुराणांतून व रामायणांतून थोडेथोडे कथाभेद आढळतात, कल्पान्तानंतर पुढील कल्पारंभी मागला इतिहास सांगणारे, मार्कंडेय, लोमश, भुशुंडी यांच्यासारखे दीर्घचिरंजीवी मुनी शिल्लक असतात. त्यांच्याकडे जाऊन वसिष्ठ, व्यासांसारखे मागील इतिहासादी श्रवण करतात, व इतिहास पुराणादी लिहितात, हा क्रम अनादि-अनंत काळ चालू आहे. इतका विस्तार एवढ्याच साठी केला की एकाच पुराणात एकाच व्यक्तीच्या अनेक चरित्रांत भेद आढळतात, ते पाहून कोणी संशय पिशाच्चग्रस्त होऊ नये. 'संशयात्मा विनश्यति' (भ.गी.) संशयाने प्रेम आदर उत्पन्न होत नाहीत व चित्त शुद्ध होण्याचा मार्गच बंद होतो. प्रत्येक कल्पात रामायण रचना करणारे वाल्मीकी असावयाचेच. द्वापरांत व्यास असावयाचेच!

चौ. ८ (१) म्हणून सांगतात की या रामचरितांतील अपूर्व कथा ऐकून असा संशय धरू नका की तु. दासांनी हे सगळे आपल्या पदरचे लिहिले आहे, अनेक मुनींनी जी अनेक रामायणे-रामचरित्रे विविध प्रकारांनी केली आहेत त्यांच्या आधारानेच विस्तार केला आहे. कोणतीही कथा माझ्या पदरची नाही. आमचे मानस वाचकांचे व श्रोत्यांचे श्रवण व अवलोकन म्हणजे वा. रा. व अध्यात्म. रा. व फारतर क्वचित भावार्थ रामायण. एवढ्या अजस्त्र ज्ञानाच्या आधारावर आम्ही संशय घेणे म्हणजे सूर्य अंधारात लपून बसला आहे असे, काळोखात डोळे मिटून बसलेल्याने म्हणण्यासारखे आहे. आता दोह्यामध्ये या आश्चर्य-संशय प्रकरणाचा उपसंहार करतात.

हिं.दो.- ।राम अनंत अनंत गुन अमित कथा बिस्तार ।
॥सुनि आचरजु न मानिहहिं जिन्ह कें बिमल बिचार ॥३३॥

म.दो.- राम अनंत अनंत गुण अमित कथाविस्तार ।
परिसुनि विस्मय करिति ना ज्यांनां विमल विचार ॥३३॥

अर्थ. — रामचंद्र अनंत आहेत तसेच त्यांचे गुण अनंत (अन्तरहित) आहेत व त्यांच्या कथांच्यां विस्ताराला सुद्धा सीमा नाहीत म्हणून ज्यांना विमल विचार असेल ते ही कथा ऐकून आश्चर्य (व संशय) मानणार नाहीत.॥३३॥

टीका — दोहा ३३ - (१) राम परमात्माच असल्याने ते सर्वव्यापक वगैरे आहेत हे पूर्वीच दाखविले आहे. ज्या आकाशाचा अंत कोणास लागत नाही त्याला व्यापून असणाऱ्यांचा अंत कसा लागणार? हा अर्थ आहेच. (क) सगुणसाकार रामावतार अनंत कसे हे चौपाई सातच्या टीकेत विस्ताराने दाखविले आहे. (ख) अनंताच्या अनंत गुणांचे वर्णन कोणी किती केले तरी ते अपूर्णच. कारण चरित्राचा विस्तार सुद्धा अनंत-अपारच असणार. हे जाणून तु. दासांनी बालकांडाचा विस्तार का केला, विविध कथा कुठून आणल्या व वा.रा. युद्धादी कांडांचा मोठा विस्तार असून तो भाग तु. दासांनी एवढा संक्षिप्त का लिहिला इत्यादी कमी-अधिक विस्ताराबद्दल संशय मानू नका अशी सूचना उपसंहाररूपाने दिली. (ग) तिसऱ्या चौपाईत विस्मय (आचरजु) व पाचवीत रामकथेला

मिति जगि नाही असा उपक्रम केला. त्या दोन्हींचा विस्मय व अमिति (अमित) शब्दांनी येथे उपसंहार केला, विस्मय आश्चर्य मानल्यास संशय उत्पन्न होतील हे मध्ये दाखविले. (२) ज्यांना विमल विवेक नाही ते आश्चर्य मानून संशयांमुळे आपल्या हितास मुकतील म्हणून हा विवेक सांगण्याचे प्रयोजन सांगितले. याऊपर जे आश्चर्य मानतील ते विमलविचारहीन-अविवेकी आहेत असे ठरेल ही अर्थापत्ति आहे. 'परिसति सुमति, ज्यांमधि विमल विवेक' (१।९।-) या मागल्या दोह्यांत रामनाम या एका श्रेष्ठ गुणामुळे ऐकतील असे सांगितले व येथे अपूर्वता व विस्तार या विषयी सांगितले - म्हणून द्विरुक्ती दोष नाही. (क) येथे भाव हा आहे की या अपूर्वकथांत व विस्तारांत जे अपूर्व रामगुण आहेत त्यांकडे पाहून विमलविवेकी श्रवण करतील.

हि.- ।एहि बिधि सब संशय करि दूरि । सिर धरि गुर पद पंकज धूरी ॥१॥
।पुनि सबही बिनवहुँ कर जोरी । करत कथा जेहिं लाग न खोरी ॥२॥
।सादर सिवहि नाइ अब माथा । बरनउँ बिसद रामगुन गाथा ॥३॥

म.- ।दूर असे सब संशय करुनी । गुरुपदपंकज-रज शिरिं धरुनी ॥१॥
।येइ कथेमधिं दोष न कसला । म्हणुनि विनति कर जोडुनि सकलां ॥२॥
।नमुनी सादर शिवास माथा । वर्णू विशद रामगुण-गाथा ॥३॥

अर्थ – या प्रमाणे सर्व संशय दूर करून व गुरुपद कमल धूळ मस्तकावर धारण करून- ॥१॥ या कथेत कोणताही दोष उत्पन्न होऊ नये एवढ्यासाठी मी सर्वांना (पुन्हा) हात जोडून विनंती करतो. ॥२॥ आता शिवाला आदराने साष्टांग नमस्कार करून रामचंद्रांच्या उज्ज्वल गुणांची कथा वर्णन करतो. ॥३॥

टीका – चौ.१ – (१) असे सर्व संशय दूर करून – कथा व कथेचा विस्तार राम व रामगुण अलौकिकता, इत्यादी विषयी मागील दोह्यांत वर्णन केले तसले सगळे संशय नाहीसे करून, त्यांना जागा राहणार नाही असा विमल विवेक सांगून. (२) बा.कां. (१।१) मध्ये गुरुपद पद्मपरागांना वंदन केले. 'वंदे गुरुपदपद्म परागां' (रज, धूळ) - (२।१-२) मध्ये त्या परागांना नेत्रांस लावून ज्ञाननेत्र निर्मल केला; 'गुरुपदरज मृदु मंजुल अंजन । नयनामृत दृग्दोष विभंजन ॥ तत्कृत विमल विवेक-विलोचन । वर्णिन रामचरित भवमोचन' असे म्हटले; व येथे गुरुपदरज - धूळ - मस्तकावर धारण केली आहे. 'हर्षति निरखत रामपदांकां । जणूं लाभला परीस रंका ॥ रज शिरिं हृदया नयनां लावति । रघुवरभेटी सम सुख पावति' (२।२३८।३-४) असे भरताने प्रत्यक्ष केलें, तु. दासांनी ध्यानाने मानसिकरीत्या तेच केले, सद्गुरु भेटल्यासारखा आनंद झाला हा ध्वनितार्थ आहे. (क) 'जे गुरुचरणरेणु शिरि धरती । ते जणुं सकल विभव वश करती' (२।३।५). तु. दासांना सुद्धा रामचरितलेखनात लागणारे काव्य कला, प्रतिभा, सुबुद्धी इत्यादी वैभव यानेच प्राप्त झाले हा गूढार्थ आहे. (ख) हृदयाला लावावयाची राहिली आहे, ती अयोध्याकांडारंभी लावतील.

चौ. २ - (१) येइ कथेमधि दोष न कसला – काव्यात ४८ दोष असू शकतात हे पूर्वी (१।९।१० टी. प.) दाखविले आहे. त्यापैकी कोणताही काव्यदोष काव्यात उत्पन्न होऊ नये म्हणून सर्वांना पुन्हा प्रार्थना केली, (क) पूर्वी १२।७ मध्ये जी विनंती केली ती 'दोष न दे कुणि कथा श्रवुनि ही' एवढ्यासाठी होती, आता केली ती दोष उत्पन्नच होऊ नयेत एवढ्यासाठी केली. मध्ये अनेकांना विनंती व नमन केले ते विमलमति मिळावी म्हणून. तु. दासांचे रामचरितमानस खरोखरच काव्यदोष वर्जित आहे, हे पूर्वी टीकेत सांगितले आहे. एकूण सर्वांस त्रिवार वंदन केले. वंदन प्रकरणात एकदा, 'पुन्हा नमुनि सर्वांस' (२९च) 'वर्णू रघुवर विशद यश, श्रवणे कलिमलनास' हे दुसऱ्या वेळी व आता येथे तिसऱ्या वेळी.

चौ. ३ – इतर सर्वांना कोणाचे नाव न घेता वंदन केले; शंकराचाच नामनिर्देश करून वंदन करण्याचे कारण ते जगद्गुरु, रामचरितमानसाचे मूळ निर्माते, तु. दासांना रामचरित त्यांनीच सांगविले, ते मातृभाषेत लिहिण्याची आज्ञा त्यांनीच दिली व 'गुरुपितृमाय महेशभवानी' आहेत म्हणून. (१।१५।३) वर्णू - मी वर्णन करतो. संगति – आता रामचरित निर्माणतिथी, स्थान वगैरेचा उल्लेख पुढील चौपायांत करतील व अवतीर्ण झाल्यापासून तेराव्या दिवशी नामकरणसंस्कार होईल.

हिं.- ।संबत सोलहसो एकतीसा । करउँ कथा हरिपद धरि सीसा ।।४।।
।नौमी भौमवार मधु मासा । अवधपुरी यह चरित प्रकासा ।।५।।
म.- ।संवत सोळाशें एक्तीसां । करु कथा नमुं हरिपदिं शीसा ।।४।।
।भौमवार नवमी मधुमासी । येइ अयोध्यें चरित प्रकाशीं ।।५।।

अर्थ.– हरिचरणांवर मस्तक ठेवून संवत सोळाशे एकतीसात ही कथा (सुरू) करतो ॥४॥ चैत्र (मधु) महिन्यात नवमी तिथीला मंगळवारी हे चरित्र अयोध्येत प्रकाशात आले ॥५॥
टीका. – चौ. ४-५; (१) संवत सोळाशे एकतीस (१६३१) उत्तर हिंदुस्थानात विक्रम संवत गणला जातो; वर्षारंभ चैत्रशुद्ध प्रतिपदेपासूनच होतो. हल्ली तिकडे संवत २०१० चालू आहे. (शके १८७५). ३७९ वर्षे पूर्ण झाली. येत्या शके १८७६ च्या चैत्रात ३८० वर्षे पूर्ण होतील. पुढील चौपाईवरून ठरते की चैत्र शुक्ल नवमी होती. (क) १६३१ मध्ये प्रारंभ करण्याचे कारण कांही टीकाकार सांगतात की राम १६ कलांचे पूर्णावतार होते व त्यांनी रावणाचा वध (३१) एकतीस बाण मारून केला. हे ज्या वाचकांना मान्य असेल त्यांनी मानावे; पण हे म्हणणे मूल गोसाई चरिताशी विसंगत आहे. 'रामजन्मतिथि वार सब जस त्रेतामधिं भास । तस एकतीसामधिं जुळे योगलग्न ग्रह रास ॥ नवमी मंगळवार शुभ प्रात समयिं हनुमान ॥ प्रगटुनि अभिषेका करिति करण्या जगकल्याण ।।३९।।' (अनुवाद). यावरून स्पष्ट आहे की रामावताराचे वेळी रामनवमीला मध्यान्हकाळी जे लग्न, रास, ग्रह व योग वगैरे होते ते सर्व संवत १६३१ मधील रामनवमीला होते.

(२) भौमवार – मंगळवार; उत्तर हिंदुस्थानात मंगळवार हा हनुमंताचा जन्म दिवस म्हणून मारुतीच्या उपासनेत मुख्य मानतात. आपल्याकडे शनिवार मानतात. रामजन्मदिवस सुद्धा मंगळवारच असे तुलसीदासांच्या काव्यावरून ठरते, (क) नवमी तिथी रिक्ता असल्याने चतुर्थी व चतुर्दशी प्रमाणे शुभ कार्यास अशुद्ध असली तरी 'शनिभौमगता रिक्ता सर्वासिद्धि प्रदायिनी' असे ज्योतिषग्रंथच सांगतात. शिवाय तिथ्यादी गुणदोषांपेक्षा ग्रहयोगबल अधिक महत्त्वाचे. श्रीराम जयन्तीची शुभवेळ म्हणून रामचरित्र लेखनारंभास निर्दोष. चैत्रशुद्ध प्रतिपदेला कितीही कुयोग असले तरी पाडवा म्हणून सर्वकार्यांस शुभ तसेच रामनवमीचे रामकार्यात महत्त्व आहे. अष्टमी व कृष्णचतुर्दशी इतर देवतांच्या मंत्रोपदेशास वर्ज असल्या तरी देवीच्या मंत्रोपदेशास मुद्दाम सांगितल्या आहेत. कोणत्याही शास्त्राचे अर्धवट ज्ञान असले व संतांवर विश्वास नसला म्हणजे मोठ्या शास्त्रज्ञांच्या कृतीविषयीही संशय येऊ लागतात; म्हणूनच एका इंग्लिश कवीने म्हटले आहे की A little knowledge is a dangerous thing! Drink deep or taste not the pleasure spring.

(३) मधुमास - (चैत्रमास) हे सौरमहिन्याचे नाव आहे. मधु, माधव, शुक्र, शुचि, नभस, नभस्य, इष, ऊर्ज, सहस, सहस्य, तपस् व तपस्य; ही बारा सौर मासांची नावे आहेत. रामावतारकाळी विभागात्मक राशी व तारात्मक नक्षत्रे होती असे मानल्याशिवाय रामावतार समयीच्या ग्रहादियोगांच्या सर्व गोष्टी, अनेक ग्रंथांतून एक मुखाने वर्णिलेल्या एकाच वेळी असणे शक्य नाही. मेषे सूर्य, कर्के चंद्र, नवमी तिथी व पुनर्वसू नक्षत्र या चार गोष्टी वर उल्लेख केला तशी गणनापद्धती असल्याशिवाय जमणे अगदी अशक्य! याची चर्चा पुढे रामजन्मटीकेत स्पष्टपणे केली जाईल.

(४) प्रकाशि येइ – प्रकाशात आले; प्रगट झाले (हे चरित्र). पुढे म्हटले आहे की विमल कथेचा आरंभ केला. भाव हा की ते सर्व चरित्र कवीच्या हृदयात समाप्तीपर्यंत प्रगट झाले; मानवी लेखणीची गती मानवी मनबुद्धींच्या गतीची बरोबरी करू शकत नाही. फार काय वाचेची बरोबरी लेखनाला करता येत नाही. मनुष्य एका तासात जेवढे विचार करू शकतो तेवढे कागदावर दाखविण्यास किती वेळ लागतो हे अनुभवीच जाणू शकतील. (क) तुलसीदास संवत १६२८ मध्ये अयोध्येत गेले पण १६३१ मध्ये अप्रतिम मुहूर्त असल्याने त्यांनी त्यावेळी लेखनास प्रारंभ केला नाही. अयोध्येत येण्यापूर्वी त्यांनी काशीतच संस्कृतात लेखन सुरू केले होते. यावरून २।२॥ वर्षे या चरित्राचे चिंतन लेखनाच्या दृष्टीने चालू होते. गाईचे दूध फक्त एकदा पिऊन एका सिद्धपीठात राहात होते; त्यास हल्ली 'तुलसीचोरा' असे म्हणतात. यावरून ठरले की १६३० च्या फाल्गुनापर्यंत (तिकडील चैत्र वद्यपक्ष) मानसिक रचना झाली होती; ती त्या दिवशी प्रगट दिसण्यास प्रारंभ झाला. येथील शब्दरचनेने हा भाव ध्वनित केला आहे की जसे प्रभू राम त्यावेळेला (रामनवमीस) नररूपाने प्रगट झाले तसे श्रीरामच या काव्यरूपाने प्रगट झाले.

हि.- ।जेहिदिन राम जनम श्रुति गावहिं । तीरथ सकल तहाँ चलि आवहिं ॥६॥
।असुर नाग खग नर मुनि देवा । आइ करहिं रघुनायक सेवा ॥७॥
।जन्म महोत्सव रचहिं सुजाना । करहिं राम कल कीरति गाना ॥८॥
म.- ।राम-जन्म-दिनिं की श्रुति वानति । तीर्थ सकल पुरिं चालत ठाकति ॥६॥
।दनुज मनुज खगनाग अमर मुनि । करती रघुपति-सेवा येउनि ॥७॥
।जन्म-महोत्सव रचिति सुजाण । करिति राम-कलकीर्ति-सुगान ॥८॥

अर्थ. – वेद (श्रुति) वर्णन करतात की रामजन्माच्या दिवशी (रामजयन्तीला) सर्व तीर्थे अयोध्येत येऊन रघुनायक-सेवा (पूजाजप इत्यादी भक्ती) करतात ॥७॥
सुजाण लोक जन्माच्या महोत्सवाची सर्व रचना करतात व रामचंद्रांच्या सुंदर (कल) कीर्ती चे सुंदर गान करतात.॥८॥
टीका – चौ. ६-(१) रामजन्म दिनिं – (क) हे शब्द मागल्या चौपाईंत राहिलेला अर्थ प्रथम पूर्ण करतात. भौमवार नवमी मधुमासीं एवढेच सांगितले गेले; त्यात पक्ष कोणता हे सांगितले नव्हते ते रामजन्मदिनि या शब्दांनी सांगितले; कारण रामजन्म चैत्र शुक्ल नवमीला असतो हे सर्वांस माहीत आहे. शिवाय हेही सांगितले की रामजन्म भौमवारी झाला. 'नवमी तिथि मधुमास पुनीत । शुक्लपक्ष' असा उल्लेख जन्म वर्णनात आहेच. (ख) तीर्थे चालत ठाकति (चलि आवहिं) चालत येतात. देवदर्शनास अनवाणी चालत जावे व तीर्थयात्रा अनवाणी चालत कराव्या असे शास्त्र आहे. ते येथे सुचविले. गिरिजेच्या विवाहास सर्व नदनद्या वगैरे (तीर्थेच) गेली आहेत पण तेथे चालत गेल्याचा उल्लेख केलेला नाही. (१।९४।४-६) पाहावे, (२) सकल व चालत येतात या पदांनी अयोध्येचे त्या दिवशीचे महत्त्व सांगितले; भाव हा की तीर्थराज प्रयागासुद्धा सर्व येतात. दधीच ऋषींनी यज्ञात तीर्थांचे आवाहन केले तेव्हा बाकी सर्व तीर्थे आली पण प्रयागराज आले नाहीत, तेव्हा ऋषींनी स्व-शक्तीने तेथे पंचप्रयाग निर्माण केले. विक्रमादित्य राजाला अयोध्येच्या, रामराजधानीच्या, सीमा वगैरे प्रयागराजाने दाखविले. निर्मलीकुंड अद्याप त्या कथेची साक्ष देत आहे.
चौ. ७ - (१) दनुज – प्रल्हाद बिभीषणादि; नाग – अनंत वासुकी वगैरे नवनाग, बारा नाग खग-काकभुशुंडी, जटायू, गरुड, संपाती आदी; मनुज - ध्रुव, मनु, अंबरीष वगैरे; मुनि शुकसनकादी भक्त मुनि नारदादि; देव-ब्रम्हादि शंकर इंद्रादि- (क) अद्यापही रामकृष्णादी मुख्य देवतांच्या पूजनात ब्रह्मादी मंडल देवतांची पूजा सर्वतोभद्रमंडलावर करतात; त्यात नाग, असुर, तीर्थे, देव इत्यादींचे पूजन आधी असतेच. (ख) ज्यांना दिव्य दृष्टी प्राप्त झालेली आहे, त्यांना या देवता येताना व आलेल्या ओळखता येतात, इतरांना दिसत नाहीत. जे दिसत नाही ते नाही, ते घडू शकत नाही असे वाटण्यासारखी मूढता दुसरी नाही. सूर्य म्हणून काही प्रकाशमान वस्तू असते हे आंधळ्यांना माहीत नसते; तरी ती दृष्टी ज्यांना आहे त्यांना तो दिसतो; तसेच हे. देव देवता येतात हे या कलियुगात विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुद्धा अनुभवणारी माणसे आहेत.

'बहुरत्ना वसुंधरा' देव दनुजादी रामजन्मकाळी येतात यास संस्कृत ग्रंथांतील आधार मा-पी. पाहावे. (२) १६३१ त रामनवमीला मंगळवार होता की नाही या विषयी पंडीत लोकांत सांप्रदायिक द्वेषाभिमानामुळे मतभेद आहेत. पण तु. दासांसारखे सर्वशास्त्रविशारद कवी, स्वतःच त्यावेळेची जी प्रत्यक्ष स्थिती होती ती वर्णन करीत असता त्या विषयी वादविवाद अनाठायी आहे. सर्वच जुन्या पोथ्यांत व मू. गो. चरितात भौमवाराचा (मंगळवाराचा) च उल्लेख आहे. (३) सेवा करणे म्हणजे पूजा, जप, ध्यान, भजन, नमनादी करणे; मंदिरादी साफसूफ करणे.

चौ. ८ – सुजाण – नगर, मंदिरे, रस्ते वगैरे शृंगारण्यात कुशल असलेले लोक. येथे जन्ममहोत्सव रचनेचे वर्णन करण्यात हेही सुचविले की रामचरित जन्ममहोत्सव ही असाच झाला असे कोणी टीकाकार म्हणतात. ते खरे असो, मान्य असो की नसो; पण या सर्व रामभक्त विभूतींच्या आगमनाचा शुभ परिणाम तज्ञांच्या मनावर प्रत्यक्ष होतो. कारण की त्यांचे हृदय अत्यंत शुद्ध असल्याने संवेदना सहज ग्रहण केल्या जातात. इतरांच्या अंतःकरणांवर परिणाम झाल्याशिवाय राहात नाही; पण तो त्यांस तत्काळ अनुभवास येत नाही. महोत्सव रचनावर्णन बा. कां. १९४।१९५ मध्ये पाहावे, **संगती** – याप्रमाणे अयोध्येचे महत्त्व थोडेसे सांगून झाले; आता शरयूचे महत्त्व सांगतात, दोहा १६ मध्ये प्रथम अयोध्येला वंदन करून मगच शरयूला केले आहे.

हिं.दो.- **।मज्जहिं सज्जन बृंद बहु पावन सरजू नीर ।**
।।जपहिं राम धरि ध्यान उर सुंदर स्याम सरीर ।।३४।।
म.दो.- **मज्जति सज्जन वृंद बहु पावन शरयूनीरिं ।**
ध्यात जपति हृदिं राम-जे सुंदर शाम-शरीरि ।।३४।।

अर्थ – सज्जनांच्या झुंडीच्या झुंडी पवित्र शरयूजलात बुड्या मारून स्नान करतात व नंतर सुंदर श्यामवर्ण शरीर असलेल्या रामचंद्रांचे ध्यान हृदयात करीत रामनामाचा, जप करतात. ।।३४।।'

टीका. दो ३४ (१) मज्जति सज्जन वृंद – या शब्दांच्या ध्वनीने बुड्या मारताना होणाऱ्या ध्वनीचे सुंदर निदर्शन केले आहे. १५।२ च्या टीकेत 'मज्जन' पाहा. (क) सज्जन-साधू असाच अर्थ पुढील ध्यानयुक्त जपाने सुचविला आहे. रूपाच्या ध्यानासह जप करणे अधिक हितावह व श्रेष्ठ असले तरी या दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी केल्या पाहिजेत असे म्हणणे मानससिद्धांत विरोधी ठरेल. दोहा २१ च्या चौपायांत सांगितले आहे की जपाच्या योगाने रूप आपोआप हृदयात येईल, 'रुप न दिसता स्मरण नाम करि । स्नेहे-हृदयीं रूप येत तरि' (२१।६) याप्रमाणे जप करता करता ज्यांच्या हृदयात रामरूप आलेले आहे असे साधू-संत-सज्जन त्या दिवशी शरयूत स्नान करीत असतीलच; पण अशांचे वृंद-झुंडी-समुदाय असणे शक्य नाही. 'साधवो नहि सर्वत्र चंदनं न वने वने' यामुळे अर्थाला आणखीन थोडे वळण देणे भाग आहे. (२) कोणी साधक नुसता

जपच करतात, कोणी नुसते ध्यान करतात व कोणी ध्यान करीत जप करतात, 'जपःश्रान्तः पुनर्ध्यायेत् ध्यानश्रान्तः पुनर्जपेत् । जपध्यान समायोगात् प्राप्यते परमं पदम्' असे तिन्ही प्रकार मोठ्या समाजात असणारच.

ल. ठे. (१) येथे अनेक लोक आहेत व त्यांची रुची भिन्न भिन्न असू शकेल म्हणून येथे श्याम वर्णाला कोणतीही उपमा दिली नाही असे टीकाकार म्हणतात. पण हे म्हणणे खोटे आहे हे अन्वय व्यतिरेकांनी मानसातील वचनांनीच सिद्ध करता येते. जेथे १।२ च लोक आहेत तेथे उपमा न दिल्याची व अनेक आहेत तेथे उपमा दिल्याची उदाहरणे पाहा- 'निकाम शाम सुंदरं' अत्रि मुनी स्तुतीच्या आरंभीच हे वचन आहे. त्यावेळी अत्रि तेथे एकटे आहेत व श्यामवर्णाला उपमा दिलेली नाही. त्या संपूर्ण स्तुतीत शरीराच्या वर्णाला कोणतीच उपमा दिलेली नाही. नेत्रांना 'प्रफुल्लकंज लोचनं' म्हटले आहे. (क) १।२३३।१ 'शोभाशीव सुभग युग वीर । नील पीत जलजाभ शरीर' हे पुष्पवाटिकेतले एक दृष्य आहे. लताभवनांतून प्रकट झाल्यावर सीतेच्या सर्व सखींना जे रूप दिसले त्याच्या वर्णनात 'श्यामशरीर' शद्बच आहेत पण नीलजलज उपमा दिली आहे. वरील सारख्या ठोकून देतो अर्थाचे निराकरण न केल्यास पुढे वाचकांचा बुद्धिभेद होणे संभाव्य आहे म्हणून वेळ व पृष्ठे खर्ची घालणे आवश्यक वाटते; यात कोणाचे खंडन करण्याचा हेतू नाही.

ल. ठे. २ – येथील हिंदी दोह्यांत शरीर शद्बाशी यमकसाम्य जुळविण्यासाठी नीर हा शद्ब विभक्ती प्रत्ययहीन वापरला आहे. विभक्ती सप्तमी आहे; विभक्ती कोणती हे न सांगताच टीकाकारांनी येथे सप्तमीचा अर्थ घेतला आहे. बा-कां. दो. २ टीका पाहावी म्हणजे तेथे केलेल्या अर्थाबद्दल संशय राहणार नाही.

हिं.- ।दरस परस मज्जन अरु पाना । हरइ पाप कह बेद पुराना ॥१॥
।नदी पुनीत अमित महिमा अति । कहि न सकइ सारदा बिमल मति ॥२॥
।रामधामदा पुरी सुहावनि । लोक-समस्त बिदित अति पावनि ॥३॥

म.- ।दर्शन मार्जन मज्जन पानें । अघ हरि वदती वेद पुराणे ॥१॥
।नदीपुनीत अमित महिमा अति । वदु न शके शारदा विमलमति ॥२॥
।रामधामदा पुरी सुशोभन । लोकी सकल विदित अति पावन ॥३॥

अर्थ – दर्शन, मार्जन (परस-स्पर्श) मज्जन व जलपान यांनी शरयू नदी पापनाश करते असे वेदपुराणे वर्णन करतात. ही नदी अती अमित पुनीत आहे व हिचा महिमा अती अमित आहे व तो वर्णन करणे विमल बुद्धी असलेल्या शारदेला सुद्धा शक्य नाही.॥२॥ अयोध्यापुरी अती सुंदर असून रामधाम देणारी आहे, व ती अती पावन आहे हे सर्व लोकांत प्रसिद्ध आहे. ॥३॥

टीका. – चौ. १ 'दर्शन मार्जन मज्जन पानें' १५।२ ची टीका पाहावी. या चार गोष्टींपैकी कोणत्याही एक वा अधिक क्रियांनी पापनाश करणारी शरयू नदी आहे. १६।१-२ टी. पाहा.

चौ. २ (१) अति अमित महिमा म्हणण्याचे कारण, प्रत्येक रामावतारात हजारो वर्षे तिच्या जलात प्रत्यक्ष परमात्मा आपल्या अंशांसह स्नान करतात. ज्यांच्या चरणोदकाची उत्पन्न झालेली गंगा असून तिचा महिमा अमित आहे, मग जिच्यात प्रभू स्वतः रोज स्नान करतात तिचा महिमा अती अमित असलाच पाहिजे. (क) ज्या तलावात वा नदीमध्ये राम लक्ष्मणांनी १।१ वेळाच स्नान केले व ज्या मंदाकिनीत काही महिने स्नान केले त्यांचे भाग्य गंगादी महानद्यांनी व देवादिकांनी वाखाणले मग या शरयूचे कोण कसा वाखाणणार!' 'ज्या सर सरितिं राम अवगाहति । तयां देव-सर-सरिता वानति (२।११३।५) 'सुरसरि सरस्वती रविकन्या। मेकलदुहिता (नर्मदा) गोदा धन्या। ... मंदाकिनिचे करिती गाना' (२।१३८।४-५) आता सांगावे की अमित व अती हे दोन्ही शद्ब आवश्यक आहेत की एखादा निरर्थक आहे. गंगा व सागर यांनी मंदाकिनीची स्तुती केली ती तिचा महिमा त्यांच्यापेक्षा अती आहे म्हणून. शरयूत तर हजारो वर्षे रोज स्नान केले, तेव्हा अती अमित म्हणणेच आवश्यक होते. (ख) हे दोन्ही शद्ब पुनीत बरोबर घेणेही जरूर आहे; कारण नदीचा महिमा पावनत्वावरच अवलंबून असतो. 'तीच्या स्नाने विना प्रयासा । मम समीप नर पावति वासा' (७।४।६ टी.प.) म्हणून अती अमित महिमा. रामसामीप्य मुक्ती नुसत्या शरयू स्नानाने मिळते. गंगेच्या नुसत्या स्नानाने सामीप्य मिळत नाही. (ग) दर्शन महिमा – 'मन्वंतर सहस्रेषु काशी वासेन यत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोति सरयूदर्शने कृते ॥ प्रयागे यो नरो गत्वा माघानां द्वादशं वसेत् । तत्फलादधिकं प्रोक्तं सरयूदर्शने कृते' इत्यादी (मा.पी.पहा) काशीत एक हजार मन्वन्तरे, प्रयागात बारामाघ महिने व मथुरेत एक कल्पवास करून जे फळ मिळते ते शरयूच्या नुसत्या दर्शनाने मिळते.

चौ.३ - रामधामदापुरी – रामचंद्रांनी स्वतःच म्हटले आहे की 'मम धामदा पुरी सुखराशी' (७।४।७) त्याच दोह्यात वर्णन केले आहे की ही पुरी मला वैकुण्ठापेक्षा अधिक प्रिय आहे. शरयू-स्नानानेच सामीप्य मिळते त्या अर्थी अयोध्येच्या योगाने सगुण सायुज्य मिळते असा अर्थ करणे जरूर आहे. 'अवध तजे तनु नहि संसारा' कैवल्य मोक्ष मिळतो असे पुढे म्हटलेच आहे, उत्तर कां. रामवचनावरून व येथील 'रामधामदा पुरी' या वचनांनी सिद्ध होते की रामधाम अयोध्येहून निराळे असले पाहिजे. त्यालाच कोणी 'साकेत' म्हणतात. कोणी वैकुण्ठ म्हणतात. पण ते विष्णूचे वैकुण्ठ नव्हे, सुदर्शन वैकुण्ठाला महाविष्णुवैकुण्ठ म्हटले आहे; त्याच्या पलीकडे 'त्रिपाद् विभूतिवैकुण्ठ' स्थान आहे; त्यालाच कैवल्य म्हटले आहे. 'तदेव त्रिपाद् विभूति वैकुण्ठस्थानम् तदेव कैवल्यम्' (त्रिपाद् विभुति महानारायणोपनिषद् अ. ६-७ पहावे) सात वैकुण्ठांचे वर्णन आहे ! 'पादः अस्य विश्वा भूतानि, त्रिपाद् अस्य अमृतं दिविः' असे पुरुष सूक्तांत म्हटले त्या त्रिपादांचेच वर्णन त्रिपाद् विभूती महानारायणोपनिषद् मध्ये आहे. (क) मानसपीयूष पृ. ५५८ वर अथर्ववेदातील म्हणून जे अयोध्येचे वर्णन आहे ते परोक्ष वर्णन असून मनुष्य देहरूपी अयोध्येचे ते वर्णन आहे हे कोणाही वेदान्त परिशीलन केलेल्या, किंवा भागवतातील पुरंजनाख्यानाचा स्पष्टार्थ-लक्ष्यार्थ ज्याला समजला आहे अशा कोणासही

सहज कळण्यासारखे आहे. (२) लोकिं सकल सत्यलोकादी सर्व स्वर्गलोकांत. येथे व पुढे अयोध्येचे वर्णन एवढ्याच साठी की अशा परम प्रभावशाली अयोध्येतच श्री रामचरितमानस लेखनास प्रारंभ झाला.

हिं.- ।**चारि खानि जग जीव** अपारा । अवध तजे तनु नहि संसारा ॥४॥
।**सब बिधि** पुरी मनोहर जानी । सकल सिद्धिप्रद मंगल खानी ॥५॥
।**विमल कथा** कर कीन्ह अरंभा । सुनत नसाहिं काम मद दंभा ॥६॥

म.- ।अमित जीव जगि खाणी चारी । त्यजि तनु अवधि न ये संसारी ॥४॥
।जाणुनि सबपरिं पुरी मनोहर । सकल सिद्धिदा सुमंगलाकर ॥५॥
।विमल कथेच्या कृत आरंभा । श्रवत विनाश काम-मद-दंभां ॥६॥

अर्थ – या जगात चार खाणींचे अमित जीव आहेत, त्यांतील जो कोणी अयोध्येत (अवधि-) देहत्याग करतो तो पुन्हा जन्मास येत नाही ॥४॥ अशी ही पुरी सर्व प्रकारे मनोहर आहे; व सर्व सिद्धी देणारी असून सर्व मंगलांची खाण (आकर, मंगल+आकर) आहे हे जाणून -॥५॥ मी या विमल कथेचा आरंभ येथे केला; तिचे श्रवण करताच काममद दंभांचा नाश होईल. ॥६॥

टीका.- चौ. ४ (१) चारी खाणी – चारही खाणींत असणारे; १।८।१ टी. पाहावी (क)अयोध्येत मरण आल्याने कैवल्य मुक्ती मिळते हा आहे अर्थ; व ज्ञानाशिवाय कैवल्य मिळत नाही हा आहे सिद्धांत. काशीत मरणाने मोक्ष मिळतो तो 'राम' महावाक्याचा उपदेश शंकर करतात म्हणून मिळतो हे मागे (१९।३) टीकेत सिद्ध केले आहे. काशीला 'ज्ञानखाणी अघ हानिकर' मानसातच म्हटले आहे, म्हणून काशीचे उदाहरण येथे लागू पडत नाही. प्रयागास त्रिवेणीत देहत्याग केल्याने पुन्हा संसारात यावे लागत नाही, व तेथे काही शंकर उपदेश करीत नाहीत. अयोध्येच्या प्रभावाने 'तेषामेवानुकम्पार्थम् अहमज्ञानजं तमः नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' (भ.गी.) या प्रमाणे स्वतः भगवानच त्यांचे अज्ञान नष्ट करून त्यांस ज्ञान देतात असे मानल्याशिवाय सुटकाच नाही. काशीपुरी विश्वनाथाची म्हणून ते तेथे उपदेश करतात; तशीच अयोध्या, रामपुरी, रामचंद्रांची म्हणून तेथे मरणाऱ्या सर्व कृमिकीटपतंगादी कोणत्याही जीवांना ते हृदयस्थ रामचंद्रच (आत्मभावस्थः) उपदेश करून मुक्त करतात. '**यदिवातादि दोषेण मद्भक्तो मां च न स्मरेत् । अहं स्मरामि तं भक्तं नयामि परमां गतिम्**' (वसिष्ठ संहिता). **अयोध्यावासी सर्व** जीव रामचंद्रांना अतिप्रिय असतात हे त्यांनी श्रीमुखानेच सांगितले आहे. 'प्रिय अति मज येथले निवासी । मम धामदा पुरी सुखरासी' (७।४।७) 'या मर्मा विरळा जाणे ही।' असे जे मर्म तेच वर स्पष्ट केले आहे. अशा रीतीने 'ज्ञानाद् एव तु कैवल्यम्' या श्रुतीचा व 'त्यजि तनु अवधिं, न ये संसारी' या वचनाचा सुंदर समन्वय होतो व अपवाद व विशेष नियम मानावा लागत नाही. रामनाम, रामकथा, रामपुरी व राम मोक्षदायक आहेत. नामाने व रामकथेने मोक्ष मिळतो हे मागेच स्पष्ट

केले आहे. रामपुरी मोक्षदायक आहे, हे येथे सिद्ध झाले व राम मोक्ष देतात हे पुढील कथाभागात सांगणार आहेत. 'कोण रामसम दीन हितंकर । केले सगळे मुक्त निशाचर' (६।२१४।९). सद्गुरू मोक्ष देतात हेही पुढे सांगितले आहे.

चौ. ५ – **यात सुचवितात की** ज्या प्रकारचे फल देणारे साधन करावयाचे असेल, त्यासाठी **स्थान सुद्धा** तशा प्रकारचेच पाहिजे. रामजन्मतिथी व अनुकूल ग्रहयोग **याने परम शुद्ध काळ सुचविला;** मुक्तिदायक चरित्र करावयाचे आहे म्हणून मुक्ती पुरी पसंत केली, **मनोहर** अशा रामचंद्रांचे मनोहर चरित्र निर्माण करावयाचे आहे म्हणून शरयू नदीजवळ असलेली मनोहर अयोध्या पसंत केली. हे चरित्र भुक्तिमुक्तिदायक झाले पाहिजे म्हणून त्यासाठी अयोध्याच उत्तम स्थान, हे दुसऱ्या चरणाने सुचविले आहे. 'सकल सिद्धिदा सुमंगलाकर'. अयोध्येत जेथे लेखनास आरंभ केला ते स्थान सुद्धा परम पवित्र, सिद्धपीठ, जेथे योगाग्नीने देहत्याग करून मुक्त होणारा महापुरुष राहात होता.

चौ.६ – आता या पुढील चौपायांत श्रवणादिकांची फलश्रुती सांगतात. येथे काम शब्दाने कामोपजीवी क्रोधलोभांचे ग्रहण करणे जरूर आहे. कारणनाशाने कार्यनाश होतोच. मग मददंभांचा उल्लेख का? कामक्रोधलोभ नष्ट झाल्याने अहंकार, गर्व उत्पन्न होण्याचा संभव असतो म्हणून मदाचा उल्लेख केला. हाच रावण-ज्ञानाहंकार. तो आला की पूर्वी घालविलेले सर्व पुन्हा हळू हळू गोंडस नावांनी येतात. देशसेवा, लोककल्याण, धर्मोद्धार इत्यादी अनेक सोंगे घेऊन कामलोभादी पुन्हा प्रवेश करतात. **पुढील चौपाईत या कथाकन्यकेचे नामकरण करतात.**

हिं.- ।रामचरित-मानस एहि नामा । सुनत श्रवन पाइअ बिश्रामा ॥७॥
।मन करि बिषय अनल बन जरई । होइ सुखी जौं एहि सर परई ॥८॥
।रामचरितमानस मुनिभावन । बिरचेउ संभु सुहावन पावन ॥९॥

म.- ।राम-चरित-मानस हिज नामहि । श्रवणिं पडत पावति विश्रामहि- ॥७॥
।मन-करि विषयवनानलिं जळतां । होइ सुखी या सरात पडतां ॥८॥
।रामचरितमानस मुनि-भावन । विरचित शंभु सुशोभन पावन ॥९॥

अर्थ. – आणि (हि) या रामचरित्र कथेचे नाव रामचरितमानस असे आहे (ठेवले आहे.) ही श्रवणी पडताच विश्राम मिळेलच (हि) मिळतो ॥७॥ विषयरूपी वणव्यात जळत असणारा मनरूपी हत्ती जर या मानस-सरोवरात पडला-शिरला-तर तो जीव सुखी होईल.॥८॥ मुनींना (फार) आवडणाऱ्या या अतिसुंदर व पावन रामचरितमानसाची रचना (प्रथम) शंभूंनी (शंकरांनी) केली.॥९॥

टीका. – **चौ.७** – (१) येथे या ग्रंथाचा जणू नामकरण संस्कारच केला जात आहे! या ग्रंथरूपी तुलसी-कन्यकेचा अवतार 'भौमवार नवमी मधुमासी। येइ अयोध्ये चरित प्रकाशी' (३४।५) या मागल्या दोह्याच्या चौपाईत झाला. म्हणजेच ४चौ+२ ओळी मागल्या दोह्याच्या + ६ चौ. या पूर्वीच्या = १२ ओळी झाल्या व या ७ व्या चौपाईत

म्हणजे तेराव्या ओळीत नाव ठेवले - नामकरणसंस्कार केला. मुलींचा नामकरण संस्कार तेराव्या दिवशी करावा असे शास्त्र आहे (धर्मसिंधु). ते या संकेतयुक्तीने येथे सुचविले आहे. अशी आणखी उदाहरणे 'श्री तुलसी-संकेत अद्भुतहि' या प्रकरणात प्रस्तावनेत पाहावी. अशा रीतीने बारसे, नामकरण झाले. आता हे अपत्य, ही तुलसीकन्या पुढे काय करणार व हिची पूर्वजन्म कथा सांगतात. ज्यांना बारशाला येता येत नाही त्यांना बारसे झाल्याचे व काय नाव ठेवले ते कळल्याने समाधान प्राप्त होते म्हणूनच दुसऱ्या चरणात सांगतात की 'श्रवणिं पडत पावति विश्रामा'! (क) विश्राम म्हणजे स्वान्त:सुख प्राप्ती हे मागे अनेक वेळा स्पष्ट झाले आहे. संसार चक्रात भ्रमत राहण्याचे श्रम विगत होऊन दु:खशोकरहित स्वान्त:सुखाची प्राप्ती होते! म्हणजे परम विश्राम पावणे. हा विश्राम या ग्रंथाच्या यथाविधियथोक्त श्रवणाने मिळेल हे फळ सांगितले. 'मानसि मिळे परम विश्राम हि' हे प्रस्तावनेतील प्रकरण पाहावे. गरुड, पार्वती व तुलसीदास यांना परम विश्राम या मानसानेच मिळाल्याचे कबुली जबाब त्यांनी दिले आहेत उ. ११५।७; उ. १२९; उत्तर १३० छंद पाहा.

(२) नुसत्या श्रवणाने हे महान परम दुर्लभ फळ मिळते; श्रवण करण्याची रीत पूर्वी दो. २ मध्ये सुचविली आहे; व पुढेही अनेक वेळा सांगणार, सुचविणार आहेत. मानससरोवर रूपकात जास्त स्पष्ट होईल. दो. ३८ पाहा, सात्त्विक श्रद्धा, संत सद्गुरू मुखाने, त्यांच्या सहवासात राहून श्रवण व रामप्रेम या तीन गोष्टी तेथे रूपकाने सांगितल्या आहेत. (क) मागल्या चौपाईत काममददंभ नाश सांगून ज्ञानप्राप्ती सुचविली व येथे विश्राम शब्दाने ज्ञानोत्तर भक्ती व सीतारामलक्ष्मण यांचा निवास सुचविला, संगती – श्रवणाने हा लाभ कोणास होईल हे पुढील चौपाईंत सुचवितात.

चौ. ८. (१) मन हा एक उन्मत्त हत्ती आहे, तो विषयरूपी अरण्यात सुखाच्या आशेने, परमविश्रामाच्या लालसेने, भटकत असतो. भटकता भटकता त्यास आढळू लागते की या विषय-वनाला चोहोकडून विविध दु:खरूपी वणवा, (वनानल-दावानल) त्या वनातील वंशांच्या (कळकांच्या) परस्पर घर्षणाने पेटला आहे. जिकडे बघेल तिकडे दु:ख, चिंता, शोक यांच्या ज्वाळा भडकत आहेत; पण त्याच विषयरूपी विपिनात रामचरितमानसरूपी मोठा, अगाध, शीतल, मधुर, परम पावन व निर्मल सीतारामसुयशजलाचा तलाव आहे. मनरूपी हत्ती जर या तलावात पडेल, धावत येऊन उडी घेईल, व बुड्या मारीत राहील तर त्या आगीच्या ज्वाळांची भीती उरणार नाही. 'संसार दु:खे दुखवला। त्रिविध तापे पोळला। तोच अधिकारी झाला। परमार्थासी' (दा.बो.) असा जो पूर्ण संतप्त झाला असेल त्याला श्रवणाने परम विश्राम मिळेल. यात 'सरात पडणे' याने श्रवणाची पद्धती सांगितली. दो.२ ची टीका पाहावी. उपसंहारात 'श्रीमद्रामचरित्रमानसमिदं भक्त्यावगाहन्ति ये। ते संसार-पतंग-घोर-किरणैर्दह्यन्तिनो मानवा:' (उ.कां. उपसंहार श्लोक२) निराळ्या रूपकाने पण येथील अर्थच सांगितला आहे.

(क) यात आर्त, जिज्ञासू व अर्थार्थी यांची सोयही लाविलीच आहे; कारण तेही दु:खी, कष्टी तप्त झालेले असतातच. (ख) उपपत्ती दाखविली की विषयासक्ती दु:खताप

शोकदायक आग आहे, व रामचरित शीतल, विशाल, परमपावन अगाध, मधुर जलाचा तलाव आहे. जलाचा स्वभावधर्म - अग्नी विझविणे हा आहे. यामुळे विश्रांती, समाधान सहज मिळते; पण पाण्यात बुड्या मारीत राहिले पाहिजे.

चौ.९ (१) **मुनिभावन** – ज्यांना विश्राम प्राप्त झाला आहे अशा मोठमोठ्या मुनींना सुद्धा रामचरितमानस फार आवडते. 'जिवन्मुक्तहि ब्रह्मपर श्रवती त्यजुनी ध्यान। जे न धरिति हरिकथा रति ते हृदयें पाषाण (७।४२।-). नारद 'कथा ब्रह्मलोकी मग गाती। परिसुनि विधि अति सुखा पावती॥' 'वाखाणिति सनकादि नारदा। ब्रह्मनिरत मुनि जरी सर्वदा' (७।४२।४-८ पाहा) (२) **विरचित शंभु** – पुष्कळ कल्पांपूर्वीच याचा अवतार प्रथम कुठे झाला होता हे या चरणात सांगितले. कैलास पर्वतावर, शिव विश्रामवटाच्या खाली, शंकरांच्या मनरूपी मानसात हे प्रथम अवतरले. ते इतके पावन व मनोहर होते की लोमश, भुशुंडी, याज्ञवल्क्य, भरद्वाज यांच्यासारखे त्रिकालज्ञ सर्वज्ञ, ब्रह्मनिष्ठ मुनी सुद्धा ते मोठ्या प्रेमाने श्रवण कथन करतात. पण ते ज्या रूपात होते ते सूक्ष्म व दुर्गम असल्याने कलियुगीन जीवांना त्याचे आकलन होणे फारच कठीण, म्हणून त्यानेच तुलसीदासांच्या मानसात अवतार घेतला. ते १६३१ च्या रामनवमीस अवतरले पण साधकरूपी दशरथांच्या महालात चालत जाण्यास व सर्व बोलू लागण्यास २-२॥ वर्षे लागणारच. ते संवत १६३३ च्या मार्गशीर्ष शुक्ल पंचमीस रामविवाह तिथीला संपूर्ण झाले. दोन वर्षे सात महिने व सव्वीस दिवसांनी पूर्ण झाले. (क) यांचा प्रताप अल्प वयातच दिसू लागला; व जनक तु. दासांच्या डोळ्यांदेखत ४७ वर्षांचे हे श्रीरामचरित झाले.

संगती – रामचरितमानस हे नाव का याचा इतिहास आता पुढील चौपायांत सांगतील.

हिं.- ।त्रिविध दोष दुख दारिद दावन । कलि कुचालि कलि कलुष नसावन ॥१०॥
।रचि महेस निज मानस राखा । पाइ सुसमउ सिवा सन भाषा ॥११॥

म.- ।त्रिविध दोष दुख दैन्य विदाहक । सकल कलुष कलि कुचालि - नाशक ॥१०॥
।रचुनी महेश मानसि राखति । सुसमय मिळतां शिवेस भाषति ॥११॥

अर्थ. – हे त्रिविध दोष (त्रिविधताप) दुःखे व दारिद्र्य-दैन्य (दारिद) यांना साफ जाळून टाकणारे (वि-दाहक, दावन-दाहक) असुन कलिजनित सर्व कुचाली व कलुषे (पापे) यांचा नाश करणारे आहे. ॥१०॥ ते महेशाने रचून आपल्या मानसातच ठेवले होते व योग्य वेळ (सुयोग) आल्यावर त्यांनी ते शिवेला - पार्वतीला - सांगितले.॥११॥

टीका. - चौ - १० - (१) **त्रिविध दोष** – याचा अर्थ त्रिविध पापे असा घेतात; पण पुढील चरणांत सकल कलि कलुष शब्दांनी सर्व पापांचा उल्लेख केलेला असल्याने, त्रिविध दोष म्हणजे आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक हे त्रिविधताप असा अर्थ आहे.

(क) दैन्य दारिद्र्य - हे दोन प्रकारचे असते; मोह हेच दारिद्र्य व वित्ताचा अभाव हे दारिद्र्य. हा विषय पूर्वी तीन वेळा येऊन गेला आहे. (ख) ताप, दुःखे व दारिद्र्य ही जीवाला जाळीत असतात. 'तनु सव्रण चिंताज्वर छाती' रामचरितमानस यांनाच जाळून टाकते, अग्नीला जाळणारे फक्त भरपूर पाणी - जल - असते. रामचरित तर फार मोठा विशाल तलाव आहे. मानससरोवराची प्रदक्षिणा ५४ मैलांची आहे.

(२) सकल कलुष - नाशक – 'कुपथ कुतर्क कुचालि कलि कपट दंभ पाखंड । दहन रामगुणगण जसा अनल इंधना चंड' (दो-३२ रा) यावरील टीका पाहावी. उत्तरकांडांत उपसंहार श्लोक 'यत्पूर्वं प्रभुणा कृतं ..' यात या दोह्यातील चौपायांचे सारच ग्रंथोपसंहार रूपाने सांगितलेले आहे.

चौ. ११ – (१) सुसमय मिळतां शिवेस भाषति. शिवा-पार्वती.

कधी रचना केली व कधी सांगितले ?

हा प्रश्न विचारण्याची इच्छा सहजच होते मनुष्याला. या प्रश्नांचा सुसंगत उलगडा झाला म्हणजे पुढील कथाश्रवण-कथन-पठन करताना जागोजागी चक्रव्यूहात पडल्यासारखे वाटणार नाही; व समजल्याने संशयासुर व्याकुळ करणार नाहीत; म्हणून या प्रश्नाचे समाधानकारक व शक्य तितके निश्चित उत्तर मिळणे जरूर आहे.

(१) महेशांनी रामचरितमानस रचना पार्वतीला सांगण्यापूर्वी कितीतरी कल्पे आधी केली होती. (क) त्यांनी जे रामायण रचले ते प्रथम लोमशमुखाने भुशुंडीला सांगितले.

(ख) भुशुंडीजवळ हंसरूपाने शंकरांनी श्रवण केले. (ग) तो काकभुशुंडी संवाद त्यांनी पार्वतीस सांगितला. (घ) पण तो जसाच्या तसा म्हणजे आपण प्रथम रचलेले रामायण जसेच्या तसे न सांगता; पार्वतीने सती देहाने ज्या रघुनाथांस अरण्यात शोक करताना पाहिले; त्या मागल्याच कल्पातल्या रामावताराची कथा विशेष सांगितली.

(ङ) त्या सतीने देहत्याग केल्यानंतर तिच्या विरहाने भटकत असता सहज नील पर्वतावर शंकर गेले असता तेथे हंस रूपाने ती कथा श्रवण केली. (च) नंतर त्यांनी गरुडाला काकभुशुंडीकडे पाठविला व काकभुशुंडी गरुडास म्हणतो की, मी ही कथा श्रवण केल्यास २७ कल्पे होऊन गेली. म्हणजे गरुड भुशुंडीकडे जाण्यापूर्वी २७ कल्पे, लोटली होती. (छ) भुशुंडीला लोमशमुखाने सांगण्यापूर्वी काही काळ तरी ही कथा महेशांनी रचली होती इतके सिद्ध झाले. म्हणजे २७ कल्पांपूर्वी रचना केली इतके निश्चित ठरले.

(२) भुशुंडीला सांगितलेल्या कथेत शेषशायी नारायणाचा नारदशापाने रामावतार झाला. त्यानंतर २७ कल्पे गेल्यावर २८ व्या कल्पात गरुड भुशुंडीकडे गेला, शंकरांनी धाडल्यावरून. तो काकभुशुंडी गरुडसंवादच पार्वतीला मुख्य कथाभाग म्हणून सांगितला आहे. म्हणजे रचना केल्यानंतर कमीत कमी २७ कल्पांनंतर सांगितला आहे इतके निश्चित.

(क) अठ्ठाविसाव्या कल्पात जो रामावतार झाला तो सर्वांनी पाहिला होता. अरण्यात विरहाकुल रामाला पाहून तिला मोह झाला. तिने सीता बनून रामाची परीक्षा घेतली; त्यामुळे शंकरांनी तिचा मनाने त्याग केला व ८७ हजार वर्षे समाधी लावून बसले.

तो सतीने पाहिलेला रामावतार समाप्त झाल्यावर ८७ हजार वर्षांनी समाधी उतरली. नंतर सतीने दक्षयज्ञात देहत्याग केला; व पार्वती रूपाने जन्मली. सती देहत्यागानंतर किती हजार वर्षांनी पार्वतीजन्म झाला सांगता येत नाही. नंतर पार्वतीने हजारो वर्षे तपश्चर्या केली. पुढे शिवपार्वती विवाह झाला. नंतर काही हजार वर्षांनी षडाननाचा जन्म झाला व नंतर केव्हा तरी पार्वतीने प्रश्न विचारले तेव्हा तिला कथा सांगितली. हे अठ्ठाविसाव्या कल्पाची कमीत कमी २६ त्रेतायुगे निघून गेल्यावर सांगितली असली पाहिजे; कारण २८ व्या कल्पात २४ व्या त्रेतायुगात रामावतार झाल्याचा आधार हरिवंशपुराणात मिळाला. पण हे अठ्ठाविसावे कल्प कोणत्या ब्रह्मदेवाच्या आयुष्यातले हे समजण्यास मार्ग नाही. यावरून इतके निश्चितपणे ठरले की रचना केल्यानंतर कमीत कमी २७ कल्पे व २४ महायुगे गेल्यावर सांगितली.

(३) यावर असा प्रश्न विचारला जातो की हा काळाचा एवढा घोटाळा मुद्दाम निर्माण करण्याचे कारण काय? तु. दासांनी कोणत्या कारणाने अशी रचना केली याचे निश्चित कारण त्यांनाच माहीत असणार व तेच कळणे जरूर असेल तर त्यांनाच विचारले पाहिजे, तथापि मानसांतील रचनेवरून व वर्णनावरून जे अनुमान या अल्पज्ञ मनबुद्धींना करता आले ते :-

(क) काळाचे अनंतत्व, मायेची अजिंक्यता, व मानवाचे क्षुद्र आयुष्य यांची योग्य कल्पना येऊन मनुष्याने आपले तुटपुंजे अमूल्य आयुष्य विषयसुखासाठी पापकर्म करण्यात व नसत्या उठाठेवी, वादविवाद, परदोषचर्चा यांत घालवू नये व या अनंत कालचक्रातून सुटावे व नित्य सुख मिळवावे हे ठरविणे हा एक हेतू आहे. (ख) रामावतार नाटकात काम करणारी पात्रे प्रत्येक वेळी तीच तीच नसतात हे दाखविणे हा दुसरा हेतू दिसतो. रावणाचे सोंग घेणारा बदलला म्हणजे तेच नाटक पाहणाऱ्यास काहीना काही फरक पडलेला दिसतोच. दशरथ, कौसल्या, रावण, कुंभकर्ण, बिभीषण, इंद्रजित ही पात्रांची नावे तीच तीच असावयाची; पण दोन कंपन्यांनी एकच नाटक करून दाखविले की त्यात जसा पुष्कळ फरक पडतो तसेच प्रत्येक कल्पातील या सर्वांच्या चरित्रात थोडाथोडा बदल सोंग घेणाऱ्याच्या स्वभावानुसार पडतो हे दाखविणे हा हेतू आहे व याच कारणांमुळे पुराणांतील त्याच त्याच कथांत भेद दिसतात हे रामायणाधारे दाखवून पुराणांविषयीचे कुतर्क दूर करणे हा हेतू आहे.

(ग) तु. मानसाची अशी रचना असल्यामुळेच उत्तर हिंदुस्थानात पुराणे, उपपुराणे; संहिता, अनेक रामायणे इत्यादी अमूल्य ग्रंथांच्या परिशीलनास चालना मिळाली; व महाराष्ट्र व मद्रासकडील पंडित व पदवीधर यांच्यापेक्षा या पुराणग्रंथांचा अभ्यास अधिक वाढला व वाढत आहे. या लेखकास सुद्धा अनेक ग्रंथांचे व पुराणांचे, शास्त्रांचे अवलोकन करण्याची आवश्यकता श्री रामचरितमानसानेच निर्माण केली. जी कारणे वाटली ती वर दिली आहेत.

(४) सुसमय मिळता - पार्वती अत्यंत दीन आर्त बनून तिने होऊन रामकथा सांगण्याची पुनःपुन्हा प्रार्थना केली तेव्हा.

हिं.- ।ताते रामचरित-मानस बर । धरेउ नाम हियँ हेरि हरषि हर ॥१२॥
।कहऊँ कथा सोइ सुखद सुहाई । सादर सुनहु सुजन मन लाई ॥१३॥
म.- ।यास्तव, रामचरितमानस वर । हृदिं हेरुनि दे नाम हर्षि हर ॥१२॥
।वदूं कथा ती सुखदा सुंदर । श्रवा सुजन मन लाउनि सादर ॥१३॥

अर्थ. – म्हणून शंकरांनी हृदयात विचार करून त्या रामचरित्राला रामचरितमानस हे **उत्तम (वर)** नाव हर्षाने ठेवले ॥ १२ ॥ तीच सुंदर व सुखदायक कथा मी आता(मातृभाषेत) सांगतो. तरी सज्जनांनी ती आदराने मन लावून श्रवण करावी. ॥१३॥
टीका. – चौ. १२-(१) यास्तव – याकारणामुळे; रचनाकरून पुष्कळ काळपर्यंत स्वतःच्या मानसात (मनात) च ते ठेवले गेल्यामुळे व मानस सरोवराशी साम्य दाखविता येण्यासारखे असल्याने, रामचरित- मानस हे नाव ठेवले. (क) सांगण्याचा भाव हा की या कथेला हे नाव पुष्कळ काळापूर्वी शंकरांनीच ठेवलेले - दिलेले - आहे. मुलामुलींची नावे ठेवावयाची ती जननी जनकाच्या इच्छेने ठेवणे हितावह नसते. नामकरण कुलपुरोहितानेच शास्त्रविचारपूर्वक करावयाचे असते हेही सहज सुचविले गेले. (ख) हेरणे -शोध करणे, बारकाईने पाहणे; हा शब्द मराठी भाषेतही आहे. मराठीतून हिंदीत गेला की हिंदीतून मराठीत आला हे सांगवत नाही. दक्षिण कोकण किनाऱ्याच्या भागात हा अद्याप रूढ आहे. हेर हा शब्द मराठीतच आहे, हिंदीत नाही. (हेर-हेरगिरी करणारा,चर)
(२) याप्रमाणे आतापर्यंत तीन संवादांचा उल्लेख केला. एक तुलसीदास व सज्जन, किंवा त्यांचे स्वतःचे मन; दुसरा याज्ञवल्क्य व भरद्वाज संवाद (३०।१-२) व तिसरा शिवपार्वती संवाद (३३।१). काकभुशुंडी गरुड संवादाचा उल्लेख राहिला तो पुढे योग्य स्थळी येईल.
चौ. १३ - (१) सुखदा सुंदर कथा – सुंदरता व सुखदता हे दोन गुण कारण कार्य रूप आहेत असे वाटते; पण त्यांचा असा संबंध नेहमी राहतोच असे नाही, बाह्य सौंदर्यापासून, विषयसौंदर्यापासून, होणारे सुख क्षणिक असते. जे सौंदर्य प्रीति-विवाह होईपर्यंत सुखद असते व प्रलोभक असते तेच पुढे काडीमोड करविण्यास पुष्कळ वेळा भाग पाडते किंवा सुखद न होता दुःखद ठरते. रूप हे सुखाचे एक क्षुद्र साधन आहे. परंतु हे रामचरितमानस तसे नाही. याचे सौंदर्य प्रतिदिन नवे नवेच अनुभवास येते व अधिकाधिक सुख देते, व दुःखलेश ही देत नाही. 'दिने दिने यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः' हे वचन तुलसीमानसास अक्षरशः लागू आहे. हा अनुभव २२।२३ वर्षे वाढत्या प्रमाणावर येत आहे व अद्यापही त्यातील सर्व सौंदर्य दृष्टीस पडले असे वाटत नाही.
(२) सादर श्रवण – खाली वर्णिलेल्या लोकांत, श्रवणात आदर उत्पन्न होणे सहसा घडत नाही. तथापी सुसंगती व अभ्यास यांनी क्रमशः तेही घडणे अशक्य नाही असे प्रत्यक्षानुभवसिद्ध आहे. दरिद्री लोकांना सुद्धा यात वाव आहे हे मागे अनेक वेळा सिद्ध झाले आहे. 'हेतुवादरतो मूर्खः स्त्रीजितः कृपणः शठः। अहंकृतोऽधनोऽसाधुः श्रोता न

स्याद्वरानने' (गौरी संमोहन तंत्र.मा.पी.) या श्लोकाची संगती वर दिल्याप्रमाणे लागते. (दो.३८पाहा) विश्वास असला म्हणजे आदर (श्रद्धा) हळूहळू प्राप्त होईल. मात्र आदर असल्याशिवाय श्रवणात मन एकाग्र होणार नाही; एकतर झोप येईल, कंटाळा येईल, किंवा अन्य विषयांचा चलच्चित्रपट चित्तात उलगडू लागेल. कोणत्याही श्रवणाचे उत्तम फळ मिळण्यास खालील गोष्टी घडल्या पाहिजेत. 'लोकचिन्तां धनागार-पुत्र-चिन्तां व्युदस्यच । कथाचित्तः शुद्धमतिः स लभेत्फलमुत्तमम्' (प.पु.मा.पी.) (क) श्रोत्यांचे मन श्रवणात एकाग्र होणे हे एकट्या श्रोत्यावरच अवलंबून नसून बरेचसे श्रेय वक्त्याकडेच असते. अभ्यास व संतसंगती असली व विश्वासाचा पाया असला तर कनिष्ठ श्रोत्यास उत्तम वक्त्याच्या श्रवणाने क्रमशः उत्तम फळ मिळेल. प्रेमाने व आदराने श्रवण करावे असे पूर्वी सांगितले व येथे त्याचाच पर्याय आदरे व मन लावून असा सांगितला. प्रेम असल्याशिवाय मन लागतच नाही. जे प्रेमाने मन लावून आदराने श्रवण करतील ते सज्जन आहेत असे मानण्यास हरकत नाही. प्रस्तावनेत 'कथाश्रवण कसे करावे' हे प्रकरण पाहावे.

येथे चालू प्रकरण समाप्त झाले; पुढल्या दोह्यात मानस प्रकरणाचा उपक्रम करतात. आता पुन्हा हळूहळू अतिगूढ अशा काव्यमानससरोवरात आपल्याला प्रवेश करावयाचा आहे.

◆ ◆

मानस प्रसंग प्रकरण

हिं.दो.- ।जस मानस जेहि बिधि भयऊ जग प्रचार जेहि हेतु।
।।अब सोइ कहऊँ प्रसंग सब सुमिरि उमा बृषकेतु ।।३५।।
म.दो.- ।जस मानस, जे परिं घडे जगीं प्रचारा हेतु ।
।।तो प्रसंग वदतो सकल स्मरुनि उमावृषकेतु ।।३५।।

अर्थ. – मानस जसे आहे; ते ज्याप्रकारे (जेपरि जेहि बिधि) तयार झाले व ज्या कारणाने जगात प्रचार झाला तो सर्व प्रसंग मी उमावृषकेतूंचे (उमामहेशांचे) स्मरण करून सांगतो ।।३५।।

टी.का. – (१) कोणतीही वस्तू आधी तयार होते व मग तिचे रूप गुण वगैरे दिसतात; असे असता उलट क्रम येथे का? अशी शंका येते. शंका तत्त्वतः खरी असली तरी पदार्थाचे रूपगुणादी दिसल्यावरच, तो कोणी केला, केव्हा केला? इत्यादी जिज्ञासा उत्पन्न होते. व्यवहारात असाच क्रम असतो. आधी वस्तू दिसते; ती चांगली वाटली, मनात भरली तरच पुढे चौकशी करण्याची इच्छा होते. हे रामचरितमानस बाहेर पडल्यावर प्रथम ते कसे आहे हे पाहण्याकडेच वृत्ती जाणार. हा क्रमच व्यवहारतज्ञता सूचक आहे. नवीन लेखकाच्या ग्रंथांना हे तंतोतंत लागू पडते; म्हणून तर ग्रंथ प्रकाशित करण्यापूर्वी त्यावर अभिप्राय मिळवून त्यातील चांगलेपणाचे प्रदर्शन करण्याची प्रवृत्ती वाढत असलेली दिसत आहे. लेखक लोकमान्य वा लोकांत प्रसिद्धीस आलेला असला म्हणजे क्रम उलट असतो. (क) हा ग्रंथ कोणी लिहिलेला आहे हो? अहो लोकमान्य टिळकांनी. एक प्रत माझ्यासाठी ठेवा हं! उद्या पैसे देऊन घेईन ! हा कोणी लिहिलेला? अहो गांधींनी! पण गुजराथीत आहे. असू द्या, हे घ्या पैसे आणि द्या पाहू आधी. असा क्रम चालतो. (ख) यावरून अनुमान निघते की अद्याप (१६३१ पर्यंत) तु. दासांच्या ग्रंथांना लोकमान्यता मिळाली नव्हती.

(२) येथून पुढे मानससरोवर व रामचरितमानस यांचे सांगोपांग रूपकद्वारा वर्णन करणार आहेत. मानस सरोवर पाहिल्यावर किंवा त्याचे आकर्षक स्वरूप कळल्यावर, मगच इच्छा उत्पन्न होते की ते कसे झाले वगैरे. गंगानदी दिसल्यावरच विश्वामित्रांनी तिच्या उत्पत्तीची कथा सांगितली आहे. पुढील वर्णनात, 'कसे झाले?' याचेच वर्णन प्रथम करणार आहेत. मानस नाव दिले व खोल विचार करून दिले असे जे पूर्वी सांगितले तेच रूपक द्वारा पुढे सांगतात. (क) या दोह्यात मानस व प्रसंग हे दोन शब्द कवीनीच दिले असल्याने याप्रकरणास मानसप्रसंग असे नाव रूढ आहे. कोणी मानसमुखबंध म्हणतात पण ते तितके साधार व स्पष्टार्थबोधक नाही. दोहा ४३ अखेरपर्यंत हे प्रकरण आहे. हिंदीत या एका प्रकरणावर 'मानसप्रसंग' नावाने ४६ पृष्ठांचे पुस्तक प्रसिद्ध आहे. पण इतका विस्तार मानस गूढार्थ चंद्रिकेत झालेला नाही

व आवश्यक वाटला नाही. व मुद्दाम जास्त विस्तार करण्यास पांडित्य लागते ते या लेखकाजवळ मुळीच नाही.

(ख) मानस सरोवर – ब्रह्मदेवाने आपल्या संकल्पाने तयार केले. भगवंताच्या नेत्रांतून गळलेले प्रेमाश्रू ब्रह्मदेवाने आपल्या ओंजळीत धरले होते ते त्या कोरड्या सरोवरात ठेवले, तेव्हा ते भरले. मनाने ते निर्माण केले गेले म्हणून मानस असे नाव पडले.
(ग) महेशांच्या हृदयमानसात असलेले रामयशरूपी निर्मल जल पार्वतीच्या श्रवणपुटांत पडले. नंतर उमा महेश कृपेने ते तुलसीदासांच्या मानसात भरविले गेले. मानससरोवरांतील पवित्र ब्रह्मरस ब्रह्मदेवपुत्र वसिष्ठांनी अयोध्येपर्यंत शरयूरूपाने आणविला. येथे ब्रह्मदेव तनुज शंकरांच्या कृपेने ते सीतारामसुयश-विमल वारी तुलसीमानसातून अयोध्येतच कविताशरयूरूपाने प्रगट होत आहे. 'हृदि शिवकृपे स्फुरण सुमतीसी। रामचरित-मानस कवि तुलसी' (३६।१).

(३) शिवमानस, भुशुंडीमानस, याज्ञवल्क्यमानस व तुलसी मानस ही भिन्नभिन्न ठिकाणी भिन्नभिन्न प्रकारे तयार झालेली एकत्र होऊन त्यांच्यातील एकत्रित झालेले रामयश रूपी निर्मल जल शरयूरूपाने अयोध्येत वाहू लागले आहे हे पुढे स्पष्ट होईलच, (क) शिव स्वतः वेदस्वरूप सर्वज्ञ सर्वदर्शी असल्याने तेथे कैलासावर ते आपोआपच निर्माण झाले पण श्रोता एकटी पार्वतीच. त्यामुळे त्याचा जगात प्रचार झाला नाही. (ख) त्याच्या आधी २७ कल्पे तरी पूर्वी शिवकृपेने लोमश मेघांनी काकभुशुंडीचे मानस भरले ते मेरुपर्वतावर व तो या जम्बुद्वीपात नाही. (ग) काकभुशुंडी गरूड संवाद झाला नील गिरीवर मेरुपर्वताच्या उत्तरेस, व तो पक्षिभाषेत त्यामुळे त्याचाही प्रसार झाला नाही.
(घ) याज्ञवल्क्यांचे मानस मध्ये केव्हा तरी भुशुंडीने भरले व याज्ञवल्क्य भरद्वाज संवाद प्रयागात संस्कृत भाषेत झाला. पण तो इतर सर्व मुनिगण निघून गेल्यावर झाल्यामुळे त्याचाही प्रचार-प्रसार होऊ शकला नाही. पण तो संवाद एका अलौकिक घटनेमुळे तुलसीदासांस ऐकावयास सापडलाच. व त्या पूर्वीच लहान असतानाच तुलसीदासांचे मानस शिवाज्ञेने त्यांच्या गुरूंनी अनेकवार भरले. इतर शिष्यांनी तो श्रवण केल्याचा उल्लेख नाही; व कदाचित कोणी श्रवण केला असला तरी तेथे रामचरित मानसात भरले गेले नाही. यामुळे नरहरी आनंदाकडून संस्कृतातही त्याचा प्रचार प्रसार झाला नाही.
(ङ) तुलसीमानसातून मात्र अयोध्येत रामनवमीमहोत्सवानिमित्त साधुसंतांची गर्दी झाली असता हे मानस तुडुंब भरून आपोआप शिवकृपेने वाहू लागले. त्यामुळे व मातृभाषेत असल्याने त्याचा प्रसार पुष्कळ झाला.

(४) स्मरुनि उमा वृषकेतु – आता पर्यंत उमेश, महेश, शंभु, शिव, शंकर व हर हे शब्द विशिष्ट अर्थानेच वापरले आहेत. उ-महेश, मा-ऐश्वर्य, महेशांचे ऐश्वर्य म्हणजेच उमा. भाव हा की या रामचरितात महेशांचे सर्व ऐश्वर्य भरलेले आहे.
(क) वृषकेतु-वृष-धर्म, केतु-ध्वजा; धर्मच ज्यांच्या ध्वजावर आहे असे. भाव की महेशांचे ऐश्वर्य परमोच्च आदर्शरूप धर्माने युक्त असते. तसेच या रामचरिमानसात धर्माचे परमोच्च निर्दोष आदर्शरूप भरलेले आहे हे सुचविले. (ख) गृहस्थाने धर्माचरणरूपी

ध्वज उंच फडकविण्यास पत्नी रूपी काठी लागतेच. ती जितकी उंच व सरळ असेल तितकाच तो ध्वज उंच गेलेला दिसणार, कोणाचीही कीर्तिध्वजा उंच जाण्यास कोणत्या तरी प्रकारचे ऐश्वर्य-शक्ति-रूपी काठी लागतेच. पण धर्मरूपी ध्वजच नसेल तर ऐश्वर्यरूपी काठी कितीही लांब असली तरी ती जमिनीवर आडवी पतितच राहणार; व शेवटी तिचा भलताच उपयोग व्हावयाचा, स्मशानात नेली जावयाची. (ग) तसेच धर्माधिष्ठित, धर्मानुकूल काव्य असेल तरच ते अभ्युदयनिश्रेयस-दायक व्हावयाचे; त्याचाच संत आदर करणार, व त्याची कीर्ती प्रतिदिन वाढत जाणार. याच्या उलट धर्मप्रतिकूल ग्रंथ असेल तर तो शेंडेनक्षत्रासारखा काही काळ प्रकाशात येऊन, पुन्हा अनंत तमात लुप्त व्हावयाचा. 'यतो धर्मस्ततो जयः' येथे श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकांड अध्याय पाचवा समाप्त.

◆ ◆

अध्याय ६वा

आपण कवी नसता हे काव्य लिहिण्यास निमित्तभूत कसे व्हावे लागले ते सांगतातः-

हिं.- ।संभु प्रसाद सुमति हियँ हुलसी । रामचरितमानस-कवि तुलसी ॥१॥
।करइ मनोहर मति अनुहारि । सुजन सुचित सुनि लेहु सुधारी ॥२॥
म.- ।हृदिं शिवकृपे स्फुरण सुमतीसी । रामचरितमानस-कवि तुलसी ॥१॥
।करी मनोहर मति अनुसार हि । सुजन सुधारुन सुमने घ्याल हि ॥२॥

अर्थ. – शंकरांच्या कृपेने (प्रसाद) हृदयात सुमतीला स्फुरण चढत आहे; (त्यामुळे) तुलसीदास रामचरितमानसाचा कवी होत आहे.॥१॥
तो आपल्या बुद्धीप्रमाणे मनोहर करीत आहेच (तथापि) सज्जन ते शुद्ध मनाने (शुद्ध चित्ताने) सुधारून ग्रहण करतीलच (ग्रहण करावे, घ्यावे) ॥२॥
टीका. चौ.१ -(१) शिवकृपें स्फुरण सुमतीसी – हृदयात काव्यस्फूर्ती अनावर झाली आहे याचे कारण शंकराची कृपा. कोणी तरी विमलमतीला प्रेरणा देऊन जणू काव्य मुक्ताफळे हृदयात भरीत आहे व ती बाहेर पडण्याचा प्रयत्न जोरात करीत आहेत, व त्यांना बाहेर पडू दिल्याशिवाय चित्ताला स्वस्थताच मिळणार नाही अशी स्थिती झाली आहे; त्यामुळे 'बलादिव नियोजितः' तुलसीदासाला कवी बनावे लागत आहे. तुलसीदास खरोखर कवी नसून तो निमित्तमात्र कवी केला जात आहे. 'निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' 'मया हताः त्वं जहिमा व्यधिष्टाः' (भ.गी.) असे सांगून अर्जुनाला युद्ध करावयास लावला; तसा 'बोलविता धनी वेगळाचि' शंकरच बोलवीत आहेत. म्हणून 'चतुर नसे मी कवि न म्हणवितो' इत्यादी वाक्यांशी विरोध नाही. येथून पुढे तुलसी व कवी यांचा संबंध जोडून उल्लेख केलेले आहेत. १।४३ रा; २।२४०।५; २।३०३।७-८; २।३१८।२ इत्यादी ठिकाणी उल्लेख आहेत. जेथे असे उल्लेख आहेत तेथे तृतीय पुरुषाचाच उपयोग केलेला आहे. कुठेही प्रथम पुरुषाबरोबर कवी हा संबंध जोडलेला नाही हे विशेष ध्यानात घेणे जरूर आहे. जे सहज असते ते सर्वत्र सारखेच प्रगट होते. जेथे कर्तृत्वभावना अंतरातच राहिलेली नाही तेथे मी कवी अशी भाषा बाहेर पडणेच शक्य नाही. अशा स्थितीत निर्माण होणारे काव्यादी खरोखरच कोणी बलात्काराने यंत्राप्रमाणे करवीत आहे असा साक्षात् अनुभव हरघडी येत असतो. पुढील चौपाईतच एकवचनी तृतीयपुरुषी उल्लेख आहेच.
चौ.२ -(१) करी – पूर्वी अनेक वेळां मी सांगतो, मी कथा करतो, वर्णन करतो इत्यादी प्रथमपुरुषी प्रयोग केले. येथे करी, करतो, करीत आहे असा तृतीय पुरुषी प्रयोग केला. भाव हा की हस्तपादादियुक्त ज्या देहाला तुलसीदास असे म्हणतात तो देह लिहिण्याचे काम करीत आहे. माझे कर्तृत्व यात मुळीच नाही. (क) **मती अनुसार ही मनोहर करी** – मतिअनुसार म्हणण्याचे कारण पूर्वी विजेची शक्ती व विजेचा दिवा

या दृष्टान्ताने टीकेत स्पष्ट केले आहे. लहान मुलाला शिकविणारी व्यक्ती किती जरी महाविद्वान असली तरी ते शब्द त्या मुलाच्या वाणीरूपी यंत्रातून बुद्धीच्या साह्यानेच बाहेर पडणारे असल्याने त्या यंत्राचा दोष त्यात शिरणार नाही असे नाही. मानवी बुद्धीला सीमा आहे; मनोहरतेला सीमा नाही. निर्दोष फक्त आत्मा, ब्रह्म, परमात्मा आहे. म्हणूनच मानसातील प्रत्येक वक्ता शंकरसुद्धा यथामती, मतिअनुसार व यथाश्रुत असेच म्हणाला आहे. 'यथाश्रुत, यथामति, वेदपुराणानुकुल कथन' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पाहावे. अशी सर्व उदाहरणे तेथे दिली आहेत. (ख) आधुनिक विद्वान, पंडित, पदवीधर, कवी वगैरेंना यथामती शब्दाचा उपयोग करावासा वाटत नाही याचा अर्थच असा की मी सर्वज्ञ आहे, माझी मती अकुंठित आहे असा अहं कॅन्सर त्यांच्या हृदयात झालेला असतो, ज्यांची मती व गती खरोखरच अकुंठित होती ते सुद्धा म्हणतात की 'नाथ! यथामती वर्णिले' (७।१२३म.)

(ग) मति-अनुसार मनोहर – म्हणण्यात गूढभाव आहे:- काव्यशास्त्र ग्रंथांत कविता सरस्वतीचे वर्णन करताना शब्द व अर्थ हा तिचा देह, रीती तिचे अवयव सौष्ठव, माधुर्य आदी गुण, कटु कर्कशादी दोष, उपमादी अलंकार, रस आत्मा, ध्वनी प्राण वगैरे वर्णन केले आहे; पण सुंदर, सर्वालंकारभूषित, निर्दोष, काव्यसुंदरीला कोणी जाडे भरडे सुद्धा वस्त्र नेसविलेले नाही. त्यामुळे ती कविता सुंदरी अ-दर्शनीय झाली आहे. संत सज्जनांना अशा काव्यसुंदरीकडे बघण्यास लाज वाटते; म्हणून इतर गुण नसले व दोष असले कदाचित तरी जी वस्त्र नेसलेली 'सुवासिनी' असेल ती सज्जनांना पूज्य असते. म्हणून ती त्या विवस्त्र कवितावधूपेक्षा मनोहरच ठरते. 'रामनामविण शोभे न गिरा' 'वसन हीन शोभे न सुरारी!! सब-भूषणभूषित वरनारी' (५।२३।३-४) रामनामरूपी सुंदर मनोहर वस्त्र या कविता वनितेला नेसविले आहे, म्हणून 'मति-अनुसार' माझ्या समजुतीप्रमाणे मनोहर केली गेली आहे. 'यामधि रघुपति नाम उदार' (१।१०।१प.)

(२) सुजन सुधारुन सुमनें घ्यालंहि – यात श्रवणाचा उल्लेख नाही तो 'श्रवा सुजन सादर मन लाऊनि' (३५।१३) असा पूर्वीच केला आहे. श्रवण करताना काय करावे हे येथे सांगतात, (क) सुधारून घेणे - म्हणजे विशिष्ट हेतूने सावधपणाने पाठ बदलणे, आवडत नसतील ती वचने काढून टाकून प्रक्षेप करणे, इत्यादी प्रकारे प्रताप गाजविणे नव्हे. गोस्वामींनी श्रोत्यांच्या हातात पोथ्या दिल्या नव्हत्या. तुलसीदास उच्चारीत होते व श्रोते ऐकत होते. अशा परिस्थितीत घेणे म्हणजे अर्थ, भाव, व्यंग, ध्वनी इत्यादी समजून यथार्थ ग्रहण करणे. (ख) सुमने - शुद्ध मनाने, उदार अंतःकरणाने, पूर्वग्रह दूषित न होता, ग्रहण करावे; जे चांगले वाटेल ते ठेवावे व अयोग्य वाटेल त्याचा अर्थ आपापल्या मनाला योग्य वाटेल तो घ्यावा, 'संतगुणग्राही सम मधुकर' (१।१०।६). हे उद्गार सहज स्वाभाविक लीनतेचे आहेत. संगती - आपले मानस, मानस सरोवर कसे झाले ते सांगतात-

हिं.- ।सुमति भूमि थल हृदय अगाधू । बेद पुरान उदधि घन साधू ।।३।।
म.- ।सुमति भूमि थळ हृदय अगाधू । वेद पुराण उदधि घन साधू ।।३।।

अर्थ – सुमती (विमल बुद्धी) भूमी आहे; हृदय हे अगाध स्थळ आहे; वेद पुराण हे सागर आहेत व साधू मेघ आहेत.॥६॥

टीका. – सूचना – येथून पुढे रामचरित-मानस व मानस-सरोवर यांचे सांगरूपक करतात. रूपक हा एक अलंकार आहे. उपमेचेच एक निराळे रूप आहे. मुख चंद्रासारखे आहे हा उपमा अलंकार आहे व मुख चंद्र आहे हा रूपक अलंकार आहे. रामचरितमानस मानस सरोवर आहे; एवढेच सांगणे हे निरंग रूपक आहे. पण त्याच्या चार बाजू, पाणी, पाण्याची खोली, कमळे, पक्षी इत्यादी मुख्य मुख्य सर्व अंगांचे साम्य रूपकाने दाखविले तर सांगरूपक होते, मानसात हे मानसरूपक सर्वात फार मोठे आहे. व त्याचेच एक प्रधान अंग जी शरयू नदी तिचेही सांगरूपक याला जोडून आहे. या मोठ्या रूपकात रूपकांची परंपराच आहे; म्हणून यास परंपरित रूपक असेही म्हणतात. प्रस्तावनेत 'सांग रूपके' हे प्रकरण पाहावे. एका ठिकाणी दुसऱ्या ठिकाणच्या समस्त अंगांचा आरोप करणे यास सांग रूपक म्हणतात. तु. दास रूपक सम्राट आहेत.

(२) मानस सरोवर अती पवित्र अशा भूमीत असलेल्या एका विस्तीर्ण व खोल खळग्यात आहे. पडणाऱ्या पावसाचे वगैरे पाणी त्यात साचते, जमते. मेघ जलाचा वर्षाव करतात व सागरातील जलच मेघ वर्षतात. इतक्या गोष्टींचे साम्य सध्या रामचरित मानसाशी दाखवावयाचे आहे. यांची तुलना दोन ओळीत प्रथम मांडून दाखवू.

I पवित्र भूमि, = सुमति, II खोल स्थळ - अगाध हृदय, III सागर - वेदपुराण, IV मेघ - साधू या चार गोष्टींचे साम्य येथे आहे.

(३) पवित्र भूमि – मानससरोवराची भूमि - सरोवराला योग्य अशी जागा - जगयोनी ब्रह्म देवाने निर्माण केली, तशी तुलसीदासांची मती शंकरांनी निर्मळ - सुमती बनविली. (क) भूमी चराचरांच्या उत्पत्तीचे स्थान असून सर्वांना धारण करणारी असते; तशी सुमती सद्गुणांची जननी असून त्यांना धारण करते. 'कुठे निरत मम मति संसारां' अशी होती पण 'हृदि शिवकृपे स्फुरण सुमतीसी' असे झाले.

(४) थळ हृदय अगाधू – थळ – स्थळ - पाणी साठवून - जमून राहण्यास त्या भूमीतच मध्यभागी खोल विस्तीर्ण खड्डा लागतो ते स्थळ, म्हणजे भूमीचे दोन प्रकार झाले. एक जळ संग्रह करणारी भूमी म्हणजे तलावाच्या सभोवती वरवर अधिक अधिक उंच चढत जाणारा भाग, व दुसरा त्या सभोवतालच्या उतारावरून येणाऱ्या पाण्याला धारण करणारा भाग. भोवतालची भूमी जितकी उंच व विस्तीर्ण असेल (catchment area) त्या मानाने तो तलाव खोल व विस्तीर्ण होतो. भूमीच्या या दोन विभागांसारखेच बुद्धीचे दोन विभाग आहेत. एक ग्राहक बुद्धी; तिला सुमती म्हटले. सुमती असेल तरच चांगल्या गोष्टींचे ग्रहण करता येईल. ही फार उच्च व विस्तीर्ण-विशाल- असली तरच पुष्कळ चांगल्या गोष्टींचे ग्रहण करता येईल व त्या मानाने मध्यभाग-धारकविभाग विशाल व खोल होईल. धारण करणारा जो मध्यभाग त्यालाच येथे हृदय म्हटले. मानसात धारण करण्याचा संबंध सर्वत्र हृदयाशीच जोडला आहे. 'हृदि शशिमौलि धरुनि वृषकेतु (१।६४।७)' 'धरिउरि उमा प्राणपति चरणां' (१।७४।१) उर-हृदय. 'पडे

धरुनि हृदि' पदजलजांला' (१।२२६।८) अशी २५।३० उदाहरणे आहेत. किती दक्षता व समन्वय! 'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः' (धीमति.वा.रा.कि.कां. ५४।२ रामाभिरामी टीका). (क) ज्या बुद्धीत ग्रहण शक्ती असेल तिच्यात धारण शक्ति - धारणा असेलच असे नाही. तीव्र ग्रहणशक्ती असलेल्यांना पाठांतर होते पण तशी धारणा नसेल तर विस्मरण लवकर होते. धारणा जितकी अधिक खोल तितके अधिक धारण करता येईल; म्हणून गंभीर हृदय हेच अगाध स्थळ (थळ - हा शब्द मराठीच आहे. या नावाचे एक गाव ही अलिबाग तालुक्यात आहे.) 'स्वान्तं हृद् मानसं मनः' (अमरे) हे व चित्त, चेतस्, हे हृदय शब्दाचे पर्याय आहेत.

(५) वेदपुराण उदधि – (१) जगातील कित्येक लोकांनी सगळ्या जन्मात समुद्र पाहिलेला सुद्धा नसतो. तसाच वेदांच्या अध्ययनाचा अधिकार सर्वांस नसतो. (क) सागर जसा अपार व अगाध आणि त्यांच्या तळाशी व मधे काय आहे हे कळणे कठीण तसेच वेदपुराणादी. (ख) सागराचे पाणी खारे तसेच वेदापुराणांत सात्त्विक राजस-तामस कर्म. मंत्र इत्यादींचे वर्णन असते त्यात राजस, तामस हा क्षार - खारेपणा आहे; बाधक आहे. रावणादी निशाचरांनी त्या खारेपणाचाच मुख्यतः उपयोग केला व आपला व इतरांचा समूळ विनाश केला. (ग) सर्वप्रकारचे रस सर्व प्रकारच्या धातू वगैरेंचा अगाध साठा समुद्रजलात आहे त्या प्रमाणेच कर्म, उपासना, भौतिक, दैवी व अध्यात्म ज्ञान, सर्व प्रकारच्या विद्या, राजकारण, सर्व शास्त्रे, कला इत्यादींचा मूळ महासंग्रह वेदपुराणांत आहे. पृथ्वीवरील व भूमीतील जलाचा प्रत्येक बिंदू जसा सागरातूनच आलेला असतो तसे सर्व प्रकारचे ज्ञान वेदपुराणांतूनच सर्वत्र पसरले आहे. (६) सागराच्या जलातील क्षार व मळ न घेता त्यातील शुद्ध मधुर पाणी मेघ जिकडे तिकडे घेऊन जातात.

(६) घन साधू – साधू हेच मेघ आहेत. वेदपुराणांतील सर्वलोकहितकारक असा साररूप सात्त्विक वा सत्त्वयुक्त राजस भाग काढून घेऊन सर्व देशांत ते जातात. (क) मेघांच्या ठिकाणी उच्च-नीच, सखोल-उथळ, स्वदेश-परदेश, चांगला-वाईट देश, भरलेले सागर व शुष्क भूमी इत्यादी भेदभाव नाही; नियतिचक्रात वारा त्यांना नेईल तिकडे जातात. तसेच साधू असतात. त्यांच्या देहाचे प्रारब्ध व इतरांचा प्रारब्धरूपी वारा त्यांना जिकडे नेईल तिकडे, तेव्हा, तसे जातात. अमक्या प्रांतात, जावयाचे की नाही हा विचार ते करीत नाहीत. सर्व परोपकारकात संत श्रेष्ठ आहेत म्हणून 'संत विटप सरिता गिरि धरणी । सर्वांची परहितार्थ करणी' (७।१२५।६) यात संतांना अग्रस्थान दिले. विस्तृत तुलना उत्तरकांड परिशिष्टांत व मा. मणि मासिकात पाहावी. संतांच्या ठिकाणी विटप सरिता गिरी धरणी या सर्वांचे, इतकेच नव्हे तर मेघ, वायू, सूर्य, चंद्र इत्यादी अनेकांच्या ठिकाणचे, सद्गुण एकत्र झालेले असतात. या प्रमाणे या प्रत्येक अंगाच्या उपांगांचे साम्य यथामती यथावकाश दाखविले गेले. 'राम सिंधु घन सज्जन धीरा । चंदन तरु हरि संत समीरा' 'संत उदयसंतत सुखकारी । विश्वसुखद, इव इंदु तमारी' संगति – हे साधू मेघ कोणते पाणी वर्षतात ते व त्याचे काही गुण पुढील चौपाईत सांगतात.

हिं.- ।बरषहिं राम सुजस बर बारी । मधुर मनोहर मंगलकारी ॥४॥
म.- ।वर्षति राम सुयश वर वारी । मधुर मनोहर मंगलकारी ॥४॥

अर्थ. – साधु-घन रामसुयश रूपी उत्तम, मधुर, मनोहर व मंगलकारी वारीचा (जलाचा) वर्षाव करतात.॥४॥

टीका. चौ. ४-(१) वर्षति – मेघ जसे जिकडे नेले जातील तिकडे जलाचा वर्षाव करतात तसेच साधू अन्योन्य प्रारब्धाने जिकडे नेले जाऊन व त्यांच्यातील जल वर्षविले जाईल तिकडे जाऊन, रामसुयशरूपी निर्मल (वर) वारि वर्षतात. (क) साधारण भूमीवर पडल्याबरोबर मेघांतून वर्षणारे पाणी गढूळ होते **'भूवरि पडतां पाणि गढुळले । जणुं मायेने जीव वेष्टले'** (४।१४।६); तसेच साधुमुखांतून पडणारे ते पाणी कुमती भूमीवर पडून जे तलाव भरतील त्यात चिखल साचत जातो. मानससरोवराच्या सभोवतालची भूमी बर्फासारखी असल्याने त्यात मळच नाही तसेच सुमती भूमीवर पडणारे व हृदयमानसात जमणारे रामसुयशरूपी निर्मळ जळ निर्मळच राहते; पण सुमती नसलेल्या हृदयात मळ असल्याने त्या जळाचे मधुरत्व, मनोहरत्व व मंगलकारित्व गुण ही जेवढे पाहिजे तेवढे कार्य करू शकत नाहीत. ते त्यांस अनुभवता येत नाहीत. माया हा मळ ज्या मतिभूमीत - भूमीवर - राहिला नसेल त्याच भूमीतील हृदयमानसातील जलात हे तिन्ही गुण कायम राहतील व अनुभवासही येतील. आणि त्या तलावातून उगम पावणाऱ्या काव्यसरिता जळात ते काही काळ अनुभवास येतील.

(२) मधुर मानस सरोवराचे जल पिण्यास - स्वादास मधुर, दृष्टीस मनोहर व मार्जन मज्जन पानाने मंगल करणारे आहे; तसेच रामसुयश वरवारी कर्म, ज्ञान व भक्ती या तीन गुणांनी युक्त असते. पाण्याची मधुरता आस्वादन करणारे व तेवढाच पाण्याचा गुण लक्षात घेणारे जसे बहुतेक सर्व लोक; तसेच रामसुयशवारीतील धर्मकर्मनीतीचे अधिकारी पुष्कळ लोक. (क) मन-हरण करणे हे ज्ञानाचे कार्य आहे. पाण्याची मनोहरता, सौंदर्य बघत बसणारे जसे थोडे तसे ज्ञानाचा अधिकार व खरी आवड असणारे फार थोडेच. म्हणून मनोहरता हा रामयशवारिगुण ज्ञानाकडेच चांगला लागतो. (ख) **मंगलकारी** – पाण्याच्या मंगलत्वाचा विचार जसा कोणी सहसा करीत नाहीत त्या प्रमाणेच ज्ञान झाल्यानंतर प्रेमभक्तीची आवश्यकता वाटणारे फारच थोडे. 'मंगलायतनं हरिः' 'मंगलभवन अमंगलहारी' 'दशरथ अजिर विहारी' हृदयात येऊन राहिल्याशिवाय मंगल कल्याण होत नाही. (ग) मधुरता, मनोहरता व मंगलकारिता हे तिन्ही गुण वेदसागरातील जलात असतातच म्हणून या सांगरूपकात हे दाखविले गेले. वेद सागरांतील हे गुण साधुमुखाने ते जल मिळाल्याशिवाय प्रचितीस येत नाहीत इतकेच.

(३) येथे या जळाला वर-निर्मल हे एक अधिक विशेषण लावले आहे. (क) वेदपुराणादिकांत कर्माने स्वर्गप्राप्ती सांगितली तोच मल आहे. 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन' असे भगवानच म्हणाले आहेत. वैदिक सकाम कर्माने जे पुण्य मिळवावयाचे ते जन्ममरणाला म्हणजे दारुण दुःखाला कारण होतेच म्हणून ते पुण्यात्मक पाप, सोन्याची बेडी आहे इतकेच. 'यामिमां पुष्पितांवाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः। वेदवादरताः पार्थ

नान्यदस्तीतिवादिनः' (भ.गी.२।४२) इत्यादी श्लोकांचे हेच सार आहे की सकाम कर्माने स्वर्गप्राप्तीची इच्छा किंवा ईश्वरार्पित न केलेले शुभ निष्काम कर्मसुद्धा कर्मातील मळ आहे. 'हरिस सुकर्म न करता अर्पण।... श्रम फल करुनि' (३।२१।८-९) 'स्वर्गहि अल्प अंति दुखदाई' (७।४४।१)

ल.ठे. – साधुमेघ वर्षतात ते रामसुयश निर्मलवारी वेदपुराणादिकांतूनच शुद्ध करून घेतलेले असल्याने त्यात सकामता नाही असे नाही; पण स्वर्गपरता नाही व ईश्वरशरणागती आहे. ऐहिक सकामता रामसुयश निर्मलजलाच्या साह्याने रामकृपेनेच पूर्ण करून घेण्याची इच्छा असल्याने ध्रुव, ज्योतिपंत, मार्कंडेय इत्यादी अनेकांप्रमाणे ती सकामता बाधक होत नसल्याने मळ ठरत नाही. विष मारक, प्राणघातक असले तरी उत्तम दयाळू वैद्याच्या हाताने त्याच्या देखरेखीखाली घेतले की तेच महादुर्धररोगनिवारक व प्रतिबंधक होते. सोमल, अफू, कुचला वगैरे विषेच आहेत पण औषधेही आहेत. (क) काही टीकाकार म्हणतात की 'कर्म हाच मल आहे' पण हे म्हणणेच मलिन चित्ताचे आहे. 'चित्तस्य शुद्धये कर्म' पाहिजेच. 'कर्मणैवहि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते...' इत्यादी स्मृती वाक्ये वरील मताच्या विरुद्ध आहेत; म्हणून ते मलिन मत आहे. साधुसमाज प्रयागात 'कर्मकथा रविनंदनि' मानसातच सांगितले आहे; म्हणून वरील कुमत आहे. ते मानसविरोधी आहे, प्रस्तावनेत 'कर्मविपाक' या मुख्य प्रकरणांतील अनेक प्रकरणांत मानसाधारे सांगोपांग चर्चा केली आहे; ती सर्व प्रकरणे पाहावी.

(ख) तुलसीदासविरचित रामचरितमानस हे कलियुगातील जीवांसाठी मुद्दाम देशभाषेत लिहिण्याची आज्ञा शंकरांनी दिली ही गोष्ट सुद्धा लक्षात ठेवली पाहिजे, म्हणजे वेदवादरतांचे पित्त खवळणार नाही व वेदविरोधी, वेदनिंदक (पाखंड) मते पसरणार नाहीत; एवढ्यासाठी वरील विस्तार करावा लागला. वेदपुराण सागरजलातील मल कोणता हे सिद्ध झाले. आता खारेपणा, भयानकता व फारच थोडी मंगलकारिता यांचा विचार करू.

(३क) खारेपणा – अर्थ न समजल्याने व उच्चार कठीण असल्याने पठनात अरुचि उत्पन्न होणे व त्यात अर्थवादही असल्याने तोच खरा मानून फळाची आकांक्षा वाढणे हा खारेपणा आहे. 'होता प्रौढ, पिता मज पढवित। ऐकु विचारे कळे नावडत' (७।११०।५) हे कलियुगातील विप्रबालकाचे म्हणणे आहे. दासबोध, ज्ञानेश्वरी, तुकारामांची गाथा, वगैरे ग्रंथ वाचताना जी आवड वाटते ती वेदपठण करताना किती बालकांना वाटते? वेदपुराणांत पुष्कळ अंशाने परोक्षवाद असल्याने, साधूंच्या साह्याशिवाय त्यांतील माधुर्य चाखता येत नाही. (३ख) भयानकता – वेदपुराण, तंत्रग्रंथांत तमोगुणी कर्मानुष्ठान व तमोगुणी यज्ञयागादिकांचेही वर्णन आहे. त्याचा आश्रय घेऊन रावण मेघनादांसारखे विश्वदुःखदायी तयार होतात. तंत्रादी ग्रंथांतून जारणमारणादी अभिचार कर्मांचे प्रयोग दिलेले आहेत, म्हणून ते ग्रंथसुद्धा भयानकच, हे असले प्रयोग त्या ग्रंथांत का दिले? दुष्टांचे निर्दालन करण्यासाठी व स्वसंरक्षण करण्यासाठी दिले आहेत.

तलवार, बंदूक, जंबिया इत्यादी शस्त्रे आत्मघात, सज्जनघात, शत्रुनाश वा स्वसंरक्षण या कार्यांत उपयोगी पडतात; म्हणूनच ही वापरण्यास भारतातील स्वराज्यात सुद्धा परवाना मिळवावा लागतो! पण दुष्टांच्या हाती ही लागतातच व सज्जनांना लुटले जातेच! म्हणूनच सर्व शास्त्रग्रंथ टाहो फोडून सांगत आहेत की संतांच्या वा गुरूच्या आज्ञेशिवाय कोणी कोणत्याही मंत्राचे अनुष्ठान स्वतःच्या इच्छेने करू नये. तमोगुणी बुद्धीला वेदादिग्रंथांतून तमोगुणी साधने उपलब्ध होण्यासारखी असल्याने व विशेष करून कलियुगात बुद्धिमांद्य व तमोगुणप्राधान्य वाढते म्हणून त्यात हा भयानकता दोष उत्पन्न होण्याचा संभव असतो, म्हणून मनोहरता नाही असे म्हणावयाचे. 'मेघनाद मख करी अपावन खल मायावी सुर-संत्रासन' (६।७५।४). सागरात भोवरे, भयंकर मकर, उरग, प्रतिकूल वारा, प्रतिकूल प्रवाह, तूफान, या गोष्टी भयानक असतातच. मेघांच्या जलात हे कोणतेच दोष नसतात, तसे साधुमेघांनी वर्षलेल्या रामसुयशवारीत हे कोणतेच दोष नाहीत. (३ग) मंगलकारिता समुद्राच्या जळात फार थोडी आहे; कारण समुद्र पर्वकालादी विशेष प्रसंगाशिवाय इतरवेळी अस्पृश्य गणला आहे. उपनीत (मुंज झालेल्या) द्विजांशिवाय स्त्रीशूद्रादिकांना वेदादी पठनाचा अधिकार नाही. व द्विजांनासुद्धा पवित्र देह असेल तेव्हा, अनध्याय दिवस सोडून सोहेर-सूतक सोडून, प्रातःकाळी भोजनापूर्वीच वेदाध्ययनाचा अधिकार आहे. ल.ठे. एकाचे महत्त्व दाखविण्यासाठी देशकालानुरूप आवश्यकतेमुळे कवी दुसऱ्या चांगल्या गोष्टींतील दोष दाखवित असतात ते सर्वलोकहितासाठी; म्हणून तु. दासांनी येथे वेदनिंदा सूचित करून ठेवली असे वाटू नये म्हणून हा विस्तार टीकाकारांना करावा लागतो.

एकनाथादिकांनी तर मीमांसकांचे वाभाडे कठोर शब्दांत काढले आहेत; ज्ञानेश्वरांनीसुद्धा कर्मठांच्यावर ताशेरे झाडले आहेत; तेवढे मात्र दूषकांच्या व वाचकांच्या चटकन लक्षात येतात; पण अन्यत्र त्याच ग्रंथांतून वर्णाश्रमधर्म पालनाची आवश्यकता वर्णिली आहे तिकडे कोणी बघत नाहीत. तुलसीदास व समर्थ यांनी कोणत्याही विशिष्ट पंथावर, मार्गावर कठोर शब्दाघात तर राहू द्याच, पण प्रच्छन्न दोष निदर्शन व अश्लील भाषा यांचा जरासुद्धा उपयोग केलेला नाही; तरी ते सुद्धा निंदक-दूषकांच्या तडाख्यातून सुटले नाहीतच!

संगती – रामचरित मानसातील जलात निर्मलतादी चार गुण कोणते हे आता स्पष्ट सांगतात.

हिं.- ।लीला सगुन जो कहहिं बखानी । सोइ स्वच्छता करइ मल हानी ॥५॥
।प्रेम भगति जो बरनि न जाई । सोइ मधुरता सुसीतलताई ॥६॥

म.- ।विस्तृत लीला सगुण वानिती । करी स्वच्छता कलुष-हानि ती ॥५॥
।प्रेमभक्ति, शक्य न वर्णाया । ती मधुरता सुशीतलता या ॥६॥

अर्थ.- भगवंताच्या सगुण लीलांचे (संत) जे सविस्तर वर्णन करतात तीच या जलातील स्वच्छता - निर्मलता - आहे; व ती कलुष (मल) नाश करते. ॥५॥ अवर्णनीय अशी जी प्रेमभक्ती ती या जलाची मधुरता (गोडी) व सुशीतलता आहे.॥६॥

टीका.– चौ.५. (१) सगुण लीला – ईश्वराने अवतार घेतल्यानंतर अवतार काळात किंवा त्यापूर्वी सगुण साकार रूपाने जे काही चरित्र केले असेल त्या सगुण लीला. जसे रामावतारापूर्वी क्षीरसागराच्या मार्गावर नारदाचा शाप अंगीकारणे, मनुशतरूपांना दर्शन देऊन वर देणे या सगुण लीलाच आहेत. दशरथ कुळात अवतीर्ण झाल्यापासून अवतार-समाप्तीपर्यंतचे सर्व चरित्र सगुण लीला आहेत. (क) लीला – निर्हेतुक, निस्वार्थरीत्या केवळ जगाच्या कल्याणासाठी वा परोपकारार्थ, बंधक न होता, केलेले - घडलेले - त्रिविध कर्म (कायिक, वाचिक, मानसिक) (ख) सगुण लीलांच्या उल्लेखाने निर्गुण लीला सुचविल्या असे वाटते हा मोह आहे. निर्गुण ब्रह्म निष्क्रिय आहे, स्पंदन सुद्धा त्यात नाही; मग कृति-लीला कोठल्या? ब्रह्माच्या अधिष्ठानावर मायेने केलेली लीला म्हणजे निर्गुण लीला असे कोणी म्हणतील तर तेही भ्रमात्मकच. निर्गुण निराकारी ब्रह्म व माया यांचा संबंध जोडला की तोच ईश्वर ठरतो. भागवतातसुद्धा निर्गुणाचा महिमा म्हटले आहे 'तथापि भूमन् महिमाऽगुणस्यते' (ब्रह्मस्तुति-६) 'रघुपति महिमा अगुण अबाधित' असा निर्गुणाचा महिमाच मानसात वर्णिला आहे. (३७।२).

(ग) सुयश व सगुण लीला यांत फरक काय? – पाणीपणा व मलिनता किंवा निर्मलता या दोन गोष्टी भिन्न असून जशा एकत्र असू शकतात तसेच सुयशजल व त्याची स्वच्छता म्हणजे सगुण लीला या दोन गोष्टी एकत्र असल्या तरी भिन्न आहेत. पाण्याच्या स्वच्छता गुणानेच त्याचे यश पसरते, मलिन असल्यास अकीर्ती? तसेच येथे आहे. सगुण लीला नसेल तर यश कोठचे!

(२) करी कलुष हानि – पाण्याच्या स्वच्छता गुणाने शरीर, वस्त्र, पात्र इत्यादी धुवून ती स्वच्छ करता येतात. त्याचप्रमाणे स्थूल देह, अंतःकरण वस्त्र व इंद्रिये ही पात्रे. या स्वच्छतेने - सगुणलीलांनी स्वच्छ करता येतात. (क) कर्ममार्गात उत्पन्न होणारा मळ या सगुण लीलारूपी स्वच्छतेने नष्ट होतो. 'चित्तस्य शुद्धये कर्म' नुसते उपयोगी पडत नाही. कलियुगात हे पूर्वी सविस्तर दाखविले आहे, (१।२७।३टी.प.) कायिक, वाचिक, मानसिक पापे, वासना, कुसंस्कार इत्यादी अनेक मलांनी चित्तवस्त्र मलीन झालेले असते; ते सगुणलीला स्वच्छता असलेल्या रामसुयशवारीत घाशीत बसल्याने मळ हळूहळू सुटतात; व सकामांनासुद्धा सहज निष्कामता प्राप्त होते. (ख) वारी शब्दाचा विशेषार्थही लक्षात ठेवणे जरूर आहे. वारयति इति वारि; मलादिकांचे निवारण करणारे म्हणून वारि. 'सुयश वर वारी' म्हटले त्यातील 'वर' शब्दाचा अर्थ तुलसीदासांनीच येथे स्पष्ट केलेला असता तेथे एकाही टीकाकाराने दिला नाही! 'मोह-जनित मल लाग[१] विविधविधि कवनेहु[२] जतन[३] न जाई॥ 'नयन मलिन परनारि निरखि[४], मन मलिन विषय संग लागे[५]। हृदय मलिन वासना मान मद जीव सहज सुख त्यागे[६]। परनिंदा सुनि श्रवन मलिन भे[७] बचन दोष पर[८] गाये[९] ॥ सबप्रकार मलभार लाग[१०], निज नाथ चरन बिसराये[११]' (वि.प.८२) १ लागला, २ कोणत्याही ३ यत्नाने ४ पाहून, निरखून; ५ संग लागून ६ टाकले ७ झाले ८ परदोष ९ गाइले, गाउन, वर्णन करून, १० लागला, ११ विसरल्याने.

(३) शंका. – पाऊस पडण्यापूर्वी गुदमरल्यासारखे होते, उकाडा फार होतो तसे येथे काय आहे? याचे टीकाकारांनी दिलेले उत्तर म्हणजे, 'भाऊसाहेब उद्या आमच्याकडे जावयांच्या पंक्तीला जेवायला आलं पाहिजे हं!' असे आमंत्रण ऐकणाऱ्याने त्यांच्याकडे जेवण्यास न जाता जेवणाच्या वेळेला एक शेरभर आलं नेऊन देण्यासारखे आहे! ज्यांच्यावर वृष्टी करावयाची ते तप्त, गुदमरल्यासारखे झालेले असतात. 'संसार दुःखे दुखवला। त्रिविध तापे पोळला। हा आहे भयंकर उकाडा; व त्याने हृदयात उत्पन्न झालेली ग्लानी ही आहे कोंदट, गुदमरण्यास लावणारी हवा. पार्वती, गरुड, भरद्वाज, भरत वगैरे असे होते. 'मन करि विषय वनानलि जळतां! होइ सुखी या सरात पडतां' (३५।८) हे पूर्वीच सांगितले आहे.

(४) लक्षात ठेवले पाहिजे की रूपक आहे त्या मानससरोवराचे व या मानसाचे प्रत्येक मुद्याचे साम्य दाखविणे जरूर आहे; पण टीकाकारांना मानससरोवराची पुन्हा आठवणसुद्धा झाली नाही! मानस-सरात जमणाऱ्या स्वच्छ जलाची स्वच्छता निर्मल भूमीमुळे जशी कायम राहते तशी तुलसीमानसाची सुमती भूमी असल्याने वारीची स्वच्छता व इतर गुण कमी झाले नाहीत हे सार आहे, 'नाही निर्मळ जीवन काय करील साबण' (तुकोबा) 'मळे धुउनि कधि मळ किं नाशतो' (७।४९।५), वेदशास्त्रोक्त कर्मे हा साबण व विमल रामयश हे स्वच्छ पाणी यांचा संयोग झाला म्हणजे मलहानी होते; नुसता साबण काय करणार?

चौ. ६ – (१) प्रेमभक्ति – कोणी टीकाकार प्रेम व भक्ती हे दोन घेऊन मधुरता व सुशीतलता या दोन गुणांकडे लावतात; पण प्रेम शब्द हिंदीत पुल्लिंगी आहे व भक्ती स्त्रीलिंगी आहे. मधुरता व सुशीतलताई हे दोन्ही शब्द स्त्रीलिंगी आहेत. शिवाय प्रेमभक्ती जो यात जो (जी) एकवचन आहे. 'स्वान्तःतमःशान्ति' हे शेवटचे प्राप्य आहे. शान्ति - शीतलतेने मिळते. जल व त्यांतील अस्वच्छता यांना भिन्न करता येतात. पण मानससरोवराच्या जलाची मधुरता व शीतलता भिन्न करता येत नाहीत; त्याची स्वच्छता कदाचित का होईना पण दूर करता येईल; म्हणून माधुर्य व शीतलता दोन्ही एकत्र घेणे जरूर आहे. माधुर्याचा स्वाद चाखल्यानेच कळतो व शीतलता अनुभवानेच कळते. तसेच प्रेमभक्तीने मिळणारे माधुर्य व शीतलता या गोष्टी स्वानुभवगम्य आहेत; काही अनुभव फार तर बाहेर दिसतील पण वर्णन करता येणार नाहीत; म्हणून म्हटले की अवर्णनीया (बरनि न जाई) वर्णिली जात नाही - वर्णन करणे अशक्य आहे. (क) या अवर्णनीय प्रेमभक्तीची उदाहरणे मानसातील साती कांडांत आहेत. अवर्णनीयतेची बाह्य लक्षणे सात्त्विक अनुभाव व संचारी भाव, दिसतील. रोमांच, अश्रुपूर, कंठ रुद्ध होणे, गात्रे शिथिल पडणे, वारंवार पाय धरणे, स्तब्ध होणे इत्यादी प्रत्येक कांडांत दिसतील.

(२) प्रेमभक्तीत सुद्धा विविध प्रकार आहेत. 'मानसात भक्ती' हे प्रस्तावनेतील प्रकरण व त्यातील १५ उपप्रकरणे पहावीत. (क) प्रेमभक्ती - याचा अर्थ प्रेम हीच भक्ती असा आहे, अनन्य, निस्वार्थ, निर्मल, निर्विकार प्रेम करणे हेच परमोच्च भक्तीचे लक्षण

आहे. दशरथ कोणते भजनपूजनादी भक्तिसाधन करीत होते? मीनाचे जलावर जसे प्रेम असते तसे केवल प्रेम होते, मानसात प्रेमभक्ती शब्दा बद्दल काही ठिकाणी नुसता प्रेम तर काही ठिकाणी भक्ती शब्दही वापरला आहे. 'भक्ति माधुरी' असे (७।१२०।- मध्ये) म्हटले आहे. प्रेमाशिवाय मधुरता कोठली? व्यवहारात सुद्धा अत्यंत प्रेमाने वाढलेले कदन्न गोड (मधुर) लागते व द्वेषाने, तिरस्काराने, अपमानाने वाढलेली पंचपक्वान्ने, सुद्धा नकोशी वाटतात. प्रेम रस आहे. 'सहज तवपदीं स्नेह' हे भक्तीचे लक्षण सांगितले आहे; म्हणून प्रेम भक्ती प्रेम. प्रेमभक्ती पद वापरण्यात हेतू इतकाच की श्रवणादी नवविधा साधनभक्तीहून ही निराळी आहे हे दाखविणे. प्रेमभक्तीलाच पराभक्ती (ना.भ.सू.) म्हणतात.

(३) मधुरता व सुशीतलता यांचा संगम म्हणजेच प्रेमभक्ती ही या रामयश विमल जलाची मधुरता व सुशीतलता होय. मानस सरोवराच्या व मेघांतील जलात हे दोन्ही गुण असतात. म्हणून ते या साधुमुखच्युत जलात आहेत. हे दाखविणे जरूर होते. माधुर्याने तृप्ती होते व शीतलतेने दाह शान्त होतो; म्हणूनच मेघजल त्रिदोष हारी असे वैद्यशास्त्र सांगते. शीतलता इतकी असते की चार महिन्यांचा उन्हाळा व एक घटकेचा पावसाळा अशी म्हण पडली आहे, जसे मेघजलवृष्टीचे तसेच प्रेमभक्तीचे आहे. अनंत जन्मात झालेला त्रितापदाह म्हणा किंवा चारी खाणीरूपी कडक उन्हाळ्याचा चार महिन्यांचा ताप म्हणा तेव्हाच नष्ट होतो. (३५।८पहा.)

(४) स्वच्छता, मधुरता, मनोहरता व मंगलकारिता हे चार गुण पूर्वी मेघजलात सांगितले, येथे स्वच्छता व मधुरता सांगितली पण मनोहरता व मंगलकारिता येथे सांगितलेली दिसत नाही; व पुढेही या प्रकरणात वर्णन नाही; असे का? मनोहरता व मंगलतासूचक सुशीतलता हा एकच शब्द वापरला आहे. शीतलता आधी असेल तर मगच सुशीतलता तयार होईल. मनोहरता म्हणजे आत्मज्ञान-ज्ञान हे पूर्वी चौ. ४ च्या टीकेत २(क) मध्ये ठरविले आहे. विमल ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतरची शेवटची भूमिका म्हणजे प्रेमभक्ती. कारण ती ज्या हृदयात असेल त्या हृदयात रामसीता व लक्ष्मण येऊन विश्राम करतात. ते प्रेमाला वश होतात हे ही पूर्वी अनेक वेळा साधार सिद्ध केले आहे. राम मंगलायतन आहेत; म्हणून सुशीतलता शब्दाने ज्ञान + मंगलकारिता म्हणजेच मनोहरता व मंगलकारिता सुचविली. 'मंगलायतन रामयश' (१।३६१।-) असे या कांडाच्या उपसंहारात म्हटलेच आहे. मनोहरतेचा उल्लेख शीतलतेने केला, कारण 'ज्ञान विमल जलि करी स्नान जैं । रामभक्ति उरिं करी स्थान तैं' (७।१२२।११) आधी ज्ञान व मग भक्ती. आधी शीतलता व मग सुशीतलता. ज्ञानाशिवाय त्रिताप शमन होत नाही व शान्ती शीतलता येत नाही. ज्ञानाने शीतलता मिळाली तरी ती ज्ञानाहंकारादी उष्णतेने कमी होणे शक्य असते म्हणून भक्तीने तिला सुशीतलता आली म्हणजेच पूर्ण निर्भयता येते. सु म्हणजेच चांगली कमी अधिक न होणारी असा अर्थ येथे आहे. अती हा अर्थ येथे नाही. या चौपाईवरील मा.पी.टीका वाचून पहाव्यात व योग्य वाटल्यास तेथील अर्थ घ्यावेत.

संगती – मेघांतून पडणारे सर्वच पाणी मानस सरोवरासारख्या विमल भूमीवर पडते असे नाही. इतर मलिन भूमीच्या संसर्गाने ते मलिन झालेले दिसले तरी त्यात क्षार नाही म्हणून तेही व्यर्थ जात नाही वगैरे पुढील चौपाईत सांगतात.

हिं.- ।सो जल सुकृत सालि हित होई । रामभगत जन जीवन सोई ।।७।।
।मेधा महिगत सो जल पावन । सकिलि श्रवन मग चले सुहावन ।।८।।
म.- ।तें जल सुकृत शालि हित-कर्ते । रामभक्त सेवक जीवन ते ।।७।।
।मेधा-महि-गत ते जल पावन । जमुनी श्रुतिपथि जाइ सुशोभन ।।८।।

अर्थ. – ते (रामसुयश वर) जल सुकृत रूपी भाताच्या पिकाला हितकर्ते असते; पण रामभक्त सेवकांचे ते जीवनच होय. ॥७॥ ते पवित्र व सुंदर जल मेधारूपी महीवर पडून एकत्र जमून श्रवणरूपीमार्गाने वाहू लागले. (मानसात हे पुढे सांगतील). ॥८॥
टीका.- चौ.७- शालि-साळी, भाताचे पीक. मेधा-ग्रहण शक्ति; श्रुति- श्रवण-कान-रूपी मार्गाने; सुशोभन-सुंदर; सुकृत, पुण्य, धर्माचरण; (१) सर्वच पिकांना कमीअधिक प्रमाणात पावसाच्या पाण्याची तहान असते; पण भाताच्या रोपाच्या बुडाशी ते साचून रहावे लागते तसे ते राहिले तरच भात उत्तम पिकते. ते जल भूमीवरील मलाने मलीन झालेले असले तरी भाताच्या पिकास तो मल हानिकारक न ठरता खत म्हणून पोषकच ठरतो. त्या मलिन जलातील पोषक भाग व शुद्ध जल भाताच्या पिकास घेता येते. पण खाऱ्या पाण्याने ते मरून जाते. तसेच साधुमुखांतून पडणारे रामयशरूपी पाणी पुण्याच्या वृद्धीला व फल परिपाकाला आवश्यक असते. भाव हा की 'तीर्थाटन नाना साधन गण' योगविरक्ती ज्ञाननिपुणपण ।। कर्म-धर्म नाना व्रत दानें । शम दम जपतप यज्ञ-साधने।।... साधन जितके श्रुती वाखाणी । सर्वां फल हरिभक्ति भवानी ।।' (७।१२६।४.७). तीर्थाटनादि वर वर्णन केलेली सर्व साधने म्हणजेच सुकृत, पुण्य; पुण्यकर्म, धर्म, (उ.कां दो ४८ व ४९।१-४ पहा) हे सर्व भाताचे पीक आहे. याचे योग्य सुंदर फल म्हणजे रामप्रेमभक्ती, ते या पुण्यकर्मरूपी भाताला यावयास पाहिजे. तेवढ्यासाठी रामसुयशवर जलाचा भरपूर साठा सतत होत राहिला पाहिजे.
(२) पुण्य कर्म करणारात आर्त, अर्थार्थी, जिज्ञासू व केवळ मुमुक्षू असे चार प्रकार असू शकतात; म्हणून येथे सुचविले की त्यांची ती ती तृषा पुरवून पुन्हा त्यांस हरिभक्तीरूपी फल मिळेलच. हे पाणी भरपूर नसेल तर त्यांची तृषा तृप्त होणार नाही व फळ ही नाही. (क) दुसरे हे सुचविले की फार पापी असतील त्यांस हा पाऊस नकोसा वाटेल. 'सहजशील की हे पाप्यांचे' सदा यावडे मम भजनाचे' (५।४४।३).
(३) रामभक्त सेवकांचे जीवन – यात प्रेमीभक्तांचे लक्षण आहे. मीनांचे जीवन म्हणजे जीवित जसे पाणी (पाण्याला जीवन म्हणतातच) तसे त्यांचे जीवित म्हणजे रामसुयशवारी, 'जशी जीवनाविण मासोळी' अशी ज्यांची स्थिती रामयशश्रवणावाचून होत असेल ते रामभक्त सेवक हे येथे सुचविले. (क) भाताच्या पिकाचे पोषण मातीयुक्त पाण्याने चांगले होते पण माशांना स्वच्छ व खोल पाणी लागते. नवीन घाण पाणी नदीत आले की

ते घाबरे, व्याकुळ होतात. या सेवकांचे हृदयस्थल गंभीर व सुमतीरूपी निर्मळ भूमी असल्याने ते जल गढूळ होत नाही; व त्यांच्या मानसात ते धारण करतात व त्यात त्यांचा मनरूपी मासा आनंदात विहार करीत असतो. दो. २२ मध्ये रामनामाविषयी जे सांगितले तेच येथे रामसुयशाबद्दल सुचविले आहे. भाताच्या शेतातील पाणी आटून जाते पण मानस-सरातील आटत नाही; म्हणून हे भक्त आपले मानस मानससरोवर कसे बनवितात हे पुढे सांगतात.

चौ.८. (१) मेधा महि असे येथे म्हटले व पूर्वी सुमती भूमी म्हटले; म्हणून येथे मेधा याचा सुमति-ग्रहण शक्ती हाच अर्थ घेणे जरूर आहे; कारण हृदयरूपी गंभीर स्थळात ते जल साठवावयाचे आहे. त्या चारीबाजूच्या पर्वतांच्या तलावाकडील बाजूंवर जो पाऊस मेघांतून पडतो, त्याचे पाणी लहान लहान प्रवाहात एकत्रित होऊन त्या तळ्यांत जाऊ लागते; तसे चारी बाजूंनी येणारे शब्द कानाच्या पडद्यांवर येऊन आदळले म्हणजे ते शब्द व त्यांचा अर्थ यांचे एकत्रित प्रवाह हृदयरूपी स्थळात-मानसात पडू लागतात. तेच येथे सांगितले की श्रवण-कान रूपी मार्गांनी ते जल आत वाहू लागते, तुलसी दासांची मती शिवकृपेने स्फटिकासारखी निर्मल झाली आहे, (क) लक्षात ठेवले पाहिजे की तुलसीदासांच्या मानसात रामसुयशवारी सद्गुरूंनी प्रथमच ठेवले आहे; पण ते थोडे होते. साधुमुखाने वारंवार वृष्टी होऊन प्रवाह आत चालले, गेले काही काळ. त्याचा परिणाम पुढील चौपाईत सांगतात.

हिं.- ।भरेउ सुमानस सुथल थिराना । सुखद सीत रुचि चारु चिराना ।।९।।
म.- ।भरे सुमानस-सुथळी स्थिरले । सुखद शीत रुचि चारू पिकले ।।९।।

अर्थ. – ते (श्रवण मार्गाने वाहून आलेले रामसुयश-वारी) सुमानस रूपी सुस्थळात भरले व स्थिर झाले व (काही काळाने) ते मनोहर (रुचि - रुचिर), मधुर (सुखद) शीत (मंगलकारी) व स्वच्छ (चारु) होऊन परिपक्व झाले (पिकले). ।।९।।

टीका. - चौ.९ – साधुमुखांतून पडलेल्या रामविमलयशरूपी जलाने सुमानस रूपी सुस्थळ भरले. (१) मागे ज्याला हृदय - स्थळ म्हटले तेच आता सुमानस सुस्थळ झाले सु-मानस-शुद्ध मन रूपी मानस सरोवर. ते पूर्वी पूर्ण भरले नव्हते त्यामुळे चांगले दिसत नव्हते; पण आता पूर्ण भरल्यामुळे ,मानसरूपी सुस्थळ झाले, (क) बाहेरचे प्रवाह दोन्ही कानरूपी ओढ्यांनी आत पडत होते. त्यामुळे जुन्या पाण्यात नवीन पाणी पडताना ढवळाढवळ चालली होती व एक विशिष्ट गती आली होती. (ख) 'श्रवण मार्गाने वाहू लागले' याने श्रवण सुचविले; पूर्वीचा हृदय शब्द न वापरता मानस शब्द वापरून मनन सुचविले. पूर्वीचे श्रवण केलेले व नवीन यांची तुलना, समन्वय, खाते वाटणी (कर्म, उपासना, ज्ञान, भक्ती, योग इ.), विरोधाभास निराकरण, शास्त्रवचनाशी समन्वय घालणे इत्यादी करणे म्हणजेच त्या पाण्यातील गती. भांडे भरेपर्यंत आवाज होत असतो तो या गतीमुळेच, या प्रमाणे दीर्घकाल मनन केल्याने ऐकलेल्या सिद्धांतांची निश्चित वाटणी होऊन त्या सुमानसास व त्यांतील जलाला स्थिरता आली; म्हणजेच निदिध्यासन सुरू झाले. त्याचा परिणाम पुढील चरणात सांगतात.

(२) **सुखद शीत रुचि चारू पिकले** – मोठा तलाव किंवा विहीर पावसाळ्यात तुडुंब भरल्यानंतर लगेच त्या जलाला चांगली चव येत नाही. पक्के भरले म्हणजे पाणी माजले असे म्हणतात. हा माज शरदऋतूतील चंद्रकिरणांनी, त्यातील अमृताच्या संस्पर्शाने जातो तेव्हा ते जल परिपक्व होते व सुंदर मनोहर मधुर वगैरे होते. मनन निदिध्यासनाची परिपक्व अवस्था समाधी म्हणजे साक्षात्कार होय. म्हणून येथे पिकले-चिराना (जुने झाले) या शब्दांनी उभयविध साक्षात्कार सुचविला आहे. हरियशश्रवणमननादिकांनी स्वरूप साक्षात्कार व सगुण साक्षात्कार हृदयात होतो व प्रेमभक्तिप्राप्त होते; हे जे शास्त्र व गुरुप्रचीतीने ऐकले-कळले होते ते स्वानुभवाने आत्मप्रचीतीस आले. तेव्हा अनुभव आला की हे जल स्वच्छ (चारु), रुचि-रुचिर-मनोहर; शीत म्हणजे मंगलकारी व सुखद म्हणजे मधुर आहे. भाव हा की 'मधुर मनोहर मंगलकारी' प्रभूचे दर्शन त्यामानसात स्वच्छ दिसू लागले 'मूर्तिस मधुर मनोहर देखे । होइ विदेह विदेह विशेषे' (१।२१५।८) 'प्रेममग्नमन बघुनि नृप' (१।२१५) हे विदेहराज जनकाना रामलक्ष्मण दर्शन प्रथम झाले त्या वेळचे वर्णन आहे. यात मधुर म्हणजे सुखद असाच अर्थ आहे. अशीच स्थिती तुलसीदासांची झाली; हे सुखद शब्दाने सुचविले. तु. दासचरित्रातील हे आणखी एक रहस्य आज सहज प्रगट झाले.

ल. ठे. – तु.दासानी ८।१० वर्षांचे असताना आपल्या गुरुमुखाने ही कथा संस्कृतात श्रवण केली. (१।३१।१) त्यानंतर १५ वर्षे त्यावेळच्या अतिप्रख्यात पंडितांजवळ सर्ववेदशास्त्रादिकांचे श्रवण केले, त्यात अनेक पुराणे संहिता इत्यादीतील सर्व हरिकथांचे श्रवण विद्यागुरुमुखाने झाले, पुढे रामकथा ते आपल्या गावी स्वतः सांगू लागले. हा क्रम १०।१२ वर्षे चालला व त्यातही तपश्चर्या चालूच होती. नंतर स्त्री पाशांतून सुटल्यावर १४ वर्षे पायी तीर्थाटन केले त्यात मानस, कैलास वगैरे ठिकाणी मोठमोठ्या सिद्धांच्या भेटी झाल्या व साधुसंगतीत हरिकथा श्रवण झाले. याप्रमाणे ३६-५१ म्हणजे १५ वर्षे श्रवणात व तपश्चर्येत गेली. तेथपासून ७७।७८ व्या वर्षांपर्यंतचा काळ कथन, मनन निदिध्यासनात गेला. म्हणजे सुमारे ३६ वर्षे मनन; निदिध्यासन व साक्षात्कार यात गेली. व ८-२५ व ३६-५१ = ३२ वर्षे तत्पूर्वी श्रवणात गेली. या सर्व गोष्टींचा अप्रत्यक्ष उल्लेख येथवर केला. तुलसीदास चरित्र मराठीत पहावे. संगती-श्रवणात न आलेली एक गोष्ट स्वतःच्या विशेष विचाराने केली हे पुढे दोह्यात सांगतात.

हिं.दो.- ।सुठि सुंदर संबाद बर बिरचे बुद्धि बिचारि ।
 ।।तेइ एहि पावन सुभग सर घाट मनोहर चारि ।।३६।।
म.दो.- ।अति सुंदर संवाद वर । विरचित बुद्धि-विचारिं।
 ।।ते या पावन सुभग सरि घाट मनोहर चारि ।।३६।।

अर्थ. – अती सुंदर व श्रेष्ठ अशा चार संवादांची रचना (मात्र) या बुद्धीच्या विचारानेच केली; व तेच या पावन व सुंदर सरोवराचे चारी मनोहर घाट आहेत. ।।३६।।

टीका. दो. ३६ - (१) चार घाट — मानस सरोवराला घाट बांधलेले नाहीत हे मानस सरोवराच्या चक्षुर्वैसत्यं सत्य वर्णनावरून व प्रत्यक्ष पाहून आलेल्या मंडळीकडून कळल्याने अगदी स्पष्ट आहे. पूर्वी घाट असल्याचे लक्षणही नाही, (क) **मानस सरोवर** — हे हिमालयाच्या उत्तरेस आहे. त्याची लांबी रुंदी अदमासे बारा मैल उत्तर बाजू, दहा मैल पूर्व बाजू, १४ मैल दक्षिण बाजू व १४ मैल पश्चिम बाजू, अशी आहे, असे मानसाच्या नकाशात दिलेल्या प्रमाणावरून ठरते. एकंदर प्रदक्षिणा ५४ मैलांची आहे. श्री प्रणवानंदांनी लिहिलेल्या पुस्तकातील या माहिती वरून शरयू नदी सध्यातरी प्रत्यक्ष मानसातून उगम पावलेली दिसत नाही. ती माहिती पुढे (३९।१२ च्या टीकेत) जेथे शरयूचा उल्लेख आहे तेथे दिली आहे. हे प्रणवानंद स्वामी मानसाच्या काठी एक वर्ष राहिले होते. मानस सरोवराची आकृती पुढे दिली आहे. (क) तु.दासांनी मानस सरोवर पाहिले होते. व पंपासरोवरही पाहिले होते. या दोन सरोवरांच्या दृश्याचे मिश्रण या मानसरूपकात केलेले आढळते, हे पुढे तुलनेने दाखविले आहे. (३९।७-८ च्या टीकेत) (ख) पंपा व बिंदू या सरोवरांना चारी बाजूंनी घाट आहेत. त्यावरून मानसाच्या रूपकासाठी त्यांनी 'स्वतःच्या बुद्धी कौशल्याने घाटांची रचना आपल्या रामचरितमानसात केली, हे वैशिष्ट्य आहे. (ग) घाट बांधलेल्या तलावाचे पाणी पावसाळ्यांतही मलिन होत नाही. घाटांच्या योगाने तलावाची शोभा वाढते व पाहिजे तितक्याच खोल पाण्यात उतरून बिनधोक पणे व्यवहार करता येतात. (घ) घाटांची रचना पुरुष; स्त्रिया; गुरे ढोरे, लुळे पांगळे; अमीरउमराव इत्यादी विविध श्रेणींच्या लोकांच्या उपयोगाच्या दृष्टीने करणे चांगले असते. साधारण माणसांस उतरता चढता येईल अशा घाटाच्या पायऱ्यांवरून गुरे ढोरे, लुळे पांगळे यांना सहज उतरता येणार नाही. त्यांच्या साठी अगदी कमी उंच (पर्वतीच्या पायऱ्यासारख्या) व रुंद पायऱ्यांचा घाट चांगला उपयोगी पडेल. पुरुषांच्याच घाटावर स्त्रियांनी स्नानादिक करणे त्यांस लज्जावह वाटते, म्हणून तो निराळा असणे चांगले. गुरे ढोरे वगैरेंचा घाट सार्वजनिक घाटापासून दूर असणे निर्भय असते. अमीर उमरावादी लोक थोडे असतात त्यामुळे तो घाट लहान असला तरी चालतो व गरीब लोकांस त्यांचा संकोच वाटू नये म्हणून तो निराळा असावा. सार्वजनिक-पुरुषघाट, स्त्रीघाट, दीनदुबळे (गुरेढोरे) घाट, व सरदारघाट असे हे चार प्रकारचे घाट असतील तर कोणाचीच गैरसोय न होता सर्वांची योग्य सोय होऊन कोणापासून कोणाला उपद्रव होणार नाही व ज्याला त्याला आपले कार्य सुखाने करता येईल. धोबीघाट तलावाला असू नये तो नदीला सर्वांच्या खाली असावा.

(२) तु. दासांनी, श्रवण केलेल्या मूळचरित्रातील मुख्य कथाभाग तेवढा घेतला व इतर श्रवणातील विषयांची विभागणी चार (खणांत) घाटांत केली. त्यांतले चार कल्पांतील रामावतारांचे वैशिष्ट्य मूळ कथेत जिथे तिथे इतके सुंदर मिसळले आहे की ऐकताना व वाचताना आपण एखाद्या निराळ्या रामावताराची कथा ऐकतो आहोत हे लाखांत एखाद्यालाच समजत असेल.

(३) खालील तुलनेत संवाद, कुठे झाला, कोणता कल्प व अवतारी कोण या चार गोष्टी कोष्टक रूपाने घेऊन मानसात कथेचा जो क्रम घेतला आहे तो घेऊ.

अ. नं.	संवाद	कुठे झाला	कोणता कल्प	अवतारी कोण राम-रावण
१	तुलसीदास व सज्जन	अयोध्येत राम नवमी सं.१६३१	चालू कल्प	वैकुण्ठाधीश विष्णू-राम; व जयविजय रावण कुंभकर्ण.
२	याज्ञवल्क्य व भरद्वाज	प्रयागराजला	वृंदेच्या शापाने ज्या कल्पांत अवतार झाला ते कल्प	शेषशायी नारायण-राम; व जालंधर- रावण
३	उमामहेश संवाद	कैलास पर्वतावर	स्वायंभूमनु-शतरूपांसाठी ज्या कल्पांत अवतार ते कल्प	(ब्रम्ह) ईश्वर (ज्याचे अंश ब्रम्हा, विष्णू, महेश) अवतार राम; प्रतापभानू रावण.
४	काक भुशुंडी व गरुड	मेरुपर्वताच्या उत्तरेस नील पर्वतावर	नारद शापाने ज्या कल्पांत अवतार झाला ते कल्प	शेषशायी नारायणाचा अवतार राम, व शिव गण रावण कुंभ-कर्ण.

(४) पूर्वी वर्णिलेल्या चार प्रकारच्या घाटांना प्रथम उचित नावे थोडक्यात देऊ. I दीनघाट-सर्वसाधनहीनांचा, दीन दुबळे, अनाथ पंगू गुरे ढोरे इत्यादी साठी. II कर्मघाट चार वर्णांच्या पुरुषांसाठी. III भक्तिघाट स्त्रियांसाठी, भक्ती स्त्री आहे IV ज्ञानघाट फार थोड्या लोकांसाठी. या चार घाटांत सर्वांची सोय लागली.

(क) अयोध्येतील घाटांना मानसात दिलेली नावे व वर्णन पाहू व वरच्या घाटांशी कोणत्या नांवाचे साम्य आहे ते ठरवू म्हणजे स्वतःच्या कल्पनेच्या वावड्या उडवून मतामतांच्या गलबल्यात पडणे नको; होकायंत्राच्या साह्याने दिशा ठरविणे चांगले.

'घाट सुबद्ध मनोहर, पंकहीन तत्तीर' (उत्तर २८)

I दूर रुचिर तो स्वतंत्र घाट । जिथे पिती जल हय गज थाट ॥१॥ - दीन घाट.
II अति जलघाट मनोहर नाना । तेथे पुरुष न करिती स्नाना ॥२॥ भक्तिघाट स्त्रीघाट
III राजघाट सबविधि सुंदर वर । मज्जति तेथे वर्ण चारि नर ॥३॥ कर्मघाट

अशा तीन घाटांचे वर्णन अयोध्येच्या शरयूघाट वर्णनात आहे. या शिवाय एका विशिष्ट वर्गाचा निराळा उल्लेख या वरील वर्णनाला जोडूनच असून त्यांच्यासाठी घाट नाही हे वर्णनावरून स्पष्ट दिसते. 'कुठे कुठे नदितीरि उदासी। वसति बोधरत मुनि संन्यासी ॥५॥ बोधरत – ज्ञानी, मुनी व संन्यासी नदीच्या तीरातीराने कुठे कुठे (सुटे सुटे, एकेकटे) रहात असत. म्हणजेच त्यांच्यासाठी घाट नव्हता. तो बांधला असता तर ज्ञानघाट किंवा ज्ञानीघाट असे नाव दिले असते.

I रुचिर व स्वतंत्र - गाई वगैरे साठी II मनोहर व नाना - स्त्रियांसाठी III सबबिधि सुंदर वर - चारी वर्णांच्या पुरुषांसाठी. I गाई वगैरेसाठी आहे म्हणून गोघाट, दीन घाट नाव देणे योग्य. रुचिर म्हणजे त्यांना रुचेल, सुखावह होईल असा. II स्त्रीघाट नाव देणे विवादास्पद नाही. 'भक्तिसुत्रि कल कर्ण विभूषण' म्हणून भक्तिघाट नाव देणे योग्य. यांत मनोहर व नाना ही विशेषणे आहेत. भक्ती मनोहर असते व स्त्रियाही मनोहर असतात. भक्ती अनेक प्रकारची-नाना प्रकारची; नवविधा प्रेमभक्ती व प्रेमभक्तीचे चौदा प्रकार आहेत, तिसऱ्या घाटाला कवीनी स्वतःच राजघाट नाव दिले असून त्याचे अधिकारी चारीवर्णाचे नर हे सांगितले आहे; राजघाट शब्द राजरस्ता, राजमार्ग यांच्या सारखा वापरला आहे कारण चारी वर्णाच्या पुरुषांसाठी; म्हणजे सार्वजनिक आहे म्हणून राजे लोकांसाठी असा अर्थ करणे अनुचित ठरेल. अयोध्येत चारी वर्णाचे राजे त्या वेळी नव्हते. क्षत्रियच राजे असत. चारी वर्ण शब्दांनी जन्मजात चार वर्णांची कर्मे करणारे हा अर्थ मानसांतील रामराज्यातील वर्णनावरूनच सिद्ध होतो. 'वर्णाश्रम निज निज धर्म निरत वेदपथि लोक । वर्तति; (७।२०) म्हणून हा कर्म घाट म्हणणेच योग्य. येथे या घाटाला राजघाट नाव स्पष्ट दिले आहे. बाकीच्या दोहींची नावे 'हयगज' व 'पुरुष स्नान करीत नाहीत' या शब्दांनी सुचविली. गो शब्दाने सर्वपशूंचा बोध होतो म्हणून व हे दीन, परतंत्र, साधनहीन असतात म्हणून गोघाट किंवा दीनघाट नाव योग्य 'अगदी गाई सारखा गरीब' हा वाक्प्रचार दीनता - लीनता सूचकच आहे. या प्रमाणे दीनघाट, भक्तिघाट, कर्मघाट व ज्ञानघाट ही नावे निर्विवाद सिद्ध झाली. तीच आरंभी पक्ष म्हणून प्रथम मांडली व येथे सिद्धान्त म्हणून निश्चित केली. आता मागील चार संवादांना या चार नांवा पैकी कोणती नांवे देणे योग्य हे ठरविले पाहिजे.

(५) दीनघाट — 'माझी आर्ती विनति दीनता । लघुता सुजली थोडि न,' (४३।१) तुलसी मानससरोवरातून निघालेल्या कविता शरयूतील सीताराम यश — सुजलातील लघुते विषयी हे वर्णन आहे. तुलसी दासांची दीनता थोडी नाही असे ते स्वतःच म्हणत आहेत. व ही दीनता मानसात सूर्यप्रकाशाएवढी लख्ख दिसते. म्हणून तुलसी-सज्जन संवाद हा दीनघाट. या घाटात शरभंग, सुतीक्ष्ण, बिभीषण, शबरी, ही दीनभावाने प्रेम करणारी स्वतःस सर्वसाधन हीन समजणारी मंडळी मानसात आहेत.

(२) भरद्वाजांनी विचारलेली शंका रामचंद्रांच्या कर्माविषयी आहे; यथा- 'एक राम तो अयोध्येशसुत । संसारी तच्चरित्र विश्रुत । नारीविरहे दुःखी पार न । येइ रोष रणि वधला रावण' यांत वाचिक मानसिक कर्मांना उद्देशूनच शंका विचारली आहे. 'शोक विलाप' हें वाचिक कर्म, 'येइ रोष' हे मानसिक कर्म व वधला रावण हे कायिक कर्म आहे. (क) भरद्वाजांचा असा विश्वास आहे की आपण केलेल्या जपतपादी कर्माचरणाचे फळ-सुफळ म्हणून रामदर्शन झाले. 'आज सुफलतपतीर्थे त्यागहि । आज सुफल जपयोग विरागहि ॥ सुफल सकल शुभ साधन साज । राम तुम्हां अवलोकत आज' (२।१०७।५-६) शरभंगांनी ही सर्व साधने केली असून ते म्हणतात 'नाथ सकल साधन मी हीन । कृता कृपा गणुनी जन दीन' (३।८।४) - म्हणून याज्ञवल्क्य भरद्वाज संवाद हा कर्मघाट.

(३) सतीला उमेला शंका आली ती रघुवीराच्या ज्ञानाविषयी. 'विष्णु सुरहिता नर-तनु-धारी । तो सर्वज्ञ जसे त्रिपुरारी ॥ तो कि अज्ञसा शोधिल नारी । ज्ञान निधी श्रीपती असुरारी ॥ (१।५१।१-२). शंका निरसन झाल्यावर - 'फिटे मोह शरदातप अतितर' । 'राम स्वरूप मज आकळले' असे पार्वती म्हणाली. व 'रामी निज अज्ञान लादले' (१।५४।१) असे सती स्वतः-विषयी म्हणाली. म्हणून उमा-महेश संवाद हा ज्ञानघाट हे निःसंशय ठरले.

(४) उरला तो भक्तिघाट. भुशुंडीचा 'भक्तिमार्गीं धरला हट झाला महर्षि शाप ।' हे भुशंडीचे एकच वचन पुरेसे आहे. काकभुशुंडी - गरुड संवाद हा भक्तिघाट.

कोणत्या दिशेस कोणता घाट आहे?

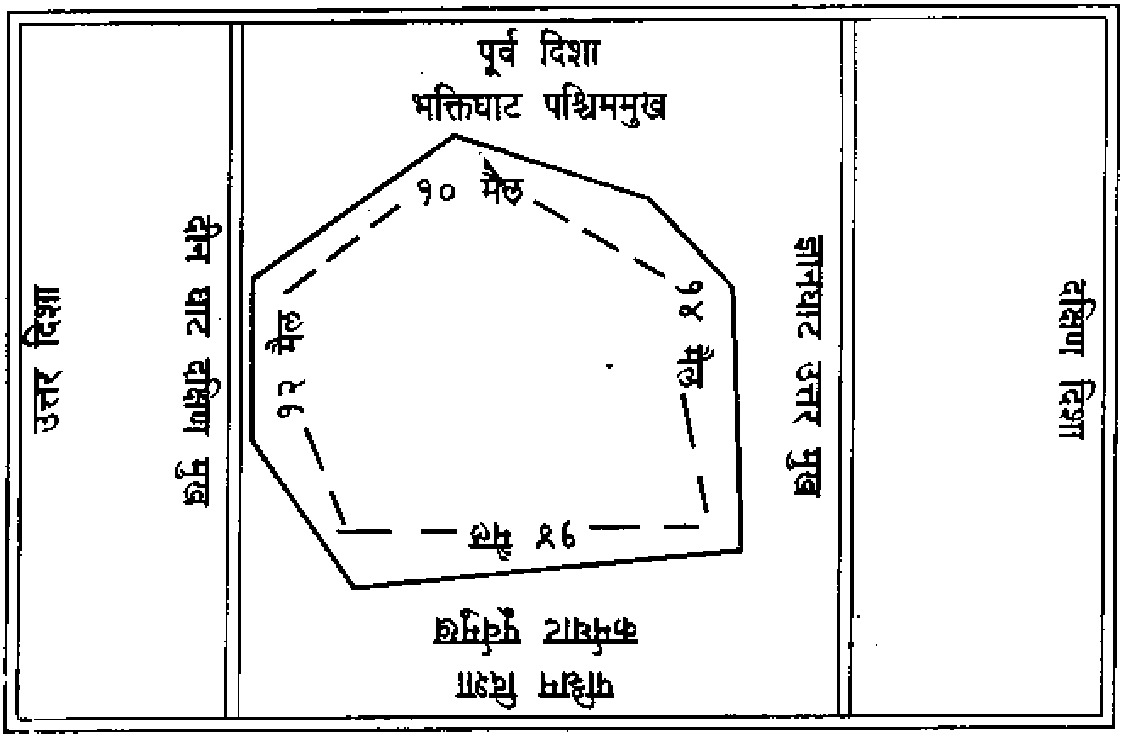
(१) हिंदी टीकाकारांत मतामतांचा गलबला विपुल आहे; अमुक घाट अमुकच दिशेस का? याला मोडका तोडका शास्त्राधार सुद्धा कोणी दिला नाही. दिशांची मोजणी पूर्वेकडून सुरू होते व प्रदक्षिण क्रम असतो या शिवाय दुसरे कारण कोणीही दिले नाही.

(२) सर्वांस माहितच आहे की, सत्कर्म पूर्व दिशेस तोंड करून करावे. असा नियम आहे. त्या त्या कर्माच्या योगाने कर्मांगभूत मुख्य देवतेला वश करावयाची असते व पूर्वानने भवेद्वश्ये असा शास्त्रनियम आहे, म्हणून कर्मघाटाचे तोंड पूर्वेस पाहिजे म्हणजे मानसाच्या पश्चिम किनाऱ्याला - बाजूला - कर्मघाट.

(३) दक्षिणे ह्यभिचारके — अभिचार कर्मात दक्षिणेस तोंड करावे असा नियम आहे. पण दीन साधन हीन 'बालक सुत सम दास अमानी' भक्तांना विधि निषेध नाहीत. पाच वर्षापर्यंतच्या लहान बालकांना शास्त्रबंधन लागू नाही, म्हणून यांचा घाट दक्षिण-मुख असला तरी चालेल; इतरांना मात्र चालणार नाही. म्हणून उत्तर किनाऱ्यावरचा घाट - दीनघाट, तोंड दक्षिणेस होईल; आपण प्रदक्षिणा - क्रमानेच जात आहोत.

(४) 'पश्चिमे स्तंभनं विद्यात्' स्तंभन कार्यात पश्चिमेस तोंड करावे; मात्र येथे अभिचार कर्मातले स्तंभन नाही. स्तभ्नाति - स्तभु रोधने, भगवंताला हृदयात अडकवून ठेवावयाचे म्हणजेच रोधन - स्तंभन कार्य भक्तिमार्गात करावे लागते. भुंगा कमल रसाला लुब्ध होऊन जसा कमळात अडकतो तसे भगवान भक्ताच्या हृदयकमलातील प्रेमरसावर लुब्ध होऊन तेथे अडकतात. 'हृदय कमलि त्यांचे सदा करतो मी विश्राम' (३।१६) 'मम हृदय पंकज-भृंग अंग अनंग बहु छबि शोभती' हे जटायूचे वचन आहे श्रीरामास. म्हणून पूर्वबाजूचा, पश्चिमेस मुख असणारा घाट तो भक्तिघाट.

(५) उत्तरास्येन शान्तिकम्' — शान्तिकर्मांत उत्तरेकडे तोंड करून जपादी कार्य करावे. ज्ञानाने शान्ती मिळते. 'शान्ति निर्वाण परमां मत्संस्थामधिगच्छति' (भ.गी.) म्हणजेच शान्ती ज्ञानाने मिळते. शान्तिरसाचा संबंध सुद्धा ज्ञानवैराग्याकडेच असतो. म्हणून उत्तरेस तोंड असलेला, दक्षिण किनाऱ्यावरील घाट तो ज्ञानघाट असे साधार संयुक्तिक रीत्या ठरले. हा शिवपार्वती संवाद. अनुष्ठाने दिङ्ग नियम : पूर्वामुखो भवेद्वश्ये, दक्षिणे ह्यभिचारके । पश्चिमे स्तंभनं विद्याद् उत्तरास्येन शान्तिकम् ॥ आकर्षणमवाग्नेये नैर्ऋत्ये मारणं तथा । उच्चाटनं च वायव्ये ईशान्ये मोक्षदायकम्'॥

या प्रमाणे घाटांच्या दिशा ठरविल्या. वरील आकृती मानस सरोवराच्या आकारासारखी आहे. घाट असे वाकडे तिकडे, दंतुर, बांधलेले असतात की काय याचा विचार करावा. 'मानस सराला चार घाट आहेत' अशी विधाने टीकाकार बेधडक ठोकून देतात. एकानेच नव्हे, अनेकांनी असे म्हटले आहे!

(६) कोणत्या संवादाची प्रस्तावना, प्रारंभ व उपसंहार कोठे होतो हे पाहिले पाहिजे.

संवाद	प्रस्तावना	प्रारंभ	उपसंहार
१ तुलसीदास सज्जन संवाद	रघुनाथगाथा- भाषानिबंधमति मंजुलमातनोति' पासून दो ४३ अखेर	अतां वदू द्वय मुनिवरी मिलन सुभग संवाद दो.४३ म.	'या कलिकाली दुजे न साधन ७।१३०।५ पासून 'दह्यंति नो मानवा': (श्लोक २) पर्यंत

(सर्व रामचरितमानस तुलसी संवादच आहे त्यात याज्ञवल्क्य भरद्वाज संवाद)

संवाद	प्रस्तावना	प्रारंभ	उपसंहार
२ याज्ञवल्क्य - भरद्वाज -	'भरद्वाज मुनिवरा प्रयागी १।४४।१ पासून 'बोले अति पुनीत मृदुवाणी' (४५।६)	'नाथ एक मज संशय भारी' (४५।७ पासून)	'हा शुभ शंभु उमा संवाद (७।१३०।१) पासून चार चौपाया

(या संवादात शिवपार्वती संवाद आहे.)

३	शिवपार्वती	अता यथामति वर्णुतो उमा शंभु संवाद (१।४७ पासून १।१०७।६)	'विश्वनाथ मम नाथ पुरारी' (१।१०७।७)	'कथा यथामती मी सांगितली' (७।१२८।१) पासून दो १२९ अखेर.

(या संवादात काक भुशुंडी गरुड संवाद आहे-)

४	काकभुशुंडी गरुड	'रामभक्ति वायसतनू मला परम संदेह' (७।५३) (७।६३।८) पर्यंत	'आज्ञा द्या ते करु अतां का येणे खगराज (७।६३।-)	'कथित नाथ हरिचरित्र अनुपम (७।१२३।१) पासून १२५ अखेर

कोणता संवाद कसा ओळखावा.

(७) श्री रामचरित-मानसातील कथानक वाचताना कोणत्या संवादाचा विशेष संदर्भ आहे व वक्ता कोण आहे हे ओळखण्याच्या खुणा कवींनी जागोजागी भरून ठेवल्या आहेत; पण या अती महत्वाच्या बाबींचा उलगडा टीकाकारांपैकी कोणीही केलेला नाही. या गोष्टी ओळखण्याच्या खुणा रस्त्यावरील पाट्यांप्रमाणे यथामती दाखविल्या जात आहेत.

I **तुलसीदास संवाद** – जेथे मुनि!, उमा, पार्वती, गिरिजा! वगैरे तसेच गरुड, खगनायक हरिवाहन, खगपति! इत्यादी संबोधने असतील व तुलसी! सज्जन! किंवा मन! ही संबोधने असतील तेथे तुलसीदास वक्ते आहेत असे समजावे (क) तसेच मधु कैटभ, क्षीराब्धिमंथन इत्यादी श्री विष्णूनेच केलेल्या चरित्रांचा उल्लेख असेल तेथेही तुलसीदास वक्ते व विष्णू-रामावताराची कथा आहे असे जाणावे.

II **याज्ञवल्क्य भरद्वाज** – या संवादात नारायणावताराचे वैशिष्ट्य मिसळलेले दिसेल; मुनी! हे संबोधन जेथे आहे व नुसत्या शिवविधि, ब्रम्हाशंभु, यांचाच एकत्र उल्लेख असून, गरुड, खगेश इत्यादी गरुडवाचक संबोधने, किंवा पार्वतीवाचक संबोधने नाहीत तेथे नारायणावतार-राम व जलंधर-रावण संबंधाचे वैशिष्ट्य आहे असे जाणावे हा संबंध अयोध्या काण्डापासून पुढे फारच क्वचित् दिसतो.

III जेथे उमा, पार्वती किंवा पार्वतीवाचक संबोधने असून गरुड वाचक संबोधने नाहीत, ती मनशतरूपासाठी झालेल्या रामावताराची कथा व प्रतापभानुरावणाचा संबंध चालू आहे असे जाणावे. शिवाय ज्याच्या अंशापासून ब्रम्हा, विष्णु शिव उत्पन्न होतात, विधिहरिहर यांना जो नाचवतो; रामापुढे या त्रिदेवांचे काही चालणार नाही, इत्यादी त्रिदेवांपेक्षा रामाचे श्रेष्ठत्व दाखविले असेल तेथे वक्ते शिव नसले तरी परमेश्वरावतार - रामाचे वैशिष्ट्य आहे व मनुशतरूपा-प्रतापभानु यांच्यामुळे झालेल्या अवताराचे वैशिष्ट्य तेथे सांगत आहेत असे समजावे. जेथे उमा, पार्वती, संबोधने असून मधेमधे गरुड वाचक संबोधने आहेत तेथे काकभुशुंडी गरुड-संवाद कथेतील वैशिष्ट्य शंकर पार्वतीस सांगत आहेत असे जाणावे.

IV **काकभुशुंडी संवाद स्वतंत्र** आहे; व त्यात मिश्रण नाही व तो साररूपाने उत्तर कांडातच दिला असला तरी अरण्यकाण्डांत शूर्पणखा कथेपासून पुढे शेवटापर्यंत त्या

कल्पांतील अवतारकथेचे संदर्भ मधून मधून पुष्कळच आलेले आहेत, व ते गरुड, खगराज! इत्यादी गरुडवाचक संबोधनांवरून सहज ओळखता येतात. जेथे हनुमन्ताचे वर्णन करताना वक्त्याने एकवचनाचा उपयोग हनुमंतास उद्देशून केला आहे तेथे शंकर वक्ते आहेत असे समजावे. (अर्थात, रामहनुमान, सीताहनुमान इत्यादी प्रत्यक्ष संवाद सोडून).
(८) या सर्व खुणा ओळखण्यास सावकाश, दक्षतेने व एकाग्रचित्ताने श्रवण वा पठण करावे लागते व पूर्वापर संदर्भ लक्षात घ्यावे लागतात. (क) अयोध्या कांडातील बहुतेक कथा भागाचे वक्ते श्री तुलसीदासच दिसतात. याज्ञवल्क्यांनी मुनी! संबोधन वापरणे सोडून दिलेले दिसते, याचे कारण भरद्वाज श्रवणात मग्न होऊन तटस्थ झाले आहेत; त्यामुळे संबोधनाने त्यांच्या एकाग्रतेचा भंग केलेला नाही.
या प्रमाणे चार संवादरूप घाटांचे निरीक्षण जितक्या विविध बाजूंनी करणे आवश्यक वाटले तेवढे यथामती केले आहे. यात विस्तार भयाने मानसांतील अवतरणे देण्याचे टाळले तरी विस्तार बराच झाला. यांत ज्या वाचकांचे समाधान होत नसेल त्यांनी मा.पी-टीका पाहून समाधान मिळविण्याचा प्रयत्न करावा; कारण 'भिन्न रुचिर्हि लोकः'
(९) पावन सुभग – ही सरोवराची विशेषणे आहेत. मानससरोवर पावन करणारे आहे. व सुभग-सौभाग्य मंगलदायक आहे. सुभग- सुंदर असा अर्थही आहेच. सौंदर्य प्रलोभक आकर्षक असते; परंतु पावनता व सौंदर्य या दोन गोष्टी एकत्र सापडणे कठिण असते. जसे विद्या व विनय, अक्रोध व तप, संपत्ती व परोपकारिता, एकत्र दिसणे दुर्लभ असते तसेच यांचे आहे; म्हणूनच असा दुर्लभ संयोग जेथे झालेला असतो तेथे तीर्थे निर्माण होतात, दिसतात. तुलसीमानस हे महातीर्थ आहे असे ठरले, येथे या दोन गुणांचे साम्य मानस सरोवराशी दाखविले; व मनोहर घाट ही एक श्रेष्ठता दाखविली. या मानसाला ही पावनता व मनोहरता कशाने आली याचे कारण पूर्वार्धात सांगितले आहे.
(१०) अतिसुंदर, वर संवाद – संवाद परमश्रेष्ठ महाविभूतींमधील आहेत; त्यांत सर्वांग सुंदर रामचंद्रांचे सुयशरूपी श्रेष्ठ (वर) वारी आहे; व रामचंद्रांचे परम सुंदर रूप आहे. या प्रमाणे सर्वच सुंदर आहे. मेघांतून गळणारे जलबिंदू जितके सुंदर दिसतात त्यापेक्षा सुंदर घाट असलेल्या तलावांतील जल अधिक सुंदर दिसते हे पुढील चौपायांत दिसेल. (क) एवढे सांगून सुद्धा आपल्या मानसाला सुंदर न म्हणता सुभग म्हटले व याने इतर तिघांपेक्षा आपली न्यूनता दाखविलीच; ही लीनता आहे. (ख) पावन-स्वच्छता सूचक, सुभग मंगलकारिता सूचक, सुंदर-माधुर्यसूचक आहे व मनोहर शब्द प्रत्यक्षच आहे. या प्रमाणे 'निर्मल, मधुर मनोहर, मंगलकारी' हे रामयशजलाचे गुण या सरोवरात कमी न होता अती शब्दाने सुचविले की अधिक आदरणीय व चित्तद्रावक ते सुयशविमलजल झाले आहे, या घाटांनी या मानसाचे सौंदर्य वाढले; पण घाटाला पायऱ्या नसतील तर पाण्यापर्यंत जाणे धोक्याचे होईल म्हणून आता पायऱ्या बांधल्याचे सांगतात.

हिं.- ।सप्त प्रबंध सुभग सोपाना । ग्यान नयन निरखत मन माना ॥१॥
म.- ।सप्त प्रबंध सुभग सोपान । ज्ञाननयनिं निरखत मानी मन ॥१॥

अर्थ. – सात निबंध (प्रबंध)-कांडे - हेच सात सोपान आहेत; ज्ञान दृष्टीने त्यांच्याकडे पाहिल्यास हे (म्हणणे) मन मान्य करील ॥१॥

टीका. चौ. (१) सोपान – चढण्या उतरण्याच्या सोयी साठी तयार केलेली दगडी पायऱ्यांची अखंड रांग. दगडी जिना म्हणता येईल. 'पाषाणादिकृत सौधाधारोहण मार्गस्य (अ.व्या.सु.). जिना-शिडी, निसण, निसणी म्हणजे निश्रेणि - काष्ठादिकृत आरोहणमार्गस्य' (अ.व्या.सु.) लाकडाची वगैरे केलेली शिडी, निसणी. प्रत्येक सोपानाला सारख्याच पायऱ्या असतील असे नाही. घाट चढण्या उतरण्यास जितका अधिक सोपा करावयाचा असेल तितकी पायऱ्यांची संख्या वाढेल; किंवा पायरीची लांबी चढावाच्या बाजूस वाढेल व उंची कमी होईल. (क) **प्रबंध** = काण्ड असा अर्थ घेणे जरूर आहे. काण्ड हा शब्द तुलसीदासांनीच वापरला असला पाहिजे असे अनुमान किष्किंधा काण्ड व लंकाकांड यांच्या रचनेवरून करणे भाग पडते. **'महाकाव्य विभाग नावे'** या प्रस्तावनेतील प्रकरणात साधार सिद्ध केले आहे, बाल, अयोध्या, अरण्य, किष्किंधा, सुंदर, लंका व उत्तर ही सात कांडे या मानसात आहेत. युद्धकांड हे नाव यात नसून त्याचे जागी यथार्थाने लंकाकांड नाव आहे, विशेष प्रस्तावनेत महाकाव्य विभाग लक्षणे या प्रकरणात पाहणे.

(२) प्रत्येक घाटाला सात सोपान आहेत असे न मानल्यास चार संवादांची विभागणी सात सोपानात करताना अपूर्णांक घ्यावे लागतील. पावणे दोन सोपान एकेका घाटाला पडतील; पण हे, हास्यास्पद आहे. भाव हा की साती कांडांत चारी संवादांचा संबंध आहे.

(३) एकाच माडीवर जाण्यास सात जिने असले तर त्यांतील कोणत्याही जिन्याने आपापल्या लायकी प्रमाणे गेल्याने माडीवर पोचता येईल. त्याच प्रमाणे ही सात कांडे एकाच रामचरित्राचे विभाग असले तरी रचना अशी अतुल्य कौशल्याने केलेली आहे की प्रत्येक कांडात रामायणातील बाकीच्या सर्व कांडांचे वर्णन व त्यातील मुख्य अवांतर विषय, संपूर्ण रामचरित्रासुद्धा आलेले आहेत. भाव हा की साती सोपान जसे स्वयंपूर्ण स्वतंत्र साधन असतात तशी ही सात कांडे रामचरित्राची अंगे असली तरी साती स्वयंपूर्ण आहेत. कोणत्याही एका सोपानाने जाऊन संपूर्ण मानसाने जे जे प्राप्तव्य ते प्राप्त करता येईल; व रामसुयश जलाची माधुरी (भक्ती) पूर्ण चाखता येईल. 'ब्रह्म पयोनिधि, मंदर ज्ञान, जाण सुर संत । करिति मथुनि कथासुधा भक्तिमाधुरीमंत' (७।१२० रा). भक्तीच रामकथामृताची माधुरी आहे व ती ज्ञानोत्तर संतसंगतीत रामकथामृत पानाने मिळते. ज्ञान, ज्ञानप्राप्तीस लागणारी पात्रता व प्रेमभक्ती केवळ प्रत्येक काण्डाच्या योगाने सुद्धा मिळेल हा रहस्यमय सिद्धांत येथे सांगितला. हा सिद्धान्त वर वर पाहणाऱ्यास मान्य होणार नाही (व टीकाकारांना येथे दिसला ही नाही), मान्य होण्यासारखा नाही म्हणून पुढल्याच चरणात उपाय सांगतात. (क) मुक्तिकोपनिषदांत श्रीरामप्रभूंनी जसे हनुमंतास सांगितले की **'माण्डूक्यमेकमेवालं मुमुक्षूणां विमुक्तये । तथाप्यसिद्धं चेज्ज्ञानं दशोपनिषदं पठ ॥२६॥ तथापि दृढता नोचेद् विज्ञानस्याञ्जनासुत। द्वात्रिंशाख्योपनिषदं समभ्यस्य**

निवर्तया। विदेहमुक्ताविच्छाचेत् अष्टोत्तरशतं पठ ॥ - (अ.१।२६.२९प.). सारांश - एकटे मांडूक्योपनिषद्च मुक्ती देऊ शकते; त्याने ज्ञानसिद्धी न झाली तर दशोपनिषदे अभ्यासावी; तेवढ्याने न भागल्यास बत्तीस उपनिषदे अभ्यासावी व निवृत्त व्हावे. विदेह मुक्तीची इच्छा असल्यास अष्टोत्तर शत (१०८) अभ्यासावी; असेच येथे सुचविले आहे. (ख) उपनिषदात सर्वांत लहान मांडूक्य व सर्वांत मोठे बृहदारण्यक तसे येथे सर्वांत लहान किष्किंधा कांड व सर्वांत मोठे बालकाण्ड. ही तुलना फार विस्तृत व गोड आहे; पण विस्तारभयांस्तव दिग्दर्शन पुरे.

(४) प्रत्येक कांडात एक विषय मुख्य असून तो त्या काण्डात विस्ताराने वर्णिला आहे; व बाकीच्या कांडाचे विषय व रामचरित्र संक्षेपाने वर्णन केले आहेत. प्रत्येक काण्डाचा मुख्य विषय कोणता हे मंगलाचरण श्लोकांच्या टीकेत दाखविले आहे; तथापी येथे पुन्हा देणे बरे असे वाटते. (१) बालकांड - निर्गुण ब्रह्म, सगुण निराकार ईश्वर व सगुण साकार म्हणजे अवतार यांच्या स्वरूपादिकांचे निरूपण भक्ती प्राप्तव्य म्हणून मुख्य विषय कथन. (२) अयोध्याकांड - विश्वासाश्रित सात्विक श्रद्धायुक्त धर्माचरणाने वैराग्य प्राप्ती. (३) अरण्यकाण्ड - वैराग्याच्या बळावर गुरूपदेशाने मायानिरास व ज्ञानप्राप्ती (४) किष्किंधा कांड- ज्ञानप्राप्तीनंतर नामप्राप्ती व हरिकथारती संपादन. (५) सुंदर कांड- भक्तीशिवाय ज्ञानाची पूर्ती नाही म्हणून नामप्रेमाच्या व हरिकथारतीच्या बळावर प्रेमभक्तीची लालसा अनावर होणे. (६) लंका कांड-ज्ञानाहंकारादिकांचा नाश होऊन प्रेमभक्तीची प्राप्ती. (७) उत्तर काण्ड-हृदयसिंहासनावर लक्ष्मणसेवित सीतारामचंद्रांनी आरोहण करणे व त्यायोगे स्वान्तःसुखसंदोहाने परम विश्राम प्राप्ती.

(क) हे सात सोपान आहेत. या सातांचेच नव्हे तर महाकाव्याच्या सर्व लक्षणांचे अस्तित्व प्रत्येक कांडात आहे. प्रस्तावनेत सविस्तर सिद्ध केले आहे. अशा प्रकारची आश्चर्यकारक रचना कोणत्याही रामायणात नाही.

(५) सात कांडे अनुक्रमाने सप्तमोक्षपुरी आहेत हे जितके तंतोतंत साधार दाखविता येते तितके इतर कोणतेही सप्तक जुळत नाही. मा.पी.मध्ये सप्त स्वर्ग; सहा दर्शने व साम्राज्य शास्त्र, वगैरे अनेक प्रकार अनेकांनी मानले आहेत; वाटल्यास पहावे. बाल काण्ड ही अयोध्यापुरी, अयोध्या - मथुरापुरी, अरण्य-मायापुरी, किष्किंधा- काशीपुरी; सुंदर कांचीपुरी, लंका-अवन्तिका पुरी व उत्तरकाण्ड-द्वारकापुरी आहे. साम्य प्रत्येक कांडाच्या वैशिष्टयांत दाखविले आहे.

(६) चरण दुसरा- ज्ञान नयनि निरखत मानी मन – मागे सांगितलेला सिद्धान्त सहजा सहजी पटण्यासारखा नाही. तो पटण्यास या साती काण्डात ज्ञानदृष्टीने निरखून पाहिले-सूक्ष्म दृष्टीने चांगला शोध केला-पाहिजे. सद्भावनेने चांगला शोध घेतला म्हणजे प्रतीती - अनुभव येईल. खरोखरच पुष्कळ शोध सतत घेतल्यानंतरच येथील सिद्धांत अनुभवास आला व प्रस्तावनेत दाखविता आला. (क) प्रत्येक काण्डाचा विषय व रामचरित्र बाकीच्या सर्वांत आहे हे सूक्ष्मशोध घेतल्याशिवाय कळत नाही हे तितकेच खरे आहे.

ल.ठे. – दोन्ही चरणांचा अर्थ व त्यांचा परस्पर संबंध या अल्प मतीस जो अनुभवास आला (पाच वर्षे झाली) तो वर दिला आहे. या लेखकाचा दुराग्रह नाही. मानस पीयूषांत विविध विचित्र अर्थ अनेक आहेत; त्यापैकी जो मान्य होईल तो घ्यावा. त्या सर्वांचे मानसाधारे खंडन करता येते पण असली ४० पृष्ठे तरी खर्चावी लागतील. एक ओळ जास्त लिहावयाचे जिवावर येते. आयुष्य थोडे व कार्य मोठे!

हिं.- ।रघुपति महिमा अगुन अबाधा । बरनब सोइ बर बारि अगाधा ॥२॥
।रामसीय जस सलिल सुधासम । उपमा बीचि बिलास मनोरम ॥३॥

म.- ।रघुपति महिमा अगुण अबाधित । अगाधता ती सुजला वानित ॥२॥
।रामसिता यश सलिल सुधोपम । उपमा बीचि विलास मनोरम ॥३॥

अर्थ. – रघुपतीच्या अगुण (गुणरहित) स्वरूपाचा अबाधित महिमा वर्णन केला जाईल तीच या उत्तम जलाची अगाधता आहे ॥२॥ (यात) राम व सीता यांचे यशरूपी सलिल अमृतासारखे आहे; व ज्या उपमा वापरल्या आहेत ती त्या जलावरील तरंगांची मनाला रमविणारी लीला होय.॥३॥

टीका. – चौ.२ - (१) अगुण रघुपति महिमा अबाधित. – आता या मानसातील जलाची खोली किती ते सांगतात. (क) अगुण रघुपती – सुचविले की जे निर्गुण, गुणातीत, ब्रह्म तेच रघुपती आहेत. सगुणाच्या लीलेचा मागे उल्लेख केला. निर्गुण निष्क्रीय असल्याने त्याच्या लीला असू शकत नाहीत; पण त्याचा महिमा फार अगाध आहे. हीच या मानसातील जलाची अगाध खोली आहे. गुणातीत ब्रह्माचा जो महिमा वर्णन करावयाचा आहे तीच या रामसुयशजलाची अगाधता; पण ती खरोखरच अनंत आहे. कोणालाही केव्हाही त्या अगाधतेचा अंत लागला नाही. ज्या आकाशाला ते व्यापून आहे त्याची खोली कोणास कळू शकत नाही, मग त्या ब्रह्माची खोली-अगाधता कशी कळणार? (ख) मानस सरोवर अगाध आहे असे म्हणतात, परंतु त्याची खोली २४० फूट आहे. ही एक श्रेष्ठता सिद्ध झाली. (ग) अबाधित – जिचा बाध, निरास केव्हाही कशानेही होऊ शकत नाही. ही अगाधता अखंड, एकरस असते. कमीजास्त करता येत नाही. स्वप्नातील ज्ञानाचा व हृदयाचा बाध जागृतीने होतो, जागृतीतील दृश्याचा बाध स्वरूपजागृती आल्याने म्हणजेच पारमार्थिक सत्तेने होतो, पण जी सत्ता त्रिकाळी निर्विकार आहे तिचा बाध होऊ शकत नाही. मानस सरोवराची खोली-अगाधता ऋतुमाना प्रमाणे कमीजास्त होते. तसे या मानसाच्या अगाधतेचे होत नाही. हे आणखी वैशिष्ट्य. सगुणाचा महिमा प्रगट होण्यास मायेची जोड लागते. तसे अगुणाच्या महिम्याचे नाही. असा जो अगुणाचा अगाध महिमा ती सगुणयशाची अगाधता आहे. म्हणजेच सगुणाच्या यशाचा अंत, ठाव लागणे शक्य नाही हे मुख्यतः सांगावयाचे आहे; कारण की जे निर्गुण आहे तेच सगुणासारखे दिसू लागते.

(२) अगुणाचा महिमा दुजेपणाने जाणता येत नाही. तो जाणणे म्हणजे तदाकार होणे. लवणाजीने सागराची खोली पाहण्यासाठी त्यात बुडी मारल्यावर लवणाजी व सागर

एकच होतात. लवणाजी खोली सांगण्यास परत येत नाही, दिसत नाही. तसेच हे. लवणाजी म्हणजे मिठाचा पुतळा- (क) निर्गुण ब्रम्हाच्या वर्णनाची उदाहरणे सर्व कांडांत आहेत. त्रिविध रामस्वरूप' या प्रस्तावनेतील प्रकरणांत ती उदाहरणे दिली आहेत तेथे पहावी.

चौ.३ - (१) रामसितायश सलिल सुधोपम'- (क) पूर्वी रामसुयश वर वारी म्हटले नंतर 'लीलासगुण' ही स्वच्छता सांगितली; नंतर अगुणरघुपतिमहिमा ही अगाधता सांगितली. यात सीतेचा उल्लेख कोठेच केलेला नाही. श्रोत्यांस शंका राहू नये म्हणून येथे स्पष्ट उल्लेख केला हे एक कारण आहे. लेखकाच्या कवीच्या दृष्टीने 'गिरा अर्थजलवीचि सम म्हणती भिन्न न भिन्न' (१।१८।-) असा रामसीता यांचा संबंध आहे. हाच संबंध एकदा रामयश व एकदा सीतारामयश या उल्लेखांनी दाखविला. (ख) अगुणाचा महिमा वर्णन करणे किंवा सगुणाच्या लीला वर्णन करणे किंवा त्या लीला घडणे माया- सीतेच्या साह्याशिवाय अशक्य असते म्हणूनही सीतेचा उल्लेख करावयास पाहिजे होता तो केला. (ग) सुधोपम - पूर्वी मधुरता गुण सांगितला पण त्यास कशाचीही उपमा दिली नव्हती. 'दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सुराऽपि मधुरैव' असे माधुर्यात अनेक प्रकार असतात, म्हणून अतिव्याप्तिदोष टाळण्यासाठी सुधेची उपमा दिली. ज्या सुधेने अमरता येते ती स्वर्गात आहे असे म्हणतात व तिने स्वाद व तोष मिळतो. पण रामयशसलिलसुधा या मानसात भरपूर भरली आहे व ही 'स्वाद तोषसम सुगती सुधेचे' तोष, स्वाद व सद्गती मोक्ष देते. इतर कोणत्याही रसाच्या सेवनाने नित्य शुद्ध संतोष व खरी अमरता मिळत नाही. मानस सरोवराच्या जलाने सुद्धा मिळत नाही. हे वैशिष्ट्य आहे या मानसजलाचे. (घ) सलिल - वाहणारे जल असा अर्थ आहे. तरंग रूपाने वहात आहे हे सुचविले. वारी शद्वाने मलनिवारण शक्ति-स्वच्छता-सुचविली, येथे पुढील चरणांत वीचि तरंग आहेत म्हणून त्या जलालाच सलिल-गतिमान जल, षल् गतौ, म्हटले. किती समर्पक शद्वयोजना! हे जल सद्गती देणारे आहे हे सलिल शद्वाने ध्वनित केले. (ङ) या सलिलाचा स्वाद सुधेसारखा असल्याने व सुधा कोणी चाखून पाहिलेली नसल्याने या जलाची मधुरता, गोडी चाखून पाहिल्या शिवाय नुसत्या चर्चेने समजणार नाही हे पण सुचविले. (४) प्रेमभक्तीत माधुरी असतेच पण माधुर्य भावाच्या प्रेमभक्तीत जी गोडी आहे ती इतर ऐश्वर्य भावाच्या प्रेमभक्तीत नाही. सीतेची रामचंद्रांच्या ठिकाणी पतिभावनेने माधुर्यभक्ती होती-आहे. म्हणूनच गोपींच्या प्रेमभक्तीपुढे उद्धवाचे व ब्रम्हदेवाचे ज्ञान व इतरांची भक्ती फिक्की पडली. दशरथ, वाल्मिकी, विश्वामित्र, सुनयना, इत्यादी माधुर्यभावाने प्रेमभक्ती करणारी मंडळी आहेत.

चरण दुसरा – उपमा वीचि-विलास मनोरम – हे वाक्य दोन अर्थांचे आहे. (१) रामसीता यशाला मनोरम उपमा सलिल व वीचिविलास हीच आहे. (दो.१८ पहा.) म्हणजेच ते यश तत्वतः अभिन्न असून भिन्नवत भासते एवढेच; तथापी तरंगांनी जल

जसे मनोरम होते, तसेच सीतेच्या योगानेच निर्गुण ब्रम्हाच्या ठिकाणी मनोरमता आली, हे पूर्व संदर्भाने दाखवावयाचे आहे. 'कमल फुलुनि सर कसे खुलतसे । ब्रह्म अगुण जै सगुण होतसे' (४।१७।२).

(२) दुसरा - प्रगट अर्थ -- (क) उपमा शद्बाने काव्य शास्त्रातील अलंकार असा अर्थ येथे आहे. या मानसात उपमा, तिचे पोटभेद व इतर अलंकार मिळून सुमारे शंभराच्या वर अर्थालंकार वापरलेले आहेत. उपमा शद्बाने अर्थालंकारच सुचविले आहेत. उपमादी अलंकारांनी भाषेचे व अर्थाचे सौंदर्य वाढते. थोडक्यात पुष्कळ अर्थ मनोहर रीतीने सांगता येतो. विशाल तलावाच्या जलावर तरंग येत असले म्हणजे त्यांचा विहार विलास नयनमोहक, बघत राहण्यासारखा, मनाला प्रसन्न करणारा असतो. तलाव जितका मोठा असेल तितका वीची. – लहरी-लाटांचा विलास-खेळ-अधिक आकर्षक असतो. पुढे जातात मागे येतात; तीरावर, घाटाच्या पायऱ्यावर आपटतात, फुटतात, मागे वळतात तोच पाठीमागून येणाऱ्या त्यांच्यावर आदळतात; फेस, बुडबुडे उत्पन्न होतात व ते सैरावैरा धावतात, फुटतात. (ख) त्यातच कमळांचे वेल व कमळे असली म्हणजे तर खूप मजा! पराग पिवळे, पाणी स्वच्छ, कमलिनींची पाने पिवळसर, हिरवी, काळसर; त्यांवर लाटा - लहरी अडकतात; कमळे डोलू लागतात, पराग पाण्यात पसरतात. मग त्यांचा तो विलास फारच मनोरम असतो. (ग) तळ्यात पाने पसरली असल्यावर वीची-लाटा कशा येतील ही शंका हिऱ्याला पन्नास हजार रूपये किंमत कशी पडत असेल असे भिकाऱ्याने म्हणण्या सारखेच आहे. ज्यांनी हा वीचिविलास कमळे फुललेल्या विस्तीर्ण तलावात पाहिला नसेल त्यांनी विचारलेली! (घ) तलावात लहरी नेहमीच असतात असे नाही; परंतु तुलसी मानसात उपमादी अलंकाराचे मनोरम तरंग सारखे सर्वत्र येतच असलेले दिसतात व वैशिष्ट्य हे की प्रत्येक तरंगांत वैशिष्ट्य असते. बा. कां. दो. १४६ टी. पहा. व प्रस्तावनेत 'अनुपम साहित्यकला नमुने' या प्रकरणातील २,३,४, व ५ ही उपप्रकरणे पहावी. यांत सुद्धा मानससरोवरापेक्षा श्रेष्ठत्व दिसलेच. म्हणजे त्याहून हे मानस अधिक मनोरम ठरले.

हिं.- ।पुरइनि सघन चारु चौपाई । जुगुति मंजु मनि सीप सुहाई ।।४।।
म.- ।कमलिनि सघन चारु चौपाया । युक्ती मंजुल मणि-शिंपा या ।।४।।

अर्थ -- या तलावातील दाट असलेल्या सुंदर चौपाया म्हणजेच दाट कमल लता; व मंजुल युक्ती याच मंजुल मुक्तायुक्ती आहेत. (मुक्तायुक्ति=मोत्यांचे शिंपले).

टीका. - चौ. ४ - (१) कमलिनि -- कमळांचे वेल, ज्यांना कमले-फुले येतात त्या. (चौपाई-चौपाया). काही तलावांत या वेली अगदी दाट असतात. त्यांच्या पसरलेल्या पानांमुळे पाणी दिसत नाही ! (पंपा वर्णनात पहा). चारु, सुंदर. मानससरोवरात हल्ली तरी कमले व हंस नाहीत असे बरेच पाहणारे म्हणतात; पण नुकतेच (२०।१०।५७)

एक परम विरागी स्वामी भेटले. ते म्हणाले की हंस दिसले. पूर्वी नसतील असे म्हणण्यास आधार नाहीत. आणि मानस सरोवर व हंस यांचा नित्य संबंध बहुतेक सर्व उत्तम काव्यांत दिसेल. शिवाय तलावांच्या वर्णनांत कमले पाहिजेत तसा कविकुलसंकेत आहे. (क) चौपाई, दोहा, सोरठा, छंद व इतर वृत्ते यांची सविस्तर माहिती प्रस्तावनेत **'चौपाई छंद सोरठा दोहा'** व त्यापुढील प्रकरणांत दिली आहेत. (ख) मानसात चौपाई वृत्तच प्रमुख आहे. त्यामुळे सघन चौपाया असे म्हटले. या चौपायांच्या आधिक्यामुळेच कोणी यास चौपाई रामायण असे सुद्धा म्हणतात.

(२) **युक्ती मंजुल** – (जुगुति मंजु) युक्ती शद्बाची मा.पी.पृ. ६२३ वर दिलेली उदाहरणे मंजुल-सुंदर-शुभयुक्तीची नसून त्यांतील कांही कपटाची आहेत, कांही अतिउक्ती म्हणजे अतिशयोक्तीची आहेत, कांही वक्रोक्तीची आहेत. विजयानंदजी त्रिपाठींनी दिलेली युक्तीची उदाहरणे योग्य आहेत. 'अल्पाऽऽयासैः कार्यसिद्धिर्धर्ममार्गाऽवि-रोधतः) येन संसाध्यते युक्तिःशुभोक्ता नयकोविदैः' मानसातील उदाहरणांतच जेथे युक्ती शद्ब वापरला आहे त्यावरून लक्षणसिद्धी होते की नाही पाहू. (क) रावणादी निशाचरांचा वध करून मही निशाचरहीन करण्याची प्रतिज्ञा प्रभूंनीं अरण्यकांडात (दो.९) केली आहे. शत्रूने स्वतः अपराध केल्याशिवाय त्यास मारावयाचा नाही हा धर्म पाळावयाचा आहे. खरदूषणाचा वध झाल्यावर उरलेली नकटी शूर्पणखा रावणाकडे कागाळी नेणार व निशाचर स्वभावाप्रमाणे तो उलट सूड घेण्याचा प्रयत्न करणार हे सहज समजण्यासारखे होते. त्यात सीतेला परपुरूष स्पर्शादी त्रास होण्याचा संभव आहे; तो होता उपयोगी नाही; या विविध धर्मांचे पालन अन्याय न करता झाले पाहिजे म्हणून रघुवराने युक्ती योजली. 'योग युक्ती तप मंत्र शक्ति, ती । फळे तदा जैं गुप्त रक्षिती' (१।१६८।४). म्हणून लक्ष्मण वनात गेले असता सीतेच्या संमतीने युक्ती योजली. 'इथे राम जी युक्ति योजती । ऐक उमे शुभ कथा आज ती ॥ पहा प्रिये व्रत रुचिर सुशीले । कांहि करीन ललित नर लीले ॥ पावकात तुम्हि करा निवासा । जो मी करिन निशाचर नाशा ॥ राम युक्ति जैं वदले सगळी।' (३।२३।८-२४। ३) यात धर्ममार्ग विरोध नाही. रावणाने चोरून नेली नसती तर त्याचा नाश झाला नसता. स्त्री चोरीचा गुन्हा त्याने केला; माल चोरीस गेला नाही; प्रतिज्ञा खरी करता आली; सीता पातिव्रत्य रक्षण झाले!

(३) **बाल-कांड** – कपटी मुनीने योजलेली युक्ती कपट, दंभयुक्त होती म्हणून तो कट होता, युक्ती मंजुल नव्हती; पण प्रतापभानूने युक्ती योजली. 'मग मुनिमहिमा मनि अनुमानी । उठुनि गत कि समजे ना राणी ॥ त्याच वाजिवर जाइ वनासी । न कळे पुर-नर नारि कुणासी ॥ दोन प्रहरि ये नगरि भूप तो' (१।१७२।३-५). यात राजाने कपट केले नाही, अधर्म केला नाही. राजा रात्री परत आला नाही, रात्री अरण्यात वाट चुकून एकटा राहिला इत्यादी कळलेले असता राणीला गाढ झोप ! पाहरेकरी, सगळे नगर गाढ झोपी ! यात अधर्म व अपराध असेल तर राणी व पाहरेकरी यांचा.

(४) **अयोध्याकांड** – दशरथांनी रामचंद्रास युवराज करण्याचे ठरविले; वसिष्ठ उपदेश देऊन गेले; वडिलांची इच्छा व गुरूची आज्ञा मोडता येत नाही. निशाचर-संहार

करण्यासाठी वनांत जाऊन राहणे भाग होते, कारण त्या शिवाय त्यांच्या वधास निमित्त सापडणे शक्य नव्हते; म्हणून मनात संकल्पात्मक युक्ती योजली. 'एक विमल कुळि अनुचित हे किति । त्यजुनि बंधु मोठ्या अभिषेकिती' (२।१०।७) ही प्रभूची इच्छा जाणून देवांनी मंथरेची मती फिरविली वगैरे पुढील चक्र सुरू झालेच पाहिजे होते ते घडले. प्रभूच्या इच्छेनेच ते सर्व केले गेले असे देवगुरू बृहस्पती म्हणाले आहेत. 'तै कृत कांहि राम रुचि बघुनी' (२।२१८।३). तपस्वी ब्राम्हणांचा संकल्प सुद्धा सिद्ध होतो मग प्रभूचा संकल्प सिद्ध होईल यात नवल काय? अरण्य कांडातील मुख्य नमुना आधीच दाखविला आहे. या प्रमाणे प्रत्येक काण्डात त्याच्या विस्ताराच्या मानाने अशा मंजुल = सुंदर युक्ती अनेक आहेत.

(५) मंजुल मणिशिंपा – सुंदर मोत्यांचे शिंपले. या शिंपल्यांत शुद्ध, तेजस्वी, मूल्यवान मोत्ये गुप्त असतात; त्या प्रमाणेच युक्तीतील हेतू,गुण,शुद्ध (धर्म-अविरोधी) मूल्यवान असतात. शिंपा या शद्बाच्या साहचर्याने 'मणि' चा अर्थ मुक्तामणी असा होतो. मात्र या काव्यमुक्ता नसून काव्य शिंपले आहेत. यांतील मुक्ताफळे कोणती हे ठरविण्यास मानसाधार घेणेच योग्य; 'यश तुमचे मानस विमल हंसिनि जीभ जयाचि ॥ मुक्ताफळ गुणगण टिपी राम रहा हृदिं त्याचि' (२।१२८।-). या दोह्यात रामयश विमल मानस आहे व मुक्ताफळे आहेत. चालू ठिकाणी सुद्धा रामयश विमल मानस आहे व मोत्यांचे शिंपले आहेत. दोह्यांत मुक्ताफळ म्हणजे रामगुण हा अर्थ स्पष्ट आहे. म्हणून त्या शिंपल्यांतील मणि-मोत्ये=रामगुणगण. एका शिंपल्यांत अनेक मोत्ये असतात म्हणून गुणगण म्हटले. अशारीतीने अर्थ दाखवून ठेवणे ही एक काव्य युक्तीच आहे. ही गुणरूपी मोत्ये या शिंपांतून काढून घेणे हंस-हंसिनीनांच जमते, त्यांचा उल्लेख पुढे आहे.

ल.ठे. – ज्या युक्तीत धर्मविरोध, नीतिविरोध असेल ती सुंदर युक्ती नसून ती कुयुक्ती जाणावी. कपटी मुनी, कालकेतू, मंथरा, रावण, शूर्पणखा यांनी योजलेल्या युक्ती कुयुक्ती होत. संगती - कमलवेली असतील तेथे योग्य ऋतूत कमळे असतातच म्हणून या मानसात कमले कोणती ते पुढील चौपाईत सांगतात-

हिं.- ।छंद सोरठा सुंदर दोहा । सोइ बहुरंग कमल कुल सोहा ।।५।।
म.- ।छंद सोरठा दोहा मंजुल । शोभे बहुरंगी अंबुज-कुल ।।५।।

अर्थ. – सुंदर छंद सोरठे व दोहे हीच या मानसात विविध रंगांची कमलकुले (कमलांचे समूह) शोभत आहेत. ॥५॥

टीका. चौ. ५ - (१) छंद – म्हणजेच 'वृत्त' असे ज्यास मराठीत म्हणतात ते. अनुष्टुभ् छंद तो ज्याला -' यात वृत्ताला छंदच म्हटले आहे. संस्कृतात छंदच म्हणतात. यांत दोन प्रकार आहेत. एक मात्रागण छंद व दुसरे अक्षर गण छंद. मंगलचरणांतच मुख्यतः अक्षरगणवृत्तांचा उपयोग केलेला आहे. इतर हिंदी वृत्तांना छंद हे सामान्य नावच दिलेले आहे. त्यांची विशेष नावे व लक्षणे प्रस्तावनेत पहावी. 'अक्षरगणवृत्ती

शिवायने' इतर छंद वाचणाऱ्यास छंद लावणारेच आहेत, अलीकडेच समजले की साताऱ्यास एक व्यक्ती मराठी मानसांतील फक्त छंदच वाचीत आहे.

(२) चौपाया म्हणजे कमलिनी व त्यांची फुले म्हणजे छंद सोरठा किंवा दोहा. (क) हा क्रम सुद्धा यथासंख्य अलंकार म्हणूनच येथे वापरला आहे. प्रथम काही चौपायांचा समूह असतो. किती चौपाया असतात याविषयी एक नियम कोठेच वापरलेला नाही. कांही ठिकाणी २,५,७ चौपायां नंतर छंद, सोरठा किंवा दोहा आहे. याला एक कारण म्हणजे तलावांतील कमळे सर्व सारख्याच अंतरावर असतात असे नाही. कांही ठिकाणी जवळ जवळ असतील तर कांही ठिकाणी दूर दूर. म्हणून मानसात दोन पासून ३७ चौपायांनंतर छंद, सोरठा किंवा दोहा आलेला दिसेल, तथापी आठ चौपायानंतर छंदादिकांचा उपयोग जास्त प्रमाणात केलेला आढळतो. (ख) काही ठिकाणी छंद मुळीच नाही तर काही ठिकाणी २,३,४ व एके ठिकाणी ६ छंद आहेत. काही ठिकाणी २,४,७ दोहे मिळून एक गुच्छ दिसेल. अशी दृश्ये मोठमोठ्या तलावात असतातच. सर्वत्र एकच नियम ठेवला असता तर कृत्रिमता आली असती. अधिक विस्तार प्रस्तावनेत पहावा. अयोध्या काण्डाची रचना या विषमतेला अपवादभूत कशी आहे हे त्या काण्डाच्या वैशिष्ट्यात पहावे. (ग) चौपायांच्या एकासमूहानंतर निदान एक सोरठा किंवा दोहा आहेच, छंद असल्यास चौपायांनंतर छंद व छंदांनंतर लगेच दोहा किंवा सोरठा असा क्रम सर्वत्र आहे. म्हणून चौपायांचा उल्लेख येथेही आधी करून नंतर छंद सोरठा दोहा असा क्रम ठेवला आहे. (घ) चौपायांच्या एका समूहानंतर येणारा किंवा येणारे छंद व त्यानंतर असलेला एक किंवा अनेक सोरठे वा दोहे यांचा समुदाय कितीही मोठा असला तरी तो एक दोहाच गणला जातो. चौपाया व छंद असल्यास त्या दोह्याच्या अंगभूतच गणना केली जाते. (ङ) वा. रामायणात जसे सर्ग तसेच येथे दोहे समजावे. वा. रामायणातील अमुक कांडांत अमुक सर्ग हे जसे म्हणता येते तसे येथे कांडांत दोहे अमुक.

(३) छंद, दोहे, सोरठे कोठे व का वापरले.

(क) छंद – जेथे एखाद्या रसाचा किंवा तदंगभूत भावाचा परिपोष परमावधीला पोचवावयाचा असेल तेथे छंद वापरले आहेत, तो रस किंवा भाव जितका जास्त परिपुष्ट करावयाचा असेल तितके अधिक छंद एकत्र एकाच दोह्याच्या अंगभूत असतात. एका हास्यरसा शिवाय बाकी सर्व रसांचा परिपोष छंदांत पूर्ण केलेला आढळतो, (ख) वीर, अद्‌भुत, भयानक बीभत्स, रौद्र व बहुधा शान्त या रसांचा परिपोष व यांचे वा इतर सिद्धांत ठासून घोषणा केल्या प्रमाणे चढत्या सुरांत सांगण्यास दोहा हे वृत्त वापरले आहे. (ग) शृंगार व विशेषे करून करुणारसाचे दुःख, क्लेशादिक, भाव, भक्तीतील वात्सल्य रस व क्वचित हास्य यांचा परिपोष करण्यास वा सिद्धांत सांगण्यास सोरठा या कोमल वृत्ताचा उपयोग केलेला आहे. अपवाद बहुधा नाही. क्वचित असल्यास अपवादाने नियमाची पुष्टीच होते. 'सापवादाःनियमाः' असतात्च; पण या नियमाला स्वतः तो लागू आहेच. (घ) अद्‌भुत व हास्य जर श्रृंगार, करुणा वात्सल्य, भक्ती,

शान्ती इत्यादी कोमलरस-भावांगभूत असेल तर सोरठाच वापरलेला दिसेल. (ड) दोह्यांतील चरणांत एकामागून एक सारखा आरोहच असतो; पण सोरठ्यांतील प्रथम चरणात आरोह व नंतर अवरोह असतो तसेच उत्तरार्धात; म्हणजे शेवटी अवरोह असतो. पूर्वार्धात व उत्तरार्धातही. या अवरोहांमुळे ध्वनीत कोमलता, मार्दव उत्पन्न होतात. उदा.- 'वंदे गुरुपद कंज कृपा सिंधु नररूपहर' यात कंज पर्यंत ध्वनी चढत गेला व तेथून पुढे मार्दव येत घालले. 'महामोहतमपुंज यद्वचने रविकरनिकर'. पण दोह्यांत कसे होते पहा - 'दया धर्मका मूल हैऽऽऽ पापमूल अभिमाऽऽऽन्। ऽऽऽ खुणा उच्चार लांबविण्याच्या सूचक म्हणून येथे दिल्या आहेत. दोन्ही चरणांत ध्वनी-सूर-वाढतच गेला व पुढल्या दोन्ही चरणांत पुन्हा असेच. यांत घोषणा व उत्साहादिकांची सारखी वाढच होत जाते.

(४) चौपाया व छंदादिकांचा परस्पर संबंध

(१) चौपाया म्हणजे कमलांचे वेल-वेली; व छंदादी त्यांची फुले-कमले हे स्पष्ट झाले आहे. (क) प्रत्येक कमल कोणत्या तरी वेलीचे फूल असलेच पाहिजे. म्हणून प्रत्येक दोह्याच्या अर्थाचा संबंध कोणत्या तरी चौपाईशी असलाच पाहिजे. परंतु वेल पाण्यातील भूमीच्या तळावर कोठेतरी उगवलेली असते; पाण्यात वाढत जाऊन कुठे तरी फुलते व तेथे कमळ दिसते कांही ठिकाणी फूल व त्यांचे मूळ म्हणजे लतेचे उगमस्थान जवळ वा फार दूरही असते. तसेच उत्तर काण्डातील दोह्याचा अर्थ निःसंशयपणे कळण्यास इतर कोणत्या तरी कांडांतील चौपाईचा आधार सापडेल किंवा जवळपासही सापडेल. फूल व वेल ही जशी परस्परांवर अवलंबून असतात; फुलाने वेलीची शोभा वाढते व फुलाचे पोषण, अस्तित्व, वेलीवर अवलंबून असते, तसाच चौपाया व छंद, सोरठा किंवा दोहा यांचा परस्पर संबंध आहे. (ख) काही ठिकाणी एकाच वेलीला दोन फुले असतील किंवा दोन वेलांवर ते फूल अवलंबून असेल. असे हे विविध संबंध सापडले म्हणजे मानसातील वचनांचा अर्थ निःसंशयपणे तु. दासांस अपेक्षित असलेला सापडतो; हे आता पर्यंतच्या टीकेत वाचकांस दिसले असेलच व पुढे वारंवार दिसेल, म्हणून येथे उदाहरणे देऊन विस्तार व द्विरुक्ती नको.

(ग) चौपाया व छंदादिकांचा हा अलौकिक संबंध ध्यानी येण्यास, ग्रंथ निर्दोष आहे या दृढ श्रद्धेने, सद्गुरुवर व रामावर पूर्ण विश्वास ठेऊन जे कोणी पुनः पुन्हा शोधीत राहतील त्यांस निश्चितार्थ सांगण्यास उपयोगी पडणारे सर्व धागेदोरे आज ना उद्या भराभर मिळत जातील. येथे नुसत्या कुशाग्र बुद्धीचे व पारायणाचे कार्य नाही. बुद्धी व पारायणे यांना ईश-गुरु-कृपेचा आधार मुख्य पाहिजे. मानवबुद्धीच्या प्रांतापलीकडील रचनेतील रहस्ये जाणण्यास मानवी प्रयत्न अपुरे पडतात! हे मानसाच्या बाबतीत गेली २०/२२ वर्षे सतत अधिकाधिक अनुभवास येत आहे.

(५) बहुरंगी अंबुज-कुल – निरनिराळ्या वर्णाच्या कमळांचा समूह; (क) मानसांत चार रंगांच्या कमळांचे उल्लेख आहेत. 'कंजारुण लोचन' (१।२३३।४) 'नील पीत जलजाभ शरीर' (१।२३३।१). 'वर्षि कमल सित पंक्ति-' (१।२३२।२). या प्रमाणे लाल, नील, पीत (पिवळी) व श्वेत (सित)-शुभ्र अशी चार रंगांची कमळे वर्णिली आहेत.

(ख) महाराष्ट्रात लाल, तांबुस, भगवी; नील, निळसर व श्वेत या तीन रंगांचीच कमळे व त्यांच्यांतील विविध फिक्कट, गडद वगैरे वर्णभेद पाहिले आहेत; पिवळ्या रंगाची कमळे पाहण्यात नाहीत. तथापी ती इतर देशांत नसतील असे म्हणता येत नाही, तु. दासांनी आपल्या पर्यटनात पाहिली असतील.

(६) या चार रंगांची वाटणी गुणातीत, सात्विक, राजस, तामस अशी टीकाकार करतात व तमोगुणाचे वर्णन असेल तेथे नील कमल समजावे असे म्हणतात. श्रीरामशरीराला नीलसरोज, श्यामसरोज म्हटले आहे. भगवंताच्या शरीराचा वर्ण तमोगुणी आहे असे मानावयाचे काय? म्हणून सयुक्तिक वाटणी अशी करता येते. (क) नील कमल फार कोमल असते म्हणून नील कमले कोमल भावना निदर्शक सोरठे समजावे. लालभडक कमले भयानक बीभत्स, रौद्र रस-भाव निदर्शक असणारे दोहे समजावे. मोठी अरुण-तांबुस वर्णाची जी कमले असतात -(पुष्कर, राजीव) ते छंद समजावे; व पीतवर्ण फार क्वचित असतो म्हणून ती कमले मंगला चरणांतील छंद समजावेत. पीतांबर मंगल कार्यात व वैष्णव देवतांच्या पूजनात वापरतातच. राहिली श्वेत कमले; ही पुष्कळ असतात. यांचा समावेश दोह्यांतच करावा व वीर आणि अद्‌भुतरस (ज्या अद्‌भुतात कोमलता नाही; व शान्त रसांतील वैराग्य शमदमादिकांचे वर्णन करणारे दोहे श्वेत कमले समजावीत. कोकणांत श्रावण भाद्रपदा पासून माघापर्यंत अशी विविध वर्णाची फुललेली कमळे ज्यांत आहेत अशी मोठमोठी तळी पुष्कळ गावी पाहण्यास सापडतात; घाटावर फारच क्वचित. (ख) कुल शद्वाचा अर्थ दले-पाकळ्या असा घेतात व छंदांतील मात्रा म्हणजे दले असे टीकाकार म्हणतात; पण ते निसर्गात नाही. शतपत्र सहस्रपत्र असे कमळाचे-प्रकार ग्रंथात आहेत; पण ८।१२ पाकळ्या नील, लाल व श्वेत कमलांना असतात; दोहा, सोरठा यांत ४८।४८ व मोठ्या छंदांत १०८ पासून १२८ पर्यंत मात्रा चार चरणांच्या मिळून होतात; म्हणून तो अर्थ अयोग्य वाटतो. कुल म्हणजे समुदाय, समूह.

(ग) शोभे (सोहा-शोभले) शोभते-शोभत आहे. असे अलौकिक वैचित्र्य असल्यावर त्या शोभेचा आनंद लुटण्यास रसिक मात्र पाहिजे. मानसाच्या नित्यनियमित, विश्वासयुक्त श्रवणमननादिकांनी रसिकता प्राप्त होते, हे अनुभवसिद्ध आहे.

ल.ठे. – कांही चौपायांत व दोह्यांत कांही चरणांत १।१ मात्रा मुद्दाम कमी घालून गूढ भाव प्रगट केलेले आहेत. या विषयी 'मात्रान्यून नाट्यकला' या प्रकरणात - प्रस्तावनेत उदाहरणे देऊन विवेचन केले आहे. संगती – कमळांचा उल्लेख केल्यानंतर पराग मकरंद सुगंध यांचा उल्लेख करणे क्रमप्राप्त झाले. तेच पुढील चौपाईंत आहे.

हिं.- ।अरथ अनूप सुभाव सुभासा । सोइ पराग मकरंद सुबासा ।।६।।
म.- ।अनुपम अर्थ सुभाव सुभाषा । गणुं पराग मकरंद सुवासा ।।६।।

अर्थ. – उपमातील अर्थ, सुंदर भाव व सुंदर भाषा म्हणजेच (त्या कमलांतील) पराग मकरंद (पुष्परस, मधु) व सुगंध (सुबासा-सुबास, सुवास) समजतो ।।६।।

टीका. - चौ.६ - (१) अनुपम अर्थ – ज्या अर्थाची बरोबरी कोणत्याही काव्यांतील अर्थाला करता येणार नाही असा अर्थ या चौपाया छंद, सोरठे दोहे यांत आहे; असे तु. दासच म्हणतात! ज्या तुलसीदासांच्या लीनतेला व दीनतेला अनुपम म्हणता येईल तेच असे कसे म्हणतात! हे आश्चर्य वाटण्यासारखे आहे. रघुवंश, माघ, नैषध, किरात इत्यादींत असा अर्थ नाही काय? नाही, हेच उत्तर देणे योग्य आहे. महाकाव्य असून नाट्य आहे हे आश्चर्य संस्कृत भाषेन्च नव्हे तर जगांतील कोणत्याही प्रसिद्ध भाषेत नाही. (क) तुलसीदासांनी तृतीय पुरूषाचा प्रयोग का केला याचे स्मरण करावे व मानसाचे कवी तु. दास निमित्त मात्र आहेत हे लक्षात आणावे म्हणजे आश्चर्य वाटणार नाही. (२) यांत आधिभौतिक अर्थ, ज्याला आज इतिहास म्हणतात तो तर आहेच; पण आधिदैविक अर्थ सर्वत्र आहे. **'भौतिक लीलेवर दैवी प्रकाश' हे प्रस्तावनेतील प्रकरण पहावे.** या शिवाय अध्यात्मपर अर्थ तर तु. मानसात जितका सुंदर बसविला आहे तितका वेदान्त ग्रंथांशिवाय इतर कोणत्याही ग्रंथात नाही. सुंदर आधार जिकडे तिकडे भरून ठेवले आहेत. (३) अर्थ जितका सोपा तितकाच गूढ, शद्बलाघवात विपुल अर्थगौरव! (४) भौतिक लीला चरित्र वाचत असता त्यांतील दैवी रहस्य श्रोत्यांनी विसरू नये, संशय भ्रमात पडू नये, भौतिकातच डुंबून बुडून न मरता श्रोते वक्ते वाचक यांची दृष्टी दैवी-आधिदैविक, धर्माकडे रहावी म्हणून पदोपदी जागृतीची घंटा वाजविली आहे. राम हे परमात्मा आहेत हे क्षणभरही कोणी विसरू नये यासाठी खूप प्रयत्न केला आहे, उदा.-'सुखसागर रघुवर सुख पावति' 'कधिही योग वियोग न ज्यासी! विरह दुःख की प्रगट तयासी'

(२) **पराग** – कमळात जसे पराग तसे छंदादिकांत अर्थ. कमल-परागांसारखे सुंदर व विपुल पराग इतर कोणत्याही फुलांत नसतात तसेच अर्थ. परागांत सौंदर्य, सुगंध व सरसता असतात; तसेच तीन गुण अर्थात असू शकतात. अभिधा, लक्षणा व व्यंजना या तीन शक्तींनी अर्थ प्रगट होतो. वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ व व्यंग्यार्थ असे तीन भेद अर्थात असतात, वाच्यार्थ सुगंध आहे. प्रत्येक फुलाचा जसा एक ठराविक सुगंध असतो तसाच प्रत्येक वाक्यात शद्बाचा एक ठराविक वाच्यार्थ असतो. (क) लक्ष्यार्थ सौंदर्य होय. ज्यावेळी वाच्यार्थ ग्रहण करता येत नाही, त्यावेळी त्याला सोडून किंवा काही अंश सोडून त्याहून रुचिर अर्थ-ग्रहण केला जातो. उदा. पायांत जोडा घाल म्हटले म्हणजे जोड्यात पाय घाल हा लक्ष्यार्थच घ्यावा लागतो. हातात आंगठी घाल म्हटल्याबरोबर हात सोडून हाताचा एक अंश बोट हा आंगठीच्या संदर्भात घ्यावा लागतो. लक्ष्यार्थाचे अनेक भेद आहेत ते साहित्य शास्त्राच्या ग्रंथात जिज्ञासूंनी पहावे. व्यंग्यार्थ तर काव्याचा एक प्राणच आहे म्हणून तीच सरसता.

(३) **सुभाव** – परागांच्या अंतरंगात जसा पुष्परस (मकरंद, मधु) असतो तसे अर्थाच्या अंतरंगांत भाव असतात. 'भावभेद रसभेदां पार न' (१।९।१०) च्या टीकेत रस व त्यांचे भाव यांचे दिग्दर्शन केले आहे. सुभाव=सुंदर भाव. प्रत्येक रसाचे भाव निरनिराळे असतात. आलंबन विभाव, उद्दीपन विभाव, अनुभाव व संचारी भाव यांनी

रसोत्पत्ती व रसपरिपोष होत असतो व स्थायी भावाची पुष्टी होते. (क) चित्त हे द्रव्य मेणबत्तीच्या मेणासारखे किंवा लाखे सारखे आहे. कठीण आहे. प्रेम, शोक, उत्साह, क्रोध, भय, इत्यादी विकारांची आच लागून ते वितळते व त्यात त्या त्या विकाराचा रंग शिरतो-मिसळतो, विकाराचे कारण दूर झाले की पुन्हा ते चित्त, द्रव्य घट्ट होते; परंतू त्यावर जो त्या विशिष्ट विकाराचा रंग चढला तो भाव, यांनाच संस्कार, भावना, वासना इत्यादी शद्बांनी विविध शास्त्रांत उल्लेखितात. साहित्य शास्त्रात यास भाव म्हणतात. (ख) परागांना कोणीही स्पर्श करू शकतो पण त्यातील सुंदर भावरूपी जो मकरंदरस असतो तो मधुकर किंवा मधुप ग्रहण करू शकतात; इतर खग ते रसग्रहण कार्य करू शकत नाहीत. त्याच प्रमाणे भावग्रहण करणारे श्रोते, वक्ते व वाचक फार थोडे; कारण भाव हे अर्थामध्ये गुप्त असतात; व अर्थ जाणणाऱ्या पेक्षाही भाषेने आकर्षित होणारे पुष्कळ.

(४) सुभाषा – सुंदर भाषा, संस्कृत भाषा सुंदर खरी पण फारच थोड्यांना ती समजते. त्यामुळे ती सर्वांस सुखदायक होऊ शकत नाही, पक्षी पक्षिभाषा सहज जाणतात व रुचते त्या प्रमाणे मातृभाषेवर सहज प्रेम असते, परभाषिक प्रांतात गेल्यावर स्वभाषिक भेटला की तो कोणी कसा असला तरी त्याच्याशी बोलावेसे वाटते, म्हणूनच सर्वच परोपकारी संतांनी सर्व जनसमाजाचे हित करण्यासाठी ईश्वरी प्रेरणेने मातृभाषेत ग्रंथ संपत्ती निर्माण करून ठेवली. (क) दुसरे कारण भाषादोष नाहीत. कर्णकटु, भाषा हीन, क्लिष्ट, अश्लीलादी शद्ब दोष, अर्थदोष, रसदोष इत्यादी नाहीत. (ख) कोणताही सांप्रदायिक अभिमान नाही. वाक्यार्थ, वाच्यार्थ सरळ सोपा, रसानुकूल भाषा, व्यवहारातले साधे परिचयाचे दृष्टांत, कर्णमधुर, सामगानतुल्य नादब्रम्हमाधुरी; इत्यादी अनेक गुणयुक्त असल्याने कानांत पडल्याबरोबर चित्ताकर्षक आहे. (ग) कमळांतील परागांतून सुगंध बाहेर पसरत असतो, वारा त्याला दूरवर घेऊन जातो व त्या सुगंधाने भृंग आदिकरून आकर्षिले जातात. त्याप्रमाणे भाषेने मनरूपी भृंग आकर्षिले जातात; म्हणून भाषेला सुवास म्हटले, (घ) येथे असा आक्षेप घेतला जातो की अर्थ जर पराग आहेत तर भाषेला सुगंध म्हणता येणार नाही. कारण अर्थातून भाषा निर्माण होत नसून भाषेतून अर्थ निर्माण होतो, जसा परागांतून सुगंध! आधी अर्थ की आधी भाषा हा आहे मुद्दा. बोलणाऱ्याच्या मनात आधी अर्थ उभा राहतो व नंतर अर्थानुकूल शद्बयोजना करून भाषा बद्ध वाक्य होते. भाषा येत नसली तरी खुणांनी अर्थ सांगता येतो. या दृष्टीने अर्थातूनच भाषा निघते व ती सुगंधासारखी पसरते. 'लौकिकानांहि साधूनां अर्थं वाग् अनुवर्तते' परागातून सुगंध निघून आकाशात पसरतो. 'गिरा अर्थ-म्हणती भिन्न न भिन्न' हा आहे सिद्धांत. (दो. १८ पहा.) सुगंध निघून गेल्यावर पराग राहतातच तसे शद्ब निघून गेले तरी अर्थ शिल्लक राहतोच. श्रोते जेवढा अर्थ श्रवणानंतर घेऊन जातात तेवढी भाषा, (शद्ब) नेता येत नाही हा प्रत्यक्ष अनुभव पहावा. भाषा हे अर्थाचे वाहन आहे. म्हणून येथे यथासंख्य अलंकार घेणेच योग्य. संगति-पराग-मकरंद व सुवास तयार झाला की भृंग येणारच; पुढल्याच चौपाईत येतात रांगाच्या रांगा!

हिं.- ।सुकृत पुंज मंजुल अलिमाला । ग्यान बिराग बिचार मराला ।।७।।
म.- ।सुकृत-पुंज मंजुल अलिमालचि । ज्ञान विराग विवेक मरालचि ।।७।।

अर्थ – सुकृतपुंज (पुण्यराशी-पुण्यशील) याच सुंदर भ्रमरांच्या रांगा (पंक्ति-माला) होत, आणि परोक्ष ज्ञान, अपर वैराग्य व विवेक (विचार) हेच हंस होत. ।।७।।

टीका. चौ. - ७ - (१) मंजुल अलि-माला – अलि-भुंगे व मधमाशा असा अर्थ येथे आहे. भुंगे त्या सुगंधाने आकर्षित होऊन त्या कमळांत बसून मकरंद (रस) तेथेच पितात. ते गुंजारव करीत असतात तेव्हा भ्रमर असतात; मधुपान करतात तेव्हा मधुप असतात. ते कमळांतून उठून आले की त्यांच्या मुखाला पराग लागलेले असतात. यांचे कमळांवर फार प्रेम असते. (क) मध माशा पण कमळांत बसतात; व मध ग्रहण करून उडून जाऊन आपल्या संग्रह स्थानांत हळू हळू साठवीत असतात. मधमाशा पण आवाज़ करतातच 'अली गुंजती प्रसून रसवह' (७।२३।४) 'मधुकर मुखर' (३।३८।९). (ख) वरील अवतरणांत अलि शब्द मधमाशांविषयी आला आहे. कारण भुंगे फुलांचा रस वाहून नेत नाहीत. (ग) ज्यांचे भाग्य पुष्परस सेवन करण्याचे असते तेच जीव जसे अलि-मधुकर-भृंग जन्म पावून कमळांकडे आकर्षित होतात तसेच जे सुकृत पुंज-पुण्यराशी असतात तेच या मानसांतील कमळांकडे आकर्षिले जातात. (२) सुकृत-पुंज – पुण्याची रास; पुण्य अदृश्य, देहरहित, असते म्हणून सुकृतांचा पुंज असा तत्पुरुष समास न घेता, सुकृतांचा पुंज आहे ज्यांचा असा बहुव्रीही समास घेतला की लक्षणा करावी लागत नाही. 'पुण्य पुंज आम्ही गणुं तेही । जे बघती (रामाला) बघतिल दिसले ही' (२।१२०।८) 'चित्रकूटिंचे विहग मृग वेलि विटप तृण-जाति । पुण्यपुंज धन्य सब' (२।१३८।-) (क) भ्रमर जसे सुगंधाने लुब्ध होऊन मानसात घिरट्या घालीत असतात तसेच जे कोणी पुण्याराशी असतील ते या मानसांत दरवळलेल्या सुभाषा सुवासाचेच काही काळ मनसोक्त सेवन करीत असतात. म्हणजेच त्याचे पठन, संकीर्तन, गायन करतात. येता जाता, बसता उठता चौपाया सोरठे दोहे छंद गुणगुणत राहण्याचा त्यांस छंद लागतो, (ख) मग तेवढ्याने समाधान होत नाही. अर्थरूपी परागांकडे लक्ष जाऊ लागते. एकीकडे गुंजारव चाललेला असतो व एकीकडे अर्थाचा विचार, चिंतन चाललेले असते. (ग) असा काही काळ गेला की त्या अर्थरूपी परागांत असलेले भाव, भावार्थ, गूढार्थ रूपी रस-मकरंद-ग्रहण करू लागतात. काही मधुकर बनून तो सुगंध व ते पराग परिचित लोकांना देत सुटतात. (घ) काही त्या रसास्वादाने त्या माधुर्यमदाने मत्त होऊन पुन्हा त्या मानसांतच गुंजारव करीत भ्रमण करीत असतात. हे मानस सर कधी सोडू नये असेच त्यांस वाटू लागते; कारण हे 'भक्तिमधुरता खाण' आहे असे त्यांस स्वानुभवाने पटलेले असते. त्यजिति न ते नर कधी सराया । ज्यां सुभाव रामाचे पायां' (१।३९।७) 'भृंग मंजु रसमत्त गुंजती' असे होते; पण हे घडण्यास विवेक वैराग्यादी लागते. भृंगांच्या रांगांच्या रांगा या सराकडे उडत येताना पाहिल्या म्हणजे हंसही इकडे धाव घेतात.

चरण दुसरा – **ज्ञान विराग विवेक मराल चि-(१)** येथे ज्ञान म्हणजे परोक्ष ज्ञान-शब्दज्ञान असा अर्थ घेणे भाग आहे; कारण पुढे चौ. ९ मध्ये ज्ञान विज्ञान यांचा उल्लेख आहे. प्रथम परोक्ष ज्ञानच होते व त्याने असंभावना दोष नष्ट होतो. मग परोक्ष ज्ञानाचेच विवेक वैराग्याच्या मदतीने क्रमशः दृढाभ्यासाने मनन निदिध्यासनादिकांनी साक्षात्कार व परवैराग्य होऊन प्रेमभक्तीची प्राप्ती व भगवंताचा हृदयात निवास होतो. तेथ पर्यंत क्रमाने मजल गाठावयाची आहे. (३६।६ मध्ये) पूर्वी सांगितलेली मधुरता व सुशीतलता या मानसाने कशी प्राप्त होते याचे सोपपत्तिक निदर्शन या सर्वरूपकांत लक्ष्यार्थ आहे. 'ज्ञान विराग विचार मराला' असे मूळ वाक्य आहे. ज्ञान विरागांचा विचार असा अर्थ होऊ शकेल; पण मानसात तीन प्रकारच्या मरालांचा उल्लेख आहे. यथा- 'संत हंस गुण येति पय त्यजुनि जला दोषांस' (१।६।-) 'जल कुक्कुट कलहंस बोलती' (३।४०।२)' सहित सखी सुकुमारि जणुं चाले राजमराल' (१।१३४।-) म्हणून अर्थ स्पष्ट होण्यासाठी 'विचार' चे जागी विवेक शब्द घातला व भ्रमाला जागा ठेवली नाही. अन्यथा विचार-सारासारविचार हा अर्थ घेता आला असता; पण चुकीचा अर्थ घेणेही सुलभ झाले असते.

(२) हंस दूध-गुण घेतात व पाणी-दोष-घेत नाहीत. यात सारग्रहण व असाराचा त्याग,नित्याचे ग्रहण व अनित्याचा त्याग रूपी विवेक म्हणजेच नित्यानित्य वस्तु विवेक आहे. हा विवेक सूचित करण्यासच हंस हे उपमान वापरतात. तसेच याने परदोष त्याग व परगुण ग्रहण सुद्धा सुचविले जाते. वरील अवतरण (१।६।-) पहावे. ल.टे. – **या मानसात जेथे जेथे गुणग्रहण व दोष त्याग, नित्यानित्य विवेक वा सारासार-विवेक यांचे वर्णन असेल तेथे हंस आहेत असे समजावे. हे वर्णन प्रत्येक कांडात आहे.**

(३) **कलहंस बोलती** – यांच्या मधुर शब्दाची प्रशंसा होते. चांगली वाणी हा यांचा विशेष गुण आहे. याने वैराग्य सूचित केले जाते. 'परिसुनि विरति युता कपिवाणी। विहसुनि वदति राम धनुपाणी' (४।७।२२) सुग्रीवाच्या भाषणाने राम प्रसन्न झाले आहेत. संतांना व भगवंताला वैराग्याची भाषा विषयासक्त भाषेपेक्षा जास्त आवडते. वैराग्य असल्याशिवाय गुणग्रहण व दोषत्याग, अनित्याचा त्याग व नित्याचे ग्रहण करता येत नाही. हे कलहंस वैराग्याचे वर्णन-प्रत्येक सोपानात आहे. प्रस्तावनेत पहावे.

(४) **राजमराल** – 'चाले राजमराल.' यात गती वैशिष्ट्य असते. गती शब्दाने ज्ञान सूचित केले जाते. कारण ज्ञानाशिवाय उत्तम गति-मोक्ष नाही. 'पावे गति जी मुनिनां प्राप्त न' (६।११४।१०) 'पावे गति जी याचिति योगी'. प्रत्येक कांडात कोणाला तरी गती मिळाली आहे. प्रस्तावना पहावी.

(५) **येथे परोक्षज्ञान व वैराग्याची पहिली भूमिका - यतमानवैराग्यच** समजणे भाग आहे. कारण भुंगे व हंस पाण्यात बुडून रहात नाहीत. ते कमलावर व कमल पानावर बसतात. मासे पाण्यातच राहतात. म्हणून कोणी भृंग व हंस बनले तरी ते पाण्याहून निराळेच राहतात. म्हणजेच द्वैत नाश झालेला नसतो. अंतर्बाह्य चिदंशचि भरले, अशी अनुभूती

नुसत्या विवेक वैराग्याने येत नाही. शमदमादिकांची जरूर राहते. नुसत्या विवेक वैराग्याने परोक्षाच्या पलीकडे जाता येत नाही. ही सर्व साधन परंपरा या रूपकानेच दाखवावयाची आहे. वि.सू. – या चौपाईतील व नवव्या चौपाईतील ज्ञान शद्ध व दहावीतील विराग शद्ध यात दिसणाऱ्या पुनरुक्तीचे जे निराकरण टीकाकार करतात ते मा. पी. मध्ये पहावे.

(६) मराल – भृंग सुगंध, पराग व मकरंद सेवन करतात, तसे मराल काय सेवन करतात हे दाखवणे जरूर आहे. टीकाकार म्हणतात की मराल मकरंद पान करतात. मधुप मकरंद पान करतात याला भरपूर पुरावे मानसातले कोणीही देईल व ते टीकाकारांनी दिले आहेत; पण मकरंद पान मराल करतात याला कोणी एकानेही आधार मानसातला दिला नाही, आधार नाहीच व मराल मकरंद पान करीत नाहीत; तर तो मानसात मिळणार कसा? (क) पराग मकरंद सुगंधांचे वर्णन केल्यावर त्यांच्या भोक्त्यांचे वर्णन केले. परंतु 'मणिशिंपा' (चौ.४) व त्यातील गुप्त मोत्ये यांचे वर्णन केल्यावर त्यांच्या भोक्त्यांचे वर्णन करणे राहिले होते तेच येथे सुचविले आहे. 'संत हंस गुण घेती पय त्यजुनि जला दोषास (१।६।-) हे ठरले. गुण म्हणजेच येथे मोत्ये. 'यश तुमचे मानस विमल हंसिनि जीभ जयाचि ॥ मुक्ताफळ गुणगण टिपी राम रहा हृदिं त्याचि' (२।१२८।-) हे अवतरण चौ. ४ च्या टीकेत दिले आहे. हा अयोध्या काण्डातील दोहा या बालकांडातील चौपाईचे कमल-फूल आहे; त्याने येथील अर्थरूपी पराग दिले; व यातील सुभाव-मकरंद कोणता मिळेल हे 'राम रहा हृदिं त्याचि' याने दाखवून ठेवले, नित्यानित्य विवेकरूपी हंस युक्तिशिंपातील राम गुणगण मोत्ये ग्रहण करतात व त्या युक्ति शिंपल्यांचा त्याग करतात, या प्रमाणे यांतील रामगुणगणरूपी मोत्ये जे आपल्या जिभेने चाखीत राहतील त्यांस नित्य असे जे रामरूप ते पुढे काही कालाने हृदयात दिसेल. 'राम रहा हृदिं त्याचि' हे घडेल. (ख) या मुक्ताशुक्ती कमलिनींच्या पानांच्या खालच्या बाजूस असतात; किंवा कमलाच्या नाला जवळ पाण्यात असतात, हंस त्या कमलावर बसतात; त्या पाण्यातल्या शिंपा चोचीत धरून त्या पानावर फोडतात. त्यांतील मोती चोचीने ग्रहण करतात व खातात. तसेच जे परोक्षज्ञान संपन्न अपरवैराग्यवंत असतात ते या मानसातील नित्य रामाचे नित्यगुणरूपी मोती टिपून टिपून चाखतात-अनुभवास आणतात व अवांतर गोष्टींचा शिंपल्यांसारखा त्याग करतात. ही गुण मोती गुप्त असतात. मागे युक्तींना मुक्तशिंपा म्हटले असले तरी ते उपलक्षण आहे. जे गुणगण वाच्यार्थाने सहज समजण्यासारखे नसतात ते बाह्यार्थरूपी शिंपल्यांचा त्याग करून गूढार्थ लक्षणादिकांनी ग्रहण केला म्हणजे त्यांत मिळतात. हंस कमलांत बसतात यास प्रमाण 'मग नभसरि मम करनिकर-कमलीं करतां वास । शोभित झाला हंससा शंभुसहित कैलास' (६।२२।-). संगति – हे गूढ गुण जाणण्याचे साधन आता सांगतात

हिं.- ।धुनि अवरेब कवित गुन जाती । मीन मनोहर ते बहु भाँती ॥८॥
म.- ।ध्वनी व्यंग्य जाती गुण कविते । मीन मनोहर बहु शोभति ते ॥८॥

अर्थ – काव्यांतील ध्वनी व्यंग्य, गुण व जाती हेच या मानसात शोभणारे = विविध मनोहर मासे (मीन) आहेत.॥८॥

टीका. चौ. ८- (१) ध्वनी व गुणीभूत व्यंग्य हे काव्याचे दोन प्रकार आहेत. (क) अभिधा, लक्षणा व व्यंजना यांच्या योगाने अर्थ प्रगट होतो असे 'अनुपम अर्थ' च्या टीकेत (चौ. ६) सांगितले त्यातील व्यंजनेचे दोन प्रकार आहेत एक ध्वनी व एक गुणीभूत व्यंग्य. (ख) जेथे अभिधेने किंवा केवळ लक्षणेने होणाऱ्या अर्थापेक्षा प्रसंगानुकूल अर्थ अधिक उत्तम व सुंदर असलो त्यास ध्वनी म्हणतात. यात सुद्धा भेद व पोटभेद पुष्कळ आहेत पण ते देण्याचे हे स्थान नव्हे; कारण मग सर्व साहित्य शास्त्रच लिहावे लागेल. ध्वनीचे उदा. 'येउं उद्या कि पुन्हा या काली । वदुनि एक मनि हसली आली' (१।२३४।६) हे सीतासखीने सीतेला पुष्पवाटिकेत सांगितले आहे. यातील ध्वनी उद्या येऊ हा नसून, आधीच उशीर झाला आहे आणि आणखी उशीर जर केलास तर उद्या येता येणार नाही म्हणून आता लवकर नीघ पाहू! हा ध्वनी सीतेसाठी आहे व त्या शृंगाररसाला उचित असा ध्वनी रामचंद्रांनी जाणण्यासाठी आहे की आम्ही उद्या या वेळी सीतेला घेऊन येऊ तुम्ही पण याच वेळी या! हे दोन ध्वनी वाच्यार्थापेक्षा फारच सुंदर आहेत. रामलक्ष्मणांना उद्देशून सूचना नसती तर उद्या येऊ एवढ्याने भागले असते पण त्याने दोघांना वेळेचा निश्चय करता आला नसता म्हणून 'या काली' हे शद्ब घातले. (२) गुणीभूत व्यंग्य – यात वाच्यार्थापेक्षा व्यंग्यार्थ श्रेष्ठ नसतो; बरोबरीचा असतो किंवा न्यून असतो. उदा. 'सुदिन सुमंगल तैं चि जैं राम होती युवराज' व्यंग्यार्थ हा आहे की ज्या दिवशी राम युवराज होतील तो सुदिन व मंगलकारक समजावा. यावेळी राम युवराजे होत नाहीत. (वनात जाणार). हा अर्थ वाच्यार्थापेक्षा चांगला नाही; गौण आहे म्हणून गुणीभूत व्यंग्य म्हणतात. साध्या भाषेत गौण ध्वनितार्थ म्हटले तरी चालेल. ध्वनीचे एकलक्षाहून अधिक प्रकार आहेत असे कोणी म्हणतात. काव्यप्रकाशकार ४०८ सांगतात. यापेक्षा अधिक विस्तार येथे करणे योग्य नाही. तुलसी मानसात हे दोन्ही प्रकारचे मीन सर्वत्र संचार करताना दिसतील. ध्वनी व गुणीभूत व्यंग्य यांनी काव्याचे, रसाचे पूर्ण पोषण होते असे नाही. त्यात आणखी दोन प्रकार लागतात; ते बाह्य सौंदर्य खुलविणारे व त्यायोगेच प्रथम कानाला व मग मनाला आकर्षण करणारे काव्य होते. (३) गुण – काव्यांचे मुख्य गुण माधुर्य, ओज व प्रसाद हे समजले जातात. (क) गुण रसांचे मित्र आहेत. गुणांच्या साह्याने रसांचा उत्कर्ष सहज साधला जातो. (ख) माधुर्य = शद्बांच्या व अक्षरांच्या ज्या विशिष्ट रचनेमुळे चित्त चटकन आनंदित होते व द्रवते व त्या त्या रसानुगामी भावाचा स्वीकार करते तो माधुर्य गुण. याचा उपयोग शृंगार, करुणा, भक्ती व शान्त या रसांच्या वर्णनात केला जातो, व करणे योग्य असते. ज्यात कठोर वर्ण व टवर्गाची अक्षरे, श, क्ष, ह, ळ, ज्ञ ही नसून अनुस्वार व मृदू अक्षरांचा भरणा जितका जास्त असेल व जोडाक्षरे जितकी कमी असतील तितके अधिक माधुर्य उत्पन्न होते. "भृंग कंजि गुंजति मंजुल अति" 'कमली मृदु गुणगुणती अलितति' या दोन्ही वाक्यांचा अर्थ अगदी सारखा आहे. पण पहिल्याचा उच्चार श्रवण केल्याने

आनंदाच्या संवेदना जितक्या लवकर व सुंदर होतील तितक्या दुसऱ्याच्या श्रवणाने होत नाहीत, होणार नाहीत. कारण पहिल्यात माधुर्य अधिक आहे, या रचनेत मोठे लांबलचक समास व मध्यवर्ती र, ण नसावे वगैरे नियम आहेत. मानसात जोडाक्षरांना बहुधा फाटाच दिला गेला आहे. मुक्ति-मुकुति, स्नेह, सनेह नेह, परमार्थ-परमारथ, ण,श मुळीच नाहीत. फक्त प्र ने आरंभ होणाऱ्या संस्कृत शब्दांतील बऱ्याच शब्दांचे रूपांतर झालेले नाही; तथापी प्रेम-पेम, प्रतीती -परतीति, परस्पर -परसपर असे फरक झालेच आहेत व सप्रेम, सुप्रीती यांतील स व सु ऱ्हस्वच उच्चारले जातात व जोडाक्षरांनी मागल्या अक्षरास दीर्घत्व नाही, त्यामुळे स्वभावताच भाषा जास्त मधुर आहे. श = स, य = ज, व = ब अशी अक्षरे वापरली असल्याने अनुप्रासही सहजच पुष्कळ साधतो. म्हणूनच नरसोपंत केळकरांनी तु. मानसावर फक्त एका वाक्यात अभिप्राय दिला आहे की 'वीणामधुर संगीत लहरी'. माधुर्यांत मराठी भाषा मराठी बोलणाऱ्या प्रमाणेच मागे पडते. महाराष्ट्राच्या भूमीत ओज जास्त त्यामुळे ते महाराष्ट्रीयांत व त्यांच्या भाषेत सहज आहे. 'भाषा व भाषिकांचा स्वभाव' हा निबंध लिहिण्यासारखा आहे.

(ग) ओज – ओजो दीप्तौ बले, (अमरे) ओजो दीप्तावष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि' (मेदिनी) ज्या वर्णशब्दादी रचनेने तेज, बल, उत्साह, उद्दामपणा, इत्यादी गुणांच्या लहरीच जणू उत्पन्न होऊन शरीरात व ऐकणारांत संचार करू लागतात त्या रम्यतागुणाला काव्यांतील, भाषेतील ओज म्हणतात. वीर, रौद्र, भयानक, बीभत्स व यांच्या अंगभूत अद्भुत या रसांच्या परिपोषास व उत्पत्तीस या गुणाचा चांगला उपयोग होतो. याच्या उत्पत्तीस टवर्ग, जोडाक्षरे क्ष,ण,ष,ख,झ,ळ, मोठमोठे समास, दीर्घ अक्षरे 'र'नंतर र,ल; 'थ' नंतर र इत्यादींचा उपयोग होतो. मानसात आवश्यक तेथे या गुणाची सुद्धा मुळीच कमतरता नाही. 'धावती कराल क्रुद्ध मर्कट' संक्रुद्ध युद्धि विरुद्ध राघव' 'कोदंड सज्जुनी कठिण' इत्यादी. लं. कांडांत तर कवीच्या ठिकाणी ओजाचा इतका संचार झाला आहे की एरव्ही जोडाक्षरे नसलेल्या शब्दांत जणू त्यामुळे जोडाक्षरांना सहज पूर आला आहे. (६।८८ चा छंद पहा) मराठी भाषा सहज ओजस्वी असून सुद्धा युद्धवर्णनांत कांही ठिकाणी गोस्वामींच्या ओजापुढे तिला मान वाकवावी लागतेच.

(घ) प्रसाद – ज्या वाक्यांत सौंदर्य असून सुद्धा अर्थग्रहण अगदी सुलभतेने होते त्या रचनागुणास प्रसाद म्हणतात. प्रासादिक काव्य म्हणतात त्याचा हाच खरा अर्थ आहे. 'प्रिय अती ऐकुनि शिशु रुदनाला' (१।१९३।१). मानसात प्रसादगुण सुद्धा भरपूर आहे. (ङ) ही माधुर्य ओज व प्रसाद यांची लक्षणे ज्यांस माहीत नाहीत त्यांच्याकडून सुद्धा या गुणांनी युक्त अशी काव्य निर्मिती सहज होऊ शकते. कारण त्या त्याप्रसंगी त्यांच्या चित्तात तो तो भाव व रस प्रथम स्फुरत असतो, व त्यामुळे रसानुकुल वर्णाक्षरे व शब्द सहजच बाहेर पडत असतात. यांत स्फूर्ती प्रधान असते.

(४) जाति – यांनाच कोठे रीती वा वृत्ती म्हणतात. या चार आहेत. 'भारती सात्वती चैव कौशिक्यारभटी तथा । चतस्त्रो वृत्तयः प्रोक्ता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' (इतिभरतः) भारती, सात्वती, कौशिकी व आरभटी या भाषेच्या चार वृत्ती आहेत.

(क) **कौशिकी –** 'सांगे प्रज्ञानंद जिथे करुण हास शृंगार । सरस वर्ण शुभभाव तो **कौशिकि जाति विचार॥' 'होति विलोचन चारु** अचंचल । त्यजि जणुं **निमि संकोचि दृगंचल॥**
(ख) "वर्णित जेथे वीर रस भय अद्भुत वा हास । अर्थ जिथे प्रज्ञा ! शुभ तो भारती **प्रकाश" 'कोदंड निस्वनिं** चंड अति मनुजाद हत भयमारुते' (६।९१।छं.)
(ग) आरभटी – '॥प्रज्ञा! जेथे वीर रस की बीभत्सक जाण । आरभटी प्रारंभ तो **पदि पदीं यमक न वाण'** 'जैं क्रुद्ध युद्धि विरुद्ध रघुपति- तूणि बाण अधीर ते' (७।९१।छं).
(घ) **सात्वती –** ॥अभ्दुत रौद्र सुवीररस तमरस जिथे समान । ऐकत कळतो भाव मनिं तीच सात्वती जाण' दाखविले मातेस निज अभ्दुत रूप अखंड । प्रतिरोमीं किति कोटी लागलि कीं ब्रम्हांड' (१।२०१). (सूचना) केशवकवीच्या दोह्यांची टीका लिहिता लिहिता जो अनुवाद झाला ते हे दोहे आहेत. या चार जातीनाच वैदर्भी वगैरे अन्य नावे आढळतात. याप्रमाणे ध्वनी, गुणीभूत व्यंग्य; गुण व जाती यांचे यथामती आवश्यक तेवढेच दिग्दर्शन केले. हा विषय सर्व साधारण वाचकांस कंटाळवाणा वाटणारा आहे म्हणून जास्त विस्तार केला नाही व तेवढे पांडित्य या लेखकाजवळ नाही. आता यांचे साम्य मानस सरोवराशी दाखविणे भाग आहे.

चरण दुसरा - मीन मनोहर ते बहु – ध्वनी वगैरे चार प्रकार आहेत तसे त्यांच्याशी सादृश्य असणारे चार प्रकारचे मासे मानस सरोवरात शोभतात. मासे पाण्याला सोडून रहात नाहीत. इतर जलचरे पाण्याच्या बाहेर राहू शकतात. मानससरोवराच्या स्वच्छ जलात मासे सर्वत्र विहार करिताना दिसतात; तसेच ध्वनी आदी चार प्रकार तुलसी मानसात पुष्कळ दिसतात. मीनांच्या विहारामुळे मानसाचे सौंदर्य वाढते तसे या चार प्रकारांनी या मानसाचे सौंदर्य वाढले आहे. स्वच्छ जलातील मत्स्यांचा विहार मनाला हरण करणारा (मनोहर) व प्रलोभनीय वाटतो तसे या ध्वनी वगैरेंचे सौंदर्य रामविमलयश जलातील सगुणलीला रूपी स्वच्छतेने वाढले असल्याने त्यांच्या विहाराकडे जो पहात राहील त्याचे मन या मीनांनी चोरले जाईल. चारी प्रकारच्या माशांची खरी धन्यता मानस सरोवरात आहे; कारण त्यांत मळ मुळीच नाही. तळ वरूनच पाहून घ्यावा! तशी या चार काव्य कलांची धन्यता रामसीता-सलिलात राहण्यात आहे. मानवादिकांच्या गुणवर्णनपर काव्यरूपी डबक्यांत राहण्यात नाही.

(५) **चार प्रकारचे मासे –** I पाठीन, II उलूपी किंवा शिशुक, III शफरी IV चिलिचिमि
I **पाठीन** हा तलावांत वगैरे राहणाऱ्या मीनांत फार मोठा असतो; व फार पवित्र गणला आहे. हा चटकन दिसून येत नाही, खोल पाण्यात असतो; त्याचे मर्म जाणणारेच यास शोधून काढतात = तसाच काव्यांत ध्वनी, जो तज्ञच चटकन ओळखतात. ध्वनी -पाठीन
II **शिशुक** - उलूपी - हा लांबट सापासारखा गोल व लांब असतो. मुखपुच्छ मिळवून वाकडा तिकडा जातो-विहार करतो; म्हणून गुणीभूत व्यंग्य म्हणजे शिशुक.
III "शफरी हे लहान असतात व थव्या थव्यांनी पाण्यात विहार करतात. हेच गुण. अनेक अक्षरांच्या वैशिष्ट्यामुळे काव्य सौंदर्य वाढते. अक्षरांचा समूह असतो.

IV चिलिचिमी – 'चिल विलसने'- हा चमकदार असतो पण शफरी पेक्षा मोठा व लांबट असतो. जाती म्हणजेच चिलिचिमी. यांत शद्ध सौंदर्य चमकत असते.
(क) पाठीनः सहस्रदंष्ट्रः हजार दंष्ट्रा यास असतात तसे ध्वनीचे हजारो प्रकार आहेत.
संगती – ध्वनी आदींच्या साह्याने मानसातील गूढ रामगुणांचे ग्रहण करून परोक्षज्ञानी व अपरवैराग्यवान साधकांस ध्येयप्राप्ती कोणत्या क्रमाने होते हे आता दाखवितात

हिं.- ।अरथ धरम कामादिक चारी । कहब ग्यान बिग्यान बिचारी ॥९॥
।नवरस जप तप जोग बिरागा । ते सब जलचर चारु तडागा ॥१०॥
म.- ।अर्थ धर्म कामादिक चारां । वदूं ज्ञान-विज्ञान-विचारा- ॥९॥
।नव रस जप तप योग विरागा । ते सब जलचर चारु तडागा ॥१०॥

अर्थ – अर्थ,धर्म,काम व मोक्ष या चारांविषयी आणि ज्ञान व विज्ञान याचा विचार; आणि नऊ रस, जप, तप, विराग व योग यांचा जो विचार सांगितला जाईल ते सगळे या मानसातील जलचर जाणावेत. ॥९.१०॥
टीका. - चौ. ९-१०; (१) मागील चौपाईत मीनांचाच उल्लेख केला; परंतू मोठ्या तलावात इतर जलचर प्राणी सुद्धा असतात, म्हणून त्यांचा उल्लेख करणे जरूर आहे. कासवे, पाणसर्प, बेडूक, खेकडे, मगर, इत्यादी जलचर प्राणी तलावात वगैरे असू शकतात. तथापी मानस सरोवरात चिखल नसल्यामुळे. शंबुक, बेडूक, खेकडे, गांडूळ (गांडवळ) मानस सरोवरांत नाहीत. कूर्म, ग्राह, नक्र, गोधा, जलजळू, शंख व शृंगी (स्वर्णमीन विशेष) हें सात प्रकारचे जलचर मानससरोवरात राहू शकतात. तसेच येथे अर्थादी चार पुरुषार्थ (१) ज्ञानविज्ञान (२) नवरस (३) जप (४) तप (५) योग (६) विराग (७) हे सात आहेत. अमर कोषांत गांडूळ, बेडूक खेकडे व काही जलचरांची स्त्री नामे निराळी दिली आहेत; ती गाळली व एकाचेच लहान मोठे प्रकार विशेष सोडले म्हणजे सात प्रकारचे जलचरच शिल्लक राहतात, व येथेही सातच प्रकार आहेत, आता या सात प्रकारांची तुलना करू-(अर्थादी सर्व शद्ध हिंदीत पुल्लिंगी आहेत).
(२) (क) अर्थ धर्म काम व मोक्ष यांना पुरुषार्थ म्हणतात. नक्राचे (मगर) ठिकाणी मोठमोठ्या हत्तीस सुद्धा गिळून टाकण्याचा पुरुषार्थ (पौरुष) असतो; म्हणून चार पुरुषार्थ हे नक्र होत (ख) ज्ञानविज्ञानाचे योगाने आत्मस्वरूपाचे ग्रहण (स्वानुभूति)-प्राप्ति - होते म्हणून ज्ञान-विज्ञान हे ग्राह होत. (ग) नवरस – हे फार मनोहर असतात. यांनी काव्य सौंदर्य फार वाढते म्हणून नवरस हे सुवर्ण (कांचन) मीन(शृंगी) म्हणावे. (घ) जप शद्धाने मंत्रजप अपेक्षित आहे. तो करताना गोमुखीत हात घालून करावयाचा असतो; माळ व हात दिसत नाहीत. दिसू नयेत असे मंत्रशास्त्र सांगते. शंखांतील किडे त्या शंखांच्या आत गुप्त असतात व इच्छा होईल तेव्हा बाहेर येतात. म्हणून जप म्हणजे शंख. विष्णुपूजेत शंखाची जरूर असतेच. त्याप्रमाणे विष्णुभक्तीत जपाचे फार महत्व आहे. (ङ) तप - याने रक्त, मेद मांस व अशुद्धता यांचे शोषण होते. जलजलूका (पाण

जळवा) रक्ताचे शोषण करतात. जळवा तप. (च) योग – अष्टांग समाधी योग, यांत कुंडलिनी जागृत करून सुषुम्ना नाडीतून वर वर एकेका चक्रांतून चढत आज्ञा चक्रांतून सहस्त्रार चक्र रूपी दुर्गामध्ये प्रवेश करून ब्रम्हरंध्ररूपी बालेकिल्ला सर करावयाचा असतो. दुर्गम दुर्भेद्य दुर्गात प्रवेश करण्यास घोरपडीच्या (गोधा, जलगोधा) साह्याने चढता येते, व त्या किल्ल्यामध्ये तान्हाजी, शेलारमामा सारखे वीरच प्रवेश करू शकतात; म्हणून योग घोरपड आहे. घोरपड जर नीट चढली, चिकाटी धरून राहिली तर ठीक नाहीतर ठिकऱ्या उडतात. त्याप्रमाणेच योग नीट साधला, चिकाटी, धीर, टिकला तर बरे नाहीतर विनाशच. (छ) विराग – वैराग्य, परम विरागामुळेच इंद्रिये वश होतात. 'यदा संहरते चायं कूर्मोंगानीव सर्वशः। इन्द्रियाणीद्रियार्थेभ्यतस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' (भ.गी.) कासवाला आपले अवयव जसे इच्छामात्रे करून सहज आवरता येतात-लपविता येतात तशी विषयांपासून इंद्रिये सहज आवरता येण्यास परविराग (परवैराग्य)च उपयोगी पडतो म्हणून परविराग (बिराग)-कासव. (ज) येथे रूपकात सर्व अंगांचे सर्वसाम्य असलेच पाहिजे असा नियम नाही. जलगोधा दुर्गावर कशी चढू शकेल अशी शंका कुशंका ठरेल; येथे मानस रूपी सरोवरातच साधकरूपी महावीर या जलगोधेचा आश्रय करून समाधी साधू शकेल. हे सर्व प्राणी, कांचन मीनाशिवाय, जला बाहेरही जगू शकतात.

(३) ल.ठे. – हिंदी टीकाकारांनी ध्वनी अवरेब कवित गुन जाती । मीन मनोहर' यांत चार प्रकारचे मीन मानस सरोवरात कोणते हे जसे दाखविले तसे या सात प्रकारांचे साम्य दाखविणे जरूर होते पण या बाबतीत एकूण एक टीकाकार अगदी मौनी बनले आहेत. वर दाखविलेले साम्य मान्य नसेल त्यांनी आपल्या मताप्रमाणे दाखवावे. (क) अर्थादिपुरुषार्था सहित सात वर्ग म्हणजेच रामचरितमानसातील जलचर, यांना जलचर का म्हटले याचे टीकाकारांनी केलेले विवरण मासलेवाईक आहे-(मा.पी.प.!)

(४) यांतील कूर्म, नक्र, ग्राह हे जलचर जरी काही काळ पाण्यातून बाहेर येऊन विश्रांती घेत असलेले इतर नद्या तलावादिकांच्या काठी दिसले तरी हे साती प्रकारचे जलचर या सात सोपानयुक्त चारी घाटांजवळ रामचरितमानसात नेहमी आहेतच. ते या सरास सोडून बाहेर जात नाहीत. भाव हा की रामयशविमलवारी ज्या सरांत नाही त्यातून हे केव्हा बाहेर निघून जातील व फसतील आणि फसवितील याचा नियम नाही. रामसुयशजल सुधोपम असल्यामुळे हे सर्व सुधा लुब्ध होऊन यात राहतात; हे श्रेष्ठत्व आहे. श्रीरामचरिताच्या आश्रयाने या साती गोष्टी सहज साधतील व टिकतील, व हा आश्रय नसेल तर या साती साधनांचा काही उपयोग नाही.

(५) अर्थ धर्म काम व मोक्ष' यांचे वर्णन साती काण्डात आहे. महाकाव्यलक्षणांत प्रस्तावनेत 'अर्थ धर्म काम व मोक्ष; व फल' या प्रकरणांत सविस्तर साधार केले आहे ते पहावे. आणि 'ज्ञान मोक्ष व वैकुंठ' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. (ल.टे.) विरतिस धर्म योग दे ज्ञाना । ज्ञान मोक्ष दे-'(३।१६।१) असा क्रम मानसातच सांगितला असून येथे आधी ज्ञानविज्ञान मग योग व नंतर विराग असा क्रम का? येथे मानसरूपक हा

मुख्य प्रतिपाद्य विषय आहे; आणि ज्ञानोत्तरभक्ती व तिच्या प्राप्तीचा क्रम सांगणे गौण आहे; म्हणून कोठे आधी कारण सांगून मग कार्य सुचविलेले असते तर कोठे आधी कार्य सांगून मग कारण सुचविलेले असते. ज्ञान विज्ञान हे कार्य आधी सांगितले व त्याचे कारण योग व योगाचे साधन विराग सांगितला. शिवाय येथे मुख्यतः परम विराग विवक्षित असल्याने व त्याची प्राप्ती ज्ञानानंतर होत असल्यानेही विरागाचा उल्लेख शेवटी केला. (३।१५।७-८ टी. पहावी). पूर्वी प्रथम परोक्ष ज्ञान व अपर वैराग्य व विवेक यांचा उल्लेख केला. त्यांचे साधन अर्थ धर्म काम सुचविले. पण अर्थ व धर्म यांतील एक महत्वाची पायरी श्रद्धा सांगावयाची राहिली आहे. ती रूपकाच्या सोईप्रमाणे बऱ्याच उशीरा सांगणार आहेत. (क) धर्म या साधनाचे अंतिम. फळ मोक्ष सुचवून साक्षात् साधन ज्ञान विज्ञान सांगितले.

चौ.१०- नवरस – यांत खालील नऊ रसांचा अंतर्भाव होतो. 'शृंगारवीर करुणाभ्दुत हास्यभयानकाः। बीभत्स-रौद्राश्च रसाः शान्तश्चनवमो रसः॥' (क) शृंगार = स्त्री व पुरुष यांच्यातील प्रेम वा रती या स्थायी भावाची वृद्धी या रसाने होते, यांत संयोग शृंगार व वियोग शृंगार असे दोन भेद मानतात. याची देवता विष्णू व वर्ण श्याम आहे. यांतील वियोग शृंगाराचे जितके प्रकार आहेत तितके मानसात सापडतात. (मानस प्रसंग पहा). कामरूपी पुरुषार्थाचे वर्णन करण्यात या रसाचा उपयोग होतो. प्रत्येक काण्डात याचे वर्णन आहे. पुष्पवाटिका प्रकरण, वनगमनसमयीचा सीतारामसंवाद, अरण्यकांडारंभीचाच भाग, किष्किंधा कांडांत शरद वर्णनात, सुंदर काण्डात अशोक वाटिकेत, लंकाकांडात रावणवधानंतर हनुमान – सीता संवादात, व उत्तर काण्डात राज्याभिषेक व रामराज्यवर्णनात पहा. बालकाण्डात शृंगार रसाचे वर्णन जास्त व बाकीच्यांचे त्या मानाने कमी आहे. (ख) वीररस – युद्ध, दान, दया, व धर्म यांच्या योगाने अंगात व इंद्रियांत उत्पन्न होणारा उत्साहाचा जो संचार तो वीर रस, शत्रूच्या, विरोधाच्या, वगैरे निमित्ताने बाहू स्फुरणे, डोळे लाल होणे वगैरे युद्धवीरतेची बाह्य लक्षणे आहेत. त्याग करताना, दान देताना वाटणारा उत्साह-आनंद हे दानवीरतेचे लक्षण आहे; दुसऱ्यांचे दुःख दैन्य पाहून ऐकून ते नष्ट करण्यासाठी वाटणारा उत्साह, स्फुरण हे दानवीरतेचे लक्षण आहे. धार्मिक कृत्य करताना व करण्याविषयी जो उत्साह, स्फुरण, आनंद, प्रसन्नता वाटतात ते धर्म वीरतेचे लक्षण समजावे. वीररसाची देवता इंद्र आहे. वर्ण गौर आहे. (ग) करुणरस आप्त, इष्ट, मित्र, नातेवाईक वगैरे ज्या कोणावर ममत्व वा प्रेम असेल त्यांचे दुःख, दैन्य. संकट, मरण वियोग यांच्यामुळे जो शोक व चिंता उत्पन्न होतात तो करुणरस किंवा करुणा रस. अयोध्याकांड करुणारसाचा सागर आहे. (घ) अद्‌भुत-रस – कांही आश्चर्यकारक घटना अकस्मात पाहून ऐकून वाटणारे आश्चर्य शंका, मोह, हर्ष हे अद्‌भूत रसाचे कार्य आहे. आश्चर्यदर्शक उद्गार, कंप, इत्यादी याची बाह्यलक्षणे आहेत. हा रस इतर सर्व रसांत उत्पन्न होऊ शकतो. याची देवता ब्रम्हदेव व वर्ण पीत आहे. (ड) हास्य रस-काही पाहिल्याने, ऐकल्याने वगैरे जे हास्य येते किंवा हसावेसे वाटते तो हास्यरस, मनांत, मंद, मध्यम व उच्च स्वराने हसणे हे याचे लक्षण

आहे. हा रस सुद्धा इतर रसांच्या अंगभूत असतो. याची देवता प्रमथ व वर्णश्वेत आहे, (च) **भयानक रस** – व्याघ्र सर्पादी प्राणी, युद्ध ओसाड घर, अरण्य, एकदम होणारा फार मोठा ध्वनी, मोठा अपराध स्वतः कडून घडणे इत्यादी कारणांनी भय भीती वाटणे म्हणजेच भयानक रस! घाम सुटणे, कंप, रोमांच, मोह, मूर्च्छा इत्यादी याची बाह्य लक्षणे होत. हा सर्वांच्याच परिचयाचा असतो. याची देवता यम व वर्णनील आहे. (छ) **बीभत्स रस** – रक्त, मांस, अस्थी, घाण इत्यादिमुळे किळस वाटणे तो बीभत्सरस, देवता काळ, रंग निळा. हा अरण्यकांडात युद्धकांडात (लंका) विशेष आहे व बाल काण्डात शिव विवाह वऱ्हाड वर्णनात आहे. इतर काण्डात त्यामानाने कमी आहे. (ज) **रौद्ररस** – शत्रूंची गर्वोक्ती, त्यांचे अत्याचार, त्यांची हत्यारे, व त्यांचा खणखणाट इत्यादींच्या योगाने मनात उत्पन्न होणारी जी रौद्र भावना तो रौद्र रस. यांत क्रोध हा मुख्य असतो. देवता रुद्र वर्ण लाल आहे. (झ) **शांत रस** – तत्वज्ञानादिकांच्या वर्णनाने जेथे निर्वेद उत्पन्न होतो तो शांत रसामुळे. सिद्ध पुरुष, संत, तपोवन एकांत, रमणीय स्थान, इत्यादी पाहून जो हर्ष, आनंद, होतो ते याचे लक्षण आहे. धृती, निर्भयता, समता इत्यादी आणखी लक्षणे आहेत. याची देवता नारायण, रंग स्वच्छ, श्वेत आहे. या प्रमाणे सहज समजतील अशा रीतीने ही लक्षणे यथामती लिहिली गेली आहेत.

(२) **शंका** – धर्म व ज्ञान विज्ञान यांच्या मधल्या पायऱ्या सांगत असता येथे या नवरसांचा उपयोग काय? **समाधान** (क) परस्त्रियांचे हाव भाव सौंदर्यादी पाहून व ऐकून शृंगार रसाची लक्षणे आपल्या ठिकाणी उत्पन्न झाली नाहीत; स्वप्नांत सुद्धा झाली नाहीत, म्हणजे समजावे की कामाच्या तडाक्यातून प्रभुकृपेने बरेच सुटलो. (ख) क्षत्रिय नसून युद्ध करणे, स्वकर्तव्य नसून युद्धाचा, कुस्तीचा, वाग्युद्धाचा उत्साह उत्पन्न होत असेल किंवा यांचे वर्णन ऐकून होत असेल तोपर्यंत तमोगुण कमी होऊन सत्वगुण वाढला नाही, असे जाणावे. दान, दया, त्याग, धर्माचरण (निष्काम) करण्यात वीररस उत्पन्न होत असेल तर समजावे की धर्मवृद्धी व सत्वगुण वृद्धिंगत होत आहेत. या प्रमाणे कोणता विकार कमी झाला की वाढला हे जाणण्याचे व धर्मवृद्धी आणि तिचे फळ वैराग्य उत्पन्न झाले की नाही हे त्या त्या रसाच्या वर्णन प्रसंगी चित्तात उठणाऱ्या भावनांवरून ज्याचे त्यास ओळखता येईल; म्हणून साधन क्रमांत यांचे वर्णन करणे आवश्यक आहे. (ग) ईश्वरा विषयी, वैराग्य, त्याग, ज्ञान व भक्ती, परोपकार इत्यादींच्या वर्णनाने जर धैर्य, धर्म, वैराग्य, विषयांचा तिटकारा, प्रेम इत्यादी भावना व सात्विक भाव उत्पन्न होत असतील तर धर्माचरणाने, हरिकथा श्रवणाने वगैरे वैराग्य वाढत आहे असे जाणावे, (घ) करुणारसाचे वर्णन ऐकून सर्वांसच बहुदा अश्रू येतात, पण हे धर्माचे फळ प्राप्त झाल्याचे किंवा भक्तीचे लक्षण म्हणता येणार नाही. येणारे अश्रू जर शीतल असतील तर ते सत्वगुणाचे लक्षण जाणावे. ते जर ऊष्ण, गरम असतील तर रजोगुण प्रबल आहे असे समजावे. शोकरसाच्या वर्णनाने सुद्धा अश्रू येत नसतील तर तमोगुण प्रबल असून हृदय पाषाण आहे असे जाणावे.

(ड) निर्हेतुक प्रेम, संतकृपा, गुरुकृपा, ईश्वराची भक्तवत्सलता, पतिव्रतांची निष्ठा, कोणत्याही भावनेने भगवंतावरील प्रेम, भक्तांची लीनता, अनन्यता, भक्ती, भगवत्प्रेम इत्यादींच्या वर्णनातील रसांनी स्तंभ, रोमांच, अश्रू इत्यादी सात्विक भाव उत्पन्न होत असतील तर ते परमार्थ-पथ-प्रगतीचे शुभ लक्षण जाणावे. या प्रमाणे या रसांच्या वर्णनाचा व साधनक्रमाचा अती निकट संबंध आहे हे वाचक आता एकमुखाने मान्य करतील; व 'ज्ञान नयनि निरखत मानी मन' या मानसोक्तीची प्रतीती आली असेही वाटेल असे या अल्प मतीस वाटते.

(३) जप – 'मंत्राणामसकृत् आवृत्तिर्जपः' कोणत्याही वाणीने मंत्रांचा पुनःपुन्हा उच्चार करणे म्हणजे जप. किंवा आपोआप होत असलेल्याचे श्रवण करणे म्हणजे जप. जपाचे प्रकार, जडमंत्र, चेतनमंत्र; जागृत, सुप्तमंत्र इत्यादीचे विस्तृत विवरण नामनिरूपणात २३।८ च्या टीकेत पहावे. भगवंताच्या मंत्रांच्या जपाने पापक्षयापासून ज्ञानविज्ञान व पराभक्ती प्राप्तीपर्यंत सर्व कांही मिळते हे त्रिवार सत्य आहे.

(४) तप – 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः' मन व इंद्रिये यांची एकाग्रता साधणे हे परमश्रेष्ठ तप आहे. बाकीचे तपाचे सर्वप्रकार त्याचे मदतनीस होत असतील तरच तपात त्यांची गणना योग्य. 'सत्यमेव परंतपः' 'प्राणायामः परंतपः' तसेच देहशुद्धीसाठी कृच्छ्र चांद्रायणादि, पापक्षालनासाठी पायी अनवाणी महायात्रा किंवा महानदी प्रदक्षिणा, सप्त धातू शुद्धी साठी पिण्याकादी व्रते, ही सर्व वरील मुख्य तपाच्या अंगभूत असतात. जलाशिवाय जसा रस नाही तसे तपाशिवाय तेज नाही. 'तेज तपाविण कधि की पडते । रस किं जलाविण कधी खगपते' (७।१०।५ टी. प.) जप हे सुद्धा महातप आहे, म्हणूनच त्याचा उल्लेख तप योग विराग सर्वांच्या पूर्वी केला. रावणकुंभकर्णांची तामसी तपश्चर्या, पार्वतीची सात्विक तपश्चर्या, मनुशतरूपांची शुद्ध सात्विक तपस्या, कपटी मुनीची राजस तपस्या, यांचे वर्णन बालकांडात आहे. अयोध्याकांडात भरद्वाज, वाल्मीकी, रघुनाथ, भरत, लक्ष्मण, सीता यांची; अरण्यकांडात सर्वमुनींची व जटायूची; किष्किंधा कांडात सुग्रीवाकडून सहज घडलेली; सुंदर काण्डात हनुमंताची रामसेवारूपी तपस्या व सीतेची अशोकवनात तपश्चर्या; लंका कांडात वानरसेनेची प्रभुसेवारूपी तपश्चर्या, व उत्तर काण्डात काकभुशुंडीच्या ब्राह्मणजन्मातील तपश्चर्यास्वरूप परम त्यागादिकांचे वर्णन आहे. या प्रमाणे धर्माचरणाने वैराग्य प्राप्त होते.

(५) विराग – वैराग्य; याचे मुख्य दोन प्रकार आहेत. अपरवैराग्य व परवैराग्य.

(१) अपरवैराग्यात चार प्रकार-चार भूमिका, अधिकाधिक श्रेष्ठ अशा आहेत. इंद्रियांची विषयाकडे जी प्रवृत्ती तिचे नांव राग तो मुळीच नसणे म्हणजे विराग, वैराग्य, विरती. (क) यतमान वैराग्य हा पहिला प्रकार आहे. इंद्रियांची विषयांकडील सहज धाव व रुची कमी करण्याचा प्रयत्न करू लागणे यास यतमान वैराग्य म्हणतात. 'अतां कृपा प्रभु अशी करावी । निशिदिन भजनि, त्यजुनि सब, जावी' (४।७।२१) (ख) व्यतिरेक वैराग्य – वरील प्रमाणे प्रयत्न सुरू केल्यावर कमी बलवान दोषांचा, आसक्तींचा,

विषयांचा क्रमशः त्याग करीत जाणे हे व्यतिरेक वैराग्य. 'बळें सुता राज्यार्पण केलें। काननिं कान्तेसमेत गेले' (१।१४३।१) (ग) एकेंद्रिय वैराग्य – इंद्रियांची विषयांतील धाव नष्ट झाली पण एक इंद्रिय जे मन त्यात कांही विषयांची उत्सुकता आहे; असे जे वैराग्य ते एकेंद्रिय वैराग्य, 'निघतचि होतो विरंचि सदना' शरभंगाला ब्रह्मलोक प्राप्तीची इच्छा होती; ती पुढे सोडली, (३।८।२) (घ) वशीकार वैराग्य – 'मनोवासना एक न जागे' (७;११०।६) यालाच अपरवैराग्य म्हणतात.

(२) परवैराग्य – परम विराग – 'म्हणति तात तो परम विरागी' तृणसम सिद्धी त्रिगुणां त्यागी' (३।१५।८) पण यात मोक्षाची इच्छा असतेच. तीही नष्ट झाली की परमश्रेष्ठ वैराग्य सिद्ध होते. 'अर्थ न धर्म न कामरुचि नको गतिही निर्वाण। जन्म जन्म रति राम पर्दि-' (२।२०४।-) (क) अपर वैराग्य प्राप्त झाले की योगाचा अधिकारी होतो व मग 'योग दे ज्ञाना' म्हणून योगाचे वर्णन आता पुढे करू. (ख) यमकाच्या सोईसाठी योगानंतर विराग घातला असे वाटले; परंतू ज्ञान झाल्यानंतरच त्रिगुणातीतता-रूपी परमवैराग्य प्राप्त होते म्हणून योगानंतर विराग शब्द घातला आहे. (ग) अपर वैराग्य प्राप्त झाले तरी पूर्ण योगसंसिद्धी होण्यास शमादी षट् संपत्ती लागतेच म्हणून त्यांचा अंतर्भाव अपर वैराग्यातच येथे करणे जरूर आहे.

(६) योग – योगाचे अनेक प्रकार व अनेक लक्षणे आहेत. "योगः समाधिः' (पा. यो.) 'समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः' (श्रुतिः) जीव व ब्रम्ह यांचे ऐक्य जेणे करून साक्षात होईल त्याचे नाव योग किंवा समाधी. समाधी म्हणजे शरीराची तटस्थावस्था नव्हे. ताटस्थ्य समाधी ही साधनरूप आहे. ज्या समाधीत कधी व्युत्थान होत नाही ती खरी समाधी. ॥बोलतां चालतां। नाना व्यवहार करतां। जेणे नोहे स्वरूप विस्मृतता। तीच सत्य समाधि॥ 'ताटस्थ्यास, म्हणती समाधि। त्यांची ठकलीसे, बुद्धि' (एकनाथ) 'समाधि आणि ताटस्थ्य हा तो देहसंबंध' (समर्थ). अष्टांग योग, राजयोग, लययोग इत्यादी अनेक प्रकार आहेत. यमनियम आसन प्राणायाम प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधी ही अष्टांग योगाची आठ अंगे आहेत. यांतील यम नियम व आसन ही तीन कोणत्याही योगांत पाहिजेतच. प्राणायाम राजयोग, जपयोग यांत सहज होत जातो; मुद्दाम करावा लागत नाही; तसेच प्रत्याहाराचे-यापेक्षा अधिक विस्तार करण्याचे हे स्थान नव्हे. पूर्वी दोहा २२ च्या टीकेत केलेला व पुढे अरण्य १६।१ व उत्तर कांडात ज्ञानदीप प्रकरणात अधिक विस्तार दिसेल.

ल.ठे. – चित्तवृत्ती स्थिर करण्याचे अष्टांगयोग हे एक साधन आहे. यापेक्षा त्याला जास्त मूल्य देणे हितविघातक ठरेल. आत्मस्वरूपाची विस्मृती एक निमिषार्ध सुद्धा न होणे हे मुख्य साध्य आहे. जे अष्टांग योगाने साधते. तेच नामाने विनाश्रम, बिनधोक साधते; व जे नामरतीने साधते तेच कथारतीने साधते. म्हणूनच ब्रम्हलीन विज्ञानी शुकसनकादिक सुद्धा हरिचरित्र श्रवणार्थ भुकेले असतात.

ध्यानात ठेवणे आवश्यक

नवव्या चौपाई पासून आता पर्यंत ज्या सात गोष्टींचा उल्लेख करून विवरण यथामती केले त्या सर्व रामचंद्रांच्या विविध नामांनी व विशेषणांनी मानसातच सूचित केल्या आहेत असे विधान त्रिपाठीजीकृत मानसप्रसंग या ग्रंथात केले आहे. आठ दोह्यांच्या टीकेचा हा ग्रंथ ४६४ पृष्ठांचा आहे. या सप्तकाची तुलना करण्यास फार तर आणखी २।३ पृष्ठे लागली असती; यापेक्षा कमी महत्वाच्या अनेक गोष्टींचा पुष्कळ विस्तार करणाऱ्यांनी येथे नुसता एक शेरामारून हात झाडले आहेत! अस्तु. पुढे कोष्टकरूपाने तुलना दिली आहे.

मुख्य क्रम	पोट क्रम	नाव	राम-नामादिक	शेरा
१	१	अर्थ	रमा-पति	'लक्ष्मीनिवास', श्रीपति'.
	२	धर्म	पतित पावन	'धर्म धुरीण', 'धर्मव्रत धारी','धर्मधुरंधर'
	३	काम	कामकोटि छबि शाम	'लाजती तनु शोभा बघुनि कोटि कोटि शत काम' (१।१४६)
	४	मोक्ष	निर्वाण दायक	
२	५	शृंगार	जानकीवल्लभ	'जानकी करसरोजलालित. पद' (६मं. श्लो.२)
	६	वीर.	रघुवीर	
	७	करुणा	करुणासिंधु	'करुणानिधान', 'करुणाशीव'.
	८	अद्भुत	प्रभु	पालन सुरधरणी अद्भुत करणी (१।१८६ छं).
	९	हास्य	रामचंद्र	'चंद्रहास हर मम परितापं' 'हास्य निन्दिते कुमुद-बंधु-कर' (१।२४३।५).
	१०	भयानक	खरारी	
	११	बीभत्स	कालरूप	'बीभत्स रसदेवता काल आहे'. काल यस्य कोदंड 'कालरूप मी त्यांना भ्राता
	१२	रौद्र	रावणारी	
	१३	शान्त	भक्त-उर-चंदन	'चंदनतरु हरि' 'शशिशतकोटिसुशीतल'
३	१४	जप	भरतप्रिय	जगजपि राम, राम जपि ज्याही'
४	१५	तप	भानुकुलभानु	ज्यांच्या यशा प्रतापा पुढती। शशिमलीन रवि-शीतल गमती' 'तेज तपाविण कधि की पडते
५	१६	ज्ञान	ज्ञाननिधान	ज्ञानिशिरोमणि

	१७	विज्ञान	विज्ञानधाम	विज्ञानधामावुभौ (किं. मं. श्लो. १)
६	१८	योग	पश्यंति यं योगी	
७	१९	विराग	विरागायतन	मायानाथ, मायापती. जे मायेला नटी सारखे नाचवितात त्यांचे वैराग्य कोण वर्णन करणार

सात मुख्य वर्ग व त्यात एकोणीस विषय आहेत. या सर्वांचे अर्थ दाखविणारी श्रीरामचंद्रांची नावे मानसातीलच वर दिली आहेत. या एकोणीस विषयांचे वर्णन प्रत्येक कांडात आहे.

हिं.- ।सुकृती साधु नाम गुन गाना । ते बिचित्र जल बिहग समाना ॥११॥
म.- ।सुकृती-साधु-नाम गुणगान । ते विचित्र जल विहग- समान.॥११॥

अर्थ – सुकृती (पुण्यशील लोक), साधु, व भगवन्नाम यांच्या गुणांचे केलेले वर्णन हे या मानसातील विचित्र जलविहंगांसारखे आहे॥११॥

टीका - चौ.११ - (१) सातव्या चौपाईत सुकृत पुंज म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला तेच येथे सुकृती शद्बाने विवक्षित आहेत. त्यावेळी ते साधक होते, पण आता 'सुकृती पुण्यवान् धन्यः' (अमरे) ते धन्य झाले. कारण ते ज्ञानविज्ञानसंपन्न झाल्यानंतर सुद्धा या रामचरित्र मानसाचे जलविहंगाप्रमाणे गान करीत मानसातच रमतात. कोणी नाममहिमागान करतात तर कोणी गुणगान करतात जलविहंगांसारखे. ज्ञान झाल्यानंतरच नामाची प्रीती - आवड उत्पन्न होते. 'संत चरणरज लागतां सहज । वासनेचे बीज जळुनी जाय॥ मग राम नामी उपजे आवडी । सुख घडोघडी वाढों लागे ॥ (तुकोबा) तसेच रामगुणांचे आहे. व रामकथेचे आहे 'जिवन्मुक्तही ब्रम्हपर श्रवती त्यजुनी ध्यान' (७।४२।-) 'सुख घडोघडी वाढो लागे' याचे साम्य 'सुख सुविहंगविहार' असे थोड्याच वेळाने (दो. ३७ मधेच) सांगणार आहेत. या प्रमाणे कांही काळ रामकथा नामगुणगान या सुकृतींनी व साधूंनी (भक्तिसाधक ज्ञानी) केले म्हणजे रामभक्तीची प्राप्ती होते. येथे लक्ष्यार्थात 'साधु' म्हणजे ज्ञानी झाल्यानंतर प्रेमभक्तीसाठी साधन करणारे असाच घेणे जरूर आहे. हा लक्ष्यार्थ झाला. आता वाच्यार्थ पाहू-

(२) वाच्यार्थ – सुकृतींचे गुणवर्णन, साधूंचे गुणवर्णन व रामनाम गुणवर्णन प्रत्येक कांडात म्हणजे सर्व मानसात आहे.

(क) बा.कां. दशरथ, जनक, अयोध्यावासी व मिथिलावासी यांच्या गुणांचे वर्णन आहे. 'जगी तुम्हां सम सुकृती काही। - भूत न, नाही, होणे नाहीं' (१।२९४।५ हे दशरथांचे वर्णन आहे. 'जनक सुकृतमूर्तिच वैदेही । रामचि दशरथ सुकृत सदेही ॥ यांसम कोणि न शिव आराधित । कोणी न यांसम फलास साधित' (३१०।१-२). 'आम्हि सकल सब सुपुण्यरासी' जनकपुरवासी, 'पुण्यपुंज जगि अल्प आम्हां सम । रामजयांना मानतात

'मम' ॥ (ख) अयोध्याकांड – 'पुण्यपुंज पथ निकट निवासी ॥ -'डोळे भरुनि बघति जे रामा' आणखी अवतरणे देऊन विस्तार करणे बरे नाही. प्रत्येक काण्डात याप्रमाणे सुकृतींचे वर्णन आहे. (प्रस्तावना पहा.) (३) साधु-गुणगान – ज्यांची लक्षणे अरण्य कांडात व उत्तरकांडात प्रभूंनीच वर्णन केली तशी लक्षणे असलेल्या साधूंचे गुणवर्णन कवींनी प्रत्येक काण्डात केलेच आहे. (प्रस्तावना पहावी). स्वतः रामचंद्रांनी संतांची प्रशंसा बहुतेक सर्व काण्डात केली आहे, बालकाण्डात प्रभूंनी विश्वामित्रांची सेवाच केली आहे व त्यांस प्रभू, वगैरे शद्बांनी संबोधिले आहे. अयोध्या काण्डात भरद्वाज व वाल्मीकी यांची प्रशंसा रघुनाथाने केली आहे. (क) 'मग रघुवर मुनि-सुयश सुशोभन । बहुविध सर्वा करिति निवेदन ॥' तो मोठा तो सब गुण-गण घर । ज्या मुनीश! तुम्हि देतां आदर ।' (२।१०८।१-२) हे भरद्वाजांविषयी- (ख) वाल्मीकी-'तुम्ही त्रिकालदर्शि मुनिनाथा -बघुनि पाय मुनिराया तुमचे । सुकृत सकलही सुफल आमचे' (२।१२५।७ -१२६।२-पर्यंत पहा.) (ग) अरण्यकांडात – अगस्तींचे गुण, -'मग रघुवीर मुनीशा सांगति । प्रभु न गुप्त काही अपणांप्रति। .... मंत्र अतां प्रभु! मजला देणे-' (१३।१-२). संतलक्षणांत प्रभूनीच गुणगान केले आहे, ४५-४६ दोहे पहावेत, किष्किंधाकांडात – 'संत सहति खल वचनां' 'जसे सुगुण सज्जनांत जमती' 'संत दर्शन अघ वारी' इत्यादी (१४-१७ पहा) सुंदर कांडात बिभीषणाची प्रशंसा प्रभूंनी केली आहे, 'त्यजुनि मोह मद विविध छलांसी । सद्य साधुसम करतो त्यासी' (४८।३) पासून 'श्रुणु सब गुण तुजमधि लंकापति । तुम्ही त्यामुळे भजला प्रिय अति ॥ (४९।१) पर्यंत पहा. लंकाकांडात -शंकरांची लिंग स्थापना पूजा व स्तुती आणि कपिगणांची प्रशंसा प्रभूंनी केली आहे. 'तुमच्या बळे रिपु मारले... (छं १०६ चा पहा.) ११८।४ पहा. उत्तर काण्ड - कपिगण व वसिष्ठ यांची प्रशंसा (दो.८ व १६ पहा.) सनकादिकांची प्रशंसा 'आज धन्य मी पहा मुनीश्वर । अपले दर्शन अघराशीहर' (३३।७) पासून पहा.

(४) बाल कांडात उमाचरित्र, शिवचरित्र, मनुशतरूपा चरित्र यांचे सविस्तर वर्णन आहे. अयोध्या कांडात भरतचरित्र, किष्किंधा, सुंदर हनुमच्चरित्र. अरण्य कांडात जटायू शबरी, सुंदर व लंका कांडात बिभीषण चरित्र; व उत्तर कांडात भुशंडी चरित्र अशी महाभागवतांची सविस्तर चरित्रे आहेत.

(५) नामगुण-गान – पूर्वी नामवंदनांत भरपूर निरूपण व गुणवर्णन केले आहे व बाकीच्या कांडांत कोणत्या तरी निमित्ताने नाममहिमा गाईला आहे. 'भवसागर सेतु' व 'भवरोगहारक औषधी' या प्रस्तावनेतील प्रकरण्यांत महत्वाचे उल्लेख दिले आहेत, चरण दुसरा - (१) ते विचित्र - पक्षी जसे विविध वर्णांचे व आवाजांचे वगैरे; तसे सुकृती साधु-नाम-गुणगान पण विचित्र आहे. कारण की नरनारी, वेली, विटपादी, तृण, देवता, राक्षस, वानर, अस्वले, भिल्ल, कोळी, विहग, मृग, मुनी, महामुनी इत्यादी उच्च नीच नाना प्रकारच्या जीवांचे गुणगान आहे. (२) जलविहंग - 'जलकुक्कुट कलहंसही बोलती । प्रभुस विलोकुनी जणूं प्रशंसिती ॥ चक्रवाक बक खगसमुदाया । बघणे शक्य, नये वर्णाया ॥ (अर. ४०।२-३). यात जलकुक्कुट कलहंस; चक्रवाक, बक व इतर खग

असा उल्लेख असला तरी मानसात बक, काक नाहीत असे पुढे स्पष्ट सांगणार आहेत; म्हणून येथे चक्रवाक, जलकुक्कुट व कलहंस हे तीनच जलविहंगांचे प्रकार मानणे जरूर आहे. या तिघांचे सुकृती, साधू व नाम यांच्याशी साम्य जमते का पाहू, मा.पी. व मानस प्रसंग यात नाही!

(३) **सुकृती** - पुण्यपुंज, धर्मशील; धर्माला मानसातच चक्रवाक म्हटले आहे, '**चक्रवाकखग दृष्टि न पडती** । धर्म जसे कलि येतां पळती' (४।१५।९) 'सुखसंतोष विराग विवेका। **विमत शोक हे कोक** (चक्रवाक) अनेक ॥ - **धर्मसरी**; ज्ञान नी विज्ञान....' (७।३१।८-७). धर्मसरांतच राहणारे म्हणजे धर्मशील चक्रवाक या रामचरितमानस सरोवरांत राहून सुखसंतोष विराग विवेक हे निश्चिंत होतात. चक्रवाक पाण्यात बुड्या मारून संचार करीत नाहीत.

(४) साधु – जल कुक्कुट - पाणकोंबडी- हे पक्षी पाण्यावर पोहत जातातच पण एके ठिकाणी बुडी मारून लांब दूरवर पुन्हा तरंगू लागतात. नद्यांच्या डोहांत व कोकणातील तलावांत - तळ्यांत - हे पाहिले आहेत, हे कधी पाण्याला सोडून बाहेर जात नाहीत. असेच साधूंचे या मानसावर प्रेम असते व ते जलकुक्कुटांप्रमाणे या मानसात बुडून पोहत असतात व भावरत्ने रामगुणमणि त्यांस सापडतात.

(५) नाम – नामाला कलहंस म्हणणे शोभेल, कल + हंस, कल - सुंदर, मधुर (ध्वनि) 'हंस' हा एक मंत्र आहे. 'हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः। हंस हंसेति मंत्रोयं जीवो जपति सर्वदा' (योगचूडामणि उ. नि.) याचाच उलटा सोऽहं हा मंत्र महावाक्य आहे. तसाच राम' महामंत्र महावाक्यही आहे व भुक्तिमुक्तिभक्ती प्रदायक आहे. सोहं केवल ज्ञानदायक आहे; म्हणून हंस व सोहं यांच्या पेक्षा 'राम' मंत्र अधिक श्रेष्ठ आहे. कलहंसांचे वर्णन इतर तलावांतही सापडते; पण रामनाम कलहंस मानसाला सोडून जात नाही. 'यामधि रघुपति नाम उदार । श्रुतिपुराण अति-पावन सार' (१।१०।१)

(६) जलकुक्कुट ही उपमा साधूंना देऊन सुचविले की असे जे भक्तिसाधक ते या मानसातील रामसुयशजलात बुड्या मारू लागले की भक्तिरसलीन होतात व त्यांचे मन नामप्रेमामृत ऱ्हदीं मीन बनते. 'रस किं जलाविण जगी खगपते' (७।९०।५). 'सकल कामनाहीनजे रामभक्तिरसलीन ॥ नाम प्रेमामृतऱ्हदी त्यांनिंही कृत मन मीन' (१।२२।) अशा रीतीने जे भक्तिरसलीन झाले त्यांचे वर्णन लक्ष्यार्थाने पुढील चौपाईत करतात.

हिं.- ।संत सभा चहुँ दिसि अबँराई । श्रद्धा रितु बसंत सम गाई ॥१२॥
म.- ।संत-सभा चौदिशीं आम्रवन । श्रद्धा वसंत-ऋतु सम वर्णन ॥१२॥

अर्थ – या मानसाच्या चारी दिशांस असलेली संत सभा ही आमराई (आम्रवन) होय आणि श्रद्धा वसंत ऋतू प्रमाणे आहे असे म्हणावे.॥१२॥

टीका. - चौ. १२-(१) मागे सुचविल्या प्रमाणे जे रामभक्तिरसलीन झाले व ज्यांचे मन नामप्रेमामृतात मीन बनले ते संत झाले; व मानसाच्याच जवळ ते राहू लागते. अशांची

जी सभा ती संत सभा. पूर्वी रामकथा वर्णनात असाच संतसमाज तयार झाला आहे. (३१।१४) 'संत समाज पयोधि रमासी' टी. पहावी. 'त्यजिति न ते नर कधी सरा या । ज्या सुभाव रामाचे पायां' (३९।७). (क) आम्रवन –आमराई. तलावाच्या सभोवती आंब्यांचे बाग असतीलच असे नाही. मानससरोवराच्या काठी आमराई असणे शक्य नाही; कारण मानस सरोवर ३५° अक्षांशांच्या पलीकडे उत्तरेस आहे. ३५° अक्षांशांपलीकडे आंबे व नारळी वाढत नाहीत. या मानसाच्या चारी बाजूस मात्र आमराई आहे. तळ्याच्या काठी चांगली झाडी असली म्हणजे त्या झाडीच्या छायेत बसून, जलावरून येणाऱ्या शीतल, सुगंधी वायूने सुख होते व तलावाचे सौंदर्य पहात बसता येते. त्या दाट छायेत बसल्याने चंडकिरणांचा ताप होत नाही. त्यातही चांगली आमराई व वसंत ऋतू असला म्हणजे तेथून हलावेसे वाटते कशाला!

(ख) तसेच रामचरिताचा आश्रय करून जे संत झाले त्यांच्या सान्निध्यात राहून रामचरिताचे श्रवणादी केले तरच सुख होणार. भाव हा की हे फार अगाध, त्यात कमललता घनदाट पसरलेल्या, मगर, ग्राह, घोरपडी वगैरे यात आहेत, त्यामुळे आत उडी मारता येणे शक्य नाही; त्यातून कोणी मारलीच तर जिवंत बाहेर येणे कठीण; पायऱ्यांवर बसून आचमन, मार्जन - स्नानादी करावे तर उन्हाचा ताप होणार; अशा रीतीने येथे ३८ व्या दोह्याचे वक्तव्य सुचवून ठेवले आहे, (ग) आमराई चारी बाजूंस असली की छाया सर्व बाजूस असणारच; व मग ताप होणार नाही. हे सुचविले की संतसभेत, संतांच्या आश्रयाने, छायेखाली बसून या मानसाचा आश्रय केला नाही तर ताप शमन न होता संशय सर्पांचा दंश केव्हा होईल याचा नेम नाही; कारण 'सुगम अगम चरितां श्रवुनि जाती मुनिही भुलोनि' (७।७३।-).

(२) आंब्याच्या झाडाला रसाल असे नाव आहे. त्याची फळे फार मधुर, स्वादुरसाने भरलेली असतात. तसा या आम्रवृक्षांच्या ठिकाणी-संतां जवळ-भक्तिरस व नामप्रेमामृत पुष्कळ असते, स्वाद व संतोष- समाधान प्राप्त होते. 'रामसितायश सलिल सुधोपम''. आम्रवृक्षास वृक्षांचा राजा म्हणतात. जेथे आम्रवृक्ष असून वसंत असेल तेथे कोकिळ सहज जमतात. एवढा संच जमला म्हणजे सर्वेंद्रिय तृप्तीची साधने जमली, (क) जल, त्यावरील लहरी, विविधरंगी कमळे, जलचरपक्षी, मीनांचा विहार, यांच्या दर्शनाने नयनेंद्रिय तृप्ती; कोकिळांच्या व जलविहंगांच्या कूजनाने कर्णेंद्रियतृप्ती; जलपानाने तृषाशान्ती, त्रिविध वायूच्या सुखद स्पर्शाने स्पर्शेंद्रिय तृप्ती येणाऱ्या सुगंधाने घ्राणेंद्रिय तृप्ती, मकरंद (भाव) पानाने मनाची तृप्ती; अशी सर्व प्रकारे तृप्ती होते; पण या आमराईत येऊन बसल्यानेच हे साधते.

(३) चारी बाजूला आमराया आहेत; संतसभा आहेत. ज्या सभेत गेल्याने साधकांस तृप्ती लाभ होणे शक्य असेल, त्या सभेत त्यांनी जावे. दीन दुबळे साधन हीन यांनी दीनघाटाजवळच्या सभेत जावे; कर्माची गोडी असेल त्यांनी कर्मघाटाजवळच्या सभेत जावें; ज्ञानाची आवड असेल त्यांनी ज्ञानघाट सभेत व भक्तीची रुची असेल त्यांनी भक्तिघाट सभेत जावे. (४) या चारी सभांचे उल्लेख मानसात आहेत. I दीन (साधन

हीन) घाट - दीनसभा. धेनुरूप धरुनी सुविचारे । गता जिथे सुरगण मुनि सारे' (१।१८४।७) पासून १८६ छंद ४ पर्यंत, त्यांत धेनुरूप धरणारी भूमी व ब्रम्हादी सर्व देव दीन, साधनहीन झाले होते हे 'मन-वाक्-कृतिबाणा त्यजुनी ज्ञाना शरण सकल सुर यूथा' या ब्रम्हदेवाच्या वाक्याने स्पष्ट दिसते. II कर्मघाट-कर्मी सभा -'तिथे जमती ऋषि-मुनि-गण नाना । तीर्थराजि जे जाती स्नाना' (१।४४।७) पासून 'भगवद्भक्तिही सांगती ज्ञानासह सविराग' (१।४४।-) तीर्थराज प्रयागास स्नानासाठी (माघमकरातील स्नान) जाण्यापासून म्हणजे कर्ममार्गानेच आरंभ आहे. III ज्ञानघाट -ज्ञानसभा -'लसति मंजु मुनि मंडली सिताराम सुखकंद । ज्ञानसभें जणुं धृततनू भक्तिसच्चिदानंद' (२।२३९।-). IV भक्तिघाट -भक्तिसभा -'मुनि समूहिं बसलेले सर्वासही समोर । विलोकिती शरदेंदुला जणू निकाय चकोर' (३।१२) चकोर-चंद्र संबंधाने भक्ती सूचित होते. कोणत्या दिशेस कोणती सभा आहे हे चार घाटांच्या वर्णनावरून सहज कळेल, सार हे की, चारी प्रकारचे संत या मानसाचा आश्रय करून राहतात.

चरण दुसरा.- (१) सभेत जाऊन बसणाराने सभेच्या नियमांचे पालन करावें लागते. विशिष्ट सभेत जाण्यास विशिष्ट अधिकार लागतो. (क) सभा - अभीष्ट प्राप्तीच्या निश्चयासाठी जेथे लोक एकत्र होऊन विराजतात त्यास सभा म्हणतात. 'सहभान्ति अस्याम्' वा 'समाना भान्ति अस्याम्' भाव हा की ते एकाच समान ध्येयाचे लोक असले पाहिजेत.-

(ख) ज्या सभेत वृद्ध म्हणजे अनुभवी लोक नाहीत ती सभा नव्हे; जे धर्मानुकूल, वेदशास्त्रानुकूल 'नानापुराणनिगमागम संमत' बोलत नाहीत ते वृद्ध नव्हेत व ज्यात सत्य नाही तो धर्म नव्हे. असे महाभारतात सभेविषयी म्हटले आहे. यावरून ठरले की सभेत स्वानुभवी संत पाहिजेत; सभेत बसणारी प्रत्येक व्यक्ती स्व-स्व-धर्माचे पालन करणारी पाहिजे; व सत्य भाषण हा मुख्य गुण त्यात पाहिजे; पण या मानससराच्या काठच्या सभा आमराई सारख्या आहेत.

(२) श्रद्धारूपी वसंत ऋतू आला की या आमराया सुखद होतील. इतर ऋतूंत आमराया एवढ्या सुखद नसतात. आम्रवृक्ष सर्वऋतूंतील बदल व त्रास सहज सहन करतात. त्यांना सर्वऋतू सारखे, पण तलावाचा आनंद आमराईत भोगण्यास वसंत ऋतू बरोबर आला पाहिजे. मानस यात्रेस सुद्धा वसंत ऋतूंतच प्रारंभ करता येतो. श्रद्धारूपी वसंताला जे बरोबर घेऊन येतील त्यांना या संत सभांत बसून मानसाचा आनंद व मानसाचे ध्येय गाठता येईल. श्रद्धा हा मुख्य परवाना, प्रमाणपत्र स्वच्छ, सत्य लिहिलेले हवे. सात्विक श्रद्धा पाहिजे. संतसंगतीत येणाऱ्यांचा मुख्य अधिकार सांगितला. (क) विश्वास रूपी शंकरा शिवाय श्रद्धा भवानी मिळत नाही. 'भवानी शंकरौ वंदे श्रद्धा विश्वास रूपिणौ' (मं. श्लो. २ टी. प.) म्हणून विश्वासही सुचविला.

(३) वसंत आला की वृक्षांना पाणी न घालताच मोठाली वनांतील झाडे पालवतात, फुलतात, फळतात, फळे पक्व होऊन रसाळ बनतात; काही विशेष प्रयत्न करावा न लागता क्रमाक्रमाने सर्व घडते. ही फुले, फळे व रस कोणता हे १४व्या चौपाईत

सांगतील, जपतपादिकांच्या **वर्णनात श्रद्धा** अध्याहृत होती ती वाच्यार्थ क्रमाने येथे स्पष्ट सांगितली. '**श्रद्धेवीण धर्म कधि न घडे**' संत सभेचे व **श्रद्धेचे वर्णन जिथे मानसात असेल तेथे आमराई व वसंत ऋतू** आहे असे समजावे, रक्षक कोण हे पुढे सांगणार आहेत.

ल.ठे. -- काही टीकाकार म्हणतात की संतसभा आमराईत श्रद्धा वसंत नेहमी असतोच. पण हे म्हणणे अव्यवहार्य आहे. तलावाच्या काठच्या आमराईत सर्वऋतू क्रमाक्रमाने येतातच व त्यांचे वर्णन पुढे येणार आहेच. रामचरितांत सहाही ऋतूंचे वर्णन पुढे आहे. आमराईत जाणाराला मात्र वसंतादिकांचा विचार करावा लागतो. मानस सरोवरात जाणारे जसे वसंत ऋतूतच प्रवासास प्रारंभ करतात; तसे या मानसाजवळील आमराईत येणाऱ्यांना श्रद्धेपासूनच प्रारंभ करणे भाग आहे. तेथे थंडी फार असते वगैरे वर्णन पुढे येणार आहे. (क) जेथे रक्षक ठेवलेले असतात त्या आमराईत प्रवेश करण्यास परवानगी घ्यावी लागतेच. रक्षकांचा उल्लेख पुढे येणार आहे. या अल्पमतीस जे उचित वाटले ते पूर्वापर संदर्भानुसार येथे मांडले आहे. योग्य वाटेल ते वाचक घेतीलच. **संगती** -- या संतसभेत मुख्यतः कशाचे निरूपण चालते व संतरूपी रसालतरू कशाने भूषित झाले आहेत ते आता सांगतात-

हिं.- ।**भगति निरूपन बिबिध बिधाना । छमा दया द्रुमलता-बिताना** ॥१३॥
म.- ।**भक्ति-निरूपण विविध विधाने । क्षमा दया द्रुमलता-विताने** ॥१३॥

अर्थ -- विविध प्रकारच्या भक्तींच्या विविध विधानांचे निरूपण तसेच क्षमा दया आदी द्रुमलता (झाडावर चढणाऱ्या लता-वेली) यांच्या योगाने या आमराईत लता मंडप बनले आहेत. ॥१३॥

टीका. - चौ १३ - (१) आधी रूपक स्पष्ट करणे भाग आहे. भक्ती-स्त्रीलिंगी, विधान हिंदीत पुल्लिंगी, मराठीत नपुंसकलिंगी; क्षमा दया लता स्त्रीलिंगी. वितान पुल्लिंगी. निरूपण हिंदीत पुल्लिंगी, मराठीत नपुंसकलिंगी-लतांचे वृक्षावर चढणे नपुंसकलिंगी, हिंदीत पुल्लिंगी. (क) लता वृक्षावर चढून एका वृक्षावरून दुसऱ्यावर पसरली की लता मंडप तयार होतो; पण चार वृक्षांवरील लता त्या चार वृक्षांवर परस्पर पसरल्या तर उत्तम लता मंडप तयार होतो. आमराईत (वनातल्या) असे लता मंडप बनवलेले असतात, तसे संतसभा आमराईत लतामंडप कोणते हे सांगावयाचे आहे. लतामंडप लतांच्या योगानेच बनलेला असतो. लतामंडप या समासात लता व मंडप असे दोन शब्द असले तरी लतामय मंडप, किंवा लतांचा बनलेला मंडप असाच अर्थ आहे.

(२) द्रुम लता व दम लता असे दोन पाठ आहेत, नुसते लता म्हटल्याने अतिव्याप्ती दोष उत्पन्न झाला असता, काही लता जमिनीवरच पसरतात, काही झाडांवर चढतात पण उंच जाऊ शकत नाहीत; व काही झाडांच्या शेंड्यापर्यंत जाऊन आणखीही पसरणाऱ्या असतात. दुर्वा सुद्धा लताच आहे. 'लता ज्योतिष्मती दूर्वा.' (हैमः) असा

अर्थ घेता येऊ नये म्हणून द्रुमलता शद्बच आवश्यक आहे. 'लता प्रतानिनी वीरुध् गुल्मिन्युलुप इत्यपि' (अमरे) अशी विशेष नावे आहेत शिवाय दम शद्ब पुल्लिंगी असल्याने क्षमा दया या लतांच्या पंक्तींत बसू शकत नाही. म्हणून द्रुमलता पाठच योग्य आहे. हाच जुन्या हस्तलिखित पोथ्यांत असल्याचा पुरावा मा. पी. मिळाला म्हणून हा योग्य पाठ घेतला आहे. (क) भक्ती व क्षमा दयारूपी लतामंडपात-मांडवाखाली वसंत ऋतूत येऊन बसल्यावर सुखाला तोटा काय व पुढे येणारा ग्रीष्माचा ताप दाहक होतो कशाला? मानस सरोवराजवळ वृक्ष नाहीत, बारीक बारीक झुडपे क्वचित आहेत. मग आमराई व लतामंडप कोठले? पण या मानसाचे हे श्रेष्ठत्व आहे. मात्र त्या मानसाजवळ ग्रीष्म तापदायक नसतो. ग्रीष्म नसतोच म्हटले तरी चालेल.

(३) भक्ती निरूपण – भक्तीचे प्रतिपादन, विवरण, कथन. भक्तीचे विविध प्रकार आहेत; साध्यसाधक संबंध व अधिकार यांच्या अनुसार ध्येयप्राप्तीसाठी भक्तीचे विविध प्रकार आहेत; भक्तीचे विधिविधान, साधनमार्गही वेगवेगळे आहेत. (क) आर्त, अर्थार्थी व जिज्ञासू (दो. २२ चौ. पहा.) यांच्यासाठी नियम, विधी, निराळे; निष्काम मुमुक्षूंसाठी निराळे, पूर्णनिष्कामासाठी निराळे असतात. वर्णाश्रम- भेदानुसार साधनांत भेद असणारच; (ख) श्रवणादी नवविधाभक्ती -हिचे वर्णन अरण्य १६।८ च्या टीकेत पहावे. 'विप्रचरणी अति प्रीती' हे भक्तीचे सर्व प्रथम साधन आहे. (ग) शबरीला सांगितलेली नवधाभक्ती; भक्तिगीतेत पुरजनांस सांगितलेले भक्तिनिरूपण व नंतर भक्तिचिंतामणी वर्णन; अयोध्या काण्डात वाल्मीकींनी सांगितलेले १४ भक्तीचे प्रकार, अरण्यकाण्डात रामगीतेत भक्तियोग; या प्रमाणे मुख्यतः भक्तीचे निरूपण आहे; शिवाय इतर काण्डांतही आहेच. .प्रस्तावनेत 'मानसांत भक्ति' हे प्रकरण व त्यापुढील १५ प्रकरणे पहावी. (घ) मानसातील प्रत्येक रसवर्णनाचे पर्यवसान शेवटी भक्तिरसातच केलेले आहे. कारण ज्ञानोत्तर भक्ती हा दहावा रस मानसातील मुख्य प्राप्तव्य आहे. या सिद्धांताचा स्पष्ट अंकुर पुढल्या चौपाईत आहे; व या वेलीचे बीज पुन्हा उत्तर कांडातील उपसंहार प्रकरणात आहे. (ड) कोणत्याही घाटाच्या आमराईत जाऊन बसल्याने शेवटी सर्वांना प्राप्तव्य ज्ञानोत्तरभक्ती हे एकच!

(४) विविध-विधाने – अरण्य कांडात रामगीतेत लक्ष्मणाला सांगितलेल्या निरूपणाची पद्धती एका प्रकारची आहे; तर शबरीला सांगितलेल्या भक्तीचे निरूपण निराळ्या प्रकारचे आहे. उत्तरकाण्डात पुरजनांस सांगितले ते त्याहून निराळे आहे; मानससरोवरांत केलेले अगदी निराळे; भक्तिचिंतामणीत निराळाच प्रकार आहे. जसा श्रोत्याचा व श्रोत्यांचा अधिकार असेल त्या प्रमाणे निरूपणपद्धती बदलावी लागते. आंब्यांवर चढणाऱ्या लतांमध्ये काही पुष्पप्रधान, काही अपुष्प, काही फलयुक्त असतात, काहींची फुले सुंदर, काहींची बारीक, काहींची सुगंधी इत्यादी नाना प्रकार अरण्यांत झाडांवर चढलेल्या लतांत दिसतात.

(५) क्षमा दया – संत-आम्रांचा आश्रय भक्ती कल्पलतेने केलेलाच असतो पण तेवढ्याने भागत नाही. क्षमादया आदिकरून दुसऱ्या वेलीही पाहिजेतच; पण क्षमा दया या मुख्य आहेत. (क) संसार-संतप्त जीवां कडून चुका अपराध घडावयाचेच; अशावेळी क्रोध,

दंड, शिक्षा, कठोर भाषण, अपमान इत्यादी चंडकर-किरणांचा प्रवेश त्या सभेत होता कामा नये. असे घडले तरच श्रद्धावंत साधक श्रोत्यांचे हित होऊ शकेल. जेथे क्षमा, दया, करुणा, मैत्री मुदिता रूपी छाया संत आम्रांच्या सभोवार नसेल तर त्यांचा आश्रय करणारांचे ताप कसे शांत होणार? **वक्त्याच्या अंतःकरणांतील कृपा-दयाशक्तीच-निरूपणांतील शब्दांत चैतन्य निर्माण करते.** त्या प्रेमळ, परहितेच्छु दया-कृपा-शक्तीनेच श्रोत्यांच्या हृदयात प्रेमाचे अंकुर फुटतात; व शीतलता निर्माण होते. (ख) क्षमा - चूक किंवा अपराध घडला तरी अंतरात सुद्धा क्रोध मुळीच न उद्भवणे हे उत्तम क्षमेचे लक्षण आहे. क्रोध येऊन सुद्धा त्याचे कार्य न घडणे हे मध्यम क्षमेचे लक्षण आहे. क्रोधाचे कार्य कानउघाडणी सौम्य भाषेत करणे हे कनिष्ठ क्षमेचे लक्षण आहे व क्रोधा परुषाक्षरे बल हे क्षमेचा अभाव दाखविते. तथापी, कठोर शब्द वा शिक्षा भक्त वात्सल्यजनित कळवळ्याने, अंतःक्रोधरहित, अतिप्रेमळ जननी सारखी असेल तर ती गोष्ट निराळी. ही लक्षणे आत्मसंशोधन व आत्मनिरीक्षणासाठी उपयोगी आहेत. इतरांची परीक्षा करण्यासाठी निरुपयोगी आहेत. आश्रितांच्या जवळ जसा श्रद्धा वसंत ऋतू हवा तसा क्षमा, दया, मुदिता, करुणांचा लतामंडप संतरसालांजवळ पाहिजे. (ग) क्षमा दया हे उपलक्षण आहे. 'क्षमा करुणा प्रमुख तत्र परिचारिका-' असे दोघींचेच उल्लेख विनय पत्रिकेंतील 'ऐसी आरती रामरघुवीर की-' या आरतीत आहेत.

(घ) या संत-सभा आमराईंत भक्तिनिरूपण व क्षमा, दया, मैत्री करुणा, मुदिता, सरलता, अचलता, अकिंचनता, शुचिता, सत्यशीलता, अकामता, निःसंदेहता, परहितरतता, अमायिकता, सावधानता अमानिता, अदंभिता इत्यादी द्रुमलतांनी बनलेल्या मंडपात सुखद शीतल, निर्भय छायेखाली जे येऊन बसतील (श्रद्धा वसंतासह) त्यांस काय काय प्राप्त होईल हे पुढील चौपाईत सांगतात -

हिं.- ।**सम जम नियम फूल फल ग्याना । हरि-पद रती रस बेद बरवाना ॥१४॥**
म.- ।**शम यम नियम चि फुले ज्ञान फल । हरिपदरती रस वेद वदे कल ॥१४॥**

अर्थ – शम यम नियम हींच फुले होत, ज्ञान हे फल आहे व हरिचरणांच्या ठिकाणीं रती (दृढप्रेम) हा त्या फळांतील रस आहे असे सुंदर (कल) वर्णन वेदानी केले आहे. ॥१४॥

टीका - चौ. १४ - (१) शम यम नियमांचे वर्णन मागे केलेले आहे. (१) शमादी सहा व यमनियम आसनादी आठ ही ज्ञान प्राप्तीची साधने तदंगभूत असल्याने योग व ज्ञान विज्ञानांच्या उल्लेखात त्यांचा अंतर्भाव सहजच होतो व संतसभेतील संत ज्ञान विज्ञान संपन्न झाल्याशिवाय रामभक्तिसंपन्न झालेले नाहीत म्हणून येथील यांचा संबंध संत रूपी आम्रांकडे घेणे म्हणजे पिष्ट-पेषण ठरेल; त्या आमराईत श्रद्धा वसंताला घेऊन जे कोणी साधक येतात त्यांच्याशी यांचा संबंध आहे. त्या आश्रितांना काय काय प्राप्त होईल हे येथे सांगत आहेत. (क) हरिद्वार हृषीकेश वगैरे थंड हवेतील आम्रांना व लतादिकांना वसंत ऋतूंतच मोहोर, फुले वगैरे येतात हे तिकडे जाऊन आलेल्यांना माहीत

असेलच. या संत आम्रांना फुले फळे येतात त्यांचा उपयोग इतरांच्या साठीच होतो. 'स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः' या आम्रलतादिकांचे जीवित परोपकारार्थच असते. 'परोपकाराय सतां विभूतयः' (सु.र.) सार हे की, या संतांच्या संगतीत राहून रामचरित त्यांच्या मुखाने श्रवण करणाऱ्यांस शमादी सहा संपत्ती; पाच (१०,१२) यम, व तितकेच नियम, आसन प्राणायामादी बाकीची अंगे या फुलांची व ज्ञानरूपी फळाची सहज प्राप्ती होते. आंब्यांच्या बागेत वसंत ऋतूंत जाऊन बसणारांस आंब्यांचा मोहोर व लतांची फुले सहज मिळतात. पुढे त्या मोहोरातून गळणारा श्रवण कीर्तनादी अष्टधा भक्तिरूपी पुष्परस मिळेल व ज्ञान देणारी आत्मनिवेदन भक्ती प्राप्त होऊन ज्ञानरूपी फळ मिळेल. (क) पाड लागलेले फळच, कैऱ्याही फळेच, व आढीत घालून मधुर रसमय झालेलेही आम्रफळच. बालकांना कैऱ्या जितक्या आवडतात तितक्या मोठ्याना आवडत नाहीत. कैरी खाऊन समाधान मानील त्यास पाड व आढीतील मुरलेला हापुसचा रसाळ आंबा मिळणार नाही. नुसते ज्ञान हे न पिकलेल्या आम्रफळासारखे आहे. ज्या फळांत मधुर रस नाही ते रोगोत्पादकच व्हावयाचे! तथापी आधी पाडास आलेले फळ असल्याशिवाय; रसाळ फळ मिळणे शक्य नाही. त्या प्रमाणेच आधी विमल ज्ञान झाल्याशिवाय प्रेमभक्तीचा लाभ होणे शक्य नाही. हे पूर्वी अनेक वेळां स्पष्ट केले गेले आहे. या सर्व विषयाचे व विशेषतः या सिद्धान्ताचे प्रतिपादन हाच या मानसातील मुख्य साध्य, वर्णनाचा विषय आहे. 'ज्ञान विमल जलि करी स्नान जैं । रामभक्ति उरि करी स्थान तै ॥ (७।१२२।११). 'योग कुयोग, बोध अज्ञानही । रामप्रेम न जिथे प्रधानहि॥' (२।२९१।२)

(२) वेद वदे कल – रसः वै सः । रसम् हि एव अयं लब्ध्वा आनंदीभवति' (तै.उ. २।७) याहीपेक्षा अधिक स्पष्ट व सुंदर वचन त्रिपाद् विभूती महानारायणोपनिषदांत आहे. ते सर्व अर्थासह विस्तारपूर्वक दिल्याने अधिक उपयोग होईल.

(क) गुरुः – तत्तत्-देहविहित-विविध-विचित्र-अनेक-शुभाशुभ-प्रारब्ध कर्माणि अनुभूय विविधान्, असंख्यान्, अतिदुर्लभान् मनोरथा, अनवरतम् आशास्यमानः अतृप्तः सदा परिधावति । तत्तकर्म-वासना-जाल वासितान्तः करणानां पुनःपुनः तत्तकर्म-प्रवृत्तिरेव - जायते । संसारनिवृत्तिमार्गप्रवृत्तिः कदापि न जायते। तस्माद् अनिष्टम् एव इष्टम् इव भाति । इष्टमेव अनिष्टम् इव भाति अनादि-संसार-विपरीत भ्रमात् । तस्मात् सर्वेषां जीवानां इष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिः दुःखबुद्धि भवति । परमार्थश्चस्तु अबाधित-ब्रम्हसुख विषये प्रवृत्तिरेव न जायते । तत् स्वरूपज्ञानाभावात् । तत्किमिति न विद्यते । कथं बंधः कथं मोक्षः इति विचाराभावात् । तत् कथमिति । अज्ञान प्राबल्यात् । कस्मात् अज्ञानप्राबल्यम् इति । भक्तिज्ञान वैराग्यवासना –अभावाच्च । तदभावः कथमिति । अत्यन्त अन्तःकरणमलिनता विशेषात् । अतः संसारतरणोपायः कथम् इति । देशिकः तमेव कथयति । सकलवेदशास्त्र-सिद्धान्त-रहस्य-जन्माभ्यत-अत्यंत-उत्कृष्ट- सुकृत-परिपाक-वशात् सद्भिः संगः जायते । तस्मात् विधिनिषेध विवेको भवति । ततःसदाचार-प्रवृत्तिः जायते । सदाचारात् अखिल दुरितक्षयः भवति । तस्मात् अन्तःकरणं अति विमलं

भवति। ततः सद्गुरुकटाक्षम् अन्तःकरणम् आकांक्षति । तस्मात् सद्गुरु-कटाक्ष-लेश-विशेषेण सर्वसिद्धयः सिद्ध्यन्ति । सर्वबंधाः प्रविनश्यन्ति । श्रेयोविघ्नाः सर्वे पलायन्ति । सर्वाणिश्रेयांसि स्वयमेव आयान्ति । यथा जात्यंधस्य रूपज्ञानं न विद्यते तथा गुरूपदेशेन विना कल्पकोटिभिः तत्वज्ञानं न विद्यते । तस्मात् सद्गुरु कटाक्षलेशविशेषेण अचिरात् एव तत्वज्ञानं भवति । यदा सद्गुरु कटाक्षो भवति तदा भगवत्कथाश्रवण-ध्यानादौ -श्रद्धा जायते। तस्मात् हृदयस्थित - अनादि -दुर्वासना -ग्रंथिविनाशो भवति । तस्मात् हृदय पुण्डरीक -कर्णिकायां परमात्माविर्भावो भवती । ततो दृढतरा वैष्णवी भक्तिर्जायते । ततो वैराग्यमुदेति । वैराग्यान् बुद्धिविज्ञानाविर्भावो भवति । अभ्यासात् तत् ज्ञानं क्रमेण परिपक्वं भवति पक्वविज्ञानात जीवन्मुक्तो भवति । ततः शुभाशुभ कर्माणि सर्वाणि सवासनानि नश्यन्ति ततो दृढतर-शुद्धसात्विक वासनया भक्तातिशयो भवति । भक्त्यातिशयेन नारायणः सर्वमयः सर्वाऽवस्थासु विभाति । सर्वाणि जगन्ति नारायणमयानि प्रतिभाति नारायणव्यतिरिक्तं न किंचिदस्ति इति एतद्बुध्वा विहरति उपासकः सर्वत्र । (अध्याय५)

(ख) अर्थ – निरनिराळ्या देहांत केलेल्या विविध विचित्र अनेक शुभाशुभ प्रारब्ध - कर्मभोगांचे अनुभव घेत; अती दुर्लभ असंख्य मनोरथ सतत करीत सदा अतृप्त राहून, सारखा जन्ममरण चक्रांत भ्रमत असतो. त्या त्या कर्मजनित वासनाजाळ्याने अन्तःकरण व्याप्त झाल्याने ती ती कर्मे पुनः पुन्हा करण्याची प्रवृत्ती होते. संसारातून सुटण्याच्या मार्गाकडे प्रवृत्ती मुळीच होत नाही. त्यामुळे जे अनिष्ट असते ते इष्टासारखे व इष्ट असते ते अनिष्टा सारखे वाटू लागते; याचे कारण अनादी संसारात भ्रमण करीत असता झालेला विपरीत भ्रम. त्यामुळे सर्वजीवांना इष्ट विषयांत सुखदुःखादी द्वंद्वबुद्धी उत्पन्न होते. परमार्थ सत्य अशा अबाधित ब्रह्मसुखाची इच्छाच उत्पन्न होत नाही. याचे कारण, त्यांना स्वरूपज्ञान नाही. ते का नाही? बंध कशाने व मोक्ष कशाने हा विचार त्यांचे ठायी नसतो म्हणून! तो का नसतो? अज्ञानाची प्रबलता असते म्हणून ! अज्ञानाचे प्राबल्य तरी का असते? भक्तिज्ञान वैराग्याची वासना नसते म्हणून ! ती नसण्याचे कारण काय? अंतःकरण अतिशय मलिन असते म्हणून ! मग संसार तरणोपाय तरी काय? गुरु तेच सांगतात–सकल वेदशास्त्र सिद्धांतांच्या रहस्यांच्या अभ्यासाने अनेकजन्म केलेल्या उत्कृष्ट पुण्याच्या परिपक्वदशेस आलेल्या प्रभावाने संतसंगती प्राप्त होते ! त्याने विधिनिषेधांचा विवेक प्राप्त होतो ! त्यामुळे सदाचाराकडे प्रवृत्ती होते। सदाचाराने सर्व दुरितांचा (पापांचा) क्षय होतो. त्यामुळे अन्तःकरण अगदी निर्मल होते. मग सद्गुरू कृपाकटाक्षप्राप्तीची इच्छा होते. सद्गुरु कृपा कटाक्ष लेशाने सर्व काही सिद्धीस जाते. सर्व बंधांचा विनाश होतो. श्रेयमार्गातील सर्व विघ्ने नष्ट होतात. सर्व श्रेये आपण होऊन जवळ येतात. जन्मांधाला जसे रूपाचे ज्ञान नसते तसेच सद्गुरू-कृपेशिवाय तत्वज्ञान होत नाही. कोटिकल्पे गेली तरी होणार नाही. सद्गुरुकृपाकटाक्षाने ते होण्यास वेळ लागत नाही. श्री सद्गुरू कृपालेश झाला कीं भगवत्कथाश्रवणादिकांची श्रद्धा उत्पन्न होते. त्या श्रवण ध्यानादिकांनी अनादी दुर्वासना-ग्रंथि-नाश (भेद) होतो. तेणे करून हृदयातील सर्व काम विनाश पावतात. तेव्हा हृदय कमळात परमात्मा प्रगट होतो. त्याने दृढतर

विष्णुभक्ती उत्पन्न होते. त्याने वैराग्याचा उदय होतो. वैराग्याने बुद्धीच्या ठिकाणी विज्ञानाचा आविर्भाव होतो. अभ्यासाने ते विज्ञान परिपक्व होते. पक्वविज्ञानाने जीवन्मुक्त होतो. तेव्हा सर्व शुभाशुभ कर्मे वासनांसहित नष्ट होतात. (परमोत्तम विराग प्राप्ती). मग अधिक दृढ शुद्ध सात्विक वासनेने अतिशय भक्तीप्राप्त होते. तिने नारायणच सर्वमय व सर्व अवस्थांत अनुभवास येतो. सर्व जग नारायणमय भासते. नारायणाशिवाय काहीच नाही या जाणिवेने तो भक्त सर्वत्र विहार करतो.

(ग) यात सुद्धा आधी ज्ञान मग अपरवैराग्य मग विज्ञान मग परमवैराग्य आणि आधी साधन भक्ती आणि दृढ विज्ञानानंतर प्रेमभक्ती प्राप्त होते. आणि या सर्वांस आरंभ संतसंगती व संत संगतीत हरिकथा श्रवणच सांगितले आहे. इतका विस्तार पुरे.

संगती – आम्रवनांत वसंत ऋतू असला म्हणजे कोकिळादी सुंदर बोलणारे पक्षी व पोपटांसारखे रमणीय रूप असलेले विहंग तेथे सहज येतात तसे या आमराईत काय घडते ते सांगतात.

हिं.- ।औरउ **कथा अनेक प्रसंगा । ते सुक पिक बहु बरन बिहंगा ॥१५॥**

म.- ।अपर **कथा ज्या विविध मनोरम । ते शुक पिक.** बहुवर्ण - **विहंगम॥१५॥**

अर्थ – (प्रसंगानुसार येणाऱ्या) दुसऱ्या ज्या विविध मनोरम कथा तेच (या संतसभा आमराईत येणारे) पोपट कोकिळ व इतर चित्रविचित्र रंगांचे विविध पक्षी समजावे ॥१५॥

टीका. चौ. १५ - (१) भक्ती निरूपणात प्रसंगानुसार सांगितल्या जाणाऱ्या ज्या रामचरित्राशिवाय इतर कथा तेच पोपट कोकिळ व इतर पक्षी. मानसातील कथेत यापूर्वी ही अनेक कथांचे संदर्भ येऊन गेले आहेत; जसे वाल्मीकी, अगस्ति, नारद, शुक, सनकादी, गणपती, राहू, पृथू, सहस्त्रार्जुन, समुद्रमंथन इत्यादी. पुढेही गालव, नहुष, ययाती, दधीची, चंद्रमा, अजामिल, गज, गणिका, अंबरीष, दुर्वास ऋषी, अहल्या, गंगावतरण, कद्रूविनता, चित्रकेतू, हिरण्याक्ष, हिरण्यकशिपू, जयविजय इत्यादी अनेक इतिहास पुराणादिकांत असलेल्या कथांचे संदर्भ भक्तिनिरूपणात स्पष्ट करावे लागतात. **संदर्भ-कथा सूची प्रस्तावनेत दिली आहे.** (क) शिवाय प्रसंगानुसार दृष्टान्तासाठीही अनेक कथा व भक्तचरित्रे सांगावी लागतात.

(२) **शुक –** शद्वाने श्रीमद्भागवतादी पुराणे सूचित केली असे म्हणण्यास हरकत नाही. भागवत हे पुराणोत्तम समजले जाते व ते शुकानेच (शुकाचार्य) परीक्षितीस सांगितले आहे. (३) **पिक –** कोकिळ; या शद्वाने वाल्मीकिरामायणादी रामायणे सूचित केली 'कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरं। आरुह्य कविता शाखां वंदे **वाल्मीकि कोकिलम्**' (४) बहुवर्णविहंगम शद्वाने महाभारत घ्यावयास हरकत नाही. महाभारतात विविध अवतारांच्या, राजांच्या, संतांच्या, धर्म, नीती इत्यादी सर्व प्रकारच्या चित्रविचित्र कथा आहेत.

संगती – संतसभेचा श्रद्धेसह आश्रय केल्याने ज्यांना प्रेमभक्तिरसापर्यंत क्रमशः प्राप्ती झाली त्यांच्या सुखमय स्थितीचे वर्णन आता दोह्यात करतात.

हिं.दो.- ।पुलक बाटिका बाग बन सुख सुबिहंग बिहारु।
।।माली सुमन सनेह जल सींचत लोचन चारु ।।३७।।
म.दो.- ।पुलक वाटिका बाग वन सुख-सुविहंग-विहारु।
।।सुमनचि माळी स्नेह जल सिंचत लोचनिं चारु ।।३७।।

अर्थ – (कथाश्रवण करताना) अंगावर उठणारे रोमांच (पुलक) याच पुष्टवाटिका, बागा व वने आहेत. सुखाचा विहार म्हणजेच सुविहंगांचा विहार आहे; सु-मन हा माळी आहे; स्नेह (रामस्नेह) हे जळ आहे; ते तो नेत्र रूपी झारीने सिंचन करीत राहतो।।३७।।
टीका. दो.३७ - (१) संतसभा आमराईतील लतामंडपांचा आश्रय केल्याने रामप्रेमभक्ती प्राप्त झाल्यानंतरच्या स्थितीचे मानसरूपकाश्रयानेच वर्णन करतात. त्या आमरायांच्या समीप फुलबागा, (पुष्पवाटिका) बागा, (उद्यान-राणीच्या बागेसारखे) व वने (नैसर्गिक) ही असतात. त्यांत सुंदर पक्षी आनंदाने, स्वेच्छेने संचार (बिहार) - करीत असतात. माळी झारीने किंवा पाटाने पाणी घालीत असतात. तसेच या मानसातील लतामंडपात येऊन बसून, रामचरित व तदंगभूत संदर्भ व दृष्टान्तभूत कथा श्रवण करीत असता त्या श्रोत्यांच्या शरीरांवर जे पुलक-रोमांच-उभे राहतात तेच पुष्टवाटिका, बागा व वने होत. त्यांच्या हृदयाकाशात परम सुखाचा जो विहार होतो तोच सुंदर विहंगांचा विहार आहे. शुद्ध (सु) निर्मल मन हा माळी आहे. दोन डोळे रूपी एका झारीने त्या फुललेल्या तरूंवर तो रामस्नेह-रामप्रेम-जल शिंपडीत असतो. म्हणजेच श्रोत्यांच्या शरीरांवर अधूनमधून रोमांच उठून अवयवरूपी तरुलता पुष्पित-पल्लवित-दिसत आहेत; व त्यांवर कमी अधिक प्रमाणात नेत्रांतून प्रेमाश्रू-बिंदू, धारा, गळत आहेत-वहात आहेत. ही प्रेमभक्ती प्राप्त झाल्याची बाह्य लक्षणे आहेत.
(२) 'वन बाग उपवन वाटिका सर कूप वापी शोभती' (सुंदर ३ छं२) 'सुमन-वाटिका बाग बन विपुल विहंग निवास । पुष्पित सकल सुपल्लवित शोभति पुर-चहुंपास' (१।२१२।-) व येथे 'पुलक वाटिका बागवन' बिहारु' म्हटले यावरून दिसेल की सर्वत्र क्रम सारखा नाही. (क) रोमांचांना फुलांची उपमा मानसातच आहे. 'इतके वदत नीतिरस भुलला । रणरसबिटप पुलक मिषि फुलला' (२।२२९।५) यावरून श्रोतेरूपी- विटपांवर रोमांच रूपी फुले फुलली. सर्व "भक्तिरसबिटप पुलकमिषि फुलले" असे झाले. वरील अयोध्याकांडातील लक्ष्मणाच्या वीररसाचे वर्णन व येथील भक्तिरसाचे वर्णन यात तंतोतंत अक्षरशः साम्य नाही काय? (ख) येथे वाटिका बागवन असे तीन प्रकार आहेत त्यामुळे कर्म, ज्ञान, भक्ती ही त्रयी किंवा इतर आणखी त्रयांची सांगड घालण्याचा भ्रम कदाचित होईल पण लक्षात ठेवले पाहिजे की या मानसाला चार घाट (कर्म, ज्ञान भक्ती व दीन घाट) आहेत; प्रत्येक घाटावरील आमराईतल्या स्थितीचे हे वर्णन आहे. वरील भ्रमाने दीनघाटाच्या श्रोत्यांची दशा अशी होत नाही असे ठरेल! चारीघाटांच्या श्रोत्यांची अशी प्रेममय स्थिती होते.

(३) येथे एवढेच दाखवावयाचे आहे की रोमांच उठण्यात - पुलकित होण्यात प्रकार आहेत. कोणाच्या अंगावर कमी रोमांच आहेत, कोणाचे ताठ उभे आहेत पण दाट नाहीत व कोणाचे अगदी सर्वांग फणसावरील काट्यांसारखे दाट रोमांचांनी फुलून गेले आहे. पहिला प्रकार म्हणजे फुलबागा-पुष्पवाटिका, दुसराप्रकार म्हणजे बागा व तिसरा प्रकार म्हणजे वने. कारण पुष्पवाटिकेतील फुलझाडे उंच ताठ वृक्ष नसतात व वनातील वृक्षांप्रमाणे दाट नसतात. बागांत फुलझाडे, मोठे वृक्ष वगैरे सर्वप्रकार असतात; पण वनात वृक्षांची दाटी असते व ते उंच मोठ मोठे असतात. 'देही पुलक फणसासम उठले' (३।१०।१५) हे सुतीक्ष्णाच्या प्रेमदशेचेच वर्णन आहे. (क) वाटिका, बाग व वन ही एकाच्या पलीकडे दुसरे असे मानल्यास त्या आमरायांच्या बाहेर जावे लागेल; पण श्रोते आमरायांतच आहेत; म्हणून असे मानणे हाही भ्रमच ठरेल. (ख) वनात बागांपेक्षा फुले कमी असतात हे म्हणणे वस्तुस्थितीला सोडून ठरेल; कारण पळसांना फुले आली की पाने मुळीच दिसत नाहीत, पांगारे, सावरी यांचेही जवळ जवळ तसेच व त्यांची फुले मोठी असतात.

(३) बागा वगैरेत सुंदर विविध पक्षी जसे इकडून तिकडे भराऱ्या मारीत असतात, तशाच हृदयाकाशातून सुखाच्या लहरी रोमरंध्रांपर्यंत संचार-विहार-करीत असतात. पक्षी फुलांवर येऊन बसले म्हणजे फुले व तो भाग जसा हालतो तसा सुखाच्या आवेगाने शरीरांत कंप सुटतो; हे सुचविले. (क) रोमरंध्रे झारीच्या छिद्रांसारखी दाट असतात; त्यांतून घामाचे बिंदू बाहेर निघत असतात. घाम येणे सुचविले (ख) काही वृक्ष जसे अगदी स्तब्ध, असतात, जरा पान सुद्धा हालत नाही; तसे काही श्रोते वृक्ष अगदी तटस्थ असतात. ताटस्थ्य हा सात्विक भाव सुचविला.

(४) तलावांतील पाणी झारीत घेऊन माळी फुलझाडांना वगैरे घालतो. तसे या श्रोत्यांचे हृदय रूपी निर्मल मानस रामस्नेहरसाने, जलाने भरले आहे. शुद्धसात्विक मन रूपी माळी त्यातील पाणी नेत्ररूपी झारीतून ओतीत असतो. (क) चारु-हा शद्ब पाणी व लोचन (नेत्र) या दोहोंकडे घेणे चांगले. रामप्रेमजल म्हणून चारु; कारण ते अश्रू शुद्ध सत्वगुणजनित असतात. शृंगारादी आठ रसांनी निर्माण केलेले अश्रू त्रिगुणात्मक असतात; म्हणून त्यांना चारु म्हणता येणार नाही. लोचन चारु म्हणण्याचा भाव हा की ते नेत्र निर्निमेष झालेले असतात. झारीची छिद्रे मोकळी, उघडी असली तरच ती झारी चारु म्हणता येईल तसे पापण्या लवणे बंद असेल तरच नेत्र रूपी छिद्रे उघडी आहेत असे ठरेल. पापण्या लवणे म्हणजे झारीचे छिद्र बंद होणेच आहे.

(ख) येथे हे सुचविले की या संत सभेत येऊन बसणारांचे मानस सुद्धा आता रामचरित मानस तयार झाले; किंवा दीर्घकाल श्रवणाने होईल.

ल.ठे. — सुख सुविहंग विहार याचा ध्वनितार्थ हा आहे की हे भक्त आता रामचरित मानसाला हृदयांत साठवून सुंदर विहंगांप्रमाणे परमसुखाने विहार करीत राहतील. उपनिषदांतील उताऱ्यांत शेवटचे वाक्य पहा. त्यांतही विहार शद्ब व हाच अर्थ आहे. (चौ. १४।२ (क)) 'विहरति उपासक; सर्वत्र' असे म्हटले आहे. 'प्रेममग्न फिरती

स्वेच्छेने । स्वप्निंही शोक न नाम-कृपेने' (२५।८) नामनिरूपणांत जे म्हटले तेच येथे ध्वनित केले आहे. (क) या मानसाचे रक्षक व अधिकारी पुढील दोन चौपायांत सांगितल्यावर या मानस रूपकाचा एक मुख्य भाग पुरा होईल. रूपकाला प्रारंभ ३६।३ या चौपाईत झाला, त्याच्या ७ चौपाया, एक दोहा याच्या १५ चौपाया व एक दोहा मिळून २६ •ओळींच्या या रूपकाची टीका बरीच विस्तृत झाली आहे; म्हणून एकदा याचे सिंहावलोकन करून मग मननास साधन म्हणून कोष्टक रूपाने हे दाखविले जाईल.

सिंहावलोकन

(१) 'हृदिं शिवकृपे स्फुरण सुमतीसी' पासून 'सुखद शीत रुचि चारू पिकले' (३६।९) पर्यंत हे दाखविले की तुलसीदासांचे मानस रामचरित मानसरूपाने कसे भरले.

(२) दोहा ३६ वा व पुढील एक चौपाई यात हे सांगितले की तुलसीदासांनी स्वतःच्या बुद्धिकौशल्याने घाट व सोपान यांची रचना आपल्या मानसात कशी केली.

(३) सुकृतपुंज मंजुल अलिमालचि' यात या मानसाचा लाभ घेण्यास येणारांचा उल्लेख (३७।७) केला व तेथपासून 'संत सभा चौदिशी आम्रवन' यातील संत शब्दापर्यंत दाखविले की जे प्रथम आले ते कोणत्या क्रमाने व कसे संत बनले.

(४) या दोह्यांतील चौ १२ पासून हे दाखविले की रामचरित मानसाच्या श्रवणाने जे संत झाले त्यांचा आश्रय करून इतरही त्रितापदग्ध दुःखी पण सात्विक श्रद्धावंत जीव रामप्रेमभक्ती रस मग्न होऊन सदा सुखमय, निःशोक होऊन स्वेच्छेने वाटेल तेथे विहार करीत राहतील. (क) याने हे सुचविले की श्रीतुलसीदास विरचित रामचरित मानसाचा प्रचार करणारी अनेक हृदयरूपी मानसे परंपरेने तयार होतील. शिवमानस, भुशुंडीमानस, लोमशमानस व याज्ञवल्क्यमानस यांचा असा प्रचार झाला नाही. तुलसीदासांवर शंकरांनी जी कृपादृष्टीची वृष्टी केली त्याचा हा परिणाम आहे; व ही मानसगूढार्थ चंद्रिका टीका परमपूज्य बाबा गंगादासांच्या परमकृपेचे फळ आहे.

(५) या सदतिसाव्या दोह्यात अलिमाला मराल; जलविहंग; शुकपिकादी विहंग; व सुविहंग असा चार वेळां विहंगांचा उल्लेख केला. सुविहंग शब्द घातला नसता तरी बाकीच्या तीन उल्लेखांनी सर्व प्रकारच्या विहंगांचे वर्णन होऊ शकले असते. पण रामचरितमानसाची तिसरी पिढी तयार झालेली दाखविण्यासाठी 'सुविहंग' शब्द मोठ्या कुशलतेने वापरला. त्यांत 'सु' हे विशेषण असल्याने द्विरुक्ती झाली असे म्हणण्यास जागा ठेवली नाही. (क) जनकपुरीतील फुलबागेच्या वर्णनात, वाटिका बाग वनांशी संबंधित विहगांना 'सु' हे विशेषण लावलेले नाही. 'सुमन वाटिका बाग वन विपुल विहंग-निवास' (१।२१२) असे म्हटले आहे. येथेच 'सु' लागले. आता तेथील व येथील विहंगांच्या कृतीत फरक काय हे पाहिले म्हणजे ध्वनि-काव्य कलेचे मोठे कौतुक वाटेल.

'सुमन वाटिका बाग वन विपुल विहंग-निवास' (१।२१२)

'पुलक वाटिका बाग वन सुख-सुविहंग विहार' (१।३७). निवास व विहार यांतील फरक 'सु' हे विशेषण घालण्याचे कारण आहे. याने हे सुचविले की हे पक्षी कोणत्याही स्थानावर किंवा कशावरही आसक्त होऊन स्थानबद्ध झाले नाहीत; व ते त्याच बागेत

आसक्त होऊन निवास करून राहिले. मा.पी.पृ. ६५४ वर वाचकांपुढे टाकलेल्या प्रश्नांचे उत्तर या सिंहावलोकनातील टप्प्यांनी पूर्णपणे दिले गेले आहे. तथापी या चोह्मेंतील फरक दाखवू-

(१) अलिमाला व मराल - अलि लहान असले व सुंदर नसले तरी गुंजारव करण्यात व पुष्परस ग्रहण करण्यांत सर्वांहून श्रेष्ठ आहेत, म्हणून त्यांचा उल्लेख प्रथम केला. (२) मराल सर्व खगांत श्रेष्ठ व नीरक्षीर विवेकाचे वैशिष्ट्य म्हणून त्यांचा उल्लेख नंतर करणे व निराळा करणे योग्य.

(३) जलविहंग हा स्वतंत्र वर्गच असल्याने त्यांचा उल्लेख निराळा करणे आवश्यक. (४) शुकपिक, बहुवर्णविहंग-हे मागील कोणत्याच वर्गात बसत नाहीत; कोकिल सर्व खगांत मधुर कुंजन करणारा म्हणून आणि शुक मनुज गिरा बोलू शकणारा व रूपाने सुंदर म्हणून निराळा उल्लेख योग्यच, (५) सुविहंगांचे कारण नुकतेच वर दाखविले आहे.

मानस-सरोवर व श्रीरामचरितमानस यांची तुलना

मानस सरोवर	अनुक्रम	श्रीरामचरित मानस
पवित्र भूमी	१	श्री तुलसीदासांची सुमती
ब्रह्मदेवाने निर्माण केली	२	श्री शंकरांनी निर्माण केली
अगाध स्थळ	३	बुद्धीची धारणा शक्ती
भगवंताचे आनंदाश्रू-जल	४	भगवत्प्रेमरसमय चरित्र
घातले ब्रह्मदेवाने	५	शंकरांनी तु.दासांच्या गुरूकडून घालविले.
सागराचे जल	६	बेदपुराणगउदधींचे जल
गोड केले मेघांनी	७	केले साधूंनी
निर्मल पाण्याची वृष्टी	८	रामसुयशवर (निर्मल) वारिवृष्टी
स्वच्छता	९	सगुणलीला
कसी मलहानी	१०	सकामता (स्वर्गपरत्व) नाश
मधुरता	११	शुद्ध कर्म व श्रवणकीर्तनादी अष्टधा भक्ती
मनोहरता	१२	ज्ञान (आत्मनिवेदन) शीतलता
मंगलकारी	१३	रामप्रेम भक्ती सु-शीतलता
मानस सरोवर भरले	१४	तुलसी मानस भरले (श्रवण)
स्थिर झाले	१५	मनन व निदिध्यासन
पिकले	१६	समाधीमुळे स्वानुभवसिद्ध साक्षात् झाले.
स्वच्छ मधुर मनोहर अनुभवास आले	१७	स्वच्छादी अनुभव-सगुण साक्षात्कार (रामाचा हृदयात निवास)

याला घाट नाहीत		१८	चार संवादरूपी चार घाट. (श्रेष्ठ)
सोपान नाहीत		१९	सात सोपान सात काण्डे (श्रेष्ठ)
पाण्याची अगाधता मोजता येते		२०	अगुण रघुपतिमहिमा ही अगाधता.(श्रेष्ठ)
खोली माहीत असल्याने बुड्या मारण्याचा व मरण्याचा संभव		२१	अगाधच असल्याने तसा प्रयत्न कोणी करणार नाही व मरणार नाही. (श्रेष्ठ)
अमृतासारखी मधुरता		२२	रामसीतायश सुधाच (श्रेष्ठ)
वीचिविलास (अनित्य)		२३	उपमावीचिविलास (नित्य) (श्रेष्ठ)
सघन कमललता		२४	सघन चारु चौपाया. (श्रेष्ठ)
सुंदर मुक्ताशुक्ती		२५	सुंदर युक्ती
शुक्तीत गुप्त मुक्ताफळे		२६	युक्तीत गुप्त रामगुणगण
बहुरंगी कमल कुल		२७	छंद सोरठा सुंदर दोहा
पराग		२८	अनुपम अर्थ
मकरंद		२९	सुभाव
सुवास		३०	सुभाषा
मंजुल अलिमाला		३१	सुकृतपुंज (सुकृती)
हंस		३२	नित्यानित्य, सारासार, गुणदोष, विवेक
कलहंस		३३	यतमान वैराग्य
राजहंस		३४	परोक्षज्ञान
पाठीन	मीन	३५	ध्वनी, काव्याचा प्रकार
शिशुमार (शिशुक)	मीन	३६	गुणीभूत व्यंग्य काव्याचा प्रकार
चिलिचिमी-	मीन	३७	ज्ञाती
शफरी-	मीन	३८	गुण
नक्र		३९	अर्थधर्मादी चार पुरुषार्थ
ग्राह		४०	ज्ञानविज्ञान
शृंगीमीन (कांचनमीन)	जलचर	४१	नवरस
शंख		४२	जप
जलजलूका (जळवा)		४३	तप
जलगोधा (घोरपड)		४४	योग
कासव		४५	विराग (परवैराग्य)
चक्रवाक		४६	सुकृती गुणगान
जलकुक्कुट	जलविहंग	४७	साधुगुणगान
कलहंस		४८	नामगुणगान
आमराई		४९	संतसभा
वसंत ऋतु		५०	सात्विक श्रद्धा
द्रुमलताबितान		५१	भक्ती निरूपण क्षमा दया आदी
फुले		५२	शम यम नियमादी

फळ	५३	ज्ञान(स्वानुभूती)
फळांतील रस	५४	ज्ञानोत्तरभक्ती (हरिपदरती)
शुक, पिक, बहुवर्णविहंगम	५५	अन्य संदर्भ-कथादी
वाटिका बाग वन	५६	पुलक रोमांच (तीन प्रकार)
सुविहंग-विहार	५७	सुखविहार (सुखमग्न दशेत विहार)
माळी	५८	शुद्ध सात्विक मन
पाणी	५९	स्नेहाश्रू (रामप्रेमाश्रू)
झारी-पाट	६०	निर्निमेष-लोचन (चारुलोचन)
पाणी शिंपणे	६१	अश्रुपात, अश्रुप्रवाह
चतुर रक्षक	६२	सावधान गाती चरिताते (३८।१)
सुर-वर	६३	सदा सादर श्रवण करणारे नर नारी (३८।२)

ल.ठे. – मानस सरोवरासभोवती आम्रवृक्ष वगैरे नाहीत, व तदनुषंगाने असणाऱ्या इतर गोष्टी पण नाहीतच. परंतु याने या मानसाचे सर्वांग पूर्णत्व दाखविले जाऊन याची श्रेष्ठताही सूचित केली गेली व तलाव, सरोवर कसे असावे याचा आदर्श निर्माण करून ठेवला गेला. (२) अगाधता आमराई वगैरे सर्व गोष्टी मानससरोवरांत आहेत असेच कवींनी वर्णन येथे केले आहे. वरील तुलनेत वस्तुस्थिती दृष्टीने विरोध (टीकेत) स्पष्ट केला आहे. तेव्हा हा ख्यातिविरुद्धता-दोष आहे असे कोणी म्हणतील. काव्य शास्त्राच्या नियमांप्रमाणे हा दोष नाही. तलावात काय काय वर्णन करावे या विषयी काव्य शास्त्राने जे नियम सांगितले त्यांतील स्त्रियांचा विहार वगैरे अत्यंत रजोगुणी गोष्टी गाळून बाकीच्यांचे तु.दासांनी येथे वर्णन केले आहे; कारण मानसातील शृंगाररस सात्विक आहे. नसलेल्या गोष्टींचे वर्णन करणे हा येथे दोष नसून काव्यगुण आहे. कविसांप्रदाय. (पद्धती) तीन प्रकारचा आहे. असतोऽपि निबन्धेन सतामप्यनिबन्धनात्। नियमस्य पुरस्कारात् सांप्रदाय स्त्रिधा मतः' (साहित्य दर्पण टीका) जे नाही ते वर्णन करणे, असलेल्या गोष्टी वर्णन न करणे व काही गोष्टी ठराविक स्थानीच वर्णन करणे असे हे तीन सांप्रदाय-पद्धती आहेत. रत्ने हंस जलात; आकाशात कमले, बारीक तळ्यात, नदीत कमले, इत्यादी नसलेले पदार्थ कोणते व कोठे वर्णन करावे या विषयी काव्य शास्त्राचे नियम आहेत. वसंतात मालती पुष्प, चंदनाला फुलेफळे, स्त्रियांचा काळा वर्ण वगैरे असलेल्या गोष्टी काव्यांत वर्णन करू नयेत असा दुसरा नियम आहे. भूर्जपत्रे हिमालयात, चंदन मलयाद्रीवर, व हेमन्त शिशिर ऋतूं शिवाय सर्वत्र कमलांची स्थिती वर्णन करावी असा तिसरा नियम आहे. हे नियम का केले याची कारणे देण्याचे हे स्थळ नाही.

हिं.- ।जे गावहिं यह चरित सँभारे । ते एहि ताल चतुर रखबारे ॥१॥
।सदा सुनहि सादर नर नारी । ते सुरबर मानस अधिकारी ॥२॥

म.- ।सावधान गाती चरिताते । रक्षक चतुर तलावा या ते ॥१॥
।श्रवती सदा सादर नर नारी । ते सुर-वर मानस - अधिकारी ॥२॥

अर्थ — जे हे राम-चरित मानस सावधानपणे (संभाळून) गातील ते या तलावाचे चतुर राखण करणारे होत.॥१॥ सदा आदराने श्रवण करणारे पुरुष वा स्त्रिया या मानसाचे अधिकारी सुरवर जाणावे॥२॥

टीका. - चौ. १ (१) गाती - गातील; प्रेमाने पठन वा कथन करतील; असा अर्थ अपेक्षित आहे. मानसात रामचरित गानाचे उल्लेख याच अर्थाने अनेक ठिकाणी आहेत. तालसुरावर पेटी तबला वगैरे सह गाणे असा अर्थ याचा कोठेही नाही) तथापी तसे करू नये असे मात्र नाही. 'जे स्नेहे ही कथा सांगतिल-। सावधान,' (१।१५।१०) असे जे पूर्वी म्हटले त्याबद्दल आता गान शद्ब वापरला जात आहे. (२) सावधान — अवधानपूर्वक. उपक्रमोपसंहारादी अर्थनिर्णायक सहा साधनांचा उपयोग, व पूर्वापर संगती यांकडे लक्ष देऊन लेखकाचा अर्थ काय तो सांगण्याचा प्रयत्न अंतःकरण पूर्वक करणे; विरोधाभास, पुनरुक्तिवदाभास, वृत्तदोष, छंदोभंग, क्रमभंग इत्यादी कवीने का केले; अनुप्रासादी अधिक साधून काव्य सौंदर्य अधिक वाढण्यासारखे असता कवीने तसे का केले नाही; उमेश, शिव, मारुती, पवनसुत इत्यादी विविध शद्बच त्या त्या ठिकाणी का वापरले; शद्बांची पुनरुक्ती एकाच वाक्यात का केली; चौपाया व चौपायांचे चरण यांची पुनरुक्ती करण्यात हेतू काय? इत्यादी विविध गोष्टींकडे लक्ष पुरवून अर्थ, गूढार्थ, अध्यात्मपर अर्थ, योगपर अर्थ, इत्यादी मानसाधारे व त्या त्या शास्त्रवचनांशी तुलना करून सांगणे म्हणजे सावधान गाणे. (क) असे करताना पक्षाभिमान, सांप्रदायाभिमान, आपले मत यांचा प्रवेश होऊ न देणे. (ख) पाठभेदांची शास्त्रीय पद्धतीने व मानसाधारे छाननी करून संयुक्तिक व निर्दोष पाठ घेणे; यात आपल्या जवळची पोथी व सांप्रदायाभिमान यांचा दुरभिमान, हट्ट, दुराग्रह यांचा प्रवेश होता उपयोगी नाही (ग) प्रकरण संदर्भ, विषयसंदर्भ व ग्रंथांतील मुख्य मुख्य सिद्धान्त यांचा समन्वय, मानसातील वचनानीच शक्य तो करून; तेवढ्याने न भागल्यास गोस्वामींच्या अन्य ग्रंथांतील वचने मानसकथाविरोधी नसलेली घेणे व अर्थ सिद्ध करणे, एवढ्यानेच भागले तर मग अर्थसिद्धीसाठी इतर प्रमाणभूत ग्रंथांच्या आधाराने अर्थ सिद्ध करणे. (घ) श्रोत्यांच्या शंकांची कल्पना करून ज्या वाजवी शंका साधारण श्रोत्यांस येण्यासारख्या असतील त्या मांडून त्यांचे साधक बाधक प्रमाणांनी, शांतपणे समाधान करणे; ज्या शंकेचे समाधान मानसांतर्गत वचनांनी वा शद्बकोषादिकांच्या साह्याने स्वतःचेच उत्तम प्रकारे झाले नसेल त्या शंकेचे समाधान पृच्छकाचे तोंड बंद करण्यासाठी कसे तरी करून मोकळे होणे ही सावधानता नव्हे. जेथे समाधान झाले नसेल तेथे तसे प्रांजळपणे कबूल करणे; स्वतःस शंका असून समाधान करता येत नाही म्हणून शंका लपवून न ठेवणे; सांप्रदायिक अभिनिवेशाने निराधार पाठ बदल न करणे; (ङ) समानार्थक वचने जुन्या संस्कृत ग्रंथांतून मिळाल्यास, तुलना करून फरक दिसल्यास तो का केला व त्या फरकाने

सिद्धान्त व काव्यसौंदर्य यांची पुष्टी कशी केली हे दाखविणे; (च) ज्या पात्राच्या मुखांतील भाषा असेल त्या पात्राच्या, त्या जातीच्या सहज स्वभावविशिष्ट परिस्थिती, देश, काल इत्यादीस अनुसरून, आपण करीत असलेला अर्थ योग्य आहे की नाही याचा विचार करून अर्थ लावणे; आपल्या वचनांनी लेखकाच्या मुख्य सिद्धान्तास व पूर्वापर वचनास विरोध होणार नाही अशा रीतीने अर्थ व विवेचन करणे. (छ) ग्रंथातील एका व्यक्तीचे चरित्र खुलवून दाखविताना इतर चरित्रांवर शिंतोडे न उडतील व त्यांस वृथा कमीपणा येणार नाही याची पूर्ण काळजी घेणे; (ज) श्रोत्यांचे मनोरंजन करून टाळ्या मिळविण्यासाठी कांही तरी कपोल कल्पित विचित्र निराधार गूढार्थ व भावार्थ सांगणे ही सावधानता नव्हे व असे करणारे रक्षक ठरणार नाहीत मग चतुर रक्षक ठरणे तर दूर राहिले. वक्त्याच्या, व टीकाकारांच्या, अनुवादकांच्या सावधानतेत अंतर्भूत होणाऱ्या अनेक गोष्टी पैकी काही थोड्यांचाच, नमुना म्हणून वर उल्लेख केला आहे. (झ) गाफिलपणा, बेसावधपणा कसा असतो याची उदाहरणे आता पर्यंतच्या टीकेत दाखविली आहेत व पुढेही मधून मधून दिसतील.

(३) मानस सरोवर देवनिर्मित असल्याने त्याचे रक्षण करण्यासाठी यक्ष नेमलेले आहेत.- तसेच हे रामचरितमानस शंकरांनी निर्माण केलेले असल्याने याला सुद्धा रक्षक पाहिजेत व ते चतुर म्हणजे कर्तव्यदक्ष, कर्तव्य जाणणारे व सशक्त, निर्भय, धीर पाहिजेत. (क) या मानसांत अपवित्र पदार्थ नाहीत, ते पडू न देणे; हे सर्वांचे हितकर्ते, सर्वमतसंग्राहक जसे आहे तसे शुद्ध राहू देण्याची दक्षता बाळगीत राहणे हे रक्षकांचे कर्तव्य आहे. (ख) अर्थ करतानां किती सावध रहावे लागते हे आतापर्यंतच्या टीकेवरून साधारणपणे कळले असेलच. (ग) याचे रक्षण अत्यंत सावधपणे केले तरच श्रोते रूपी यात्रिकांचे हित होईल. हे रक्षण कार्य ज्यांस साधत नसेल, ज्यांच्याजवळ ती पात्रता नसेल, त्यांनी या मानस कथेचे वक्ते न होणे चांगले. जे असे नसून स्वार्थ, धनलोभ इत्यादींना बळी न पडता रामचरित मानसाचा प्रचार कथा प्रवचन रूपाने करीत राहतील ते रक्षक ठरतील पण त्यांसही चतुर रक्षक म्हणता येणार नाही. आता याचे अधिकारी कोण हे सांगतात.

चौ.२ - (१) श्रवति - श्रवण करतात, सादर - श्रद्धेने व सावध राहून श्रवण कसे केले पाहिजे या विषयी वेळोवेळी पूर्वी लिहिले आहे. तथापी अरण्यकांड १५।१ टीका व 'कथा श्रवण कसे करावे.' हे प्रस्तावनेतील प्रकरण पहावे. (क) सदा — नित्य नियमाने सतत, दीर्घकाळ पर्यंत श्रवण केले पाहिजे. 'तदा सकल संदेहां भंग । जैं बहुकाळ करिती सत्संग' (७।६१।४) सदा शद्वाने सुचविले की वेदाध्ययनाप्रमाणे किंवा पुराण श्रवणाप्रमाणे यांत अनध्याय दिवस नाहीत. कोणत्याही वेळी श्रवण करावे. सदा श्रवण करणे व मन लाऊन श्रद्धेने श्रवण करणे हा श्रोत्यांचा अधिकार सांगितला. (ख) असे श्रोते सुरवर समजावे. सुरवर- सुरश्रेष्ठ. मानससरोवरांत इंद्रादी लोकपाल स्नान करतात तसे हे अधिकारी श्रोते या मानसांत स्नानादिक करणारे सुरश्रेष्ठ आहेत. असे श्रवण केले तरंच पाप व त्रिताप शमन होते. 'करतां मज्जन पाना सादर । सकल

हृदय परिताप-पाप-हर) (३९।६) 'मन करि विषय वनानलि जळतां । होइ सुखी या सरांत पडतां' (३५।८ टी. पहा) (ग) सुर-वर शद्बांतील ध्वनितार्थ हा आहे की असे श्रोते इंद्रादी देवांपेक्षा श्रेष्ठ होत; कारण त्यांस हरिकथा श्रवणाची गोडी नसून विषयभोग सदा प्रिय वाटतात व अधिकारमद त्यांच्या ठिकाणी असतो. 'आम्हि परम अधिकारि देवता । प्रभो स्वार्थरत भक्ति विस्मृता' (६।११०।११) असे देवच म्हणाले आहेत. 'होता मला स्वभिमान । नहिं कोणि मज किं समान' (इंद्रवचन ६।११३।६). (घ) नरनारी-कोणत्याही जातीचे, धर्माचे स्त्रीपुरुष असले तरी वरील अधिकार असेल तर त्यांना बंदी नाही.

(२) येथे मानसरूपकाचा - मानसप्रसंगाचा - एकभाग समाप्त झाला. **संगती – येथे** कोणास आडकाठी बंदी नसता मानस श्रवणाला येणाऱ्यांपेक्षा सिनेमा, यात्रा, उरूस, तमाशे, नाटके पैसे खर्च करून पाहणाऱ्यांची गर्दी फार का? याची कारणे आता रूपकानेच सविस्तर देतात,

हिं.- ।अति खल जे बिषयी बग कागा । एहि सर निकट न जाहिं अभागा ॥३॥
।संबुक भेक सेवार समाना । इहाँ न बिषय कथा रस नाना ॥४॥
।तेहि कारन आवत हियँ हारे । कामी काक बलाक बिचारे ॥५॥

म.- ।बगळे काक विषयि अति खळ, ते । जाति अभागि न सराजवळ ते ॥३॥
।कालु भेक शैवाल-जंतुगण । विषय-कथा-रस नाना अत्र न ॥४॥
।येत यामुळे हृदयिं कचरले । कामी काक बिचारे बगळे ॥५॥

अर्थ. – जे अती विषयी व अती खळ आहेत तेच बगळे व कावळे होत; ते अभागी असल्यामुळे सराजवळ जात नाहीत (जाण्याची इच्छाच होत नाही) ॥३।. कालवे (संबुक-शंबुक), बेडूक व शेवाळींतील जंतू समुदाय-रूपी नानाविध विषयकथारस यांत नाही. ॥४॥ त्यामुळे ते येण्यास कचरतात व जे कामी काक बगळे बिचारे येऊ लागतात ते पण कचरत, घाबरतच.॥५॥

टीका. - चौ.३ - (१) बगळे काक - खळ; - या चौपाईत प्रथम बगळे (बग) व नंतर काक (कागा) असा उल्लेख असल्याने झाडून सारे टीकाकार म्हणतात कीं बक हा काका पेक्षा अधिक दुष्ट असतो वगैरे व पुष्कळ चर्चाही करतात; पण पुढील (चौ.५) चौपाईतच 'काक बलाक' असा क्रम आहे तिकडे लक्ष दिले असते तर आधी बकाचा उल्लेख केला म्हणून तो जास्त दुष्ट असे भ्रमात्मक विधान केले गेले नसते. हे जे घडले हीच 'अ सावधानता' ही चतुर-रक्षकता नव्हे. (क) कावळे कुटिल, क्रूर, निर्दय, ओंगळ, कर्कश, भ्याड अविश्वासी, घाणेरडे पदार्थ खाणारे असतात असे मानसातच वर्णन आहे. 'काक स्वभाव'हे प्रस्तावनेतील प्रकरण पहावे. 'शकुनाधम सबरीति अपावन' (७।१२३।८) व पक्ष्यांमधे चांडाल; म्हणजे सर्व खगांत अती नीच व चांडाल असे मानसातच म्हटले असता बगळ्याला काकापेक्षा अधिक दुष्ट वक्त्याने

ठरविणे म्हणजे आंधळेपणा नाही काय? (ख) बगळे फार करून मनुष्य वस्तीत हिंडत नाहीत. ते जलाशयांच्या समीप कुठे तरी राहतात, यांचा आवाजही कर्कश असतो. पण कावळ्यांसारखे जास्त वटवट -काऽऽव काऽऽव करीत नाहीत, हे माणसांना त्रासदायक नसतात. (ग) मात्र हे दंभाचे उत्तम उदाहरण, प्रतीक आहेत. जेथे दंभ आहे तेथे कपट असतेच. (१।९।१-२ टी.प.) (घ) विषयी - विषयी म्हणजे कामी हा अर्थ कामी काकबलाक (चौ.५) याने कवीनीच सुचविला आहे. स्त्रीविषयाची कामना ज्यांच्यांत अती प्रबल आहे ते कामी. अती हा शद्ब विषयी व खळ या दोघांकडे घेणे जरूर आहे; कारण पाचव्या चौपाईंत उपसंहार करताना नुसते कामी म्हटले आहे. असे न केल्यास पाचवीतील काक बलाक शद्बांनी द्विरुक्ती दोष होतो; तेथे सर्वनामाने भागले असते. या व पाचव्या चौपाईत हा भेद दाखवावयाचा आहे की अतिकामी जाण्यास तयारच नसतात. ते येण्यासाठी निघणारच नाहीत; जे कामी असतात ते येण्यास निघतात पण भीत भीतच. या तिसऱ्या चौपाईत अभागी शद्ब आहे व पाचवीत बिचारे शद्ब आहे. या चौपाईत अतिखल सांगितले व पाचवीत खल सुचविले, एक येण्यासच घाबरतात व दुसरे घाबरत पण येतात; एक अभागी दुसरे दीन (बिचारे). एक येतच नाहीत व दुसरे नाखुषीने मारून मुटकून आणल्यामुळे येतात एवढा फरक आहे,

(ड) कामी लोकांना हरिकथा मुळीच आवडत नाही, व ती -त्यांस सांगणे म्हणजे दगडावर पाणी ओतण्या सारखे आहे. 'क्रोध्यां शम, काम्यां हरिकथा। उप्तर्बाज उखरी फल यथा (५।५८।४) 'विषयि जनांसही हरिगुण आगर । श्रवण सुखद हृदया प्रसन्न कर' (७।५३।४) असे म्हटले असले तरी त्यात कामीजनांचा अंतर्भाव करणे चूक आहे, मानसविरोधी आहे. वरील (५।५८।४) वचन रामचंद्रांचे आहे आणि 'न बदा लोभी क्रोधि कामिला' (७।१२८।५) कामीव्यक्तीला ही कथा सांगू नका अशी स्पष्ट आज्ञा शंकरांनीच उपसंहारात दिली आहे; म्हणूनच येथे अतिविषयी असा अर्थ घेणे जरूर आहे; म्हणजे कोणत्याच मानस वचनाशी विरोध होत नाही. (२) जाती अभागि न सरानिकट — जे मानसाजवळ जाण्यास तयार नसतात ते अभागी आहेत असे समजून त्यांची कींव करावी. सुचविले की जे या मानसाच्या श्रवणास जातात ते भाग्यवान, ज्यांचे पुण्य उदयास आले असेल तेच याच्याजवळ जावयाचे, निदान जाण्याची इच्छा उत्पन्न व्हावयाची. त्रिपाद्विभूती महानारायणोपनिषदांतील (चौ. ३७।१४ टीकेत) अवतरणात हेच स्पष्ट सांगितले आहे, 'भाग्यवंत व अभागी' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. अनेक प्रकारचे अभागी मानसात वर्णिले आहेत, 'अज्ञ अकोविद अंध अभागे । विषयबुरशि मन मुकुरीं लागे । फार कुटिल लंपट कपटीही। स्वप्नि न संत सभा दिसली ही। (१।११५।१-२) 'ऐक उमे ते लोक अभागी । त्यजुनि हरिस विषयी अनुरागी' (३।३३।३). असे सत्य असले तरी मलिन मनाच्या सुखदुःखाच्या व भाग्य अभाग्याच्या कल्पना अगदी उलट्या असतात. (त्रि-वि.उ.प,)

उपदेश. — येथे उपदेश मिळतो की जे कोणी रामकथाश्रवणास येत नसतील व सांगून सुद्धा मानवत नसेल, त्यांस दोष देऊ नका, त्यांची निंदा करू नका. उलट त्यांचे

भाग्य उदयास येत नाही याचे तुम्हांस वाईट वाटू द्या मनात. एखाद्या प्रेमातल्या व्यक्तीला एकाएकी दारिद्र्य आले म्हणजे जशी ती व्यक्ती दयनीय वाटते व कीव करावीशी वाटते तसे होऊ द्या; व ईश्वराने आम्हांस सुबुद्धी व सुसंधी दिली असे मानून त्याबद्दल कृतज्ञ व्हा. संगती – या अती कामी लोकांना अशी दुर्बुद्धी होण्याचे कारण पुढल्या चौपाईंत आहे.

चौ.४ - (१) कामी लोकांना कामकथा, शृंगाररसाची राजस तामस वर्णने, लघुकथा, वगैरे वाचणे, ऐकणे मनापासून आवडते. त्यांत त्यांचे मन रमते, त्यांत त्यांना सुख वाटते, झोप येत नाही की दारिद्र्य आड येत नाही. चोऱ्या करतील, भामटेगिरी करतील व धन मिळवतील; वाटेल ते कष्ट करतील. त्यांच्या आवडीचा विषय मानसात नाही, म्हणून जावेसे वाटत नाही, जाण्यास नाखूष असतात, (२) 'अत्र न विषय कथारस नाना - येथे विषय कथा शद्वाचा सामान्य अर्थ न घेता प्रकरण संदर्भानुसार 'काम – कथा', काम-विषय कथा असा घेणे जरूर आहे. अत्र - येथे, या मानसात उत्तान रजोगुणी, तमोगुणी शृंगार रसाचे वर्णन नाही. हल्लीच्या लघुकथा, कादंबऱ्या, नाटके, सिनेमा, तमाशे वगैरेत ग्राम्य प्रेमलीलांचे, कामचेष्टांचे वर्णन असते तसे किंवा मेघदूत, शिशुपाल वध व शुकरंभा संवादांतील रंभेची वचने यांच्या सारखे वर्णन नाही; हेच रूपकाने सांगतात.

(२) कालु भेक शैवाल जंतुगण (क) कालु (शंबुक, संबुक) यालाच समुद्रकाठी राहणारे कालु, कालव म्हणतात, हे लहान मोठे शिंपले असतात; व त्यांत बिन हाडाचा अगदी लुसलुशीत, पांढरा एक गोळा असतो. तो जीव म्हणजे कालव, कालु, ताडफळांतील ताडगोळे अगदी कोवळे असता जसे मऊ व पांढरे असतात तसे पण त्याहून लहान हे जीव असतात, हे कावळे बगळे यांना फार आवडतात. ते प्रतिकार करीत नाहीत. चावण्याचे श्रम नाहीत! मासे खाणारे मानव तर यांच्या साठी जीव टाकतात! (ख) भेक-बेडूक हे पळण्याचा प्रयत्न करतात व इतके मऊ नसतात, म्हणून हे काकबकांचे मध्यम खाद्य आहे. (ग) शेवाळीत उत्पन्न होणारे जीव- जंतू फार बारीक असतात, सूक्ष्म असतात; यांना पकडताना शेवाळ, मातीही चोचीत येते व लवकर पोट भरत नाही. म्हणून हे काकबकांचे कनिष्ठ खाद्य आहे,

(४) कामकथांतून सुद्धा नायक व नायिका यांचे अनेक भेद आहेत. (क) नायक मुख्यतः चार प्रकारचे असतात, अनुकूल, दक्षिण, शठ व धृष्ट, हे स्वपतीचे चार भेद आहेत. उपपतीचे दोन भेद आहेत, वचन चतुर व क्रिया चतुर. यांची लक्षणे देणे अप्रासंगिक व मानसाचे पावित्र्य बिघडविणारे ठरेल. (ख) प्रकृती, धर्म, वय व अवस्थाभेदाने नायिकांचे अनेक प्रकार आहेत. पद्मिनी, चित्रिणी, शंखिनी व हस्तिनी हे चार प्रकृती भेद आहेत, स्वकीया, परकीया व सामान्या हे तीन धर्मभेद आहेत. बाला, मुग्धा, यौवना व प्रौढा हे चार वयोभेद आहेत. प्रोषित भर्तृका, अभिसारिका, उत्कंठिता, स्वाधीन पतिका इत्यादी अवस्था-भेद आहेत. (ग) यांचे व यांच्या उपभेदांचे, शृंगार-चेष्टांचे वर्णन जे शंबुक भेक शैवाल जंतूसम असते ते कामी जनांना अती प्रिय असते. ते या

रामचरितमानसात नाही, मग हे अती कामी, अती खल याच्याकडे येण्याचा विचार कसा करतील 'ज्याचे मन रमले जिथे, त्याला तिथेच काम' (१।८०।-) ज्याला बोंबिल पाहिजेत तो कोबी, फुलावर, परवरे यांच्या बाजारात जाणार कसा? तो मच्छी बाजारातच जाणार! अशांना किंवा अतिकामी नसून कामी असणारांना जाण्याचा प्रसंगच आला तर काय होते पहा-

चौ. ५. (१) येत कचरले – घाबरलेल्या मनःस्थितीतच येतात. अतिकामी निघण्यासच घाबरतात. 'प्रेमे वायस फार पाळले। काक निरामिष कधी जाहले।' (१।५।२) 'असा कावळे पाळण्याचा उल्लेख जणू येथील अर्थ संगतवार लावण्यासाठीच करून ठेवला आहे. कावळे व बगळे स्वतः कधी मानससरोवराकडे जाण्याचा विचार सुद्धा करीत नाहीत; तथापि त्यांना कोणी पिंजऱ्यांत पाळून आपल्या बरोबर नेले तर ते ज्या मनःस्थितीत जातील व त्यांच्या शरीराची जी दशा होईल तशीच मानसिक व शारीरिक दशा कामीजनांना जावे लागले तर त्यांची येता येताच होते. ते चित्तात घाबरलेले, गुदमरल्यासारखे व शरीराने दीन, उत्साहरहित, अप्रसन्न व दुर्बळासारखे होतात, हे कचरले व बिचारे शब्दांनी सुचविले. मालकाची आज्ञा, मित्राचा हट्ट, आईबरोबर गेलो नाही तर लोक नावे ठेवतील, बाइले बरोबर गेलो नाही तर ती जन्मभर रागावेल; इत्यादी अनेक कारणांनी कामी लोकांस सुद्धा मानसाच्या यात्रेस जावे लागते, तसेच रामचरिताच्या श्रवणास पण यावे लागते. अशांची स्थिती येथे सुचविली आहे,

ल.ठे. – या तीनच ओळीत उपक्रम, उपपत्ती, अपूर्वता, फल व उपसंहार यांचा उपयोग केला आहे; तसेच पक्ष, हेतु, दृष्टान्त व साध्य यांचाही उपयोग केला आहे हे पडताळून पाहिले म्हणजे मोठा आनंद होतो व आश्चर्य वाटते. वाचकांनी वर्गीकरण करून पहावे; विस्तार नको, (क) बिचारे शब्दाने त्यांची दयनीय दशा सुचविली, दुर्भाग्य त्यांचे! म्हणून कवीला वाईट वाटत आहे, पण करणार काय? त्यांना असे संकट वाटण्यासारखे काय आहे याचे उत्तर उपक्रमादी साधनांनी पुढील चार चौपायांत देतात.

हिं.- ।आवत एहिं सर अति कठिनाई । राम-कृपा बिनु आइ न जाई ॥६॥
।कठिण कुसंग कुपंथ कराला । तिन्ह के बचन बाघ हरि ब्याला ॥७॥
म.- ।या सरि येतां बहुत कठिणता । रामकृपेविण ये न पावतां. ॥६॥
।कुपथ कराल कठीण कुसंगम । तद्वच हरि करि वाघ भुजंगम ॥७॥

अर्थ – या मानस सरोवरापर्यंत येऊन पोचण्यात पुष्कळ अडचणी आहेत; रामकृपा झाल्याशिवाय येथे येऊन पोचवत नाही.॥६॥ कठीण कुसंगतीच भयंकर वाईट रस्ता आहे. त्यांचे भाषण म्हणजेच वाटेतील सिंह (हरि), हत्ती (करी) वाघ व नाग (भुजंग) आहेत. ॥७॥

टीका. चौ. ६ (१) मानस सरोवरास जाऊन येण्याचा रस्ता फार बिकट आहे, सर्व भाग डोंगराळ आहे. जेथे मोटारींचा रस्ता संपतो तेथून सुमारे दीडशे मैल डोंगर, दऱ्या-खोरी ओलांडीत जावे लागते. आधींच्या काही भागांत खेचरे व पुढे याक नावाची

मेंढ्याच्या जातीची जनावरे वाहन म्हणून उपयोगी पडतात; परंतू भाडे फार पडते. मार्ग सरळ घोपट नाही; वाटाड्याशिवाय जाता येत नाही. हिंदुस्थानच्या हद्दीपर्यंत काही तरी खाण्याचे जिन्नस मिळू शकतात, जिथे हिमालय ओलांडावा लागतो तेथील उंची समुद्र सपाटीपासून १८ हजार फूट आहे. त्या हवेत पुष्कळ लोक गुदमरतात; कैलास पर्वताच्या एका बाजूच्या पायथ्या पासून कांही अंतरावर तिबेटात हे सरोवर आहे, तिबेटाच्या हद्दीत शिरल्यावर खाण्यापिण्याचे जिन्नस तर राहोतच, पण काही ठिकाणी बर्फावरच तंबू ठोकून रात्र काढावी लागते, सर्पण सुद्धा सापडत नाही. अशात पैसा जवळ असला तरी उपयोग होत नाही, सर्व सामान्य शिधा सामग्री बरोबर न्यावी लागते; शिवाय चोर, लुटारू यांचे भय असतेच. हिमालय ओलांडताना व नंतर सुद्धा एक डोंगर चढणे, उतरणे यांनी बेजार व्हावे लागते. एक टप्पा तर पाचच मैलांचा आहे पण सगळ्या दिवसांत शिखर गाठता आले तर मिळवली! प्रथम असे वाटते की हा एवढाच डोंगर मोठा दिसतो आहे; पण तो चढून जाताच त्याचा काका दुसरा डोंगर किती उद्दामपणाने व तिरस्कारानेच जणू बघत असणारा पुढे उभाच! नद्या, नाले तर किती तरी ओलांडावे लागतात. खालचे दगड गोटे गुळगुळीत व बुळबुळीत, पाण्याला ओढ फार! तीर गाठीपर्यंत प्रत्येक क्षणाला छाती धडधडते व मृत्यूचे भय आ, पसरून उभे असते! डोंगराच्या माथ्यावर किंवा नदीनाला ओलांडून गेल्यावर जरा हायसे वाटते. दाट अरण्य तिबेटाच्या भागात फारसे नाहीच. असा हा रस्ता व ही यात्रा प्राण-संकटांनी व्याप्त आहेत. हीच सर्व अति-बहुत-कठिणता! याच प्राणघातक अडचणी, यामुळे कामीजनांस अशा संकटांस तोंड देण्याची वेळ आली किंवा कल्पना आली तरी त्यांची घाबरगुंडी उडावयाचीच.

(क) याच्या सभोवतींच्या भागात वर्षांतून बरेच महिने बर्फच असते. मानससरोवर समुद्र सपाटी पासुन १४ हजार फूट उंचीवर आहे. जवळपास मनुष्य वस्ती, गाव वगैरे नाहीत; झाडे वृक्ष नाहीत; जंगली गवत व क्वचित झुडपे आहेत, एवढी सर्व संकटे सोसून तेथपर्यंत गेल्यावर मात्र सर्व कष्टांचे चीज झाल्यासारखे वाटते; व तेथून हलूच नये असे मनात येते, पूर्वी कधी न अनुभवलेले अलौकिक समाधान वाटते. (ख) या सर्व अडचणींतून शिरसलामत पोचणे व परत घरी येणे या गोष्टी पूर्व सुकृतावाचून व रामकृपेवाचून घडत नाहीत. रामकृपा झाली तरच सर्व सुयोग जुळून येतात; धीर टिकतो, आजारीपणा येत नाही, चांगली संगती, विश्वासू वाटाडे, हत्यारी रक्षक व विश्वासू सेवक मिळतात. असेच श्रीरामचरित मानसापर्यंत येऊन पोचण्याचे आहे. (ग) पंपासरोवर किष्किंधेजवळ; बिंदू-सरोवर सिद्धपूरजवळ व नारायण सरोवर कच्छच्या रणात आहे. अशी ही अन्य तीन पवित्र सरोवरे भारतीयांच्या यात्रेची स्थाने आहेत; पण तेथे जाण्यास अशा अडचणी नाहीत. आगगाडी, मोटार व घोडागाडी यांनी अगदी काठापर्यंत पोचता येते. नारायण सरोवरास जाण्यास मध्ये गलबतात बसावे लागते, तसेच महाभारत, रघुवंश व इतर ग्रंथांत हरिसुयशजल भरलेले असले तरी त्यांत नाना विषयकथारस आहेतच. शंकरांनीच म्हटले आहे की 'होते अती हरिकृपा जयावर । पाय

देइ तो या मार्गावर' (७।१२९।४) 'त्या न सकल हीं विघ्नें व्यापिती । सुकृपे राम जयास विलोकिति॥ (१।३९।४) 'मूक होति वाचाल, पंगु चढे गिरिवरी गहन' (मं सो.२), असा रामकृपेचा प्रभाव आहे. (घ) या प्रमाणे या चौपाईत अडचणींचा उपक्रम केला व त्यांतून सुटण्यास मुख्य आधार सांगितला. आता आणखी स्पष्ट सांगतील-

चौ.७ - (१) कठिण कुसंगम – कठीण, कुसंग जो संग या मानसाकडे जाण्यास अडचणी, विघ्ने उभी करतो तो कुसंग फार कठीण असतो. तो ओलांडणे फार कठीण असते म्हणून कठिण कुसंग म्हटले. मानससरोवराचा मार्ग जसा कुपंथ - दुःखद व अडचणींचा आहे व भयंकर = कराल -आहे तसाच रामचरित मानसास येण्याचा मार्ग कुसंगामुळे कराल, कुपंथ होतो. मानस सरोवरास येण्याच्या मार्गाचे वर्णन त्याच्या काठी पाट्या लावून त्यावर लिहून ठेवणे निरुपयोगी व हास्यास्पद, त्याप्रमाणे हा कठिण कुसंग कोणता हे मानसात सांगितले नाही, ते मानसानंतर निर्माण झालेल्या कवितावलीत सांगून ठेवले आहे, 'कर संग सुशील सुसंत सदा त्यज कुटिल कुपंथ कुसाथ किं रे । (उ. कां. २९) 'सुत दार अगार सखा परिवार पहा किं महा कुसमाज हि रे' (उ. कां. ३०) कुसाथ म्हणजेच कुसंग, कुटिल कुपंथ कुसंग = महाकुसमाज = सुत दार अगार सखा परिवार, (क) मानस सरोवरापर्यंत पोचण्यात वाईट, घोर रस्ता हीच मोठी अडचण, विघ्न. तसेच मुलगा, आई, बाप, घर, स्त्री, मित्र, परिवार इत्यादींमुळे मानसाच्या श्रवणास जाणे घडत नाही; बायको आजारी आहे! चारपाच वर्षांचा मुलगा येऊन त्याने अजगराप्रमाणे मिठी मारली पायाला; मित्र, जावई, सासरे इत्यादी पाहुणे आले, जेवण उरकण्यास उशीर झाला; चला सिनेमाला म्हणाले; आईने वडिलांनी काही काम सांगितले; कोणाकडे लग्न, कोणाकडे विघ्न, कोणाकडे बारसे, कोर्टांत टेनन्सी फिर्याद, अशा अनेक अडचणी वाटेत येतात व ज्यांच्या मनात जाण्याची आवड आहे त्यांना सुद्धा जाववत नाही, 'काम कोप नी लोभ हे नरकाचे त्रय पंथ' असे मानसातही वर्णन आहेच.

(२) तद्वच हरी - भुजंगम – तद्वच = त्यांचे भाषण. वर वर्णिलेल्या विविध अडचणीतून कोणी एखादा जाऊच लागला तर त्यास मातापिता वगैरे मंडळी आपल्या भाषणाने विरोध करतात. (क) आईबाप विद्यागुरु वगैरे मोठ्या माणसांचे बोलणे म्हणजे सिंहाच्या गर्जना, जशा मानससरोवराच्या रस्त्यावर भयानक वाटतात तशाच. म्हातारी माणसे, विधवा स्त्रिया, मूर्ख लोक यांनी तेथे जावे; मानसाच्या श्रवणाने कोणाचे कल्याण झाले? विनाकारण वेळ मोडून जागरण करून तेल जाळायचे नाही वगैरे (अशा मजकुराची - अनुभवाची एका हिंदी ३५ वर्षांच्या तरुणाची पत्रे संग्रही आहेत). (ख) मित्र, भाऊ इत्यादींचे बोलणे या वाघांच्या डरकाळ्या - आम्ही काम करून मरावे व तुम्ही आयतोबा सारखे खावे! चालला रामायणाच्या प्रवचनाला! एकटा असतास तर निराळे; बायका पोरे पाठीशी आहेत याची काही शुद्ध! वगैरे, (ग) बायको उघड उघड चार चौघांत बोलत नाही; पण सापिणी सारखी लाल डोळे करून बघते, फुसफुसते, रागाने आदळ आपट करते; जोडे आधीच लपवून ठेवते, कंदील वाटेतच विझेल अशा बेतानेच तेल घालते; इत्यादी अनेक प्रकार, (घ) लहान मुलगा पुढे येऊन त्याने लोळण घेतली व

'बाबा! मी येनाल, माला न्या नाही तल जाऊं नका हं!' असे म्हणून त्याने आपले रोदनास्त्र सोडले की आटोपलेच! हा पिसाळलेल्या मस्त हत्तीसारखा असतो; वाटेत गाठलेन की एकाच सोंडेच्या तडाक्याने ठार! (ङ) मुळात ब्याल शब्द आहे त्याचे दोन अर्थ आहेत; पिसाळलेला हत्ती व मोठा भुजंग या दोघांची भीती मानस सरोवराच्या मार्गावर फार असते; म्हणून मराठीत अर्थ स्पष्ट केला आहे; व प्रथम बालकाचे भुजंगमाचे कार्य दाखविले आहे, मानसात भगवद्‌भक्ती विरोधक नातेवाईकाविषयीच म्हटले आहे की 'जळो संपदा सकल सुख सुहृद बंधु पितृमाय। रामपदोन्मुख होत जी करिती न मुदा सहाय' (२।१८५।-) 'ज्याचे प्रिय न राम वैदेही ॥ त्यजणे त्यास कोटि वैऱ्यांसम यद्यपि परम स्नेही ॥धृ॥ वगैरे विनय पत्रिका पद १७४ चा अनुवाद श्री तु.दास चरित्रात पहावा. या चौपाईत वाचिक अडचणी दाखविल्या, त्यातून सुटून कोणी जाईन म्हणेल तर आणखी अडचणी आहेत त्या आता सांगतात.

हिं.- ।गृह कारज नाना जंजाला । ते अति दुर्गम सैल बिसाला ॥८॥
।बन बहु बिषम मोह मद माना । नदीं कुतर्क भयंकर नाना ॥९॥
म.- ।गृह कार्ये किति अति जंजाळ ही । ते अति दुर्गम शैल विशाळहि ॥८॥
।मोह मान मद सुघोर कानन । सरिता नाना कुतर्क भीषण ॥९॥

अर्थ – कितीतरी गृहकार्ये व तसेच प्रपंचातील नाना जंजाळ हे अती दुर्गम व विशाल पर्वत आहेत॥८॥ मोह, मान व मद हेच अती भयाण अरण्य आहे; व नाना प्रकारचे भयानक कुतर्क याच अनेक भयानक नद्या आहेत.॥९॥

टीका. - चौ. ८ (१) जंजाला – अनेक जंजाळ, - चिंता, संकटे, अडचणी, तंटे, बखेडे, कोर्टे, फिर्यादी वगैरे. दुर्गम-ओलांडून जाण्यास, चढण्यास-फार कठीण; कानन-दाट अरण्य -विषम वन, (क) गृहकार्ये - नित्याची घरांतील कामे, पोटाचा उद्योग, सामाजिक कार्ये, राष्ट्रीय कार्ये, या सगळ्यांचा गृह कार्यातच अंतर्भाव होतो. स्वातंत्र्य दिन, झेंडावंदन, सभा, प्रभात फेऱ्या, वर्गणी, फंड गोळा करणे, गांधीसप्ताह, सूतकताई, अंत्यज वस्तीतील रस्त्यांची सफाई करणे, मामलेदार स्वतः येऊन उभे राहणार आहेत, गेलेच पाहिजे अन्यथा वड्याचे तेल वांग्यावर घालण्यास वेळ नाही लागणार! निवडणुकी इत्यादी अपार आहेत. उच्च राहणीची चटक लावली जाऊन तिचे शिक्षण मिळत असल्याने नीच विचारसरणीचे प्राबल्य वाढत चालले; घर खर्चाची तोंड मिळवणीच होत नाही, वेळ मिळत नाही! हीच पहिली तक्रार व अडचण! (ख) त्यांत लग्नकार्ये, आजारीपणा, भांडणे, चोऱ्यांचे, भामटेगिरीचे भय, पार्ट्या , मेजवान्या, मानपत्रे, थैल्या समर्पण, घरांतले सरले सर्पण, इत्यादी कितीतरी अडचणींचे डोंगर आज बिचाऱ्या गृहस्थांपुढे उभे राहिले आहेत व विंध्यवृद्धी सारखे वाढत आहेत! हे सर्व ओलांडून जाण्यास मनोधैर्य, तळमळ, निर्ममत्व, निर्भयता, ध्येयनिष्ठा व ईश्वरनिष्ठा दहावीस लाखांत एखाद्यात असली तरी भाग्य! हेच चढण्यास, ओलांडून जाण्यास फार कठीण

व फार विशाल शैल मानसाच्या मार्गांत आहेत. गृहस्थाश्रम हे छोटेसे राज्य, राष्ट्रच आहे. जसे राजाच्या पाठीशी अनेक जंजाळ लागलेले असतात तसेच अनेक बखेडे गृहस्थांच्या पाठीशी या कलियुगात लागलेले आहेत, व स्वराज्यात तर जोराने वाढत आहेत, **या चौपाईत शारीरिक अडचणी दाखविल्या.** आता मानसिक पहा-

चौ. ९ - (१) वरील दोन्ही अडचणींतून जरी सुटला जरी तेवढ्याने सुटका होत नाही. घोर अरण्य व दुस्तर नद्या वाटेत आहेतच! (क) **मोहमानमद सुघोर कानन** - सुघोर (विषम) शब्दाने सुचविले की मोहमान मद फार तीव्र आहेत. साधारण वन असले तर धैर्याचा माणूस घाबरत नाही, पण घनदाट अरण्य असले की 'डरति धीर गहना स्मरतां मनिं' (२।६३।४) मोह (ख) हा की म्हातारपणी स्वस्थपणे श्रवण करू; हा तारुण्याचा काळ काय परमार्थ करण्यासाठी का आहे? तेथे जाऊन तरी विशेष काय? वेळ मिळेल तेव्हा सवडीने वाचू; पण म्हातारपण येईपर्यंत वाचण्याबद्दलचे प्रमाणपत्र ब्रह्मदेवाने दिलेले नाही याचा विचार कोणी करीत नाही, **'येच क्षणी मरोनि जासी । तरी रघुनाथी अंतरलासी'** (दा. बो.) 'जाते घडि ती अपुली साधा, करा काय ते अतां करा' हे आठवतच नाही. रामचरित्र ऐकून कुठे मोक्ष मिळत असतो? तत्वज्ञानाशिवाय मोक्ष नाही। आम्ही आपले प्रस्थानत्रयी वाचतो; वेदान्ताच्या परीक्षा देतो, हाच मोक्षाचा मार्ग आहे; हाच महामोह! रामचरित्र श्रवण करणारे आता पर्यंत हजारो पाहिले, पण कोण संत झाला? कोण भक्त झाला? कोणास समाधान मिळाले? आमच्या तर पाहण्यात नाही! (ग) काय वक्ता! कालचा पोर! त्याला काय येतंय, तो काय संस्कृत शिकलाय का वेदान्ताचार्य, व्याकरणाचार्य झालाय? ज्यांना संस्कृत समजत नसेल त्यांनी प्राकृत ग्रंथ ऐकावेत, पठन करावे! मी काय अज्ञानी थोडाच आहे? आणा त्या पुराणिकाला, पाहू त्याला काय येताय तें! भिकारी, मूर्ख! दुसऱ्यांना काय शिकविणार? वगैरे वगैरे गैर विचार हे **मानाचे, अभिमानाचे फार घोर अरण्य आहे.** (घ) मी ब्राम्हण, शास्त्री, पंडित, श्रीमंत उच्च कुळातला, पवित्र, हुशार, मी काय त्या मूर्ख पोटभरूच्या मुखाने श्रवण करू? असे करणे हा मूर्खपणा, अनाचार, अमर्यादा आहे; इत्यादी विचार हे **गर्व, ताठा-मद यांचे भयानक कानन आहे.** (ङ) पर्वतांवर, डोंगरांतच दाट अरण्य असते म्हणून पर्वतांचा प्रथम उल्लेख करून मग अरण्यांचा केला, पर्वतांवर उगम पावून अरण्यांतूनच नद्या वहात जातात म्हणून आता नद्यांचा उल्लेख पुढे करतात. **हाच क्रम मानसात पर्वत, वन, नदी वर्णनात राखला आहे, जेथे या क्रमाचा भंग केला आहे तेथे विशेष हेतू आहेच असे निरपवाद समजावे.**

(२) **सरिता नाना कुतर्क भीषण** – वनांतील नद्यांचा ध्वनी व वेग मोठा असतो; अरूंद असल्या तरी धार फार जोराची असते, त्यांच्या पाण्यात वनांतील पाला पाचोळा पडून कुजून जात असतो; ते पाणी पिण्याने नाना रोग होतात. गंगोत्री, जम्नोत्री, मानस सरोवर इत्यादी यात्रा करून आलेल्या पुष्कळशा लोकांना काहीना काही तरी व्याधी छळीत असतात. नद्या वनांतून वाहतात तशा मोहरूपी काननांतूनच कुतर्करूपी नद्या वहात असतात व त्या त्या अरण्यापेक्षांही भयंकर, दुःखद, असतात. (क) रामायण

श्रवणाने अमक्या अमक्याचा मुलगा मेला; अमक्याला दारिद्र्य आले; त्यांत मर्कट, वानर ही नावे आहेत; व त्यांचा उच्चार सकाळी केला की त्या दिवशी खायला मिळत नाही, राम दशरथाचा मुलगा, वालीचा अन्यायाने वध केला, निर्दोष सीतेचा त्याग केला; दशरथाने बायकोच्या नादी लागून रामासारख्या पुत्राला वनात पाठविला; ताडका स्त्री असून तिचा वध केला गेला; बिचाऱ्या शूर्पणखेचे नाक कान कापले; असल्यांच्या कथा ऐकून हिता ऐवजी अहितच व्हायचे व कथावाचक, प्रवचनकार 'पोटासाठी केले ढोंग! तेथे कैंचे पांडुरंग' त्यांचे ऐकून काय फायदा होणार? लक्ष्मणाने उर्मिलेचा त्याग १४ वर्षे कारण नसता केला, तसे करण्याची इच्छा झाली तर? इत्यादी सर्व कुतर्क आहेत. अज्ञानजनित, भ्रमजनित दुष्ट तर्क आहेत. कुतर्कांनी दुःखद लहरी येतात, जशा नद्यांच्या पाण्यावर लाटा येतात, 'संशय सर्प तात मज डसला । दुःखद लहरि कुतर्क वाढला' (७।९३।६) कुतर्कांनीं कशी अस्वस्थता उत्पन्न होते हे सतीमोह व गरुड मोह प्रकरणात पहावे, 'दुस्तर्कात् सुविरम्यताम् श्रुतिमतस्तर्कोऽ नुसंधीयताम्' (साधन पंचक). अज्ञानापेक्षाही कुतर्क रूपी नद्या फारच भयंकर असतात. ते कुतर्क करण्याची प्रवृत्तीच पाश्चात्यांनी हिंदूधर्मीय सुशिक्षितांत खूप वाढविली व तिलाच काही नेत्यांनी पाणी घालून पुष्ट केली व त्याचा परिणाम आज हिंदू भोगीत आहेत. कशावर, कोणावर विश्वास नाही, आदर नाही; याचा परिणाम दुःख व असमाधान समाजाच्या पदरात पडत आहे; असो. मानससरोवराच्या प्रवासात अशा अनेक अडचणी आहेत म्हणून व वाटेत खाद्य पदार्थ मिळत नाहीत म्हणून मानसाकडे जाणे कोणास शक्य व अशक्य आहे हे आता दोह्यांत स्पष्ट करतात.

हिं.दो.- ।जे श्रद्धा संबल रहित नहिं संतन्ह कर साथ ।
।तिन्हकहुँ मानस अगम अति जिन्हहि न प्रिय रघुनाथ ।।३८।।
म.दो.- ।श्रद्धा पथ-धन ना जयां नहि संतांची साथ ।
।।त्यानां मानस अगम अति ज्यां प्रिय ना रघुनाथ ।।३८।।

अर्थ. – ज्यांच्या जवळ श्रद्धारूपी वाटखर्ची (पथ-धन, शिदोरी, संबल) नाही व ज्यांना संतांची साथ नाही (संत साथीदार नाहीत) व ज्यांना रघुनाथ प्रिय नाहीत, त्यांना मानस अतिशय अगम्य आहे. (या तिन्ही गोष्टी पाहिजेत) दो. ३८।। पथधन -वाटेत लागणारे शिधासामान व पैसे; अगम - अगम्य.

टीका. दो. ३८ - चौ. ६ पासून आता पर्यंत सहा महासंकटे मानसाच्या मार्गावरील सांगितली. १ कुसंग, २ त्यांचे भाषण, ३ गृहकार्ये, ४ नाना जंजाळ, ५ मोहमान मद, व ६ कुतर्क, यांमुळे रामचरित मानस - श्रवण घडत नाही. कुपंथ, व्याघ्रसिंहादिक, दुर्गम शैल, घोर अरण्ये व भयंकर नद्या, इत्यादी मानससरोवराच्या मार्गावर असल्याने तेथे जाणे घडत नाही.

(१) मग असा प्रश्न उठतो की असे असून भारतातील निदान शंभर दोनशे लोक तरी दरसाल मानससरोवराची यात्रा करून येतातच हे कसे? काही स्त्रिया सुद्धा जाऊन आलेल्या आहेत; व त्यांना पुरुषांच्या एवढा त्रासही झाला नाही, समाधान - याचे - कारण असे की त्यांच्या ठिकाणी शास्त्रवचनांवर विश्वास असतो; तेथे जाऊन स्नान केल्याने सर्वपापनाश होतो व सद्‌गती मिळते; तेथे जाऊन नुसते दर्शन घडले, ते परमपावन व परमरमणीय विशाल दृश्य पाहिले, त्या बर्फाच्या डोंगरांवर व स्फटिकासारख्या निर्मल जलावर पडणाऱ्या सूर्यकिरणांनी रात्री चंद्र किरणानी निर्माण होणारी रमणीयता पाहिली म्हणजे नेत्रांचे व जीवनाचे साफल्य झाले असे वाटते; इत्यादी तेथील वर्णन स्वानुभवी लोकांकडून ऐकले की आदर उत्पन्न होतो, तीच श्रद्धा (क) ते जाणारे लोक सामान, हमाल, संरक्षक घेतात; आधीं काहीं दिवस डोंगर उतरण्या चढण्याची सवय करतात, चालण्याची सवय करतात; कोणी तरी तज्ञ, विश्वासू मार्गदर्शक, हत्यारी संरक्षक, तंबू, औषधे वगैरे बरोबर घेतात व निघतात; कारण त्यांचे त्या मानससरोवरावर प्रेम उत्पन्न झालेले असते. ज्याचे मानस-सरोवरावर प्रेम नाही तो एवढ्या खटपटी करतो कशाला? यावरून ठरले की जे कोणी जाऊन आले त्यांचे (१) मानससरोवरावर प्रेम होते; (२) वाटेत खर्चास लागणारे सर्व सामान सुमान, औषधे पैसे इत्यादी जवळ होते व (३) त्यांना असे स्वानुभवी, माहीतगार, जोडीदार, (साथीदार) मिळाले होते की, मार्गातील अडचणी, संकटे कशी दूर करावी, त्यातल्या त्यात चांगला सोपा मार्ग कोणता व तिकडील लोकांची भाषा वगैरे त्यांस अवगत होती. याच तीन गोष्टी या मानसाविषयींही येथे सांगितल्या आहेत; श्रद्धा, संतांची संगती व रामप्रेम.

(२) - (क) श्रद्धा वसंत ऋतूसारखी आहे, वसंत ऋतू आला की उन्हही पुष्कळ पडू लागते तरीसुद्धा अरण्यांतील थंडीने वठून गेल्यासारखी झाडे आपोआप पालवतात, फुलतात, फळतात, फळे पिकतात व त्यांत रस उत्पन्न होतो व त्याच्या आस्वादनाने, क्षुधाशान्ती, तुष्टी पुष्टी होते हे मागील दोह्यांत वर्णन केले आहे. (ख) रामचरित मानसावर श्रद्धा इतकी अढळ पाहिजे की हे सर्व प्रकारे निर्दोष, निर्मळ, परमसुखकारक, सर्व दुःख, शोक, संताप व अशान्ती निवारक आणि नित्य शुद्ध महदानंददायक आहे. आपणांस दोष दिसले, मळ दिसला, तर ते आपले स्वतःचे बुद्धिमांद्य, मनोमालिन्य वा दृष्टिदोष आहे, हे विधान अक्षरशः त्रिसत्य आहे. (ग) ज्यांची या रामचरितावर अशी अचळ श्रद्धा असेल व ज्यांनी त्याचा चांगला अनुभव त्रिविध प्रतीतीने घेऊन शोक रहित समाधान व शान्ती प्राप्त करून घेतली आहेत; ज्यांस यांतील रहस्ये, गुप्तस्थाने, गुंफा, अडचणी इत्यादींचे मर्म उत्तम प्रकारे माहीत आहे व जे दुसऱ्यांस ते सर्व निर्हेतुकपणे प्रेमाने दाखवू शकतील, असे वाटाडे म्हणजेच संत व त्यांची मनापासून मदत मिळाली पाहिजे, ती मिळवावयाची म्हणजे त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे सर्व गोष्टींत वागले पाहिजे. मार्गदर्शकावाचून मानस सरोवरास जाता येत नाही व मार्गदर्शकाच्या सांगण्याप्रमाणे वागण्याने थेटपर्यंत पोचून आनंद लुटता येतो; म्हणून संतांचे सहाय्य हे मुख्य आहे, व अशा मार्गदर्शकांच्या -संतांच्या -वचनांवर पूर्ण विश्वास पाहिजेच. (घ) पण या पेक्षाही

रामचरितमानसरूपी महा अद्भुत तीर्थाची मुख्य देवता जे रघुनाथ- रामचंद्र त्यांची आवड पाहिजे. श्रद्धा व आवड असली की हे दोन गुणच बाकीचे सर्व मिळवून देतात. अडचणी असतातच पण त्या अडचणी, संकटे त्रासदायक वाटत नाहीत. आवडतीचे मसण गोड व नावडतीचे मीठ आळणी! आवड उत्पन्न होण्यास श्रद्धा व संत संगच कारण असतात; म्हणूनच 'सतां संगतिरेवात्र प्रथमं साधनं स्मृतम्' असे अध्यात्म रामायणात म्हटले. व 'प्रथम भक्ति संतांची संगति' 'ती फल सिद्धि, साधनें फूलेंहि' असे मानसात म्हटले आहे. संतमुखाने मानसमहिमा ऐकला की श्रद्धा व आवड उत्पन्न होऊ शकतात.

(३) या तीन गोष्टी ज्यांच्या जवळ उत्तम असतील त्यांसच मानससरोवरापर्यंत येऊन त्यातील अमृताचे मार्जन, स्नान, पान करता येईल. त्यास संकटे बाधत नाहीत. परंतू या तीन गोष्टी ज्यांचेपाशी मुळीच नाहीत त्यांना तर मानस अगदी अगम्य आहे. या तीन गोष्टी ज्या प्रमाणात असतील त्या प्रमाणात सुख-आनंदलाभ होईल. मागील कुपंथ आदी सहा अडचणींनी हे अगम्य आहेच; परंतू त्या अडचणी नसून या तीन गोष्टी नसतील तरी अती अगम्य आहे. (क) 'सरिं या येतां बहुत कठिणता' याने केलेल्या उपक्रमाचा येथे असा उपसंहार केला-'मानस अगम अति', 'रामकृपेविण ये न पावतां' याचा उपसंहार ३९।५ मध्ये करतील, या तीन गोष्टी नसल्या व कोणी गेलाच तर काय होईल हे आता पहावे-

हिं.- ।जौं करि कष्ट जाइ पुनि कोई । जात हि नींद जुड़ाई होई ॥१॥
।जडता जाड बिषम उर लागा । गएहुँ न मज्जन पाव अभागा ॥२॥
।करि न जाइ सर मज्जन पाना । फिरि आवइ समेत अभिमाना ॥३॥

म.- ।कष्ट करुनि जरि कोणि पावले । जात हि निद्राहिवें ग्रासले ॥१॥
।हुडहुडि जाड्य विषम उरिं लागे । जाउन न घडे स्नान, अभागे! ॥२॥
।करवे ना सरिं मज्जन-पाना । परत येति घेउन अभिमाना ॥३॥

अर्थ – (या तीन गोष्टी नसता) बाकीच्या सर्व अडचणींचे कष्ट सोसून यदाकदाचित कोणी (विरळा) गेलेच तरी जाता क्षणीच निद्रारूपी गारठ्याने ग्रासले जातात.॥१॥ महा जडता रूपी विषम थंडीने (ताप भरण्याची थंडी) त्यांचे हृदय व्यापले जाते त्यामुळे त्या अभागी जनांस जवळ गेले तरी स्नान घडत नाही.॥२॥ गेले तर खरे पण तलावांत स्नान पान करवत नाही. मात्र एक अभिमान घेऊन परत येतात.॥३॥

टीका. चौ. १ - (१) श्रद्धा, संतसंग व रघुनाथ प्रेम नसता बाकीच्या सर्व अडचणी बाजूस सारून, कष्ट सोसून बहुधा कोणी जाणेच शक्य नसते; हे दाखविण्यासाठी जैं - जरी हा शद्ब घातला. अशक्य गोष्टी सुद्धा क्वचित घडतात म्हणून कोणी कदाचित जाऊन पोचले असे मानले तरी (कोणी असे लोक चुकून रामचरितमानस-श्रवणास गेले तरी) मानसाजवळ गेल्याबरोबर तेथील गारठ्याने त्यांस हुडहुडी भरते; तशी येथे

श्रवणाच्या जागी गेल्याबरोबर, मंगलाचरणाचे शद्ब कानी पडण्याच्या आधीच त्यांस झोप येते, व ती आवरता आवरत नाही, आपणांस गारठ्याने हुडहुडी भरावी अशी त्यांसही जशी इच्छा नसते, तशी यांनाही इच्छा नसते की आपणांस झोप यावी; पण ती आपोआपच येते. श्रद्धा रूपी तेज, उष्णता यांच्या ठिकाणी नसल्याने हे असे सहजच घडते. बरे ही थंडी नुसत्या बाह्य गारठ्याने भरणारी असती तर गरम कपडे, पांघरुणे घेऊन तिचे निवारण करता आले असते. म्हणून पुढील चौपाईत सांगतात-

चौ. - २ - (१) ही हिंवतापाच्या (विषमाच्या) पूर्वी भरणारी थंडी असते. तो ताप येण्यापूर्वी मोठी थंडी हृदयातूनच उत्पन्न होत असते. अंगात ताप नसतो, हातपाय अगदी गार झालेले असतात; बाहेर वैशाखाचा उन्हाळा मी म्हणत असतो, पण याला कितीही पांघरुणे घातली तरी थंडी आवरत नाही; कारण ती आतली असते, तशीच जडता (जाड्य) रूपी हिंवतापाची थंडी यांचे हृदयाला व्यापते. याचे कारण संतसंगरूपी औषध यांनी कधी सेवन केलेले नसते; व बरोबरही नसते. बुद्धीचे जाड्य, मंदपणा, तमोगुण सत्संगतीनेच नष्ट होतो, 'जाड्यं धियो हरति सिंचति वाचि सत्यम् । मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ॥ चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं । सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम्' (सुभाषित) 'विण सत्संग विवेक न होतो।'(१।३।७) व तो सत्संग 'राम कृपेविण सुलभ न हो! तो!

(क) थंडी भरू लागली म्हणजे माणसाचे अंग उडत असते, तसे हे श्रवणास आलेले डुलक्या खाऊ लागतात, आजूबाजूस बसलेल्या माणसांच्या अंगावर पडतात, त्यांचा श्वास जसा जोराने चालतो व ते बडबडू लागतात; तसाच यांचा श्वास झोपेमुळे जोराने चालतो (ख) श्वासाची गती साधारण स्थितीत जागृतीत बारा अंगुळे, जेवताना १६; व्याख्यान प्रवचनादिकात २०, धावताना २४, व निद्रेत ३० अंगुळे असते; व घोरू लागतात. श्रवणातील निद्राविलासाचे दासबोधातील हास्य व बीभत्सरसप्रधान वर्णन पहावे. (ग) हृदयांत लागणारी विषमज्वराची थंडी अंतर्गत असल्याने बाह्य इलाज जसे निरुपयोगी ठरतात, त्याप्रमाणेच हृदयातील जडते (जाड्या) मुळे येणारी ही कुंभकर्णप्रिय -निद्रा आजूबाजूच्या लोकांच्या प्रयत्नांनी जात नाही.

(२) अशी थंडी भरू लागली की डोक्यावरून खूप पांघरुणे घेऊन पडूनच रहावे लागते, स्नान भोजनादी आपोआपच बंद होते, करवतच नाही, त्यामुळे मानस सरोवराच्या काठाशी जाऊन हे अभागी लोक त्या पाण्यात हात सुद्धा बुडवीत नाहीत; मग मार्जन, स्नान (मज्जन) व पान कोठले घडणार? एवढी संकटे, कष्ट सोसून गेले पण स्नानाने, देहशुद्धी, पापनाश व प्रवासाचे श्रमहरण करणे व पाणी पिऊन तृषा शान्त करणे, त्या मानसाच्या दैवी गंभीर सौंदर्याकडे पहात राहून आनंदात मग्न होणे जसे मानससरोवराजवळ जाऊन घडत नाही; तसेच कथेतील २।४ रामराम, शद्ब कानी पडून पापनाश झाला असता ते मार्जन नाही; मग बुडी मारून स्नान तरी कोठले? व मज्जन केल्याशिवाय अनेक जन्मांच्या संसारातील प्रवासाचा शीण जात नाही. रामप्रेमजलात मग्न होऊन स्नान घडले तरच त्रिताप पळतात, तो रस हृदयापर्यंत जाण्यासाठी पान केले तरच आनंद

प्राप्ती व शोकनाश व्हावयाचा. पण यांतील काहीच घडत नाही म्हणून हे यांचे दुर्भाग्यच म्हटले पाहिजे, ज्या फळभोगासाठीं जीव धोक्यात घालून एवढे अपार कष्ट केले ते फळ जवळ, अगदी हाताशी तोंडाशी आले असता अशी दुर्दशा व्हावी हे मोठ्या दुर्भाग्याचेच लक्षण आहे; 'दैव देते पण कर्म नेते' म्हणतात ते हेच.

चौ. ३ - (१) हिवतापाची थंडी भरू लागली म्हणजे पूर्वी ठाणे जिल्ह्यातील काही गावी लोक मुद्दाम तलावात उड्या मारीत असत; पण असे करण्यास धारिष्ट्य व श्रद्धा व त्या तलावाच्या पाण्यावर प्रेम लागते. या मानस श्रोत्यांच्या हृदयांत ते मुळीच नसल्याने व संतसद्गुरू वैद्यवचनावर विश्वास नसल्याने ते लोक जसे धारिष्ट्य करून प्रेमाने उड्या मारीत तसे त्या मानसयात्रेकरूंस करण्याचा धीरच होत नाही म्हणून साहस - धाडस -करून सुद्धा स्नानपानादी करवत नाही. (क) हे वैशिष्ट्य सांगण्यासाठी मज्जन शद्ब मागल्या चौपाईंतच वापरला असता पुन्हा येथे वापरला, ही द्विरुक्ती का केली अशी शंका एकही टीकाकाराने काढली नाही! किंवा समन्वयही वरच्या सारखा केलेला नाही. हे गाफिल रक्षकाचे चिन्ह नव्हे का? (ख) आज सकाळी आठ वाजेपर्यंत या लेखकास ही द्विरुक्तीच वाटत होती व ती टाळण्यासाठी मज्जनच्याबद्दल मराठीत मार्जन पाट घालावा असे मन म्हणत होते, पण रामकृपेने बुद्धी म्हणाली की असे करणे महापाप आहे. टीका लिहिताना उलगडा न झाला तर 'पुनरुक्तिवदाभासाचा उलगडा झाला नाहीं' असे लिहिता येईल, याचाच सुपरिणाम टीका लिहिताना सुसंगतिक अर्थ लागला! केवढी अपार ही कृपा! हे काय या लेखकाच्या मंद बुद्धीचे का कार्य आहे!! छे छे !!! 'बोलविता धनी वेगळाचि'

(२) रामचरितमानसात स्नान करणे म्हणजे काय हे हरिहरकथात्रिवेणीतील स्नानाच्या वर्णनाने बा. कां. दो. २ च्या टीकेत सविस्तर स्पष्ट केले आहे. 'मज्जनपानि पाप हरि एका । श्रवणिं कथनि दुजि हरि अविवेका' (१।१५।२ टी. प.) 'राम पाहुनी रुचिर सरा अति । करुनी स्नान परम सुख पावति' (३।४१।१). रामचरितमानसात स्नान केल्याचे फळ पुढे चौ. ६ व ४३/६ मध्ये सांगणार आहेतच. या मानसात स्नान पान केल्याने अनंत जन्मांचे श्रम नष्ट होऊन परमविश्राम प्राप्ती होते. (क) 'परत येति घेउनी अभिमाना' - हिवतापाची थंडी, ताप भरला म्हणजे आपोआप नाहीशी होते; मग ताप अंगात असताना स्नान करण्यास लागणारी श्रद्धा, संतसंग व रामप्रेम ही त्रयी जवळ नसल्याने नंतर सुद्धा स्नान पानादी घडत नाहीत. तो ताप घेऊनच ते दोन्ही मानसांचे यात्रेकरू परत फिरतात. (ख) तो ताप म्हणजेच अभिमान! मी मानसाची यात्रा करून आलो; व मी रामचरितमानस श्रवण करून आलो; हा अभिमान! मी मानसाची यात्रा करून आलो; व मी रामचरितमानस श्रवणकरून आलो हा अभिमान अहंकार रूपी कॅन्सर मानसरोग -ताप -घेऊनच ते दोघे घरी परत येतात. (ग) भाव हा आहे की, मानसा पर्यंत जाण्याचे श्रम केले ते फुकट गेले या बद्दल त्या दोघांनाही पश्चात्ताप, खेद, होत नाही; व एक अभिमानाचा नवा मोठा गड्डा घेऊन परत येतात. श्रद्धा, सत्संग व रघुनाथप्रेम या त्रयीच्या अभावाने होणारा हा अध:पात एवढ्यावरच थांबला असता

तरी त्यांस भाग्यवान म्हणता आले असते; पण 'विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातःशतमुखः' या सुभाषिताप्रमाणे त्यांचा आणखी अधःपात कसा होतो हे पुढील चौपाईत सांगतात.

हं.- ।जौं बहोरि कोउ पूछन आवा । सर निंदा करि ताहि बुझावा ।।४।।
।सकल बिघ्न व्यापहिं नहिं तेही । राम सुकृपा बिलोकहिं जेही ।।५।।
।सोइ सादर सर मज्जन करई । महाघोर त्रय ताप न जरई ।।६।।

म.- ।मग जर येउन कोणि विचारिती । सर निंदेनें त्यांस शांतविती ।।४।।
।त्या न सकल हीं विघ्ने व्यापिती । सुकृपें राम जयास विलोकिती ।।५।।
।तो सादर सरिं मज्जन करतो । घोर महा त्रय तापिं न जळतो ।।६।।

अर्थ – ते परत आल्यावर कोणी लोक त्यांस आपला अनुभव विचारण्यास आले तर ते (दोघे)मानसाची निंदा करून त्यांची समजूत घालतात (त्यांस शान्तवितात) ।।४।। रामचंद्र ज्याच्याकडे विशेष (सु) कृपेने पाहतात त्याला ही (मागे वर्णिलेली) कोणतीच विघ्ने व्यापीत नाहीत ।।५।। व तोच मानससरात आदराने स्नान करतो व महाघोर तापत्रयांनी तो जळत नाही.।।६।।

टीका.- चौ. ४ (१) दोन्ही मानसांच्या दर्शनास गेलेले परत आले म्हणजे इतर श्रद्धाळू पण असमर्थ लोक त्यांच्या दर्शनास जातात. आपल्यास जाववत नाही पण हे जाऊन आले, यांच्या मुखाने मानसाची महती ऐकून व त्यांच्या दर्शनाने पुण्य लागेल व खरी माहिती कळेल अशा भावनेने लोक जातात; हकीगत विचारतात; तशीच श्रवणास जाऊन आलेल्यांस विचारण्यासाठी जातात. त्यांच्या मुखातून काही रामकथा, रामचरितमानसाची महती ऐकू व आपणही एखादे दिवशी वेळांत वेळ काढून जाऊ. कधी न जाणारे ज्याअर्थी गेले त्याअर्थी ती कथा आनंददायकच असली पाहिजे अशा भावनेने जातात. (२) परंतू हा श्रोता व तो यात्रेकरू खरे सांगतील तर हसे होईल, या भीतीने कपट करतो, खरे लपवून ठेवतो, व खोटे बोलतो, काय श्रवण केले हे सांगता येणेच शक्य नसल्याने, व काही तरी सांगणे जरूर असल्याने मानसाची निंदा करू लागतो. असो! कसलं मानस व कसली मानस कथा! आहे काय तेथे? 'जेथे तेथे धोंडापाणी' असे समर्थांनी म्हटले तेच खरे, त्या पाण्यापेक्षा आपल्या जुन्या पडक्या आडाचे पाणी किती गोड! कसले हंस व कुठल्या आमराया, पोपट नी कोकिळा! थंडी म्हणते मी! काय त्या रामचरित मानसातले वर्णन मी ऐकले व मी आपला भोळा, गेलो झाले! पण वेळ फुकट, पैसा फुकट कष्ट कोण! जिवंत आलो हे नशीब!! हां! एवढा फायदा झाला की दिल्ली आग्रा वगैरे येताना पाहून आलो. नाही तर मी! कुठला जाणार घर सोडून! झाले ते झाले! पण शाहण्या माणसाने त्या मानस कैलास यात्रेच्या व त्या रामचरितमानसाच्या भानगडीत न पडणेच चांगले!

(क) बुझाना क्रियेचे हिंदीत दोन अर्थ होतात. एक समजावणे व दुसरा विझविणे येथे समजावणे हा वाच्यार्थ आहे व विझविणे हा व्यंग्यार्थ आहे. भाव हा की विचारणारांची

याने हे ध्वनित केले की रामचरितमानसात बुड्या मारल्याने रामप्रेम दृढ होते, अती होते. या सरात कसे पडून राहतात, कसे सोडीत नाहीत याचे उदा. **'येथे वसतां श्रुणु पक्षीश! गेले कल्प सात नी वीस ॥ करूं सदा रघुपतिगुणगानही । सादर ऐकती विहग सुजाणहि'** (७।११४।१०) सत्तावीस कल्पे लोटली तरी भुशुंडी नित्य रामचरितमानस आदराने सांगतच राहिला, **'रामभक्ति पथि परम प्रवीण । ज्ञानी गुणगृह बहुकालीन ॥ राम कथा तो गाइ निरंतर'** (७।६२।३-४), अशी ही प्रीती स्वानुभवजनित सुखाने सहजच जडते. साधारण जीवाला सुद्धा एखाद्या विषयात सुख प्राप्तीचा थोडासा अनुभव येऊ लागला की तो त्या विषयास सोडीत नाही; त्यास तो सहज सोडवत नाही असे होते तेव्हाच त्यास व्यसन म्हणतात, तथापी बाकीची सर्व व्यसने व्यसनरूप - संकटरूप - दुःखकष्टदायक ठरतात. **येथे सुचविले की व्यसनांची जशी गोडी लागते तशी अनावर गोडी रामचरिताची लागली म्हणजे त्याच्या मनाने यात स्नान केले असे ठरेल,** (दो. ४३ रा, पहा). 'या मनाचे एक निके । देखिल्या गोडीच्या ठायां सोके ॥' (ज्ञानेश्वरी) अशी गोडी लागण्यास सोपे व निश्चित फलदायी साधन सांगतात

चौ. ८ - (१) असे व्यसन, अशी गोडी श्रीरामचरितमानसाची लागावी असे ज्यांस वाटत असेल त्यांनी सत्संग करावा. (क) सत्संग करणे म्हणजे संतसंगतीत राहून दीर्घ काळ रामचरित श्रवण करणे. 'गरुड महाज्ञानी गुणरासी। हरिसेवक अति निकट निवासी' असा असून त्यास महेशांनी काय सांगितले पहा - **'तदा सकल संदेहां भंग । जैं बहुकाळ करिति सत्संग ॥ ... नित्य हरिकथा होते जेथे । करा श्रवण जा धाडूं तेथे ॥७॥ श्रवणे जाति शीघ्र संदेह। रामचरणि अति उपजे स्नेह ॥ विण सत्संग न हरिकथा त्यांविण मोह न जात। मोहनाश -विण रामपदिं दृढ अनुराग न तात॥** (७।६१।-) **'रघुपति लाभ न विण अनुरागा । ज्ञान योग तप करुनि विरागा'** (७।६२।१).

(२) सुचित्तें – शुद्ध चित्ताने. मनापासून, मन लाऊन. संतांची परीक्षा पाहणे, वादविवाद, घटकाभर करमणूक इत्यादी भावनांनी नव्हे, श्रद्धायुक्त, इतर विषयांचे चिंतन सोडून, रामप्रभूच्या चरणी मनबुद्धी चित्त लावून श्रवण केले पाहिजे. संतसंगतीत, श्रद्धेने, दीर्घकाळ राहून श्रवण करीत राहिल्याने या सर्व गोष्टी हळूहळू साधतील. **(क) घटका दोन घटका श्रवणापुरते जाऊन व बाकीचा सर्वकाळ विषयी जनांच्या व विषयांच्या संगतीत घालवून हे साधणार नाही.** (ख) नामजप याहून प्रभावी व पूर्ण स्वतंत्र साधन आहे; पण संतसंगतीत रामकथा श्रवणात मन जितके लवकर रंगते व विषयविमुख होते, तसे नामजपात होत नाही, **'जिवन्मुक्तही ब्रह्मपर श्रवती त्यजुनी ध्यान ! जे न धरिति हरिकथारती ते हृदये पाषाण ॥** (७।४२।-) **(ग) श्रद्धापथधन** ना जया' (दो.३८) पासून 'सरनिंदेनें त्यांस शांतविति' (चौ. ४) पर्यंत व्यतिरेक रूपाने सांगितले की श्रद्धा, सत्संग व रघुनाथपदी प्रेम ही त्रयी मानसात प्रवेश करण्यास अती आवश्यक आहे. 'त्या न सकलहीं विघ्ने व्यापिति' (चौ.५) पासून... 'करो सुचित्ते तो

सत्संगा') चौ.८) पर्यंत तोच सिद्धान्त अन्वयपद्धतीने सांगितला. 'यत्सत्वे यत्सत्वं' हा अन्वय व 'यदभावे यदभाव;' हा व्यतिरेक, एक जिथे असेल तिथे दुसरे' असणारच हा अन्वय; व एक जिथे नाही तिथे दुसरे असत नाही हा व्यतिरेक, श्रद्धादी तीन नाहीत तेथे मानस स्नान घडत नाही हा व्यतिरेक व श्रद्धादित्रयी असेल तेथे मानस-स्नान सहज घडते हा अन्वय सांगितला. जो सिद्धान्त अन्वय व व्यतिरेक यांनी सिद्ध होतो त्याला अपवाद नसतो. जेथे नुसता अन्वय किंवा नुसता व्यतिरेक असतो तेथे अपवाद असू शकतात. सोने असेल तेथे पिवळेपणा असतो हे खरे असले तरी सोने नाही तेथे पिवळेपणा नाही हा व्यतिरेक सिद्ध होत नाही, म्हणून पिवळेपणा फक्त सोन्याच्याच ठिकाणी असतो असे ठरत नाही.

(३) मानस सरोवर व रामचरितमानस यांचे रूपक येथे संपूर्ण झाले. ३५ व्या दोह्यांत 'जस मानस जेपरिं घडे', याने जो उपक्रम केला त्याचा उपसंहार 'अस मानस' शद्बांनी पुढील चौपाईंत करतील. (क) दोहा ३७ च्या टीकेच्या शेवटी या रूपकाच्या एका विभागाची तुलना कोष्टक रूपाने करून दाखविली आहे, तीत ३८।२ पर्यंतच्या भागांतील विषय आहे. ३८।३ पासून ३९।८ पर्यंतच्या दुसऱ्या विभागाची तुलना या टीकेच्या शेवटी केली आहे. व त्यानंतर रामचरित मानस व पंपा यांची तुलना केली आहे. (ख) रामचंद्रांस ईश्वर न मानणारे व धर्मद्रोही सुद्धा कदाचित भौतिक सौंदर्य निरीक्षणासाठी कोणतेही पायी प्रवासाचे कष्ट न करता विमानात बसून जाऊ शकतील कदाचित व त्या थंडगार पाण्यात पोहतीलही. पण पैसा व या सर्व सोयी जमण्यास व तशी इच्छा होण्यास व ते घडण्यास मानस निरीक्षणाची आवड व मानसाच्या सौंदर्याचे वर्णन कोणातरी विश्वासू माणसाकडून किंवा ग्रंथांतून आधी कळावेच लागते म्हणजे सत्संग, प्रीती व त्या वर्णनावर विश्वास व श्रद्धा लागतातच. तर्कटी लोकांकडून भविष्य काळी ही शंका घेतली जाणार म्हणून आधीच निरसन करणे भाग पडले, (ग) मानस सरोवराच्या काठी कलियुगातील माणसास वर्षानुवर्षे राहता येणे शक्य नाही; परंतू श्रीरामचरित मानसात तनमनवाणीने सतत राहता येईल; राहता येते. (घ) मानस सरोवरात हजार बुड्या मारल्या व स्नाने केली तरी शोक दुःख रहित आनंदमयस्थिती प्राप्त होणार नाही व जन्ममरणपरंपरा त्याच देहात संपणार नाही. हे महत्कार्थ श्रीरामचरितमानसात होऊ शकेल, एवढेच नव्हे तर ती व्यक्ती सुद्धा उद्धारक होऊ शकेल हे मागे दाखविलेच आहे. (दो.३७ टीका उत्तरभाग). (ङ) मानससरोवरापर्यंत जाण्यास पैसा व शारीरिक कष्ट सोसण्याची शक्ती यांची अनुकूलता, मनात असले तरी सर्वांसच लाभेल असे नाही. रामचरितमानसात प्रवेश करण्यास परस्वाधीन भांडवल काही लागत नाही, संत सर्व देशांत सर्व काळी असतातच. 'सकल सुलभ सब दिन सब देशां' (१।२।१२). जातिवर्णाश्रमादी आड येत नाहीत. फक्त इच्छा पाहिजे. इतके सुंदर, सुलभ अतुलप्रतापी साधन विद्यमान असून ज्यांस इच्छा होत नाही त्यांस काय म्हणावे? 'अभागी, हे पूर्वी कवींनीच सांगितले आहे.

(क) मानसनेत्र दोन आहेत, 'ज्ञान विराग नयन उरगारी' (७।१२०।१४) 'गुरुपदरज - मृदु - मंजुल अंजनाने (१।१।१-२) निर्मल केलेला विमल विवेक विलोचन ज्ञान व विराग या दोन नयनांनी हृदयातील मानसाकडे निरखून पाहिले. भाव हा की पुष्कळ काळपर्यंत निदिध्यासन केले. समाधी साक्षात्कार झाला, त्यामुळे बुद्धी पूर्णत्रिगुणातीत झाली- जो पर्यंत वर्ण्यविषयाशी बुद्धिवृत्तीचे पूर्ण तादात्म्य होत नाही, तो पर्यंत त्या विषयाचे निर्दोष, तात्विक, यथार्थ स्वरूप समजत नाही; व वर्णनात काही तरी पुरुषबुद्धि-दोष उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. विषय त्रैगुण्यमय असेल तर त्याच्याशी तादात्म्य पावून बुद्धिदोष नष्ट होणार नाहीत. चित्ताचा बुद्धीचा असा स्वभाव आहे की 'यच्चित्तः तन्मयः भवति' (श्रुति) ज्याचे चिंतन करावे त्याच्या सारखी बुद्धी होते. रामचंद्रांचे नाम, गुण, यश, लीला, रूप इत्यादी सर्वच चिदानंदमय असल्याने व त्यांच्याशी तादात्म्य पावल्याने अंतःकरण, मन, बुद्धी, चित्त, अहंकार ही सर्व चिदानंदमय, गुणातीत, सम निर्दोष होतात. म्हणून येथे सुचविले की जरी, 'मनमती रंक' होती तरी शिवगुरु - रामकृपेने व रामचरितात बुड्या मारल्याने मती विमल झाली; म्हणजेच मधुमतिभूमिका प्राप्त झाली. ही बुडी जड देहाने मारलेली नसून बुद्धीची म्हणजे बुद्धिवृत्तीची बुडी रामचरितात आहे. (ख) जड देहाने जलात बुडी मारली व देहाच्या दशदिशांस जलच असले तरी देह व जल भिन्नच राहतात; तसे येथे नाही. आकाशाने आकाशात, जलाने जलात किंवा मिठाच्या मूर्तीने सागरात बुडी मारण्यासारखे हे आहे. वेदान्त परिभाषेत यालाच 'वृत्तिव्याप्ती' म्हणतात. अशा प्रकारे सीतारामसुयश सलिलाशी तादात्म्य पावल्याने त्या जलाचे स्वच्छता, मधुरता, मनोहरता, शीतलता, अगाधता इत्यादी सर्वगुण या विमल मतीत उतरले हे सांगण्याचीही आवश्यकता नव्हती. (दो.३६ ४-८ व ३७।२-३ यांची टी.प.) जो ३६।८ मध्ये पूर्वी सांगितला तोच विषय निराळ्या स्वरूपात सांगितला इतकेच! प्रेमभक्ती ही मधुरतायुक्त सुशीतलता आहे वगैरे मागील सर्व विषय येथे स्मरणात असणे आवश्यक आहे.

(३) सुमतिभूमि थळ हृदय अगाधू' इत्यादी उल्लेख पूर्वी केला आहे; व 'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा' हे बुद्धीचे चार गुण पूर्वी सुचविले आहेत व येथे मानस नयनांनी अवगाहनाने 'ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धी गुणाः' ऊह, अपोह, अर्थविज्ञान व तत्त्वज्ञान' हे शेष चार गुण सुचविले; म्हणजेच बुद्धी आता पूर्णविमल बनली' (क) या प्रमाणे कवीची बुद्धी रामचरित्राच्या अपरोक्षसाक्षात्काराने ज्ञान विज्ञान व परमोत्तम वैराग्य यांच्या साह्याने रामचरित्रमय, भक्तिरसमय झाली, याचा परिणाम काय झाला व रामचरितमानस प्रकाशात येण्यास कारण काय घडले हे पुढील चौपाईत सांगतात. दोहा ३५ पैकी जस मानस, व ज्यापरिं घडे (तयार झाले) यांचे विवरण आता पर्यंत केले व 'घडे जगी प्रचारा हेतु' जगात प्रचार होण्यास काय कारण घडले हे आता सांगावयाचे आहे; ते पुढील चौपाईत सांगतात.

चौ. १० - (१) मागल्या चौपाईत वर्णन केल्याप्रमाणे बुद्धी राम, नाम, गुण, रूप, यश लीलादिकांत समाहित झाल्यानंतर हृदयात आनंद, उत्साह-स्फूर्ती, किती कशा प्रकारे

होतात हे शद्बानीं यथार्थ सांगता येणार नाही व सांगितले तरी त्या स्थितीची कल्पना सुद्धा इतरांस करता येणार नाही. 'जाणे त्याचे तोच सुख परानंदसंदोह' (७।४६।-) रामप्रभू चिदानंद संदोहच आहेत. 'कवण चरित करिती प्रभू चिदानंद-संदोह' (७।७७।-) 'विदित राममहिमा, प्रभू चिदानंद-संदोह' (७।५२।-). (क) हृदय आनंदमय, उत्साह-स्फूर्ती मयच झाले, त्यात आनंदाचे व स्फूर्तीचे कल्लोळ उठू लागले व ते हृदयात मावेनासे झाले. (ख) प्रेमशद्बाने रामभक्ती सुचविली व आमोद (प्रमोद) शद्बाने त्या प्रेमापासून उत्पन्न होणारा परमानंद सांगितला. भक्तिजनित आनंदाला ज्यावेळी असा महापूर येतो त्यावेळी प्रभुगुण यशादी वर्णन करण्याची अनावर स्फूर्ती होते, व पूर्वसंस्कार किंवा रामकृपा यांनी काव्याशक्ती असेल तर काव्यनिर्मिती आपोआप होऊ लागते. व्याप्ती, अव्याप्ती, अतिव्याप्ती, ध्वनी, व्यंग्य, अलंकार, काव्यगुण, जाती, दोष इत्यादींची माहिती नसताना सुद्धा, काही विचार, चिंतन करावे न लागताच काव्यसरिता वाहू लागते. ते स्फुरणारे काव्यमुक्तामणी कागदावर किंवा कोणाच्या कानांत ठेवल्या शिवाय, तहान भूक, निद्रा, जप, ध्यान, इत्यादी करणे, अशक्य होते. कोणते वृत्त वापरावयाचे, त्याचे किती श्लोक एका प्रकरणात घालावयाचे इत्यादी गोष्टी त्या लेखकाच्या स्वाधीन रहात नाहीत. सारांश हा की त्याच्याकडून बिना प्रयत्न 'बलादिव नियोजित;' प्रमाणे काव्यनिर्मिती होत जाते. काव्यशक्ती प्रारब्धात नसेल तर ती स्फूर्ती गद्यरूपाने वाहू लागते. कोणी थोडासा रामचरित्रप्रेमी भेटला की त्या स्फूर्तीचे प्रवाह जोरात वाहू लागतात. तो ऐकणारा मनुष्य कंटाळून पेंगू लागतो, डुलक्या खाऊ लागतो; पण या वक्त्याला त्याची दाद नसते; याचा फोनोग्राफ चालूच. अशीच माझी, तु. दासाची स्थिती झाली. रामप्रेमभक्तीचा व आनंदाचा लोट हृदयातून निघून वाणीला त्यात बुडवून बाहेर वाहू लागला. ती वाणी पण तन्मय झाली. शंकर काक भुशुंडी व याज्ञवल्क्य यांचेही असेच झाले आहे. यथा - (१) प्रश्न उमेचे सहज मनोहर .... 'रामचरित हरहर्दि सब आलें। परमानंद अमित सुख झाले ॥ बुडे ध्यानरसि दुघडि मन मग भानावर नेती । रघुपती चरित महेश तैं. हर्षे वर्णूं घेति' (१।१११।-) यांत बुडी मारणें, प्रेम, परमानंद अमितसुख झाल्यावर हर्षाने (उत्साहाने) वर्णन करू लागणे हाच प्रवाह निघाला, (२) काकभुशुंडी - परमोत्साह तया मनिं भरला रामसुयशगुण वर्णु लागला । - अती अनुरागे.-' (७।६४।६-७) (३) याज्ञवल्क्य - घडतां मुनि! तव आज समागम । कसें सांगु! सुख मिळे मना मम' (१।१०५।२) अनिर्वचनीय सुख झाले. 'दारुनारी सम वाणी, स्वामी-। राम सूत्रधर अंतर्यामी ॥ ज्या जन जाणुनी कृपाऽऽधार दे। नाचवि कवि-उर-अजिरिं शारदे (१।१०५।५-६) यावरून पूर्वी केलेल्या विवरणाची सत्यता पटेल. हीच ती मधुमती भूमिका! जिच्या बलानेच ज्ञानेश्वर, तुकाराम, समर्थादी संत कवी झाले, हा जो प्रवाह निघत आहे तो काव्य -कविता -नसून जणू काय रामप्रेम व आनंदरस यांचा पूरच वाहू लागला आहे. प्रेमानंदाची साक्षात मूर्ती म्हणजेच हा प्रवाह! हा मानसाच्या बाहेर निघाला म्हणजे यालाच नदीस्वरूप येऊन निराळे नाव ठेवावे लागणार आहे.

ब्रम्हणा, नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥८॥ तस्मात्सुस्राव सरसः साऽयोध्यामुपगूहते ॥९॥ मानस-सरोवरातून वहात निघते ही सरयू. 'सरःप्रवृत्ता सरयूःपुण्या ब्रम्हरसश्च्युता ॥ ती पवित्र आहे; कारण ब्रम्हरसापासूनच ती उत्पन्न झाली असून ब्रम्हरसच ती वहात आणते. वा.रा. एवढीच माहिती आहे. या वरून इतके ठरले की शरयू मानससरोवरापासून उगम पावते व ते मानस सरोवर ब्रम्हदेवाने आपल्या संकल्पाने निर्माण केलेले आहे व मानसातील व शरयूतील जल म्हणजे ब्रह्मरसच.

(क) श्री.प्रणवानंद व दाते यांनी दिलेल्या माहितीत इतके साम्य आहे की शरयूचा उगम प्रत्यक्ष मानस-सरोवरातून नाही.

३ पौराणिक वा ऐतिहासिक

(१) आनंद रामायणातील यात्रा कांड सर्ग ४ मध्ये जी माहिती आहे तिचे सार हे की, रामचंद्रांचे फार पुरातन पूर्वज जे वैवस्तत मनू (ज्यांचे मन्वंतर आज चालू आहे) त्यांची एक मोठा यज्ञ करण्याची इच्छा झाली. त्यांनी कुलगुरू वसिष्ठांची आज्ञा मागितली; तेव्हा त्यांनी सांगितले की मानससरोवरातून परम पावन शरयू नदीला अयोध्येपर्यंत आणलीत तर मी यज्ञास परवानगी देतो, वैवस्वतमनूने धनुष्याला दोरी चढवून बाण सोडला. त्याने मानस सरोवराच्या बाजूच्या डोंगराचा वेध केला व तो बाण परत फिरला. शराच्या मागोमाग आली म्हणून शरयू व मानस सरोवरातून आली म्हणून सरयू, ही दोन्ही नावे कोषात मिळतात.

(क) वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की मानससरोवराच्या भोवतालच्या डोंगरास बाणाने कोठे तरी भगदाड पाडले व ते डोंगराच्या पोटातून मानस सरोवराच्या पाण्यात पडले व त्यातून सरयू बाहेर पडली. यावरून मानससरोवराच्या वरच्या तोंडावरून मानसाचे जल बाहेर पडून सरयू निघाली, अशी कल्पना करण्यास जागा रहात नाही. मानस सरोवराचे पाणी २४० फूट खोल आहे. सभोवतालच्या चारी बाजूच्या डोंगरांच्या उतरणीतील मध्य भागी हे आहे, ते डोंगर २०।२५ मैल लांबीवर सुद्धा असू शकतील. जसा हल्ली सह्याद्रीला बोगदा पाडून त्यातून कोयना धरणाचे म्हणजे कृत्रिम तलावाचे - पाणी कोकणात सोडले जाणार आहे तसेच मानसाच्या एका बाजूच्या डोंगरास बाणाने बोगदा पाडून त्या डोंगराच्या खालून पाणी बाहेर आणले. यामुळे विरुद्ध बाजूच्या उतारावर सरयू उगम पावत असलेली दिसणे साहजिक आहे. असंभवनीय नाही. जेथून शरयूचे पाणी बाहेर पडताना दिसते ते भगदाड आरपार आहे की नाही याचा शोध सहज घेता येण्यासारखा आहे.

४ पौराणिक, (मा.पी. मधून)

सत्योपाख्यान पूर्वार्ध अध्याय ३७ मधे शरयूने-देवतारूपात-प्रगट होऊन दशरथास सांगितले आहे की, तुमचे पूर्वज इक्ष्वाकुराजा, यांच्या विनंतीवरून वसिष्ठ ऋषी मानसा जवळ गेले व मानसाच्या रक्षणार्थ ठेवलेल्या मंजुकेशी ऋषींची त्यांनी स्तुती केली. ऋषी प्रसन्न झाले; व वर माग म्हणून सांगितले. तेव्हा वसिष्ठांनी सरयूची मागणी केली. घेऊन जा म्हणून ऋषींनी सांगितल्यावर मी नदीरूपाने वसिष्ठांच्या मागोमाग आले

'नदीरूपेण साऽहं वै सरसस्तु विनिर्गता । प्रापाऽयोध्यां वसिष्ठस्तु पश्चादहं तुतस्तु वै" (३६) या वचनावरून असे निश्चित म्हणता येत नाही की नदी रूपाने वरून निघाली की डोंगराच्या खालून निघाली.

५ समन्वय

(१) ४०।५० वर्षांपूर्वीची आसाम कडील डोंगराळ भागांची भौगोलिक व ऐतिहासिक माहिती वाचली व आज प्रत्यक्ष जाऊन रुजवात घालून पाहिली तर काही ताळमेळ दिसणार नाही; कारण मध्यंतरी झालेल्या भूकंपांनी भूमिभागात पुष्कळच स्थित्यंतरे झाली आहेत. (क) मग चारशे वर्षां पूर्वी तु.दासांनी जे पाहिले तेच वर्णन केलेले असल्यामुळे, त्या भागात गेल्या चारशे वर्षांत काही स्थित्यंतरे होऊन शरयूचा प्रवाह मानसातून दिसत नाहीसा झाला असल्यास आश्चर्य नाही. (ख) तु.दासांनी तरी असे स्पष्ट कुठे म्हटले आहे की शरयू मानसाच्या पृष्ठभागावरून उगम पावताना दिसते? तु.दासांनी आनंदरामायण वगैरे जुने ग्रंथ पाहिले होतेच. तेव्हा आनंद रामायण व वाल्मीकी रामायण यांच्यातील माहितीच्या संयोगाने व अतींद्रिय ज्ञानाने त्यांस वस्तुस्थितीतील मर्म समजून शरयू मानसातूनच निघाली आहे, अशी त्यांची खात्री झाली असेल. (ग) गोदावरी नदी ब्रम्हगिरीवर उगम पावली असे वर्णन मिळते; पण तिचे प्रथम दर्शन गंगाद्वारी, ब्रम्हगिरीच्याच एका बाजूस सुमारे मध्य भागावरच होते. सिद्धपूर जवळ असलेली सरस्वती नदी काही भागांत दिसते तर काही भाग नुसता सपाट ओसाड प्रदेश जलहीन असलेला दिसतो. भूपृष्ठावर अनेक स्थित्यंतरे झाली व अद्याप होत आहेत! (घ) सत्योपाख्यानातील सरयूच्या उगमाशी संबंध नसलेली अधिक माहिती मानसपीयूष पृ. ६८१।८२ मध्ये वाटल्यास पहावी.

टीका - चौ. १२ - (१) सुमंगलमूला — सुमंगलमूल कशी आहे हे १६।१ च्या टीकेत व 'पावन शरयूनीरि' (दो. ३४) व 'दर्शन-मार्जन-मज्जन- पाने। अघ हरि वदती वेदपुराणे ॥ नदी पुनीत अमित महिमा अति' (३५।१-२) ची टी.प. 'जीच्या स्नाने विना प्रयासा मम समीप नर पावति वासा' (७।४।६) हा शरयूचा सुमंगलमूलपणा झाला. (क) कविता शरयूचे मूल तुलसीमानसातील रामचरित मानस आहे व ते सकलसुमंगल दायक आहे; हे मागील रूपकात स्पष्ट झाले आहे; व रामविमलयश जलभरिता ही कविता शरयू असल्याने ही सुद्धा सकल सुमंगलांचे मूळ आहे. (ख) वेदमत - नाना पुराणनिगमागमांचे मत; हेच प्रधान आहे. व लोकमत, लोकरीती वगैरेंचे वर्णन केले आहे ते लोकमत गौण आहे. नदीला दोन तट-किनारे असतात व त्यांच्या मधील पात्रातून नदी वहात असते. तशी ही कविता शरयू वेदमत व लोकमत यांच्याशी संबंधित आहे. या किनाऱ्यांचे उल्लंघन ही शरयू मुळीच करीत नाही. (ग) महानद्यांचे दोन्ही तट सारखे उंच सहसा असत नाहीत. वेदमत किनारा फार उंच आहे. याचे उल्लंघन ही शरयू स्वप्नांतही करीत नाही. प्रेमभक्ती जलाला महापूर आल्यावर केव्हा केव्हा लोकमत किनारा त्या जलात बुडतो. 'लोकी वेदिं सुसाहिब रीती' (१।२८।५) 'करुनी वेद-कुल-विधीस राजा' (१।३०२।२) 'लोकवेद-बुध-संमत-' (२।२०७।१) याप्रमाणे लोकमत, लोकरीती

आवड नसल्यास उत्तम वर्गात घालता येणार नाहीत. बाकी कोणतीही त्रयी इतकी निश्चितपणे विभक्त करता येणार नाही.

(२) संतसभा – मानस सरोवराच्या काठची संत सभा निराळी व ही येथील सभा निराळी आहे असे मानणे प्रकरणानुसार आवश्यक आहे. तेथे इतर श्रोत्यांचा उल्लेख स्वतंत्र नाही. पुर - ग्राम - नगर अशी त्यांची विभागणीही केलेली नाही. ज्या सभेत संत वक्ता आहे ती संत सभा असा अर्थ तेथे आहे. येथे केवळ संतांचीच सभा असा अर्थ आहे; आणि संत म्हणजे विमलज्ञानी होऊन प्रेमभक्ती संपन्न व भक्तिप्रिय असणारे. येथे अनुपम विशेषण या संत सभेला आहे ते तेथे नाही. या संतसभेला अयोध्यापुरी व सकल सुमंगल मूल असेही म्हटले आहे. अयोध्येतील लोकांचे वर्णन पाहिल्याने वरील अर्थ स्पष्ट होईल, 'दैहिक दैविक भौतिक तापहि । रामराज्यि होती कोणां नहि ॥ प्रीती परस्पर सब नर करिती । रत निजधर्मि यथा श्रुति - नीती ॥ धर्म चारी चरणीं जगिं राही । पूर्ण सदा, स्वप्निंहि अघ नाही ॥ रामभक्तिरत पुरुष नि नारी । सकल परमगतिचे अधिकारी ॥ सब गुणज्ञ पंडित ही ज्ञानी । सकल कृतज्ञ, तु. धूर्त न कोणी।' (७।२१।१-८ मधे पहा). असे अयोध्येतील सर्व लोक होते. हे सर्वच ज्ञानी असून रामभक्तिरत आहेत. ज्ञानी प्रेमभक्तिसंपन्न लोकांची सभा म्हणजेच अयोध्या असे मानसाधारेच अगदी स्पष्ट झाले. हा अर्थ न घेतल्याने जीवन्मुक्त श्रोत्यांस कुठे बसवावे हा प्रश्न बऱ्याच टीकाकारांस भेडसावीत आहे. अयोध्या जशी एकमेवाद्वितीय म्हणून अनुपम तशीच ही अशा जीवन्मुक्त प्रेमीहरिभक्तांची सभा (समाज - समूह) सुद्धा अनुपमच, केव्हा तरी कोठेतरी असा संत समाज पहावयास मिळावयाचा! असा एखादा संत जेथे वक्ता असतो व तीन प्रकारचे श्रोते असतात, ती तीन प्रकारची लोकवस्तीची ठिकाणे समजावी.

(३) सकल सुमंगल-मूळि – 'मुदमंगलमय संतसमाज हि' (१।२।७) 'विधिहरिहर कवि कोविद वाणी । लाजे-साधू-महिमा-गानीं' (१।३।१२) 'रमानाथ जिथ राजा ती पुरि अवर्णनीय' (७।२९) अशी साधूसंताची सभारूपी अयोध्या आहे. 'सकल सुमंगल दायक रघुनायक गुणगान' ते या संतसभेत अहर्निश चालते; जसे अयोध्येतील लोक थोडथोडे एकत्र बसून 'जिथ तिथं नर रघुपति गुण वानिति' पासून 'सुप्रसन्न सर्वांसही संतत कृपानिधान' (७।३०।-) पर्यंत पहा. (क) शरयू अती अमित पावन व महिमा अपार तशी रामकथा व अयोध्या अतिपावन व 'सकल सिद्धिदा सुमंगलाकर' (१।३५।५) व वैकुंठापेक्षाही रघुनाथास प्रिय त्या प्रमाणे संतसमाज -ही संतसभा व अयोध्या यांचा एकत्र योग हा अती अनुपम आहे. (ख) रामकथा व सरयू, संतसभा व रामराजधानी अयोध्या यांचा महिमा पूर्णपणे समान आहे हे येथे दाखविले. संगती – अयोध्येच्या पुढे गेल्यावर शरयूनदी गंगेला मिळतेशी दिसते; तशी कीर्ती सरयू कोणत्या गंगेला मिळते ते पुढील चौपाईत सांगतात.

हिं.- ।रामभगती सुरसरितहि जाई । मिली सुकीरति सरजु सुहाई ॥१॥
।सानुज राम समर जसु पावन । मिलेउ महानदु सोन सुहावन ॥२॥

म.- ।जाउनि रामभक्ति सुरसरिते । शरयु सुकीर्ति मनोहर मिळते ॥१॥
।सानुज राम समर-यश पावन । मिळे महानद शोण सुशोभन ॥२॥

अर्थ – मनोहर सुकीर्ती शरयू पुढे जाऊन रामभक्ती-गंगेला मिळते॥१॥ बंधू लक्ष्मणासह रामचंद्रांचे रणांगणातील पावन यश हा सुंदर शोणभद्र नद (तेथेच) येऊन मिळाला ॥२॥

टीका.- चो. १ - (१) शरयु-सुकीर्ती – राम सुकीर्ती शरयू. जिला प्रथम कविता शरयू म्हटले तिलाच येथे उपसंहारात सुकीर्ती शरयू म्हटले. कारण हिच्यात 'रामसुयश वरवारीच मानसातून आलेले आहे. (क) सुकीर्ती - शरयू रामभक्ती-गंगेला जाऊन मिळते म्हणण्यात भाव हा की या सुकीर्ती शरयूत पुढे काही काळाने रामभक्ती प्राप्त होते. शरयूत पडलेला मनुष्य जसा सहज गंगेत जातो तसेच हे. **शंका -** शरयू नदी वैवस्वत मनू किंवा इक्ष्वाकू यांपैकी कोणी तरी आणली हे मागील कथांवरून स्पष्ट आहे. गंगा भगीरथाने आणली व त्यामुळे तिला भागीरथीही म्हणतात. वैवस्वत मनूचा पुत्र इक्ष्वाकू व इक्ष्वाकूनंतर अठरावी पिढी तो भगीरथ; तेव्हा, शरयू गंगेला जाऊन मिळते हे म्हणणे असंबद्ध ठरते. गंगा येऊन शरयूला मिळाली असे म्हणावयास हवे होते. **समाधान –** तु. दासांनी जी भाषा वापरली आहे ती त्यांच्या काळी असलेल्या परिस्थितीला, रूढ कल्पनांना धरून वापरली आहे. हिंदू समाजात आज गंगेची जेवढी महती गाइली जाते व लोकांत जेवढा मान-आदर आहे तेवढा शरयूला नाही. नकाशात शरयू हे नाव आढळत नसून गोग्रा हे नाव आढळते. गंगेपासून शेकडो मैल दूर स्नान करणारे गंगेचेच स्मरण करतात;-शरयूचे करीत नाहीत. आज ज्या प्रमाणे मोठमोठ्या शहरातील रस्त्यांची नावे वारंवार बदलताना दिसतात; जुनी नावे बदलून काही नवीन लोकप्रसिद्ध नेत्यांची नावे देतात, त्या प्रमाणेच भगीरथाने गंगा आणल्यावर तिला मुख्य मानून मूळचे शरयू हे नाव बदलले नसेल असे कसे म्हणता येईल? 'गंगे च यमुने चैव' या तीर्थावाहन मंत्रात गंगाच मुख्य असून शरयूचे नाव त्यात नाही. मंगलाष्टकांत 'गंगासिंधु सरस्वतीच यमुना-' या समुद्रसरितांच्या नावात आद्य गंगाच आहे; व कावेरी शरयू असा शरयूचा उल्लेख कावेरीनंतर फार पुढे आहे. ऋषींचे कूळ व नदीचे मूळ शोधण्याच्या भानगडीत पडू नये व प्रचलित पद्धतीस मान द्यावा यातच हित आहे.

(२) सारण जिल्ह्यात छपरा गावा जवळ शरयूगंगा संगम आहे. या संगमाचा लांबून ऐकू येणारा मोठा ध्वनी ऐकूनच रामचंद्रांनी विश्वामित्रांस प्रश्न विचारल्यावरून (जनकपुरीस जाताना) विश्वामित्रांनी शरयूचा इतिहास वा.रा. मध्ये सांगितला आहे. विशेष विस्तार मा.पी. पहा,

(३) मनोहर म्हणण्याचे कारण हेच की मानसातील रामसुकीर्ति-गान करू लागले की ती गाणाराचे मन विषयातून चोरून - हरून आणते; व अशामुळेच पुढे भक्ती-भागीरथीत पोचवते. (सुहाई-सुंदर).

चौ. २ - (१) शरयू व गंगा संगमानंतर शोणभद्र नद गंगेला येऊन मिळतो. तसा कीर्ती शरयू व भक्तिगंगा यांच्या संगमानंतर कोणता नद मिळतो हे सांगतात, लक्ष्मण

रामचंद्र यांचे पावन समर यश हाच सुशोभन महानद शोणभद्र होय. भारतात नद हे नाव सातच जणांना आहे व हे आज पुष्कळ सुशिक्षितांना व पंडितांनाही माहीत नसेल. नद किती? विचारल्यास सिंधू, ब्रम्हपुत्र व शोणभद्र ही तीनच नावे हजारात ९९९ लोक सांगतील. '[१]-शोण [२]-सिंधू [३]हिरण्याख्याः [४]कोक [५]लोहित [६]घर्घराः । [७]—शतद्रूश्च नदाः सप्त पावनाः परिकीर्तिताः' (देवलवाक्य, निर्णयसिंधू प. २ श्रावण प्रकरणे). १-शोणभद्र, २-सिंधु, ३-ब्रम्हपुत्र, ४-सतलज, ५-झेलम, ६-घाघरा व ७-व्यास, हे सात नद आहेत पण त्यांत महानद फक्त शोणभद्रालाच म्हणतात. यश शद्ब हिंदीत पुल्लिंगी आहे म्हणून महानद पुल्लिंगी शद्बांशी तो जोडला. ज्या सिद्धाश्रमात कुमारावस्थेत असतानाच रामलक्ष्मणानी शौर्यवीर्याने अपूर्व यश प्रथम संपादन केले त्या सिद्धाश्रमाच्या बाजूलाच हा महानद आहे, सर्व नद-नद्यांमध्ये शोणभद्राचे पात्र फारच रुंद आहे. बिहारमध्ये तर २॥३ मैल ते रुंद आहे, हा पावसाळ्यात सागराप्रमाणेच दिसतो. उन्हाळ्यात पात्र लहान असते. प्रयागहून गयेला जाताना शोणभद्राचा पूल लागतो.

(२) शोणभद्र.

याचा उगम मध्य प्रांतात अमर कंटकाच्या जवळच, नर्मदेच्या उगमापासून २।२॥ मैल पूर्वेस झाला आहे. हा मध्य प्रांत, बुंदेल खंडातून पूर्वेकडे वहात जाऊन उत्तरेस वळून, बिहार प्रांतात दानापूर पासून दहा मैल उत्तरेस गंगेला मिळतो. हिंदी भाषेची पूर्वेकडील सरहद्द येथे संपते. शरयू उत्तरेकडून दक्षिण वाहिनी येऊन गंगेला मिळते व शोणभद्र उत्तर वाही येऊन मिळतो. मध्ये पूर्व वाहिनी गंगा आहे, या दृश्याचे रूपक पुढे आहे. (क) मात्र शरयू (जिला नकाशात व भूगोल-पुस्तकात गोग्रा म्हटले आहे) व शोणभद्र यांचा गंगेशी संगम हल्ली एकाच ठिकाणी नसून शरयू संगमानंतर कांही मैल पूर्वेस गेल्यावर गंगाशोणसंगम हल्ली प्रत्यक्ष आहे.

(३) सानुज राम-समर-यश पावन — याचा संबंध काही टीकाकार लंकेतील निशाचरवधाशी लावतात; तर काही मारीच सुबाहू विनाशा पासून रावण वधा पर्यंतच्या सर्व निशाचर नाशाशी लावतात; परंतू 'वर्षा घोर असुर-रण भारी। सुरकुल शालि-सुमंगलकारी' (१।४२।५) यात देवसमुदावाचे सुमंगल करणारे घोर असुर-रण हा घोर वर्षाऋतु वर्णिला असल्याने, रावणवधाने देवांच्या दुःखविमोचनाचा हा स्पष्ट उल्लेख पुढे या शरयूरूपकातच असल्याने लंकेतील युद्धाचा संबंध येथे घेता येत नाही. मानसवचनांकडे दुर्लक्ष झाले की भ्रमात्मक काल्पनिक अर्थ करावे लागतात!. खरदूषणवधात 'सानुजराम'-समर -युद्ध झालेले नसून एकट्या रामचंद्रानीच ते युद्ध केले आहे; व लंकेत सुद्धा रामलक्ष्मणांनी एकाच वेळी एकदाही युद्ध केलेले नाही.

(क) फक्त विश्वामित्राश्रमातच दोघांनी एकाच वेळी असुरांचा नाश करून मुनिमखरक्षण केले, रघुवीराने मारीच सुबाहूंशी युद्ध केले व त्याच वेळी अनुजाने त्यांच्या सैन्याचा संहार केला. दोघांच्या यशाचा एकत्र उल्लेख विश्वामित्रानेच मिथिलापतीजवळ केला की 'राम नी लक्ष्मण बंधु वर रूप शील बल धाम । मख रक्षित, जग साक्षि, रणिं जिंकुनी असुरग्राम' (१।२१६) 'कौशिक मुनिमख-रक्षण कर्ते । रणाजिरीं निशिचर संहर्ते'

(१।२२१।४) असे दोघांचे एकत्र वर्णन जनकपुरीतील स्त्रियांनी केले आहे - हे युद्ध करताना यज्ञमंडपात रक्ताचा एक बिंदूही पडू न देता त्याचे पावनत्व रक्षिले आहे; व त्याचेच सूचन येथे समरयशपावन, असे पावन शद्बाने केले आहे. (ख) पुढे धनुर्यज्ञमंडपात ब्राम्हणांशी युद्ध करण्याचा आलेला अपावन प्रसंग वाग्युद्धाने दोघांनी मिळूनच यशस्वीपणे टाळला आहे; त्या वाग्युद्धात परशुरामाचा पराभव दोघांनी केला आहे; व त्यामुळेच पावन यश त्रैलोक्यात पसरले आहे. रावणाचा पराभव धनुर्भंगानेच झालेला होता. मानसातील धनुर्भंग प्रकरणात सुद्धा लक्ष्मणाचा फार महत्वाचा संबंध आहेच. विश्वविजय यश रामचंद्रांस धनुर्मख मंडपातच मिळाले आहे. या सर्व मानसोपलब्ध आधारांनी या **'सानुज राम समरयश पावन' चा संबंध मारीच सुबाहू वगैरेंच्या युद्धाशीच घेणे सयुक्तिक** आहे. या 'ऊपर यद्रोचते तद्ग्राह्यं न रोचते तत् त्याज्यम्'.

(४) शोणभद्र जसा गंगेला येऊन मिळतो, तसे हे कुमारावस्थेतील सानुजराम यश भक्तिगंगेत आणून सोडणारे आहे. याने रामप्रेमभक्ती प्राप्त होईल. या यशामुळेच दुष्ट राजांशिवाय इतर सर्व जनकपुरीत जमलेल्या लोकांस, व जनकपुरवासी स्त्रीपुरुषांस रामभक्ती प्राप्त झाली आहे. या यशामुळेच दोघांनाही 'रघुसिंह' असे जनक पुरीतील लोकांनी म्हटले आहे. संगति - रामसुकीर्ति - शरयूच्या स्नानपानाने काय मिळवावयाचे हे आता दोन चौपायांत सांगतात

हिं.- ।जुग बिच भगति देवधुनि धारा । सोहती सहित सुबिरति बिचारा ॥३॥
।त्रिबिध त्रास त्रासक तिमुहानी । रामसरूप सिंधु समुहानी ॥४॥

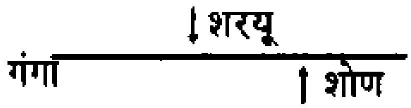
म.- ।उभयिं भक्ति सुरधुनी सुधारा । शोभे सहित सुविरति - विचारा ॥३॥
।त्रिका त्रासिका त्रयतापांते । रामस्वरूप - सिंधुस जाते ॥४॥

शद्बार्थ – देवधुनी = सुरधुनी – (धुनी-नदी) देवनदी-गंगा. त्रिक = तिघांचा समुदाय, तिवाठा.

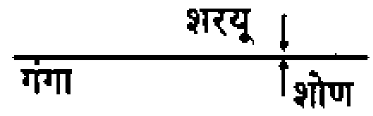
अर्थ – शरयू व शोणभद्र या दोघांच्या मधे (उभयि) भक्तिरूपी देवनदीची धारा (प्रवाह) सु.विरती (उत्तम वैराग्य) व सुविचारा (विमल विवेक, विमल बोध, ज्ञान) सह शोभते.॥३॥ त्रितापांस त्रास (भय) देणारी ही त्रिकरूपी गंगा रामस्वरूप सागराकडे (वहात) जाते.॥४॥

टीका. ल.टे. – या दोन चौपायांतील तु.दासांच्या शद्बांवरून असे ठरते की तुलसीदासांच्या समयी शरयू-गंगा व शोणभद्र यांचा संगम एकाच स्थानी होता. किंवा अगदी जवळ जवळ, एकाला एक लागून हे संगम होते. आज मात्र या संगमात काही मैलांचे अंतर आहे. जेथे दोन रस्ते दोन बाजूंनी येऊन मधल्या समोर जाणाऱ्या रस्त्यास मिळतात त्यास तिठा, तिव्हाटा, तिवाठा (तिमुहानी) म्हणतात, अशाला पुण्यात चौक म्हणतात. उत्तर हिंदुस्थानातील नद्यांची पात्रे व किनारे वालुकामय असल्याने काळाच्या व जलाच्या ओघाने अशी स्थित्यंतरे सहज होतात व त्यांत बिहार हा भूकंपाचा एक भाग असल्याने

भूकंपही बरीच स्थित्यंतरे करतात. (हा इतिहास संशोधकांचा विषय आहे.) मा.पी मध्ये या विषयी कोणी एक शद्बही लिहिला नाही किंवा काही अनुमानही काळले नाही. कांही अंतरावर (शे-पन्नास पावले सुद्धा) तिसरा रस्ता मिळाल्यास त्यास तिमुहाना -तिवाठा म्हणता येणार नाही. किंवा तिघांचा संगम म्हणणे योग्य व व्यवहार्य नाही. तीन वाटांची भेट जेथे होते तोच तिवाठा.

सांप्रतकालीन

तुलसीदासकालीन

(२) गंगा-शरयू-शोण असा हल्ली तिघांचा संबंध आहे. तु. दास काळी गंगा शरयू शोण असा संबध होता. गंगेच्या डाव्या बाजूने शरयू व उजव्या बाजूने शोण येऊन मिळतो. या दोन नद्यांच्या मध्ये गंगेची जशी शोभा दिसते तशी सुविरती व सुविचार यांच्या मध्ये भक्ती शोभते. म्हणजेच सुकीर्ती शरयू ही सुविरती आहे व रामलक्ष्मणांचे सिद्धाश्रमातील पावन यश - हा सुविचार (मुनिमखरक्षणात व परशुराम मद हरणात सुविचाराचा आश्रय रामलक्ष्मणांनी किती उत्तम केला आहे हे त्या भागाच्या टीकेत पहावे,). रामभक्ती -गंगा -देवनदी हे स्पष्टच आहे,

(३) सुविरती – उत्तम विरक्ती - परमवैराग्य; यातील 'सु' कडे टीकाकारांनी दुर्लक्ष केले आहे, 'सु' हे पद विचाराकडे पण घेणे आवश्यक आहे. सुविचार -सु-ज्ञान, उत्तमज्ञान-विज्ञान; विरक्ती, भक्ती (साधनभक्ती) व विज्ञान असा या तिघांचा संयोग आहे, वैराग्याने व श्रवणकीर्तनादी अष्टघा साधनभक्तीने आत्मनिवेदन = विज्ञान प्राप्त होते व नंतर, पूर्वी अनेकवार दाखविल्याप्रमाणे प्रेमभक्तीची प्राप्ती होऊन रामस्वरूपाची उपलब्धी होते, हेच पुढील चौपाईत सांगतात.

चौ. ४ - (१) त्रिका त्रासिका त्रयतापाते – वैराग्य, रामभक्ती व विज्ञान रूपी त्रयीमय बनलेली ही भक्तिगंगा त्रिविध तापांना त्रास- भय-दायक म्हणजेच त्यांचा विनाश करणारी आहे. हिला पाहिल्या बरोबर त्रिविध ताप भयाने पळ काढतात. 'निकट मोहदारिद्र्य येत ना' 'खलकामादि निकट ना वळती' (७।१२०।४,६). रामसुकीर्ती शरयूचे स्नानपान संतसंगतीत करू लागल्याने वैराग्य, भक्ती व विज्ञान यांची सहज प्राप्ती होते; त्यासाठी साधनांचा आटापिटा करावा लागत नाही. अशी-त्रयीमय झालेली भक्तिगंगा मग पुढे घेऊन जाईल. (२) रामस्वरूप सिंधुस जाते. - प्रेमभक्तिरूपी एकच प्रवाह -गंगेचा-पुढे दिसतो व ती भक्तिगंगा श्रोत्याला रामस्वरूप सागरापर्यंत घेऊन जाईल. रामचंद्र सागर आहे 'रामसिंधु घन सज्जन धीर' (७।१२०।१७) व 'वेदपुराण उदधी घन साधू' (१।३६।३) वेदपुराण उदधीचे जे रामयशवरवारी वर्षले ते रामस्वरूपसिंधूत जाऊन मिळाले पाहिजे. असे हे चक्र येथे पुरे करून दाखविले.

(३) या प्रमाणे या चार चौपायांत - रामयश - विषय निर्देश आहे, व फल - रामस्वरूपप्राप्ती सांगितले. वैराग्य, साधन भक्ती, विज्ञान व प्रेमभक्ती ही साधन परंपराही सांगितलीच, 'त्रिविधा श्रोतृसमाज' शब्दांनी श्रोतावक्ता, (आश्रित-आश्रय) संबंध सांगितला व लोकवेद मत पालन करणारा हा अधिकारी सुचविला. याप्रमाणे अनुबंध चतुष्टय सांगितले आहे.

(क) नामनिरूपण, हरिकथा, रामचरित-रामगुणग्राम व मानसरूपक या चार प्रकरणांत येथल्या प्रमाणेच आधी विषय व प्रयोजन (फल) सांगितले आहे व नंतर उपपत्ती वगैरे सांगून उपसंहार प्रत्येक ठिकाणी केला आहे. दो. १९-२७; ३१; ३२; व दो. ३६।१-३९।८; यांच्या टीकेत सविस्तर साधार विवेचन चार ठिकाणी करण्यात आले आहे; या शरयूरूपकात आता उपपत्ती वगैरे न सांगताच पुढील चौपाईत अनुबंध चतुष्टयाचा उपसंहार करतील. नंतर शरयूरूपक पुन्हा हाती घेऊन त्यात सर्वरामचरित्र ओवतील.

सूचना - ब्रह्मपुत्रा आदी नद्यांचा संगम गंगेत झाला असता शोणसंगमावरच हे रूपक पुरे करण्यात एक हेतू पूर्वी सांगितला की शोणगंगा संगम ही हिंदी भाषेची पूर्वसीमा आहे. शोणभद्र ही दक्षिण सीमा, शरयू उत्तर सीमा व यमुना पश्चिम सीमा आहे असे मा.पी. मध्ये म्हटले आहे ते योग्य वाटते.

हिं.- ।मानस मूल मिली सुरसरिही । सुनत सुजन मन पावन करिही ।।५।।
।बिच बिच कथा बिचित्र बिभागा । जनु सरि तीर तीर बन बागा ।।६।।

म.- ।मानसमूळ मिळे सुरसरिते । श्रवत सुजन मन पावन करिते ।।५।।
।मधिं मधिं कथा विचित्र विभाग । जणुं सरि तीरिं तीरिं वन बाग ।।६।।

अर्थ. – या कीर्ती शरयूचे । मूळ (उगम-जन्म-स्थान) मानस असून ती सुरसरितेला मिळाली आहे. ती श्रवणाने मन पावन करील, सुजन करील व सुजनांचे मन पावन करील.।।५।। मधे मधे विचित्र कथांचे जे विभाग आहेत, ते जणू या शरयूच्या तीरातीराला असलेली वने व बाग आहेत.।।६।।

टीका.- चौ.५-(१) कोणाचेही महत्व जगात चार गोष्टींनी ठरते; जन्म, संगती, स्वभाव (शील) व रूप (देहादी-वस्त्रादी). येथे या चार गोष्टी उत्तम असल्याचे ध्वनित केले आहे. (क) मानसमूल, सुमानसनन्दिनि, यांनी जन्मस्थान अती उच्च, परमश्रेष्ठ, पावन, मनोहर, सर्वसुखद इत्यादी मानसरूपकात दाखविले आहेच, (ख) मिळे सुरसरिते - सुरसरिते जाउनी मिळते, यांनी उत्तम संगती दाखविली (ग) नदीपुनीत अमित महिमा अती - यांनी तिचे स्वतःचे रूप उत्तम हे दाखविले. पूर्वी मनोहर शब्द वापरलेला आहेच, (घ) पावन करील; करंते, सुमंगलमूल; कलिमल तृणतरुमूलनिकन्दिनी इत्यादी हिचे स्वतःचे शील, स्वभाव दर्शवितात, मानसांत या चार-गोष्टींनी श्रेष्ठता किंवा हीनता अनेक ठिकाणी मधूनमधून दाखविली आहे. 'वस्तूचे वा व्यक्तीचे महत्व चार गोष्टींवर' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. वाचकांनी व वक्त्यांनी मानसावलोकन वा कथन करताना या चार गोष्टी शोधण्याची दक्षता बाळगावी; व स्वतःविषयी विचार करून तीन गोष्टी

तरी चांगल्या मिळवाव्या. 'दैवायत्तं कुले जन्म' असल्याने ती सुधारता येणार नाही. (२) दुसऱ्या चरणाचे जसे तीन् विभाग अर्थदृष्ट्या केले तसेच करणे साधन साध्य, कारण कार्यपरंपरादृष्टीने आवश्यक आहे. कलिमलहरण करून प्रथम मन पावन करते; मग वैराग्य ज्ञान भक्ती देते. एवढे झाल्यावर सुद्धा म्हणजे सज्जन, ज्ञानीभक्त, झाल्यावर सुद्धा सगुणलीला श्रवण करीत असता त्यांच्या विषयी संशय, मोह भ्रम रूपी मळ जसा सती गरुडादिकांस लागला व मुनींच्या सुद्धा मनात उत्पन्न होतो, तसा उत्पन्न होण्याचा फार संभव असतो. 'सुगम अगम चरितां श्रवुनी जाती मुनिही भुलोनि' (७।७३।-). म्हणून सुजनांच्या मनात उत्पन्न होणाऱ्या या मलाचे क्षालन सुद्धा ही सुकीर्ती शरयूच करते. याप्रमाणे येथे पापविनाशापासून शेवटच्या फलप्राप्तीपर्यंतची साधन साध्य परंपरा उपसंहार रूपाने सांगितली. 'श्रवत' शब्दाने संबंध, रामसुकीर्ती शरयू या अध्याहृत पदाने विषय यांचा उपसंहार ही केला. ज्या सुकीर्ती शरयूने हे प्राप्त होते तिचे विस्तृत वर्णन, सांगरूपकद्वारा आता पुढील चौपाईपासून करतात.

चौ.६- (१) विचित्रकथा – विस्मय कारक, अलौकिक, भिन्न भिन्न प्रकारच्या, उदा. नारदमोह, नारदाने भगवंतास शाप देणे, सतीमोह, शिवसमाधी ८७ हजार वर्षे, पार्वती तपश्चर्या, मदनदहन, शिवपार्वती विवाह, प्रतापभानुमोह, या व अशा कथांचा संबंध प्रत्यक्ष रामचरित्राशी नाही. या सर्व कथांत काहीना काही अलौकिक, आश्चर्यकारक विभाग इतरांहून अगदी निराळा आहे, सती, नारद, प्रतापभानू, गरुड, इत्यादी थोर थोर मंडळी संशय-मोह-भ्रमारण्यात भटकली म्हणून अशा कथा ही जेथे ग्राम, कसबे, नगरे वगैरे नाहीत अशा ठिकाणी नदीच्या काठी असलेली अरण्ये-वने-समजावी, पार्वती जन्म, तिची तपश्चर्या, स्कंदजन्म, पार्वती विवाह, इत्यादी रमणीय कथा या नदीच्या तीराला असलेल्या बागा, पुष्पवाटिका समजणे योग्य, 'फुलबाग' सुमनवाटिका असे दोन्ही प्रयोग मानसात आहेत. नदीतीरावर फुलबागा नसतात हे म्हणणे कूपमंडूक वृत्तीचे आहे. वन शब्दाने उपवनांचे सुद्धा ग्रहण करता येईल.

(२) शरयूच्या तीरावर खेडी, गावे, नगरे व अयोध्या आहे. त्यांचे साम्य दो. ३९ मध्ये दाखविले. शरयूच्या काठाला कुठे वन, कुठे उपवन, कुठे उद्यान वगैरे आहेत (हल्ली नव्हे). तशा कीर्तिशरयूच्या तीराला विचित्र कथा आहेत. संगती - नदीच्या जलात जलचर असतात म्हणून त्यांच्याविषयी आता सांगतात.

हिं. ।उमा महेस बिबाह - बराती । ते जलचर अगनित बहु भाँती ।।७।।
।रघुबर जनम अनंद बधाई । भवँर तरंग मनोहरताई ।।८।।

म.- ।जे वऱ्हाडि शिव-उमा-विवाही । ते जलचर अगणित विविधाही ।।७।।
।रघुवर जन्मिं मोद अभिनंदन । ते आवर्त-वीचि-सुंदरपण ।।८।।

अर्थ. – उमामहेश्वरांच्या विवाहासाठी (शिवाबरोबर) जाणारी जी वऱ्हाडी मंडळी ते सर्व या कीर्ती-शरयूतील अगणित व विविध प्रकारचे जलचर प्राणी समजावे. ॥७॥ रघुवरांच्या जन्माच्या वेळचा आनंद व त्या निमित्त अभिनंदनोत्सव हे शरयूतील भोवरे व लहरी यांचे सौंदर्य आहे.॥८॥

का. - चौ. ७ - (१) शिव-वऱ्हाडात विष्णू ब्रम्हदेवापासून सर्व देवे, देवजाती, व शंकरांच्या भूतप्रेतपिशाचगणांपर्यंत सर्व आहेत. त्यांत शुद्ध-सात्विक, सात्विक, राजस-तामस इत्यादी सर्वप्रकार आहेत. देवदेवतांचा सर्व स्त्रियादी परिवार आहे. या सर्वांना रामसुकीर्ती जलातील जलचर म्हणण्यात भाव हा की, जलचरांचे जसे जलावर प्रेम असते तसे या सर्वांचे रामयशावर प्रेम आहे; पण त्यातील शंकर व विष्णू हे मीन आहेत. ते जलास सोडून कधीच राहू शकत नाहीत. इंद्रचंद्रादी सर्वलोकपाल स्वार्थी असल्याने राजस आहेत. स्वार्थ साधेल तो पर्यंत त्या जलात असतात; तो साधला की बाहेर पडतात. हे कासवे बेडूक यांच्यासारखे आहेत. काही शिवगणांसारखे भयानक, क्रूर नक्र, ग्राह, सर्प इत्यादी तामस असतात, या दोन्ही प्रकारच्या राजस- तामस जलचरांच्या तडाक्यात सापडता नये. महेश वऱ्हाडाचे वर्णन पुढे (१।९२-९३ दो.) पहावे, (क) मानसात 'अर्थधर्मकामादी जपतप योग विराग' हे सर्व जलचर वर्णिले आहेत ते मुख्य सात प्रकारचे आहेत. त्यांची वाटणी विष्णू ब्रम्हदेवापासून शिव गणांपर्यंत सहज करता येण्यासारखी आहे. रमापती, लक्ष्मीपती विष्णू अर्थ, धर्मराज यम धर्म, कामदेव (अनंग) काम, व जनार्दन मोक्ष. नवरसांत शांतरस शंकर, वीररस विष्णू या प्रमाणे नवरसांच्या सर्व देवता यात आहेतच. जपतप करणारेही त्यांत पुष्कळ आहेत पण मुख्य ब्रह्मदेव. ज्ञानविज्ञान सूर्य, याप्रमाणे त्या जलचरांची उत्तम वाटणी येथे सहज करता येते; म्हणून मा.पी.पृ ७०५ मध्ये त्रिपाठींचा दिलेला भाव निरर्थक व दिशाभूल करणारा आहे. मानसरूपकात अधिक गूढता आहे व पुढील कथाभागांत नाही हे म्हणणेच अगदी चूक आहे, कारण अगुण रघुपतिमहिमा वर्णन म्हणजे अगाधता, अगुणरघुपतिमहिमा मानस रूपकातच आहे आणि शरयू कथेत = रामचरितात नाही की काय? त्रिपाठींनी स्वतःच मानस प्रसंग पुस्तकात पृ. ८८-९२ पर्यंत उदाहरणे दिली आहेत! दो. ४३च्या टीकेनंतर शरयूमानस तुलना संक्षिप्त रूपाने कोष्टकात दिली आहे, येथे केलेल्या दिग्दर्शनावरून व पुढील दो. ४१ नंतरच्या शरयू तुलनेच्या आधारे वाचक विस्तार करतीलच,

चौ. ८ - (१) रघुवर जन्म – येथे रघुवर शब्द रामलक्ष्मण भरतशत्रुघ्न या चौघांचा बोध करतो, हा शब्द चौघांचाही बोधक तत्त्वतः कसा आहे हे १।१९।१ च्या टीकेत दाखविले आहे. मायामानुषरूपिणौ रघुवरौ' (४मं.१) यात लक्ष्मणरामचंद्रांसाठी वापरला आहेच. 'वर्णू रघुवर विमल यश' (२ मं. दो. १) यांत चौघांसाठीच वापरला आहे. राम व भरतादी बंधू यांच्या जन्माने जो आनंद कौसल्या, राजा, राण्या, दासदासी, परिवार, परिजन, पुरजन, पुरवनिता इत्यादिकांना झाला तो नदीतील भोवऱ्यांच्या सौंदर्यासारखा आहे. भोवऱ्यांच्या सौंदर्याकडे पहात राहिले की मन पुनः पुन्हा त्या भोवऱ्याच्या मध्य बिंदूत एकतान होऊन स्थिर होते; त्या भोवऱ्यात सापडलेले पदार्थ त्याच्या बाहेर जाऊ शकत नाहीत, कित्येक वेळा त्यात बुडतात; तसेच राजा दशरथ आदींचे मन पुत्रजन्म ऐकून कधी ब्रह्मानंदात तर कधी परमानंदात बुडत होते, 'पुत्रजनन दशरथास कळले। ब्रह्मानंद-मग्न जणुं झाले' 'परमानंदपूर्ण-मन राजा' (१।१९९ आ.) 'जिथे तिथे सब हर्षयुत नगर नारिनर वृंद'. फार काय रविकुल गुरु सूर्य स्तंभित झाला.

(२) अभिनंदन. – हिंदीत बधाई शद्ब आहे. त्याचा पूर्ण अर्थ सांगणारा प्रतीशद्ब मराठीत नाही. कोषांत अभिनंदन हा प्रतिशद्ब सापडतो पण तो अपुरा आहे. बधाई -पुत्रजन्म, बारसे, लग्न, मुंज इत्यादी अभिनंदनीय प्रसंगी स्त्रियांनी वाजत गाजत थाटाने काही मंगल पदार्थ मिरवीत येणे यास बधाई म्हणतात; तसेच ध्वजापताका उभारणे, धनादी उधळणे, एकमेकांच्या अंगावर गुलाल, सुगंधी द्रव्ये उडविणे या गोष्टी बधाईतच येतात. गीतावलीत पहिली पाच पदे रघुवर जन्म बधाईचेच वर्णन करतात; ती पहावी. या मिरवणुका वगैरेंचे सौंदर्य तरंगांच्या सौंदर्यासारखे आहे. विशेषतः अशा उत्सवांत स्त्रियांचे थवेच्या थवे एकामागून एक वाजत गाजत जात असतात त्यास तरंग म्हटले आहे. 'राकाशशिरघुपती बघुनी नगरसिंधु हर्षीत । वाढे कोलाहल किं पुरि नारि तरंग सहीत' (७।३चं) रामचंद्र वनवासातून परत येत आहेत हे कळल्यावर अयोध्येत जो आनंदोत्सव सुरू झाला त्याचे हे वर्णन आहे. येथील तरंगांची उपमा रामजन्माच्या योगाने सुरू झालेल्या आनंदमंगलोत्सवाचे वर्णन करणारी आहे. लाटांचा खळखळ, सळसळ इत्यादी जो आवाज तसा स्त्रियांच्या पायांतील व हातांतील वगैरे नूपुर कंकणादिकांचा आवाज; लाटांचे भराभर गर्दीने पुढे मागे जाणे तसे अयोध्येच्या रस्त्यातुन राजद्वारापर्यंत व राजद्वारा पासून परत असे तरंगा सारखे स्त्रियांचे थवेच्या थवे जात येत आहेत. शरयूच्या पूजेतील फुले, दिवे वगैरे त्या तरंगांवर तरंगत असतात तशी स्त्रियांच्या हातांतील कमलपात्रांत मंगलद्रव्ये मंगल दीप, फुले, कुंकू इ. इ

(क) मानस सरोवरात नदीसारखा प्रवाह नसल्याने भोवरे नाहीत, पण उपमा वाग्विलास मनोरम आहे, येथे कमले व जलविहंग आता सांगतात.

हिं.दो.- ।बाल चरित चहुँ बंधु के बनज बिपुल बहुरंग।
 ।।नृप रानी परिजन सुकृत मधुकर बारी बिहंग ।।४०।।

म.दो.- ।बालचरित चौबंधुकृत वनज विपुल बहुरंग ।
 ।।नृपराज्ञी परिजन सुकृत मधुकर वारि-विहंग ।।४०।।

अर्थ. – चारी भावांचे जे बालचरित ती विविध वर्णांची कमले होत. राजाराण्या व पुण्यवान परिजन हे मधुकर व जलविहंग जाणावे.।।४०।।

टीका. - (१) बालचरित – उपनयनापर्यंतच्या काळातील शिशुलीला व बाललीला; असा अर्थ मानसातील वचनांनीच सिद्ध होतो - 'सुख संदोह मोहपर ज्ञान गिरा-गोतीत। दंपति-परम-प्रेम वश करि शिशुचरित पुनीत' (१।१९९।-या दोह्याच्या चौपायांत बाल चरितवर्णनाचा उपक्रम केला आहे. 'बालचरित अति सरल मनोहर । शेष-गिरा-श्रुति सुगीत शंकर।। यात नव्हे ज्यांचे मनरंजन केले त्यांचे विधिनें वंचन ॥' (१।२०४।१-२) हा बालचरित वर्णनाचा उपसंहार आहे; कारण याच्या पुढील चौपाईत 'यदा चारि ते कुमार बनती। गुरुपितरौ व्रतबंधा करती' (१।२०४।३) नंतर गुरुगृही राहण्यास गेल्याचा उल्लेख आहे. या चौपाईत कुमार-अवस्थेचा स्पष्ट उल्लेख आहे. (१९९।१ पासून २०४।१) पर्यंत

बालचरिताचे वर्णन आहे. (क) काही टीकाकार रामविवाहापर्यंतच्या चरित्राला बालचरित्र म्हणतात; तर काही विविध रंगी कमळांची वाटणी संस्कृत श्लोक लिहून बाल्य, विवाह, युद्ध व राज्य अशी करतात. (मा.पी.पृ.७,५-६). वाचकांस रुचतील ते अर्थ वाचक घेतीलच. (ख) बाल्य म्हणजे पाच वर्षांचा काळ हे मानसाधारे सहज ठरण्यासारखे आहे; पण मुंजीपर्यंत बालचरित केल्याचे उल्लेख मानसांतले वर दिलेच आहेत. जास्त विस्तार नको.

(२) **बनज विपुल बहुरंग** — वनज - जलज - कमल (वन-जल) कमळे चार रंगांची व त्यांत अनेक भेद असतात, ते मानस रूपकात (३७।५) 'बहुरंगी अंबुज-कुल' च्या टीकेत वर्णिले आहेत. I येथे हास्यरस प्रधान व शान्तरस प्रधान बाललीला ही श्वेत कमले समजावी. हास्य व शांतरसांचा वर्ण श्वेत आहे. (३७।१० टी.प.) II अद्भुतरसयुक्त बालचरित्र पीतवर्णाची कमळे जाणावी' 'दाखविले मातेस निज अद्भुतरूप अखंड' (१।२०१). काकभुशुंडीबरोबर केलेली अद्भुत बाललीला पीतकमलेच गणावी. अद्भुत रसाचा वर्ण पीत आहे. III शृंगार व भयानक रसयुक्त चरित्र श्याम-नील कमळे मानावी. या रसांचा वर्ण क्रमशः श्याम व नील आहे. IV वीर व रौद्र रसाच्या लीला तांबुस, अरुण, लालवर्णाची कमले जाणावी. हे रसांचे वर्ण ३७।१० च्या टीकेत शास्त्राधारेच दिलेले आहेत. म्हणून स्वकपोलकल्पित वर्ण ठरविण्याचे कारण नाही. (क) मृगयाविहार -शिकार वगैरे लीला कुमार झाल्यानंतर, वेदाध्ययन समाप्त केल्या नंतरच्या असल्याने त्या येथे घेता येत नाहीत. या विविध बाल लीलांचे कविता शरयूतील वर्णन म्हणजेच ही विविध-रंगी कमले.

(ख) मानस रूपकात कमळांचा उल्लेख केल्यावर मग पराग, मकरंद व सुवास यांचा उल्लेख आहे व नंतर 'सुकृत पुंज मंजुल अलिमाल चि। ज्ञान विराग विवेक मरालचि॥ सुकृती साधु नामगुणगान । अति विचित्र जल विहग समान॥ (३७।७,११) येथे पराग, मकरंद व सुवास वर्णन न करण्याचे कारण 'अनुपम अर्थ सुभाव सुभाषा । गणुं पराग मकरंद - सुवासा' हे तेथील वर्णनच येथे घ्यावयाचे आहे. वर्णनांतील अर्थ ते पराग, त्यातील भाव तो मकरंद व सुभाषा तो सुगंध. यांचे भोक्ते कोण ते पुढील अर्धात सांगितले आहे.

(३) **नृपराज्ञी मधुकर** — राजा दशरथ व कौसल्यादी राण्या हे मधुकर - मधुकरी आहेत. मधुकर पराग मकरंद व सुवास या तिघांचाही उपभोग घेऊ शकतात. तसेच येथे बालकांच्या अंगास लागलेली धूळ ते पराग, त्यांच्या लीलांत मातापिता व परस्परां विषयी जे अलौकिक दिव्य प्रेम तो मकरंद, व त्यांचे बोबडे, तोतरे बोल, किंकाळणे इत्यादी सुगंध यांचा उपभोग मातापितरांसच मिळत असे. 'प्रिय अति मधुर तोतरे बोल.' (१।१९९।९) 'पळति हर्षरव करित मुखीं दहीभात लाऊन' (१।२०३) हा सुगंध 'धूलिधूसरित तनु तैं आले ।-हसुनि अंकि नृप घेते झाले' (१।२०३।९) हे पराग. 'दंपती परम प्रेमवश करि शिशुचरित पुनीत' 'तो कौसल्ये अंकि दे प्रेमभक्तिवश मोद' (१।१९८) हा मकरंद. यांचे भोक्ते मधुकर. यांचे पुण्य-सुकृत-किती ते वसिष्ठांनी २९४ च्या चौपायांत दशरथासच सांगितले आहे.

(४) **सुकृत परिजन बारिबिहंग** – सुकृती परिजन असाच अर्थ लक्षणेने करणे जरूर आहे. कारण सुकृत-पुण्य हे स्वतः काही तो आनंद भोगू शकत नाही. 'सुकृत पुंज मंजुल अलिमाल चि' यात जो अर्थ केला तोच येथे आहे; म्हणून सुकृत=सुकृती असाच अर्थ आहे. (३७।७) या चौपाईत सुकृतचा अर्थ सुकृती असा टीकाकारांनी घेतला आहे; पण येथे **'नंगे परमहंस'** या टीकाकारांशिवाय इतरांनी परिजनांचे सुकृत असा अर्थ घेतला आहे. 'नंगेपरमहंसाचा अर्थ सयुक्तिक असून त्याला पादटिप्पणीत स्थान मिळाले आहे! (क) जलपक्षी मधुकरां इतका पराग व मकरंद यांचा स्वाद घेऊ शकत नाहीत. त्याप्रमाणेच परिजनांना, नोकर चाकर इत्यादिकांना, दास दासींना, त्या बाललीलांचा आस्वाद घेता येणे शक्य नव्हते. त्यांना नुसता सुगंध भरपूर मिळावयाचा. यात राण्यांच्या प्रियदासींस जलकुक्कुट, दुरून लीला पाहणारे व बोबडे बोल ऐकणारे ते चक्रवाक व नातेवाईक कलहंस समजण्यास हरकत नाही. 'परमानंद दिला दासांला' (२०३।१) हा मकरंद त्यांना मिळत होता. रस-आनंद, प्रेम, स्नेह = मकरंद. कांहि काळ लोटत ते भ्राते। वाढति ही परिजन-सुखदाते (२०३/२) रांगायला लागून अंगणात खेळू लागल्यावर परिजनांना हा आनंद मिळू लागला. भृंग, मधमाशा घरात अगदी अंतःपुरांत पण जाऊ शकतात पण विहंगांना कोण शिरू देणार! संगती-आता रामयशशरयूचे सौंदर्य सांगतात. – **कीर्ती शरयूरूपकात सहज रामचरित्राची अनुक्रमणिकाच आहे, इकडे लक्ष असावे.**

हिं.- **।सीय स्वयंबर कथा सुहाई । सरित सुहावनी सो छबि छाई ॥१॥**
।नदी नाव पटु प्रश्न अनेका । केवट कुसल उतर सबिबेका ॥२॥

म.- **।सिता-स्वयंवर कथा मनोहर । व्याप्त नदीमधिं ती छबि सुंदर ॥१॥**
।सरितीं नावा प्रश्न पटु खरे । पटु नाविक सविवेक उत्तरें ॥२॥

अर्थ – सीतेच्या स्वयंवराची जी मनोहर कथा आहे तीच या सुकीर्ती शरयूत व्यापून असलेली सुंदर छबी आहे. ॥१॥ उत्तम पटु प्रश्न ह्याच या नदीतील नावा आहेत; व विवेकाने दिलेली कुशल उत्तरे हेच नाविक आहेत॥२॥

टीका. - चौ. १ - (१) सिता-स्वयंवर – सीतेचे स्वयंवर. स्वयंवर ही एक विवाह पद्धती आहे, ती केवळ राजे लोकांसाठी ऐच्छिक आहे. एखाद्या राजकुळांतील कन्या अती लावण्यसंपन्न असली म्हणजे ती आपल्याला मिळावी अशी इच्छा पुष्कळ राजांना होऊन, मुलीच्या बापावर स्वारी करून ती कन्या मिळविण्याचे प्रयत्न केले जाणे शक्य असे. अशा वेळी तिच्या विवाहासाठी स्वयंवर पद्धती सांगितली आहे; तिचे तीन प्रकार आहेत, ते कळले म्हणजे सीतेच्या स्वयंवराविषयी ज्या शंका येतात त्या निर्मूल होतील. 'स्वयंवरस्तु त्रिविधो विद्वद्भिः परिकीर्तितः। राज्ञो विवाहयोग्यो वै नान्येषां कथितः किल॥ इच्छास्वयंवरश्चैको द्वितीयस्तु पणाभिधः। यथा रामेण भग्नं वै त्र्यंबकस्य शरासनम्॥४२॥ तृतीय : शौर्यशुल्कश्च शूराणां परिकीर्तितः (देवी भाग. स्कं.३) स्वयंवराचे तीन प्रकार- एक इच्छा स्वयंवर, दुसरा पण-स्वयंवर व तिसरा शौर्यरूपी शुल्काने-मूल्याने होणारे स्वयंवर.

(क) इच्छा स्वयंवराचे उदाहरण मानसातच विश्वमोहिनी - स्वयंवराचे आहे. दमयंती स्वयंवर इच्छास्वयंवरच.
(ख) द्रौपदीचे स्वयंवर पण स्वयंवर होते. मुलीचा बाप एखादा पण- करतो. तो ज्याच्याकडून पूर्ण होईल त्याच्या गळ्यात ती कन्या माळ घालते. अर्जुनाने मत्स्य वेधाचा पण पूर्ण करून द्रौपदी मिळविली. सीतास्वयंवर हा पणस्वयंवर आहे. शंकराच्या धनुष्याचा भंग जो करील त्यास सीता वरील, असा पण जनकाने केला होता. पण पूर्ण झाला. पण जिंकला, की विवाह झाला. अन्य विवाहविधी आवश्यक नसतो.
(२) सीता स्वयंवर हा इच्छास्वयंवर होता असे म्हणून ते सिद्ध करण्याचा व्यर्थ खटाटोप काही टीकाकार करतात; पण पुष्पवाटिकेत सीतेने रामास माळ घातली असती तर तो गांधर्वविवाह ठरला असता. इच्छा स्वयंवर हा सर्वराजे एका सभेत जमले असता सर्वांच्या देखत कोणाला तरी मुलीने आपल्या इच्छेप्रमाणे माळ घालून पूर्ण होत असतो. पुढे विश्वमोहिनीस्वयंवर वर्णन असेच आहे. यापेक्षा याविषयी जास्त लिहिण्याची आवश्यकता नाही.
(३) **कथा मनोहर** – कीर्ती शरयूतील ही कथा इतकी मनोहर आहे की अशी मनोहरता इतर कोणत्याही रामायणात नाही. सर्वरामायणांतील सीतास्वयंवर कथांच्या सौंदर्याचे व आकर्षकतेचे सार या कथेत एकत्र जमलेले आहे.
(क) पुष्पवाटिका प्रकरण प्रसन्नराघव नाटकात आहे; पण मानसांतील हे प्रकरण वाचल्यावर मूळग्रंथातील तेच प्रकरण अगदी नीरस, व सदोष वाटते व पुन्हा वाचावेसे वाटत नाही.
(ख) धनुर्मख – मंडपात रघुवीराचा प्रवेश होताच तेथे बीभत्सा- शिवाय इतर सर्व रसांचा आणि वात्सल्य, व अनिर्वचनीय प्रेमभक्तिरसाचा प्रत्यक्ष अवतारच रामरूपाने झाला आहे. सर्वांत आलंबन विभाव रघुनाथ रामच आहेत.
(ग) त्याच सीतास्वयंवर मंडपात एकाएकी परशुरामागमन झाल्यामुळे तर स्वयंवर कथेस व रामचंद्राच्या परम उज्ज्वल, दिगंतसंचारी, परमकमनीय विश्वविजय यशास अनुपम कान्ती चढली आहे. या कथेतील प्रत्येक लहानसा प्रवेश सुद्धा मनोहर व आश्चर्यचकित करणारा, अनेक रसांचे परमसुंदर आस्वादन करविणारा आहे. सीता स्वयंवर कथेत कवीने काव्यकला, लावण्य, कान्ती, अलंकार, गुण, रीती, ध्वनी इत्यादींच्या शोभेचे सर्वस्व भरून ठेवले आहे.
(४) **व्याप्तनदीमधिं ती छबि सुंदर** – सीतारामचंद्रांचे परस्पर अनन्य प्रेम शुद्ध सात्विक प्रेम या सीतास्वयंबर कथेत जे उत्पन्न झाले व दिसले तेच सर्व चरित्ररूपी कथेत. या कविता रूपात सर्वत्र सारखेच भरलेले आहे. प्रत्येक कांडात हे दिसते. अयोध्या कांडात वनगमन प्रसंगी रामसीता संवाद, शृंगवेरपुरास संवाद, चित्रकूटास जनकसीता भेटीत इत्यादी. अरण्य कांडारंभी शृंगारविलास, सुवर्णमृग मारण्यास जाणे, सीतेचा व रघुवीराचा विलाप इत्यादी अरण्य कांडात. किष्किंधा कांडातील वर्षाशरदवर्णनात लक्षणेने दाखविलेली व कांही ठिकाणी उघड सांगितलेली रामचंद्रांची मनःस्थिती. सुंदरकांडात सीतेची दशा

व रावणास दिलेले उत्तर, सीता, हनुमान संवाद, रामसंदेश; सीतात्रिजटा संवाद इत्यादी. लंका कांडात सीतात्रिजटा संवाद व सीतेचे अग्निदिव्य व उत्तरकांडात सीतेच्या स्वभावाचे व पतिसेवा इत्यादींचे वर्णन इत्यादी सर्वभाग या सीतास्वयंवरातील अतुलनीय मनोहरतेच्या सर्वत्र पसरलेल्या लहरी आहेत. हे जे निर्देश केले ते केवळ नमुने आहेत.

(क) छबि – शोभा कान्तिर्द्युतिः छविः (इत्यमरे) 'छविस्तु रुचि शोभयोः' ध्याति, छिनति तमः इति छविः) 'फुलबागेला फिरे प्रकाशित' (१/२३१/२) सीता आपल्या तेजाने - कान्तीने फुलबागेला प्रकाशमय करीत दिवसा फिरत आहे, असे रघुवीरानेच सीतेचे वर्णन केले आहे. 'छविं गृहिं दीपशिखा जणुं जळते' (२३०/८) 'सुंदर सुंदरतेला करते' (२३०/७) रामचंद्रांचे मन सुद्धा 'लेलुभ सिता छवीत.' सीतास्वयंवर प्रकरणात छवि शब्दाचा उपयोग जितक्या वेळां केला आहे तितका समग्र रामायणात इतर कोणत्याही प्रकरणांत नाही. छवि शब्द सीतेच्या वर्णनात जितके वेळा वापरला आहे, तितका रामरूपवर्णनात नाही असे वाचताना वाटते पण हा केवळ आभास निर्माण केलेला आहे. छवि शब्द या लहानशा प्रकरणात २१/२२ वेळां वापरला आहे.

(५) सीता स्वयंवर कथेचा प्रारंभ कोठून होतो व समाप्ती कोठे होते या विषयी मतांचा गलबला पुष्कळ आहे (मा.पी. पृ. ७०९ पहा) या अल्पमतीप्रमाणें 'धर्मसुयशही प्रभु तुम्हां यांचे (रामलक्ष्मणांचे) अती कल्याण (१/२०७) पासून सीतास्वयंवर प्रकरणाचा उपोद्घात मानावा. 'कळत धनुर्मख रघुकुलनाथा। निघती हर्षित मुनिवर साथा' (१/२१०/१०) येथून उपक्रम आहे. व 'त्रास विगत सीते सुख भारी। जणु विधु उदयि चकोर - कुमारी' (१/२८६/४) येथे समाप्ती आहे. पुढे रघुवीर विवाह प्रकरणाची प्रस्तावना सुरू होते.

चौ. २ - (१) सरितीं नावा – गंगायमुना वगैरे मोठ्या नद्यांत बारा महिने नावा चालतात. तशा या कीर्तिसरयूत नावा कोणत्या हे सांगणे प्राप्त आहे. महानदीत नावा नसतील तर इकडून तिकडे पलीकडे, खालून वर वा वरून खाली; किंवा त्या नदीला येऊन मिळणाऱ्या नदीकाठाच्या प्रदेशात व समुद्रापर्यंत सुलभतेने जाता येणार नाही. कांही जवळपास काठा काठाने जाणाऱ्या किंवा मोठ्या नावेत जाऊन बसण्यास उपयोगी पडणाऱ्या छोट्या होड्या असतात. (पं. त्रिपाठींनी मानसप्रसंगांत चांगली माहिती दिली आहे).

ल.ठे. – कवींनी पूर्वी शरयूरूपक जसे शोणगंगा संगमापर्यंतच नेऊन पूर्ण केले त्या प्रमाणे हे रूपक अयोध्याकाण्ड समाप्तिपर्यंतच नेले आहे. याच्या कारणाचा विचार योग्य स्थळी केला जाईल. पुढील चौपाईत परशुराम प्रसंगाचा उल्लेख आहे व हे रूपक रामजन्मापासून चरित्र क्रमानेच चालू आहे; त्यामुळे या चौपाईत सुचविलेले प्रश्न व उत्तरे कोणती या विषयी मत-मतांतरे आहेत. पुढील संदर्भामुळे ही प्रश्नोत्तरे सीतास्वयंवर प्रकरणातीलच घ्यावी असा एक पक्ष आहे. सीता स्वयंवर कोठपासून कोठपर्यंत या विषयी कमीत कमी पाच मते आहेत.

(क) या अल्पमतीप्रमाणे या नावा नाविक व पुढील चौपाईतील पांथिक केवळ सीतास्वयंवर-छंदांमधील नसून 'नदी नाव' या सुकीर्ती शरयूतील आहेत, असे कविवचनाने स्पष्ट आहे; 'सरितीं नावा.' सुकीर्ती शरयू मानसातून निघाली व गंगासागरसंगमापर्यंत तिने पोचविले; व शरयूतील नावा गंगेच्या प्रवाहांतून चालत नाहीत असे नाही. त्या पार रामस्वरूप सिंधुपर्यंत जाऊ येऊ शकतात. सुकीर्ती शरयू म्हणजे केवळ सीता स्वयंवर असे कसे म्हणता येईल? म्हणून अर्थाचा संकोच करणे मानसातील उल्लेखांच्या विरुद्ध ठरते. सीतास्वयंवर प्रकरणात उगाच छोट्या छोट्या थोड्या नावा आहेत. रामसुकीर्ती शरयूत नावांची व नाविकांची मुंबई बंदरातल्या प्रमाणे खूप गर्दी झाली असून त्या नावा व नाविक फार दूरवर पसरले आहेत.

(ख) सीतास्वयंवर कथेत प्रश्नोत्तरे नाहीत असे जे पं. रामकुमारजींचे मत आहे ते मात्र खरे नाही. त्यात सुद्धा प्रश्नोत्तरे आहेत पण थोडी व तात्पुरत्या विषयापुरतीच; या तीराहून परतीराला जा ये करणाऱ्या नावासारखी आहेत. नदीच्या उगमापासून सागरसंगमापर्यंत नेणाऱ्या त्या नावा नाहीत.

(२) प्रश्न व उत्तरे यांच्या साहाय्याने केलेले विषयाचे प्रतिपादन सजीव व अधिक सुलभ असते. त्यात येणाऱ्या शंका व त्यांचे निरसन प्रत्यक्ष नाटकातल्या प्रश्नोत्तराप्रमाणे आकर्षक व परिणामकारी असते. मुख्य नावा चार प्रकारच्या - I मोठ्या नावा - जहाजे सागरापर्यंत नेऊन पोचवितात. तसे प्रश्न भरद्वाज, पार्वती व गरुड यांनी विचारले आहेत. ज्यामुळे रामचंद्रांचे चरित्र अथपासून इतिपर्यंत वर्णन करणे याज्ञवल्क्य, शंकर व भुशुंडी यांना भाग पडले. 'मोह जलधिं जहाज जाहलां। दिधले नाथ विविध सुख मला.' (७/१२५/३) असे शेवटी गरुडाने म्हटले आहे. 'रामस्वरूप मज आकळलें' (१/१२०/२) असे पार्वतीने म्हटले आहे. 'जाइल जेणे भ्रम मज भारी। प्रभु अशि कथा वदा विस्तारी' (१/४७/१) हा भरद्वाजांचा विनंतीरूप प्रश्न जहाज आहे. पार्वतीचे 'प्रथम, विवंचुनि वदा कारणहि ब्रह्म अगुण की धरि वपु सगुण हि' पासून 'रघुकुलमणि गत सप्रजे कैसे निजधामास' (१/१३०) पर्यंतचे विनंती रूपाने केलेले आठ प्रश्न जहाजांसारखे आहेत.

II कांही नावा या तीराने त्या तीराला नेतात, आणतात. त्या फार मोठ्या नसतात. ते तराफेही असू शकतात. भरद्वाजाचा पहिला प्रश्न 'प्रभु तो राम किं कुणि दुजा... वदा विवेक विचारिं' (१/४६/) हा एक लहानसा पण महत्वाचा प्रश्न या वर्गात पडतो. 'मग ते तत्त्व वदावें विवरुनि। यद्विज्ञानीं ज्ञानि मग्न मुनि' आदी चार पार्वतीचे प्रश्न (१/१११/१-४) या जातीचे आहेत.

III शरयूत दुसऱ्या नद्यांतून येणाऱ्या जाणाऱ्या नावा म्हणजे मुख्य विषयाशी संबंध असलेले आनुषंगिक, उपप्रश्न होत. नारदाने प्रभूला शाप का दिला? गरुड महाज्ञानी गुणराशी असून त्याला मोह का झाला? तो ऋषीमुनींना सोडून कावळ्याकडे श्रवणास का गेला? भुशुंडी महाज्ञानी महाभक्त असून त्यास काक देह का मिळाला? वगैरे प्रश्न या तिसऱ्या प्रकारात पडतात.

IV. गरुडाचे ज्ञानभक्तीत अंतर किती? हा व सप्तप्रश्नात्मक प्रश्न या विशेष नावा होत. जशा विशेष कार्यासाठीच वापरण्यात येणाऱ्या काही नावा असतात.

V आणखी एक वर्ग पाडता येतो तो म्हणजे अगदी लहान होड्या, ज्या नदीतून अलीकडे पलीकडे नेता आणता येत नाहीत अशा मोठ्या नावांशी, जहाजांशी, संबंध ठेवणाऱ्या असतात. या विपुल असतात. असे चातुर्याने विचारलेले सुंदर प्रश्न व त्यांची सुविचाराने, कुशलतेने दिलेली उत्तरे मानसात शेकडो आहेत. नमुन्यासाठी काही प्रश्नोत्तरे

बालकाण्ड (१) कवण आपणां येण्या कारण । वदणें, करण्या लाविन वार न' (२०७/८) 'मला असुरगण पीडिति राया! पासून 'यांचे अति कल्याण' (२०७) पर्यंत त्या प्रश्नाचे सरळ भावगर्भित = पटु उत्तर आहे.

(२) नाथ वदा ह्य सुंदर बालक। मुनिकुलतिलक किं नृपकुलपालक' पासून 'ब्रह्मसुखहि मन जबरी त्यागी' (२१६/१-५) हा विदेहाचा सहज अनावर जिज्ञासेने, विनयाने विचारलेला पटु प्रश्न व 'वदति हसुनि मुनि, वदला ठीक। नृप तुमचें वच नव्हे अलीक' हे सरळ, भावगर्भित, तत्त्वसूचक विश्वामित्राचे उत्तर.

अयोध्याकांड (१) 'कोटिमनोजां लाजविणारे। सुमुखि कोण हे तव वद सारें' हा ग्रामवधूंचा विनोदी प्रश्न व त्याचे सीतेने मोठ्या खुबीने व खुणेने दिलेले उत्तर' (११७/१-७ पहा).

(२) रामचंद्रांनी वाल्मीकीस राहण्याचे स्थान विचारणे व त्यावर वाल्मीकींचे तीन-चार प्रकारांनी उत्तर (१२५/६-१३२ अखेर) किती कौशल्यपूर्ण, भावमय, विनय - विनोदयुक्त आहे! अगदी गुदगुल्या होतात उत्तर ऐकताना!

अरण्यकाण्ड - (१) रामचंद्रांनी अगस्तीला मंत्र विचारणे, मागणे व त्याचे उत्तर, स्थान सांगणे!

(२) रघुवीराने शबरीला सीतेचा शोध विचारणे व त्यावर तिचे उत्तर. (३६/१०-१३).

(३) नारदाचे प्रश्न व त्यांची उत्तरे (४२/१-४६ अखेर).

(४) लक्ष्मणाचे पाच प्रश्न व त्यांची कुशल उत्तरे. तो भाग रामगीता म्हणून प्रसिद्ध आहे. (१४/५-१७/१). हे सगळेच प्रसंग परम मनोहर; सरळ, भक्तिभाव, भक्तवात्सल्यादी अनेक चित्तवेधक गुणांनी मंडित झालेले आहेत.

किष्किंधा कांड (१) प्रारंभीच हनुमंताने रघुवीरास विचारलेले प्रश्न व त्यावर रामचंद्रांनी दिलेले उत्तर (२/१-३) या उत्तरांत हनुमंताच्या भेटीपर्यंतचे सर्व संक्षिप्त राम चरित्र आहे.

(२) पुन्हा रामाने प्रश्न विचारला व त्याचे उत्तर आपण कोण, काय हे न सांगता हनुमंताने केलेले भाषण, कृती, स्तुती व त्यावर पुन्हा रामचंद्रांचे भाषण, भक्तवात्सल्य, कृती, आश्वासन वगैरे दो. ३ पर्यंतचा भाग स्वामिसेवक संबंधातील एक अप्रतिम नमुना आहे.

सुंदरकांड (१) हनुमान बिभीषण संवाद, रावणहनुमान संवाद, सीताहनुमान संवाद, रामहनुमान संवाद, बिभीषणरामसंवाद, सागरनिग्रह विचार व लक्ष्मणाचा विनंती वजा

प्रश्न व त्याचे नीति मर्यादायुक्त उत्तर; इत्यादी सर्व सुंदरकांड पटु प्रश्न व पटु उत्तरे रूपी नावांनी व नाविकांनी भरले आहे.

लंकाकांड (१) 'नाथ न रथ तनु-पाद-त्राण। जिंका कसा वीर बलवान' हा बिभीषणचा अतिस्नेहमय शंकाजनित प्रश्न व त्यावर धर्ममयरथरूपानें दिलेले उत्तर' (८०/१-८०म) ही धर्मगीताच आहे.

(२) 'कसा मरे विश्वा दुखदाई' असा प्रश्न विचारून सीतेने प्रगट केलेले आत्मग्लानिमय विचार व त्यावर त्रिजटेने दिलेले फार मार्मिक, प्रसंगावधानी, आश्वासक, सुंदर व हृदय हलवून सोडणारे उत्तर. (दो. ९९).

उत्तरकांड (१) भरताचा हनुमानाला प्रश्न व त्यांचे उत्तर (दो. २१)

(२) 'वदा काय हनुमान्' हा भगवंताचा प्रश्न (३६/४) त्यावर हनुमन्ताचे उत्तर; त्यावर भगवंतांचे उत्तर, भरताने विनंतीरूपाने केलेला प्रश्न व संत-खल - लक्षणवर्णनात्मक उत्तर.

(३) 'सांगू काय भवानि अतां ही' (५२/७) हा शंकरांचा प्रश्न व त्याचे भवानीने दिलेले उत्तर (दो. ५४ पर्यंत)

(४) 'कसें श्रुतहि आपण मदनारी' (५५/२) हा भवानीचा प्रश्न व त्याचे शंकरांनी दिलेले उत्तर. इत्यादी अनेक आहेत.

(क) साती कांडांतील शेकडो नावा-नाविक आम्हाला निवडणुकीचे तिकीट द्या म्हणून अगदी वशिले घेऊन, खिसेभरून पुढे पुढे गर्दी करीत होते; पण जागा नाही. गप्प बसा असे सांगावे लागले! मानसातील हे छोटे छोटे प्रश्न, त्यांची उत्तरे बाजूस काढली तर मानसात किती भाग शिल्लक राहील कोणास ठाऊक! त्या सर्वांचे संकलन केल्यास निदान निम्मे रामायण तरी लिहावे लागेल, असे वाटते!

(३) **पटुप्रश्न** – पटु -कुशल, प्रवीण, निपुण, चतुर, सुंदर, मनोहर इत्यादी अर्थ आहेत. पण येथे सुंदर, चतुर, सरळ, छलहीन, स्पष्ट या अर्थाने पटु शब्द वापरला आहे. 'प्रश्न उमेचे सहज मनोहर। कपटहीन शिवचित्ता रुचिकर (१/१११/६) 'लक्ष्मण वचन वदति छलहीन' (३/१४/५) 'उमे प्रश्न तव सहज चांगले। सुखद संतसंमत मज रुचले' एक गोष्ट मज तुझी न रुचली... त्वां कथिलें जे राम दुजा कुणि॥ श्रवति वदति अस अधम ज्यां लागे मोह पिशाच॥ पाखंडी हरिपदविमुख जाणति मृषा न साच॥ (१/११४) 'वदति वाणि ते वेद विसंगत (क) प्रश्न कसा असावा व कसा नसावा हे वरील अवतरणांनी स्पष्ट कळते. सहज सरळ, कपटहीन, छलहीन, व वक्त्यास रुचणारा, स्पष्ट, सुखद, संतसंमत असेल व वेद-विरोधी (विसंगत), पाखंडयुक्त, हरिभक्तिविरोधी नसेल तो पटु प्रश्न समजावा. पटु उत्तर असेच असून विवेकयुक्त, यथाश्रुत, यथामती असावे.

(ख) पटु प्रश्न ही दृढ नौका आहे. या विरुद्ध लक्षणांनी युक्त प्रश्न असतील तर त्या फुटक्या, स्वतः बुडून दुसऱ्यांस बुडविणाऱ्या नावा आहेत! असे अर्थापत्तीने जाणावे. अविवेकी, पाखंडी, संतसंमत नसलेली, कुटिल, श्रवणपरंपरानसलेली, वगैरे प्रकारची

उत्तरे हे कुशल नाविक नसून विश्वासघात करून बुडविणारे नाविक आहेत असे जाणावे.

संगती – दृढ नौका ('रामकथा त्या दृढ नौका ही' ७/५३/३) व कुशल विवेकी नाविक असेल तर त्या नौकेतून नदीत प्रवास करणाऱ्या लोकांची गर्दी असावयाचीच. हे पांथिक, प्रवासी कोण ते सांगतात.

हिं.- ।सुनि अनुकथन परस्पर होई। पथिक समाज सोह सरि सोई॥३॥
।घोर धार भृगुनाथ रिसानी। घाट सुबंधु-राम-बर-बानी॥४॥

म.- ।ऐकुनि कथन परस्पर करती। सरि तटिं ते बहु पथिक शोभती॥३॥
।भृगुपति कोप धार भय-रवाणी। घाट सुबंधु-राम-वर-वाणी॥४॥

अर्थ – श्रवण केल्यानंतर त्या कथा-विषयाची आपापसांत जी चर्चा चालते तीच नदी-किनाऱ्यावर प्रवाशांचा समुदाय शोभतो (असे जाणावे) ॥३॥ भृगुपति-परशुरामाचा भयंकर क्रोध ही या नदीची भयोत्पादक घोर धार आहे; आणि सुबंधु लक्ष्मण व राम यांचे सुंदर भाषण हा घाट आहे असे समजावे॥४॥

टीका. - चौ.३ (१) ल.टे. – मुळात 'पथिक समाज सोह सरि सोई' असे आहे व अनुवादात सरितटिं -नदीच्या तीरावर असा स्पष्टार्थ दिला आहे. प्रश्न व त्याचे उत्तर देणे चालू आहे तोपर्यंत श्रवण करणे म्हणजेच नाव व नाविक यांच्या साह्याने नदीतून जाणे. प्रश्नोत्तरसंबंध म्हणजे नाव नदीत चालत असणे व हे चालू आहे तो पर्यंत श्रोते म्हणून इतर प्रवासी नावेतच असतात. प्रश्नोत्तर चर्चा संपणे म्हणजे नाव इष्ट स्थळीं, स्थानीं जाऊन पोचणे व प्रवाशांनी तीरावर उतरणे; नाविकाला उतराई देऊन आपापल्या घराचा रस्ता बघणे. याप्रमाणे प्रश्नोत्तर चर्चा कीर्तिशरयूतच आहे. ते जे श्रवण केले त्याची चर्चा उतरल्यावरच ओळखीच्या लोकांत परस्परांशी होऊ शकते ती नदीच्या काठी बसूनच; कारण उतरणारे प्रवासी सर्व एकाच ठिकाणी जाणारे असतात असे नाही; म्हणून गटागटाने बसून उतरल्यावरच ही चर्चा चालते. एवढ्या साठीच मुळात जो लक्ष्यार्थ होता तो अनुवादात स्पष्ट वाच्यार्थ केला. 'गंगेत गौळवाडा आहे' याचा अर्थ गंगेच्या काठी गौळवाडा आहे, असाच म्हणावा लागतो.

(क) ओळखीची मंडळी नावेतून उतरल्यावर स्नान वगैरे करून, बरोबर आणलेली शिदोरी तीरावरच्या वन उपवन बागांत बसून खात खात ही चर्चा करतात; त्यामुळे त्यांची व नदीची शोभा पण वाढते.

(ख) येथे हे सुचविले की, श्रवणात काही योग्य शंका आल्यास त्या नम्रतेने श्रवण झाल्याबरोबर स्वस्थपणे विचाराव्या व वक्त्यांनी त्यांचे सोपपत्तिक समाधान करावे; व श्रोत्यांनी नंतर आपापसांत चर्चा करावी. तरच शंका पुन्हा येणार नाहीत व पुढील विषय समजणे सोपे जाईल. येथे मननाचा हा एक प्रकार सुचविला. ही नंतरची चर्चा नदी काठाला होत असल्याने हिची उदाहरणे नदीत मिळणार नाहीत. तथापी उतरता उतरता चर्चा सुरू व्हावी तसे काही उल्लेख आहेत.

(१) बालकांडात – 'श्रुतिपुराण ऐकति मन लाउनि। स्वयें कथिति अनुजां समजाउनि' (१/२०५/६) हे रामचंद्रांच्या कौमार अवस्थेतील दिनचर्येत वर्णिले आहे. हे अनुकथनच आहे.

(२) उत्तरकांडात 'आज्ञा घेउनि निघति घरोघर। प्रभुभाषण वर्णित अति सुंदर' (४७/८).

(क) घरोघरीं सांगती पुराणां। रामचरित पावन विध नाना ॥२६/६॥ नारीपुरुष रामगुणगाना। करिति, ...' (२६/८) हे पुराणश्रवणानंतरचे रामगुणगान आहे. इतकी उदाहरणे पुरेत.

(ख) मा.पी. मध्ये पुष्कळ चर्चा केली आहे, पण अनुकथनाचे एकही उदाहरण कोणीच दिले नाही; व ही उदाहरणे मानसात आहेत की नाहीत व नसल्यास का नाहीत. व 'सरि'चा अर्थ नदीतीरावर असा का केला या मुख्य प्रश्नांना पूर्ण बगल देण्यात आली आहे.

संगती – नदीच्या पाण्याच्या प्रवाहाला पुष्कळ वेळां काही ठिकाणी जोराची धार असते, तिने किनारा फोडला जातो; नावा नाविक वाहून नेऊन बुडविले जातात. धारेने माणसे व किनारा वाहून जाऊ नयेत म्हणून किनाऱ्याजवळ दगडी घाट बांधतात. तशी धार व घाट कोणते हे पुढील चौपाईत सांगतात. हे रूपक तर फारच मनोहर आहे.

चौ. ४ (१) घाट सुबद्ध असा पाठ मानसांकात आहे; पण घाट बांधण्याचे मुख्य कार्य मानसात लक्ष्मणानेच बरेचसे केले आहे. एकट्या रामाने ही धार अडवलेली नाही. लक्ष्मण रामकीर्ती ध्वजाचा दंडच आहे! व मानसपीयूषात घाट सुबंधु राम = हा पाठ सापडला व तोच सयुक्तिक असल्याने येथे घेतला आहे.

(२) भृगुपति – परशुराम, भृगुवंशश्रेष्ठ, भृगु, जमदग्नी व परशुराम हे तिघेही अत्यन्त क्रोधी होते. भृगूंनी ब्रह्मदेव शंकर यांचा अपमान करून त्यांच्यावरच क्रोध केला; विष्णूच्या वक्षःस्थलावर लाथ मारली! जमदग्नीने आपल्या सुशील पत्नीचा क्षुद्र चुकीसाठी परशुरामाकडून वध करविला. परशुरामाने पृथ्वी एकवीसवेळा निःक्षत्रिय केली. अद्यापही मराठीत जमदग्नी हे विशेषण अती क्रोधी, तिरसट, शीघ्रकोपी पुरुषाला लावले जाते; एवढेच नव्हे तर जमदग्निगोत्राचे पुरुष इतरांच्यापेक्षा अधिक तापट व रागीट असलेले अजूनही बहुधा दिसतात. परशुरामाचा क्रोधच नव्हे तर साधे भृगुपती सुद्धा, सर्वराजे, महाराजे, क्षत्रिय स्त्रिया, सीता इत्यादिकांना किती भयदायक वाटत होते पहा -'बघुनि, महीप सकल संकुचले। श्येन झडपि जणुं लावे लपले (१/२६८/३) हे दुरून दिसल्यावर घडले! 'भृगुपतिवेषा भीषण पाहति। भयविव्हल सब उठले क्ष्मापति॥ हित मानुनि ज्या सहज पाहले। भरले निज दिन तया वाटले॥ ही मोठमोठ्या महीपांची दशा, जेव्हा कोप न आलेले भृगुपती, दिसले तेव्हाची! 'मनी' शोक सीतामातेला' 'भृगुपतिशील पडत कानीं तें' अर्धनिमिष कल्पासम सीते' 'उत्तर देति न सुभीत नृपति । ही विदेही जनकाची दशा!

(३) भृगुपति कोप धार – भृगुपतीचा क्रोध ही सुकीर्ती सरयूची तीव्र धार त्या सभेत "गौर-शरीरि भूति विभ्राजें' पासून प्रविष्ट झाली धनुष्याचे तुकडे मातीत पडलेले पाहताच तिची भयानकता एका एकी एवढी वाढली की 'उलथिन भूमि राज्य तव जोंवर' या प्रमाणे जनकाचे सर्व राज्यच उलटून टाकण्यास तयार झाली. तेव्हा 'सुर मुनि नाग नगर नर नारी। सकल सचिंत सभय मनिं भारी' व जानकीला तर अर्धे निमिष कल्पासारखे वाटू लागले; जनक राजा विदेह! इतके घाबरून गेले की, त्यांना बोलता येईना. तेव्हा रघुवीर रामचंद्रांनी आपल्या 'वर-वाणी' ने घाट बांधण्याचा प्रयत्न केला. 'श्री रघुनाथाने टाकलेली पहिली मोठी शिळा धारेने वाहून नेली (२७१/१-३प.)

(क) धारेची खळखळ फार वाढून ती गर्जना करू लागली की 'बघा राम! जो शिवधनु-भंजक। सम सहस्रबाहु रिपु मामक। व्हावे तेणे नृपां वेगळें ना तर सब नृप जाति मारले'॥३-४॥

(२) आता लक्ष्मणाने मोठ्यामोठ्या कठीण वजनदार शिळा घालण्यास प्रारंभ केला तर अधिकाधिक गर्जना करू लागली. आतापर्यंत ती रेती मातीच्या भुसभुशीत तटावरच आपटत होती; आता लक्ष्मणाने घातलेली शिळा आड येऊ लागल्याने संघर्षणाने सहजच घोर ध्वनी निघू लागला; तो इतका की प्रत्येक शिळा घातली जात असता धार तीवर जोराने आदळू लागली. या दोघांच्या भीषण संघर्षांत 'थरथर कापति पुरनर नारी' व मिथिलापतीही फार घाबरले; तथापी लक्ष्मण आपल्या निर्भय, स्पष्ट, 'वरवाणी'ने कठोर विशाल पाषाण घालीत राहिला; त्यामुळे धारेची आतील शक्ती हळूहळू क्षीण होत चालली; परंतू वाहून नेतां न येण्यासारखे पुष्कळ पाषाण घट्ट बसविले गेल्याने नुसता आवाज व पुष्कळ फेस मात्र अधिक भयानक वाटू लागला इतरांना!

(३) तेव्हा धार वळण घेऊन जिथे मऊ तट दिसेल तिकडे वळून त्यावर आपटू लागली. क्षणात जनकाकडे वळे तो दुसऱ्याक्षणी लक्ष्मणाकडे! पण तो पडला खरा निर्भय रघुवंशी राम सुबंधु! त्याने बिनमुर्वतपणे घाट बांधण्याचा धडाका लावला. तेव्हा ती क्षणात विश्वामित्राकडे, क्षणात रघुवीराकडे, पुन्हा लक्ष्मणाकडे या प्रमाणे वळू लागली. तेव्हा रघुवीराने लक्ष्मणास खुणेने गप्प बसवून घाट पूर्ण करण्याची कामगिरी आपणाकडे घेतली. रामचंद्रांच्या प्रयत्नांनी धारेचा आवाज हळूहळू कमी होऊ लागतो तोच लक्ष्मणाने दुरूनच शिळा बसविण्याचा प्रयत्न मधून मधून चालूच ठेवला.

(४) त्या बरोबर क्रोधधार श्री रघुवीरावर जणू अशी पिसाळली की बोलता सोय नाही! शेवटी रघुवीराने अशी काही करामत व महापुरुषार्थ केला की धार अगदी शांत झाली. एवढेच नव्हे तर घाट बांधून सर्वांना निर्भय व सुखी करणाऱ्या बंधुद्वयाला हात जोडून स्तुती केली तिने व 'क्षमा! क्षमामंदिर दो भ्राते' अशी क्षमा मागून 'वदुनी जयजय रघुकुल केतू'ती 'भृगुपति कोप धार भयखाणि' तपश्चर्या करण्यासाठी वनात निघून गेली; तेव्हा सगळ्यांचा जीव खाली पडला; सर्वांना हर्ष झाला (१/२८५/) तेव्हापासून भृगुनाथ- क्रोध-धारेची भीती कायमची गेली. नाहीतर 'यत्परशूसागर खर - धारां। बुडले

नृप अगणित बहुवारा (ल.ठे.) भार्गव दर्पविमर्दन प्रकरणाचे प्रवचन, विवेचन, या रूपकाधारे करणे फार बहारीचे होईल. (बा. दो. २६७-२८५ अखेर)

(५) सुबंधु – सुबंधु असे लक्ष्मणाला इतरत्रही म्हटले आहे 'करुणासिंधु सुबंधु वच परिसुनि मृदुल विनीत' (२/७२). सुबंधु हा मान लक्ष्मणाला किती योग्य आहे व यथार्थ आहे हे लं. कां. ६१/१ दो ६१ पूर्वार्धापर्यंतचे रामविलाप व प्रलाप पाहिल्याने कळेल. सुबंधु शब्दाची व्याख्याच जणू रघुनाथाने भरतास सांगितली आहे. - 'संकटि करिति सुबंधु सहाया। करचि वारती अशनी-घायां' (२/३०६/८) भरतासही रघुनाथाने सुबंधु म्हटलेच आहे. 'शुचि सुबंधु नहिं भरत समान' (२/२३२/४) असे लक्ष्मणास सांगितले आहे.

संगती – धनुष्यभंग होत नाही असे वाटून व सीता कुवारी राहील परंतू प्रतिज्ञाभंग करणार नाही या जनकाच्या निश्चयामुळे जनकराजा व सर्वजनकपुरी परितप्त झाली होती; तेव्हा 'उठा राम भंगा भवचापा। वारा तात जनक-परितापा' अशी विश्वामित्राज्ञा झाल्यावर रघुवीराने धनुर्भंग करून सर्वांचा परिताप हरण केला. सुकीर्ती शरयूत सर्व लोक संतप्त झालेले असता हा जणू हिमालयातून बर्फ वितळून येणारा शुद्ध, सुशीतल जलाचा महापूरच आला; पण त्यात भृगुपती कोपधारभयखाणी एकाएकी प्रगट झाल्याने सर्व लोक गलित धैर्य झाले होते. ती धार नाहीशी झाली; सुंदर, पक्का, विशाल घाट दोघा बंधूंनी बांधला; त्यामुळे अकाली आलेली ही अतिपरितापाची (Heat Wave) लाट निघून जाताच सर्व लोकांस आता त्या पुराचा पुरेपूर लाभ मिळणार म्हणून आता पुराचे वर्णन करतात –

हिं.- **।सानुज राम बिवाह उछाहू। सो सुभ उमग सुखद सब काहू।।५।।**
।कहत सुनत हरषहिं पुलकाहीं। ते सुकृती मन मुदित नहाही।।६।।

म.- **।राम-विवाहोत्सव भावांसह। सुभग पूर तो सकल-सुखावह ।।५।।**
।श्रवणिं कथनिं हर्षती पुलकती। ते सुकृती मन मुदित मज्जती।।६।।

अर्थ. – भरतादी तिन्ही भावांसह रामचंद्राचा विवाह मंगलोत्सव (यांचे वर्णन हा या सुकीर्ती शरयूला आलेला सुभग व सर्वांना सुख देणारा पूर आहे।।५।। या कथेचे श्रवण कथन करताना ज्यांना हर्ष होतो व जे पुलकित होतात तेच या कीर्ती शरयूत (व तिच्या पुरात) प्रसन्न चित्ताने स्नान करणारे सुकृती (धन्य) होत।।६।।

टीका. चौ. ५ (१). राम विवाह तर धनुष्यभंगानेच झाला होता. 'धनु तुटताचि किं विवाह झाला' (२८६/८). असे विश्वामित्र म्हणाले आहेत. 'सुर किन्नर नर नाग मुनीश्वर। जय जय करिति देति आशीर्वर।। विबुध बधू गाती कल नाचति। वारंवार सुमांजलि वाहति।। महिंपातालिं भरे यश नाका। रामसिते वरि मोडि पिनाका' (२६५/२-६ पहा) असा सर्वत्र आनंदी आनंद भरला असता भृगुपती कोपाने सर्वांच्या आनंदात विर्जण पडले होते. ते विघ्न दूर झाले व दो. २८६ मध्ये विश्वामित्राने जनकराजास

आज्ञा दिली की यथावंश व्यवहार वेदविधीने विवाह करा व दशरथांस निमंत्रण पाठवून कार्यास लागा. दो. २८६/५ पासून रघुवीर विवाह प्रकरणाची प्रस्तावना आहे व २८७/१ पासून उपक्रम आहे.

(क) समग्र रामचरितमानसात या विवाहवर्णना एवढे आनंदाचे व हर्षाचे पूर कोठेच आले नाहीत. विवाह मंगलोत्सव हा जरी रजोगुणी संस्कार व उत्सव असला तरी ती एक आयुष्यातील अत्यंत महत्वाची व विशेष आनंदाची वेळ असते हे आज सुद्धा सर्व देशांत, सर्वधर्मांत पहावयास सापडते; मग दशरथ जनकासारखे व्याही; जगज्जननी सीता व जगज्जनक राम व त्यांचे अंश बंधू यांच्या विवाहोत्सवाचा आनंद 'भुवन चतुर्दश-भर उत्साहू। जनकसुता रघुवीर विवाहू' असा चौदा भुवनांत भरेल यात नवल काय! उत्साह व आनंद इतका वाढला आहे की शुभ शकुन सुद्धा नाचू लागले आहेत. 'ऐकुनि असें शकुनगण नाचे। आज विरंचि अम्हां करि साचे' (३०४/३). वऱ्हाडी व त्यांस सामोरे येणारी मंडळी तर 'आनंदोदधि सांडुनी सीमा जणुं मिळताति' (३०५). देवस्त्रिया, देव वगैरे रूपे पालटून स्त्रीपुरुष समाजात मिसळले आहेत; कामदेव जणू वर-वाजीचे रूप घेऊन रघुवीर वरास नाचवीत आहे. 'जाणेल कोणा कोण कीं कस, राहिना निज शुद्धही॥ आनंदकंद बघून वर आनंदमय उभ लोकही.' होमाच्या वेळी अग्नी मूर्तिमान प्रगट होऊन आहुती घेत आहेत; देव प्रगट होऊन वर-वधूकडून पूजा घेत आहेत; रवी रविकुळाची रीती सांगत आहे; वेद स्वतः वेदविधान सांगत आहेत; अशी सर्वप्रकारे सर्वांस आनंदाची लयलूट झाली आहे. विवाहानंतरच्या मेजवान्या, पाहुणचार, व नंतर वरात अयोध्येत येऊन लग्नकंकण सोडीपर्यंत हा विवाहोत्सव परमानंदाचा पूर अयोध्येत सुद्धा आला आहे. दो. २८५/५ पासून ३५९/२ पर्यंत हा विवाहोत्सव वर्णिला आहे. 'मुदमंगल नित्योत्सवी दिन-रजनी पळताति। अयोध्येत आनंदभर अधिक अधिक अधिकाऽति' (३५९)

ल.ठे. (१) इतके सर्वांग सुंदर, मनोहर, निर्दोष विवाहवर्णन इतर कोणत्याही रामायणात नाही. अन्य ग्रंथातही सापडणे अशक्य वाटते. इतके विस्तृत वर्णन असून पाल्हाळ, पुनरुक्ती, निरसता इत्यादी कोठेच नाही.' कितीही वेळा हे प्रकरण वाचले तरी कंटाळा येणार नाही.

(२) बालकांडाच्या समाप्तिबरोबर रामचरितमानसातील आनंदोत्सवाच्या पुरास एकदम ओहोटी लागते व अयोध्याकांडात करुणरसाच्या नद्या व सागर तयार होतात. उत्तर कांडात राज्यारोहणाचा समय, असे वर्णन करण्यास अनुकूल होता; पण दशरथ राजा नसल्याने व सर्व राण्या वैधव्यदु:खी असल्याने, तेथे उत्सव वर्णन दबलेल्या उत्साहातले आहे. येथे शरयूसुकीर्ती रूपकात बालकाण्ड समाप्तिपर्यंतचा विषय ग्रथित केला आहे.

चौ. ५. चरण दुसरा – सरितांना पावसाळ्यात येणाऱ्या पुरांनी पुष्कळांचे नुकसान होते, गुरेढोरे वाहून जातात, पाणी घाणेरडे, पिण्यासारखे नसते, परंतु गंगा, शरयू वगैरे हिमालयात उगम पावणाऱ्या नद्यांना उन्हाळ्यात पूर येतात त्यामुळे ते पशुपक्षी, वृक्षलता – मनुष्ये इत्यादी सर्वांनाच सुखद असतात. तसाच हा सानुज-रामविवाहोत्सव-रूपी पूर

सर्वांना सुभग=सौभाग्यमंगल, कल्याणदायक व सुखदायक आहे. बालकांडाच्या उपसंहारात फलश्रुती पहा - 'उपवीत लग्नोत्सव सुमंगल गाति सादर ऐकती। वैदेहि राम अनुग्रहें ते सर्वदा सुख पावती ॥छं॥ 'रघुविर-सिता विवाह जे प्रेमें ऐकति गाति। तयां सदा उत्साह मंगलायतन रामयश ॥सो. ३६१॥

संगती – या शरयूपासून सर्वदा सुख-मंगल प्राप्त होण्यास व त्रितापरूपी ग्रीष्मऋतूच्या तापातून सुटण्यास काय केले पाहिजे हे पुढील चौपाईत सांगतात.

चौ. - ६ - (१) उन्हाळ्याचा ताप-दाह व त्याने येणारी ग्लानी, अप्रसन्नता, दुःख इत्यादी नष्ट करण्यास सोपे; बिनखर्चाचे, सर्वांस सुलभ व सुखद साधन म्हणजे नदीच्या सुशीतल जलात पोहणे, डुंबणे व बुड्या मारणे हे आहे. पाणी गार लागते म्हणून नदीत न शिरता काठावर बसून तांब्याने स्नान करील तर ताप नष्ट न होता वारा लागून पडसे, खोकला, न्यूमोनिया, वगैरे रोग होण्याचाच संभव असतो; व तीर्थांत स्नान प्रसन्न मनाने बुडी मारूनच केले पाहिजे. तसेच या सुकीर्ती शरयूच्या जलात बुडी मारून स्नान करीत राहिल्याने त्रिताप नष्ट होऊन परमानंद उत्साह व सर्वश्रेय होईल. असे प्रसन्न चित्ताने स्नान न करता मार्जन किंवा लोट्याने स्नान करतील तर सगुणचरित्राबद्दल संशय, मोहभ्रम महामोहरूपी पडसे, खोकला, ताप, न्युमोनिया, मीनेंजाइटिस्, प्ल्यूरसी वगैरे रोग होण्याचा संभव असतो.

(२) बुडी मारून आनंदाने स्नान करणे, त्या जलात पोहणे म्हणजे कथाश्रवण - कथन करताना चित्तात पुष्कळ हर्ष वाटणे, अंगावर रोमांच, नेत्रांत अश्रू, कंठावरोध, शरीर कंप, घाम येणे ही लक्षणे प्रगट होणे आहे. असे घडू लागले की सुकीर्ती शरयूत बुडी मारून स्नान करता येऊ लागले;

(क) वक्ता गावातील प्रमुख असल्याने तो बुडी मारून स्नान करू लागला की इतरांस श्रोत्यांस तसे करण्याचा धीर व शक्ती हळूहळू येते. अशा वेळीच कोणता श्रोता किती अधिकाराचा आहे हे स्नान करणाऱ्या वक्त्याला सहज ओळखता येते

(ख) श्रोता वक्ता हे दोघेही चांगले बुड्या मारणारे व पोहणारे असले म्हणजे मग या सुकीर्ती शरयूत जलविहार करताना जो परमानंद होतो तो त्यांचा त्यांना समजतो पण त्याचे वर्णन त्यांनाही करता येत नाही.

(३) **मन मुदित मज्जति** – आनंदित मनाने बुडी मारतात, रामप्रेमरसांत मग्न होतात. तीर्थस्नान प्रसन्न मनानेच केले पाहिजे. "सादर सब मज्जती त्रिवेणीं' (१/४४/४) 'हर्षे' करुनि प्रातःस्नाना' (१/४४/८) 'मोदें स्नान करुनि शिवपूजन (२/१०६/६).

(क) तीर्थात जाऊन आदराने, उत्साहाने व आनंदाने विधिपूर्वक स्नान घडण्यास पुण्यसंचय पदरी असावा लागतो; म्हणून येथे म्हटले की या नदीत जे कोणी असे स्नान करतील ते सुकृती पुण्यपुंज धन्य समजावे. 'सुकृती पुण्यवान् धन्यः' (अमरे) असे स्नान घडत नसेल त्यांनी जाणावे की आपल्या पदरी बरेच पाप आहे. 'निष्ठुर कुलिश-कठोरा छाती। हरिचरिता श्रवुनि न हर्षे ती' (१/११३/७). संतमुखाने श्रवण करण्यात दुहेरी फायदा असतो; त्यांच्या नुसत्या दर्शनाने पाप नाश होत जातो; व ते या सुकीर्ती

शरयूतील पाणबुडेच असतात. त्यांची कथनात होणारी आनंदमयस्थिती श्रोत्यांचे चित्त द्रवित करण्यास फारच उपयोगी पडते.

(४) सदा सादर श्रवण करणारे नरनारी मानसाचे अधिकारी सुरवर आहेत असे मानस-रूपकात सांगितले. येथे तसेच स्नान करणाऱ्यास सुकृती म्हटले; म्हणून त्यांच्यापेक्षा हे कमी असा भाव कोणी काढतात. पण असे वाटणे सयुक्तिक नाही. येथे शरयूस्नानाचे अधिकारी सांगावयाचे नसून स्नान करणारांचे लक्षण सांगावयाचे आहे. मानसरूपकात सदा सादर श्रवण करणारे हा अधिकार सांगितला; पण त्याचे लक्षण स्पष्टपणे सांगितले नव्हते, ते येथे स्पष्ट सांगितले.

(२) या असल्या सुकृती लोकांच्या गुणगानाचा अंतर्भाव मानसात आधीच केला आहे. 'सुकृती-साधु नाम गुणगान' याच टीकाकारांनी मानस रूपकात दिलेली उदाहरणेच शरयूरूपक टीकात दिली आहेत.

(क) असा हा भेद दाखवून टीकाकार म्हणतात की मानसात आध्यात्मिक, आधिदैविक अर्थ वगैरे गूढ पुष्कळ आहे, तसे शरयूत नाही. पण रामचरित मानसात असे दोन स्वतंत्र विभाग नाहीत; सर्व ग्रंथालाच रामचरितमानस असे सर्वच म्हणतात. सुर्कीर्ती शरयू व रामचरितमानस हे शब्द भिन्न आहेत इतकेच! मानसाचा प्रचार कसा झाला व होईल हे दार्खविण्यासाठीच शरयूरूपक आहे हे टीकाकारही मान्य करतात. शरयू म्हणजे मानसाचाच प्रचार -प्रसार. मानसातील सर्व गुण तिच्यात येणारच व पाणी तेच आहे. मानस हिमाच्छादित भागात असल्यामुळे तेथे नसणाऱ्या कांही गोष्टी, शरयूच्या तीरावर व तिच्या जलात देशपरिस्थितीमुळे कुठे कुठे पहावयास मिळणारच. पुढील चौपायांत त्या दृष्टीनेच वर्णन केले आहे. मानसाचे रूपक स्पष्ट करताना त्रिपाठींनी आरंभीचे जे वीस प्रश्न दिले आहेत तेच त्यांनी शरयूरूपकात २४ म्हटले व (दुसऱ्या एका पुस्तकांत २६ म्हटले आहेत) यांची विभागणी चार भागांत केली आहे. एकदा वीस प्रश्न म्हणतात, एकदा २४ व एकदा २६ म्हणतात! पण प्रश्न आहेत (२२/ बावीस)

(ख) रामविवाह वर्णनात आध्यात्मिक व आधिदैविक अर्थ नाहीत हे म्हणणे नेत्र असून अंध झालेल्यांचे आहे! फार तर असे म्हणता येईल की ध्वनी, व्यंग्य, गुण, जाती, गूढार्थ, अध्यात्मपर अर्थ, योगपर अर्थ इत्यादीकडे लक्ष न देता नुसत्या वाच्यार्थातच रममाण होणारे श्रोते, वक्ते व टीकाकारच पुष्कळ! पण हे सर्वच ग्रंथाच्या श्रोत्यांत व वक्त्यांत पहावयास सापडणारच.

(ग) शरयूकाठची संतसभा अगदी अलौकिक, अनुपम आहे हे आपण पाहिलेच आहे. संत-भक्त असले वा झाले तरी त्यांस रामचरितमानसातील सर्व गूढरहस्ये समजली किंवा समजतीलच असे नाही. असे गूढार्थ, मर्म, रहस्ये न समजता सुद्धा रामचरित श्रवणाने रामस्वरूप प्राप्ती सहज होईल. पुढील रूपकविवेचन याच दृष्टीने केले आहे.

(३) हे स्नान जे सांगितले ते रामविवाह पुरातले की सर्वच रामचरितातले? हा प्रश्न अव्यवहार्य आहे. ज्याला पूर न आलेल्या नदीच्या पाण्यात बुडी मारता येत नाही तो

पुरात उडी मारूच शकणार नाही. या शरयू-रूपकात अयोध्याकांडापुढील चरित्रभाग वर्णन केलेला नाही. केवळ रामविवाह कथेतच अवगाहन असा अर्थ घेतल्यास मागील चरित्र भाग व पुढील भाग निरर्थक ठरेल. मग सात सोपान निर्माण केले कशाला? व विवाहापुढील व मागील चरित्र वर्णन या रूपकात कशाला? वगैरे अनेक अडचणीचे प्रश्न उत्पन्न होतील. नदीत आलेला पूर एकाच ठिकाणी रहात असता व ते जल पुढल्या भागात जात नाही असा अनुभव व्यवहारात प्रत्यक्ष असता तरच तसे मानावे लागले असते. हे असे प्रश्न ज्यांना सुचतात त्यांना या रूपकातील रस व मानसाचे स्वारस्य समजलेच नाही असे म्हणावे लागते!'

संगती – शरयूत नित्य स्नान करणारे लोक नेहमी असतातच पण नैमित्तिक स्नानाला अयोध्येत पुष्कळ मोठा मेळा भरतो हे मागे रामनवमीच्या निमित्ताने दार्खविले आहे; तसा मोठा समाज या कीर्ती शरयूत कोणता हे आता सांगतील.

हिं.- **।रामतिलक हित मंगल साजा। परब जोग जनु जुरे समाजा ॥७॥**
।काई कुमति केकई केरी। परी जासु फल विपति घनेरी ॥८॥

म.- **।सजिति राम अभिषेक मंगलां। पर्वकाळिं जणुं समाज जमला॥७॥**
।कैकयि कुमति धरे शेवाळहि। जिचे फल पडे विपत्तिजाळहि ॥८॥

अर्थ. – श्रीरामचंद्रांच्या राज्याभिषेकासाठी मंगल-वस्तूंची जी जमवा जमव केली गेली तोच जणू काय या कीर्ती सरयूवर पर्वकाळी जमलेला यात्रेकरूंचा जमाव आहे.॥७॥ कैकयीची दुर्बुद्धी हीच जणू शेवाळ धरली -साजली (नदीच्या घाटादिकांवर) व त्याचा परिणाम म्हणजे नाना प्रकारच्या विपत्तींचे जाळेच कोसळले!॥८॥

टीका. - चौ. ७ (१) रामराज्याभिषेकासाठी केलेल्या तयारीचे वर्णन अयोध्याकांड दो. ६/१ पासून ११/६ पर्यंत आहे.

(क) **मंगला सजिति** – 'औषधि मूल फूल फल पानें। मंगलवस्तु कथिंत अभिधानें॥ चामर चर्म वसन नाना तीं। रोम, पाट, पट अगणित जाती ॥ मणिगण मंगल वस्तु अनेका। ज्या जागिं योग्य भूप- अभिषेका॥ सफल रसाल पूगफळ केळी॥ काया पथिं नगरीं शुभ मेळी। रचा मंजु मणि-चौक सुचारू। ध्वज पताक तोरण कलश सजा नाग रथ वाजि' (२/६/२-दोहा). 'धामधूम पुरिं राजनिवासीं। 'प्रमुदित पुरनर नारि सब सजिति सुमंगल सारिं। प्रविशति कोणी निर्घाति जन दाटी राजद्वारिं' (२/२३/) हीच जणू मोठी यात्रा दुर्लभ अशा पर्वकाळी जमली आहे.

(२) **पर्वकाळ** – अष्टमी, चतुर्दशी, पौर्णिमा अमावास्या, व प्रत्येक महिन्यांतील संक्रान्त ही सामान्य पर्वे आहेत. या वेळी मेळा-यात्रा फार जमत नाही.

(क) सोमवती अमावास्या, चंद्रग्रहण, सूर्यग्रहण, अर्धोदय, महोदय, गजच्छाया, गोविंदद्वादशी, कपिलाषष्ठी ही नैमित्तिक पर्वे होत. यांत गोविंदद्वादशी व कपिला षष्ठी ही फार दुर्लभ पर्वे आहेत. म्हणून रामराज्याभिषेक हे कपिलाषष्ठीच्या पर्वासारखे फार दुर्लभ पर्व

समजण्यास हरकत नाही. येथे कोणते पर्व उद्दिष्ट आहे याविषयी तर्क करून काही हाती लागणार नाही; आणि म्हणूनच येथे रूपक किंवा उपमालंकार न वापरता उत्प्रेक्षा केली आहे.

(क) मोठमोठ्या नद्यांना प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्रात अनेक घाट असतात; त्यामुळे ते सर्व नेहमी वापरले जातात असे नाही. त्या घाटावर धूळ व पाणी यांच्या योगाने शेवाळ वाढते व निसरडे होते. तसेच नदीच्या पात्रातही जेथे पुष्कळ पाणी नसते व कोरडी भूमीही नसते तेथेही शेवाळ धरून बुळबुळीत झालेले असते. पर्वकाळचे स्नान वेळेवर साधण्यासाठी लोकांची धावाधाव चालते, फार गर्दी असते व त्या शेवाळीवर पाय घसरून पुष्कळ पडतात; कोणी वाहून जातात, कोणी चिरडले जातात. कोणी मरतात; कोणाची कोणाला दाद नसते. जो तो घाईत व उत्साहात असतो, असे या कीर्ती शरयूत काय आहे ते पुढील चौपाईत सांगतात.

चौ. ८ (१) कैकयीला जी दुर्बुद्धी - कुमती झाली तीच या कीर्ती शरयूच्या काठी शेवाळ आहे. दशरथराजा उत्सवाच्या आनंदात मग्न असल्याने त्यांना ही शेवाळ दिसली नाही; ओळखता आली नाही व त्यामुळे त्यांची फसगत झाली व ते सपशेल तोंडघशी पडले; भाव हा की कुमतीतून उत्पन्न झालेले कपट ओळखता न आल्याने कैकयीच्या बाह्य देखाव्यावर व पूर्वानुभवांवर विश्वास बसला; व विश्वासघात झाला. यामुळे पुढे किती आपत्ती कोसळल्या हे येथे स्पष्ट करून दाखविण्याची आवश्यकता नाही.

(क) नदीकिनाऱ्याला वाजणारी शेवाळ, हिरवट, गोंडस, कोमल व अगदी लुसलुशीत दिसते व तेथे निसरडे असेल अशी कल्पना सहजासहजी येत नाही. ज्याला कधी दुर्बुद्धी होत नाही; जो सज्जन आहे असा पूर्वीचा चांगला अनुभव असतो; त्याला अकस्मात दुर्दैवानें दुर्बुद्धी झाली तर चतुर, व्यवहारकुशल माणसास सुद्धा चटकन ओळखता येत नाही. कुमती आली की विपत्तींची मालिका यायचीच. 'सुमति तिथें संपत्ती नाना। कुमति तिथें किं विपत्ति निदानां' (५/४०/६)

शंका — मानसरूपकात शेवाळ, काक, बक नसता व तेच पाणी शरयूत वहात असता त्यांची उत्पत्ती येथे कशी झाली? मानसात खरोखरच शेवाळ व काक बक नाहीत. शरयूत प्रत्यक्ष दिसतात. हा स्थानभेदाचा परिणाम आहे. शरयूकिनाऱ्याला हल्लीही कुठे कुठे शेवाळ असते.

(क) तुलसीमानसात या गोष्टी नाहीत, याचा अर्थ असा नव्हे की तुलसी मानसात रामवनवासादी कथा नाहीत. जे कोणी मानसातील छोटी छोटी संदर्भवचने सतत दृष्टिक्षेपात ठेऊन मानसाचे अवगाहन करतील त्यांस कैकयी. रावण, सती, गरुड इत्यादी सर्व निर्दोष दिसतात; व असे ठरण्यास सिद्धान्तभूत वचने मानसात गुप्तखणांच्या कळी सारखी पुष्कळ आहेत. 'राम करूं इच्छिति तें घडतें। कोणि नसे जो करी उलटतें' 'प्रेरक हृदिं रघुवंशविभूषण' 'तात न कैकयि दोषि, गत गिरा मतिस फिरवून' (२/२०६) 'हेही भलें म्हणेना कोणी'

(ख) रामावतारात काय काय गोष्टी कोणा कोणाकडून घडावयाच्या हे रामावतारापूर्वी लाखो वर्षे, नव्हे कित्येक युगे आधी ठरलेले असते ही गोष्ट मानसात त्रिवार दाखविली आहे. पण ती किती वाचकांच्या व वक्त्यांच्या लक्षात असते? 'तै कृत कार्हिं राम रूचि बघुनी, (२/२१८/३) हे देवगुरु बृहस्पतीचे वाक्य सर्व देव, शारदा, मंथरा, कैकयी इत्यादी सर्वांना पूर्ण निर्दोष ठरविणारे न्यायपत्र आहे. हे किती जणांच्या लक्षात आहे? व असते?

(ग) केवळ भौतिक दृष्टीने पाहणारांस शारदा, मंथरा, कैकयी, इंद्रादिदेव, दशरथ, रावण इत्यादी दोषार्ह दिसतात पण तु. दासांसारखे जे कोणी आधिदैविक प्रकाशात बघतात त्यांस यांपैकी कोणाचाच दोष दिसत नाही; म्हणून तु.दासांच्या मानसात शेवाळ, काक, बक इ. नाहीत; त्यांच्या मानसात प्रत्येक गोष्ट 'रामकरूं इच्छिति तें घडतें। कोणि नसे जो करी उलटतें' या एका ध्रुवताऱ्याशी संबंधित असते. 'रामचरितमानस की नींव' (रामचरिमानसाचा पाया, हा प्रज्ञानानंदाचा मा. मणि मासिकांतील लेख पहावा) शेवाळ धरण्यास मळाची जरूर असते. ज्यांच्या मानसात मळ नाही त्यांच्या मानसात शेवाळ, कावळे बगळे असत नाहीत. या चौपाईने दशरथनिधनापर्यंतचा अयोध्याकांड पूर्वार्ध सुचविला आहे. आता विपत्ती शमनोपाय व काक बक यांचा उल्लेख करतील.

हिं.दो.- ।समन अमित उतपात सब भरत चरित जप जाग।
।कलि अघ खल अवगुन कथन ते जलमल बग काग ।।४१।।

म.दो.- ।शमन अमित उत्पात सब भरत चरित जप याग।
।कलि अघ खल अवगुण कथन ते जलमल बक काग।।४१।।

अर्थ. – अमित उत्पातांचे शमन करणारे भरताचे सर्व चरित्र च जप याग इत्यादी आहे. कली, कलीची व खलांची पापे व अवगुण यांचे वर्णन हे सुकीर्ती शरयूंतील बगळे व कावळे होत।।

टीका. दो. ४१ (१) उत्पात – आकस्मिक, दैवी, संकटे, विपत्ती, उपद्रव. चरित- वागणूक, सुशील, सुस्वभाव.

(क) घाटावर, नदीच्या किनाऱ्याला अल्प जलाश्रयाला जशी एक प्रकारची शेवाळ वाढते; त्याप्रमाणेच नदीच्या प्रवाहांतही एका निराळ्या प्रकारची शेवाळ धरते; ती मोठमोठ्या लांब लतासारखी हिरव्यागार रंगाची, हिरव्या वस्त्रांच्या लांब रुंद चिंध्यासारखी पाण्यातच वाढून पाण्यातच तरंगत, लांब लांब वाढत राहते. यामुळे मोठी जाळींच बनतात व लोक त्यांत गुंतून पडतात. पाण्यात तसे होऊ नये म्हणून कोणी सच्छील, परोपकारी, निस्वार्थी, उदार पुरुष, काठाजवळचीं व पाण्यातली इत्यादी सर्व शेवाळ काढून टाकतात, व आणखी अपघात होऊ देत नाहीत. त्या प्रमाणेच भरताने आपले बंधुप्रेम, प्रजावात्सल्य, निस्पृहता, निस्वार्थता, परमवैराग्य इत्यादी उत्तमोत्तम सुशील गुणांनी, कैकयीची कुमतिरूपी शेवाळ काढून टाकली. तिलाही कृतकर्माचा पोटभर पश्चात्ताप झालेला आहे. 'बघुनि सरल

सीते दो भावां। राणिस कुटिल पुरा पस्तावा॥ अवनि-यमां मागत कैकेई। महि न ठाव, विधि मरण न देई॥ (२/२५२/५-६) ग्लानि-गलित कुटिला कैकेई। सांगे कोणा दूषण देई? (२/२७३/१) कोणाच्या जवळ तोंड उघडून आपली पश्चात्ताप दग्ध दयनीय स्थिती सांगून दुःखभार कमी करावा तर ते सुद्धा कैकईला अशक्य झाले. भरताने तर कैकईला आई म्हणून हाक मारणे सुद्धा सोडले. सीता व राम या शिवाय तिच्याशी प्रेमाने बोलणारे कोणी राहिले नाही. कैकयीच्या उत्तरजीवनाचे चित्र रेखाटण्यास दुःखाला सुद्धा दुःख होईल! पाषाणहृदयी कवीच ते करू शकेल.

(२) **भरतचरित** – वसिष्ठांनी पाठविलेले दूत भरतास भेटल्यापासून किंवा किंचित् तत्पूर्वी भरतचरित्रास प्रारंभ होतो. 'अयोध्येंत जै अनर्थ चाले। तैंहुनि कुशकुन भरता झाले.' १५७/५ पासून अयोध्याकाण्ड समाप्तिपर्यंत मुख्यतः भरत चरित्रच आहे. कोणाही भक्ताचे चरित्र भगवच्चरित्राशी एकरूप झालेले असते हे विसरून भागणार नाही.

(क) 'सहज सत्य वंदु साक्षी शंकर। भरत राहि महि तुम्हिं राखा तर' 'मिटे पाप संसार सब, अखिल अमंगल नाश। लोकिं सुयश, परलोकीं सुख स्मरतां तव नामास' असे श्रीरघुनाथानेच म्हटले आहे. भरतचरित्राची फलश्रुती अयोध्याकाण्डाच्या शेवटच्या दोह्यात सविस्तर दिली आहे, ती पहावी.

(३) जप, याग – याचा अर्थ जपयज्ञ असा कोणी करतात; पण तो येथे अयोग्य आहे. जप व याग (होम, यज्ञ) असा करणे योग्य आहे. भयसूचक चिन्हांवरून पुढील अरिष्ट टाळण्यासाठी भरत, वसिष्ठ संमतीने होमहवन करीत असत असा उल्लेख मानसात दुसरा नसला तरी इतर रामायणांत सापडतो तो लं.कां. दो. ५८ च्या टीकेत दिला आहे. सुमित्रेला स्वप्न पडले की रामचंद्रांचा हात गळून पडला. तिने कौसल्येला सांगितले व तिने वसिष्ठांच्या कानांवर घातले. त्यांनी स्वप्नाचा अर्थ जाणून विघ्न निरसनासाठी भरताकडून एक यज्ञ करविला. याची पूर्णाहुती होते न होते तोच अयोध्येवरून हनुमान द्रोणाद्री घेऊन जाताना भरतास दिसले; व न ओळखल्याने राक्षस समजून एक फलहीन बाण मारला व पाडले.

(क) हनुमान चालीसा व मानसनवाहपारायणात सुद्धा हवनाची परंपरा साधूंच्या आखाड्यात व परंपरेत अद्याप चालू आहे. एका छापील रामचरित मानसाच्या प्रस्तावनेत 'ओं नमो नारायणाय मंत्र भनीजे। तीन आहुती होम करीजे' काशी (विश्वेश्वर प्रेस-प्रत) परमपूज्य बाबा गंगादास नित्यनियमाने हवन करीत असत व शिवाय नैमित्तिकही करीत.

उत्तरार्ध – 'कलि अघ खल अवगुण कथन ते जलमल बक काग' याचा अर्थ, कलि = जलमल; अघ = बक, व खल अवगुण = काक असा व इतर अनेक प्रकारे टीकाकार घेतात व आपापल्या मताला पोषक तेवढीच वचने आधारास घेतात; व यथासंख्य अलंकार सिद्ध करण्याचा अट्टाहास करतात; पण तो चुकीचा आहे.

(१) अघअवगुण-धन-धनी धनेश्वर' (१/४/५) 'खल अघ-अगुण... पयोधिच ठाव न' (१/६/१) या मागल्या वचनांत खलानांच अघ व अवगुण यांचे सागर, अघ-अवगुण-

रूपी धनाचे कुबेर असे स्पष्ट म्हटले आहे. तसेच 'मी खल-मल संकुलमति' (७/१०५) 'सुरद्रोहि खल मलिन सतत हा' (६/११०/९). या वचनावरून हे ठरले की मल, अवगुण व अघ या तिघांचा संबंध खलाशी उपक्रमोपसंहारात जोडला आहे; मल- कलुष- पाप-अघ. 'ते नर पामर पापमय' (७/३९/) 'निर्दय कपटी कुटिल मलायन' अवगुणसिंधु मंदमति कामी' (७/४९) हें रामचंद्रांनी केलेल्या खल स्वभाव वर्णनात उत्तर कांडात आहे.

(क) 'व्यालारी! कलिकाल हा अघ-अवगुण-आगार' (७/१०२) 'युग कलियुग मलमूल' (७/९६) 'कलिकेवल मल मूल मलीनहि पापपयोनिधि' (१/२७/४). 'कलि कपटनिधानू' कपट हा अवगुण आहे. याप्रमाणें उपक्रम व उपसंहार यांत कलीला सुद्धा मलीन, व अवगुण - मूल म्हटले आहे. यामुळेच कलियुगात खलवृंद पुष्कळ होतील असे खल वर्णनात उत्तर (दो.४०) कांडात म्हटले आहे. यावरून ठरले की अघ व अवगुण हे शब्द कली व खल या दोघांहिकडे घेणे जरूर आहे.

(२) ल.टे. - कली हा जलमल आहे. तो मलमूल, मलीन आहे; हे वर दाखविले आहे. मलीन झालेले जल शेवाळ व जीव जंतू उत्पन्न करते. त्यांस खाण्याकरता बेडूक वगैरे चिखल प्रिय असलेले जलचर तेथे येतात; व त्यांना खाणारे म्हणजे या जीवजंतूवर पुष्ट होणारे बगळे कावळेही जमतात.

(क) हृदय मलीन झाले की पापे घडतात; म्हणूनच मलाला काही ठिकाणी पाप म्हटले आहे. पापे करता करता अनेक अवगुण जडतात. असा हा कारण - कार्य संबंध आहे. पुष्कळ पापे व पुष्कळ अवगुण हे खलाचे लक्षण आहे. खलांत दोन प्रकार आहेत, एक काक व एक बक; काक क्रूर, कर्कश, मलीन, छिद्रान्वेषी; आणि बक दांभिक, कपटी, कुटिल, पाखंडी. एक उघड उघड खलता करणारे व दुसरे गुप्तपणे करणारे. जलमल हे जसे बक काकांच्या पोषणाचे व वृद्धीचे साधन आहे, तसे कलियुग हे अघ व अवगुण यांचे पोषण व संवर्धन करणारे आहे; हा अहे ध्वनितार्थ! वाच्यार्थ असा - कलिवर्णन हे जलमल वर्णन आहे आणि कलीची व खलांची पापे व अवगुण यांचे वर्णन हे बगळे, कावळे होत.

(३) हे वर्णन उत्तर कांडात आहे असे बहुतेक टीकाकार म्हणतात. कलियुगाचे स्वतंत्र विस्तृत वर्णन उत्तरकाण्ड उत्तरार्धात आहे; आणि खलांचे स्वतंत्र वर्णन बालकाण्डारंभी व उत्तर-कांड पूर्वार्धात आहे. त्यांतील बालकांडातील खलवर्णन हा रामचरित्राचा भाग नाही असे जे म्हणतील त्यांस हे मान्य करावे लागेल की उत्तरकांडातील कलिवर्णन रामचरित्राचा भाग नाही, कारण की ते कलिवर्णन परिशिष्ट वजा भागात आहे. कलिवर्णन व खलवर्णन प्रत्येक कांडात आहे; पण 'ज्ञाननयनिं निरखत मानी मन' हे तितकेच खरे आहे. प्रस्तावनेत 'कलिस्वभाव' व 'मानसात संतप्रशंसा व खलनिंदा' ही प्रकरणे पहावी.

वि.सू. - येथे शरयूरूपक संपले असे मानणे योग्य आहे; कारण पुढील षड्ऋतु रूपक शरयू रूपकाचे अंग मानल्यात त्यात शिवउमाविवाह, रामविवाह, रामवनगमन हे याच

रूपकांत येऊन गेलेले विषय पुन्हा आले असल्याने पुनरुक्ती दोष होतो आणि पुढील एक चौपाई सोडून अन्यत्र कोठे काहीच साम्य शरयूनदीशी दाखविलेले नाही.

(क) रामकथेचे क्रमशः अगदी संक्षिप्त वर्णन करणे हा हेतूच नव्हता; व रामचंद्रचरित्र सांगतो -अशी प्रतिज्ञाही या रूपकापूर्वी केलेली नाही; आणि भक्तिगंगेला आधीच रामस्वरूपसिंधुपर्यंत नेऊन पोचविली आहे; त्यामुळे अयोध्याकांड समाप्तीपर्यंत विविधप्रकारे शरयू नदीशी साम्य दाखविल्यावर रूपकाची समाप्ती केली.

(ख) अयोध्येतील लोकांना रामप्राप्ती उत्तर कांडात झाली आहे. तेथपर्यंतचा राहिलेला विषय ज्यांना पाहिजेच असेल, त्यांस तो पुढील रूपकात मागील सिंहावलोकनासह मिळेल.

(ग) पुढे कीर्ती शरयूची श्रेष्ठता शरयूपेक्षा अधिक आहे हे स्पष्ट दाखविले असल्याने, साम्यरूपक येथे समाप्त झाले असे म्हणणेच योग्य आहे.

सुकीर्ती शरयू व शरयू नदी यांच्या साम्याची तुलना.

सुकीर्ती - शरयू	अनुक्रम	शरयू नदी
तुलसीमानसातून उगम	१	मानस सरोवरातून उगम
नाम शरयू-सरयू	२	नाम शरयू-सरयू
सुमंगलमूल	३	सुमंगल मूला
लोकमत व वेदमत (किनारे)	४	दोन किनारे
नदी पुनीत सुमानस-नन्दिनि	५	नदी पुनीत-सुमानस नन्दिनि
कलिमल-मूल निकंदिनिं	६	तृणतरुमूलनिकन्दिनि.
त्रिविधा श्रोतृसमाज युग तीरीं	७	पुर ग्राम नगर युगतीरिं
संतसभा अनुपम, सुमंगल मूलि	८	अवध (अयोध्या) अनुपम सुमंगलमूल
रामभक्ति सुर-सरिते मिळते	९	सुर-सरिते मिळते
सानुजरामसमर यश पावन (शोण)	१०	मिळे महानद शोण सुशोभन (सुरसरिते)
सुविरति-विचारांमधे भक्ति शोभते	११	शरयू - शोणमध्ये गंगा शोभते
रामस्वरूपाप्रत जाते	१२	सागराप्रत जाते
मधिं मधिं कथा विचित्र विभाग	१३	तीरीं वन बागा वाटिका
जें वऱ्हाड शिव-उमा विवाही	१४	ते जलचर
१ अर्थ		रमापति-लक्ष्मीपति विष्णू
२ धर्म नक्र	१५	धर्मराज, यमधर्म
३ काम		कामदेव (अनंग)
४ मोक्ष		जनार्दन - मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात्
५-६ ज्ञानविज्ञान - ग्राह	१६	सूर्य-'यज्ज्ञानार्कें भवनिशि नासे'
७ शृंगार } शृंगारादिरस स्वर्ण	१७	लक्ष्मी आदि देवस्त्रिया.
८ वीर } मीन आहेत	-	मुख्य विष्णू, इंद्र व देव सैन्य.
९ करुणा	-	वरुण

१०-१३	अद्भुत रौद्र, भयानक, बीभत्स		निरनिराळे शिवगण.
१४	हास्य		विष्णुवचन ऐकून देवाना आले आहे.
१५	शान्त		स्वतः शिवाच्या ठिकाणी शृंगाराशिवाय सर्व रस त्यावेळी आहेत. टी.प.
१६-१७	जप तप (शंख, जळवा)	१८,१९	ब्रह्मदेव.
१८	योग (घोरपड)	२०	मरुत (प्राणनिरोध)
१९	विराग (कासव)	२१	वायु असक्तो वायुवच्चरेत्.

अर्थादी पुरुषार्थ, नवरस, ज्ञानविज्ञान, जप, तप, योग व विराग हे सात वर्ग आहेत. या सर्वांत मिळून १९ प्रकार आहेत.

रघुवर जन्मिं मोद अभिनंदन	२२	ते आवर्त, वीचि, सुंदरपण.
बाल चरित चौ-बंधुकृत	२३	वनज विपुल बहुरंग.
नृपराज्ञी	२४	मधुकर
सुकृती परिजन	२५	वारिविहंग.
सितास्वयंवर कथा मनोहर	२६	व्याप्तनदीमधिं ती छबि सुंदर.
पटुप्रश्न	२७	नौका-नावा.
पटु सविवेक-उतरें	२८	नाविक
अनुकथन - परस्पर	२९	पथिक समाज
भृगुपति कोप भयंकर	३०	घोर धार नदीची.
लक्ष्मण राम-वर वाणी	३१	घाट
सानुज-राम. विवाहोत्सव	३२	सुभग पूर सकलां सु[illegible]क.
श्रवणिं कथनिं हर्षती पुलकती	३३	ते सुकृती मन मुदित मज्जती.
सजिति राम-अभिषेक मंगला	३४	पर्वकाळिं तो समाज जमला
कैकइ-कुमति	३५	शेवाळ धरते-
विपत्ति विशाल हे फळ	३६	लोक पडतात हे फळ.
भरत चरित	३७	जप याग
कलि अघ खल अवगुण कथन	३८	जलमल बक काक.

संगती -- पुढील सहा चौपायात कीर्ती सरितेतील ऋतूचे वर्णन करून त्यांत मात्र सर्व रामचरित्र थोडक्यात ओवून ठेवणार आहेत. तसेच कीर्ती सरितेचे श्रेष्ठत्व दाखविण्यास प्रारंभ करणार आहेत. आतापर्यंत या काव्य मुक्ताफळात रामकथेचा धागा मोठ्या युक्तीने चार पाच वेळा भरून ठेवला आहे.

हिं.- ।कीरति सरित छहूँ रितु रूरी । समय सुहावनि पावनि भूरी ॥१॥
।हिम हिमसैलसुता-सिव ब्याहू।सिसिर सुखद प्रभु जनम उछाहू ॥२॥
म.- ।कीर्ति सरित साहीं ऋतुं सुंदर । समयिं सुशोभन पावन बहुतर ॥१॥
।हिम हिम-गिरिजा - शंभु विवाहू । शिशिर सुखद हरि-जन्मोत्साहू ॥२॥

अर्थ. – ही कीर्ती-सरिता साही ऋतूंत सुंदर असते व विशेष समयी ही विशेष सुंदर व फार पावन करणारी आहे. ॥१॥ हिमालय (हिम-गिरी) कन्या पार्वती व शंकर यांचा विवाह हा हेमंत (हिम) ऋतू होय व हरी (राम, प्रभू) जन्माचा उत्सव (उत्साह) हा सुखद शिशिर ऋतू होय ॥२॥

टीका. - चौ. १ - (१) 'कीर्ती सरित साहीं ऋतुं सुंदर' – सरित-सरिता- शब्द मानसात समुद्रगामी नद्यांना मुख्यत्वे करून वापरला आहे. 'सरिता जल जलनिधि मधिं जाऊनि । होइ अचल' (४।१४।८) कोणतीही नदी साही ऋतूंत सुंदर असू शकत नाही. पण ही रामसुकीर्ती सरिता साही म्हणजे सहाही ऋतूंत सुंदर असते. सुंदर=चित्तद्रावक वा आदरणीय. शिव-उमा विवाह हा हेमंत ऋतू सुंदर आहे. हरी (राम) जन्मोत्सव हा शिशिर ऋतू सुंदर, रामविवाह समाज हा वसंत ऋतू सुंदर; रामवनगमन हा ग्रीष्म ऋतू सुंदर, 'राम गमन वनिं शोभन कथिलें' (२।१४२।४) घोर निशाचर रणकंदन हा वर्षा ऋतू सुंदर; कारण हा 'सुरकुलशालि सुमंगलकारी' आहे. व रामराज्य हा शरद् ऋतू सुंदर आहे. असे हे सर्वच ऋतू कीर्तिसरितेत सुंदर आहेत. भाव हा की रामसुकीर्तीचे सौंदर्य कोणत्याही या सहा ऋतूंत कमी होत नाही. इतर नद्यांतील जलाचे सौंदर्य सर्व ऋतूंत सर्वत्र सुंदर नसते. हे एक श्रेष्ठत्व दाखविले.

(२) शरयूनदी सदा पावन आहे व पर्वकाळी तिचे पावनत्व विशेष असते. तसेच या कीर्ती सरयूचे पावनत्व सुद्धा विशेष समयी विशेष आहे. जसे भरतचरित्र विशेष पावन व अधिक सुंदर. लक्ष्मण गीता, रामगीता इत्यादी ११ गीता. अत्रिस्तुती, हनुमानरामसंवाद (सुं.कां.) उत्तर कांडातील रामराज्याभिषेक असे विशेष प्रसंग विशेष पावन व विशेष सुंदर आहेत. प्रत्येक कांडात व प्रत्येक कीर्ती सरिता ऋतूत असे वैशिष्ट्य दिसेल.

(३) या सहा ऋतूंचे पावनत्व व मंगलकारित्व मानसातच वर्णिले आहे. संपूर्ण रामायण रामयश असल्याने सदा सर्वकाळ पावन आहेच पण विशेष प्रसंगांचे विशेष फल सांगितले आहे.

(क) उमाशंभुविवाह – हेमन्तऋतूंतील विशेष सुखदता - 'कल्याणकार्यिं विवाहमंगलिं सर्वदा सुख पावती' (१।१०३।छं)

(ख) हरी (प्रभु) जन्म – या चरिता गाती हरिपदिं जाती ते न पडति भवकूपां (१।१९९।छं.४)

(ग) रामविवाह – तयां सदा उत्साह मंगलायतन रामयश' (१।३६१) याप्रमाणे बालकांडातील ऋतू संपले. हे सहा महिने (इकडील कार्तिक १५ पासून वैशाख १५) अधिक लवकर जातातसे वाटते. कारण की मुख्य मंगल कार्ये, बऱ्याचशा जत्रा, उरुस याच सहा महिन्यांत असतात. ज्येष्ठ आषाढात होणाऱ्या मंगलकार्यांत उन्हाळ्याचा

भयंकर त्रास व पावसाची भीती; दिवस फार मोठे जाता जात नाहीत. या तीन ऋतूंचे वर्णन चार चरणांत केले.
(४) रामवनगमन – ग्रीष्मऋतू, 'ज्या स्वप्निंहि कधिं आज मनीं जर। पथिक बंधु सीता दिसती तर ॥ रामधामपथ तयास फावे। जो कोणी मुनि विरळा पावे। (२।१२४।१-२). अयोध्याकांड दोहा १४२ पर्यंत रामवनगमन (मुख्यतः) आहे. उपांग दो. ३२६ पर्यंत. एकूण दोहे ३२६ - व अरण्य कांडातील शूर्पणखागमनापर्यंतचे १६=३४२ या ऋतूंचे आहेत.
(५) घोरनिशाचर युद्ध – वर्षाऋतू – हा काळ माणसास अधिक कंटाळवाणा वाटतो. पावसाच्या झडीमुळे; नित्याचे व्यवहार सुरळीत, सुखाने, वेळच्यावेळी करणे जड जाते. अरण्याकांड दो १७ पासून लंका कांड दो. १०९ समाप्तीपर्यंत म्हणजे सुमारे २२९ दोहे हा ऋतू व्यापून आहे; पण हा ऋतू ग्रीष्म ऋतू एवढा कंटाळवाणा वाटत नाही. ग्रीष्म सर्वात जास्त मोठा वाटतो तसेच येथील ग्रीष्माचे ३४२ दोहे आहेत; या वर्षाऋतूची फलश्रुती 'विजय विवेक विभूति त्या नित्य देति भगवान' (६।१२०). वर्षा ऋतुमुळेच धान्यादी विभूती मिळते.
(६) रामराज्य-शरदऋतू. ५१ दोहेच! हा सर्वांत सर्व बाजूंनी सुखद असतो; केव्हाच निघून जातो. दिवाळी दसरा असे मोठ्या आनंदाचे सण यातच!
शंका. – वर्षाऋतूत सुद्धा पावनत्व कसे वर्णन केले? वर्षाऋतूत तर नद्या अपावन असतात! हे काही अंशी खरे मानले तरी कीर्ती सरिता कधीच अपावन नसते हे तिचे अलौकिकत्व आहे. शिवाय महानद्यांना तो दोष नाही. तीरवासी लोकांना नाही. 'सिंहकर्कटयो र्मध्ये सर्वानद्यो रजस्वला! तासु स्नानं न कुर्वन्ति वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥ नदीषु मातृतुल्यासु रजोदोषो न विद्यते' (कृत्यशिरोमणि) 'न दुष्येत्तीर वासिनाम्'
चौ. २ - (१) येथे ऋतूंचे वर्णन हेमन्तापासून सुरू केले? सरळ व साधे उत्तर हे की तु. दास जे रामचरित सांगणार आहेत त्याचा आरंभ शिवपार्वती विवाहापासून होतो.
(क) शंकरांच्या मानसातील रामचरित त्यांच्याच मुखाने प्रत्यक्ष बाहेर पडण्यास पार्वती कारण झाली. त्याचे कारण तिला सतीजन्मात रामचंद्रांना पाहून झालेला मोह. रामायण कथेचा प्रारंभ सती मोह प्रकरणानेच होतो.
(ख) पार्वतीशी विवाह करण्यास शंकर तयार झाले त्याचे कारण, रामावतार समाप्तीनंतर, रामचंद्रांनी साक्षात प्रगट होऊन शंकरांस आज्ञा वजा विनंती केली हेच आहे. 'राम शिवा बहुधा समजावति। जन्मकथा पार्वतिची सांगति ॥ स्नेह मजवरी जर शिवा! जाउनि गिरिजे उद्वहा; हे मी मागत, द्याच' (१।७६).
(२) त्यावेळी वर्षारंभ मार्गशीर्ष महिन्यापासून होत होता हे महाभारतादी ग्रंथांवरून सिद्ध झालेले आहे. 'मासानां मार्गशीर्षोऽस्मि' (भ.गी.)
(क) अमर कोषात ऋतूंची व मासांची गणना मार्गशीर्षापासूनच केली आहे. 'द्वौ द्वौ मार्गादि मासो स्याद् ऋतुः (कालवर्ग ४) 'षडभी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात्' (कालवर्ग १३)

(ख) प्रचलित ऋतूंचा क्रम चैत्रादिमासापासून गणला जातो. त्या पद्धतीप्रमाणे ऋतूंचे वसंतापासून वर्णन अरण्य दो.४४ मध्ये आहे.
(३) या विवाहाला हेमन्ताचीच उपमा का दिली? मार्गशीर्ष पौष हेमन्त ऋतू. या ऋतूत फार थंडी पडते. पार्वती हिमालयाची कन्या, हिमालय बर्फाच्छादित. हिम=बर्फ=शीत, या हिम शब्दापासूनच हेमन्त शब्द झाला आहे. हेमन्त व हिमवन्त यात उच्चार साम्य सुद्धा पुष्कळ! शंकर कैलासावर राहणारे! तो पर्वतही बर्फाच्छादित. बर्फाच्छादित पर्वतशिखरावर नंगे रहात असून मस्तकावर गंगा व चंद्र! असे संबंध जिथे आहेत, त्यांचा विवाह कमी थंडीच्या दिवसात करून त्यांस सुखद कसा होईल? त्यांत भगवंताची विभूती मार्गशीर्ष महिना हे व्यावहारिक औचित्य दृष्ट्या कारण आहे.
ल.ठे. – हिम ऋतू. हेमंत कामीजनांना फार सुखद असतो असे जे टीकाकारांचे म्हणणे ते अगदी विसंगत आहे. असे जर असते तर काम- देवाला आपला प्रभाव पाडण्यासाठी प्रत्येक वेळी वसंत का निर्माण करावा लागला असता? 'वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोपवनरथः' (सौं. लहरी). वसंत हा कामदेवाचा सामंत आहे.
चौ. १ चरण दुसरा – शिशिर सुखद हरिजन्मोत्साहू - माघ-फाल्गुन हे दोन महिने म्हणजे शिशिर ऋतू. रामचंद्रांचा जन्म चैत्रात झाला असून येथे असे कसे म्हटले? हे ऋतू या संसृतिकालचक्रातील नसून, संसृतिचक्राचा अंत करणाऱ्या रामसुकीर्ती शरयूंतील हे अलौकिक ऋतू आहेत, एवढे लक्षात असावे. आता साम्य पहा - हेमंत ऋतूतील थंडीच्या त्रासाने सर्व लोक त्रस्त होऊन मकर संक्रांत केव्हा एकदा होईल याची आतुरतेने वाट पहात असतात. त्याप्रमाणेच रावणादिकांच्या अत्याचारांनी देवांच्या दातखिळ्या बसल्या होत्या व अशा स्थितीत ते मेरु पर्वताच्या गुहांत लपून बसले होते. थंडीचा कडाका पडला म्हणजे तपोवनात राहणारे मुनी, तपस्वी पटापट मरतात, त्या प्रमाणे हजारो मुनींचा विनाश खरदूषणादी राक्षसांनी केला होता. थंडीच्या कडाक्यात नित्याच्या क्रिया करणे जसे फार कठीण जाते तशा विश्वामित्रादिऋषींच्या यज्ञयागादी क्रिया त्या राक्षसांच्या हिमपाताने बंद पडल्या होत्या.
(२) माघ महिना उगवला म्हणजे जशी आशा वाटू लागते की आता थंडीचा त्रास लवकरच कमी होईल, त्याप्रमाणे प्रभू जन्म, अवतार झाल्याबरोबर देवांना ऋषिमुनींना आशा वाटू लागली. अयोध्येत तर सूर्य एक महिना मावळला नाही! पण प्रभूला भेटण्यास रात्र येऊ पहात असल्याने उन्हाचा तापही जास्त वाढला नाही. एक महिनाभर रात्र न झाल्याने थंडीचा मुळीच त्रास झाला नाही. (१।१९५।३ - दो १९५ पहा.)
(३) या प्रमाणे या कीर्ती शरयूतील माघ महिना संपला. पुढे आला फाल्गुन! होळीचा सण; सर्वांनाच परम उत्साह; लहान मोठा वृद्ध तरुण हा विचार न करता सर्व लोक गुलाल बुक्का, रंग, अत्तर, गुलाबपाणी, इत्यादी एकमेकावर उडवतात; विविध वाद्ये वाजतात; लोक उत्साहात बेहोष होऊन नाचतात, बागडतात. त्या प्रमाणेच अयोध्येत रामजन्मोत्सवात सर्व लोक दंग झाले आहेत. 'मृगमद कुंकुम अगरु शिंपले। मार्ग सकल कर्दममय बनले॥ गृहिं गृहिं उत्सव घोष शुभ प्रगटत सुषमाकंद। जिथे तिथे सब हर्षयुत

नगर नारिनर वृंद॥ (१९४) 'गुलाल उडला जणूं लालिमा' (१९५।५). शिमग्यात जशा एकमेकांना फाका घालतात; तसे जो तो सर्वस्व दान करतो आहे व ज्याला त्या फाकां सारखे ते मिळते तो शिल्लक न ठेवता कोणास तरी देऊन टाकतो आहे. शिमग्यात मोठमोठे लोक सुद्धा चोऱ्या करण्यास कचरत नसत व त्या चोऱ्यांना कोणी वाईट म्हणत नसे. त्या प्रमाणे या होळीच्या उत्सवात सुद्धा फार मोठ्यांनी चोऱ्या केल्या आहेत. दिवसा ढवळ्या चोरी केली सूर्याने २९ दिवसांची व दिवस मावळल्यावर चोरी कोणी केली ते शंकरच सांगतात-'आणिक एक सांगुं निज चोरी श्रुणु गिरिजे तव दृढमति भारी॥ काकभुशुंडी मी दोघेजण । मनुजरूप, कोणि न जाणे पण" (१९६।३-४) होळीत सोंगें आणतातच; तशीच शंकर व काकभुशुंडी यानी ब्राह्मण ज्योतिषी हस्तसामुद्रिकांची सोंगें घेतली व पार अंतः पुरांत प्रवेश मिळवून राम-भरतादी बंधूंचे दर्शन, स्पर्श इत्यादी दुर्लभ धन लुटले व शिवाय दक्षिणा, वस्त्रे मानसन्मान! (गीतावली बालकाण्ड पद १७) 'अवध आजु आगमि एक आयो' हे पहावे तसेच गीतावलीतील पहिली १६ पदे पाहून नंतर उत्तर कांडातील २१ व्या पदात शिमग्याच्या खेळाचे वर्णन आहे त्याच्याशी तुलना करावी म्हणजे पूर्ण साम्य दिसेल.

(४) याप्रमाणे शिशिर ऋतूचे पूर्ण साम्य मानसातील रामजन्मोत्सवात पहावयास मिळते. हा कथाभाग कोठपासून कोठपर्यंत याविषयी मतभेदांचे कारण नसता टीकाकारांत मतभेद आहेत. दुसरा म्हणजे पुढील ऋतू सुरू होईपर्यंत मागला असतो. उदा. 'ग्रीष्म विगत वर्षा ऋतू आला' (४।१२।८) 'वर्षा विगत शरद ऋतू आला' (४।१६।१) असे आधार मानसातच आहेत. म्हणून बालकांडातील अवतार-हेतू-कथनास प्रारंभ झाल्यापासून विश्वामित्रागमनापर्यंतचा भाग. (दो. १२०- २०५) ८५ दोहे हा शिशिर ऋतू समजावा. बाल कां. दो. ४७ पासून १२० पर्यंत हेमंत ऋतू गणावा. दोहे ७३

(क) सहा ऋतूंनी वर्षाचे बारा महिने व्यापले जातात त्याप्रमाणे या सहा ऋतूंनी सर्व रामचरित्र कथा व्यापली पाहिजे. मधला मधला काही भाग सोडल्यास वर्षाचे काही दिवस सोडल्यासारखे होईल.

(ख) हेमंतां पेक्षा शिशिर ऋतूत दिन मान वाढते; दिवस मोठे होतात; तसेच येथे हेमंताचे दोहे ७३ व शिशिराचे दोहे ८५. पुढील दोन चौपायांत वसंत व ग्रीष्म यांचे वर्णन करतात. त्यांत वसंत बा. कां. दो. २०६ पासून दो ३६१ अखेर म्हणजे १५५ दोह्यांचा आहे; व ग्रीष्म सर्व अयोध्याकाण्ड, म्हणजे ३२६+१६-३४२ दोह्यांचा आहे. असेच उत्तरोत्तर ग्रीष्म संपेपर्यंत दिवस वाढतात की नाही याचा विचार वाचकांनीच करावा! मात्र पंचांगातील दिनमानाचे प्रमाण त्रैराशिकाने येथे जोखून भागणार नाही. मनाला ग्रीष्मांतील दिवस किती मोठा वाटतो. याच्याशी तुलना करावी. अयोध्येकडे १३॥ तासांचा दिवस होतो!

हिं.- ।बरनब राम बिबाह समाजू । सो मुद मंगलमय रितुराजू ॥३॥
।ग्रीषम दुसह राम बन गवनू । पंथ कथा खर आतप पवनू ॥४॥

म.- ।वर्णित राम विवाह - समाजा । तो मुद-मंगलमय ऋतूराजा ।।३।।
।दुःसह ग्रीष्म राम-वन-गमनचि। पंथ-कथा खर आतप पवनचि ।।४।।

अर्थ – रामचंद्रांच्या विवाहाची तयारी व विवाहांतील समाजादिकांचे वर्णन पुढे केले आहे तो आनंदमंगलमय ऋतुराजा वसन्त जाणावा ।।३।। रामचंद्रांचे वनगमनवर्णन हा दुःसह ग्रीष्म ऋतू असून प्रवासाची कथा हे तीव्र ऊन्ह व तापलेला वारा समजावा ।।४।।

टीका. - चौ. ३ (१) सूचना - सहा ऋतूंत सर्व रामचरित्र कथा बसली पाहिजे हा सिद्धान्त दृष्टि-आड केल्यामुळे टीकाकारांत मतभेद झाले आहेत. त्यांचा योग्य समाचार घेण्यात विस्तार होईल म्हणून एवढेच सुचवावयाचे आहे की हा वरील सिद्धात लक्षात ठेऊन हिंदी टीका वाचाव्या. बाल-कांड दो. १६ पासून सर्व रामचरित्र निरनिराळ्या निमित्तांनी अनेक वेळा सांगितलेले आहे हे ही विसरून भागणार नाही. पुढे येणारी रामकथा श्रवण-कथन करण्यास प्रारंभ करण्यापूर्वी श्रोत्यांच्या चित्तात समग्र रामकथेचे स्वरूप व संबंध विविध अंगांनी, प्रारंभापासून शेवटापर्यंत ठसविण्यासाठी पुनरुक्ती दोष टाळून, निरनिराळ्या प्रकारे, विविध रूपांत सर्व रामकथा सांगणे हे उत्तम कवीचे एक मनोहर काव्य कौशल्य आहे.

(२) रामविवाह-समाज व वसंत ऋतू यांतील आश्चर्यकारक साम्य – रामविवाह मार्गशीर्षात प्रत्यक्ष झाला आहे पण सुकीर्ती शरयू ऋतूत तो वसंत ऋतू आहे. फाल्गुन कृष्ण प्रतिपदेपासून वैशाख शुद्ध पौर्णिमेपर्यंत वसंत ऋतू गणला जातो. 'श्रद्धा वसंत ऋतूसम' (१।३७।१२) च्या टीकेत वसंताचे थोडेसे वैशिष्ट्य दाखविले आहे. यात थंडी नाही, उन्हाळा नाही. दिवस रात्री लहान नाहीत मोठ्या नाहीत; मंद शीतल सुगंधी वारे वाहतात व सर्व निसर्गांत नवचैतन्य भरते (अयोध्येकडे अगदी अशीच स्थिती असते. आपल्याकडे वैशाखात उन्हाळा प्रत्यक्ष सुरू होतो.)

(क) रामचंद्रलक्ष्मणांनी विश्वामित्रयज्ञात सुबाहुमारीचादिकांची धुळधड केली; त्यांच्या कीर्तीचा सुगंध त्रैलोक्यात पसरला; आपली सुटका लवकरच होणार असे वाटून देवांच्या ठिकाणी *नवचैतन्य संचरले*. जनकपुरीच्या वाटेत वाळून गेलेल्या माधवी लतेला-अहल्येला नवचैतन्य प्राप्त होऊन ती टवटवीत होऊन तिला पालवी फुटली व ती गौतम तरुचा आश्रय करण्यास निघून गेली.

(ख) वसंत ऋतूत पुष्पवाटिकेत विहार करणे फार सुखद असते तसा प्रथम रामलक्ष्मणांचा पुष्पवाटिका विहार नुसता उल्लेखिला आहे 'आले बंधूद्वय समया या । गेलेले फुलबाग बघाया।। (१।२१५।४) ही नगराबाहेरची सार्वजनिक पुष्पवाटिका होती. पुन्हा धनुर्भंगाच्या पूर्वदिवशी जनकराजाच्या खाजगी पुष्पवाटिकेतील विहार विस्तारपूर्वक वर्णिला आहे.

(ग) चैत्र शुद्ध प्रतिपदेपासून देवीचे वासंतिक नवरात्र असते. त्यांत स्त्रिया मुली थव्याथव्यांनी देवीच्या दर्शन पूजनास जातात. तसेच सीतेने सखींसह येऊन त्याच पुष्पवाटिकेत भवानीचे पूजन, स्तुती वगैरे केली आहे.

(घ) जनकपुरी, अयोध्या. देवलोक इत्यादी सर्व ठिकाणी मोठ्या धामधुमीने नगर शृंगारणे, विवाहाची, वऱ्हाडाची तयारी, मंडप घालणे, गुड्या तोरणे, पताका इत्यादी उभारणे, वगैरे कार्ये जोरात सुरू आहेत. अयोध्या व मिथिला तर ध्वजा पताका तोरणांनी फुलून गेल्या आहेत.

(ङ) चैत्र=मधुमास व वैशाख=माधवमास या दोघांचे मीलन म्हणजे जसा वसंत ऋतू तशी दशरथजनक या मधुमाधवांची भेट झाली आहे. 'मधुमाधव दशरथजनक भेट राज ऋतुराज' (शकुनावली, मा.पी. तु. दासांचा ग्रंथ)

(च) वैशाखात जशी परशुराम जयन्ती (अक्षय्य तृतीयेला) तसा परशुरामाचा क्षात्रतेजरूपी अवतार संपून ब्राह्मणतेजरूपी जन्म झाला आहे धनुर्मखमंडपातच!

(छ) वैशाखात शुद्ध सप्तमीला गंगोत्पत्ती झाली, त्या दिवशी गंगापूजन करावयाचे असते (दाते पंचांग पहा.) त्याच प्रमाणे त्रैलोक्यातील देव देवता गुप्त प्रगट रूपाने जेथे जमले आहेत त्या विवाह मंडपात जनकराजाने भगवंताच्या दोन्ही चरणांचे विधिपूर्वक प्रक्षालन केले आहे. ब्रह्मदेवाने प्रभूच्या पायाचा आंगठा धुऊन ते चरणामृत कमंडलूत साठवून ठेवले, तीच गंगा जन्मास आली. सीतारामचंद्रांच्या अमल-अमृतोपम यशाची गंगा येथूनच प्रगट झाली! हे रूपक आणखी पुष्कळ विस्तार करून सांगता येईल व मानसात आधारही आहेत; पण विस्तार भयास्तव येथे नुसते दिग्दर्शन केले, थोडक्यात उमजे सुज्ञांना! चैत्रवैशाखमासातील जेवढे काही उत्सव, धर्मकृत्ये, सृष्टिसौंदर्य, कोकिल कूजन, इत्यादी आहेत, तेवढ्या सर्वांचे साम्य दाखविता येण्यासारखे आहे; पण एक छोटासा ग्रंथच लिहावा लागेल!

संगती – सुखापाठी दुःख व दुःखामागून सुख हा सृष्टिक्रम अबाधितपणे चाललेला आहे. ज्याचे आगमन झाले त्याला गेले हे पाहिजेच आणि तेही ठरलेल्या वेळी! तसेच वसंत आला की तो संपावयाचा व तेवढाच दुःखद, तापद ग्रीष्म त्याच्या मागोमाग यावयाचाच! यास अवतार चरित्र अपवाद ठरू शकत नाही. आता ग्रीष्म ऋतू आगमन करतो. वैशाख कृष्ण प्रतिपदेपासून आषाढ शुद्ध पौर्णिमेपर्यंत ग्रीष्म ऋतू असतो.

चौ. ४ - (१) रामचंद्रांचे दुःसह वनगमन हा दुःसह ग्रीष्म ऋतू आहे. वसंत ऋतू फार सुखकर म्हणून तोच जर सदा राहिला तर पाऊस पडण्याची पूर्वतयारी कशी होणार? व पाऊसच पडला नाही तर जीवन राहणार कसे? म्हणून हे ऋतू चक्र जसे फिरत आहे तसेच फिरत राहणे आवश्यक आहे. उन्हाळ्यात उन्हाळा दुःसह वाटला तरी तोच पुढे पाऊस पाडण्यास व धनधान्य समृद्धी व आनंदमंगल करण्यास कारणीभूत होतो तसेच या ग्रीष्म ऋतुचे आहे.

(२) रामचंद्रांच्या वनगमनाची कथा अक्षरशः कैकयीने दशरथाजवळ वर मागितल्यापासून सुरू होते असे दिसले, तरी तो भास आहे. इकडे ज्या वेळी रामराज्याभिषेकाचा विचार दशरथाच्या मनात आला त्याचवेळी रामवनगमनाच्या कथेचा प्रारंभ-उगम-प्रत्यक्ष स्वर्गात झाला आहे, किंबहुना अप्रत्यक्षपणे त्याच्या आधीच देवांच्या मनात सुरू झाला आहे, म्हणूनच ज्ञानाची देवता जो इंद्र त्याने भर दरबारात दशरथांच्या हातात आरसा दिला,

नेत्र देवता जो सूर्य त्याने कानाजवळचे पिकलेले केस दाखविले वगैरे विस्तार टीकेत पहावा. 'सुर कुचालि चिंतिति विघ्नाते' (२।११।६) असे स्पष्टच सांगितले आहे. चितारी ही दोन दृश्ये एकाच चित्रात जवळ जवळ दाखवू शकेल. इकडे दशरथ वसिष्ठ भेट व सचिवांची व राजाची गुप्त बैठक व तिकडे स्वर्गांत देवांची सभा आणि सरस्वतीची पायधरणी. तथापी वसिष्ठांनी आधीच गुणीभूत व्यंग्यार्थाने सुचविले आहे की 'सुदिन सुमंगल तैं चि जैं राम होति युवराज' (दो.४) म्हणून अयोध्याकांडाच्या आरंभापासून संपूर्ण अयोध्या काण्ड व अरण्य कांडात शूर्पणखा गमनापर्यंतचे १६ दोहे हा ग्रीष्म ऋतू मानला पाहिजे. म्हणजे ३२६+१६=३४२ दोहे ग्रीष्म ऋतूचे आहेत. आधीच ग्रीष्माचे दिवस मोठे व त्यात रामविरह दुःख शोकामुळे ते फारच मोठे वाटू लागले. दुःखाचा थोडा काळ फार दीर्घ वाटतो, 'अर्धनिमिष कल्पासम सीते' (१।२७०।८) 'युगशत सम लवनिमेष जाते' (१।२५८।८) -'तो क्षण गत कल्पसा कपीते' (५।१२।१२). अशी उदाहरणे बहुतेक काण्डात आहेत.

(३) ग्रीष्म (ऊष्ण) या शब्दाच्या धात्वर्थावरूनच ग्रीष्माच्या कार्याची कल्पना करता येते. ग्रीष्म-'ग्रसते रसान् इति.' रसांचे शोषण करणारा, ग्रास करणारा, ग्रीष्माला ऊष्णही म्हणतात. ऊष्ण ऊष्मा - ऊष् रुजायाम्, रोगोत्पादक. उष्ण = उष् भस्मी करणे; भस्म करणारा; - निदाघ - नितरां दह्यतेत्र, ज्यात अत्यंत दाह होतो, अत्यंत जळतात तो. अयोध्येतील मनुष्येच नव्हेत तर पशुपक्षी, उपवनातील वृक्षलता सुद्धा रामविरहदावाग्नीने सुकून गेली आहेत. दशरथराजांची दशा डबक्यातील, तापलेल्या, अल्पजलातील मोठ्या मीना सारखी काही दिवस होऊन शेवटी त्यांचे भस्मच झाले आहे. सर्व प्रजा क्षीण, शुष्क रसहीन झाली आहे.

(४) दुःसह – विधि करि किरातिनी कैकइला । दव दुःसह दशदिशी लाविला ॥ सहुं न शकति रघुवर-विरहानळा लोक सकल पळुं लागति विव्हळ.' (२।८४।३-४). 'श्रवुनि विलाप दुःख दुःखाला। धैर्याचाही धीर पळाला' (२।१५३।८) 'हाटां वाटां बघवत नाही। व्यापि पुरिस जणुं दव दिशिं दाही' (२।१५९।१) अशी शेकडो वचने आहेत.

(५) पंथकथा – जिथे जिथे ज्या ज्या गावावरून राम सीता लक्ष्मण जातात तेथील स्त्री-पुरुष त्यांना पाहून हळहळतात व मार्ग पुष्पमय का केला नाही वगैरे म्हणून. कोणी ब्रह्मदेवास, तर कोणी राजाराणीस, तर कोणी आईबापांस दोष देतात. 'राजचिन्ह सब अंगी तुमचे। बघुनि दुःख अति हृदयिं आमचे' (११२/४) 'कोमलमूर्ती मृदू स्वभावहि। देहा माहित गरम हवा नहिं॥ ते विपत्ति वनिं अवघ्या सहति। कोटि कुलिश या हृदया लाजति' असे भरताने लक्ष्मणाविषयी म्हटले आहे.

(क) पंथकथेचे वर्णन कवितावलीत फारच हृदयद्रावक असून ते रामसीता यांचे परस्पर प्रेम व सीतेचे लक्ष्मणाविषयी मातृवात्सल्य-निदर्शक आहे. वनके मार्गमें अ.कां. पदे ११, १२, १३ पहा. त्यातील दोन येथे दिल्याशिवाय राहवत नाही. शृंगवेरपुरापर्यंत रथानेच येणे झाले. पुढे गंगेच्या पलीकडे गेल्यावर प्रवासाचा पहिला प्रसंग; या पदातील प्रत्येक तिसरे अक्षर दीर्घ वाचावे -पद-११;

पद ११- पुरिहूनि निघे रघुवीर-वधू, धरि धीर दिली पथिं पाउलं दो।
झळके भर भाल कणीं जल, ही पुट शुष्क अती मधुराधर दो॥
वळुनी पुसते अझुनी किती दूर किं जाउनि पर्णकुटी करणे।
बघुनी ललना ऽऽ तुरता पतिचे नयनात सुचारु जलें वहणे ॥११॥

पद.१२- जल-आनयना गत लक्ष्मण बाल, बघूं प्रिय! वाट घडीभर छाये।
तनुघाम पुसून हि घालुनि वायु धुबीन पदां अति दग्ध रजाने॥
तुलसी रघुवीर प्रियाश्रम जाणुनि कंटक काढिति थांबुनि काही।
जानकि नाथ निजप्रिति पाहुनि लोचन वाहति हर्षित देही ॥१२॥

(५) ज्येष्ठ महिन्यात दशहरा उत्सव असतो; गंगास्नान, गंगापूजन इत्यादींचे विशेष माहात्म्य असते. येथे सुद्धा रामलक्ष्मण यांनी गंगा, त्रिवेणी यात्रा स्नान पूजनादी केले आहे. सीतेने व भरताने गंगेची प्रार्थना करून याचनाही केली आहे. गंगेने सीतेला व प्रयाग राजाने भरताला आशीर्वाद व आश्वासन दिले आहे. विप्रपूजन, दान इत्यादी सर्व भरताने केले आहे.

(क) ज्येष्ठ शुक्ल पौर्णिमेला वटपूजन व वटसावित्रीव्रत असते. सावित्री जशी आपल्या पतिबरोबर गेली आहे, तशी सीता रघुनाथाबरोबर गेली आहे. अक्षयवटाचे पूजन प्रयागात सर्वांनी केले आहे.

(ख) आषाढ शुक्ल द्वादशीला वामन पूजन करावे असा विधी आहे. अत्रि ऋषींनी रामचंद्रांची पूजा करून त्यांस 'शचीपतिप्रियानुजं' म्हणजे भगवान वामन असे स्तुतीत म्हटले आहे.

(ग) कधी कधी आषाढात अगस्तीचा उदय होतो. अरण्य दोहा १२ मध्ये रामसीतालक्ष्मण अगस्तींच्या आश्रमात पोचले आहेत!

(घ) आषाढ शुक्ल पौर्णिमेला किंवा द्वादशीला चातुर्मास्य-व्रतनियमादिकांचे ग्रहण करावे असा नियम आहे. रघुवीराने आधीच 'मुनिव्रत, वेष, आहार, ग्रामवास नहिं उचित,' असे व्रतनियमग्रहण केले आहे. अयोध्येतील सर्व स्त्रीपुरुषांनीसुद्धा व्रतनेमग्रहण केले आहे. 'रामदर्शना सर्वजण करिति नेम उपवास। त्यागिति भूषण, भोग सुख, जगवी अवधी-आस' (२/३२२) 'पय-अहार, फल अशन कुणि नक्ताशन करतात। व्रतनेमां रामास्तव भोगादी त्यजतात' (२/१८८).

सूचना - (१) कवितावलीतील वरील पदांचा पूर्वी लिहिलेला अनुवाद वेळेवर न सापडल्याने टीका लिहिता लिहिता अर्थ कळण्यापुरताच वरील अनुवाद झाला आहे. (२) वर दिलेल्या ग्रीष्म ऋतूच्या साम्याने ज्यांचे समाधान होणार नाही त्यांनी मा. पीतून पाहणे बरे.

हिं- बरषा घोर निसाचर रारी। सुरकुल सालि सुमंगल-कारी ॥५॥
रामराज सुख बिनय बडाई। बिसद सुखद सोइ सरद सुहाई ॥६॥

म.- ।वर्षा घोर असुर-रणभारी। सुरकुल-शालि-सुमंगलकारी ॥५॥
।रामराज्य-सुख विनय महत्ता।विशद सुखद ती शरद-रम्यता॥६॥

अर्थ – घोर राक्षसांच्या बरोबर घोरयुद्ध हा भारी वर्षाऋतू असून तो सर्व- देवसमाज रूपी साळीचे सुमंगल करणारा आहे. ॥५॥ रामराज्यांतील सुख विनय (नम्रता व विशेष नीती) व महत्ता यांचे वर्णन हाच उज्ज्वल, सुखदायक व रम्य असा शरद ऋतू आहे. ॥६॥

टीका. चौ. ५ (१) श्रावणभाद्रपद या दोन महिन्यांचा वर्षाऋतू होतो. हा वर्षाऋतू साळीचे भाताचे-पिकाच्या पोषणास व त्यांचे सुमंगल करण्यास अत्यंत आवश्यक असतो. परंतू भाताचे बी पेरण्यास, रोप तयार होण्यास, आवणीसाठी, रोपणीसाठी चिखल करण्यास वर्षा ऋतू सुरू होण्याच्या आधीपासून बेता बेताचा पाऊस पडावाच लागतो. (क) शूर्पणखेचे नाक व कान कापणे हा बी पेरणीचा पाऊस आहे. या कार्यानेच निशाचरवधाचे बीज पेरले गेले. 'तिचे करीं रावणा जणुं दिधले की आव्हान' (३/१७/-)

(ख) खरदूषणांशी युद्ध व त्यांचा संहार हा रोपणी (आवणी-लावणी) साठी चिखल करण्यास लागणारा पाऊस आहे. हा पाऊस वेळेवर चांगला पडून नांगरणी व चिखल चांगला झाला, तरच वर्षाऋतुतील पावसाच्या झडीचा चांगला उपयोग होतो. म्हणूनच खरादिकांचा संहार झाल्यावर 'हर्षति वर्षति सुमन सुर वाद्य-गजर गगनात 'स्तुति कर-करुनी सकल गत रुचिर गगन-यानात' (३/२० म)

(ग) यानंतर रोप उपटून लावणीसाठी पाऊस पाहिजे तोच मारीचवध. हा पाऊस पडल्याबरोबर सुरकुलसाळींना आनंद झाला. 'विपुल फुले सुर वर्षती प्रभुगुणगाथागात॥ निज पद असुरा अर्पिले दीनबंधु रघुनाथ' (३/२७/-) (घ) एकीकडे हा पाऊस पडत असतो व एकीकडे रोप उपटण्याचे व लावण्यास वाहून नेण्याचे काम चालू असते. त्याप्रमाणेच रामचंद्र मारीच वधास गेल्यावर व मारीच वध एकीकडे झाल्यावर दुसरीकडे सीतेला उचलून रावणाने रथात घालून लंकेत नेली. वनदेव देवींना सीता सोपवून लक्ष्मण रामाकडे गेले असता कोणी देवांनी तिचे रक्षण केले नाही. कारण, सीताहरण म्हणजेच भाताचे रोप उपटून दुसरीकडे रोपणीसाठी नेणे; हे कार्य सुरकुलाचे मंगल करणारेच होते.

(२) पुढील मुसळधार पावसाची पूर्वतयारी म्हणजे आकाशात मेघमंडले जमू लागणे वगैरे किष्किंधा कांडात घडले. मेघांची उत्पत्ती सूर्यकिरणांमुळे व सुग्रीव सूर्यपुत्र; त्याने कपिसैन्यरूपी मेघ जमविले. विविध वर्ण दाही दिशां दिसती कीशवरूथ' (४/२१/-) (क) हे मेघ योग्य ठिकाणी वाहून नेण्यास जोराचा वारा लागतो; तसा सुंदरकांडात 'पवन-तनय बल पवन समानचि' हा जोराचा वारा लंकेत जाऊन अशोकवनाचा विध्वंस करून पाऊस पाडण्याची सर्व पूर्वतयारी करून परत येतो; व रामलक्ष्मणरूपी महामेघांना हनुमान अंगद हे दोन महावीर आपल्या खांद्यावर घेऊन सागरतीरापर्यंत जातात.

त्यांच्याबरोबर वानरकटकरूपी अगणित मेघ जातात. सागर जाऊ देत नाही तेव्हा त्याला वठणीवर आणून हे दोन महामेघ व इतर सर्व मेघ प्रथम लंकेच्या त्रिकूटाचलावर जमतात. पाऊस सुरू होण्यापूर्वी मेघ आजूबाजूच्या डोंगरांवरच आधी उतरतात. अशा रीतीने सर्व जय्यत तयारी झाली की श्रावणातील पावसाची झड लागते.

(३) लंकेतील मेघांची व कपिमेघांची तुबळ लढाई सुरू होते. 'दुर्गतटांवर शोभति कैसे। मेरुशृंगि घन बसले जैसे ।। (६/४१/१) हे कपींचे वर्णन आहे. 'निशिचर निकर चहूंदिशिं पळती । जसे प्रभंजनिं मेघ वितळती' (४२।३) हे राक्षसां विषयी आहे. निशाचर व कपि या दोघांनाही एकाच वेळी मेघ म्हटले आहे. 'प्रावृट् शरद पयोद न गणती। जणूं मारुते प्रेरित लढती. (४६/९) वानरराक्षस युद्ध हे पहिले नक्षत्र चांगले पडले. यात अर्धे अधिक राक्षस सैन्य मेले; पण हा पाऊस जोराचा नसतो.

(४) आता पुष्य नक्षत्र लागले. मेघनादाने बहुतेक कपिवीर बेशुद्ध करून पाडले. लक्ष्मण मूर्छित झाले. हे नक्षत्र सुरकुलाला चिंताजनक वाटले; पण चतुर्थ चरणांत लक्ष्मण उठल्यामुळे देवांची चिंता गेली.

(५) आश्लेषा नक्षत्रात कुंभकर्णाचा वध हा बेताचा पाऊस पडला. अगणित कपिगणांना त्याच्या मुखाने चांगलेच आश्लेष (आलिंगने) दिले. हा वध झाल्याबरोबर भात पोटरी आले. 'वाजविती सुरदुंदुभि, हर्षति। स्तुती करुनि बहु सुमने वर्षति।। (७१/९)

(५) मघानक्षत्र – हे सगळ्यात मुसळधार पावसाचे नक्षत्र. यात मेघनादाने तसेच घनघोर युद्ध केले. 'वर्षु लागला असंख्य बाणां।। दाहिदिशा व्यापुनि शर राहत। मघामेघ झड जणुं बहु लागत।।" रामसुद्धा नागपाशानी बद्ध झाले; पण शेवटी जांबवंताने त्याला मूर्छित केला व तंगड्या धरून लंकेत झुगारला. हे अर्धे महानक्षत्र प्रतिकूलच गेले.

(क) तिसऱ्या चरणात मेघनाद अपावन मख करतो व चतुर्थचरणात लक्ष्मणाकडून मारला जातो. आता सुरकुलसाळी निसवू लागते. 'जय अनंत जय जगदाधारा' प्रभु तुम्हिं सर्व सुरां उद्धारां।। स्तुती करुनि सुर-सिद्ध निघाले. येथे मुख्य वर्षाऋतु संपला; पण साळी पिकण्यास आणखी थोडा पाऊस व वेळ लागतो. मघादी फार पावसाच्या नक्षत्रात इंद्रधनुष्य पडत नाही. ते पूर्वा, उत्तरा हस्तादी नक्षत्रात पडते, विजाही याच नक्षत्रात जास्त पडतात.

(६) मेघनाद वधानंतर रावण स्वतः युद्धास येतो, त्यात प्रथम कपिराक्षस युद्ध होते. त्यात इंद्रधनुष्यासह सर्व पावसाचे रूपक आहे. पुढे शेवटचे रामरावणयुद्ध होते. त्यात धुके पडल्याचाही उल्लेख आहे. उत्तराहस्तनक्षत्रांत हे घडते व पुन्हा गडगडाट विजा वगैरे सर्व दृश्य दिसते; व सकाळी धुके अगदी दाट पडते व त्यामुळे सूर्यसुद्धा उगवलेला दिसत नाही. हे सर्व वर्णन या शेवटच्या युद्धात आहे. (दो. ८७/१-८ पहा) वळिवाचा पाऊस एकदम जोराचा पडला की नदीला लालपाण्याचा लहानसा पूर येतो तशी येथे रुधिरसरिता निर्माण झाली आहे. 'कातर भयंकर रुधिरसरिता' (८८ छं. पहा)

(क) रावणाबरोबरच्या शेवटच्या १८ दिवसांच्या युद्धात रावण वध झाला व सुरकुलसाळी परिपक्व झाली. दो. १०९ पर्यंत.

(ख) कर्क संक्रांत झाली की दिवस लहान होऊ लागतात, म्हणून ग्रीष्मापेक्षा यातील दोहे संख्या कमी आहे. पण हा ऋतू इतरांपेक्षा कंटाळवाणा वाटतो म्हणून इतरांपेक्षा दोहे संख्या जास्त, म्हणजे अरण्य (१७-४६) ३०, किष्किंधा ३०, सुंदर ६० व लंकाकांडाचे वर दाखविल्या प्रमाणे १०९ = २२९ दोहे. पुढील १२+५१ = ६३ शरदऋतूंचे होत.

चौ. ६ - (१) रामराज्य-सुख विनय महत्ता – यांचे वर्णन हा शरद आहे. रावण वध होऊन त्याची सर्व निरवानिरव झाली आणि लंका. दोहा १०९ मध्ये वर्षा ऋतू संपला. भाद्रपद पौर्णिमेला वर्षा ऋतू संपला व लगेच शरद सुरू झाला. पहिला पक्ष पितृपक्ष-महालयपक्ष म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्यात महालयश्राद्धे करून पितरांस व देवास संतुष्ट करावयाचे असतात. त्याप्रमाणे सर्व देव इतके संतुष्ट व प्रसन्न झाले आहेत की सर्वांनी येऊन रघुवीराची स्तुती लंकेतील रणभूमीतच केली आहे. दशरथ राजा स्वतः स्वर्गातून सदेह येऊन त्यांनी श्रद्धांजली ग्रहण केली आहे. त्यांना नमस्कार पूर्वक ज्ञान व भक्ती प्रदान करून त्यांना व रघुवंशांतील सर्व पूर्वजांना परम प्रसन्न केले आहेत. लंका कांडाचे शेवटचे १२ दोहे व उत्तर कांडाचे पहिले तीन दोहे मिळून पितृपक्षाचे पंधरा दिवस संपतात. उत्तर कांडातील पहिल्या तीन दोह्यांत सर्व मुनींना संतुष्ट केले आहे.

(२) आश्विन शुक्ल प्रतिपदेस् देवीनवरात्रारंभ होतो; जगदंबेचे आवाहनं केले जाते. त्या प्रमाणे जगदंबा जानकी सहवर्तमान रामचंद्र अयोध्येत प्रवेश करतात; व बाराव्या दोह्यात जगदंबेसह सिंहासनारूढ होतात; म्हणजेच दसरा नवव्या दिवशी आला (१२- ३=९).

(३) दिवाळी आली म्हणजे नगराचे सौंदर्य जसे वाढते तशी अयोध्या तेजः संपन्न प्रकाशमय, परम प्रसन्न दिसू लागली. 'बहु-मणिरचित झरोके भ्राजति। घरोघरीं मणिदीप विराजति' (दो. २७ सर्व पहा) ही दीपावली!

(क) शरदात सर्व मही धनधान्य संपन्न झालेली असते. 'पुर शोभा कांहिं न ये वदतां। नगरा बाह्यहि परम रुचिरता' 'फळती फुलति सदा तरु कानन।' 'सदा सस्य-संपन्ना धरणी' (दो. २३ पहा).

(ख) कार्तिकात तुलसी विवाह असतो. येथे पण तुलसीचा उल्लेख करण्यास तुलसीदास विसरले नाहीत. 'तीराने तुलसी अति शोभन। वृंद वृंद.' (२९।६).

(ग) कोजागरी पौर्णिमेचे दिवशी रात्री भगवद्गुणगान करावयाचे असते. तसे अयोध्येतील लोक ठिकठिकाणी जमून 'नारी पुरुष रामगुणगाना। करिति अहर्निश जात कळत ना' (२६।८).

(४) विनय = नम्रता हा साधारण अर्थ आहेच; सर्व लोक विनयसंपन्न आहेतच, पण स्वतः रामचंद्र किती विनयी आहेत हे सनकादिकांच्या भेटीच्या वेळी दिसून विस्मय वाटतो. त्यांना दुरून पाहताच रघुनाथाने साष्टांग नमस्कार बागेतील भूमीवरच घातला व आपल्या अंगावरील महावस्त्र त्यांना बसण्यासाठी आपल्या हातांनी घातले! व त्यांचा हात धरून त्यांस बसविले व म्हणाले की ''आज धन्य मी पहा मुनीश्वर। अपले दर्शन अघराशीहर' (३३।७).

(क) विनय = विशेष नय म्हणजे नीती. 'चारी चरणिं धर्म जगिं राही। - पूर्णसदा, स्वप्निंहि अघ नाही' 'त्रेतायुगांत कृतयुग - करणी' (२३।६) असे वैशिष्ट्य, अलौकिकता, राम राज्यातील नीतीत होती. (दोहा २१ सर्व पहा.)

(५) महत्ता – 'संगें विहरति गजपंचानन' पासून 'वारिद याचित देति जल रामचंद्र राज्यांत' (दो. २३) पर्यंत पहा.

(क) शरदात दिवसा उन्हाचा ताप जास्त असतो पण रामराज्यात रवि पाहिजे तेवढीच उष्णता देत असे (दो.२३) त्यामुळे हा शरद फारच सुखावह झाला.

(६) शेवटी सनकादि ऋषी, पुरजन व वसिष्ठ यांनी भगवंताची स्तुती केली आहे व दोहा ५१ मध्ये नारद येऊन स्तुती करून जातात. येथे शरद ऋतु संपतो. म्हणजेच वर्ष पुरे होते. शेवटचा ऋतू शरद आहे. याचे केवळ ६३ दोहे आहेत. आनंदाचे, सुखाचे दिवस, फार लवकर गेलेले वाटतात 'त्यां न कळति जातां दिवस' (१५) 'अहर्निश जात कळत ना.' (२६।८). अशी लोकांची परमानंदमय स्थिती झाली आहे. रोग, दुःख, शोक वियोग अल्पमृत्यू इत्यादी सर्व दोषांपासून सर्व प्रजा पूर्ण मुक्त आहे.

ल.ठे. – या प्रमाणे साही ऋतूंतील सर्व वैशिष्ट्यांचे साम्य सर्व ग्रंथात भरून ठेवणे व त्या ऋतूंचा उल्लेख उपक्रमात आधीच करणे हे मानवी बुद्धीचे कार्य नाही; हे कोणीही अमान्य करणार नाही. सुकीर्ती शरयूचे सहा ऋतूंच्या रूपकाने वर्णन करणे हा विषय येथे संपला.

सार – हे की रामराज्यात जसे सर्वप्रकारचे सुख होते व दुःख कोणतेच नव्हते; सर्वलोक वेदशास्त्रानुसार वर्णाश्रमधर्माचे पालन करीत असत; सर्व लोक पूर्ण नीती संपन्न, एक पत्नीव्रत पाळणारे, स्त्रिया सर्व पतिव्रता, व लोक सर्व पूर्ण निष्पाप, परस्पर प्रेम करणारे वैराग्य संपन्न ज्ञानी भगवद्भक्त होते. **वेदशास्त्रानुसार बाह्य भेदांचे पालन करीत असत; पण अंतरांत भेद नव्हता.** द्वेष मत्सर, वैर, असत्य इत्यादी दोषांचे हुन्नर कुठेच चालत नसे. त्याप्रमाणे जे कोणी या रामसुकीर्ती शरयूचा विश्वास श्रद्धायुक्त सतत आश्रय करतील ते सर्व दुःख, सर्वविकाररहित होऊन ज्ञान, वैराग्य, भक्ती संपन्न होऊन सर्व सुखसंदोह होतील.

संगती – पुढील चौपाईपासून दो. ४३ पर्यंत या सुकीर्ती शरयूजलाच्या स्वच्छतादी गुणांचे वर्णन करून हे शरयू नदी जल जलापेक्षा कसे अलौकिक आहे हे दाखवितील. ही रामसुकीर्ती शरयू 'रामविमल यशजल भरिता' आहे हे ध्यानात ठेऊन पुढील टीका वाचावी.

हिं.- ।सती सिरोमनि सिय गुन गाथा।सोइ गुन अमल अनूपम पाथा ।।७।।
।भरत सुभाउ सुसीतलताई।सदा एकरस बरनि न जाई ।।८।।

म.- ।सती-शिरोमणि सिय-गुण-गाथा।तो गुण अमल अनूपम पाथा ।।७।।
।भरत-सुभाव सुशीतलता ही।सदा एकरस वदवत नाहीं. ।।८।।

अर्थ – सती-शिरोमणी सीतेच्या (सिय-सीता) सद्‌गुणांची गाथा हा या अनुपमजलाचा (पाथजल) अनुपम स्वच्छता (अमल) गुण आहे. ॥७॥ भरताचा सद्भाव (सु-भाव-सुभाउ) ही या जलातील सुशीतलता असून ती सदा एकरस (सारखी) व अवर्णनीय आहे.॥८॥

टीका. - चौ. ७ (१) ही चौपाई जेवढी अगदी सोपी दिसते तेवढीच गूढ असून एक महत्वाचा सिद्धान्त ध्वनित करणारी आहे. हे टीकाकारांच्या ध्यानी न आल्याने अनर्थकारक अर्थाचे विवरण निरर्थक केलेले आहे. ३९।११ मध्ये सांगितले की ही कविता शरयू 'रामविमलयशजल भरिता' आहे, म्हणजेच रामयशाची जी विमलता तीच या सुकीर्ती शरयूजलाची विमलता आहे; असे पूर्वी सांगितले.

(क) शरयूंतील जल मानसातूनच आलेले आहे. व 'विस्तृत लीला सगुण वानिती। करी स्वच्छता कलुषहानि ती' (३६।५) असे मानसाच्या जलाचे निर्मलत्व सांगितले. व त्याच मानस जलाला 'रामसिता यश सलिल' म्हटले आणि पूर्वीच (३७।३) सुचविले आहे की सीतेच्या मायेच्या आदिशक्तीच्या मदतीशिवाय सगुणलीला होऊ शकत नाहीत. (३७।३ टी.प.) हे जे मानसजलाच्या संबंधी पूर्वी मानसरूपकात दाखविले तेच या शरयूरूपकात या चौपाईने दाखवून अधिक स्पष्ट करीत आहेत; कारण मानस जलाची जी स्वच्छता तीच या कीर्तिशरयू जलाची स्वच्छता. कीर्तिसरिताजल रामविमल यशजल आहे आणि कीर्तिसरिता जलातील स्वच्छता हा गुण सतीशिरोमणी सीतेच्या गुणकथेचा आहे; म्हणजेच सीतेचे गुणांमुळे उत्पन्न झाला आहे. याने हाच सिद्धान्त स्पष्ट होतो की सगुणलीलारुपी जी स्वच्छता रामविमल यशजलात आहे ती सीतेच्या गुणांमुळेच आहे व सीता रघुनाथ द्रिसण्यात दोन असले, भिन्न दिसत असले तरी अभिन्न आहेत 'जलवीचिसम म्हणती भिन्न न भिन्न' (दो. १८क) म्हणजेच निर्गुण ब्रह्म सगुण होऊन लीला करण्यास सीता रूपी विद्यामायेचे मूल प्रकृतीचे, आदी शक्तीचे साह्य लागतेच. हा विषय पूर्वी टीकेत साधार स्पष्ट झालेला आहे.

(२) टीकाकार म्हणतात की – मानससरोवरातील जल शरयूनदीत आले म्हणजे त्याची निर्मलता कमी होते. तसे तुलसीमानसातील जल कीर्ती शरयूत आले म्हणजे मलिन होते. व शरद ऋतू आला म्हणजे तेही स्वच्छ होते; म्हणून शरदवर्णनानंतर स्वच्छता वर्णन केली.

(क) पूर्वीच दाखविले आहे की तुलसीमानस व कीर्ती शरयू अशी स्वतंत्र विभागणी या ग्रंथात असल्यास दाखवावी वगैरे. वरील टीकाकारांचे म्हणणे मान्य करणे म्हणजे रामयश मलिन होते असे मान्य करणे आहे व अरण्यकांड शूर्पणखाप्रसंगापासून लंकाकांड रावणवधापर्यंतचे वर्षाऋतूचे वर्णन म्हणजे रामचंद्रांच्या मलिन झालेल्या यशाचे वर्णन आहे कारण पावसाने शरयूनदीचे जल मलीन होते तसेच हे होते असा निष्कर्ष निघतो. पण स्वतः तु.'दास म्हणतात की 'हे रावणारि चरित्र पावन रामपदरति दे सदा। कामादि हर विज्ञान-कर सुर सिद्ध मुनि गाती मुदा' (लं.कां. १२१ छं.२). रावणारि - राम रावणारि बनले शूर्पणखा नाक कान कापण्याने. तेथ पासूनचे रावणवधापर्यंतचे वर्षाऋतूचे चरित्र पावन व रामभक्ती देणारे आहे वगैरे स्पष्ट सांगितले आहे.

(ख) 'रामचरित चिंतामणि चारू' (१।३२।१) आहे व कीर्तिशरयूचे सहा ऋतू मिळून रामचरित आहे. तोच चिंतामणि आहे; तो मलिन होतो असे म्हणावयाचे काय? स्पर्शमण्यावर लोखंडाचा घण मारला म्हणजे स्पर्शमणि दूषित होतो, आपला स्वभावधर्म सोडतो असे म्हणावयाचे काय? राक्षसांच्या संपर्काने दूषित होतो, आपला स्वभावधर्म सोडतो असे म्हणावयाचे काय? राक्षसांच्या संपर्काने रामयश मलिन झाले किंवा होऊ शकते असे म्हणणे म्हणजे अंधारात लपलेल्या सूर्याला शोधण्यासाठी आंधळा दिवटी हातात घेऊन जातो असे म्हणण्या इतकेच शहाणपणाचे आहे की रामयशाला आलेली मलीनता सीतेच्या गुणांमुळे नाहीशी झाली! मुख्य सार हे की रघुपतिसगुण-लीला रूपी निर्मलता सीतेच्या साह्याशिवाय उत्पन्न होत नाही. होऊ शकत नाही. म्हणजे राम ब्रह्म व सीता माया या उभयांच्या योगानेच रामयशजलाची, सीताराम यश सलिलाची निर्मलता इत्यादी सर्व कांही आहे. राम हा शब्द व त्याचा कोणत्याही वाणीने उच्चार करणे हे सुद्धा मायेच्या आश्रयाशिवाय होऊ शकत नाही हा निरपवाद सिद्धान्त आहे. सूचना -- जो योग्य वाटेल तो अर्थ वाचकांनी घ्यावा.

(३) अनुपम जल -- (पाथ) पाथस् हा संस्कृत शब्द आहे. (१।१०।छं. पहा.) रामविमल यश हे अनुपम-उपमारहित-जल आहे. 'अनुपम न उपमा राम समान राम' असे वेदांनी मानसात सांगितले आहे. राम जसे अनुपम तसे त्यांचे यशरूपी जलही अनुपम. इतर कोणतेही जल असे नाही की जे सर्व ऋतूंत सारखे निर्मळ राहील. रामयशजल कधीच मलिन होत नाही व या जलाचा प्रभाव अद्भुत आहे वगैरे अनुपम म्हणण्याची इतर कारणे पुढे सांगणार आहेत. 'ग्रहभेषजजल पवन पट' यांना कुयोग किंवा सुयोग मिळाला की 'होति कुवस्तु सुवस्तु जगिं' (१।७ रा) हे मागे सांगितले असल्याने; हे जल तसे नाही हे सदा सर्वदा निर्मलच असते हे येथे अनुपम शब्दाने सांगून शरयूनदीच्या जलापेक्षा याचे अलौकिकत्व दाखवावयाचे आहे.

(४) सती-शिरोमणि सियगुणगाथा - राम सत् आहेत, व सीता सती आहे; पण सर्व सतीत श्रेष्ठ आहे म्हणून सती शिरोमणी म्हटले. सीतेच्या या श्रेष्ठतेचे वर्णन मानसात अनेक ठिकाणी आहे.

(क) श्रुणु सीते! तव नाम जपुनि पतिव्रत करिति वधु । प्राणप्रिय तुज राम...' (३।५म.) असे अनसूयामहापतिव्रतेने म्हटले आहे. 'तुम्हिं रघुकुल कुमुदेंदुविण स्वर्गहि नर्कसमान' (२।६४।) 'नाथ पतिविना स्नेह नि नाते । तापद तरणिहुनी स्त्रीला ते' (२।६५।१) पासून 'वदुनि विकल अति सीता झाली। वचन-वियोग न साहू शकली' (२।६८।१) पर्यंत पहा. प्रत्येक कांडात सीता चरित्र आहे. किती उदाहरणे दिली तरी थोडीच. अयोध्या कांडात शृंगवेरपुरीं सुमंत्राच्या विनंतीनंतर सीतेने रामास केलेली विनंती, सुमंत्रास केलेली विनंती,

(ख) वनवासात चित्रकूटास आईबापांची भेट झाली असता एकरात्र सुद्धा पतिविरहित पित्याच्या तंबूत सुद्धा राहिली नाही.

(ग) तुलसी मानसातील सीता वा. रामायणातील सीतेसारखी रागावली नाही रामावर! पतीच्या 'राम'या नावाचा उच्चार मुखाने पतिव्रताधर्मानुसार या सीतेने एकदाही केला नाही. प्रभा-प्रभाकर; चंद्रिका - चंद्र व छाया - देह यांच्यासारखा सीताराम संबंध तु. मानसात जितका दिसतो तितका इतर रामायणांत नाही. **प्रस्तावनेत 'सीताचरित्र' प्रकरण पहा.**

(घ) सीतेने भवानीला **पतिव्रता** शिरोमणि ठरविली आहे तेव्हा शिरोमणि दोन कसे? अशी शंका कदाचित येईल, पण हे 'सोंगा योग्य किं नटे नाचणे' आहे. हे विसरून भागणार नाही.

संगती — तु. मानसातील जल निर्मल, मधुर, मनोहर व मंगलकारी असल्याचे पूर्वी मानसरूपकात दाखविले आहे. त्यांपैकी निर्मलतागुण या सुकीर्तिशरयू जलात येथे दाखविला, पुढील चौपाईंत, मनोहर मंगलकारी असल्याचे दाखवितात.

चौ. ८ - 'भरत सुभाव सुसीतलता ही सदा एकरस वदवत नाही' - (१) हिंदींत सुभाउ शब्द आहे. स्वभाव व सु.भाव असे त्याचे दोन अर्थ होऊ शकतात. येथे कोणता अर्थ हे ठरविणे भाग आहे.

(क) स्वभाव, सुशील हे अनेक उत्तमगुणांचे मिश्रण असते. येथे सु.शीतलता या एकाच गुणाचे साम्य दाखवावयाचे आहे; पण आधी ल.ठे. रामसीतायश ही निर्मलता, स्वच्छता, सांगितली, पण त्या निर्मलतेने अभ्यंतर मल जर जात नसेल तर तिचा काही उपयोग नाही. 'प्रेमभक्ति जलविण रघुवरतो। अभ्यंतर मल कधी न जातो। (७।४८।६) याने ठरले की रामसीतायशात प्रेमभक्ती उत्पादन करण्याची शक्ती पाहिजे. ती शक्तीच **सुभाव** (सुभाउ) शब्दाने सांगितली आहे. नदीचे पाणी फार गार किंवा गरम असणे सुखावह नसते म्हणून येथे सु म्हणजे योग्य, उचित, जेवढे पाहिजे तेवढेच शीतल असा अर्थ सुशीतल याचा घेणे जरूर आहे.

(२) सुभाव — (सुभाउ) 'भरत सुभाउ न सुगम निगमहूं' (निगमाना सुद्धा). येथील 'सुभाउ'चा अर्थ कवींनीच पुढल्याच चौपाईंत स्पष्ट केला आहे. 'कहत सुनत सतिभाउ भरत को। सीयरामपद होइ न रत को' (२।३०४।१-२) भरताचा सतिभाउ=सत्भाव=सुभाव ऐकत व सांगत सीताराम पदांच्या ठायी कोण रत होणार नाही? अर्थात् सर्व होतील; असा या ३०४।२ चौपाईंचा अर्थ आहे. यावरून ठरले की सुभाऊ=सतिभाऊ=सत्भाव= **सुभाव-सद्भाव**

(क) भरत सद्भावात सीता रामपदरती उत्पन्न करण्याची शक्ती आहे. सीताराम पदरती=प्रेमभक्ती=ज्ञानरूपी फळांतील रस. याने ठरले की भरतसुभाव म्हणजे भरताची **सीतारामपद प्रेमभक्ती.**

(३) मानस रूपकातील याच कमलिनीची बहीण पहा = 'प्रेमभक्ति शक्य न वर्णाया! ती मधुरता सु-शीतलता या' (३६।६) 'भरत सुभाव सुशीतलता ही। सदा एकरस वदवत नाही' यांच्या तुलनेने हेच ठरते की प्रेमभक्ती=सुभाव.

(क) जसे या चालू चौपाईपूर्वी स्वच्छतेचे वर्णन केले तसेच वरील ३६।६ च्या पूर्वीच्या चौपाईत 'विस्तृत लीला सगुण वानिती। करी स्वच्छता कलुष हानि ती' (३६।५) यातील कलुषहानीचे वर्णन ४३।२ मध्ये मनोमलहारी शब्दाने सांगणार आहेत. ३६।६ मधील मधुरता 'जलंमाधुरी' पुढल्याच दोह्यात सांगत आहेत. (३६।६ टी.प.)

(४) भरताच्या चरित्रात मुख्य साधन सिद्धी; अर्थ, धर्म, काम, मोक्ष, सर्वसुख, कर्तव्य म्हणजे फक्त सीतारामप्रेम भक्ती. 'स्वार्थ सकल परमार्थ सुखाना । आणिति भरत मनी स्वप्नां ना॥ स्नेहरामपदिं सिद्धी साधन । हे मज दिसे भरतमतलक्षण' (२।२८९।६-८ पहा) असे जनकराज म्हणाले आहेत.

(क) 'अर्थ न धर्म न काम-रुचि नको गतिहि निर्वाण।जन्म जन्म रति रामपदिं, हे वरदान न आन' (२।२०४) असे भरताने प्रयागराजाजवळ मागणे मागितले आहे. 'मला कुटिल जरि राम समजले। स्वामि-गुरु-द्रोही जग वदले॥ सीताराम चरणरति अनुपम, तुझ्या कृपें अनुदिन वाढो मम. (२।२०५।१-२)

(ख) संपूर्ण भरतचरित्रात, त्यांच्या प्रत्येक कृतीत, विचारांत व उच्चारांत एकच ध्रुवतारा प्रेरक व मार्गदर्शक आहे; तो म्हणजे सीतारामपदप्रेम. भरताचे प्रेम एकांगी-चातका सारखे - आहे. हे भरतचरित्रात पदोपदी प्रतीतीस येते; व भरतसद्भाव-सुभाव पाहून वाचक, श्रोते, प्रेक्षक, सर्वच थक्क, चकित व किंकर्तव्यमूढ झाले आहेत. जनक व वसिष्ठांची मती सुद्धा भरत सद्भावापुढे कुंठित झाली आहे.

(५) निष्कर्ष – वरील विवेचनावरून ठरले की भरताची सीतारामपदप्रेमभक्ती (म्हणजे सुभाव) हीच सीताराम-सुयश-निर्मल- अनुपम जलाची इष्ट अशी (सु) शीतलता आहे. म्हणजेच भरताचे सीतारामप्रेम हा सीतारामयशाचा एक अती महत्वाचा अंश आहे.

(क) रामनामवन्दनात दो. २०।१-२० पर्यंत दाखविले की रामलक्ष्मण भिन्न दिसत असून अभिन्न आहेत. (शिवाय परशुरामस्तुती व कि. मं. श्लो. १ पहा)

(ख) सीताराम तसेच भिन्नाभिन्न आहेत हे पूर्वी अनेक वेळां व मागल्या चौपाईतच दाखविले

(ग) भरतराम भिन्न दिसत असून अभिन्न आहेत हे येथे सुचविले. 'देव! न भीति, मनास्थिर करणे। भरत राम-पडछाया गणणे' (२।२६६।४) 'कधिं तिळ अंतर मजमधिं भरता' (७।३६।७) असे राम म्हणाले आहेत.

(घ) शरीराच्या रूपाने सुद्धा राम व भरत यांच्यांत पूर्ण साम्य बाल व अयोध्याकांडात भरपूर वर्णिलेले आहे. 'भरत किं रामाचे अनुसारीं । सहज न जाणुं शकति नरनारी' (१।३११।६)

(ङ) अध्यात्म दृष्टीने सुद्धा राम- प्रत्यगात्मा-ब्रह्म व भरत प्राज्ञ. मांडूक्यात 'सुषुप्तस्थाने एकीभूतः प्रज्ञान घनः एव आनंदमय; हि आनंदभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ; तृतीयः पादः । एषः सर्वेश्वरः एष सर्वज्ञः एष अंतर्यामी, एषः योनिः सर्वस्य; प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्' (५-६) याचा विस्तार बा. कां ३२५ छं. ४ चतुर्थचरणाच्या टीकेत पहावा.

(६) सदा एकरस – कोणत्याही जळाची सुशीतलता सदा एकरस- सारखी, अविकारी, अखंड नसते. हे अनुपमतेचे आणखी एक कारण आहे.

(क) ज्या जलाची स्वच्छता सदा सारखी नसेल त्या जलाची शीतलता सदा एकरस असणे शक्य आहे काय? याचा विचार वाचकांनी करावा.

(७) सुशीतलता शब्दाने मनोहरता व मंगलकारिता सुचविली. 'सकल सुमंगल मूल जगिं प्रेमचि रघुवर-पांय। (२।२१७) ते धन जीवन तुमचे प्राणहि' (२।२०८।१) असे भरद्वाजांनी भरतास म्हटले आहे. मनोहरता=शीतलता=ज्ञान; सुशीतलता=ज्ञानोत्तर प्रेमभक्ती, हे मागे (३६।६) टीकेत स्पष्ट केले आहे ते तेथे पहावे. येथेही पुढे या जलगुणवर्णनात मनोहर व मंगलकारी यांचा उल्लेख नाही. भरताच्या सद्‌भावाने ज्ञानोत्तर प्रेमभक्तिरूपी सुशीतलता प्राप्त होते हे नुकतेच स्पष्ट केले आहे. तेच येथे सांगावयाचे आहे. 'जे त्रयकाळिं एकरस राहत' (१।३४८।८) 'सदा एकरस सहज उदासी' (६।१६७।५) असे रामवर्णन विदेही जनकाने व सर्वदेव यांनी केले आहे. येथे भरताचा सद्भाव सदा एकरस वर्णिला भरताचे, सीताराम-प्रेम सुखात, दुःखात, सर्वकाळी सारखे आहे; कधी कमी झाले नाही, हे मानसात सूर्यप्रकाशवत स्पष्ट आहे.

(क) प्रीती शिवाय भक्ती दृढ होत नाही म्हणून आता दोह्यामधे प्रीतीचे वर्णन जलगुण रूपाने करतात. 'न जाणतां परि नये प्रतीती। विना प्रतीति न उपजे प्रीती ।प्रीतिविना नहिं भक्ति सुदृढता' (७।८९।७-८).

हिं.दो.- ।अबलोकनि बोलनि मिलनि प्रीति परसपर हास।
॥भायप भलि चहुँ बंधु की जल माधुरी सुबास ॥४२॥
म.दो.- ।दर्शनिं भाषणिं भेटिमधिं प्रीति परस्पर हास।
॥चौघामाजिं सुबंधुता जलमाधुरी सुवास ॥४२॥

अर्थ – पाहण्यात, भाषणात व भेटण्यात परस्परांविषयी प्रीती व चौघांमधील जी शुद्ध बंधुभावना ती या जलाची माधुरी (मधुरता) आहे व त्या चौघांचा जो हास तो या जलाचा सुवास आहे. ॥४२॥

टीका. – या दोह्याच्या अर्थाविषयी मतभेद होण्याचे कारण नसता टीकाकारांत अनेक मते उत्पन्न झाली आहेत. टीकाकारांनी पूर्वार्धातील पाच गोष्टी स्वतंत्र घेतल्या आहेत व प्रीतीचा संबंध कोणाशीच घेतला नाही. (मा.पी.प!)

(१) प्रीती ही दृश्य वस्तू नाही तशीच जलातील माधुरी जलाकडे पाहण्याने कळत नाही, म्हणजे दृश्य नाही. माधुरीत अनेक अनेक प्रकार असू शकतात; दधिमधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा, सुराऽपि मधुरैव' दही. मध, द्राक्षे, मद्य इत्यादी प्रत्येक पदार्थाच्या मधुरपणात भेद असतो. तसेच बोलण्यातील प्रीती, पाहण्यातील प्रीती, भेटण्यातील प्रीती व परस्परांतील बंधुभाव हे प्रीतीचे भेद आहेत.

(क) प्रीती हा हृदयातील अदृश्य भाव आहे. तो विविध क्रियांच्या योगाने व्यक्त-प्रगट-होत असतो. जरी प्रगट झाला तरी भाव प्रगट होत नसून त्याचे अनुभाव प्रगट होत असतात; व अनुभावावरून भाव जाणता येतो. अनुभाव म्हणजे भावाच्या योगाने प्रगट होणारी लक्षणे.

(ख) पाण्याचा सुगंध किंवा दुर्गंध ते चाखल्याशिवाय कळतो, तसाच हास (हास्य) प्रगट दिसतो, म्हणून हास म्हणजे सुगंध व प्रीती म्हणजे माधुरी, मधुरता; असाच अर्थ घेणे सयुक्तिक आहे. दोन वस्तूंचेच साम्य दाखवावयाचे आहे. मधुरतेत अनेक प्रकार असतात तसे प्रीतीत चार प्रकार आहेत.

(२) परस्पर म्हणजे परस्परांविषयी, एकमेकांविषयी असा अर्थ घेणे जरूर आहे व बोलणे म्हणजे एकमेकांतील, भायाभावांचे एकमेकांशी बोलणे असा अर्थ नसून बंधू-भाऊ-यांविषयी बोलणे हा अर्थ मुख्य आहे हे पुढे दिलेल्या मानसातील अनेक उदाहरणांवरून स्पष्ट होते. मानसातील वचनाच्या अर्थाबद्दल संदेह उत्पन्न होईल किंवा मतभेद होतील तेव्हा मानसातीलच उदाहरणांवरून किंवा अन्य समान विषयक वचनावरून अर्थ निश्चित करता येतो हे आता पर्यंतच्या टीकेत दिसले असेलच.

(३) येथे दर्शन, भाषण व भेटणे या तीनच क्रियांचा उल्लेख असला तरी हे केवळ नमुने आहेत

(क) पाहणे ही ज्ञानेंद्रियाची क्रिया आहे; तिने ज्ञानेंद्रियांच्या क्रिया सुचविल्या.

(ख) बोलणे ही कर्मेंद्रियाची क्रिया आहे; तिने कर्मेंद्रियांच्या क्रिया सुचविल्या

(ग) भेटणे ही मुख्यतः स्थूल देहाची क्रिया आहे; पण तिच्यात सूक्ष्म देहाचे कार्यही असतेच म्हणजे ज्ञानेंद्रिय व कर्मेंद्रिय यांच्या मिश्र किंवा एकाच वेळी होणाऱ्या क्रिया 'भेटणे' याने सुचविल्या जातात. खेळण्यात सुद्धा एकमेकांविषयींची प्रीती दिसू शकते, ओळखता येते. आता मानसातील उदाहरणे पाहू म्हणजे अर्थाविषयी संदेह राहणार नाही.

I भरताचे अवलोकनातील प्रेम पहा - (१) गुहकाने भरतास चित्रकूटचा आश्रम दुरून दाखविल्यावर, ज्या झाडीत तो आश्रम होता ती झाडे पाहिल्याबरोबर भरताचे प्रेम व्यक्त झाले. प्रत्यक्ष रामदर्शन किंवा त्या झोपडीचे दर्शनही झालेले नाही. रामचंद्रांशी संबंध असलेले वृक्ष हा उद्दीपन विभाव आहे. प्रेमास्पद राम आलंबन विभाव आहे. प्रीती हा भक्तिरसाचा स्थायी भाव आहे. ते वृक्ष दिसल्या बरोबर प्रेमाचे उद्दीपन झाले व त्या बरोबर भक्तिप्रेमरसाचे अनुभाव प्रगट झाले -'श्रवुनि सखावच विटप विलोकत भरत विलोचनिं वारी वाहत' (२।२३८।१) 'हर्षति निरखत राम-पदांका। जणूं लाभला परीस रंका' यांत रामपदचिन्हांनी प्रेम उद्दीपित, जागृत केले, व रोमांच हा अनुभाव प्रगट झाला. 'रज शिरिं हृदया नयना लावति' हा संचारीभाव प्रगट झाला. हे अनुभाव व संचारीभाव पाहिल्याने भरतशत्रुघ्नांचे रामप्रेम पाहणारांना सहज कळले; व त्याचा त्यांच्या

वरही परिणाम झाला. 'बघुनि भरत-गति अकथ अतीवहि। प्रेममग्न खग-मृग जडजीवहि ॥ प्रेमविवश मित्रहि पथ भूले । वदुनि सुपथ सुर वर्षति फूले ॥६॥ बघुनि सिद्ध साधक अनुरागति। स्नेह सहज तो प्रशंसुं लागति ॥' (२।२३८।१-८ पहा) या वर्णनात भरताच्या अवलोकनाने प्रेम- प्रीतिरूपी माधुरी प्रगट झाली आहे. येथे राम व भरत यांचे प्रत्यक्ष दर्शन नाही. म्हणून अवलोकन व भाषण यांच्या बरोबर परस्पर शब्द जोडणे चूक हे निश्चित झाले. एकदा वृक्षांच्या अवलोकनाने व एकदा चरण चिन्हांच्या अवलोकनाने प्रीती प्रगट झाली आहे; हीच या जलाची माधुरी पाहणारांस चाखावयास सापडते. हा स्वाद ज्यांना भरतदशा पाहून मिळाला तसा रामकथा श्रोत्यानांही मिळू शकतो. या स्वादामुळे खगमृग जडजीव प्रेममग्न झाले; सिद्ध साधूंच्या ठिकाणी रामानुराग उत्पन्न झाला व पुष्पवृष्टी करण्याएवढा आनंद देवांना झाला; रामसखा निषादराज तर प्रेममग्न होऊन रस्ता चुकला! असा या माधुरीचा प्रभाव आहे.

(२) निषादराज रामसखा आहे हे कळल्यावर व निषादराजाने दण्डवत नमस्कार घातलेला पाहून भरताचे रामप्रेम उचंबळले. 'करत दंडवत बघुनि त्या भरत घेति हृदयासि। ... मन न पुरे प्रेमासि' (२।१९३।-) येथे ही राम दिसलेले नाहीत.

(३) रघुनाथाची तृणशय्या पाहिल्यावर दो. १९८ पासून १९९।२ पर्यंत पहा. भरताचा प्रेमपयोधी उचंबळला आहे.

(४) नंतर 'कांचन कण' पाहून १९९।३-१९९ पर्यंत तसेच झाले आहे.

(५) गंगा यमुनाचे गौरवर्ण व श्यामवर्ण जल पाहून (२) २०४।५ पहा.) अशी अनेक उदाहरणे आहेत; यांत रामलक्ष्मण कोठेच प्रत्यक्ष नाहीत.

II भाषण प्रीतीची उदाहरणे

ही उदाहरणे अयोध्याकांड उत्तरार्धांत पुष्कळ आहेत. कांही पाहू :-

(१) 'सत्यवदें विश्वासा धरिजे । धर्मशील नरनाथ पाहिजे । हटे घाल मज राज्या जेव्हां रसां रसातलिं जाइल तेव्हां' (१७९।१) पासून 'जन्म कुमाता जठरिं जरि मी शठ दोषि सदाहि त्यजिति न मज रघुवीर, निज गणुनी, प्रतिति मलाहि' (१८३) पर्यंत. भरताच्या या दीर्घ भाषणाचा परिणाम पहा- 'भरत-वचन सर्वां प्रिय गमले । रामस्नेहामृतीं पाकवले॥ लोक वियोग विषम-विषिं जळतां । जागति मंत्र सबीज ऐकतां ॥२॥ माय सचिव गुरू पुर नरनारी। स्नेहे विकल सकल तैं भारी॥ वानिति भरता फार वदति ही। साक्षात् रामप्रेम मूर्ति ही ॥३॥ (१८४). येथे रामलक्ष्मणांशी संभाषण नाही, ते समोर नाहीत; केवळ भाषणाने भरताचे राम प्रेम सर्वांस कळले व सर्व सभा रामस्नेह, व रामविरह, यांनी व्याकुळ झाली आहे.

(२) १९९।४ पासून २०१।६ पर्यंत पहा. यांत लक्ष्मण व सीता यांच्या विषयींचे प्रेम प्रगट झाले आहे.

(३) दो. २१० पासून भरद्वाजाश्रमांतील भाषण पहा. चित्रकूट येथील अनेक भाषणे व उत्तर कांडात हनुमन्त भेटीत व भाषणात पहा.

III परस्परांच्या भेटीतील प्रीती

(१) 'तैं प्रभु उठले प्रेमाधीरहि तूण कुठे पट कार्मुक तीरहि' भरत दंडवत करीत आहे हे लक्ष्मणाचे शब्द ऐकल्याबरोबर रघुनाथाची अशी प्रेमाधीर दशा झाली आहे, हे **श्रवण-प्रीतीचे उदाहरण** आहे. 'बळे धरिति उठवुनि हृदयिं भरता कृपानिधान । राम भरत भेटिस बघुनी सकल भुलति तनुभान' (२।२४०।-) यापुढील सर्व वर्णन पहावे. परस्परांच्या भेटी झाल्या आहेत व त्याचा परिणाम असा झाला की सर्व प्रेममग्न झाले.

(२) चित्रकूटाहून भरतादी परत जाताना – 'कवळिति भाउ भुजानीं भरता। रामप्रेमरस न ये वदतां । तनमनवचनीं प्रेमा भरती । धीर-धुरंधर धीरा त्यजती।। वारिज लोचन मोचति वारी ॥ (३१७/४-६), याचा परिणाम म्हणजे मुनी वसिष्ठ विश्वामित्र वामदेवादी व विदेह जनकराजा सारखे गुणातीत झालेले महापुरुष सुद्धा 'तेहि बघुनि रघुवर भरत प्रीत्यनुपमा अपार। होति मग्न तनमनवचनिं सहित विराग विचार (३१८।४) पर्यंत पहा. याप्रमाणे दर्शन, भाषण व परस्परांची भेट यांतील प्रेमाचे अगदीच थोडे नमुने दाखविले. IV आता इतर पहा.

(१) स्नानीं मर्महि कळे प्रयागीं। होति मग्न तुमचे अनुरागीं। प्रेम तुम्हांवर तस रामाचें। सुखजीवनिं जगिं जसं मूर्खाचें (२/२०८/५-६) प्रयागात त्रिवेणीत स्नान करताना गंगेच्या व यमुनेच्या धवल श्यामल तरंगांकडे पाहताच रामचंद्र शत्रुघ्नभरत प्रेमात मग्न झाले हे भरद्वाजादिकांस कळले. स्नानात प्रेम

(२) **खेळांत प्रीति** - 'कृपा स्नेह मजवरी विशेषहि । खेळत ही कधिं दिसे न रोषहि अनुभविली प्रभुकृपा रीत कीं। खेळिं दिली मज हारिं जीत कीं' (२/२६०/६-२६० पहा)

(३) **स्मरणांत प्रीति** - 'स्मरूनि मातृपितृ परिजन भावां । भरत स्नेह सुशील सुसेवा। कृपानिधीं प्रभु दुःखा पावति । (२/१४१/४-५) हे पाहून 'बंधु (लक्ष्मण) सीता व्याकुळती। जेविं तनुस छाया अनुसरती ॥ (१४१/६)

(४) **वचनांत प्रेम** - 'सीताराम शकुन अनुभवती।।... शकुनीं वाटे प्रिय भेटेसें। गत किति दिन वाटे चुकलेसे।। कोण जगीं प्रिय सम भरता ही' (२/७/४-८प.) हे रामचंद्रांचे भरतावरील प्रेम वचनांनी दिसले आहे.

(५) 'बोलावुनि भरतास कृपाब्धी'। स्वकरे सोडिति जटांस आधी' (७/११/४). यात कृतीने वात्सल्य दिसले.

(६) **चरण सेवेंत प्रेम** - चेपि चरण लक्ष्मण हृदिं लावुनि । प्रेमें सभय, परम सुख पावुनि ॥ कितिदां प्रभु म्हणती निज बाळा । पडे धरूनि हृदिं पदजलजाला' ॥ (१/२२६/७-८)

V लक्ष्मणाचे भरतप्रेम पहा - 'पाहि नाथ! प्रभु पाहि! बोलले। छडी समान महीवर पडले' (भरत) हे भरताचे शब्द लक्ष्मणाने ऐकले, भरत दिसले नाहीत, 'प्रेमळ वचना ओळखि लक्ष्मण । जाणे करत भरत कीं प्रणमन।। बंधूस्नेह सरस अति इकडे । सेवा प्रबल फार परि तिकडे। भेटू न उपेक्षणा करुं शकती' भरतास जाऊन भेटावे असे प्रेमाने

वाटले मनात पण रामसेवा सोडून जाता येईना! लक्ष्मणाच्या मनाची मोठी ओढाताण चालली आहे (२/२४०/२ पासून पहा).

VI शत्रुघ्न भरताच्या छायेसारखा असल्याने भरताच्या सारखीच त्याची स्थिती सर्वत्र झाली आहे असे समजावयाचे. यावरील उदाहरणांवरून पूर्णपणे स्पष्ट झाले की पाहणे, भाषण व परस्पर भेट एवढ्यांचाच उल्लेख येथे नसून अशा प्रकारच्या विविध रीतींनी रामाचे बंधूवरील प्रेम व बंधूचे रामावरील प्रेम व एकमेकांवरील प्रेम यांचे जे निदर्शन या सुकीर्ती शरयूत केले आहे तीच या जलाची माधुरी, मधुरता आहे. आतापर्यंत केलेले विवेचन सयुक्तिक व साधार नाही असे ज्यांना वाटेल त्यांनी मा. पी. मधील विविध मतांच्या संग्रहांतून योग्य ते निवडून घ्यावे !

आता दुसरा भाग पाहू.

(१) यात सुगंध गुणाचे वर्णन आहे. नद्यांच्या वगैरे पाण्याला सुगंध नसतो असे असता येथे वर्णन कसे केले असा प्रश्न उकरून काढून एक टीकाकार समाधान करतात की दूषित जलाला शुद्ध करण्यासाठी त्यात सुगंधी पदार्थ वगैरे घालून ते शुद्ध करतात हे सांगून त्यांनी वृद्ध सुश्रुतांतील एक औषधीच्या नावाचा श्लोक दिला आहे! बरे मागे यांनीच म्हटले की शरद ऋतूने पाणी स्वच्छ, निर्मल झाले. मग आता दूषित कशाने झाले? नदीच्या पाण्यात कुठे असे केल्याचे कोणी पाहिले? या औषधी सुगंधी द्रव्यांचे व पाण्याचे प्रमाण काय? व नदीतील पाणी मोजावयाचे कसे व त्यांत घातलेली द्रव्ये वाहून न जाण्याची काय सोय करावयाची? इत्यादी सर्व सांगणे आवश्यक होते.

(क) या जलात सुगंध कसा निर्माण होतो याचे उत्तर कवींनी याच प्रकरणात आधीच सुचवून ठेवले आहे. ज्या जलात पुष्कळ, विपुल कमळे असतात त्याला कमळाच्या परागांच्या योगाने सुगंध येतो ही प्रत्यक्ष अनुभवाने सिद्ध होणारी गोष्ट आहे. या कीर्ती शरयूत 'बाल चरित चौबंधुकृत वनज विपुल बहुरंग' (दो.४०) आहेत. त्यांचाच हा सुगंध हे सहज ओघानेच ठरले व प्रश्न सुटला.

(ख) आता या सुगंधाचा व हास्याचा संबंध दाखविणे भाग आहे. **'इंदु अनुग्रह हृदीं प्रकाशे। सुचविति किरण मनोहर हासे'** (१/१९८/७) **'मधुर सुस्मिता प्रभु तैं करिती'**१/२०१/८) हे वर्णन राम रांगत होते त्या वेळचे म्हणजे बालचरितातलेच आहे. बालचरित हीं कमळे आहेत व त्या बालचरितांतील हास्य हा सुगंध आहे. सुगंधाने -सुवासाने जसे मन प्रसन्न होते तसे बोलता न येणाऱ्या व बोबडे बोलणाऱ्या बालकांच्या हास्याने ही प्रसन्न होते. रामलक्ष्मणादिकांच्या हास्याने त्यांचे परपस्परांवरील प्रेम बाळपणी प्रगट होत असे, असा भावार्थही मागल्या अर्थाशी सुसंगत निघेल.

(ग) **बालचरित्रांत सुद्धा हास्याने कृपा केल्याची उदाहरणे आहेत. 'मधुर सुस्मिता प्रभु तैं करिती'** (१/२०१/८) **'दाखवले मातेस निज अद्भुत रूप अखंड'** ही कृपा केली आहे व कौसल्येला कायमची मायामुक्त केली आहे. उत्तरकांडात भुशुंडी चरितात बालचरित्र वर्णनातच त्याच्यावर हास्याने कृपा केली आहे त्या वेळी राम रांगणारेच होते. **'राम मला भय चकित पाहता। विहसति त्या शुशु विशेष चरिता'** (७/७९/४, दो. ७७ पहा)

'व्याकुळ बघति कृपाल मज हसले तैं रघुवीर' (७/८२) नंतर त्याच्यावर कृपा करून वर दिले आहेत.

(घ) मोठे झाल्यावर प्रभूंनी हास्याने पुष्कळांवर कृपा केलीच आहे; पण श्री रामानुज -लक्ष्मणाने सुद्धा एकदा हसून कृपा केली आहे. **'श्रवुनि निकट त्यां लक्ष्मण अणविति। शीघ्र दया ये हसुनि सोडविति'** (५/५२/७)

(ङ) भरताने कुबडीवर दया करून तिला शत्रूघ्नाच्या तडाक्यातून सोडविली आहे; पण तो प्रसंग हास्याचा नव्हता. (२/१६३/८) **यावरून ठरले की हास्याचे निमित्त करून कृपा दया करणे हा सुगंध-सुवास आहे. हास्य म्हणजेच कृपाकिरण व हास्य म्हणजेच सुवास, म्हणून कृपा दया शीलता हा सुवास आहे या जलांचा.** हास्यरूपी सुवासाचे यथामती विवरण केले. हिंदीत हास व सुवास स्त्रिलिंगी आहेत; मराठीत दोन्ही पुल्लिंगी आहेत.

सुबंधुता माधुरी

(१) **'परम मनोहर चरित अपार। करत फिरति चारी सुकुमार'** (१/२०३/४) **'विद्या, विनय, निपुण गुणशीला। रुचति खेळ सकल नृपलीला'** (१/२०४/६) सर्वांची रुची एक, सर्व एकत्र खेळत; सर्व एकावेळी एकच खेळ खेळत असत. 'ज्या पथिं विहरति भाउ चवघे। थक्क होति नारीनर अवघे, **चौघांचे एकत्र फिरणे** सांगितले, 'भोजन सानुज समित्र करतीं' **एकत्र भोजन** सांगितले. 'श्रुति पुराण ऐकति मन लाउनि । स्वये कथिति अनुजां समजाउनि' हे बाल्य व कौमार्यातले वर्णन आहे.

(२) आपणास एकट्यासच राज्य मिळणार म्हणून रामचंद्रांस वाईट वाटले. वडील बंधूच राज्याचे अधिकारी म्हणून भरताने राज्य स्वीकारले नाही, वडील बंधूस स्वामी मानून सर्वांनी सेवकभावाने सेवा केली, पण आपण बंधूपेक्षा मोठे असून राम त्यांच्याशीं बरोबरीच्या नात्याने, बंधु प्रेमानेच वागले. बंधुविरह होणार हे माहीत असते तर पित्याची आज्ञा सुद्धा मानली नसती आणि बंधु हानीच्यापुढे स्त्रीहानी कांहीच नाही! असे रघुनाथ म्हणाले, व त्याच्या मूर्च्छाकाळांत अतिव्याकुळ होऊन शोक केला. रामबंधू वनात गेला म्हणून भरत शत्रुघ्न विरह व्याकुळ झाले. जनकराजाकडून रघुवीराचा भर सभेत ॥ 'वीर विहीन मही मी जाणे' (१/२५२/३) या म्हणण्याने जो अपमान झाला तो लक्ष्मणास सहन झाला नाही, परशुरामाने रघुवीराचा अनादर केलेला सहन न होऊन लक्ष्मणाने परशुरामासारख्याचा पाणउतारा करून केवळ भाषेने त्यास गलितशक्ती केले, व रघुवीराने लक्ष्मणास निर्दोषी ठरवून परशुरामाचा क्रोध आपल्यावर घेतला, बंधुप्रेमाने रघुनाथ भरतास वश झाले व प्रतिज्ञा मोडण्याची सुद्धा तयारी दाखविली, इत्यादी शेकडो गोष्टी या बंधूंचे निस्वार्थ, सरल, अनुपम बंधुप्रेम दाखविणारे पुरावे आहेत.

या दोह्यांचे विवरण यथामती येथपर्यंत झाले. **या दोह्यात कीर्ती शरयू जलाचे निर्मलतत्व, सुशीतलत्व, माधुरी व सुवास हे चार गुण दाखविले गेले व हे अखंड, (नित्य) एकरस असतात हे दाखविले, शरयू नदीचे पाणी पावसाळ्यात** मलीन होते, सर्वऋतूंत त्याची शीतलता समान व सर्वांस सुखकारक अशी नसते. ते जल इतके मधुर नाही, शरयू

जलाला सुगंध नाही. मानससरोवरातून निघालेल्या शरयूत पुष्कळ वैधर्म्य उत्पन्न झाले. परंतू तु. मानसांतून निघालेल्या कविताशरयूजलाचे तसे घडले नाही. शंकरादी मानसांचे जल इतरांस फार दुर्मिळ होते; ते या सुकीर्तिशरयूने सुलभ केले. चार गुणांचे अलौकिकत्व दाखविले. आता पुढील चौपाईंत आणखी एक आवश्यक गुणाचे वर्णन करतात.

हिं.- ।आरति बिनय दीनता मोरी । लघुता ललित सुबारि न थोरी ॥१॥
अदभुत सलिल सुनत गुनकारी । आस पिआस मनोमल हारी ॥२॥
म.- ।माझी आर्ती विनति दीनता । लघुता थोडि न सुजलीं ललिता ॥१॥
।अद्भुत सलिल श्रवणीं गुणकारि । आशा तृषा मनोमल हारी ॥२॥

अर्थ — माझा आर्तपणा, विनती व दीनपणा हा या सुंदर जलाचा सुंदर हलकेपणा (लघुता) आहे व थोडा थोडका नाही. (पुष्कळ आहे; हे जल फार हलके आहे) ॥१॥ हे सलिल (जल) अद्भुत आहे, कारण ते नुसत्या श्रवणाने अद्भुत गुणकारी असून आशारूपी तृषा (तहान) व मनोमल यांचा विनाश करणारे आहे ॥२॥

टीका. चौ. १ (१) आर्ति - दुःख, संकट, चिंता, क्लेश इत्यादी; बिनती (विनय) विनंती, प्रार्थना, विनवणी, दीनता-नम्रता, साधनहीनता, लघुता-हलकेपणा, ललिता-ललित, सुंदर, रम्य.

(क) बालकांड दो १-३६ पर्यंत या तिहींची भरपूर उदाहरणे आहेत; व पुढे ग्रंथसमाप्तीपर्यंत मधून मधून आहेतच. प्रस्तावनेत 'मानसोपलब्ध श्री तुलसीचरित्र' या प्रकरणात 'तु. दासांची दीनता व नम्रता' या विषयी लिहिलेले पहावे. तथापी येथे थोडी उदाहरणे देणे जरूर आहे. I आर्ति - (१) मज इच्छा रघुपति गुणगानीं। चरित आगाध नि मम मति सानी' (२) जे जान किं कलिकालिं करालीं। कृति काकांची वेष मराली ॥... वंचक, मिरविति रामभक्त वर । अशां मधें जगिं गणा प्रथम मज' (१/१२/१-४ पहा) (३) 'अति दास तुलसी मंदधी' (उत्तर १३० छं) I बिनति (१) सज्जन मम उद्धटता क्षमतिल। मन लाउनि शिशुशब्द ऐकतिल' (२) 'देव दनुज नर नाग खग प्रेत पितर गंधर्व। नमतो निशिचर किन्नरां कृपा करा तरि सर्व, (१/७/-) (३) जाणुनि हे रघुवंश मणि भवभी हरा गभीर' (७/१३०/-) III दीनता - (१) नुमजे अंगा एक उपाया। मन मति रंक मनोरथ राया'(१/८/६) (२) काव्यविवेक न एकहि मातें । सत्य लिहीं नव कागदिं हातें' (१/९/११); (३) 'मज सम दीन न' (७/१३ रा.)

(२) माझी - श्रीरामचरितमानसात ब्रम्हदेव, शंकर, इंद्र, शरभंग, सुतीक्ष्ण, सुग्रीव, शबरी इत्यादिकांच्या दीनतादिकांचे वर्णन आहे. पण ते या रामसुयशजलाचा हलकेपणा नव्हे, तो त्या सर्वांचा मोठेपणाच आहे. माझा मात्र हा हलकेपणा (नीचता, तुच्छता) आहे. हलकेपणा हा एक प्रसिद्ध दोष आहे. हलकटपणा हा त्याचाच स्पष्टार्थ आहे.

(३) सुजलिं हलकेपणा (लघुता) यात विरोधाभास अलंकार आहे. हा शब्द प्रयोगच काहींच्या कानांस गोड वाटणार नाही. रामसुयशरूपी, जलाच्या ठिकाणी फार मोठी गुरुता (मोठेपणा) आहे. या जलातील हलकेपणा माझा - तुलसीदासाचा आहे.
(क) हलकेपणा व जडपणा हे पाण्याच्या ठिकाणी असणारे दोन विरूद्ध गुण आहेत. हलके पाणी पाचक व शीघ्र मल हरणारे असते; म्हणून तो दोष नसून मोठा सद्गुण आहे.
(ख) जड पाणी पचनात दोष उत्पन्न करते, ज्या जलात क्षारांचा व वातपित्तादी निर्माण करणाऱ्या पदार्थांचा अंश असतो ते जड असते, व ज्यात हा दोष नसतो ते हलके असते.
(ग) तसेच ज्या कवीच्या ठिकाणी आर्ती, विनती व दीनता असते त्याच्या काव्यांत काम क्रोध लोभरूपी वातपित्त कफ उत्पादक दुर्गुण दोष नसतात, ते उत्पन्न होत नाहीत. हलक्या पाण्याने धुतलेली वस्त्रे जितकी स्वच्छ होतात तितकी जड पाण्याने धुतलेली स्वच्छ होत नाहीत, असा विचारवंतांस अनुभव येतो. जड पाण्याने (Heavy) तयार केलेले वस्त्रमलहारकद्रव्य (साबण) सुद्धा चांगले होत नाही, त्या जलाचे कृत्रिम बर्फ स्वच्छ, कठिण, घट्ट होत नाही. त्या साबणांत मलहारक शक्ती कमी असते किंवा मुळीच नसते.
(घ) या सुकीर्तिशरयूजलाने मनोमलाचा नाश करावयाचा आहे. मनरूपीवस्त्र स्वच्छ करावयाचे आहे. साधनभक्ती, कर्म, ज्ञान हे साबण आहेत. ते सुद्धा या जलाच्या साह्यानेच बनविले आहेत. पाणी हलके असेल, हलक्या पाण्याने केलेला चांगला साबण असेल व वस्त्र धुणारा कुशल असेल तरच या मनोवस्त्राचा सगळा मल निघून ते स्वच्छ होईल व प्रेमभक्ती, रामपदानुराग रूपी रंग त्यावर चांगला बसेल. त्यावर हरिरंग उत्तम बसेल. 'ते धन्य तुलसीदास आस विहाय हरिरंगीं रत' (३/४६ छं) पाणी जड असेल तर मनोवस्त्र स्वच्छ होणार नाही व हरिरंग त्यावर चढणार नाही. ल.टे. रामचरित्र काव्यजलाला जो हलकेपणा किंवा जडपणा येतो तो लेखक - कवीचा असतो हे येथे सुचविले जाते.
(४) ललिता - ललित-सुंदर, पूर्ण हलकेपणा हा पाण्याचा एक सुंदर गुण आहे. कारण ते पाणी पिण्यास आनंद वाटतो. चव वाईट लागत नाही. मचूळ पाणी जड असते, जडपाणी मचूळ लागते.
(५) थोडि न -लघुता, हलकेपणा थोडा थोडका नाही, भरपूर आहे. पूर्ण आहे. जडपणा मुळीच नाही.
(६) जलाचा जडपणा दोन प्रकारचा असतो. एक जडपणा पाणी उकळण्याने जातो, पण दुसरा उकळून सुद्धा जात नाही. तो घालविण्यास त्यात कांही खनिज द्रव्ये मिसळून ते शुद्ध करावे लागते. तशी आर्ती, विनती व दीनता ही तीन द्रव्ये यात पूर्णपणे मिसळलेली आहेत. यामुळे या पाण्यात, जडपणा उत्पन्न होण्याचा संभव नाही व हलकेपणा पूर्णपणे उत्पन्न झाला आहे.

(७) जडपाण्यानी केलेला स्वयंपाक व सर्वांच्या अनुभवाचे उदाहरण म्हणजे चहा, चांगला रूचिकर होत नाही, अन्न शिजण्यास जास्त वेळ व जास्त उष्णता लागते. तसेच ज्या कवीच्या ठिकाणी आर्ती विनती दीनता भरपूर नाहीत त्याच्या काव्यात त्रिदोष उत्पन्न करणारा दोष राहतो.

(८) ल. ठे. (१) पाण्याचा जो जडपणा उकळण्याने जातो तो चुनकळीने पण घालविता येतो; टिकाऊ जडपणा असतो तो पापडखार (वॉशिंग सोडा) व चुनखडी या द्रव्यांच्या योगाने घालविता येतो. (कॅल्शियम कार्बोनेट = चुनखडी, सोडियम कार्बोनेट - पापडखार व कॅल्शियम ऑक्साईड - चुनकळी) या तीनच द्रव्यांचा उपयोग आधुनिक विज्ञानशास्त्रही सांगते. तु.दासांनी तीनच गोष्टींचा उल्लेख केला आहे. आता विचार करावा की तीन गोष्टीच का सांगितल्या? तुलसीदास आधुनिक आरोग्यविज्ञान शास्त्र शिकण्यास कुठे गेले होते? ही आधुनिक शास्त्राने सांगितलेली माहिती इतिहास पुराण किंवा शुकनीती सारख्या कोणत्या तरी संस्कृत ग्रंथांत असली पाहिजे, हे संशोधनाचे कार्य पंडितांनी करणे जरूर आहे.

(९) या तीन द्रव्यांचे साम्य जुळल्यास पाहू - दीनता अगदीच मऊ पणा, हा गुण कळीच्या चुन्यात फार असतो. विनय नम्रता हा गुण म्हणजे वाशिंग सोडा समजण्यास हरकत नाही. कारण नम्रता येण्यास अहंकार, ताठा इत्यादी मल सोडावेच लागतात. नुसत्या वाशिंग सोड्याने सुद्धा पुष्कळसा वस्त्राचा मळ जातो. तसाच नम्रतेने, लीनतेने. आर्ती म्हणजे दु:ख कष्ट चिंता इत्यादी तशी चुनखडी, हाताला सुद्धा खडबडीत त्रासदायक असते.

चौ. २ - (१) अद्भुत - आश्चर्यकारक, दिव्य, अलौकिक, दोन विरुद्ध धर्म एकाच ठिकाणी असणे ही अद्भुतता आहे. हे विरूद्ध धर्म म्हणजे विधायकता आणि विनाशकता.

(क) ऐकण्याने - श्रवण करण्याने सद्गुणांची उत्पती करणे ही विधायकता.

(ख) श्रवण करण्यानेच तृषा व मनोमल हरण करणे ही विनाशकता आहे.

(ग) पाणी पिण्याची तृषा, तहान भागविण्यास पाणी प्यावे लागते, पण या जलाची ही अद्भुतता आहे की याच्या नुसत्या श्रवणाने आशारूपी तृषा (तहान) नष्ट होते व ती पुन्हा उत्पन्न होत नाही.

(घ) नदीजलाचे पान सतत तास दोन तास सुद्धा करता येत नाही, करण्याची इच्छा होत नाही; पण हे जल असे अद्भुत आहे की जितके श्रवणानी प्यावे तितके अधिक पिता येण्यासारखे आहे. 'स्रवत नाथ आनन शशी कथासुधा रघुवीर। श्रवणपुटी पिउनिया मन तृप्त नसे मतिधीर! (७/५२) ही अतृप्ती, अविटपणा हा मोठा दिव्य सद्गुण आहे. अशी गोडी व तहान या जलाची असेल त्यांना हा लाभ होतो - 'श्रवण जयांचे समान अर्णव। नाना सरिता सुभग कथा तव ॥ भरति निरंतर पूर्ण न होती। त्यांचे ह्रदय तुम्हां शुभ वसती' (२/१२८/५-६) रामलक्ष्मण व सीता ह्रदयांत सतत वस्ती करतात. 'रामचरणरति वांछि जो अथवा पद निर्वाण। भाव सहित तो ही कथा करो

श्रवणपुटि पान' (७/१२८/-) जेथे रामरती आहे तेथे रामविश्राम करतात हे पूर्वी अनेक वेळां सिद्ध केले आहे.
(ङ) हे जल श्रवणपुटांनी पिऊन तृप्ती झाली, पोट भरले, पुरे आता, असे ज्यांस वाटेल त्यांस या जलाची चव चाखता आली नाही असे ठरेल. **'रामचरित ऐकुनि जे धाती। न कळे त्यां रसविशेष जाती'** (७/५३/१)
(२) **सलिल** - षल गतौ, सतत वाहणारे जल ते सलिल. तसे हे कानांतून सतत वहात गेले पाहिजे, म्हणजे गती मिळेल, मोक्ष किंवा समाधान - कैवल्य प्राप्त होईल.
(क) रामसिता यश **सलिल सुधोपम'** म्हणून सुचविले की अमृतासारखे आहे. पार्वतीने **'कथा सुधा,** म्हटले आहे (७/५२पहा) ही याची एक अद्‌भुतता आहे. **येथे विधायक कार्य** सांगितले, हे साधण्यास मुख्य दोन गोष्टींचा विनाश केला पाहिजे, त्याच दुसऱ्या चरणात आहेत.
चरण दुसरा - आशा तृषा मनोमलहारी - (१) आशा असे जिला म्हणतात व जी आश्चर्यकारक शृंखला (साखळदंड) आहे तीच येथे ग्रहण करून भागणार नाही. तिचा अंतर्भाव कामक्रोधलोभादी मलांप्रमाणे मनोमलात होतोच. हा विचार कोणी टीकाकारांनी केलेला नाही. आशा शब्दाचा सामान्य अर्थच येथे घेतल्यास पिष्टपेषण व द्विरुक्तिदोष होतो. आशा हे लोभाचे व कामाचेच एक स्वरूप आहे. ज्याच्याजवळ दमडी नाही त्याला वाटते शंभर रूपये मिळाले की मी राजा! ते मिळताच हजार हजार मिळताच लाख मिळावे अशी उत्तरोत्तर वाटत जाणारी जी इच्छा तिला सामान्यतः आशा म्हणतात.
(क) पुत्र झाला म्हणजे सर्व आशा पुरल्या असे दशरथास वाटे. तो झाल्यावर वाटले की त्याचा विवाह झाला की सर्व आशा पूर्ण झाल्या. 'पहा आज मुनिराज आपले । **कृपे काम मम पूर्ण जाहले ॥** (१/३३/६) असे ज्या दशरथांनी रामविवाह झाल्यावर म्हटले तेच पुन्हा म्हणतात अयोध्याकांडात म्हणजे थोडी वर्षे गेल्यावर की 'मनिं अभिलाषा एक मम आता। अनुग्रहे तव पुरेल नाथा ॥' (२/३१७) ही एक रामराज्याभिषेकाची आशा नंतर उत्पन्न झालीच! 'निःस्वोवष्टि (इच्छितो) शतं, शती दशशतं लक्षं सहस्त्राधिपा... आशावधिं को गतः' (सु. र.) आशा म्हणजे कांही तरी लौकिक किंवा स्वर्गादी भोग, सत्ता इत्यादी मिळविण्याची इच्छा हा अर्थ वरील सुभाषिताने ठरला. 'लोभा इच्छा दंभ बल' (३/३८म) लोभाचे बल इच्छा आहे. काम-कामना म्हणजे ही इच्छाच. म्हणून हा सामान्य अर्थ येथे घेता येत नाही.
(ख) ग्राह्यार्थ मानसातच आहे. 'म्हणवि दास मम नर आशा करि। वदा कुठें विश्वास खरा तरि' (७/४६/३) हे श्रीरामवचन भक्तिगीतेत आहे. **'विश्वास युत सब आस सांडुनि दास तव होती खरे।.. श्रम विना भव तरति'** (७/१३/३) हें वेदवचन वेदस्तुतींत रामचंद्रास उद्देशून आहे. दोन्ही वचनांत **पूर्ण साम्य आहे. रामाशिवाय मानवांची वा इतर कोणाची वा कशाचीही आशा भरंवसा म्हणजे आशा हा अर्थ येथे** ग्राह्य व योग्य आहे. कारण की जोपर्यंत ही आशा इतरांचा भरंवसा वाटेल तो पर्यंत मनोमल नाश झाला तरी रामभक्ती प्राप्ती होणार नाही, होत नाही. इतरांची आशा, भरवसा मुळीच न राहणे

म्हणजेच अनन्यगतिक होणे. अनन्यगतिक रामाला फार प्रिय असतात. 'कृपानिधाना परि हा बाणा। प्रिय तो ज्यातें गति ना आना' (३/१०/८) 'प्रियमज अनन्यगति सेवक ही' (४/३८) असे रामच म्हणाले आहेत. आशा = सकल भरंवसा - आधार मानसातच! 'श्रुणु मुनि हर्षे तुला सांगतो। त्यजुनि भरवसा सब मज भजतो। त्यास सदा मी रक्षी ताता! जशी बालका जपते माता' (३/४३/४-५) हे श्रीरामानीच नारदास म्हटले आहे. शेवटी येथे सिद्धान्तरूप अर्थ हा की आशा = इतर कोणाचाही व कशाचाही भरंवसा. या अर्थाने आशा शब्द मराठीत ही रूढ आहेच. अरे! त्या माणसाची आशा मुळीच धरू नकोस, तो तुला फसवील! आशा = भरंवसा असाच यात अर्थ आहे.

(ग) या आशेचा विनाश हे रामकीर्तिशरयू जल करते. हे एक विघातक कार्य झाले.

(२) मनोमलहारी - हेही विघातक कार्यच आहे. मनोमल हरण करण्यास या जलात कोणते गुण आहेत हे मागील चौपाईत आधीच सांगितले आहे.

(क) अज्ञान (मोह) कामक्रोध, लोभ, तृष्णा (आशा विषयांची) मद, मत्सर, विषम मनोरथ, अहंकार, ममता इत्यादी सर्व मनोमल आहेत. यांनाच उत्तर कांडात मानसरोग म्हटले आहे. त्यात 'मोह सकल रोगांचे मूळहि' (७/१२१/२९) असे म्हटले असून रोगांच्या वर्णनात 'तृष्णा (विषयाशा) उदर-वृद्धि अतिभारी। त्रिविध एषणा तरुण तिजारी' (७/१२१/३६) असे म्हणून जिला सामान्यपणे आशा म्हणतात तिचा उल्लेख आहेच. 'मोहजनित मल लाग विविध बिधि (वि. प. ८२) मोहापासून - अज्ञानापासून उत्पन्न होणाऱ्या विकारांना तुलसीदासांनीच मल म्हटले आहे. यावरून ठरले की मनोमल = मानसरोग, किंवा अविद्या व तिचा परिवार.

(ख) मानस रोगांचा, मनोमलांचा संहार होण्यास रामकथाश्रवण ही अमृत-संजीवनीमुळी हे मुख्य औषध आहे. अनुपान सात्विक श्रद्धा वगैरे वर्णन मानसरोगवर्णनात (७/१२१,१२२) पहावे. 'संजिवनि मुळि भवरोगा, ती - । रामकथा, श्रुतिसूरी गाती' (७/१२९/२) या सर्व मनोविकारांचा, मनोमलांचा विनाश रामसुकीर्ती शरयूतील अगदी हलके व स्वच्छ सलिल सहज करते, हा सिद्धान्त येथे सांगितला.

(३) अनुपम निर्मलता, सुशीतलता, माधुरी, सुवास व पूर्ण हलकेपणा या पाच गुणांनी आशा तृषामनोमलहरण कसे होते व रामभक्ती प्रेमभक्ती हा गुण कसा मिळतो हे पाहणे फार आल्हाददायक आहे. (१) सुवास -गुणाने मनोभृंग या जलाकडे आकर्षला जातो. राम व त्यांचे बंधू यांच्या हास्यरूपी कृपेचा लाभ ज्यांना होईल तेच इकडे आकर्षिले जातात. (हास्य सुवास) (२) भावांची प्रीतिरूपी माधुरी चाखण्यास मिळते व त्यामुळे तो मनोभ्रमर इतरत्र न जाता येथेच आसक्त होतो. (३) मग या जलाच्या स्वच्छता व पूर्ण हलकेपणा या गुणांमुळे मनोमधुकराचा सर्व मल नाहीसा होतो. (४) भरतसद्भाव रूपी शीतलतेने इतरांची 'भरवसा रूपी आशा' नष्ट होते. म्हणजेच अनन्य गतिकता लाभते. अनन्यगतिक रामास प्रिय होतो व त्यास प्रेमभक्ती देतात व त्या भक्तीला वश होऊन रामसीता लक्ष्मण त्याच्या हृदयांत मानसात राहतात व सर्व परिताप नष्ट होतात. सुशीतलता प्राप्त होते. हे पुढील चार चौपायांत सांगणार आहेत.

(४) मानसपीयूषमधील व मानसप्रसंग ग्रंथातील त्रिपाठीजींचा वरवर सुंदर दिसणारा पण अयोग्य विसंगत अर्थ कसा भ्रामक आहे. हे थोडक्यात दाखवून मग पुढील चौपाया घेऊ.

(क) गुणकारी, आशातृषाहारी व मनोमलहारी हे तीन गुण गणले व पुढे आणखी सतरा गुण सांगतील असे म्हटले आहे. चरितसरितेचे पूर्वी वीस अंश सांगितले आहेत. त्या वीस अंशांची फलश्रुती म्हणजे हे वीस गुण असे ते म्हणतात. या वीस अंशांना उद्देशूनच तुलसी - रामचरितात कथा सांगण्याविषयी प्रतिज्ञा वीस वेळा केली आहे असे ते येथे मा. पी. मध्ये व ती टीका त्यांच्या ज्या ग्रंथांतून घेतली आहे. त्या मानसप्रसंग ग्रंथांत म्हणतात, ज्यांना रामचरित्राचे वीस अंश असे येथे म्हटले त्यांनाच 'नदी नाव पटु प्रश्न अनेका'च्या टीकेत प्रश्न म्हटले आहे व तेथे वीस प्रश्न न म्हणता २४ प्रश्न म्हटले आहे. (मा.पी.पृ. ७११ पहा) व मानसमूल या त्यांच्या छोट्या पुस्तकांत २६ प्रश्न म्हटले आहेत. कथालेखनाची प्रतिज्ञा वीसवेळा का केली याचा विचार करताना त्यांस २ गुणांचा मृगजळाभास झाला, म्हणून प्रश्न असे न म्हणता अंश शब्द वापरला; त्यात हेतू हा की एकदा चोवीस म्हटले त्यांनाच पुन्हा वीस कसे म्हटले, ही शंका वाचकांच्या चित्तात उठू नये.

(ख) प्रश्न चोवीस आहेत असे दिसते खरे पण चोवीस किंवा वीस नसून २२ आहेत. व तुलसीदासांनी ग्रंथ, कथा - लेखन प्रतिज्ञा वीस वेळा केली नसून २२ वेळा केलेली आहे. हे दोहा ४३ च्या या टीकेत सविस्तर दाखविले आहे. वरील त्रिपाठीजींचा प्रयत्न वेळ मारून नेण्यासाठी 'वडाची साल पिंपळाला' लावण्यासारखा आहे. या हातचलाखीच्या धूळफेकीवरून सार समजेलच पण एक प्रत्यक्ष उदाहरणच घेऊ.

(५) 'रघुबर जन्मिं मोद अभिनंदन' (४०/८) याची फलश्रुति 'आशा तृषा हारी' ही आहे असे ते म्हणतात व कारण सांगतात की रामजन्माच्या आनंदोत्सवाने दशरथ राजा वगैरेंच्या आशा पूर्ण झाल्या. पण दशरथाच्याच आशा रामजन्मानंतर पुनःपुन्हा कशा वाढल्या हे या दुसऱ्या चरणाच्या टीकेतच पूर्वी

(१) (क) मध्ये साधार दाखविले आहे. म्हणजे त्रिपाठींनी दाखविलेली एका अंशाची फलश्रुती खोटी ठरली. असेच अनेक अंशांचे झाले आहे. म्हणून जास्त विस्तार अनावश्यक वाटतो.

(क) या चौपाईची टीका लिहिण्यास प्रारंभ करीपर्यंत जे अर्थ या अल्प, जड, मनास कधी सुचले नव्हते ते धाग्याने धागा लागावा तसे सहज लागत गेलेले पूर्ण विचारपूर्वक येथे दिले आहेत.

हिं.- । राम सुप्रेमहि पोषत पानी । हरत सकल कलि कलुष गलानी ॥३॥
। भव श्रमसोषक तोषक तोषा । समन दुरित दुख दारिद दोषा ॥४॥
। काम कोह मद मोह नसावन । बिमल बिबेक बिराग बढावन ॥५॥

म.- । पोषि राम सुप्रेमा पाणी । हरी सकल कलिकलुषे ग्लानी ॥३॥
। शोषि भवश्रम तोषक तोषा । शमन दुरित दुख दरिद्र दोषां ॥४॥
। काम-कोप मद मोह विनाशक । विमल-विवेक-विराग विवर्धक ॥५॥

अर्थ – हे पाणी राम-सुप्रेमाचे पोषण करते (कारण) ते कली व कलिजनित सकल कलुषांचे व ग्लानीचे हरण करते॥३॥ ते भवश्रमाचे शोषण करणारे आहे व अघ (दुरित पाप) दारिद्र्य, दुःखादी दोषांचे शमन करणारे आहे ॥४॥ ते कामक्रोधमदमोहादिकांचा विनाश करते आणि विमलज्ञान व विमल वैराग्य यांची वृद्धी करते ॥५॥

टीका : - चौ. ३ (१) पोषि राम सुप्रेमा पाणी - सुप्रेम - चांगले व दृढ प्रेम.
(क) पाणी शब्द पानीय शब्दाचा अपभ्रंश आहे. पानीय = पिण्यास लायक जल, म्हणजे पाणी, याने सुचविले की हे निर्मल, सुगंधी, मधुर, शीतल व हलके असल्याने पिण्यास अगदी अनुकूल, सुखकारक व तृषा शमन करणारे आहे; म्हणून प्रत्येकाने हे प्यावे.
(ख) पोषी - याने सुचविले की जोपर्यंत या पाण्याचे पान केले जाणार नाही तो पर्यंत इतर जलाने राम-प्रेमाचे पोषण होणार नाही.
(ग) येथे रामप्रेमाचे पूर्व अस्तित्व सूचित केले. आधी जे असेल त्याचेच पोषण करता येणे शक्य होईल. नसलेल्याचे पोषण अशक्य आहे. जीव व राम (ब्रम्ह) यांचे सहज प्रेम असतेच, पण ते कलिकलुषादिकांनी ग्रासून अगदी क्षीण, शुष्क केलेले असते. 'यांची प्रीति परस्पर पावन' (१/२१७/३) 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते' (श्रुति) हे सहज प्रेम द्वेषदंभपाखंडादिमलांनी विषयसंगाने जीव विसरलेला असतो. याचे पाप हे कारण आहे. 'करिति पाप पावति दुख भय रुज वियोग शोक' (७/१००रा.) येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्य कर्मणां ॥ ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढ व्रताः' (भ. गी.) हेच येथे सांगत आहेत. 'जननिजनक सियारामप्रेमा' असे रामचरितचारु चिंतामणीचे माहात्म्य पूर्वी वर्णिले आहे. (१/३२/४) आणि या पाण्याने रामसुप्रेम पुष्ट होते.
(२) हरी सकल कलि कलुषे ग्लानी – कली व त्याने उत्पन्न होणारी कलुषे (पापे) यांचे विवरण दो. १२/१.२ च्या टीकेत केले आहे. 'कलयति वशीकरोति इति कलुषम्' पापांच्या योगाने जीव विषयांना व दुःखदारिद्र्यादि दोषांना वश होतो, व जन्मोजन्मी भ्रमण करीत ग्लानी पावतो, कष्टी श्रांत होतो. ग्लानी - क्षीणता; ग्लानी - रोगाने क्षीण झालेला (अमरे) त्याचा भाव ग्लानी. येथे भवरोगाने क्षीण झालेल्याच्या रामप्रेमाची क्षीणता, हा अर्थच मागील परिच्छेदातील विवेचनाशी सुसंगत आहे. (ग्लान ग्लास्नू रोगेण क्षीणस्य (अ. व्या. सु.) भवरोगाची व त्याच्या परिवाराची शक्ती या औषधाने जसजशी कमी होत जाईल तसतशी याच औषधाने रामप्रेमाची पुष्टी होईल. कलियुगातील जीव 'कपटकाय कलिपंक-भांडिं' असतात. (१/१२/२) येथे मुख्यतः कायिक पापे उद्दिष्ट आहेत; कारण चौथ्या व साहव्या चौपाईत सुद्धा पापाचा उल्लेख आहे आणि साहवीत हृदय शब्दाने मानसिक पाप सुचविले आहे. कायिक, वाचिक, मानसिक असा क्रम बहुधा

असतो. म्हणून कलिवर्णनातील 'कपट काय कलिपंक भांडिं' या आधाराने कायिक पाप घेणेच युक्त आहे. **'रामकथा कलि कलुष विभंजनि'** (१/३१/५) **'सकल कलुष कलि कुचालि नाशक'** (१/३५/१०) **'कलिमल शमन दमन मन, रामसुयश सुखमूल । सादर ऐकति जे तयां राम राहि अनुकूल'** (३/६ ग) यातील पूर्वार्थ येथे या चौपाईने सांगितला. पाणी शब्दाने सादर श्रवण सुचविले. राहिलेला भाग साहव्या चौपाईत सुचवितील. **येथे भवरोगाने येणाऱ्या ग्लानीचा नाश सांगितला. पुढील चौपाईत भवरोगाचाच नाश सांगतील.** रामप्रेम पोषण हे विधायक कार्य व कलुष ग्लानीहरण हे विघातक कार्य सांगितले. प्रथम विघातक कार्य होते व मग विधायक होते **'मंगलभवन अमंगलहारी'** हे रामनामाचे वर्णन जसे केले आहे तसेच येथे रामचरित्राचे मंगलभवनत्व व अमंगलहारित्व सुचविले. **'करि मंगला हरि कलिमला रघुनाथ गाथा'** (१/१० छं) या सर्व ठिकाणी कार्याचा क्रम मात्र उलटाच आहे.

चौ. ४ (१) शोषिभवश्रम – भव म्हणजे जन्ममरणपरंपरा, यात होणारे श्रम भवश्रम. श्रमानीच ग्लानी येते. त्या ग्लानीचे कारण जे भवश्रम त्यांचाच येथे विनाश सांगितला. कार्याचा लय कारणांत होतो व कारण नष्ट झाले की कार्य पुन्हा होत नाही. म्हणून येथे आधी कार्याचा नाश सांगून मग कारणाचा नाश सांगून सुचविले की पुष्ट झालेल्या रामप्रेमाला ग्लानी येण्यास आता जागाच राहिली नाही. येथे संहारक्रम (चढती भाजणी) आहे; उत्पतिक्रम नाही. येथे **रामप्रेमाची शाश्वत प्राप्ती सुचविली,** विघातक कार्य आधी सांगितले व विधायक आता सांगतात. **'भवभयनाश किं हरिभजनाविण?'**

(२) **तोषक तोषा** – संतोषाला सुद्धा संतोष देणारे हे आहे. 'कधिविश्रामा ठाव तात! सहज संतोष विण॥ संतोषाविण काम न नासे। काम तिथे स्वप्निं न सुख भासे । मन स्थिर झाल्या शिवाय संतोष समाधान नाही; आणि **'स्थिर मन कां कधि'** आत्मसुखाविण' पण वैराग्यावीण ज्ञान = आत्मसुख नाही, **'ज्ञान किं होई बिरागबिण'** (उ.कां. ८९रा-९० रा पर्यंत पहा). येथल्या सारखेच गूढभाव तेथे भरले आहेत. (येथे या चौपायांत उपक्रम आहे व उ. कांड ८९-९० मध्ये उपसंहार आहे.) आत्मसुखाने, ज्ञानाने, प्राप्त होणारे जे समाधान तो तोष = संतोष, त्याला नष्ट होण्याचे भय असते, ते रामचरित जलात सतत स्नान पान करीत राहिल्याने नष्ट होते. **म्हणून म्हटले की तोषक तोषा.** 'जिवन्मुक्तही ब्रह्मपर श्रवती त्यजुनी ध्यान' (७/४२) असे जे म्हटले ते एवढ्याच साठी. **भवश्रम शोषण ज्ञानाने** होते व ज्ञानोत्तर सुद्धा जो मायेचा त्रास होण्याचा संभव असतो तो हरिचरित्र श्रवणाने उरत नाही; हे साध्य येथपर्यंत सांगितले, हेच पुढे स्पष्ट करतात. **ज्ञानजनित, स्वात्मसुखसमाधान ज्ञानोत्तर भक्तीने टिकते व दृढ होते हे येथे सुचविले.**

चरण दुसरा – शमन दुरित दुख दरिद्र दोषां (१) सर्व दुःखांचे मूळ पाप हे मागे सांगितलेच आहे. **'करिति पाप पावति दुख भय रुज वियोग शोक'** (७/१००रा) **'सुख वांछिति मूढ, न धर्मरति'** दुःखाचे मूळ पाप **सुखाचे मूळ धर्मरती** (७/१०२/२) हे सांगितले आहे. येथे पाप व त्याची फळे यांचा विनाश **रामचरितसलिलाने सांगितला,**

म्हणजेच रामचरित जलपानाने धर्मरती प्राप्त होते हे सुचविले. धर्मरती प्राप्त होऊन पाप दुःख दारिद्र्य व मत्सर (दोष) यांचा नाश होतो असे सुचविले. दोष शब्दाचा अर्थ येथे मत्सर व लोभ घेणे इष्ट आहे. कारण दरिद्री लोक बहुधा मत्सर व लोभ यांनी ग्रासलेले असतात. धनवंतांचा व सुखी लोकांचा ते मत्सर करतात, हे एक कारण आहे आणि पुढील कामक्रोधादिकांत हे दोन नाहीत. दोष म्हणजे अवगुण अगणित आहेत व त्यांचा समावेश षड्रिपूत होतो. 'मदादि दोषमोचनं' यात मद मोहमत्सर यांसच दोष म्हटले आहे. पुढे मोहमदांचा उल्लेख आहे. मत्सराचा नाही.

(२) दुरित (क) येथे याचा अर्थ वाचिक पाप असा घेणे जरूर आहे. दरिद्री माणसाला मद सहसा नसतो. क्रोध येण्याची कारणे पुष्कळ घडत असली तरी तो निष्क्रिय असतो. कोणावर त्याचा वचपा घेण्यास जागा नसते, पण धनवंतांची व सुखी लोकांची निंदा व असत्य भाषण ही वाचिक पापे तो जेवढी करतो तेवढी धनवान व सुखी माणसांकडून सहसा घडत नाहीत. सुखी व धनी लोक पापी अधर्मी आहेत हे ठरविण्यासाठी तो त्यांची निंदा, दोषवर्णन व असत्य भाषण करीत असतो. ही तिन्ही पापे फार घोर आहेत व तिन्ही वाचिक पापेच आहेत. 'नहि असत्य सम पातकपुंजा। गिरिसम होती कोटि किं गुंजा' (२/२८/५) 'परनिंदा अघ अधिक गिरीशा' गिरीश = हिमालय (७/१२१/२२) सर्वांत फार मोठे पाप म्हणजे परनिंदा! या पापाने कोणती व कशी दुर्गती प्राप्त होते याचे वर्णन उ. कां. १२१/२२ पासून २७ चौ. पर्यंत पहावे.

(ख) दुरित = पाप, अघ, कलुष, हे खरे पण दुरित शब्द दुर्गती सूचक आहे. 'दुष्टं गतं, गमनं अनेन,' इति दुरित, या पापांच्या योगाने नरक प्राप्ती व बेडुक, कावळा, घुबड, वटवाघुळ इत्यादी अती नीच जन्मास जावे लागते. या प्रमाणे दरिद्र व दुरित शब्दांच्या संयोगाने वाचिक पापे सुचविली आहेत.

(३) दुःख दारिद्र्य दोष शमनाने परतत्वाची प्राप्ती सुचविली आहे. 'करतां प्रवेश दुःख न राहे। जणुं योगी परमार्था लाहे' (२/२३९/३) दुःखनाश म्हणजे परमार्थ प्राप्ती। 'ब्रह्म राम परमार्थरूपही' (२/९३/७) 'हाच परम परमार्थ सखे! हो! रामपदीं तन-मन-वाक् स्नेहो' (२/९३/६) यावरून ब्रह्म - परमार्थ - प्राप्ति म्हणजे तोष, व तनमनवचनाने स्नेह करणे हा परम परमार्थ म्हणजेच तोषाला तोषविणे, याचे वर्णन पूर्वी केले आहे. या प्रमाणे या चौपाईत श्रद्धा हे धर्मरतीचे मूळ साधन, धर्मरती, व धर्माचरण व त्याने आत्मज्ञान (ब्रह्मज्ञान) प्राप्ती व नंतर शेवटचे प्राप्तव्य रामचरणरती येथपर्यंत सुचवून ठेवले. आता धर्माचरण व ज्ञानविज्ञान प्राप्तीच्या मधल्या पायऱ्या पुढल्या चौपाईत सुचवितात.

चौ. ५ (१) काम-कोप-मद-मोह विनाशक - दोष शब्दाने लोभ व मत्सरांचे ग्रहण केले पाहिजे हे मागल्या चौपाईत दाखविले आहे. लोभ असेल (कसलाही) तो पर्यंत वैराग्य नाही. 'अति लोभ्यास विरति वाखाणी' (५/५८/३) हे दगडावर पाणी ओतण्यासारखे असते.

(क) काम नाशाने दम सुचविला. क्रोधनाशाने शम सुचविला. 'क्रोध्याशम काम्या हरिकथा । उप्त बीज उखरी फल यथा' (५/५८/४) मोहनाशाने (मोह=अज्ञान) ज्ञानप्राप्ती सुचविली. ज्ञानानेच अज्ञानाचा नाश होतो. मद नाशाने तितिक्षा सुचविली. प्रतिकार न करता दुःख, अपमान, तिरस्कारादी सहन करणे म्हणजे तितिक्षा. ज्याला मद गर्व ताठा, अहंकार असेल तो सहन करणार नाही, उलटून बोलेल, अपमान करील इत्यादी. रावण, अंगद संवादांत रावणाचा मद सतत प्रगट होतो, मदामुळेच अंगदाने केलेला अपमान त्यास सहन झाला नाही. लोभनाशाने समाधान सुचविले आहे व मत्सरनाशाने उपरती सुचविली गेली. लोभ गेला तरच यद्दृच्छालाभ संतुष्ट' स्थिती शक्य आहे. या प्रमाणे या सहा रिपूंच्या नाशाने शमादी संपत्ती पैकी पाच सुचविल्या. साहवी श्रद्धा पूर्वी सुचविली आहे. अशा रीतीने, रामचरित जलपान करीत राहिल्याने, शम दम तितिक्षा, श्रद्धा उपरम व समाधान ही सर्व मिळतात हे सुचविले, लोभनाशाने वैराग्य व मोहनाशाने ज्ञान (वशीकार संज्ञा, अपरवैराग्य व व्यतिरेक ज्ञान) सुचविले, पण एवढ्याने भागत नाही; म्हणून पुढील चरणात परम वैराग्य व विज्ञान सांगतात.

चौ. ५ (२) विमलविवेक विराग विवर्धक - (क) विमल विवेक = विमल ज्ञान, विज्ञान, व विमलविराग = परमविराग. विज्ञान म्हणजे सर्व चराचर विश्व ब्रह्ममय पाहणे, 'म्हणति तात तो परम विरागी। तृणसम सिद्धी त्रिगुणां त्यागी' (३/१५/८) 'ज्ञान विमल जलिं करी स्नान जैं । रामभक्ति उरिं करी स्थान तैं' (७/१२२/११)

(ख) ल. ठे. या दोह्यांतील पहिल्या चौपाईपासून आठव्या चौपाईपर्यंतच्या विषयाचाच विस्तार उत्तर कांडात मानस रोग प्रकरणात (१२१/२८ पासून १२२ अखेर) केला आहे. टी पहावी. पुढील चौपाईंत रामसुकीर्तिशरयू - सलिलाच्या श्रवणरूपी पानाचा उपसंहार करतात. 'अद्भुत सलिल श्रवणिं गुणकारी। आशातृषा -मनोमलहारी' (चौ. २) याने उपक्रम केलेला आहे.

हिं.- । सादर मज्जन पान किएँ तें । मिटहिं पाप परिताप हिएँ ते ॥६॥
। जिन्ह एहिं बारि न मानस धोए। ते कायर कलिकाल बिगोए ॥७॥
। तृषित निरखि रबि कर भव बारी । फिरिहहिं मृग जिमि जीव दुखारी ॥८॥

म.- । करतां सादर मज्जन पाना । पाप हृदयिं परिताप उरत ना ॥६॥
। जिहिं या जलिं मानस ना क्षालित । ते कातर कलिकाले वंचित ॥७॥
। तृषित बघुनि रविकर भव वारी । फिरतिल जीव - मृग दुःखी भारी ॥८॥

अर्थ – सुकीर्ती शरयूच्या जलात श्रद्धेने आदराने स्नान करून, त्याचे पान करीत राहिल्याने हृदयात पाप व परिताप उरत नाही. (सर्व पापे परिताप नष्ट होतात). ॥६॥ या जलात ज्यांनी (जिहिं) आपले मानस (मन, हृदय) धुतले नाही त्या भ्याडांना (कातर) कलिकालाने फसविले - ठकविले असे समजावे ॥७॥ पण ते जीव सूर्यकिरणात उत्पन्न

होणाऱ्या पाण्याच्या (मृगजळाच्या) मागे धावणाऱ्या (मृगां) प्रमाणे फिरत-भटकत-राहतील व भारी दुःखी होतील ॥८॥

टीका : चौ. ६ (१) मज्जन – बुडीमारून स्नान, 'श्रवणिं कथनिं हर्षती पुलकती। ते सुकृती मन मुदित मज्जती' (४१/६) मुदित मनाने श्रवण कथन करीत असता रोमांचादी अष्टसात्विक भाव उत्पन्न होणे हे श्रवणांत मज्जन केल्याचे लक्षण आहे. दो. २ टीका पहावी. (क) सादर = मनबुद्धिचित्त अहंकार यांना एकाग्र करून, श्रद्धेने श्रवण, (३) १५/१ व १/३८/२ टी.प.)

(२) पान - ते जल श्रवणांनी, मनाने प्यावयाचे असते. 'स्रवत नाथ आनन-शशी कथासुधा रघुवीर। श्रवणपुटी पिउनियां मन' (७/५२) 'सितारामयश सलिल सुधोपम' (३७/३)

(३) मज्जनयुक्त सादर पान मनाने करण्याचे फल - परिणाम सांगतात.

(क) 'हृदयिं पाप उरत ना' मागे कायिक, वाचिक पापे सांगितली, कायिक, वाचिक पापांचे संस्कार शेवटी मनावरच होतात. येथे हृदय व पाप यांचा संबंध असल्याने मानसिक पाप हा मुख्यार्थ स्पष्ट आहे. 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृद्, मानसं मनः' (अमरे) परद्रव्य दारादिक कसे मिळेल इत्यादी मनाने चिंतन, दुसऱ्यांचे अनिष्ट चिंतन व वृथाभिनिवेश ही स्वतंत्र मानसिक पापे आहेत. ही उरत नाहीत, नष्ट होतात.

(ख) पाप - कायिक, वाचिक व मानसिक पापे मुख्य दहा आहेत, याचे निर्मूलन गंगा करते म्हणून तिला दशहरा म्हणतात. 'अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाऽविधानतः । परदारोपसेवाच कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥ पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाचिकं स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्ये स्वाभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वितथाऽभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥ (धर्मसिंधु दशहराव्रत) कोणी न दिलेले घेणे म्हणजे चोरी, अशास्त्रीय हिंसा व परदारागमन ही तीन कायिक - शारीरिक पापे होत. कठोर भाषण, असत्यभाषण, परनिंदा-चाहडी परदोषवर्णन व असंबद्ध बडबड ही चार वाचिक वाणीची पापे होत. तीन मानसिक पापे वर सांगितली तीच.

(ग) यमनियमांच्या योगे यांतील बहुतेक पापे नवीन घडत नाहीत; म्हणून यमनियमही सुचविले असे म्हणणे योग्य आहे.

(१) हृदयिं परिताप उरत ना – येथील परिताप शब्दाचा अर्थ त्रिविध ताप असा करण्याकडे प्रवृत्ती सहज होते; पण ज्ञानविज्ञान व परमविराग आणि प्रेमभक्ती प्राप्त झाल्या नंतरचा हा परिताप आहे. परितापाचे ऐवजी त्रयताप असे तु. दासांस सहज घालता आले असते. ज्ञानविज्ञान व परमविराग यांनी त्रितापांचा नाश सहज होतोच. तेव्हा परिताप कोणता हे मानसातच पाहिले पाहिजे. व हा हृदय परिताप आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. एखादी कमलिनी किंवा कमल शोधले पाहिजे. ती कमलिनी (चौ.) धनुर्भंग प्रकरणात आहे. सीतेच्या ठायी ज्ञान, वैराग्य, विज्ञान व रामप्रेमभक्ती आहेत, पुष्पवाटिकेत आधीच रामभक्ती स्पष्ट प्रगट झाली आहे. 'अति परिताप मनीं सीतेप्रति। लवनिमेष युग शतसम लोटति' (१/२५८/८) रामचंद्रांना पतिभावनेने हृदयसिंहासनावर बसविण्याचे

कार्य पुष्पवाटिकेतच झाले आहे. परंतू राम धनुष्याकडे जात असता 'निरखुनि नीट नेत्रभर शोभे। स्मरूनि तातपण मन विक्षोभे' (२५८/१) 'हें विधि केविं धरूं मनि धीरा। शिरिष सुमन अणि वेधिल हीरा! (२५८/५) अशी चिंता उत्पन्न झाली आहे की त्या कोमल कुसुमासमान बाहूंनी वज्रासारखे धनुष्य मोडता येणे शक्य नाही, म्हणजेच रामप्राप्ती अशक्य वाटू लागली व त्यामुळे हृदय चिंता- शोकाकुल झाले, त्याचेच वर्णन 'अति परिताप मनी' असे कवींनी केले. यावरून ठरले की रामप्राप्तीची हृदयातील अत्यंत चिंता तळमळ म्हणजे हृदय परिताप.

(क) ज्ञानोत्तरभक्ती व परमविराग असून सुद्धा जो पर्यंत श्रीरामचंद्रांचे सगुणसाकार गोजिरे रूप बाह्यचक्षूंना चर्मचक्षूंना दिसले नाही, प्राप्त झाले नाही तो पर्यंत भक्ताच्या हृदयाची तळमळ, परिताप शांत होत नाही. मानसातच याचे उदाहरण आहे व शंकराचेच आहे.

(ख) त्या वर्णनात परिताप शब्द नसून त्याचा पर्याय हृदयविक्षोभ, शोक, आहेत. 'हृदयी चिंतित जाति हर दर्शन कसे घडेल!'॥ ४८रा) 'शंकर हृदिं विक्षोभ, कळे सतीला मर्म न । तुलसी दर्शनलोभ मनिं भय लोचन लालचि' (१/४८म) 'होति शोच वश असे महेश्वर' (४९/३) शोचवश = शोक चिंतावश. वरील सीतेच्या हृदयक्षोभाच्या = परितापाच्या वर्णनात व या वर्णनात असलेले साम्य समान अधोरेखांनी दाखविले आहे. अती परिताप, मनीक्षोभ, चिंता, अधीरता, भीती, सीतावर्णनात आहेत व शंकरांच्या हृदि विक्षोभ, चिंता, भय, अधीरता, शोक आहेत. म्हणजेच परिताप आहे.

यावरून साधार सयुक्तिकपणे ठरले की येथे हृदयपरिताप म्हणजे श्रीरामचंद्राच्या सगुणसाकार साक्षात्काराची, हृदयांतील तळमळ, क्षोभ, चिंता, अधीरता, हा परिताप ही या जलात मज्जन व त्याचे श्रवणपुटांनी पान करीत राहिल्याने शांत होतो. श्री रामरायाचे प्रत्यक्ष दर्शन होते. 'नको ब्रम्हज्ञान आत्मस्थितिभाव। मी भक्त तूं देव ऐसे करी॥ दावी रूप मज गोपिकारमणा। ठेवुं दे चरणांवरी माथा' यात सुद्धा आत्मस्थिती, ब्रम्हज्ञान प्राप्त झाल्यानंतरचा हृदयपरितापच बोलतो, विनवितो आहे!

सूचना : मा. पियूषमधील ४२/७ पासून ४३/६ पर्यंतची टीका मुद्दाम अवलोकन करावी व वाटल्यास तेथील भावार्थादी ग्रहण करावेत.

(क) संगति – विधिपूर्वक श्रवणाने काय लाभ होईल हे येथपर्यंत दाखविले. श्रवण न केल्यास काय होईल ते आता दोन चौपायांत सांगतात.

चौ. ७ (१) जिहिं या जलिं मानस ना क्षालित – जिहिं ज्यांनी, मानस - मन, हृदय, क्षालित - धुतले. शरयूच्या पवित्र व निर्मल जलात मुळीच स्नान न केले व वस्त्रे कधीच धुतली नाहीत तर जसा शरीराचा व वस्त्राचा मळ जात नाही व नाना रोग, पीडा होतील, तसेच या जलाने मनरूपी वस्त्र धुऊन स्वच्छ केले तर अनंत कोटी जन्मांचा हृदयात, मनात साठलेला मळ सहज निघण्यासारखा असतो पण असे करणारे फार थोडे असतात; याचे कारण काय? तेच पुढील चरणांत सांगतात.

(२) ते कातर – ते भ्याड भागुबाई, भितरे आहेत. या पाण्याला स्पर्श करण्याची सुद्धा त्याना भीती वाटते. महानदी गावाजवळ असून सुद्धा जसे शेकडा ९०/९५ लोक नदीत स्नान करीत नाहीत. पाणी तापवून वेळ पैसा खर्च करून थोड्याशा गरम पाण्यानेच स्नान करतात. याचे कारण त्यांस नदीपर्यंत जाण्याचा आळस येतो, पण बहुधा गार पाण्याचे स्नान बाधेल, आजारीपणा येईल अशी धास्ती वाटत असते. या रामचरित जलाने मनाला स्नान घालणारे तर त्याहून फारच थोडे. त्यांस वाटते की त्याच्या श्रवणाने दारिद्र येईल. वैराग्य उत्पन्न होईल व मग पोराबाळांचा सांभाळ कोण करील? त्याचे पालन पोषणादी करणे हे पहिले कर्तव्य आहे. 'ममता तरुण तमी अंधारी ॥ द्वेष राग घुबडां सुखकारी' ममतारूपी निबिड अंधारी रात्र त्यांच्या भोवती पसरलेली असते; व या अंधारातून जाण्याचे धाडस त्यांस करवत नाही, भीती वाटते! असे तरी का व्हावे?

(३) कलिकाले वंचित – कराल कलिकालाने त्यांच्या बुद्धीला भुरळ पाडली आहे. कलि कालाला माहीत आहे की जो कोणी या जलात मनाला स्नान घालतो तो माझ्या पेक्षा वरचढ होतो. तो माझ्या ताब्यातून सुटतो; व माझीच निंदा करू लागतो. कलिकालाचे सामर्थ्य मुख्यतः कनक, कामिनी, मद्य, मांस व जुगार या पाच गोष्टीत विशेष आहे, म्हणून तो शक्य तो प्रयत्न करून कोणास रामकीर्तीसरितेकडे जाऊच देत नाही. कलिकालाचे एक जाळे जे मद्य ते फेकून तोडून टाकण्याचा प्रयत्न अमेरिकेसारख्या सर्वसमर्थ देशाने कांही वर्षे केला, पण शेवटी कलीचाच जय झाला व पुन्हा मद्याच्या नद्या अमेरिकेत वाहू लागल्या!

(क) संयुक्त भारतातील स्वराज्य सरकारने तो प्रयत्न जितक्या जोराने चालविला आहे, त्याच्या चौपट जोराने कलिराजा आपल्या मद्यरूपी जाळ्याचा प्रसार अत्यंत शिताफीने गुपचुप करीत आहे. हे जाळे तोडण्यासाठी हाती घेतलेली कुऱ्हाड आंध्र सरकार तर फेकून देणारसे वाटते, कांही प्रांतिक सरकारांस तेवढे धैर्य कागदावर दाखविता येत नाही. चुकून लावलेला विषवृक्षसुद्धा तोडण्याचे धाडस होत नाही, तसेच हे चालले आहे.

(ख) वंचित – फसविलेले; ठकवलेले, काचेचे पुष्कळ तुकडे देऊन परीस फेकून देण्यास, किंवा गुंजांचा ढीग देऊन चिंतामणी आडात टाकण्यास प्रवृत्त करणे हेच फसविणे आहे. 'नर-तनु-धर हरिभजति न जे नर । होति विषयरत मंद मंदतर ॥ काचखंड ते बदला घेती । करगत परीस फेकुनि देती' (७/१२१/११-१२) 'नरतनु मिळुनि विषयिं मन देती । सुधा देति ते शठ विष घेती । तया भला कधिं म्हणे न कोणी । गुंजा घेइ परिस टाकोनी (७/४४/२-३)

(ग) विषयासक्तीने मनोमल अधिकाधिक वाढतो. 'विषय सेवितां वाढतो नित्य नवा कीं मार' (मदन) मनोमल धुण्यास रामसुयश सलिलच पाहिजे, ते वापरून इतर साधने रूपी साबण वापरला तर भागेल पण या जलावाचून नुसती साधने निरूपयोगी. 'प्रेमभक्ति-जलविण रघुवर तो । अभ्यंतर मळ कधी न जातो' (७/४९/६)

(घ) त्रिताप तरणीच्या तीव्र तापाने तप्त झालेल्या सर्वच जीवांस सुख समाधानाची तृषा लागलेली आहे; हे निर्मल, सुशीतल, मधुर, सुगंधी जल, जवळ पुष्कळ असून त्याच्याकडे

पाठ फिरविली आहे व सुखजळाच्या तृषेने व्याकुळ झालेले आहेत. अशांची काय दुर्दशा होईल हे पुढील चौपाईंत दृष्टान्तासह सांगतात.

चौ. ८ (१) अशा सुखतृषार्तांना एकाएकी अपरंपार सुखजलाचा सागर दिसू लागतो. तेच विषय. ते जरी पाचच असले तरी मोठमोठ्या वीरपंचाननास सुद्धा जेरीस आणतात ग्रीष्मऋतूच्या तापाने संतप्त व तृषार्त झालेल्या हरणांच्या कळपांना भरदुपारी जलाचा मोठा सागर दिसू लागतो. तेच मृगजळ, रविकरभववारी - सूर्याच्या किरणांतच ते उत्पन्न झालेले दिसते. मनुष्यांना सुद्धा ते दिसते, अगदी पाण्याच्या सागरासारखे व तरंग येत असलेले दिसते. मृग त्याच्याकडे उड्या टाकीत धावत जातात, हरणे जस जशी धावतील तसतसा तो मृगजल सागर पुढे धावत असतो; मागे पाहिले वळून तर मागेही दिसतो. त्या धावण्याने व उन्हाच्या तीव्र तापाने त्यांची तहान वाढत जाते तरी त्या जलाला सत्य मानून हरणे धावतच असतात. धापा टाकीत असतात; शेवटी संतप्त झालेल्या वाळवंटात मूर्च्छा येऊन पडतात व मरतात. हरणे त्या मृगजळाच्या मागे धावतात तसे कलिकालवंचित जीव विषय - मृगजळाला सत्य मानून त्याच्या मागे धावतात; त्यात जे कोणी रामचरितजलाचा आश्रय घेतील ते सुखी होतात पण बाकीचे त्या मृगासारखेच जन्मोजन्मी भ्रमण करीत राहतील. कधी स्वर्गात जातील, तर कधी नर्कात धावा घेतील तर कधी नीच योनीत भ्रमण करावे लागेल; व दुःखसागर कधी कोरडा होणार नाही. या प्रमाणे अन्वय व्यतिरेकाने या रामसुयश जलाचा महिमा सांगोपांग वर्णिला. दोन्ही मार्ग व त्यांतील मधुर व अती कटु फळे दाखविली. ज्यांना जो रूचेल तो त्यांनी स्वीकारावा. तु. दास आता सांगतील की हे गुणवर्णन स्वानुभवसिद्ध आहे.

हिं.दो- । **मति अनुहारि सुबारि गुन गन गनि मन अन्हवाइ ।**
। **सुमिरि भवानी संकरहि कह कवि कथा सुहाइ ।।४३ रा।।**

म.दो.- । **गणुनि सुजलगुण यथामति मना घालुनी स्नान ।**
।।**स्मरुनि भवानी शंकरां वदे कथा कवि छान ।।४३ रा।।**

अर्थ – या उत्तम जलाच्या गुणांची गणना यथामती करून व मनाला त्यात स्नान घालून आणि भवानी शंकरांचे स्मरण करून आता कवी सुंदर कथा सांगतो-सांगेल ।।४३ रा।।

टीका - दो. ४३ रा. (१) रामचरितातील सुजलाचे स्वभावगत पाच गुण, स्वच्छता, सुशीतलता, माधुरी, सुवास व हलकेपणा हे वर्णन केले.

(क) नंतर या गुणांनी त्याच्या ठिकाणी असलेली द्विविध अद्भुत कार्यशक्ती, विधायक व विघातक वर्णन केली, म्हणजेच मंगलकर्तृत्व व अमंगल हर्तृत्व हे गुण व त्यांचे कार्य सविस्तर सांगितले. त्यात त्या कार्याचा क्रम सांगितला व शेवटी रामचंद्रांच्या सगुणसाकार स्वरूपाचा साक्षात्कार हे स्नानपानाचे अंतिम फळ सांगितले.

(२) या दोह्यांत तीर्थस्नानातील क्रम सुचविला. ज्या तीर्थांत स्नान करावयाचे त्याचा महिमा प्रथम जाणून घेतला पाहिजे; नंतर त्यात प्रसन्न मनाने स्नान केले पाहिजे. नंतर

त्या तीर्थ देवतांचे स्मरण ध्यान पूजनादी केले पाहिजे. या प्रमाणे तीर्थयात्रा करून त्या तीर्थाची कथा इतरांस सांगून सर्वांस तीर्थप्रसाद वाटावा.

(३) **मना घालुनी स्नान** – मनाला स्नान घातले म्हणजे काय फलप्राप्ती होते हे मागील चौपायांतच सांगितले. यावरून तुलसीदासांच्या चरित्रावर प्रकाश पाडणारे अनुमान येथे निघते की या मानसजलाने त्यांनी आपले मानस धुतल्यामुळे त्यांना श्रद्धादी ज्ञानविज्ञानोत्तर रामप्रेमभक्ती प्राप्त झाली व त्यानंतर जो एक परिताप हृदयात होता तो श्रीरामसाक्षात्काराने गेला.

(४) मागे दो. ८/४ मध्ये - मनमति रंक मनोरथ राया' असे म्हटले होते; पैकी 'अस मानस मानसाक्षि' पाहुनि होई विमल कवि- मति अवगाहुनि' अशा रीतीने मतीला मानस स्नानाने विमल केली; व येथे 'मना घालुनी स्नान' शरयूजलात मनाला स्नान घालून ते निर्मल केले. दोन्ही निर्मल झाल्यावर आता जी कथा सांगणार आहेत तीही छान, निर्मल, सुंदर असणारच.

(५) 'जस मानस जेपरिं घडे ... स्मरूनि उमा वृषकेतु' 'रामचरितमानस कवि तुलसी। करी यथामति सुचारू भावे' (दो. ३५ व ३६/१-२) या प्रमाणे मानसप्रसंगाचा उपक्रम केला. मानस कसे आहे व कसे तयार झाले या दोन प्रश्नांची उत्तरे मानसरूपकाने 'अस मानस मानसाक्षि पाहुनि' (३९/९) पर्यंत दिली. जगात प्रचार कसा झाला याचे उत्तर शरयूरूपकाने व ऋतुरूपकाने दिले. नंतर ४२/७ पासून ४३ रा. या दोह्यांपर्यंत कीर्तिसरयू जलाचा अद्भुत महिमा सांगितला व 'स्मरूनि भवानी शंकरां वदे कथा कवि छान.' याने उपसंहार केला, म्हणजेच जणू या नाममंत्रांनी मानस महामालामंत्र संपुटित केला.

(क) उमावृषकेतु-ऐश्वर्य व धर्मसूचक आहेत; भवानी शब्द उत्पादक शक्तिसूचक आहे. शंकर कल्याण, सुख करणारे आहेत. याने सुचविले की धर्म व ऐश्वर्य इत्यादींचे उत्पादन मोक्षरूपी कल्याण व प्रेमभक्तिरूपी सुख देणारा हा मानसमहामाला मंत्र आहे. ३३ अक्षरांपासून ४७ अक्षरांपर्यंत मालामंत्र व अधिक असल्यास महामालामंत्र असे रामोपासकांनी म्हणण्यास हरकत नाही. कारण राममालामंत्र ४७ अक्षरांचा आहे.

(ख) उपक्रमात किंवा उपसंहारात सुद्धा पार्वती किंवा त्या अर्थाचा पर्वतसंबंध सूचक शब्द वापरला नाही. शिवशक्तीसूचक उमा, भवानी शब्दच वापरले आहेत, म्हणून अर्थ करताना सुद्धा तेच किंवा तसलेच शब्द वापरणे योग्य आहे.

(ग) उपक्रमांत यथामती शब्द आहे व तोच उपसंहारात आहे. तिथे सुचारु शब्द आहे तर येथे त्याच अर्थाचा छान शब्द आहे

ल.ठे. - येथे केलेली ग्रंथकथाकथनाची प्रतिज्ञा एकविसावी आहे. ग्रंथकथनाविषयी तु. दासांनी केलेली शेवटची प्रतिज्ञा पुढील दोहा ४३ म मध्ये आहे. या ग्रंथात केलेले पुढील सर्व कथन बावीस प्रश्नांच्या उत्तरांच्या रूपाने केलेले आहे. व प्रत्येक प्रतिज्ञा क्रमशः एकेका प्रश्नाचे उत्तर कथन करण्याविषयी आहे. मानस प्रसंग ग्रंथात पृ. ४४८ वर लेखक म्हणतात की प्रतिज्ञा वीस वेळा केली आहे इत्यादी, म्हणून बावीस प्रतिज्ञा

अनुवादातील व मूळातील कोष्टक रूपाने दाखविणे भाग आहे; कारण अनुवादात चुकीने जास्त नसेल कशावरून? या संशयास जागा ठेवणे योग्य नव्हे.

ग्रंथ-कथन प्रतिज्ञा बावीस

अ.क्र.	मराठी	स्थान	हिंदी
१.	भाषानिबन्धमति मंजुलमातनोति	मं.श्लो.७	भाषानिबन्धमतिमंजुलमातनोति ।
२.	वर्णिन रामचरित भवमोचन	२/२	बरनउँ रामचरित भवमोचन ।
*३.	गात यथामति रामगुणांही	१२/९	मति अनुरूप राम गुन गावउँ।
४.	रघुपति गुणगाथा/वदतो नमुनि रामपदि माथा ।	१३/९	रघुपति गुनगाथा/कहिहउँ नाइ रामपद माथा ।
५.	करिन हि रघुपति कथेस शोभन	१४/१	कहिहउँ रघुपति कथा सुहाई ।
६.	करा कृपा हरियश वदें	१४ म	करहु कृपा हरि जस कहउँ ।
७.	वदतो रामचरित मनिं हर्षुनि	१५/८	बरनउँ रामचरित चित चाऊ ।
८.	रामगुणकथा । वदें नमुनि रघुनाथा माथा	२८/२	रामगुनगाथा । करउँ नाइ रघुनाथहि माथा ।
९.	वर्णीं रघुवर विशद यश	२९ चं	बरनउँ रघुवर बिसद जसु। (२९ग)
१०.	त्या संवादा वदुं विस्तारुनि	३०/२	कहिहउँ सोइ संबाद बखानी ।
११.	ती करीन मी भाषाबद्धहि	३१/२	भाषाबद्ध करबि मैं सोई ।
१२.	प्रेरी हरि मज वदेन तेवीं	३१/३	तस कहिहउँ हियँहरि के प्रेरें ।
१३.	करूं कथा भवसरिता-तरणी	३१/४	करउँ कथा भवसरिता तरनी ।
१४.	सकल हेतु तो वदुं विस्तारुनि	३३/२	सो सब हेतु कहब मैं गाई ।
१५.	वर्णीं विशद रामगुणगाथा	३४/३	बरनउँ बिसद रामगुन गाथा ।
१६.	करूं कथा नमुं हरिपदिं शीसा	३४/४	करउँ कथा हरिपद धरि सीसा ।
*१७.	विमल कथेच्या कृत आरंभा	३५/६	बिमल कथा कर कीन्ह अरंभा ।
१८.	वदूं कथा ती सुखदा सुंदर	३५/१३	कहउँ कथा सोइ सुखद सोहाई ।
१९.	तो प्रसंग वदतो सकल स्मरुनि उमा वृषकेतु	३५/-	अब सोइ कहउँ प्रसंग सब सुमिरि उमा बृषकेतु ॥
२०.	करी मनोहर मति-अनुसारहि	३६/२	करइ मनोहर मति अनुहारी ।
२१.	वदे कथा कवि छान	४३ रा	कह कवि कथा सुहाइ । (४३क)
२२.	अतां वदूं द्वय मुनिवरीं मिलन सुभग संवाद	४३ म	कहउँ जुगल मुनिवर्ज कर मिलन सुभग संवाद ॥

यांतील * अशी खूण केलेली दोन स्थाने (१२/९) व (३५/६) (प्रतिज्ञा तिसरी व १७ वी) श्रीयुत त्रिपाठीजींनी सोडून दिली आहेत. जाणून बुजून सोडली की चुकून सुटली हे त्यांचे त्यांना माहीत!

सूचना - तुलनेसाठी हिंदी रामायण गोरखपूर गीताप्रेसचे घेतले आहे. त्यातील चौपायांची प्रत्येक ओळ मराठीत १/१ चौपाई गणली आहे. कंसात दिलेले दोह्यांचे अंक त्याच प्रतीतले आहेत.

बावीस प्रश्न कोणते?

(१) भरद्वाजांनी दोन प्रश्न विचारले; त्यांचा अंतर्भाव 'उमाशंभु' संवादात होतो हे याज्ञवल्क्यांच्या उत्तरावरून स्पष्ट आहे. 'करि संशय ऐसेच भवानी । महादेव विस्तृत वाखाणी ॥ अतां यथामति वर्णु तो उमा शंभु संवाद' (दो. ४७) भरद्वाजांच्याच शंका व प्रश्न उमेच्या प्रश्नांत असल्यामुळे याज्ञवल्क्यांनी उमाशंभु संवाद वर्णन करण्यासच प्रारंभ केला आहे.

(२) बालकांडात पार्वतीने बारा प्रश्न विचारले आहेत ते -

(१) प्रथम विवंचुनि वदा कारणहि । ब्रम्ह अगुण कां धरि वपु सगुणहि ॥१/११०/४॥

(२) प्रभु मग वदा राम अवतारा ॥ (११०/५)

(३) पुढे बाल चरिताहि उदारा ॥११०/५॥

(४) वदा जानकिस कशी विवाही ॥ (११०/६)

(५) त्यजि राज्या त्या दूषण काहीं ॥६॥ (११०/६)

(६) वसुनि वनीं कृत चरित्र पार न ॥ वदा नाथ हत केवीं रावण ॥७॥ (११०/७)

(७) राज्यीं बसुनी कृत बहु लीला । वदा सकल शंकर सुखशीला ॥८॥ (११०/८)

(८) गत सप्रज रघुवंशमणि कैसे निजधामास ॥११०॥ (दो. ११०)

(९) मग तें तत्त्व वदावे विवरुनि । यद्विज्ञानीं ज्ञानि मग्न मुनि ॥१११/१॥

(१०) ज्ञानभक्ति विज्ञान विरागा । सकल सांगणे सहित विभागां ॥२॥ (१११/२)

(११) रामरहस्यां अनेक अपरां । प्रभु! अति विमल विवेकी विवरा ॥३॥ (१११/३)

(१२) नाथ! न जें मज पुसतां आलें । ठेवु नये तें गुप्त दयाळे ॥४॥ (१११/४)

हे पार्वतीचे पहिले बारा प्रश्न आहेत.

(३) उत्तर काण्डात पार्वतीने सहा प्रश्न (पुरवणी रूपाने) विचारले आहेत ते :-

(१) नी हरिभक्ति काक कशि पावे ' (७/७४/८)

(२) नाथ वदा कारण कवण मिळण्या काक शरीर' (दो. ५८) हा प्रश्न गरुडाने विचारलेल्या प्रश्नांत आहे.

(३) सुंदर हे प्रभुचरित पुनीत । कुठे कृपालु वायसा प्राप्त ॥ हा प्रश्नही गरुडाने विचारला आहे.

(४) कसें श्रुतहि आपण मदनारी' (७/५५/१)

(५) गरुड महाज्ञानी, हरिसेवक असून काकापाशी कथा श्रवण करण्यास का गेला?

(६) त्यांचा संवाद कसा घडला? या पार्वतीच्या सहा प्रश्नांपैकी दुसरा व तिसरा गरुडाच्या सहा प्रश्नांत आहेत. म्हणून त्यांची उत्तरे शंकरांनी दिली नाहीत. म्हणजे हे पार्वतीचे प्रश्न चारच.

(४) गरूडाचे सहा प्रश्न -(१) 'कारण काय काय हा पावा?' (७/९४/३) पार्वतीचा दुसरा प्रश्न दुसऱ्या वेळचा हाच आहे. (२) 'स्वामी रामचरित सर नामी प्राप्त कुठे?' हा पार्वतीचा तिसरा प्रश्न दुसऱ्या वेळचा आहे (९४/४) (३) 'तुम्हां न व्यापी काळ अति कराल कारण कवण?' (दो. ९४ रा.) (४) 'तुमच्या आश्रमात येताच माझा मोह नष्ट होण्याचे कारण काय?' (दो. ९४ म) (५) ज्ञान-भक्ती यामधिं किती अंतर? (दो. ११५/११) (६) सप्तप्रश्न मम सांगा वर्णुनि' (७/१२१/२). गरुडाच्या या सहा प्रश्नांची उत्तरे भुशुंडीने दिली आहेत.

ल. टे. – पार्वतीचे पहिले १२ प्रश्न, तिच्या सहापुरवणी प्रश्नापैकी चार (४) प्रश्न व गरूडाचे ६ प्रश्न मिळून १२+४+६ = २२ प्रश्न आहेत व यांच्या उत्तरांनी बालकांड दो. १११ पासून उत्तरकांड दोहा १२२ पर्यंतचा सर्वभाग व्यापला आहे. दोहा ७/१२३/१ पासून उपसंहार प्रकरण आहे.

(क) पार्वतीने पुरवणी प्रश्न ज्या क्रमाने विचारले त्या क्रमाने शंकरांनी उत्तरे न देता कथासूत्राच्या सोयीच्या क्रमाने दिली आहेत. विशेष लक्षात ठेवणे. मानस प्रसंग पृ. ३७०-३७३ पर्यंत कोणाच्याही प्रश्नांचा अंतर्भाव इतरांच्यांत न करता भरद्वाजाचे २, पार्वतीचे पहिले बारा (१२) पुन्हा पार्वतीचे ६, नंतर गरूडाचे ५ व नंतर ७ = ३२ प्रश्न मांडून दाखविले आहेत. 'नदीनावपटु प्रश्न' ध्या त्यांच्या मा.पी.मधील टीकेत ते २४ दाखविले आहेत. 'मानस मूल' या त्यांच्याच पुस्तकात २६ प्रश्न म्हटले आहे; व रामचरिताचे वीस अंश कल्पून रामसुयशजळाच्या वीस गुणांशी त्यांचा बादरायण संबंध जोडताना प्रश्न न म्हणता अंश म्हटले व त्यांची संख्या वीस झाली! यावरून स्पष्ट दिसते की जेथे जसें सोईचे जमेल तसे घेऊन कांहीतरी नवीन अद्भुत भाव काढून भोळ्या वाचकांना थक्क करण्याची ही युक्ती आहे असे वाचकच म्हणतील!

(५) पूर्वी दाखविलेल्या २२ प्रतिज्ञांच्या स्थानांकडे लक्ष दिले तर असे आढळून येते की ११, १२ व १३ या तीन प्रतिज्ञा तीन चौपायांत क्रमाने आहेत. १५ व १६ या दोन चौपाया क्रमाने आहेत. १८ व १९ अगदी जवळ जवळ एकापुढे एक, मग एकच ओळ टाकून विसावी, व पुन्हा २१, २२ एकापाठीमागून एक दोन ओळींत आहेत. सातवी व आठवी प्रतिज्ञा यांत १३ दोह्यांचे चौपायांसहित, अंतर आहे. असे करण्यात हेतू काय तो अद्याप ध्यानी आला नाही. म्हणून प्रतिज्ञा व प्रश्न यांचे लेखन यापुढे क्रमाने केले आहे; त्यांच्या तुलनेत कदाचित हेतू सापडण्याचा संभव आहे. या लेखकास न सापडला तरी पुढे कदाचित कोणा भगवत्कृपांकित अधिक बुद्धिमान वाचकास शोध लागेलही. कारण की मानसांतील सर्व परमगूढ रहस्ये बाहेर काढण्याचा मक्ता या अल्प मती प्रज्ञानानंदाला दिलेला आहे असे कधी स्वप्नांत सुद्धा वाटत नाही.

सूचना – पुढील कोष्टकात प्रश्नांचा क्रम दिलेल्या उत्तरांच्या म्हणजे कथेतील क्रमानुसार घेतला आहे. प्रतिज्ञांचा क्रम कथाक्रमानुसारच असल्यामुळे तो पूर्वी दाखविला तसाच आहे. प्रश्न संक्षिप्त दिले आहेत.

बावीस प्रतिज्ञा व बावीस प्रश्न सारांश रुपाने खाली दिले आहे.

अ.क्र.	प्रश्न	प्रतिज्ञा	स्थान	दोन प्रतिज्ञांत अंतर
१.	अगुण ब्रह्म सगुण वपुधारी का झाले	भाषानिबंधमति मंजुलमातनोति	मं.श्लो. ७	१८
२.	रामावतार सांगा	वर्णिन रामचरित भवमोचन	२/२	२२
३.	बालचरित उदार सांगा	गात यथामति रामगुणांही	१२/९	१५१
४.	जानकीशी विवाह कसा केला?	रघुपति गुण गाथा वदतो नमुनि रामपर्दि माथा	१३/९	१४
५.	राज्यत्याग का केला?	करिनहि रघुपती कथेस शोभन	१४/१	४
६.	वन चरित्र व रावण वध सांगा.	करा कृपा हरियश वदें	१४म	१४
७.	राज्यारोहण व उत्तरलीला सांगा	वदतो रामचरित हर्षानें	१५/८	१८
८.	निजधामास कसे गेले?	रामगुण कथा। वदें नमुनि रघुनाथा माथा	२८/२	१३१
९.	ते तत्व यद्विज्ञानीं ज्ञानि मग्न मुंनि	वर्णी रघुवर विशद यश	२९चं	२७
१०.	ज्ञानभक्ती विज्ञान विराग सांगा.	त्या संवादा वदुं विस्तारुनि	३०/२	२
११.	रामरहस्य अपर अनेक सांगा.	ती करीन मी भाषाबद्धहि	३१/२	१२
१२.	जे पुसता आले नाही ते सांगा	प्रेरी हरि मज वदेन तेवीं	३१/३	१
१३.	तुम्ही कसे श्रवण केलेत?	करूं कथा भवसरिता तरणी	३१/४	१
१४.	गरुड कावळ्याकडे का गेला?	सकल हेतु तो वदुं विस्तारुनि	३३/२	३२
१५.	त्यांचा संवाद कसा घडला?	वर्णी विशद रामगुणगाथा	३४/३	११
१६.	ती हरिभक्ति काक कशि पावे?	करूं कथा नमुं हरिपर्दि शीसा	३४/४	१
१७.	कारण काय काय हा पावां?	विमल कथेच्या कृत आरंभा	३५/६	१२

१८.	रामचरित सर प्राप्त कुठे?	वदूं कथा ती सुखदा सुंदर	३५/१३	७
१९.	तुम्हां न व्यापी काळ कारण कवण?	तो प्रसंग वदतो सकल स्मरुनि उमाकृषकेतु	३५/-	२
२०.	आश्रमी येता मोह जाण्याचे कारण	करी मनोहर मति-अनुसारहि	३६/२	२
२१.	ज्ञान-भक्तीत अंतर किती?	वदे कथा कवि छान	४३ रा	९०
२२.	सप्त प्रश्न मम सांगा वर्णुनि	अता वदूं द्वय मुनिवरीं मिलन सुभग संवाद	४३म	२

यांतील पहिले १६ प्रश्न पार्वतीचे आहेत व शेवटचे ६ गरुडाचे आहेत.

सूचना - वरील कोष्टकात प्रश्न लिहीत असतानाच प्रतिज्ञांतील विषय अंतराचा शोध लागला व काही ठिकाणी शंका येत होत्या त्या योग्य आधार मिळून सहज दूर झाल्या. सध्या येथे एवढेच सांगावयाचे की ओळींचे आकडे (संख्या) काळ निदर्शक आहेत. वर्षे, शंभर वर्षे युग, वा मन्वंतर किंवा कल्पांचाही उल्लेख यांतील संख्यांच्या साह्याने केला आहे.

पूर्वी सांगितले की प्रत्येक प्रतिज्ञा त्या त्या प्रश्नाने अपेक्षित असलेली कथा सांगण्या विषयी आहे. सु. दासांनी प्रश्न, प्रतिज्ञा व त्या प्रश्नाचे मानसात दिलेले उत्तर. यात खुणेचे शब्द भरून ठेऊन हा संबंध सिद्ध करून ठेवला आहे. त्यामुळे अनुवादातही खुणेचे शब्द घालण्यासाठी बराच बदल करावा लागला. आता यापुढे प्रतिज्ञा, प्रश्न व त्याचे उत्तर यांचा संबंध खाली तुलना करून क्रमशः दाखविला जात आहे. ते पुढील विवेचन सर्वच वाचकांस सहज बुद्धिगम्य होईल असे मात्र म्हणवत नाही; पण बुद्धिमंतास मात्र ते वाचून तु. दासांच्या या परम अद्भुत काव्य कलाप्रतिमेचे आश्चर्य व कौतुक वाटेल व आनंदाच्या गुदगुल्या होतील. शक्य तितके सुलभ करण्याचा प्रयत्न केला आहे पण विस्तारभयामुळे पाहिजे तेवढी तुलना करता आली नाही.

प्रश्न १ ला. प्रतिज्ञा १ली

प्रतिज्ञा - स्वान्तः सुखाय तुलसी रघुनाथ गाथा -भाषानिबन्धमतिमंजुलमातनोति.

प्रश्न - प्रथम विवंचुनि वदा कारण हि। ब्रह्म अगुण कां धरि वपु सगुणहि॥ गुणातीत अशा ब्रह्माला (अगुण ब्रह्म) शरीरधारी सगुण होण्याचे कारण काय?

उत्तर - 'जो अलक्ष अज अरूप अगुणी। भक्त प्रेमें होतो सगुणी' (१/११६/२' जै जैं येते धर्मा ग्लानी।' (१२१/६) पासून 'तैं तैं प्रभु वपु विविधा धरती' (८) 'जगिं विस्तारिति विमल यश-।' ते यश गाति भक्त भव तरती' (१/१२२/१). या प्रथम प्रश्नाचे उत्तर ऐकून पार्वती म्हणाली 'नाथ! कृपें पळविला विषादा। अता सुखी प्रभु पदप्रसादां पार्वतीचा विषाद जाऊन ती सुखी झाली आहे.

(क) प्रतिज्ञेंतील स्वान्तः सुखाय व आतनोति (विस्तार करतो) हे शब्द उत्तरामध्ये सुखी होणे व जगिं विस्तारिति हे आहेत. व प्रश्नांतील अगुण, सगुण, आणि वपु धरणे हे

शब्द उत्तरामध्ये आहेत. तुलसीदाससुद्धा रघुनाथ गाथा निबंधाने जगात भगवंताच्या विमल यशाचा विस्तारच (आतनोति) करणार आहेत आणि त्यायोगे उत्तरात सांगितल्याप्रमाणे 'ते यश गाति भक्त भव तरति' याचा अनुभव सुख प्राप्तीनेच घेणार आहेत. १/११६/२ पासून १/१२२/१ पर्यंत वाचून पाहणे, याप्रमाणे प्रतिज्ञा, प्रश्न व उत्तर यांचा परस्पर संबंध सिद्ध केलेला आहे. सुख शब्द प्रतिज्ञेत इतरत्र नाही व अगुण सगुण शब्द दुसऱ्या कोणत्याही प्रश्नांत नाहीत.

प्रतिज्ञा व प्रश्न २रा.

प्रश्न - 'प्रभु मग वदा राम अवतारा'

प्रतिज्ञा - तत्कृत विमल विवेक विलोचन वर्णिन रामचरित भवमोचन

उत्तर - या प्रश्नाच्या उत्तरामध्ये चार कल्पांतील रामावताराची कारणे सांगितली. त्यात दोन अवतारांची अगदी थोडक्यात, एकाचे थोडे विस्ताराने व एकाचे बरेच विस्तार करून, कौसल्येपुढे राम अवतीर्ण होईपर्यंतचे वर्णन आहे. 'एक कल्पिं अवतार असा धरि । संसारीं पावन चरिता करि' (१/१२३/४) 'शापिति नारद एके वारां। एक कल्पिं घे तरि अवतारा' (१/१२४/५) 'एक कल्प यामुळें प्रभु धरिति मनुज अवतार।... हरिभंजन भुविभार' (१/१३९) नारदनिमित्ताने अवतार.

(क) इच्छामय नरवेषा घेइन। प्रगट निकेतीं तुमच्या होइन।। तात धरुनि देहां अंशासह। करिन चरित भक्तास सुखावह।। जें सुभाग्य नर सादर ऐकुनि। तरतिल भव ममता मद टाकुनि' (१/१५२/१-३) हे मनुशतरूपापुढे प्रगट झालेल्या प्रभू रामचंद्रांनी म्हटले आहे. यातील चरित म्हणजे रामचरित.

(ख) प्रश्नांतील प्रभू व अवतार हे शब्द (१/१३९/-) मध्ये एकाच वाक्यात वर आहेत. प्रतिज्ञेतील विमल = पावन' आहे 'तत्कृत' बद्दल करित आहे. रामचरितबद्दल 'चरित' आहे व भवमोचन बद्दल 'तरतिल भव' त्या चरित्रानेच असे रामचंद्रांनीच मनूला सांगितले आहे... टिंबे खाली असलेले शब्द वरील अवतरणात पहावे.

(ग) शतरूपा कौसल्या झाल्यावर जो अवतार प्रगट झाला त्या वर्णनात पहा. 'या चरिता गाती हरिपदिं जाती. ते न पडति भवकूपा' गाणे म्हणजे वर्णन करणे हे शब्द प्रतिज्ञेत आहेत. (१/१९२ छं.४) या प्रश्नाने बालकाण्ड दो १२२/३ पासू १९२ पर्यंतचा म्हणजे रामावतार प्रत्यक्ष होईपर्यंतचा भाग व्यापला आहे. प्रश्न प्रतिज्ञा व उत्तराचा आरंभ व शेवट यात परस्परांचा संबंध विशिष्ट शब्दांनी दाखविला आहे. भवमोचन शब्द दुसऱ्या कोणत्याही प्रतिज्ञेत नाहीच. प्रश्नांतही नाही. अवतार शब्द इतर प्रश्नांत नाही.

प्रतिज्ञा व प्रश्न ३ रा.

तिसरी प्रतिज्ञा - 'चतुर न म्हणवित मी कवि नाही । गात यथामति रामगुणां ही' (१२/९)

तिसरा प्रश्न - 'वदा बालचरिताहि उदारा' (१/११०/५)

उत्तर - (क) नामकरणाच्या आधीच पहिला दिवस एक महिन्याचा झाला आहे व जेव्हा सूर्य निघाला तेव्हा 'निघे करित दिनमणि गुणगाना' (१९६/१) 'नृपगृहकळस उदार निशापति' (१९४/६) 'त्या गुरु वसिष्ठ ठेवी लक्ष्मण नाम उदार' (१९७/-)

(ख) 'सुतस्नेहवश माता बालचरित करि गान' (२००/-) 'मनवाक्कर्मि चतुरता त्यजतां। करी कृपा रघुराजा भजता' (२००/६)

(ग) चतुर न म्हणवित = चतुरता त्यजतां, गात रामगुणां = निघे करित गुणगान, करि गान, हे प्रतिज्ञेतील साम्य उत्तरांत आहे,

(घ) प्रश्नांतील बालचरित व उदार शब्द उत्तरांत आहेत. आणखी पुष्कळ वेळां बालचरित शब्द उत्तरांत आहे. २०३/१, २०४/१; ही शब्द योजना मुद्दाम हेतुपूर्वक केलेली नाही असे आता म्हणवेल काय? तिसरी प्रतिज्ञा बालचरित्र कथा सांगण्याविषयी आहे हे आता ठरले. यापेक्षा अधिक विस्तार नको आहे. **चतुर शब्द इतर कोणत्याही प्रतिज्ञेत किंवा प्रश्नांत नाही.**

प्रतिज्ञा व प्रश्न ४था

चौथी प्रतिज्ञा - हे जाणुनि बुध हरियश वर्णन । करिति गिरा निज सुफल सुपावन ॥८॥ त्याच बळें रघुपति गुण-गाथा। वदतो नमुनि रामपदिं माथा ॥१३/९॥

प्रश्न चौथा - 'वदा जानकिस कशी विवाही' (१/११०/६)

उत्तर - प्रश्नांमध्ये धनुर्भंगाचा स्वतंत्र प्रश्न नसल्यामुळे व धनुर्भंग हेच विवाहाचे कारण असल्याने विश्वामित्रागमनापासून बालकाण्ड समाप्तीपर्यंत या प्रश्नांचे उत्तर आहे.

(क) प्रतिज्ञा 'त्याच बळें' या शब्दांनी सुरू होते म्हणून ते कोणते बल हे सांगणारी मागली चौपाई प्रश्नातच येते. 'करण्या सुपावन निज गिरेला रामयशतुलसीवदे' (१/३६१/छं.) हे विवाह प्रकरणाच्या शेवटी म्हटले आहे. यात चौपाई आठ मधील हरियश = रामयश, व बाकीचे सर्व महत्वाचे शब्द आहेत, शेवटच्या दोन चौपायांत 'कविकुल जीवन पावनकारक। सितारामयश मंगल कारक॥ व 'पावन करावया निज वाणी' हे आहेच.

(ख) रामयशतुलसी वदे या उत्तरांतील शब्दांत प्रश्नांतील 'वदा' शब्द आहे.

(ग) नमनाचा उल्लेख या व आठव्या प्रतिज्ञेतच आहे. ही प्रतिज्ञा रामयश पसरणाऱ्या चरित्राच्या आरंभीची आहे व आठवी प्रतिज्ञा रामावतार समाप्तीच्या चरित्राविषयी म्हणून दोन्हींत उपक्रम, व उपसंहारात प्रतिज्ञेत नमन आहे.

(२) विश्वामित्रा गमनापूर्वी राम 'मायपिता गुरु पदिं शिर नमिती' यांच्या शिवाय इतर कोणास नमन करीत नव्हते पण या प्रकरणापासून म्हणजे विश्वामित्रांस नमन केल्यापासून रामचंद्रांनी इतरांस नमन करण्यास प्रारंभ केला आहे; व तो क्रम अवतार समाप्ती पर्यंत चालू आहे. अवतार समाप्तीच्या वेळी नारद आले होते; पण त्यांस नमन पदप्रक्षालन केलेले नाही. म्हणूनही या व आठव्या प्रतिज्ञेत नमनाचा उल्लेख आहे. 'तनय चारि घालिति मुनि पायां' (२०७/५) नंतर धनुर्भंगास बोलावण्यासाठी शतानंद आले त्यांस

वंदन केले आहे. 'शतानंद पद वंदुनी प्रभु बसले मुनिपासि' (१/२३९). प्रतिज्ञेत पदनमनाचाच उल्लेख आहे. यानंतर प्रभूंनी अनेकांच्या पदांना नमन केले आहे.

सूचना - मराठीत जेथे वदणे क्रियापद या प्रश्न व प्रतिज्ञांत वापरले आहे तेथे तेथे हिंदीत 'कहना' वापरले आहे. इतर ठिकाणी गाना, करना, बखानना हिंदीत आहेत. ही प्रतिज्ञा विश्वामित्रागमनापासून बालकाण्डसमाप्तीपर्यंतचे विवाहचरित्र वदण्याविषयी आहे.

प्रतिज्ञा व प्रश्न पाचवा

प्रतिज्ञा पाचवी - 'यापरिं करुनि मना बल अर्पण। करिन हि रघुपति कथेस शोभन' (१४/१)

प्रश्न पाचवा - 'त्यजि राज्या त्या दूषण काही.'। या प्रश्नाच्या उत्तराने संपूर्ण अयोध्याकाण्ड व्यापले आहे. पुढील प्रश्न वनात वस्ती केल्यानंतरच्या चरित्राचा आहे.

उत्तर - (क) रामगमन वनिं शोभन कथिले. (२/१४२/४) - रघुपति कथेस शोभन हे शब्द प्रतिज्ञेत आहेत.

(ख) राज्या त्यजि - 'देति तात मज कानन राज्य।कार्य बहुत मज तेथें प्राज्य.'

(ग) त्यजि राज्या त्या दूषण काही.' राम 'वदले वचन बिगत सब दूषण (२/४१/६) कैकयीशी बोलण्यास राम प्रारंभ करतात त्यावेळचे हे वचन आहे. 'त्यज रुष वद किं राम-अपराधू' (२/३२/६) असा प्रश्न पार्वतीप्रमाणेच दशरथांनी कैकयीस विचारला आहे. कैकयी रघुनाथास म्हणाली की, 'तुम्हिं न तात अपराधा लायक' (४३/३).

(घ) मना बल अर्पण करुनि - 'नव गजेंद्र रघुवीर मन राज्य अलान समान। सुटले जाणुनि गमन वनिं हृदिं आनंद महान' (२/५१/-) रामचंद्रांच्या मनरूपी तरुण गजेंद्राचे बळ राज्यरूपी स्तंभाला (खांबाला) त्यास बांधून टाकून खच्ची करण्यात येणार होते; पण (राज्य त्यागाने) वनगमनाने त्याला बल अर्पण केले व मनरूपी हत्ती महान आनंद पावला. तरुण गजेंद्राचे बळ वनातच दिसते, ते बांधून ठेवल्याने निरुपयोगी होते.

प्रतिज्ञा व प्रश्न ६ वा

साहवी प्रतिज्ञा - ते न होइ विण विमल मति मम मति-बल लवभार॥
करा कृपा हरियश वदें विनवीं वारंवार ॥१४म॥

साहवा प्रश्न - वसुनि वनीं कृत चरित्र पार न। वदा नाथ हत केवीं रावण' (११०/७)

उत्तर - (१) या प्रश्नाच्या उत्तराने अरण्यकांडापासून रावणवधापर्यंतचा कथाभाग व्यापला आहे.

(क) आता प्रभु-चरिता अति पावन। श्रुणु कृत वनिं सुरनरमुनि भावन' (३/१/२) श्रुणु हे संबोधन अरण्यकांडारंभीच पार्वतीला उद्देशून शंकरांनी वापरले आहे. या शिववचनांत पार्वतीच्या प्रश्नांतील शब्द ठळक अक्षरांतील पहावे. पार न = अति.

(ख) मम मतिबल लवभार यांचे साम्य अरण्य १/१ मध्ये 'मतिअनुरूप सुशोभित' यातील यथामति'= मतिअनुरूप यात आहे. प्रतिज्ञेतील विमल = येथे उत्तरात सुशोभित आहे. प्रतिज्ञेतील शब्द दोन ठिकाणी त्या त्या संदर्भानुसार लावावयाचे आहेत.

(ग) करा कृपा हरियश वदें (प्रतिज्ञेत) -वदा हा शब्द प्रश्नामध्ये आहे. 'कलिमल शमन दमन मन रामसुयश सुखमूल। सादर ऐकति जे तयां राम राहि अनुकूल' (अरण्य दो.६) अनुकूल राहणे म्हणजेच कृपा करणे-अधोरेखांकित शब्द पहावे.' 'अतिकृपालु रघुनायक' (अरण्य दो. १) 'कुणि कृपाल रघुवीर सम' (दो.२)

(२) हरियश - रामयश-गानाला अरण्य काण्डापासून विशेष प्रारंभ झाला आहे. प्रथम सुरपतिसुताने 'पाहि पाहि दयाल रघुराजहि' = करा कृपा हरि, अशी कृपा भाकली आहे व नंतर सर्वमुनी, (अत्रि, शरभंग, सुतीक्ष्ण, अगस्ति इत्यादी) जटायु व शबरी यांनी अरण्यकांडात, हनुमान, सुग्रीव, वाली यांनी किष्किंधाकांडात या प्रमाणे पदोपदी अनेकानी कृपा भाकली आहे. 'करा कृपा हरि' (राम इत्यादी) अशीच प्रार्थना सर्वांनी केली आहे.

(३) रावण वधानंतर 'कृपादृष्टि वर्षुनी प्रभु करिति अभय सुरवृंद' (लं. १०३)

(क) जय रामसदा सुखधाम हरे!' असे ब्रह्मदेवाने यशगान सुरू केले व 'तरि दीन दयाल दया करणें' (१११/१०) अशी कृपा याचना केली.

(ख) हरि म्हणजे इंद्र तो यश वदला आहे. (हरि-इन्द्र यश वदे). 'करुनि कृपा दृष्टी अता आज्ञा द्यावि कृपाल' (लं. ११३) अशी प्रार्थना इंद्राने हरि (राम) यश वर्णन केल्यावर केली आहे. 'मामभिरक्षय रघुकुल नायक' (लं ११५/१) अशी कृपा करण्याची याचना करून शंकरांनी यशगान केले आहे.

(४) हरि-यश = वानरांचे यश असा अर्थही घेणे जरूर आहे. कारण या मोठ्या प्रकरणात किष्किंधाकांडापासून लंकाकांड समाप्तीपर्यंत हरींचे म्हणजे वानरांचे यश कवी वदले आहेतच पण राम स्वतःच काय म्हणाले पहा. 'तुमचे बळें रिपु मारले॥ पावे बिभीषण राज्य, जगतीं सुयश तुमचें पसरले॥ मम सहित शुभ ही कीर्ति तुमची गाति जे प्रेमें अती। संसारसिंधु अपार पार किं नर विनाश्रम पावती' (लं. १०६ छं.) पार्वतीच्या प्रश्नांत पार न (अपार) शब्द आहे तो येथे आहे. कपींना हा वर कृपेने दिला आहे.

(क) प्रतिज्ञेत विनवीं वारंवार शब्द आहेत तर दरशथ 'प्रभुला वारंवार वंदुनी। दशरथ जाति मुदित सुरसदनी (लं. ११२/८). यापेक्षा अधिक अवतरणे देऊन विस्तार अनावश्यक आहे. 'रावणारि यश पावन' असे अरण्यकांडाच्या उपसंहारात म्हटले आहे. हे असले साम्य हेतुपूर्वक रचना केल्याशिवाय प्रत्येक ठिकाणी अगदी क्रमाने काकतालीय न्यायाने जमणे शक्य आहे काय?

प्रतिज्ञा व प्रश्न ७ वा.

सातवी प्रतिज्ञा - ते उमेश अनुकूलहि मजला । करिति कथा मुद मंगल-मूला॥७॥
स्मरुनि शिवा शिव, प्रसाद पावुनि । वदतो रामचरित मनिं हर्षुनि ॥१५।८॥

प्रश्न - राज्यीं बसुनी कृत बहु लीला । वदा सकल शंकर सुखशीला' (१/११०/८).
उत्तर - या प्रश्नाच्या उत्तराने उत्तरकांडारंभापासून सनकादी आगमनापर्यंतचा भाग व्यापला आहे.

(१) उमेश अनुकूल - 'अम्बिकापतिमभीष्ट सिद्धिदं' अंबिकापति = उमेश, व अभीष्टसिद्धिद = अनुकूल. हा उल्लेख मंगलाचरणांतच आहे. (उ.मं. ३) राज्यारोहण समयीच उमेश दरबारात येऊन रघुनाथाची स्तुती करून वररूपी प्रसाद मागून व मिळवून गेले आहेत. 'मागें वारंवार वर द्या हर्षे श्रीरंग' (७/१४ स' प्रतिज्ञेंतील प्रसाद व हर्षुनि यांचा संबंध येथे शंकरांशींच आहे.

(२) अनुकूल – 'सानुकूल सकलां असति संतत कृपानिधान' (उ.३०) प्रतिज्ञेंत 'अनुकूल' आहे.

(क) मनिं हर्षुनि - 'रामराज्यिं बसता लोकत्रय । झाले हर्षित विगत शोकभय' (उ. २०/७) 'शकुन होति सुंदर, सकल जन हर्षित चित्तांत' (उ. मंगलाचरण दो.म.) 'नगर सिंधु हर्षीत' (उ.दो. ३ चं.) हर्षाची आणखी विपुल उदाहरणे आहेत. 'हर्षुनि' किंवा हर्ष शब्द इतर कोणत्याही प्रतिज्ञेत नाही.

(३) शंकर (प्रश्नामध्ये - 'नौमिशंकरमनंगमोचनम' (उ. मंगलाचरणांत)

(क) सुखशीला – 'रघुपति चरित बघुनि पुरवासी। घडि घडि म्हणति धन्य सुखराशी' 'सुखशीला बहुलीला सांगा' असा प्रश्न आहे. 'भूमिसप्तसागर-मेखला । एकभूप रघुपति कोसलां॥ बहुभुवनें प्रतिरोमिं जयाशी। ही प्रभुता न विशेष तयासी॥ खगपति! तो महिमा जे जाए ति। तेहि चरितिं या अति रति मानिति। तो कळण्याचें फळ लीला ही। मुनिवर संयमि कथिति महा ही ॥ रामराज्यिं जीं सुख संपदा। वर्णु न शकति फणीश शारदा। त्रेतायुगांत कृतयुग करणी' दो. २१ पासून 'ज्ञान गिरागोऽतीत अज माया-मन-गुण-पार। तोचि सच्चिदानंदघन करि नर चरित उदार' दो. २५ पर्यंत शं-कर (कल्याणकारक) सुखशील बहुलीलांचेच वर्णन आहे. 'लीला' शब्द व शंकर शब्द इतर कोणत्याही प्रश्नांत नाही.

(ख) प्रश्नांत 'वदा' आहे तर प्रतिज्ञेत 'वदतो' आहे.

ल.ठे. – या चरित्रालाच सुखद शरदाची उपमा पूर्वी दिली आहे. या गोष्टी सहजासहजी घडल्या काय? जेथे या प्रतिज्ञा आहेत तेथे पूर्वापरसंदर्भ इतका सुंदर नदीच्या ओघासारखा जमला आहे की त्या त्या वाक्यांनी कोणता तरी विशिष्ट कथाभाग सुचवावयाचा आहे ही अंधुक शंका सुद्धा आजपर्यंत कोणासही आलेली नाही. या लेखकास सुद्धा नव्हतीच, इतकेच वाटे की अनेकवेळा प्रतिज्ञा करण्यात काहीतरी गूढसंकेत असला पाहिजे व श्री सद्गुरूकृपेने केव्हा तरी या मंद बुद्धीत त्या विषयी प्रकाश पडेल. कालरात्री (९/१/५४) प्रश्नप्रतिज्ञा तुलना लिहीत असताच साम्य प्रकाशित होऊ लागले. पण खात्री वाटत नव्हती. रात्री नऊपासून बारावाजेपर्यंत संशोधन केल्याने पूर्णप्रकाश पडता, २/४ प्रश्न प्रतिज्ञांचेच साम्य दाखवावे असे प्रथम वाटले, पण जेवढे

दाखविता येईल तेवढे दाखवावे असे वाटून सात प्रश्नांचे साम्य तर यथामती दाखविले गेले. 'प्रेरक हृदिं रघुवंश विभूषण' जे जसे घडवितील तेवढे तसे घडेल!

प्रतिज्ञा व प्रश्न आठवा.

प्रतिज्ञा आठवी - 'स्मरुनि नाम ते रामगुणकथा। वदें नमुनि रघुनाथा माथा॥ (२८/२)

प्रश्न - 'वदा कृपाकर कृत कसे रामे आश्चर्यास। गत सप्रज रघुवंशमणि कैसे निजधामास' (१/११०/-) (ल.ठे.) - मागील प्रतिज्ञा १५/८ मध्ये आहे व ही २८/२ मध्ये आहे. म्हणजे सुमारे तेरा दोह्यांचे अंतर दोन प्रतिज्ञांत आहे. मागील कोणत्याही अवतारचरित्रभागापेक्षा राज्यारोहणापासून निजधामगमनापर्यंत गेलेला काळ जास्त आहे. वा.रा. प्रमाणे ११ हजार वर्षे. अध्यात्म रा. सुमारे तेवढाच; आनंद रामायण ११ हजार १११ वर्षे, व भागवताप्रमाणे सीतापरित्यागा नंतर १३ हजार वर्षे आहे. वनवासाचा काळ केवळ १४ वर्षांचा. या विषयी या तुलना सर्व लिहून झाल्यानंतर स्वतंत्रपणे विचार करणे योग्य.

(१) चौथी प्रतिज्ञा साररूपाने अशी आहे- 'रघुपति गुणगाथा। वदतो नमुनि रामपदिं माथा' ही आठवी- 'स्मरुनि नाम ते रामगुणकथा । वदें नमुनि रघुनाथा माथा॥ तुलना वाचकानीच करावी. या प्रतिज्ञेत **'स्मरुनिनाम'** हे **वैशिष्ट्य आहे ते इतर कोणत्याही प्रतिज्ञेत नाही.**

(२) रघुनाथाचे स्वधामगमन मानसात इतर विषयांसारखे स्पष्ट न वर्णिता अनेक गूढ रीतींनी ध्वनीने वर्णिले आहे. त्याचे दिग्दर्शन दो ३१ नंतर सुरू झाले आहे. 'नारदादि सनकादि मुनीश्वर ।दर्शनलागिं कोसलाधीश्वर ॥ प्रतिदिन सकल अयोध्ये येती' (२७/१-२) असे पूर्वी वर्णन केले असता ३२/३ मध्ये म्हटले की 'जाणुनि समय येति सनकादिक' व हे आले ते नित्याप्रमाणे दरबारात न येता राम उपवनात गेले होते तेथे एकांत पाहून आले. रघुनाथाचा स्वधामगमनाचा समयजवळ आला आहे असे जाणून आले. या पृथ्वीतलावरील रामावताराचे शेवटचे दर्शन घेण्यास आले; म्हणून ३१/३ पासून दो. ५१ अखेरचा भाग या प्रश्नाच्या उत्तराचा आहे. दो ५० मध्ये रामचंद्रादिनगराबाहेर गेल्याचे वर्णन केले. पण पूर्वीप्रमाणे परत आल्याचे वर्णन केले नाही. ते गाळून व अन्य काही युक्तींनी या प्रश्नाचे उत्तर दिले गेले आहे.

(३) स्मरुनि नाम – **'राम कृपाब्धि! काहिं मम विनती। ऐका मुनि कर जोडूनि म्हणती' (४८/३) रामनाम प्रारंभी आहे व कर जोडूनि = नमस्कार पण वसिष्ठांनी केला आहे! वसिष्ठ गुरू असल्याने सर्व रामचरित्रात या पूर्वी त्यांनी एकदाही हात जोडून नमस्कार केला नाही व काही वर मागण्यासाठी विनंतीही केली नाही. येथेच फक्त हे दिसते! प्रतिज्ञेतील 'राम' नामस्मरण व नमन येथे आहे. वसिष्ट स्तुती ४९ व्या दोह्यात पूर्ण होते व ५०/२ मध्ये राम नगराबाहेर गेले ते परत आले नाहीत. म्हणजेच रामनिर्याणाच्या पूर्वी गुरुशिष्य संबंध विसरून वसिष्ठांनी वर मागण्यासाठी स्तुती केली आहे; दो ४९**

मध्ये वर मागितला आहे. वसिष्ठांनी स्तुतीत रामगुणकथा वर्णिली आहे. ती अशी 'पदसरोजरत जो असतोही॥ तो सर्वज्ञ तज्ज्ञ तो पंडित। तो गुणगृह विज्ञानि अखंडित' (४९/८ व ७) ज्यांच्या पदकमल भक्तीचा हा प्रभाव आहे त्या रामाचे गुण कोण कसे वर्णन करणार! याप्रमाणे प्रतिज्ञेतील वचनांचा संबंध आहे. 'प्रेमें नारद वर्णुनि राम गुणग्रामास। गेले विधिधामास' (दो.५१)

(४) प्रश्नांतील साम्य (क) कृपाकर - 'नाथ एक वर मागतो राम! कृपेनें द्याहि' अशी याचना वसिष्ठांनी केली. 'मामवलोकय पंकज लोचन। कृपाविलोकनि' (५१/९) असे नारदाने मागितले - माझ्यावर कृपादृष्टि करा. 'कृपासिंधुला प्रिय अति झाले' (५०/१) वसिष्ठ प्रिय झाले. 'गत कृपाल नगरांतुनि' (५०/३) - 'वर्णुनि कृपेनें त्या वाखाणिति' कृपाकर = कृपेचा सागर, कृपासिंधू. इतकी उदाहरणे पुरेत.

(ख) कृत आश्चर्यास - हे प्रश्नात आहे. 'श्रमहारी प्रभुला श्रम झाले. हे आश्चर्य नाही काय? (५०/५)

(ग) गत सप्रज - गत कृपालु नगरांतुनि तदा' (५०/३)

(घ) रघुवंशमणि - 'रघुकुलभूषण भूपति' (सविष्ठ स्तुतीत -४८/८)

(ङ) निज धामास - विधिधामास (नारदस्तुतीचा उपसंहार) दो. ५१ हे साम्य काय सहज काकतालीयन्यायाने उत्पन्न होऊ शकले काय? या आठव्या प्रतिज्ञेचा संबंध राम-स्वधामगमन कथेशी असा सिद्ध झाला.

ल.टे. - या आठ प्रश्नांत व प्रतिज्ञांत रामावतारापासून सर्व मुख्य रामचरित्र आहे. नववा प्रश्न फार गूढ आहे; पण पूर्वीचे व पुढचे तीन यामधील सांधा जोडणारा आहे.

प्रतिज्ञा व प्रश्न ९ वा.

प्रतिज्ञा नववी - 'वर्णी रघुवर विशद यश श्रवणें कलिमलनाश' (२९चं)

प्रश्न नववा - 'मग ते तत्त्व वदावें विवरुनि। यद्विज्ञानी ज्ञानि मग्न मुनि।' (१/१११/१)

उत्तर - (१) ते तत्त्व = भक्ती जिची प्राप्ती रामकथा श्रवणाने होते ती. उत्तरकांड ५२/१ पासून ५२/५ पर्यंत या प्रश्नांचा उपसंहार आहे. मुख्य उत्तराचा उपक्रम व उत्तर ७/३२/३ पासून ३५ व भक्तिगीता ७/४३ - ७/४६.

(२) वर्णी रघुवर विशद यश (प्रतिज्ञेत आहे.) गिरिजे पहा विशद ही कथा। मी वर्णित सगळी, मति यथा' (५२/१)

(३) श्रवणें कलिमल नाश (हे प्रतिज्ञेत आहे.) विमल कथा हरिपददायिनी। श्रवण भक्ति दे अनपायिनी' (५२/५) श्रवण अनपायिनी भक्ती देते. हा भाग प्रश्नामध्ये आहे.

(४) श्रवणें कलिमल नाश. विमल कथा शब्दांनी कलिमल नाशच सुचविला आहे. रामचरितश्रवणाने कलिमल नाश होतो कारण ती विमल म्हणजे विमल करणारी आहे. हे या ४३ दोह्यात अनेकवेळां स्पष्ट झाले आहे.

(५) 'ते तत्त्व ज्यात ज्ञानी व विज्ञानी मुनी मग्न असतात. 'धर्मशील सुविरागी ज्ञानी' जीवन्मुक्त ब्रह्मपर प्राणी॥ यामधिं तो दुर्लभ सुरराया। रामभक्तिरत गत-मद- माया' (५४/७) 'जिवन्मुक्तही ब्रह्मपर श्रवती त्यजुनी ध्यान। जे न धरिति हरिकथारति ते हृदयें पाषाण' (७/४२/-) जीवन्मुक्त=ज्ञानी, ब्रह्मपर=विज्ञानी उत्तर कां. ५३/५,६,७ पहा. ते तत्त्व म्हणजे अनपायिनी भक्ती. येथे उपसंहार रूपाने भक्तीचा महिमा सांगून त्यात नवीन प्रश्नांचे बीज पेरले गेले आहे.

प्रतिज्ञा व प्रश्न १० वा.

१० वी प्रतिज्ञा - त्या संवादा वदुं विस्तारुनि। ऐका सुजन सकल सुख मानुनि ॥

१० वा प्रश्न - 'ज्ञान भक्ति विज्ञान विरागा। सकल सांगणें सहित विभागां' (१/१११/२)

उत्तर - (ल.टे.) - प्रतिज्ञा व प्रश्न यांची तुलना व उत्तराशी त्यांचा संबंध कोणीही याप्रमाणे दाखविलेला नाही. कोणत्या प्रश्नाचे उत्तर कोठे आहे याचे विवरण त्रिपाठीजींनी मानसप्रसंग पुस्तकात पृ. ३७४ पासून केले आहे; त्यात ज्ञानभक्तिनिरुपण उ.कां. दो. ११६/१ पासून १२० पर्यंत मानले आहे; परंतू ते या प्रश्नाचे उत्तर नसून गरुडाच्या पाचव्या प्रश्नाचे उत्तर आहे. दोन्ही प्रश्न एकरूप नाहीत. गरुडाचा तो प्रश्न 'ज्ञानभक्ती यामधिं किति अंतर' हा आहे.

(क) प्रतिज्ञेतील पहिला चरण सांगतो की या प्रश्नाचे उत्तर त्या संवादात विस्ताराने सांगितले आहे. तो संवाद म्हणजे काकभुशुंडी गरुड संवाद ज्याचा हवाला शंकरांनी बा.कां. १२० चं मध्ये 'तो संवाद उदार घडे कसा सांगेन मग' असा देऊन ठेवला आहे. त्या संवादात 'मग अनुपम उपदेश लक्ष्मणां' (७/६६/३) हा उल्लेख ज्या कथेविषयी आहे ती कथा शंकरांनी पार्वतीस सांगितली; ती अरण्यकांड १४/५ पासून १७/१ पर्यंत आहे. त्या कथेत या प्रश्नाचे उत्तर सविस्तर आहे.

(२) 'ज्ञान भक्ति विज्ञान विरागा - सविभागां सांगा असा हा प्रश्न आहे. लक्ष्मणाने पाच प्रश्न विचारले आहेत. 'सांगा' ज्ञान विरागहि माया। भक्ती जीने करा प्रभु दया' व 'जीवेश्वर-भेदहि. सकल सांगा समजाऊन' (३/१४) यात पार्वतीच्या प्रश्नांतील बहुतेक सर्व गोष्टींचा समावेश झाला आहे; फक्त विज्ञान स्वतंत्रपणे लक्ष्मणाच्या प्रश्नांत दिसत नाही. तिच्या प्रश्नांतील सकल शब्द प्रतिज्ञेत आहे व लक्ष्मणाच्या प्रश्नांमध्येही आहे. या सर्वगोष्टी मानसात इतर कुठेही, कोणीही एकत्र विचारलेल्या नाहीत.

(क) लक्ष्मण प्रश्नांच्या निरुपणात विरागाचे अंग धर्म, योगाचे अंग विराग, ज्ञानाचे अंग योग व विज्ञानाचे अंग ज्ञान म्हणजे परम विराग यांचे कथन केले आहे. 'विरतिस धर्म, योग दे ज्ञाना 'ज्ञान मोक्ष दे श्रुति करि गाना' (१६/१). मायेच्या स्वरूपाचे ज्ञान, तिचे दोन विभाग विद्या- अविद्या, त्यांची लक्षणे व प्रेमभक्ती व तिचे विभाग सांगितले आहेत.

(ख) ज्ञानविज्ञान भक्तीच्या आधीन असतात असे सांगून भक्तीचे विभाग पुढील प्रमाणे सांगितले आहेत. १ विप्रपदभक्ती २ श्रुतिविहित स्व-स्व-कर्म-भक्ति, ३ भागवतधर्मानुरक्ती

४ श्रवणादि नवविधा भक्ती यांतच नववी भक्ती आत्मनिवेदन म्हणजे ज्ञान आहे. ५ भगवल्लीलारति ६ संत चरणप्रेम, ७ तनमनवचनिं दृढ नेमें भजन; ८ 'मायबापगुरुबंधु देव पति सकल मला मानुनि दृढ सेवति, ९ ममगुण गातां तनू पुलकते। गद्गद गिरा नयनि जल गळते (१६/११) १० कामआदि मद दंभ न ज्याला ११ तात निरंतर वश मी त्याला (१६/१२) यात अकरावे सोडले तरी 'भजन करिति निष्काम' हे राहिले आहेच. असे हे भक्तियोगाचे १०/१२ विभाग सांगितले. भक्तिचिंतामणीत किंवा भक्तिगीतेत किंवा इतर कोठेही मानसांत एकाच प्रकरणात असे विभाग सांगितलेले नाहीत. 'सकल सांगणें सहित विभागां' हे प्रश्नाने अपेक्षित कार्य फक्त या रामगीतेतच केलेले आहे.
(३) यांत विज्ञान दिसत नाही, असे वर म्हटलेच आहे; पण हा आभास आहे. या प्रकरणात ज्ञानाची जी व्याख्या दिली आहे ती विज्ञानाची आहे. परमविरागात 'त्रिगुणांत्यागी' याने जी गुणातीतता सांगितली तेच ज्ञान (व्यतिरेक ज्ञान) आहे; शिवाय नवविधाभक्तीत आत्मनिवेदनाचा म्हणजे ज्ञानाचा अंतर्भाव होतोच. विस्तार अर.कां. टीकेंत पहावा.
(४) ऐका सुजन सकल सुख मानुनि (प्रतिज्ञेत हे आहे.) 'ऐका मति मन चित्ता लाऊनि' (३/१५/१) असा रामचंद्रांनी निरुपणात उपक्रम केला आहे.
(क) प्रतिज्ञेत 'सकल मानुनि' आहे. त्याचा विस्तार 'मायबाप गुरु बंधु देव पति। सकल मला मानुनि दृढ सेवति । असा उत्तरामध्ये आहे.
(ख) प्रतिज्ञेतील सुख = 'भक्तियोग परिसुनी सुखी अति' (१७/१) लक्ष्मण झाला आहे. यापेक्षा आणखी साम्य प्रतिज्ञा प्रश्न व उत्तर या परस्परांत किती पाहिजे? हे सर्व सहज, विनाप्रयत्न घडणे शक्य नाही.
ल.ठे. – अरण्य कांडापासून पुढे मधून मधून गरुडाला संबोधने का? याचा व्यवस्थित सकारण उलगडा इतके दिवस होत नव्हता, तो आज झाला. अर्थात काकभुशुंडी संवादांतील कथा येथपासून का सांगत आहेत याचे कारण कळले. पार्वतीने रामचरित्र प्रश्नामध्ये जे प्रश्न विचारले नाहीत ते काकभुशुंडी-गरुड संवादांत क्रमाने वर्णिले आहेत व कथाभाग म्हणून वर्णिले असल्याने, शंकरांनी तो कथाभाग जसा श्रवण केला होता तसा सांगणेस प्रारंभ केला; मात्र मधेमधे आपल्या मानसातील मिश्रण केले.

प्रतिज्ञा व प्रश्न ११ वा.

प्रतिज्ञा ११वी- 'वारंवार परी गुरु सांगति'। काहि समजली मला यथामति ॥१॥
'ती करीन मी भाषा बद्धहि। जिनें होइ मम मनी प्रबोधहि'
(३१/२)

प्रश्न ११ वा.- राम रहस्यां अनेक अपरां। प्रभु! अति विमल विवेकी विवरा
॥१११/३॥

(१) सूचना – श्रोता वक्ता ज्ञाननिधि रामकथा अति गूढ। कशि समजे मी जीव जड कलिमलग्रसित विमूढ ॥३०॥ ही वरील प्रतिज्ञेची पार्श्वभूमी आहे. 'उमे, रामगुण गूढ'

हा उल्लेख अरण्यकांडाच्या मंगलाचरणातच आहे. भाव हा की त्या पूर्वीच्या लीला सरळ होत्या पण अरण्यकांडापासून पुढील चरित्रात पुष्कळ गूढ लीला आहेत. त्या गुरूंनी वारंवार सांगितल्या, पण संस्कृतात, त्यामुळे व मी विमूढ असल्यामुळे मला नीट व सगळ्या समजल्या नाहीत. ज्या काही समजल्या त्या मातृभाषेत सांगतो. प्रत्येक ठिकाणच्या प्रतिज्ञेचे दोन अर्थ लागतात. एक ठिकठिकाणी त्या त्या प्रकरणात केला तो व एक या तुलनेत केला तो.

(२) येथे प्रतिज्ञा व प्रश्न यांची सांगड घातल्याबरोबर 'रामकथा अतिगूढ' (दो.३०) वगैरे वचनांतील मर्म बाहेर पडले की त्या रहस्यमय असल्यामुळे मला समजल्या नाहीत.

(३) 'शंकर अति विमल विवेकी' असल्यामुळे पार्वती त्यांस रहस्यमय कथांचा उलगडा करण्यास विनवीत आहे. श्रोता ज्ञान निधिमध्ये उमेचा अंतर्भाव केलेला आहे. (३१/३) तिला ती रहस्ये समजण्यासारखी होती; पण मला सगळी कळली नाहीत हा मुख्य भाव आहे.

(क) श्लेषात्मक वाक्ये दुसरीकडे लावतानां काही वेळा किंचित फरक करावा लागतो. येथे 'समजली' व ती 'एवढी अनुस्वारांची भर घातली की रहस्याशी' सुंदर संबंध जुळतो.

(४) हीं अनेक रहस्ये कोणती हे प्रथम पाहिले पाहिजे. (१) सीताहरण रहस्य (२) जसे मर्म दशमुखा समजले (३) दशमुख मारीची संभाषण (४) रघुवीराच्या विरहाचे रहस्य; हे सतीजन्मात न कळल्याने सतीला मोह झाला होता. मागील सर्व रहस्ये या एकाशी निगडित आहेत. त्यामुळे या अमुक अमुक कथा सांगा असे प्रश्न रामचरित्र प्रश्नांत केले असते तर पूर्वीचा मूर्खपणा ऐकून शंकर काही म्हणाले असते, म्हणून उघड प्रश्न अनुक्रमाने विचारण्यास लाज वाटली; पण त्या कथा ऐकण्याची लालसा आहे. म्हणून हा मोघम प्रश्न विचारला. शंकर सर्वज्ञ, अंतर्यामी, आहेत हे पार्वती जाणते. शंकरांनी तिला एकदा लाजविली (अवतार कारण कथा सांगताना); पण यावेळी लाजविली नाही. (१/१४१/३-६ पहा) (५) प्रभुनारद संवाद, (६) शबरीगती (अरण्यकाण्ड समाप्त(७) प्रभु-रूष कीश-भयास' (८) लक्ष्मणास प्रथम शक्ती लागते तेव्हा प्रभूंनी स्वतः का उठविला नाही? व दुसऱ्यावेळी नुसत्या शब्दांनी कसा उठविता आला? (९) नागपाशात स्वतः का बद्ध झाले? (१०) इंद्राला अमृत वर्षाव करण्याची विनंती का केली? इत्यादी गोष्टी रहस्यमय आहेत. यांच्या वर्णनात बऱ्याच ठिकाणी उलगडा मानसात केला आहे, पण काही ठिकाणी मोघमच ठेवले आहे. सूचना-टीकेत सर्व रहस्यांचा उलगडा साधक बाधक प्रमाणांनी' यथामती सविस्तर केला आहे.

प्रतिज्ञा व प्रश्न १२ वा.

बारावी प्रतिज्ञा **'ज्ञान बुद्धि-बल अंतरिं जेवीं। प्रेरी हरि मज वदेन तेवीं'** ॥३१/३॥

बारावा प्रश्न- **नाथ न जें मज पुसता आले। ठेवुं नये ते गुप्त दयाळें** (१/१११/४)

(१) पार्वतीने सांगितले की जे मला विचारता आले नाही (विचारवले नाही) ते आपण मला उघड करून सांगावे; आपण कांही गुप्त ठेऊ नये; आपण दयाळू आहांत.
(२) तु. दास म्हणतात-पार्वतीला जे पुसता आले नाही, ते शंकरांनी अगदी उघड करून सांगितले; पण माझ्याकडून तसे त्या बाबतीत घडेलच असे नाही. ते सांगण्यास लागणारे मनाचे सामर्थ्य, बुद्धीचे बल जसे हृदयात शिल्लक राहील व त्यावेळी जशी हरीची प्रेरणा होईल तसे त्या प्रश्नाचे मी विवरण करीन.
(क) प्रतिज्ञा प्रश्नांचा संबंध श्री रामप्रेरणेने जोडता आला म्हणून हा सुंदर अर्थ लागला.
(३) या गोष्टी कोणत्या? (१) सीतेची अयोध्येतील लोकांनी केलेली गुप्त निंदा. (२) त्यामुळे सीता गरोदर असता रघुनाथाने तिचा केलेला त्याग (३) कुशलवांचा जन्म वगैरे. (४) रामाश्वमेधकाळी या दोघांनी केलेला हनुमान, लक्ष्मणादी सर्व महाप्रख्यातवीरांचा पराभव. (५) सीतेने वाल्मीकीबरोबर यज्ञमंडपात येऊन पुन्हा दिव्य करून भूमिगर्भात प्रवेश करणे. व (६) लक्ष्मणाने आधीच अवतार समाप्ती करणे, या त्या सहा गोष्टी आहेत.
(४) तु. दास म्हणतात, की ज्या कारणास्तव हे प्रश्न विचारणे पार्वतीला शक्य झाले नाही. त्याच कारणांमुळे मला त्यांचे स्पष्ट वर्णन करणे शक्य होणार नाही. ते वर्णन करण्यास लागणारे कठोर मनोधैर्य मजजवळ नाही. त्यांचे स्पष्ट वर्णन करण्यास लागणारी बुद्धिशक्ती त्यावेळी शिल्लक राहणे शक्य दिसत नाही, म्हणून त्या गोष्टी मी नुसत्या ध्वनित करून ठेवणार आहे; या प्रमाणेच केलेले आहे.
(५) सतीचा त्याग शंकरांनी ८७ हजार वर्षे केला असता किती यातना कशा भोगाव्या लागल्या याचे पूर्वजन्मातले ज्ञान पार्वतीला होते. सतीने असत्य भाषण व कपट हे दोन अपराध तरी केले होते. सीतेने काहीही अपराध, पाप, दोष, चूक इत्यादी केले नसता व गरोदर असता तिचा त्याग का व कसा केला गेला हे पार्वती सारख्या सतीला कसे विचारवेल? तुलसीदासांचे हृदय कोमल, सीता त्यांची आराध्य देवता तेव्हा त्यांना तरी ते वर्णन स्पष्ट शब्दांनी कसे करवणार? वरील सहा ही गोष्टी त्यांनी मोठ्या खुबीने ध्वनित करून ठेवल्या आहेत.
(क) सीतेविषयी लोकापवाद १/१६/३ मध्ये 'सीता-निंदक अघौघ हरले'
(ख) 'सीते सुंदर सुत युग झाले। लवकुश निगमागमीं वर्णिले (७/२५/६) 'झाले दो दो सुत भावांप्रति। सकल रूपगुण शीलवंत अति' (७/२५/८). या दोन चौपायांतील शब्द रचनाभेदाने सीतेचा गरोदरपणी त्याग ध्वनित केला आहे. (गू.चंद्रिकेत पहा).
(ग) लवकुशांचा जन्म स्पष्ट सांगितला आहे. (घ, ङ) 'उभय विजयि विनयी गुणमंदिर। प्रतिबिंब किं हरिचे अति सुंदर' (७/२५/७) यांत दोन शब्दांनी रामसेनेचा पराभव व सीतेचा विवरप्रवेश इत्यादी ध्वनित केले आहे. (गू.चं. पहा) (७/४८/२) या चौपाईने लक्ष्मणाचे निर्याण त्या पूर्वीच झाल्याचे ध्वनित केले आहे. (गू.चं.)
वि.सू. - पार्वतीने प्रथम (बालकांडात) विचारलेल्या बारा प्रश्नांचा व बारा प्रतिज्ञांचा विचार येथपर्यंत यथामती झाला. पार्वतीच्या सहा (उत्तरकांडांतील) प्रश्नांपैकी ४, ५

व ६ या प्रश्नांची उत्तरे शंकरांनी प्रथम दिली व नंतर पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर दिले. दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रश्नांची उत्तरे काकगरुड संवादात गरुडाच्या मुखाने दिली आहेत.

प्रतिज्ञा व प्रश्न १३ वा.

तेरावी प्रतिज्ञा - **'भ्रम संदेह मोह निज हरणी। करूं कथा भवसरिता तरणी'** ॥१/३१/४

तेरावा प्रश्न - **कसे श्रुत हि आपण मदनारी। सांगा मज अति कौतुक भारी** ॥ ७/५५/२

उत्तर - या प्रश्नांचे उत्तर ५६/१ पासुन ५७ अखेरपर्यंत आहे.

(१) कसे श्रुतहि आपण मदनारी (हा प्रश्न) 'मी जशि कथा श्रुता' प्रश्न विचारण्यापूर्वी चरित्र शब्द वापरला असल्याने पार्वतीने कसे म्हटले. शंकरांनी कथा शब्द वापरल्याने स्त्रीलिंगी शब्द वापरले.

(२) प्रतिज्ञेत - **'कथा भवसरितातरणी'** - उत्तरात 'मी जशि कथा श्रुता भवमोचनि. यावरून हे निश्चित झाले की प्रतिज्ञेतील खुणेचा शब्द कथा उत्तरामध्ये मुद्दाम घातला; अन्यथा प्रश्न आहे 'हे प्रभुचरित पुनीत सुरस जें। कुठें कृपाल! मिळवि वायस तें ॥ कसे श्रुतहि आपण मदनारी' (५५/१-२)

(क) उत्तरातील 'भवमोचनि' शब्द प्रतिज्ञेचा संबंध दाखविण्यासाठी मुद्दामच घातलेला दिसतो; कारण पार्वतीच्या वरील प्रश्नांत असे काही नाही की ज्या साठी भवमोचनि शब्द घालणे आवश्यक वाटावे.

(३) सांगा मज अति कौतुक भारी हे प्रश्नातले वाक्य आहे. 'सुंदर गिरिवन सरित तडागां । निरखत कौतुक फिरें विराग' (९/५६।६)

(४) प्रतिज्ञेत - 'भ्रम संदेह मोह निज हरणी' हे वचन आहे. 'मायाकृत गुण दोष अनेकहि । मोह मनोज आदि अविवेकहि ॥ त्या गिरि संनिघ कधिं न फिरकती' (७/५७/२-३) भ्रम संदेह मोह हरणाचा उल्लेख प्रतिज्ञेत आहे; व मोह आदि मायाकृत दोष कधी जवळ येत नाहीत असा उल्लेख उत्तरात आहे.

(५) प्रतिज्ञा व प्रश्न यांची सांगड उत्तरामध्ये किती खुबीने घातली आहे पहा.

(क) शिवाय पार्वतीला झालेला मोह संदेह भ्रम ज्या कथेच्या श्रवणाने गेला ती कथा शंकरांनी, मदनारीने काकभुशुंडी गरुड संवादांत ऐकली होती, असे शंकरांनी उपसंहारात म्हटल्यामुळेच नवे सहा प्रश्न पार्वतीने विचारले. 'उमे कथा सब रुचिर वर्णिली। भुशुंडिनें जी गरुडा कथिली' (७/५२/६). म्हणून 'निजसंदेह मोह भ्रम हरणीं' म्हणजे - पार्वतीचा स्वतःचा (निज) संदेह मोह भ्रमहरण करणारी असा अर्थ सिद्ध झाला. पार्वतीनेच या कथेला **'भवसागर जो लंघूं पाही। रामकथा त्या दृढ नौका ही'** (७/५३/३) म्हटले आहे. शंकरांनी वापरलेले 'कथा भवमोचनिं' हे उत्तरांतील शब्द पार्वतीच्या वरील वाक्याचा अर्थ सांगणारे आहेत. म्हणजेच शंकरांच्या उत्तरांतील 'कथा भवमोचनि' शब्दांनी

सुचविले की ज्या कथेच्या प्रभावाने निज = आपला (तुमचा) संदेह मोह भ्रम नष्ट झाला व ज्या कथारूप दृढ नौकेने तुम्हांला भवसागरातून तारून नेले ती भ्रमसंदेह मोह निजहरणी, भवसागर तरणी, भवमोचनि रामकथा मी काकाजवळ कशी श्रवण केली ते सांगतो.

(६) आता विचार करावा की भवमोचनि शब्दाचा संबंध व यथार्थ आता जेवढा सुंदर लागला तेवढा हे कोडे उलगडले नसते तर लागला असता का? या लेखकास या क्षणापर्यंत लागला नव्हता. धन्य तुलसीदास! व धन्य बाबा गंगादास! कृपा!!

प्रतिज्ञा व प्रश्न १४ वा

प्रतिज्ञा चौदावी - 'उमा प्रश्न करि जशा प्रकारें। शंकर वदले जसा विस्तारें' ॥७४॥
'सकल हेतु तो वदुं विस्तारुनि। कथा प्रबंधा विचित्र बनवुनि' (३३/२)

प्रश्न चौदावा - गरुड महाज्ञानी गुणराशी। हरिसेवक अति निकट निवासी ॥३॥
'काकापाशीं कवण हेतु तरि । त्यजुनि निकरें मुनि कथा श्रवण करि' ॥७।५५/४।

उत्तर - या प्रश्नाचे उत्तर ५८/२ पासून दो. ६२ रा, अखेरपर्यंत आहे.

(१) मुख्य प्रतिज्ञा दुसऱ्या ओळीतच आहे; पण तो हेतु म्हणजे कोणता हे दाखवणे जरूर असल्याने पहिल्या ओळीचा संबंध प्रतिज्ञेशी आहे. हा प्रश्न उमेनेच विचारला आहे व उत्तर शंकरांनीच दिले आहे; तेच वरील प्रतिज्ञेत तु. दासांनी सांगितले आहे. येथे उत्तरारंभी पहा-

(२) कथित सकल इतिहासा पार्वति' मूळात गिरिजा शब्द आहे. प्रतिज्ञेत उमा आहे.

(३) सकल हेतु तो वदतो (हे प्रतिज्ञेत) 'कवण हेतु तरि (प्रश्नांत) 'अता कथा ती श्रुणु ता हेतू' काकनिकटगत खगकुल केतू॥ (५८/२) हेतु हा खुणेचा शब्द तिन्ही ठिकाणी आहे. प्रतिज्ञा, प्रश्न व उत्तराचा उपक्रम या तिन्ही ठिकाणी कथा शब्द आहे.

(४) कथा प्रबंधा विचित्र बनवुनि' (प्रतिज्ञा) -'रामचरित विचित्र विध नाना। प्रेमानें करि सादर गाना' (५७/८). असा जो काक त्याच्याकडे का गेला, गरुड हे सांगावयाचे आहे. अशी विचित्र कथा तो सांगतो म्हणून मीच त्यास काकाकडे पाठविला हे पुढे सांगितले आहे.

(५) 'गरुड महाज्ञानी गुणराशी। हरिसेवक अनि निकट निवासी' (प्रश्नामध्ये), 'ज्ञानी भक्तशिरोमणी त्रिभुवनपतिचें यान। तया मोहि माया, नर पामर करिति गुमान' (दो. ६२ रा.) हे उत्तरामध्ये आहे.

(क) महाज्ञानी = ज्ञानीशिरोमणी; हरिसेवक = भक्त; गरुड अति निकट निवासी = त्रिभुवनपतिचे यान (वाहन).

ल.ठे. बावीस प्रतिज्ञांपैकी फक्त याच प्रतिज्ञेत हेतू व विचित्र हे दोन शब्द आहेत. प्रत्येक प्रतिज्ञेत असे काही तरी विशेष खुणेचे शब्द आहेत.

प्रतिज्ञा व प्रश्न १५ वा.

१५ वी प्रतिज्ञा - 'म्हणुनि विनति कर जोडूनि सकलां' ॥ ३४/२॥

'नमुनी सादर शिवासे माथा । वर्णी विशद रामगुणगाथा' (३४/३)

१५ वा प्रश्न - 'सांगा केविं घडे संवाद । दो हरिभक्त काक उरगाद'। (७/५५/५)

या प्रश्नाचे उत्तर दो. ६२ म. पासून ७३ म. अखेरपर्यंत आहे.

(१) नमुनी सादर शिवास माथा (प्रतिज्ञेत); शंकरांच्या आज्ञेने गरुड काकाकडे जाण्यास निघाला तेव्हा 'हर्षित निघे पदीं शिर नमवुनि' (६२/६) असे - शंकरानीच पार्वतीस सांगितले आहे. हे उत्तराशी संबंधित आहे. हे सर्व विवेचन एकापुढे एक परस्पर संबद्ध आहे. शंकरास नमन करूनच गरुड निघाला आहे व सादर - हर्षाने निघाला आहे.

(२) विनति कर जोडुनि सकलां (प्रतिज्ञेत); उत्तरामध्ये पहा - 'तात ऐकया सादर मजला। पुनःपुन्हा प्रभु विनती तुजला' (६४/४) सादर शब्द प्रतिज्ञेत आहेच. ही गरुडाने काकाला केलेली विनंती आहे. विनंती शब्द दोन्हीत आहे. हा खुणेचा शब्द इतर कोणत्याही प्रतिज्ञेत नाही 'नमुनि शिवास माथा' हे वाक्यही इतर प्रतिज्ञांत नाही. स्मरुनि उमा वृषकेतु व 'स्मरुनि भवानी शंकरा' ही वाक्ये आहेत पण त्यातही शब्दभेद व अर्थभेद आहेच.

(३) विशद रामगुणगाथा (प्रतिज्ञेत); संवादात पहा - 'परमोत्साह तया मनि भरला। रघुपति गुणगण सांगु लागला.' (७/६४/६)

(४) 'युग हरिभक्त (प्रश्नांत); संवादात पहा - 'जाइ गरुड जिथ वास भुशुंडा । मति अकुंठ हरिभक्ति अखंडा' (६३/१) भुशुंडी अखंड हरिभक्तिसंपन्न आहे हे आरंभीच सांगितले. गरुड हरिभक्त असल्याचे शंकरांनी आधीच सांगितले आहे. 'ज्ञानी भक्त शिरोमणी त्रिभुवनपतिचे यान'(६२रा)

(५) काक उरगाद (प्रश्नामधे); संवादाच्या उपसंहारांत पहा - अशि रघुपति लीला उरगारी' (७३/१) 'मनिं हर्षित अति काग' (दो ६९) 'हर्षे वायस' (६३/६) 'मग वदे कावळा' (६३/८) याप्रमाणे काक, वायस, कावळा हे शब्द अनेकवेळा संवादात आहेत.

काकाला हरिभक्ती प्राप्त कशी झाली या पार्वती प्रश्नाचे उत्तर काक उरगाद संवादात आहे. तो पार्वती प्रश्न आता पुढे येत आहे. तो तिचा पहिला प्रश्न आहे.

प्रतिज्ञा सोळावी- संवत सोळाशें एत्तीसां । करूं कथा नमुं हरिपदिं शीसा ॥३४/४॥
भौमवार नवमी मधुमासीं। येइ अयोध्ये चरित प्रकाशीं ॥५॥
रामजन्मदिनिं कीं श्रुति वानति । तीर्थ सकल पुरिं चालत ठाकति ॥६॥
दनुज मनुज खग नाग अमर मुनि । करती रघुपति सेवा येउनि ॥७॥
दो.- मज्जति सज्जन वृंद बहु पावन शरयूनीरिं ॥
ध्याति जपति हृदिं राम जे सुंदर शाम-शरीरि ॥३४॥
प्रश्न सोळावा- धर्मशील सुविरागी ज्ञानी जीवन्मुक्त ब्रह्म पर प्राणी ॥६॥
यामधि तो दुर्लभ सुरराया । रामभक्तिरत गत मद-माया ॥७॥
ती हरिभक्ति काक कशि पावे । विश्वनाथ हे मज सांगावे ॥ (७/५४/८)

सूचना – मुख्य प्रतिज्ञा पहिल्या ओळीत (चौ ३४/४) च आहे; पण पुढे इतका विस्तार तदंगभूत देण्याचे कारण की या प्रतिज्ञेच्या प्रश्नाचे जे वर्णन केले आहे, त्यांत पुढील चौपाया व दोहा यातील पुष्कळसे साम्य आहे. प्रश्नांत मात्र शेवटची चौपाई मुख्य असली तरी तिच्यांतील 'ती' चा संबंध अर्थपूर्ण करण्यास मागल्या दोन चौपाया घेणे आवश्यक आहे. ती पूर्वी वर्णिलेली, म्हणून पूर्वीचे वर्णन पाहिजे.

उत्तर – या पार्वतीच्या प्रश्नाचे उत्तर दो. ७४/१ पासून ९३/८ पर्यंत आहे. पुढे गरुडाच्या प्रश्नांचा उपक्रम होतो.

(१) रामजन्मदिनिं कीं श्रुति गाती (प्रतिज्ञेत); 'जै, जै राम मनुज तनु धरती (७५/२) हे संवादात आहे. (२) येइ अयोध्ये चरित प्रकाशी (प्रतिज्ञा); तैं तै अयोध्येंत मी जाउनि' (७५/३) हे संवादात आहे. (३) जन्ममहोत्सव रचिति (प्रतिज्ञा); 'जन्ममहोत्सव जाउनि बघतो' (७५/४) हे संवादांत. (४) सुंदर शाम शरीरि' (प्रतिज्ञा); 'श्यामल मरकत, मृदुल कलेवर' (७६/५) (५) दनुज मनुज खग नाग अमर मुनि = सुरमुनि सिद्ध नाग नर किन्नर' (८०/८), 'पशु खग किन्नर' (८१/२) 'देव दनुज' (८१/३); (६) नमुं हरिपदिं शीसा 'संनिध पद धरुं जात मी'(७७रा) पाय धरणे म्हणजे नमन करणेच. (७) 'संवत सोळाशे एत्तीसा (प्रतिज्ञेत); याचे साम्य फार खुबीने दाखविले आहे. पहा -'उगवति सोळा पूर्ण शशि तारागण समुदाय। सकल गिरीं दव लाविला रविविण रात्र न जाय' (७/७८) (क) तारागण समुदाय अश्विनी आदी अभिजित सहित २८, नक्षत्रे, १ दावाग्नि व १ गिरी व १ रात्र = ३१ = १६३१ हे कोणी न मानले तरी वर दाखविलेले बाकीचे सहा प्रकारचे साम्य अमान्य करता येणार नाही.

(२) आता प्रश्नांतील साम्य पहा. (१) धर्मशील सुविरागी ज्ञानी । जीवन्मुक्त ब्रह्मपर प्राणी; संवादांत - 'अष्टसिद्धि ऋद्धी सकल मोक्ष सकल सुख खाण । ज्ञान, विवेक विरति विज्ञाना। मुनिदुर्लभ गुण जे जगिं नाना ॥ आज देउं सब संशय नाहीं । माग रुचेल मना जे काही । (७।८३म, व ८४/१-२). प्रश्नांतील बहुतेक गोष्टींचा उल्लेख यात आहे. जीवन्मुक्त = ज्ञान, विज्ञान, ब्रह्मपर = सकल मोक्ष यात अती दुर्लभ कैवल्य

मोक्ष आहेच. पार्वतीच्या प्रश्नांतील भक्तीहून कमी दर्जाच्या सर्व गोष्टी काकास सहज मिळत होत्या पण त्याने त्यातले काही न मागता 'अविरलभक्ति विशुद्ध तव ... तीच भक्ति निज मला प्रभु करूनि दया द्या राम' (७) ८४, रा, म) अशी भक्तीच मागितली.

(३) पार्वतीच्या प्रश्नांतील धर्मशीलादींचा उल्लेख त्याच क्रमाने या संवादात केलेला आहे. 'त्यातहि वेदधर्म अनुसारी ॥ त्यांत विरागी, विरतीं ज्ञानी । ज्ञान्याहुनिही प्रिय विज्ञानी॥ त्यांत अति प्रिय मानूं दासां। ज्यां गति ममहि न दुसरी आशा ॥ सत्य सत्य मी कथितो तुजला। प्रिय सेवक सम कोणि न मजला (उ. ८६/५-९) असे श्रीरामवचन आहे.

प्रतिज्ञा व प्रश्न १७ वा

प्रतिज्ञा १७ वी- **'विमल कथेच्या कृत आरंभा। श्रवत विनाश काम मद दंभा॥१/३५/६)**

प्रश्न १७ वा- **राम परायण बोधरत गुणागार मतिधीर । । नाथ वदा कारण कवण पावे काक शरीर । । (७/५४)**

हाच प्रश्न गरुडाने काकाला विचारला आहे. त्यात यातील सर्व विशेषणे असून आणखीही आहेत.

गरुडाचा प्रश्न- **'तुम्हिं सर्वज्ञ तज्ञ तम पारहि । सुमति सुशील सरल आचारहि ॥
ज्ञान विरति विज्ञान निवासहि । तुम्हिं रघुनाथाचे प्रिय दासहि ॥
कारण काय काय हा पावा । तात सकल मजला समजावा ॥**

(क) पार्वतीच्या प्रश्नांतील शब्दांची गरुड प्रश्नांतील शब्दांशी तुलना :- रामपरायण रघुनाथाचे प्रियदास, बोधरत, ज्ञानरत, ज्ञाननिवास, मतिधीर = विज्ञाननिवास, गुणागार = सर्वज्ञ, तज्ञ, तम, पारही, इत्यादी;

उत्तर - उत्तर गरुडाच्या प्रश्नाचे काकानेच दिले आहे. हे उत्तर ९५/४ पासून ११२ रा. पर्यंत आहे. त्यातच काकाने आपली पूर्वजन्मकथा सांगितली आहे. त्यात कलिप्रभाव वर्णन वगैरे आहे.

गरुडाच्या प्रश्नांतील शब्दांचे साम्य संवादांतील उत्तरांत पहा. (१) सर्वज्ञ - 'श्रवुनि विनति सर्वज्ञ शिव' (१०८रा) (२) सुशील सरल आचारहि 'द्विज दयालु अति नीति निकेत' (१०५/५) (३) ज्ञान विज्ञान निवास = सम्यक बोध, (१०६/३) 'शुद्ध सत्व समता विज्ञान' (१०४/२) = ब्रह्मबोध रत विज्ञानी मुनि' (१११/२) (४) रघुनाथाचे प्रिय दास = रामचरणिं रत जे उमे' (११२म)

(२) प्रतिज्ञेत, (१) विनाश काममददंभा = गत-मद कामक्रोध... करिति कुणाशि विरोध' (११२ म.) (२) विमल कथा = गाइ रामगुण विमल; (१०३ रा.) (३) कथेच्या कृत आरंभा = 'कथितो सकल कथा मम आतां' (९५/४) असे म्हणून काकाने गरुडाच्या प्रश्नाचे उत्तर देण्यास आरंभ केला आहे.

पार्वतीचा तिसरा प्रश्न व गरुडाचा दुसरा प्रश्न रामचरितमानस काकास कसे प्राप्त झाले, हा आहे.

प्रतिज्ञा व प्रश्न १८ वा

१८ वी प्रतिज्ञा- **रामचरितमानस मुनिभावन । विरचित शंभु सुशोभन पावन ॥९॥**
त्रिविध दोष दुखदैन्य विदाहक। सकल कलुष कलि कुचालि नाशक ॥१०॥
रचुनी महेश मानसिं राखति । सुसमय मिळता शिवेस भाषति ॥११॥
यास्तव रामचरितमानस वर । हृदिं हेरुनि दे नाम हर्षि हर ॥१२॥
वदूं कथा ती सुखदा सुंदर । श्रवा सुजन मन लाउनि सादर ॥१३॥

पार्वतीचा प्रश्न- सुंदर हे प्रभुचरित पुनीत । कुठें कृपाल वायसा प्राप्त ॥ (७/५५/१)

गरुडाचा प्रश्न- स्वामी रामचरितसर नामी । प्राप्त कुठे सांगा नभगामी (७।९४/४)

उत्तर – या प्रश्नाचे काकाने दिलेले उत्तर कांड ११३/१ पासून ११४/१५ पर्यंत आहे. (१) तेराव्या चौपाईत मुख्य प्रतिज्ञा आहे पण त्यातील **'ती कथा'** म्हणजे कोणती हे सांगण्यासाठी पूर्वीच्या चार चौपाया घ्याव्या लागल्या.

(२) महेश-राखति - शिवेस भाषति = 'कांहिं काळ मुनि मजशी राखति। रामचरित मानस तैं भाषति (७/११३/९) असे काकाने सांगितले आहे. शंकरांनी रामचरित मानस रचून काही काळ आपल्या मानसात ठेऊन दिले होते; तसा काकाला लोमशाने कांही काळ ठेऊन घेतला व तैं म्हणजे **सुसमय मिळतां** जसें पार्वतीला (शिवेस) महेश वदले तसे लोमश काकाला वदले. (क) हिंदीत दोन्ही ठिकाणी राखा व भाषा हेच शब्द आहेत.

(३) (यास्तव) **रामचरितमानस वर** । हृदिं हेरूनि दे (नाम) हर्षि हर ॥ (प्रतिज्ञेत); उत्तरांत **रामचरितसर** गुप्त मनोहर । मज लाभले प्रसादे शंकर' (७/११३/११)

(क) गुप्त म्हणजे स्वतःच्या हृदयात मानसात रचून ठेवलेले व तेथपर्यंत कोणासही प्रगट न केलेले मला शंकरांच्या प्रसादाने लाभले' असे लोमश काकास म्हणाले. हा प्रसाद कसा दिला याचा उलगडा आजपर्यंत केवळ अनुमानाने केला होता तो आज सप्रमाण सिद्ध झाला. प्रसाद कसा मिळाला याचे उत्तरच प्रतिज्ञेतील बारावी चौपाई देत आहे. फक्त यास्तव व नाम हे कंसांत दाखविलेले शब्द बाजूस ठेवले की अर्थ लागतो की ज्या प्रमाणे 'तेने ब्रह्म हृदाय आदि कवये) (भाग मं. चरण) किंवा 'यो वै वेदान् च प्रहिणोति तस्मै (ब्रह्मदेवाय -ब्रह्मदेवाला); त्या प्रमाणे हर = शंकर यांनी माझ्याकडे कृपेने हेरुनि = पाहून मला ते हृदिं = हृदयांत दिले = दे. 'हृदिं, हेरुनि हर, दे'.

(४) वदे कथा ती सुखदा सुंदर (मुख्य प्रतिज्ञा); उत्तरात पहा - सादर मज ही कथा ऐकवुनि। मग वदले सुंदर वचना मुनि। (११३/१०) ही = ती, (क) प्रतिज्ञेतील दुसरा चरण 'श्रवा सुजन मन लाउनि सादर' (१/३५/१३)

(५) या प्रमाणे प्रतिज्ञा व प्रश्न यांचे उत्तरामध्ये साम्य सिद्ध झाले. येथे पार्वतीच्या प्रश्नांचा संबंध संपला. वि. सू. गरुडाच्या पहिल्या चार प्रश्नांचे उत्तर काकाने निरनिराळे प्रकरणवार न देता एकाच प्रश्नाच्या उत्तरात मधून मधून बाकीच्या तिन्ही प्रश्नांची उत्तरे देऊन उपसंहार एका पहिल्या प्रश्नाचा स्वतंत्र केला आहे. 'कथा कथित मी सकल तुम्हांला। काक काय मज कसा मिळाला ॥ (११४/१५). बाकीच्या तीन प्रश्नांचा उपसंहार एकाच चौपाईत, प्रश्नांचे विषय न सांगता, मोघम केला आहे. 'कथित तात तुमच्या प्रश्नांप्रति (११४/१६), या कारणांमुळे पुढील दोन प्रश्न व प्रतिज्ञा यांचे साम्य या एका संमिश्र भागातच पहावे लागेल.

प्रतिज्ञा व प्रश्न १९ वा.

१९वी प्रतिज्ञा दो.- **जस मानस जेपरिं घडे जगीं प्रचारा हेतु॥**
तो प्रसंग वदतो सकल । स्मरुनि उमा वृषकेतु ॥ (१/३५)

१७ वा प्रश्न- **श्रुत मी नाथ किं शंभूपासीं । नाश महाप्रलयिं न अपणासी ॥**
मुधा वचन नहिं ईश्वर वदती । म्हणुनि संशया मम मनिं बसती ॥६॥
अग जग जीव नाग नर निर्जर । नाथ! सकल जग काल कवल तर ॥७॥
अंड-कटाह अमित लयकारी । काल सदा दुरतिक्रम भारी ॥८॥

सो- **व्यापी तुम्हां न काल अति कराल कारण कवण ॥**
ते मज वदा कृपाल ज्ञानशक्ति कीं योगबल ॥ (७/१४रा)

उत्तर – प्रतिज्ञेत एक दोहा खर्च झाला आहे व मुख्य प्रश्नालाही एक दोहा लागला आहे; पण याच्या उत्तरास अर्धा दोहासुद्धा लागलेला नाही. याचे कारण असे की काक देहप्राप्ती हे रामचरितमानस प्राप्तीचे व लोमशांच्या आशीर्वादाने रामभक्ती मिळण्याचे पहिले कारण घडले; व त्याच आशीर्वादाच्या प्रेमभरात लोमशांनी आणखी वर दिले. प्रथम लोमशांच्या शापाने काक देह मिळाला. मग त्यांच्या कृपेने राममंत्र व रामचरितमानस मिळाले; नंतर रामभक्ती वर मिळाला व नंतर या १९ व्या व २०व्या प्रश्नाच्या उत्तराचे कारण असलेले वर मिळाले; व हे सर्व वर्णन दो. ११३ व ११४ यांतच आहे. यामुळे तेथे खुणेचे शब्द घालण्यास जागा राहिली नाही म्हणून या प्रश्नाच्या प्रस्तावनेत 'मुधा वचन नहिं' या शब्दांनी उत्तर सुचवून ठेवले आहे. त्यांचे वचन कधी खोटे होत नाही.

(१) जस मानस - याचे उत्तर काक-गरुड संवादात शंकर व भवानीस सांगत आहेत. 'अतिं अनुरागे प्रथम भवानी' रामचरित सर सुंदर वाणी' (७/६४/७) प्रतिज्ञेत उमा

वृषकेतू यांचे स्मरण आहे तर येथे शंकरच भवानीस (उमेस)च सांगत आहेत. जसे तुलसीदासांनी आपल्या मानसातील मानसाचे वर्णन प्रथम केले तसे काकाने प्रथम आपल्या मानसातील मानसाचे वर्णन केलेले. काकाने जे रामचरितमानस गरुडास सांगितले त्याचेच वर्णन शंकरांनी ७/६४/६ पासून 'कथा समस्त भुशुंडी बानी । जी मी वदलो तुम्हां भवानी' (७/६८/७) पर्यंत केले आहे. याप्रमाणे प्रतिज्ञेचे साम्य दिसले.
(२) गरुडाच्या या प्रश्नाचे उत्तर लोमशांच्या आशीर्वादात आहे. 'व्हा रामप्रिय सदा तुम्हि शुभगुणभवन अमान । कामरूप इच्छामरणि ज्ञान विरागनिधान' (७/११३) 'काल कर्म गुण दोष स्वभावहि । जनित दुःख कधिं कांहि तुम्हां नहि । (७/११४/१) इच्छामरणी व्हा व कालजनित दुःख नहिं' या दोन वाक्यांत प्रश्नांचे उत्तर आहे. या लोमशांच्या आशीर्वादावर मान्यतेचा शिक्का भगवंताने - ईश्वराने आकाशवाणीने मारला आहे. 'एवमस्तु तव वाग् ज्ञानी मुनि। हा ममभक्त कर्ममनभाषणिं' 'मुधावचन नहिं ईश्वर वदती' हे प्रश्नाच्या उपक्रमात साम्य आहे. (क) 'काल कधीं कवळी ना तुजला' (७/८८/१) असा वर प्रभु रामचंद्रानींच काकाला दिलेला आहे. पण ती कथा श्रवण करताना ही गोष्ट गरुडाच्या लक्षात राहिली नाही. म्हणून त्याने प्रश्न विचारला, आणि हे जाणूनच काकाने अती संक्षेपाने या प्रश्नाचे उत्तर आशीर्वादांचे वर्णन करून त्यातच सुचवले.

प्रतिज्ञा व प्रश्न २० वा

विसावी प्रतिज्ञा- हृदीं शिवकृपें स्फुरण सुमतीसी ॥ रामचरित मानस कवि तुलसी ॥
करी मनोहर मति अनुसारहि । सुजन सुधारुन सुमनें घ्यालहि
बा. कां. ३६/२२

विसावा प्रश्न- प्रभु तव आश्रमिं येतां भय मम मोहहि ठार ।
नाथ! वदा कारण सकल हर्षे प्रेमें फार ॥ ९४ म. उत्तर कांड

उत्तर – या प्रश्नाचे उत्तर सुद्धा लोमशांच्या आशीर्वादरूपाने एकाच दोह्यात दिले आहे. तुम्हिं वसाल ज्या आश्रमीं स्मरता श्रीभगवंत (७/११३ म.) व्यापि तिथे न अविद्या चार कोसपर्यंत॥
(१) तुलसीदास आपल्या प्रतिज्ञेने सुचवितात की लोमशांना आशीर्वाद देण्याचे जे स्फुरण चळले ते शिवकृपेनेच व गरुडाला मागील प्रश्न विचारताना जे विस्मरण झाले ते शिवाच्या प्रेरणेनेच.
(२) 'रामचरितमानस कथा तुलसी कवि मति अनुसार मनोहर करी' ही प्रतिज्ञा आहे. 'करी सदा रघुपतिगुणगानहि । सादर ऐकति विहग सुजाण हि' रघुपति गुणगान म्हणजे रामचरितमानस कथा सांगणे हेच तो काक नित्यनियमाने करीत असे, असे संवादांत म्हटले आहे.
(३) प्रभु तव आश्रमिं येतां... हर्षे प्रेमे फार, (प्रश्नात आहे), 'प्रभुकृपे दुर्लभ वर पावुनि । या आश्रमि आलो मी हर्षुनि (११४/९) असे काकाने उत्तरात म्हटले आहे.

काकाच्या या वचनात राम, हरी इत्यादी कोणताच शब्द नसून प्रभू शब्द आहे. लोमशांनी 'हरिप्रसादे' (११४/४) म्हटले असता काक प्रभूकृपे असे शब्द वापरीत आहे यावरून तुलसीदास प्रतिज्ञेत सुचवितात की प्रभू शब्दाचा अर्थ सुजन हो! तुम्हीं सुमने घ्यालच. म्हणजे शिवाच्या प्रसादाने दुर्लभ वर मिळाले काकाला असे समजा. याचे कारण शूद्रजन्मात शिवकृपेने अकुंठित गती व ज्ञानाची अविस्मृती आणि रामभक्तीची आवड या गोष्टी वररूपाने मिळाल्या होत्या म्हणूनच त्या विप्रास रामभक्तीची तळमळ लागली व तो मेरुपर्वतावर जाऊ शकला. (अकुंठित गती शिवकृपेने मिळाली होती). शिवकृपेनेच रामचरितमानस लोमशांस मिळाले व ते त्यांच्याच प्रेरणेने लोमशांनी काकाला सांगितले. सारांश शूद्रजन्मात व विप्रजन्मात व काक झाल्यावर सुद्धा सर्व कल्याण शिवकृपेनेच झाले. 'कृपा पुरारि न करिती जयासी। भक्तिलाभ मम, मुनि! न तयासी' (१/१३८/७) असे भगवंतांनी नारदास सांगितलेच आहे.

(४) या विसाव्या प्रतिज्ञेच्या व विसाव्या प्रश्नाशी संबंध असलेल्या घटनांनीच त्या काकाला पूर्ण विसावा (विश्राम) मिळाला हा न्याय काकतालीय ठरेल काय? यानंतर गरुडाने जो प्रश्न विचारला तो दो. ११५ मधील काकाच्या भाषणातूनच उत्पन्न झाला असल्याने ते प्रथम देणे जरूर आहे. जीवाचा एक(च) विसावा कोणता हे काक सांगतो.

प्रतिज्ञा व प्रश्न २१ वा

काक म्हणाला- 'भक्तिमार्गिं धरिला हंट झाला महर्षि - शाप।
मुनिदुर्लभ वर पावलो भजनीं पहा प्रताप (११४म)
भक्ति अशी जाणुनि परिहरती । ज्ञाना केवळ जे श्रम करती ।।१।।
ते जड गृहिं सुरधेनू त्यजती । दुधासाठि अर्कास धुंडती ।।२।।
श्रुणु खगेश हरिभक्ती त्यागिति । अन्य साधनी सुख जे इच्छिति ।।३।।
ते शठ, महासिंधु विण तरणी । तरुनि पार कांक्षिति जड करणी ।।४।।

ही वचने पुढील विवेचनात आधारास घ्यावी लागतील.

सूचना – प्रतिज्ञेबरोबर तिच्या पूर्वीच्या आठ चौपाया घेणे आवश्यक आहे. 'माझी आर्ती विनति दीनता' पासून पहिल्या तीन चौपाया येथे दिल्या नाहीत त्या वाचकांनी पहाव्या.

प्रतिज्ञा २१ वी- शोषि भवश्रम तोषकतोषा । शमन दुरित दुख दरिद्र दोषां ।।४।।
काम कोप मद मोह विनाशक । विनय विवेक बिराग विवर्धक ।।५।।
करतां सादर मज्जन पाना । पाप हृदयिं परिताप उरत ना ।।६।।
जिहिं या जलिं मानस ना क्षालित । ते कातर कलिकालें वंचित ।।७।।
तृषित बघुनि रविकरभव वारी । फिरतिल जिव मृग दुःखी भारी ।।८।।
दो.- गणुनि सुजलगुण यथामति मना घालुनी स्नान ।।
मुख्य प्रतिज्ञा- स्मरुनि भवानी - शंकरां वदे कथा कवि छान ।।४३ रा।।

प्रश्न - श्रवुनि भुशुंडी वचन भवानी । वदे गरुड हर्षे मृदु वाणी ॥५॥
प्रभो! प्रसादें तव, हृदयीं मम । संशय शोक न मोह नसे भ्रम ॥६॥
पावन रामगुणग्रामां श्रुत । चित्त तवकृपें विश्रामें युत ॥७॥
प्रभु! पुसतो आपण्यां कृपाकर । गोष्ट एक मज वदा सविस्तर ॥८॥
वेद पुराण संत मुनि सांगति । ज्ञानासम जगिं दुर्लभ ना अति ॥९॥
मुनिनें तेंच तुम्हांला कथिलें । तुम्हिं न भक्तिसम तें आदरिलें ॥१०॥
मुख्यप्रश्न- ज्ञानभक्ति यांमधिं किती अंतर । सकल सांगणें प्रभो कृपाकर ॥११॥ (११५)

वि. सू. - आज ४३ व्या दोह्यांतील चौपाया व उत्तर कांड ११५ व्यातील चौपाया जवळ जवळ लिहिल्यामुळे ४३/७-८ या चौपायांचा खरा गूढार्थ प्रकाशात (आला आणि शरीर पुलकित होऊन लोचनांनी अश्रुमोचन केले! धन्य धन्य! संत-राम-कृपा!! अन्यथा या पामराचा अधिकार तो किती! ॥कुठें मेरुगिरि तुलसी - मानस । मति वल्मीक कुठें लघु मानस ॥

प्रतिज्ञा - जिहिं या जलिं मानस ना क्षालित । ते कातर कलिकालें वंचित ॥
तृषित बघुनि रविकरभव-वारी । फिरतिल जिव मृग दुःखी भारी ॥
प्रश्नांग - श्रुणु खगपति हरिभक्ती त्यागिति । अन्य साधनीं सुख जे इच्छिति ॥
ते शठ महासिंधु विण तरणी । तरुनि पार कांक्षिति जड करणी ॥

(१) या मानसजलिं = रामकथेत; (क) भववारी = महासिंधू. 'भवसागर जो लंघुं पाहि । रामकथा त्या दृढ नौका ही' ॥ नौका -तरणी; रामभक्तिप्राप्ती = भवसागरा पार जाणे. रामकथा - मानस सुजल = दृढ नौका. अन्यसाधने = नौकेशिवाय सागर तरुन जाण्याचा प्रयत्न; त्यात ज्ञाना केवळ जे श्रम (काकवचन पहा चौं १) चा अंतर्भाव होतो. आतां प्रतिज्ञेत केवळ ज्ञानासाठी श्रम कुठे सापडतात पाहू 'रविकर' - यत् - ज्ञानार्क भवनिशि नासे । वचन किरणिं मुनि कमल विकासे' (२/२७७/१) याने ठरले की रविकर = ज्ञानोपदेश, ज्ञाननिरूपण म्हणजेच केवळ तत्त्वज्ञानाचा उपदेश (रवि - कर) हा रविकरभव-वारीसारखा आहे; व या रामकथारूपी दृढ नौकेचा आश्रय न करता तत्त्वज्ञानोपदेश श्रवणाच्या मागे धावणारे जड = मृग आहेत; कारण ते मृगजळाच्या मागे धावताव ८ भारी दुःखी होतात. (२) गाणुनि सुजलगुण (प्रतिज्ञा) पावन रामगुणग्रामाश्रुत. मना घालूनी स्नान = श्रुत. श्रवणानेच येथे स्नान पान करावयाचे आहे (३) स्मरुनि भवाना शंकरा = श्रवुनि-भुशुंडी - वचन भवानी (चौ ५ प्रश्नांत) येथे उत्तरामध्ये शंकरच भवानीला सांगत आहेत. (४) वदे कथा कवि छान (प्रतिज्ञा) -सादर काक सुजाण म्हणाले (५) शोषि भवश्रम (प्रतिज्ञेत) चित्त तव-कृपे विश्रामे युत. भवश्रमशोषण म्हणजेच विश्राम, (६) मोहधिमनाशक (प्रतिज्ञेत), मम हृदयीं संशय, शोक (परिताप) मोह. भ्रम न (इतके पुरे झाले).

प्रतिज्ञा व प्रश्न २२ वा

प्रतिज्ञा २२ वी- रघुपति पदाब्ज धरुनि हृदिं पावोनियां प्रसाद।
अतां वदूं द्वय मुनिवरीं मिलन सुभग संवाद ((४३ म॥
ब्रह्मनिरुपण धर्मविधि वर्णिति तत्त्वविभाग ।
भगवद्भक्ती सांगती ज्ञानासह सविराग ॥ ४४ (बा. कां)

प्रश्न २२ वा- 'ब्रह्म पयोनिधि, मंदर ज्ञान जाण सुर संत ।
काढिति मथुनि कथासुधा भक्ति माधुरीमंत ॥ (७/१२० ग)
ढाल विरति असि बोध रिपु मद मोहादि वधून ।
जय मिळतो हरिभक्ति ती गरुड पहा चिंतून'' (७/१२० म)
मग सप्रेम वदे खगराय ।‌ मजवरती जर कृपालु माया (१२१/१)
नाथ मला निज सेवक जाणुनि । सप्त प्रश्न मम सांगा वर्णुनि ॥२॥

(१) सूचना – अधोरेखांकित भागच मुख्य प्रश्न आहे. पण तो प्रश्न विचारण्याचे कारण 'गरुड पहा चिंतून' असे जे काकाने सांगितले त्यात आहे. 'मग' म्हणजे केव्हा? ज्ञान भक्ती यांच्यातील अंतर सांगताना बऱ्याच प्रश्नांचे बीज पेरले गेले होते; ते चिंतून पाहू लागताच गरुडाच्या लक्षात आले तेव्हा प्रश्न विचारले.

(२) याज्ञवल्क्य भरद्वाज या मुनिवर्यांच्या संवादाला म्हणजेच भरद्वाजाने प्रश्न विचारण्याला कारण घडले ते पहा - माघमकरगत रवि असतां भरद्वाजाश्रमात 'तिथे' जमति ऋषि मुनिगण नाना। तीर्थराजिं जे जाती स्नाना ॥ हर्षे प्रातःस्नाना सारति हरिगुणकथा परस्पर सांगति॥ (४४/७-८) याच्यापुढे प्रतिज्ञेत दिलेला दुसरा दोहा वाचावा. या हरिगुणगानादी श्रवण करण्यात भरद्वाजांना जी शंका आली तीच नंतर त्यांनी याज्ञवल्क्यांना विचारली. या प्रमाणे दोघांनी प्रश्न विचारण्याच्या कारणात साम्य आहे. (क) याज्ञवल्क्य-भरद्वाज, काक-गरुड हे वक्ते श्रोते आत्मज्ञान करतलामलक असलेले आहेत हे ध्यानात असावे; म्हणून द्वयमुनिवरीं हे शब्द काक-गरुड यांना सुद्धा लागतात.

(१) ब्रह्मनिरूपण = ब्रह्मपयोनिधि, भगवद्भक्तिहि वर्णिति 'जिला भक्तिमाधुरी आहे अशी कथासुधा मंथुनि काढिती' (प्रश्न); म्हणजेच वेदपुराणादिकांतील राम कथा शोधून काढून त्यांचे भक्तिपर वर्णन करतात. (३) ज्ञानासह सविराग -मंदर ज्ञान, विरति ढाल, बोध = ज्ञान असि (तरवार) (४) पावोनियां प्रसाद -प्रसाद = कृपा आता प्रश्नांविषयी पहा. गरुडाने काकाची कृपा मिळविली आहे म्हणून अगदी आपुलकीने त्या कृपेला पणाला लाऊन प्रश्न विचारला आहे -'मजवरती जर कृपालु माया।' माया -प्रीती -स्नेह- वात्सल्य (प्रश्नांत चौ १२१/१ पहा.) (५) अतां वदूं 'श्रृणु ताता ! सादर सुप्रीतीं । मी संक्षिप्त वदें ही नीती' (१२१/८) असा उपक्रम काकाने प्रश्नाचे उत्तर देताना केला आहे. (६) या सप्तप्रश्न निरूपणात प्रतिज्ञांगभूत दो ४४ मधील सर्व गोष्टींचे उल्लेख आहेत. 'परम धर्म वेदोक्त अहिंसा' हा धर्मविधी, भगवद्भक्ती वर्णन मानसरोगनिरूपणात आहे. त्यातच 'यदा विरति बळ चित्तिं दृढावे' (१२२/९) असे वैराग्याचे वर्णन आहे. ज्ञान विमल जलिं करी स्नान जैं रामभक्ति उरिं करी स्नान ।' (१२२/११) याप्रमाणे

ज्ञानासह सविराग भक्तीचेच कथन केले आहे. 'ब्रह्मनिरूपण' याचा अर्थ आता स्पष्ट झाला की ब्रम्ह = वेदपुराणादी, त्यांचे निरूपण. म्हणजेच ब्रह्म (वेदपुराण) पयोनिधीचे मंथन (७/१२० रा) 'वेद पुराण उदधि घन साधू' असे मानस रूपकातच म्हटले आहे. शिवाय सप्तप्रश्न टीकेत पहावे, म्हणजे खात्री होईल. या पेक्षा अधिक साम्य कोणते असू शकेल!

बावीस प्रतिज्ञांचा व बावीस प्रश्नांचा अगदी अनुक्रमाने मेळ घालणे व या उभयांचा प्रश्नांच्या उत्तरांशी क्रमाने मेळ घालणे यांतील तुलसीदासांची अप्रतिम, अतिमानुष, प्रतिभासंपन्न काव्य कला केवळ संत-भगवंत कृपेनेच या एका महाराष्ट्रीय मंदबुद्धी, अपंडिताच्या लेखणीतून प्रकाशात आली!

उपसंहार – प्रश्नांची संख्या २०, २४, २६, ३२ कीं २२ (बावीस) आणि या प्रश्नांचा संबंध कुठे, तसेच प्रतिज्ञा वीस की बावीस व इतक्या वेळा प्रतिज्ञा का? इत्यादी शंकांचे पूर्ण निर्मूलन आता झाले. (क) या लागलेल्या शोधामुळे मानसातील पुष्कळ गूढे उकलली. (ख) या प्रतिज्ञांचे त्या त्या प्रकरणांत या लेखणीने लिहिलेले भावार्थ तुलसीदासांचेच अशी आता वाचकांची खात्री झाली असेल किंवा होईल. (ग) हे सर्व लेखन 'स्वान्तः सुखाय स्वान्तस्तमः शान्तये' होत असल्याने सत्याचा अपलाप करून वाचकांच्या डोळ्यांत धूळ फेकण्याचे प्रयोजनच नाही. (घ) आपल्या बुद्धीची, पांडित्याची व हुशारीची प्रसिद्धी ज्यांस जगांत करावयाची असेल, प्रतिष्ठा पैसा पूजा मिळवावयाची असेल ते तसे करोत! ही टीका प्रसिद्ध होऊन प्रकाशात येण्यास निदान ५०/६० वर्षे तरी लागतील व कदाचित प्रकाशित होणारही नाही. या गोष्टी श्रीरघुनाथाच्या इच्छेने, प्रेरणेने जेव्हा जशा व्हावयाच्या तशा होतील. यावद्देहधारण असेल तावत्काल या टीकेने या मानस - परमानंदाची अतुलनीय प्राप्ती होत राहील हाच मुख्य लाभ, या मनबुध्दयादिकांची पात्रता नसता बलात्काराने पदरात बांधला जात आहे. पाहिजे नको म्हणण्याची सोय नाही. ॥ नट मर्कटसम दासां नाचवि । राम महाकविराजांचा कवि ॥१॥ स्वेच्छा त्यजुनी, स्वामीचा कल। जाणुनि वर्तन, दासधर्म कल ॥२॥ सूर्यास्तोदयिं मिटणें फुलणें । कमलाधीन, असे का म्हणणे? ॥३॥ महिषमुखाने वेदां वदवी । पांगळ्यास हिमगिरि शिरिं चढवी ॥४॥ जो न मरे सुरपति वज्राने । तो मरतो जलनिधि फेसानें ॥५॥ अशी अचिंत्य जयाची करणी । तो संचालक या मनकरणी ॥६॥ महाराष्ट्र नामाची महती। वाढवील ही टीका जगतीं ॥७॥ करविल हिंदीतही प्रकाशन । राम, संशया तिळ अवकाश न ॥८॥ परिं भविष्यकाळीं जन बघतिल जर कोणी ही जपुनि रक्षतील ॥९॥ सर्वभार रघुवर जैं वाही । मन न शिरे संशय प्रवाहीं ॥१०॥ वासुदेव-गुरु-गंगादासीं । केले भाजन या श्रेयासी ॥११॥

दो.- राम राम मधु शुक वदे श्रेया पाठक हेतु ॥
करवी गुरु रघुवर कृपा मानस सागर सेतु ॥१॥
प्रज्ञा-प्रज्ञा मंद अति मिळे प्रमोद अमंद ।
मानस अर्था दाखवी रघुकुलकैरवचंद ॥२॥

सूचना – अद्याप दो ४३ म ची टीका लिहावयाची आहे; परंतू त्या दोह्याचा संबंध पुढील प्रकरणाशी प्रत्यक्ष असल्याने हे मानस प्रसंग प्रकरण येथे पुरे झाले असे म्हणण्यास हरकत नाही.

रामचरित मानस व सुकीर्ती सरयु यांची कोष्टक रूपाने तुलना करणे राहिले आहे. ती तुलना पुढे केली आहे.

तुलसी मानस अनुक्रम सुकीर्ती शरयू तुलना

तुलसी - मानस	अनुक्रम	सुकीर्ती-शरयू
वर्षति राम सुयश वर वारी (वर = निर्मल)	१	निघे सुभग कविता सरिता ती। राम विमल यश जल भरिता ती
रामचरित-मानस हिज नामहि	२	शरयू नाम
मेघा महिगत ते जल पावन	३	सुमंगल मूला
घाट मनोहर चारि	४	घाट सुबंधु राम - वरवाणी
विस्तृत लीला सगुण वानिती	५	सती शिरोमणि सीता सद्गुण/ कथा
करी स्वच्छता कलुषहानि ती		विमलता अनुपम जलगुण.
ते जल सुकृत शालि हित कर्ते	६	सुरकुल शालि सुमंगल कारी
प्रेमभक्ति शक्य न वर्णाया	७	दर्शनि भाषणिं भेटिमधिं प्रीति - माधुरी
ती मधुरता सुशीतलता या	८	भरत सुभाव सुशीतलता या
हरिपद रति रस वेद वदे कल	९	पोषि राम सुप्रेमा पाणी
उपमा वीचिविलास मनोहर	१०	रघुवर जन्मि मोद... वीचि सुंदरपण
छंद सोरठा दोहा... बहुरंगी अंबुजकुल	११	बालचरित चौबंधुकृत वनज विपुल बहुरंग
सुकृतपुंज मंजुल अलिमाला	१२	नृपराज्ञी मधुकर
सुकृती साधुनामगुणगान ।	१३	परिजन सुकृत (सुकृती) वारि बिहंग.
ते विचित्र जल विहग समान		
ध्वनी व्यंग्य जाती गुण कविते.. अर्थधर्म.. नवरस जपतप योग विराग जलचर	१४	जे वऱ्हाडि शिव उमा विवाहीं। ते जलचर अगणित विविधा ही॥
संतसभा चौदिशीं आम्रवन	१५	संतसभा अनुपम अवध (= अयोध्या)
श्रद्धा वसंत ऋतु सम वर्णन ऋतुराजा	१६	रामविवाह समाज... मंगलमय ऋतुराजा

अपर कथा ज्या विविध मनोरम	१७	मधिं मधिं कथा विचित्र विभाग
पुलक वाटिका बाग वन	१८	जणुं सरि तीरि तीरिं वन बागा.
श्रवती सदा सादर नर नारी	१९	श्रवणि कथनिं हर्षती पुलकती
ते सुरवर मानस - अधिकारी ॥		ते सुकृती मन मुदित मज्जती ॥
बगळेकाक ... जाति अभागि न	२०	कलि अघखलअवगुण .. जलमल
निकट ते.		बक काग.
स्वच्छता करी मलहानी	२१	अद्भुत सलिल मनोमल हारी
प्रेमामोद उसळला वाहे ॥	२२	रामविवाहोत्सव पूर तो सकल सुखावह
होई सुखी या सरांत पडतां	२३	हृदिं उत्साहानंद पसरला.
होइ विमल कविमति अवगाहुनि	२४	गणुनि सुजलगुण मना घालुनी स्नान.
त्रिविध दोष दुख दैन्य विदाहक	२५	शमन दुरित अघ दरिद्र दोषां
सकल कलुष कलिकुचालि नाशक	२६	हरी सकल कलि कलुषें ग्लानी
घोर महा त्रयतापिं न जळती	२७	शोषि भवश्रम तोषकातोषा
सरिं येतां या बहुत कठिनता	२८	जिहिं या जलिं...कलिकाले वंचित.

प्रतिज्ञांतील अंतरावरून कालनिदर्शन केलेले आहे.

सूचना – दो. ३० च्या टीकेतील विवरणाकडे लक्ष देऊन हे प्रकरण वाचावे. श्री तुलसीदासांनी श्रीरामचरितमानस-निर्माण. काल व श्रीराम जन्मतिथिमास पक्ष व रामसीताविवाह मास या शिवाय इतर कशाचाही कालनिर्देश काव्यात शब्दांनी केलेला नाही. परंतू त्यांनी आपले या विषयींचे मत अत्यंत गूढ रीतीने सुचवून ठेवले आहे. ग्रंथारंभापासून दो. ४३ अखेर पर्यंत एकंदर बावीस वेळा कथा सांगण्याविषयी प्रतिज्ञा केली आहे हे आपण पाहिले व पुढील मागील दोन प्रतिज्ञांत अंतर अती विषम आहे हे मागे कोष्टकरूपाने केलेल्या प्रतिज्ञा व प्रश्न यांच्या तुलनेत पृ. ५३८ वर दाखविले आहे. दोन प्रतिज्ञांतील अंतराने काळनिर्देश कसा व कशाविषयी केला हे खाली यथामति दाखविले आहे.

प्रतिज्ञा १ ली – मंगलाचरण श्लोक ७ वा यात आहे. **'वर्णानामर्थसंघानां'** या श्लोकापासून १८व्या ओळीत ही प्रतिज्ञा आहे. वर्णाक्षरे शिकण्यास प्रारंभ केल्यापासून नानापुराण निगमादिकांचे श्रवण तुलसीदासांनी १८ वर्षे केले असे हा अंक सांगतो. 'वर्णानामर्थ संघानां रसानां छंदसाम् अपि हा आरम्भ आहे आणि नानापुराणनिगमागम संमत हा सातवा श्लोक आहे. सार हे की १८ वर्षे विद्याध्ययन केले, हे अनुमान त्यांच्या चरित्राशी चांगले जुळते. सातव्या वर्षी गुरु नरहरीनी नेल्यापासून शिक्षणास प्रारंभ झाला वयाची २५ वर्षे पूर्ण किंवा पंचविसाव्या वर्षी ते विद्यागुरूकडून आपल्या गावी गेले आहेत.

प्रतिज्ञा दुसरी – २/२ मध्ये आहे. मागल्या प्रतिज्ञेपासून अंतर २२ ओळी आहे व संबंधी कथाभाग रामावतार कारण हा आहे. घरी आल्यापासून २२ वर्षे रामावतार

चरित्र यांचे कथन व श्रवण करण्यात घालविली. ३५/३६ व्या वर्षी गृह त्याग करून १४ वर्षे यात्रा केल्या व त्यांत कथन घरी असता केले व श्रवण तीर्थयात्रा काळात रामकथांचेच केले. २५+२२=४७ वर्षे होतात. तुलसीदास ५०/५१ वर्षी काशीत परत आले आहेत.

प्रतिज्ञा तिसरी – दो. १२/९ मध्ये आहे. अंतर १५१ ओळींचे आहे. कथाविषय रामजन्म व बालचरित्र हा आहे. रामावताराचे कारण घडल्यानंतर (धनुष्य बाणधारी रूपाने कौसल्येपुढे प्रगट झाले तो अवतार झाला व लगेच) शिशुरूप होऊन रडू लागले तो जन्म झाला, या दोन घटनांतील काळ १५१ ही संख्या दाखविते.

(२) स्वायंभुव मन्वंतरांत स्वायंभू मनुराजाला वर दिले हे रामावताराचे कारण पूर्वी घडले आणि वैवस्वत मन्वंतरांत वैवस्वतमनूच्या वंशात पुत्र रूपाने दशरथपुत्र जन्मले. स्वायंभुव मन्वंतर १ ले (पहिले) व मध्ये पाच मन्वंतरे पूर्ण गेल्यावर येणाऱ्या पहिल्या मन्वंतरांत रामजन्म झाला. १ ५ १ चा अर्थ असा लागला. 'स्वायंभू मनु नी शतरूपा' (१/१४२/१) असा 'स्वायंभू' शब्दाचा मुद्दाम उल्लेख मन्वंतर सूचनार्थ केला आहे. 'वैवस्वत मनोः पुत्र इक्ष्वाकुरिति विश्रुतः । तदन्वये दशरथो ... अजस्यपुत्रः' (प. पु. उ. खं.) सर्व श्लोक बालकाण्ड परिशिष्टांत पद्मपुराण वैशिष्ट्यांत दिले आहेत. २४ व्या त्रेतायुगांत राम दशरथपुत्र विश्वामित्राबरोबर गेल्याचा उल्लेख हरिवंशात आहे. 'चतुर्विंशे युगे चापि विश्वामित्र पुरःसरः । राज्ञो दशरथस्या पुत्रः पद्मनिभेक्षणः (ह. वं. १/४१/२-१)

प्रतिज्ञा ४ थी – १/१३/९ मागील रामजन्मसंबंधी प्रतिज्ञेपासून अंतर १४ ओळी आहे. हा प्रश्न जानकीविवाहाविषयी आहे. १४ संख्येने सुचविले की १४ व्या वर्षी विवाह झाला. यास आधार वाल्मीकी रामायणांत सापडला. दशरथ विश्वामित्रास म्हणतात कीं 'ऊन षोडशवर्षोमें रामो राजीवलोचनः ! न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः (बा. कां. स. २०/२). सोळावे वर्ष लागलेले नव्हते; म्हणजेच कौमार्य पुरे झाले नव्हते. १५ वर्षे पर्यंत कौमार्य असते. १४ वे वर्ष होते हे अनुमान पुढील उल्लेखाने आणखी निश्चित होते.

प्रतिज्ञा ५ वी – १/१४/१, मागील रामजानकी विवाहसंबंधी प्रतिज्ञेपासून अंतर ४ ओळी. हा प्रश्न राज्यत्यागाविषयी आहे. चार हा अंक सांगतो की विवाहानंतर ४ वर्षांनी राज्यत्याग केला. हे अनुमान वाल्मीकी रामायणातील उल्लेखाने दृढ होते. वनगमनकाळी राम कौसल्येची आज्ञा घेण्यास गेले असता कौसल्या राघवास म्हणते, 'दशसप्तच वर्षाणि तव जातस्य राघव आसितानि प्रकाङ्क्षत्या मया दुःखपरिक्षयम् (वा. रा. अयो. कां. स. २०/४५). यावरून सिद्ध झाले त्यावेळी रामचंद्र सतरा वर्षाचे पूर्ण झाले होते; म्हणजेच अठरावे वर्ष चालू होते; १४ वे वर्षी विवाह झाला व चार वर्षांनी म्हणजे अठरावे वर्षी राज्यत्याग केला असे तुलसीदासांनीही सुचविले आहे.

प्रतिज्ञा सहावी – १/१४ म. मागील राज्यत्यागसंबंधी प्रतिज्ञेपासून अंतर १४ ओळी. सहावा प्रश्न वनचरित्र व रावणवधाविषयी आहे. १४ हा अंक सांगतो की राज्यत्यागानंतर चौदाव्या वर्षी रावणाचा वध झाला. १४ वर्षे वनवास केला हे सर्वविश्रुत आहे. या

अंकाने व संबंधी प्रश्नांनेच संशोधनास प्रेरणा दिली व मग इतर आधार हळूहळू मिळत गेले.

प्रतिज्ञा सातवी – १।१५/८, मागील प्रतिज्ञेपासून अंतर १८ ओळी मानसांतील कथेप्रमाणे लक्ष्मण लंकेत मूर्छित पडले असता हनुमान द्रोणगिरी घेऊन जाताना अयोध्येत हनुमान भरत भेट झाली व कौसल्यादी सर्व जनांत सीताहरणाची व शक्ती लागून लक्ष्मण मूर्छित पडल्याची परम भयंकर व शोकाकुल करणारी वार्ता समजली (लं. कां. दो. ५९-६० पहा) ही घटना रावण वधा पूर्वी अगदी थोडे दिवसच घडली. तथापी ते थोडे (सुमारे दीड महिना) दिवस अयोध्येतील लोकांना १८ युगासारखे दु:खद वाटले. वनवासाची १४ वर्षे इतकी दु:खद झाली नाहीत; पण हा महिना दीड महिन्याचा काळ १८ युगांसारखा कंठावा लागला. 'बघुनि परम विरहाकुल सीतें । तो क्षण गत कल्पसा कपीते (सुं. १२/१२) अशा प्रकारचे उल्लेख मानसात पुष्कळ आहेत, तशीच लोकांच्या मनाची स्थिती या अल्पकाळात होती हे सुचविले आहे. ही प्रतिज्ञा राज्यारोहणा विषयी आहे.

प्रतिज्ञा आठवी – १/२८/२. मागील, राज्यारोहणसंबंधी प्रतिज्ञेपासून अंतर १३१ ओळी आहे. हा प्रश्न रामाच्या निजधाम गमनाविषयी आहे. तुलसीदासांच्या गीतावली ग्रंथातील उत्तरकांड पद २५ प्रमाणे सीतापरित्यागसमयी वर्णन आहे. सहस्र द्वादस पंच सतमें कछुक है अब आउ' (२५/९) बाराहजार पाचशे वर्षांच्या स्वत:च्या आयुष्यातील (आउ = आयुष्य) कांही वर्षे शिल्लक आहेत. व 'भोग मुनि पितु आयुको' (२५/२) पित्याचे शेष राहिलेले आयुष्य त्यानंतर भोगावयाचे आहे व ते एकहजार वर्षे शेष होते. म्हणजे १२५००+१००० = १३५०० वर्षे आयुष्य होते. त्यांतील राज्याभिषेकाच्या पूर्वीची व स्वत:च्या आयुष्यातील शेष राहिलेली वजा जाता व पित्याची एकहजार धरून १३१०० तेराहजार एकशे वर्षे राज्य केल्यानंतर राम निजधामास गेले हे १३१ या संख्येने कवींनी सुचविले आहे. श्रीमद् भागवतातील उल्लेखाशी हे अनुमान पुष्कळच जुळते. 'ध्यायन्ती रामचरणौ विवरं प्रविवेश ह! (९) ११/१५) सीतेने विवर प्रवेश केल्यानंतरचे वर्णन पहा. 'तत ऊर्ध्वं ब्रम्हचर्यं धारयन्नजुहोत्प्रभु:। त्रयोदशाब्द साहस्रमग्निहोत्रमखण्डितम् ॥१८॥ स्मरतां हृदि विन्यस्य विध्दे दण्डककण्टकै: । स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्तत: ॥१९॥ सीतेने विवर प्रवेश केल्यानंतर रामचंद्रांनी तेरा हजार वर्षे अग्निहोत्र चालविले व अवतार समाप्ती केली. यावरून इतके ठरले की रामचंद्रांनी तेराहजार वर्षापेक्षा काही अधिक काळ राज्य केले. कांही रामायणात १० हजार, काहीत ११ हजार असे भिन्न भिन्न उल्लेख कल्पभेदानुसार आहेत. येथे रामावतार समाप्तीपर्यंतच्या कथाभागाचा म्हणजे उ. कां. दो. ५१ पर्यंतचा संबंध संपला.

प्रतिज्ञा ९ वी. – १।२९ चं. मागील प्रतिज्ञेपासून अंतर २७ ओळींचे आहे. हा प्रश्न मानसकथेच्या उपसंहाराशी संबंध असलेला आहे. पार्वतीला शंकरांनी ही कथा केव्हा सांगितली हे याने सुचविले आहे. वैवस्वत मन्वन्तराच्या २७ व्या महायुगात ही कथा पार्वतीला सांगितली. २४व्या त्रेतायुगांत रामावतार समाप्त झाला हे पूर्वी दिलेल्या हरिवंश पुराणांतील उल्लेखाने ठरते. नंतर हजारो वर्षांनी सतीने देहत्याग केला.

(मानसात कथा आहे). नंतर हजारो वर्षांनी पार्वतीचा जन्म झाला. तिने हजारो वर्षे तप केले; नंतर विवाह, दीर्घकाळ भोग विलास, नंतर षडाननाचा जन्म झाला व नंतर काही काळाने प्रश्न विचारले गेले म्हणून २७ या अंकाने २७ वे महायुग किंवा त्यानंतर कथा सांगितली गेली असे सुचविले.

प्रतिज्ञा १० वी – १/३०/२ मागल्या प्रतिज्ञेपासून अंतर २ ओळीचे आहे. या प्रतिज्ञेचा व प्रश्नाचा संबंध अरण्य कांडातील लक्ष्मणास केलेल्या उपदेशाशी आहे (रामगीतेशी). मागील प्रतिज्ञा-प्रश्न-उत्तर या प्रकरणात प्रतिज्ञा १० वी चे विवेचन पहावे. वनवासास गेल्यानंतर दोन वर्षांनी पंचवटीत रामगीता सांगितली. हे या अंकाने सुचविले. पद्मपुराण व स्कंदपुराणातील उल्लेखाप्रमाणे पहिल्या वर्षीच राम पंचवटीत राहिले. अरण्यकांड टीकेत सीताहरण प्रकरणात व इतरत्र पद्मपुराणातील वचने दिली आहेत ती पहावी.

प्रतिज्ञा ११ वी – १/३१/२ अंतर १२ ओळींचे आहे. प्रश्न शूर्पणखागमनापासून रावणवधा पर्यंतच्या चरित्रातील रहस्यांविषयी आहे. रामगीता समाप्तीनंतर मानसात शूर्पणखाप्रकरणच सुरू होते. या संख्येने रामगीता सांगितल्यानंतरचा रावण वधापर्यंतचा काळ सुचविला तो १२ वर्षेच ठरतो. १४-२=१२, २+१२=१४ वर्षे वनवासाची होतात. या ११ व्या प्रतिज्ञेचे मागील प्रकरणातील विवेचन पहावे.

प्रतिज्ञा १२ वी – १/३१/३ अंतर एक ओळीचे. संबंध सीतापरित्यागादी विचारता न आलेल्या काही प्रश्नांशी आहे. याचा संबंध राज्यारोहणाशी व निजधामगमनाशी आहे. स्वधाम गमनापूर्वी एक हजार वर्षे सीतापरित्याग केला असे गीतावलीत तुलसीदासांनी केलेल्या उल्लेखावरून ठरते; कारण त्या पंचविसाव्या पदात पित्याचे शेष आयुष्य शंभर की हजार वर्षे राहिले होते याचा उल्लेख नाही. टीकाकार उत्तरकांडात म्हणतात की ते एक हजार होते.

श्रीमद् भागवताप्रमाणे सीताविवर प्रवेश स्वधामगमनापूर्वी तेराहजार वर्षे झाला. व तुलसीदास मताप्रमाणे स्वधाम गमनास एक हजार वर्षे असता सीतापरित्यागादी गोष्टी घडल्या. येथे पार्वतीचे पहिले बारा प्रश्न समाप्त झाले.

प्रतिज्ञा तेरावी – १/३१/४ येथून उपप्रश्न पुरवणी प्रश्न सुरू होतात याचा मागील कथानकाशी प्रत्यक्ष संबंध नाही. अंतर १ ओळीचे आहे. शंकरांनी काकाजवळ कथा श्रवण केली. त्याविषयी प्रश्न आहे. सतीदेहत्यागानंतर भटकत असता, मेरूपर्वताकडे भ्रमण करीत असता, सहज नीलगिरीवर गेलो तेव्हा तेथे श्रवण केली, असे शंकरांनी पार्वतीस सांगितले आहे. (उ. कां. ५६/१ पासून दो. ५७ पर्यंत पहा. म्हणून सतीदेहत्यागानंतर एक हजार वर्षांनी शंकरांनी काकाजवळ श्रवण केले हे १ या अंकाने कवीनी सुचविले आहे.

प्रतिज्ञा १४ वी. – १/३३/२. गरुड काकाकडे का गेला हा प्रश्न आहे. अंतर ३२ ओळीचे आहे. याने कधी गेला हे सुचविले आहे. चोविसाव्या त्रेतायुगांतील रामावतारांत गरुडास मोह झाला. त्याने आपल्या मनाची समजूत घालण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला; नंतर तो नारद व ब्रह्मदेव यांच्यांकडे गेला. (ब्रह्मदेवाचा एक क्षण म्हणजे इकडे युगांतर होते हे लक्षात असावे.) ब्रह्मदेवाने शंकरांकडे पाठविला; त्यावेळी उमापार्वती कैलासावर

होती व शंकर वाटेत भेटले. (उ. कां. दो. ६० पहा) त्यापूर्वी शंकरांनी काकाजवळ श्रवण केले होते. पार्वती जन्म २५/२६ व्या कृतयुगांत झाला, म्हणून पार्वती विवाहानंतर ३२ हजार वर्षांनी किंवा ३२ शें वर्षांनी गरुड काकाकडे गेला हे सुचविले आहे.

प्रतिज्ञा १५ वी – १/३४/३; अंतर ११ आहे. संबंध काकगरुडसंवादाशी आहे. काक गरुड संवाद ११० वर्षे झाला हें सुचविले आहे. (ही सर्व वर्षे मानवांची आहेत हे लक्षात असावे.)

प्रतिज्ञा १६ वी – १/३४/४; अंतर १ ओळींचे. काकभक्ती कशी पावे हा प्रश्न आहे. कधी मिळाली हे सुचवावयाचे आहे १ या अंकाने. विप्र लोमशांकडे गेला असतां त्यांच्या शापाने काक झाला, नंतर रामकथा वगैरे श्रवण केल्यावर लोमशांच्या आशीर्वादाने त्यास भक्ती मिळाली. परंतु अपूर्ण होती. लोमशांच्या आशीर्वादाने इच्छामरणी व कालप्रभावातीत झाल्यामुळे नंतरच्या कल्पांतील रामावतारात शिशुरामचंद्रांनी त्यास पूर्ण भक्ती दिली आहे. (उ. कां. दो. ७५/९ पासून ८५ पर्यंत व मुख्यतः दो. ८३-८५ पहा.) म्हणून येथील एक या अंकाने सुचविले की लोमशांकडे गेल्यानंतर एक कल्प गेल्यावर किंवा पुढल्या कल्पामध्ये रामभक्ती मिळाली.

प्रतिज्ञा १७ वी. – १/३५/६, अंतर १२ ओळींचे आहे. काक देह का मिळाला हा प्रश्न आहे व केव्हा मिळाला हे १२ या अंकाने सुचवावयाचे आहे. विप्राला लोमश शापाने काक-देह मिळाला. विप्र प्रौढ झाल्यावर बापाने त्यास शिकविण्याचा प्रयत्न केला. पुढे काही काळाने त्याचे माता पिता मरण पावले नंतर तो हरिभजनासाठी वनात गेला व नंतर निरनिराळ्या मुनींच्या आश्रमांत जाऊन श्रवण केले व मग लोमशांकडे गेला. यावरून बारा वर्षे वयाचा असता गेला असे मानता येत नाही. १२० वर्षे वयाचा तो विप्र असता लोमशांचे दर्शन झाले व त्यांच्या शापाने काक झाला हे सुचविले.

प्रतिज्ञा १८ वी – १/३५/१३; अंतर सात ओळींचे आहे. रामचरितसर कुठे, कसे प्राप्त झाले असा प्रश्न आहे. केव्हा प्राप्त झाले हे ७ या अंकाने सुचविले आहे. लोमशांनी शाप दिल्यावर त्याच्यावर कृपा करून मंत्रोपदेश केला व कांही काळ मुनि मजसी राखति। रामचरितमानस तैं भाषति' (७/११३/९) असे काकाने गरुडास सांगितले आहे. तो कांही काळ म्हणजे सात वर्षे, लोमशांनी काकास ठेवून घेतल्यावर मग रामचरित सांगण्यास प्रारंभ केला हे सुचविले आहे.

प्रतिज्ञा १९ व २०; – दो. ३५ व ३६/२, अंतर २/२ ओळीचे आहे. काळ का बाधत नाही व आश्रमी येता मोह जाण्याचे कारण काय? या दोन प्रश्नांचा संबंध आहे. या दोन्ही गोष्टी सर्व रामचरित्र सांगून व ऐकून झाल्यावर लोमशांच्या आशीर्वादाने एकाच वेळी मिळाल्या आहेत. २ हा अंक सांगतो की कथाश्रवण झाल्यावर दोन वर्षांनी आशीर्वाद मिळाला व त्यामुळे या दोन गोष्टी घडतात. कथा श्रवणात गरुडाचा किती काळ गेला हे आता सुचवितील.

प्रतिज्ञा २१ वी. – १/४३ रा, अंतर ९० ओळींचे आहे. प्रश्न आहे ज्ञानभक्तीत अंतर किती, गरुडाने भुशुंडी जवळ कथा श्रवण केल्यानंतर प्रश्न विचारले व प्रश्नांच्या उत्तरामुळे शंका आली तेव्हा हा प्रश्न विचारला आहे. ९० वर्षे रामकथा श्रवण केल्यावर

हा प्रश्न गरुडाने विचारला असे या अंकाने सुचविले. (उ. कां. दो. १२३ रा.ची.टी. पहावी)

प्रतिज्ञा २२ बी – १/४३ अंतर दोन ओळींचे आहे. सप्तप्रश्नात्मक प्रश्न विचारला आहे. मागील प्रश्नानंतर दोन वर्षांनी हा प्रश्न विचारला, म्हणजेच मागल्या प्रश्नांचे उत्तर श्रवण करण्यात दोन वर्षे गेली. (क) सहा प्रश्नांचे विवेचन श्रवण करण्यात किती वर्षे गेली हे आता सहज सांगता येईल. काकगरुडसंवाद ११० वर्षे झाला हे १५ व्या प्रतिज्ञेच्या विवरणात दाखविले आहे. त्यात ९० रामचरितमानस श्रवणात, + २ ज्ञानभक्ती अंतर श्रवणांत व सप्तप्रश्नांचे विवरण श्रवण केल्यानंतर काकगरुड संवाद पूर्ण झाला व त्यांत बाकीच्या चार प्रश्नांच्या श्रवणात २ वर्षे गेली आहेत९०+२+२ =९४; ११० -९४ = १६ वर्षे सप्तप्रश्नांचे विवरण श्रवण करण्यात गेली! शंकर वचनच आहे की 'तदा सकल संदेहां भंग । जैं बहुकाळ करिति सत्संग' (७/६१/४) हे गरुडास काकाकडे पाठवितानाच सांगितले आहे. सत्संग करणे = संताच्या जवळ राहून हरिकथा आदी श्रवण करणे.

सूचना – ही वर्षे मानवांच्या दृष्टीने व विशेषे करून कलियुगीन मानवांच्या दृष्टीने फार वाटतात. हे खरे, पण ब्रह्मदेवाचा एक दिवस म्हणजे मानवांची एक हजार महायुगे (चार हजार युगे) होतात. ब्रह्मदेवाने गोकुळातील गोपाल व गोवत्स नेऊन लपवून ठेऊन चुटकी वाजविली, एवढ्यात गोकुळात एक वर्ष पूर्ण झाले होते. काकाच्या व गरुडाच्या दृष्टीने हा वर वर्णन केलेला (११०, ९० वर्षे वगैरे काळ) एक प्रहरसुद्धा होत नाही! उ. कांड दो. १२३ रा, च्या टीकेत 'आज' या शब्दावर केलेले विवरण पहावे. या प्रमाणे प्रतिज्ञांतील अंतरांच्या विषमतेने कालगणना दिग्दर्शन केलेले आहे. अशी परम अभ्दुत काव्यरचना कला मानवी प्रयत्नांनी प्राप्त होणे शक्य नाही.

वि. सूचना – या प्रतिज्ञा व कालनिदर्शन प्रकरणांत केलेली अनुमाने वाचून अनंत काळाच्या पोकळीत भ्रमण केल्यासारखे वाचकांस वाटेल. या जड अल्प, मंद बुद्धीला अंतःप्रेरणेने जे दिसले ते सयुक्तिक रीत्या मांडण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. वाचकांस समजण्यास कठीण जाऊ नये म्हणून यावेळी दुप्पट विस्तार केला आहे. दोहा ३० च्या टीकेत केलेल्या विवरणाकडे लक्ष देऊन हे प्रकरण वाचल्यास मागील पृष्ठांत केलेले विवेचन सहज समजेल असे वाटते. (क) मनु शतरूपाख्यानात 'स्वायंभू मनु' असा उल्लेख मुद्दाम का केला आहे याचा उलगडा आता जितका झाला तितका पूर्वी कधी झाला नव्हता. काळाच्या मोजमापाने कोठेतरी गूढरूपाने केलेले विवेचन प्रगट करण्याची किल्ली कांही तरी पाहिजे होती; ती 'स्वायंभू' या विशेषणाने लाऊन ठेवली आहे! प्रश्न व प्रतिज्ञा यांचा संबंध दाखविण्याच्या निमित्ताने टीकेचा जो विस्तार झाला तो अगदी अनपेक्षित रीत्या झाला हे पूर्वी टीकेत केलेल्या विधानांवरून लक्षात आलेच असेल.

येथे ४३ दोह्यांवरील श्रीरामचरितमानस गूढार्थचंद्रिका टीका समाप्त झाली.

हे त्रेचाळीस दोहे म्हणजे तुलसीकृत मानसाची विस्तृत प्रस्तावनाच आहे. हे दोहे दिसण्यात सोपे दिसत असले तरी संगतियुक्त पूर्वापर वचनांशी अविरोधी अर्थ लावणे किती कठीण आहे आणि मोठमोठे प्रसिद्ध रामायणी व टीकाकार यांची यात कशी

दिशाभूल होते इत्यादी गोष्टी वाचकांच्या ध्यानी आल्याच असतील. या दोह्यांची मानस गूढार्थ चंद्रिका टीका लक्षपूर्वक प्रत्येक ठिकाणी दिलेले मानसांतील संदर्भ पहात, जे कोणी अनेक वेळां वाचतील व मनन करतील, त्यांस पुढील चरित्रभागांतील व उत्तरकांडातील विषयांचे आकलन अगदी सहज करता येईल, ही टीका अपेक्षेच्या सव्वापट झाली! आता पुढे याज्ञवल्क्य - भरद्वाज संवादाचा उपक्रम आहे.

श्रीसीताराम चरणारविन्दार्पितमस्तु

◆◆

भरद्वाज-याज्ञवल्क्य संवाद प्रकरण

हिं.दो.- अब रघुपति पद पंकरुह हियँ धरि पाइ प्रसाद ॥
कहउँ जुगल मुनिबर्य कर मिलन सुभग संबाद ॥४३ म॥
म.दो.- रघुपति पदाब्ज धरुनि हृदिं पावोनियां प्रसाद ॥
अतां वदूं द्वय मुनिवरीं मिलन सुभग संवाद ॥४३ म॥

अर्थ — आता रघुपतीच्या पदकमलांना हृदयात धारण करून त्यांचा प्रसाद मिळाल्यावर उभय मुनिश्रेष्ठांची भेट व त्यांचा सुंदर (सुभग) संवाद सांगतो ॥४३ म॥

टीका. दो. (म) (१) अतां -- या शब्दाने पूर्व प्रकरणाची समाप्ती व नवीन प्रकरणाचा प्रारंभ सुचविला.

(क) या दोह्यात शेवटची (बाविसावी) प्रतिज्ञा आहे; ही येथे यथार्थ असून मागे दाखविल्याप्रमाणे गरुड काक संवादांतील अंतिम सप्तप्रश्नविषयक संवाद सूचकही आहे.

(२) रघुपति - पदाब्ज शब्दांनी सुचविले की संवादाचे कारण दशरथनंदन रघुपति होणार आहेत.

(३) हृदिं धरुनि - हृदयात ध्यान करीत, ध्यान करून; जसे 'बुडे ध्यानरसि' दुघडि मन मग भानावर नेति । रघुपति चरित महेश तैं हर्षे वर्णू घेति' (१/१११)

(क) येथे सुचविले की देवाचे चरित्र वर्णन करावयाचे असेल तेव्हा प्रथम आपल्या इष्ट देवतेच्या ध्यानात काही काळ मग्न होऊन मग वर्णनास प्रारंभ करावा, म्हणजे इष्टदेवतेच्या कृपेने आवश्यक ती स्फूर्ती मिळते.

(४) पावोनियां प्रसाद - मागील दोह्यांत भवानी शंकराचे स्मरण केले, ध्यान नव्हे, हे पण लक्षात ठेवले पाहिजे. मागे (१/१५/-) मध्ये हरगौरी प्रसाद मिळाल्याचे आधी सांगितले; आता रघुपतीचा प्रसाद (कृपा) प्राप्त झाल्याचे सांगून 'कृपा पुरारि न करिति जयासी भक्ति-लाभ मम मुनि! न तयासी। (१/१३८/७) हा सिद्धान्त यथार्थ करून दाखविला.

(५) द्वय (जुगल = युगल) मुनिवर = दोन मुनिवर, भरद्वाज व याज्ञवल्क्य. आता याज्ञवल्क्य भरद्वाज संवादाचा उपक्रम होतो.

हिं.- भरद्वाज मुनि बसहिं प्रयागा । तिन्हहि रामपद अति अनुरागा ॥१॥
तापस सम दम दया निधाना । परमारथ पथ परम सुजाना ॥२॥
म.- भरद्वाज मुनिवरां प्रयागीं - वस्ति, रामपदिं अति अनुरागी ॥१॥
तापस शम-दम-दया निधानू । परमार्थी पथिं परम सुजाणू ॥२॥

अन्वय चौ. १ - रामपदिं अति अनुरागी भरद्वाज मुनिवरां प्रयागीं वस्ती (होती).
अर्थ - मुनिवर भरद्वाज प्रयागात निवास करीत असत व त्यांचे रामपदी अती प्रेम होते ॥१॥ ते तपस्वी (तापस) होते, शमदम व दया यांचा खजिनाच होते व परमार्थ मार्गात परम सुजाण होते ॥२॥

टीका - चौ. १ (१) **भरद्वाज** – हे ऋषी होते; ते सप्त ऋषीपैकी एक गणले जातात. ते वाल्मीकींचे शिष्य होते. **अद्‌भुतरामायण** वाल्मीकींनी भरद्वाजांस सांगितल्याचा उल्लेख त्या रामायणात आहे. वा. रामायणात सीतेचे चरित्र विस्तृत नाही म्हणून भरद्वाजांनी त्या विषयी प्रश्न विचारला व अद्‌भुत रामायण सांगितले गेले. यावरून ठरते की ते रामानुरागी व रामायण श्रवण प्रेमी होते.

(क) यांचा अधिकार येथे सांगितला जात आहेच, पण राम वनवासात जाताना त्यांच्या आश्रमात राहिले व त्यांना विचारले की 'नाथ! कवण मार्गे मी जावें?' (२/१०९/१) यावरून ठरते की ते लौकिक पथ-प्रवीणही होते.

(ख) ऋद्धी सिद्धी त्यांच्या दासी होत्या हे अयो. कां. त्यांनी केलेल्या भरताच्या अलौकिक सत्कारावरून ठरते.

(३) **प्रयागी वस्ति** (वस्ती) 'मूळात' **बसहिं** असा वर्तमान काळाचा प्रयोग आहे, त्यावरून अनुमान निघते की ते तेथे नेहमी निवास करून आहेत अशी कवींची भावना आहे. त्यांना जर त्यांचे प्रत्यक्ष दर्शन प्रयागातच घडले होते तर त्यांनी असे का म्हणू नये?

(क) जो भरद्वाज याज्ञवल्क्य संवाद तु. दासांनी स्वतः श्रवण केला तोच येथे सांगणार आहेत, पण मातृभाषेत (बा. ३०/१-२ पहा.)

(ख) भरद्वाज प्रयागात तीर्थराजात रहात असत इतकेच नव्हे तर ते स्वतः जंगम प्रयाग होते हेच या दोन चौपायांत ध्वनित केले आहे; कसे ते पहा.

(४) **रामपदि अति अनुरागी** - होते यावरून ते श्रेष्ठ रामभक्त होते हे सांगून सुचविले की परम पावन रामभक्तिगंगा त्यांच्या हृदयात अखंड वहात होती.

(क) तापस शमदम दया निधान' ने सुचविले की कर्मकथारूपी यमुना त्यांच्या जवळ होती. 'विधिनिषेधमय कलिमलहरणी । कर्मकथा ती भानुनन्दनी' (१/२/९)

(ख) परमार्थी पथिं परम सुजाण' याने दिसते की ब्रह्मविचार = ज्ञानरूपी सरस्वती त्यांच्या हृदयात होती.

(ग) प्रथम भक्तीचा मग तपस्यादी कर्ममार्गाचा व नंतर ज्ञानमार्गाचा उल्लेख येथे आहे. साधुसमाज प्रयाग वर्णनात प्रथम भक्ती मग ज्ञान व मग कर्म असा उल्लेख आहे. त्यांना आवड कोणत्या क्रमाने होती हे येथे दाखविले आहे.

चौ - २ (१) **तापस** - तपस्वी. पुढे पार्वती तपश्चर्येत तप या विषयावर विस्तार केला आहे. मानसात पार्वती तपस्या, मनुशतरूपा तपस्या, कपटीमुनी तपस्या ही तीन प्रकरणे बालकांडातच आहेत. अंतरिंद्रिय मन, ज्ञानेंद्रिये, कर्मेंद्रिये व देह यांना शुद्ध व वश करण्याचे जे साधन ते तप अशी सर्व संग्राहक व्याख्या करता येईल.

(क) तपाशिवाय तेजाची प्राप्ती होत नाही. 'तेज तपाविण कधिं कीं पडते) (७/९०/५),

(ख) तापस असे म्हटल्या नंतर शम शब्दाची आवश्यकता काय? 'शमो मन्निष्टता बुद्धेः दम इन्द्रिय निग्रहः' अशी व्याख्या भागवतात (स्कंध ११) केली आहे. तोच अर्थ येथे आहे. भाव हा की ते भक्तीसाठीच तप करीत असत. 'आज सुफल तपतीर्थ त्यागहि। आज सुफल जप योग विरागहि ॥... राम तुम्हां अवलोकत आजहि ॥ लाभ सीम सुख-सीम न दुसरी । दर्शनि तव मम आस सब पुरी॥" (२/१०७/५-७) असे भरद्वाज रघुनाथास म्हणाले आहेत. याने सिद्ध झाले की त्यांचे तपादी आचरण शुद्धसत्वगुणी होते. याच हेतूने दया शब्दाचा उल्लेख व भक्तीचा प्रथम उल्लेख केला आहे.

(२) दम - 'दम इन्द्रिय निग्रहः' यात मनाच्या निग्रहाचा समावेश होतोच, कारण मन हे एक इंद्रियच आहे, 'अन्तरिन्द्रियं मनः' अशीच दमाची व्याख्या उद्धवकृष्णसंवादात भागवतात केली आहे. (स्कंध ११). जेथे शमदमांचा संबंध भक्तीशी असेल तेथे या श्रीभागवतोक्त व्याख्या घ्याव्या; व जेथे भक्तिविरहित केवल ज्ञानाचा संबंध असेल तेथे शम = मनोनिग्रह व दम म्हणजे इंद्रियनिग्रह असा अर्थ घ्यावा. म्हणजे समन्वय होतो.

(३) दया - कारुण्यं करुणा घृणा। कृपा दया अनुकम्पास्यात, अनुक्रोशोऽपि (अमरे) 'दयते रक्षति अनया, इति दया; 'दयादानगतिहिंसारक्षणेषु' जेथे ममत्व असेल, नात्याचा संबंध असेल तेथे दया करणारे बहुतेक सर्वच असतात! परंतू परकीयांचे जीवमात्राचे दु:ख पाहिल्यावर ते निवारण करण्याविषयी हृदयात उत्पन्न होणारा बुद्धीचा जो सात्विक विकार त्यासच दया म्हणणे योग्य.

(क) दया व हिंसा हे विरोधी विकार, मनोभावना, आहेत. हिंसेपासून रक्षण म्हणजे दया हा मुख्यार्थ, त्या हृदयविकाराचे शमन करण्यासाठी जे दानादी कर्म केले जाते तो दयेचा परिणाम असतो. वस्तुतः विचार केल्यास दयेचे कार्य करणारा, आपल्या हृदयात उत्पन्न झालेल्या विकाराची शान्ती करून समाधान मिळविण्यासाठीच ते कार्य करीत असतो. परंतू साधारण माणसांस तसे न वाटता 'मी अमक्यासाठी केले' असे अज्ञानाने, कार्यकारणसंबंध न जाणल्याने वाटते. त्यामुळेच पुढे द्वेष, तिरस्कार इत्यादी म्हणजे मानसिक हिंसादी दोष अशी दया करणाराकडून घडतात. 'परम धर्म वेदोक्त अहिंसा' (७/१२१/२२) म्हणूच 'दया धरम का मूल है' (तु. दा.) 'भूतांची दया हे भांडवल संता' येथे दया शब्दाने अहिंसादी सामान्य मानवधर्म सुचविला आहे. 'अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिंद्रिय निग्रहः। एष सामासिको धर्मो वर्णानां मनुरब्रवीत्'

(ख) तपाचा उल्लेख केल्यानंतर दम व दया यांचा उल्लेख करण्याचे कारण हे आहे. -राजस व तामस तपामध्ये दया व अहिंसा नसतात, कारण तेथे सकामता व स्वार्थ असतो. स्वार्थमूलक दया ही दया नव्हेच. राजसतपामध्ये ध्येयप्राप्ती झाल्यानंतर दम शिल्लक रहात नाही म्हणून त्या दमात काही दम नाही! रावण, कुंभकर्ण, कपटीमुनी यांचे तप राजस-तामस होते. पार्वती व मनु यांचे सात्विक व भरद्वाज-भरतादींचे शुद्ध सात्विक तप आहे.

(ग) मानसांतील भरद्वाज तर दयासागरच आहेत. वा. रामायणातील भरद्वाज इतके दयाशील नाहीत. प्रत्येक रामावतारात प्रयागात भरद्वाजाश्रम व तेथे भरद्वाज मुनिवर्य असावयाचेच हे लक्षात ठेवले म्हणजे शंकासुर छळावयाचा नाही.

(घ) निधान - ठेवा (निधी, खजिना, भांडार) हा शब्द शम दम दया या तिहींकडे घेणे योग्य, प्रयागात जमणारे ऋषी-मुनी तप-शम-दयावान होते; पण भरद्वाजांजवळ हे गुण पूर्णत्वाने होते हे निधान शब्दांने दाखविले.

(४) परमार्थी पथिं परम सुजाण -स्वर्गांतील देव जाती, पाताळातील नागादिक जीव व मृत्युलोकांतील मनुष्येतर जीवमात्र यांच्या पुढे जन्मापासून मरेपर्यंत एकच मार्ग असतो, तो म्हणजे प्रपंच मार्ग, विषयभोग सुख दुःखांचा मार्ग, ज्याला प्रेय मार्ग म्हणतात तो. मनुष्यापुढें हा प्रेय मार्ग असतोच असतो; पण आणखी एक मार्ग असतो त्यास श्रेयमार्ग म्हणजे परमार्थमार्ग (निवृत्तीमार्गही) म्हणतात. श्रुती हेच सांगते 'श्रेयःच प्रेयःच मनुष्यम् एतः । तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ॥ श्रेयो हि धीरः अभिप्रेयसो वृणीते। प्रेयः मन्दः योगक्षेमावृणीते (कठ १/२/२). श्रेयोमार्ग पसंत करणारे धीर असतात. मन्द असतात ते प्रेयोमार्गाचे अवलंबन करतात. प्रपंच व परामर्थ, स्वार्थ व परमार्थ असे हे दोन मार्ग आहेत; यथा - 'देव सदा स्वार्थी ठाकले। वदति जणूं परमार्थी भले' (६/११०/२) म्हणून पूर्ण स्वार्थरहित जो मार्ग तो परमार्थमार्ग अशी समन्वयात्मक व्याख्या करणेच योग्य. ही व्याख्या मोक्ष, भक्ती इत्यादी सर्वांना लागू पडते.

(क) विषयरत असणारा मनुष्यसुद्धा पूर्ण निःस्वार्थ, निर्भय बुद्धीने, एखादेच का होईना, परोपकारकृत्य करील तर त्याने तेवढा परमार्थ साधला. व 'स्वल्पमपि अस्य धर्मस्य (आचरणं) त्रायते महतो भयात्' (भ. गी.) असे एखादेच परमार्थकृत्य ज्याने केव्हातरी पूर्वजन्मांत केले असेल त्यालाच पुढे अनेक जन्मांनी शुद्धपरमार्थपथ आक्रमण करण्याची दृढ बुद्धी होते.

(ख) या चरणाने ज्ञानमार्ग सुचविला, परंतु परम सुजाण म्हणण्याचे कारण इतकेच की भक्ती व कर्ममार्गाचा त्याग त्यांनी केला नाही. असे महापुरुषच परमार्थपथप्रदर्शक होण्यास योग्य असतात. भरद्वाज परमार्थमार्गप्रदर्शकांत श्रेष्ठ होते. या विधानाला आधार पहा -रामचंद्रांच्या 'सवे धावया शिष्य बाहले। श्रवुनि शताधिक मुदित ठाकले॥ सर्वां रामीं प्रेम अपारचि' (२/१०९/३-४) (मूळात पचासक (५०/६०) शब्द आहे. याने ठरले की हजारो शिष्य होते. 'प्रपंच साधुनि परमार्थाचा । लाभ ज्याने केला तो नर भला भला' (एक संत) 'आधीं प्रपंच करावा नेटका। मग पहावें परमार्थ विवेका ॥ (समर्थ) 'प्रपंची' जो अप्रमाण तो परमार्थी खोटा॥' (समर्थ) येथे प्रपंच करणे म्हणजे गृहस्थाश्रमच करणे असा अर्थ नाही. समाजातून जंगलात निघून न जाता, पंचविषयांचा अपार बाजार जेथे सतत भरला आहे त्यात राहून परमार्थ करणे म्हणजे प्रपंच करून परमार्थ करणे होय.

ल. ठे. - भक्ती, कर्म व ज्ञान या तिन्ही मार्गातील भरद्वाजाची श्रेष्ठता येथे दाखविली आहे. अती, निधान व परम या तीन शब्दांनी ती क्रमशः सुचविली आहे. उ. कां.

दो. १२०/१६ पासून १२० म पर्यंतच्या भागाची तुलना या दोन चौपाया व दोहा ४४ यांच्याशी करून पहावी म्हणजे फार आनंद वाटेल.
(क) तप व परमार्थ या विषयी मा. पीयूषात केलेला विस्तार पहावा.

हिं.- माघ मकरगत रबि जब होई । तीरथपतिहिं आव सब कोई ॥३॥
देव दनुज किंनर नर श्रेनी । सादर मज्जहिं सकल त्रिबेनीं ॥४॥
पूजहिं माधव पद जलजाता । परसि अखय बटु पुलकहिं गाता ॥५॥
म.- माघिं मकरगत होतो रवि जैं । तीर्थपतिस येती सर्वहि तैं ॥३॥
किंनर-नर-सुर-असुर-श्रेणी । सादर सब मज्जती त्रिवेणी ॥४॥
माधव-पद-जलजातां पूजति । स्पर्शुनि अक्षयवट तनु पुलकति ॥५॥

शब्दार्थ – श्रेणी-समूह, माधव-वेणीमाधव, जलजात-जलज-कमल, परसि-स्पर्शून.

अर्थ – माघ महिन्यात (पौष पोर्णिमेनंतर) ज्यावेळी सूर्य मकर राशीला येतो (मकरसंक्रांत येते) त्यावेळी सर्वप्रकारचे लोक तीर्थपती प्रयागास येतात ॥३॥ देव, दानव, मानव किंनर (आदी) यांच्या झुंडीच्या झुंडी येतात व सर्वजण मोठ्या आदराने त्रिवेणीत स्नान करतात. ॥४॥ (नंतर ते सर्व) वेणीमाधवाच्या चरण कमलांचे पूजन करतात व अक्षयवटास भेटतात तेव्हा त्यांचे देह पुलकित - रोमांचित होतात ॥५॥

टीका - चौ - ३ (१) माघिं मकरगत रवि – हे ऐकून दाक्षिणात्य घोटाळ्यात पडण्याचा संभव आहे; पण उत्तर हिंदुस्थानात पौर्णिमात मासगणना आहे. आपल्या इकडील पौषकृष्ण पक्ष तो त्यांचा माघकृष्णपक्ष. शिवाय आपल्या इकडे ही माघस्नान, वैशाखस्नान, कार्तिकस्नान वगैरे व्रते मागल्या पौर्णिमेपासूनच सुरू होतात. तिकडील पद्धतीप्रमाणे मकरसंक्रमण कधी पौष शुक्लपक्षात होते तर कधी माघ कृष्णपक्षात होते.

(क) तिकडे या माघ मेळ्याच्या दोन पद्धती आहेत.एक माघमेळा म्हणजे माघस्नानाच्या महिन्यात सर्व महिनाभर भरणारा मेळा हा पौषपौर्णिमेपासून माघपौर्णिमेपर्यंत असतो. दुसरा माघांत मकरसंक्रमण झाल्यापासून माघ पौर्णिमेपर्यंत, किंवा कुंभ संक्रांतीपर्यंत (शुक्लपक्षात असली तर). ज्याच्या त्यांच्या इच्छेप्रमाणे राहतात. परंतू माघमकराचे माहात्म्य विशेष आहे.

(ख) आपल्या इकडील लोकसुद्धा या माघमकर-वासासाठी प्रयागला जातात. याला कल्पवास म्हणतात. या माघ मेळ्याचे वेळी प्रयागला वाळवंटात हजारो झोपड्यात लोक येऊन राहतात. त्या पर्णकुटीच असतात व भाड्याने मिळतात.

(ग) या दोन भेदांमुळेच पुढे स्नान करून परत जाणारांचा दोनदा उल्लेख आहे. तीर्थपति = तीर्थराज, प्रयाग, या कल्पवासातील कार्यक्रम पुढील चौपायांत सांगतात.

चौ. ४ (१) सुर - देव याने स्वर्गातील जीव, असुर-दानव दनुज याने पाताळातील लोक; नर मृत्यूलोकांतील लोक, व किंनर शब्दाने इतर सर्व देव जाती सुचविल्या.

(क) सब = सर्व; शब्दाने स्त्रीपुरूष, बालवृद्ध, पंडितमूढ इत्यादी सर्वप्रकारचे लोक येतात हे सुचविले.

(ख) सादर श्रद्धेने, सात्विक श्रद्धेशिवाय केलेले कर्माचरण असत् असते असे भगवान म्हणतात. 'अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतंच यत्। असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्यनो इह (भ. गी.) 'सादर मज्जति, 'सादर मज्जन' असे प्रत्येक ठिकाणी स्नानवर्णनात पूर्वी व पुढेही आहे.

(२) **त्रिवेणीस्नान** — याचे वर्णन दो. २ मधील प्रयाग वर्णनात आले आहे. या कल्पवासात प्रयागला फार थंडी असते. त्यात झोपड्या असतात गंगेच्या जवळ वाळवंटात! प्रातःस्नान सूर्योदयापूर्वी त्रिवेणीत जाऊन करावे लागते. पायांत काही पादत्राण घालू नये असा नियम आहे आणि कोणी नियम मोडलाच तर दंड घेऊन पुन्हा असे पाप होऊ न देण्याचा परोपकार करणारे कांही असतातच. मात्र ते त्रिवेणीस्नानासाठीच त्रिवेणीवर येत नाहीत. येताना अनवाणी येतात व जाताना त्यांच्या पायांत कांही तरी त्यांचे म्हणून असतेच! वाळवंटातील थंडगार वाळूचे चटके बसत असतात. खडावा वापरल्या तर स्नानास जाताना व परत येताना त्या मस्तकावर खालच्या वाळूचा अभिषेक करतात! ती वाळू पाठीवर स्वार होते. डोळ्यांत लपून बसते, असे हे प्रातःस्नान एक तपश्चर्या आहे. म्हणून कुरकुरत नाखुषीने, लोक हसतील म्हणून इत्यादी प्रकारे स्नान करणे हे सादर स्नान नाही. प्रसन्न चित्ताने व श्रद्धेने बुडी मारून यथाविधी स्नान करणे म्हणजे सादर स्नान करणे होय. स्नानानंतरचे कर्तव्य पुढील चौपाईत क्रमाने सांगतात.

ल. टे. — हा स्थावर त्रिवेणी - स्नानाचा विधी भरद्वाजाश्रमात होणाऱ्या हरिकथा त्रिवेणीस्नानालाही लागू आहे. त्या रामकीर्ती सुजलाचे व त्यातील स्नानाचे वर्णन ४३ व्या दोह्यांत केल्यानंतर येथे या स्थावर त्रिवेणीचे वर्णन मध्ये घालून पुढल्या (४४व्या) दोह्यांत पुन्हा हरिहरकथा त्रिवेणीचे निराळ्यारूपाने वर्णन आहे. तेथे हा मागील स्नानविधी ध्यानात ठेऊन आचरावा.

चौ ५ (१) **पूजिति माधव - पदजलजातां** - यातील अनुस्वार काढून टाकला म्हणजे अर्थ होतो की, माधवपदजल - जाता जी गंगा तिचे पूजन करतात; पण असा विधी त्रिवेणी स्नानाचा नाही.

(क) माधव लक्ष्मीपती, वेणीमाधव, हा त्रिवेणीतीर्थातील मुख्य देव आहे. 'माधव प्रयागराजाचा मित्र आहे. 'श्रद्धा स्त्री प्रिय, सत्य सचिव वर। माधव सदृश मित्र अति हितकर' (२/१०५/३) तीर्थराजाचे वर्णन अयो. १०५/२ पासून १०६/२ पर्यंत पहावे.

(२) **'स्पर्शुनि अक्षयवट तनु पुलकति'** - (क) अक्षयवटाला स्पर्श करणे म्हणजे त्यास आलिंगन देऊन भेटणे. ही भेट कोणत्या भावनेने झाली पाहिजे हे 'तनु पुलकति' याने सुचविले आहे.

(ख) तनु पुलकति - शरीरावर रोमांच उभे राहतात. अक्षयवटास भेटताना कितीजणांचे शरीर आज पुलकित होते? वडाच्या झाडाला भेटत नसून साक्षात माधवाला भेटत आहे;

तो माझ्या भुजबंधनात सापडला आहे. त्याचे हृदय माझ्या हृदयाला लागल्यामुळे, माझ्या हृदयातील सर्व पाप ताप, परिताप नष्ट झाले आहेत, इत्यादी भावनेने जो प्रेमाने भेटेल त्याच्याच शरीरावर भेटताना रोमांच उभे राहतील. इतरांच्या अंगावर थंडीच्या कडाक्यामुळे रोमांच आले तरी सुभाग्य! कारण की स्नान होऊन, संध्या करून पूजनास जाईपर्यंत ऊन्ह चांगले पडलेले असते, शिवाय त्रिवेणीपर्यंत चालत येण्याच्या श्रमाने व त्रिवेणीतील कोंबट पाण्याने थंडी आधीच उडालेली असते. दोहावली ४२ पहा. 'स्मरत राम, युद्धी भिडत, देत, पडत गुरुपाई॥ तुलसी ज्या नहिं पुलक तनुं वृथा जन्म जगिं जाइ॥
(३) या माघमकरात येणारे सर्व लोक या प्रमाणे करीत असले तरी, संतसमाज रूपी प्रयागातील हरिहर कथा - त्रिवेणीत स्नान करणारी मंडळी फारच थोडी असते या यात्रेत. ती थोडी मंडळी कोण व काय करतात हे सांगण्याच्या निमित्ताने श्रोत्यांस आता भरद्वाज याज्ञवल्क्य- संवादाकडे हळूहळू नेण्याचा यत्न पुढील चौपायांत केला जात आहे.

हिं.- **भरद्वाज आश्रम अति पावन । परम रम्य मुनिवर मन भावन ॥६॥**
तहाँ होइ मुनि रिषय समाजा । जाहिं जे मज्जन तीरथराजा ॥७॥
मज्जहिं प्रात समेत उछाहा । कहहिं परसपर हरीगुन गाहा ॥८॥

म.- **भरद्वाज आश्रम अति पावन । परम रम्य मुनिवर मन-भावन ॥६॥**
तिथे जमति मुनि ऋषिगण नाना । तीर्थराजिं जे जाती स्नाना ॥७॥
हर्षे प्रातःस्नाना सारति । हरिगुण कथा परस्पर सांगति॥८॥

अर्थ – भरद्वाजांचा आश्रम अती पावन व परम रम्य असल्यामुळे तो मुनिश्रेष्ठांच्या मनाला आवडणारा आहे. ।६॥ तीर्थराजात स्नान करण्यासाठी येणाऱ्या मुनींचे व नाना ऋषींचे समाज (गण, समुदाय) तेथे जमतात ॥७॥ ते सर्व जाऊन (त्रिवेणीचे) प्रातःस्नान हर्षाने उरकून (सरति, सारून) आपापसांत हरिगुणकथा सांगतात ॥८॥
टीका चौ. ६ - (१) भरद्वाज - आश्रम = त्यांचे निवास करण्याचे स्नान (पर्णकुटी) व त्या सभोवतालचा आश्रमाच्या सीमेतील विभाग;
(क) त्या वेळच्या मुनींच्या व ऋषींच्या आश्रमांचे वर्णन पहावयाचे असेल तर बाणाच्या कादंबरीतील जाबालीच्या आश्रमाचे वर्णन वाचावे. तुलसीदासांनी केलेले वाल्मीकींच्या आश्रमाचे वर्णन (२/१२४/५- १२४) पाच ओळींत आहे ते त्याचा विस्तार पंपासरोवर वर्णनात (३/३९/६-४१/२) आहे, त्याच्या जोडीस सुंदर काण्डारंभीचे वर्णन (५/३/५-६) तसेच बालकाण्ड ६५/७ - ६६/१-२ बालकांडातील जनक पुष्पवाटिका वर्णन व बा.कां. १२५ मधील चार चौपाया, हे सर्व एकत्र केल्यास त्या वेळच्या मुनी आश्रमांच्या पावित्र्याची व रमणीयतेची कल्पना येईल.
(२) अतिपावन व परमरम्य – रामचंद्र स्वतः परम पावन व अनुपम रमणीय असल्यामुळे त्यांच्याशी संबंध येणाऱ्या सर्व वस्तू स्थान इत्यादी निदान पावन व रमणीय तरी पाहिजेतच, त्या तशाच होत्या हे तु. मानसात दिसते. पहिल्या दोन चौपायांत भक्ती,

कर्म व ज्ञान यात जशी भरद्वाजांची श्रेष्ठता दाखविली तशीच त्यांच्या आश्रमाची श्रेष्ठता येथे अती पावन व परमरम्य शब्दांनी दाखविली.

(क) सौंदर्य व रमणीयता जेथे असते तेथे बहुधा पावनता नसते व जेथे पावनता असते तेथे रमणीयता बहुधा दिसत नाही; पण हा दुर्लभ कपिलाषष्ठीचा योग भरद्वाजाश्रमात अतिशयत्वाने सतत वावरत आहे. या दुर्लभ योगामुळे व भरद्वाजांच्या परमार्थपथप्रदर्शक प्रावीण्यामुळे तो आश्रम परमार्थप्रिय व्यक्तींना नंदनवनापेक्षा प्रिय वाटेल यात नवल काय? मनभावन-मनाला आवडणारा

(ख) भरद्वाजांच्या गुरूंचा 'शुचि सुंदर आश्रम बघुनि हर्ष राजिवाक्षास' (२/१२४) वाल्मीकींचा आश्रम असा होता. म्हणजे हा आश्रम वाल्मीकींच्या आश्रमापेक्षा अधिक पावन (अतिपावन व अधिक रम्य (परम रम्य) होता असे मानावयाचे काय? हा फरक तीर्थराजाचा महिमा आहे असे मानल्यास राजीवाक्ष रघुनाथास हा आश्रम पाहून अधिक हर्ष होणे जरूर आहे. पण भरद्वाजाचा आश्रम पाहून श्रीरामास हर्ष झाल्याचे वर्णन पुढे कुठेच नाही. शिवाय वाल्मीकी आश्रमात खगमृग सहज वैर विसरून विहार करतात तसे येथे किंवा अयोध्या कांडात भरद्वाजाश्रमाच्या वर्णनात सांगितले नाही. यावरून गुरूचे श्रेष्ठत्व दाखविले आहे. वाल्मीकी आश्रम पाहून प्रभूंना हर्ष झाला आहे. यात ध्वनी हा आहे की परमरम्य परमपावन आश्रमाने ऋषिमुनींना हर्ष होतो मग जो आश्रम पाहून पावित्र्याचे व रमणीयतेचे महासागर जशा रामचंद्रांना हर्ष झाला त्या आश्रमाच्या शुचित्वास व सौंदर्यास उपमा कोठली आणावयाची? म्हणून तेथे विशेषणे न घालण्याने सुचविले की त्या आश्रमाच्या पावनतेला व रमणीयतेला मिती, उपमा नाही, त्याच्या सारखा शुची व सुंदर तोच! धन्य ध्वनिप्रदर्शन कला!

चौ. ७ (१) मुनि-ऋषि – मानसात व संस्कृत ग्रंथांत हे दोन शब्द बहुधा समानार्थीच वापरलेले आढळतात. या प्रकरणातसुद्धा हे मुनी ऋषी परत गेल्याच्या वर्णनात मुनी शब्दच वापरला आहे; तथापी येथे दोन्ही शब्द एकाच वाक्यात असल्याने त्यातील सूक्ष्म भेद जाणणे आवश्यक आहे. विश्वास व श्रद्धा यात सूक्ष्मभेद बराच असून ते ही असेच समानार्थी वापरले जातात (मं. श्लो. २ टी. प)

(क) मुनि - 'मन ज्ञाने' 'मुनिःपुंसि वसिष्ठादौ' (मेदिनी) 'वाचंयमोमुनिः (अमरे) - मौनव्रतिनः, मौनव्रत धारण केलेले, तिसरा अर्थ गौतमबुद्ध हा आहे. पण तो येथे लागू नाही. येथे मौनी हा अर्थ घेणे योग्य. ऋषिसुद्धा ज्ञानी असतातच, म्हणून मौनीज्ञानी व इतर ऋषी असा अर्थ येथे प्रशस्त होय.

(ख) ऋषि - रिषय हा शब्द ऋषयः. याचा अपभ्रंश आहे असे सकृद्दर्शनी वाटते पण 'रिषि'सुद्धा शुद्ध संस्कृत शब्दच आहे. 'रिषिर्व्यज्जनादिश्च' विद्याविदग्ध मतयो रिषयः. प्रवृत्ताः' इति बालपण्डितजातकात्' असा उल्लेख अमरव्याख्यासुधाटीकेच्या पादटिप्पणीत आहे. 'ऋषयः सत्यवचसः (अमरे) ऋषानी जानन्ति इति ऋषयः' ऋषिर्वेदेवसिष्ठादौ (मेदिनी)

(ग) मेदिनी कोषात मुनी व ऋषी यांचे हे एकच उदाहरण दिले आहे. म्हणून मुनि मौनी ज्ञानी हाच अर्थ योग्य आहे; आणि ऋषी म्हणजे सत्यवचनीज्ञानी. ज्यांचा शब्द कधी मिथ्या होत नाही असे ज्ञानी ते ऋषी. येथे दोन्ही शब्द एकत्र आहेत म्हणून हा अर्थभेद आवश्यक आहे; अन्यथा मुनी, ज्ञानी = ऋषी असाच अर्थ घेणे योग्य.

(घ) ऋषि नाना - मूळातील रिषय = रिषयः, या अनेक वचनाचा अर्थ मराठीत स्पष्ट केला; कारण, ऋषींचे अनेक प्रकार आहेत. 'ते च सप्तधा महर्षि देवर्षिब्रम्हर्षिपरमर्षयः। काण्डर्षि श्रुतर्षिच राजर्षिश्च क्रमावराः' (रत्नकोषः) १. महर्षी व्यास, २. देवर्षी नारदादी, ३. ब्रह्मर्षी वसिष्ठ, ४. परमर्षी भेल, ५. काण्डर्षि जैमिनी, ६. श्रुतर्षी सुश्रुत, व राजर्षी ऋतुपर्ण, मनु, हे क्रमाने एकापेक्षा एक खालच्या प्रतीचे आहेत. महर्षी सर्वांत श्रेष्ठ. या शिवाय आणखी एक वर्ग असा मानला आहे की जे ऋषी कल्पान्तकाळी नष्ट होत नाहीत व त्यांच्यामुळे वेद शास्त्रादी परंपरा पुढील कल्पांत चालू राहते, जसे लोमश ऋषी.

चौ. ८ - (१) हे सर्व भरद्वाजाश्रमात उतरतात. व तेथून त्रिवेणी स्नानास जातात. भरद्वाजाश्रम प्रयागच्या एका टोकाला व त्रिवेणी दुसऱ्या टोकाला आहे, सुमारे दोन मैलांपेक्षा जास्त अंतर आहे. त्रिवेणीसंगमाचे स्थान थोडथोडे पुढे सरकत आहे. स्नान करून पुन्हा भरद्वाजाश्रमात येतात.

(क) प्रातःस्नान - प्रातःस्नान म्हणजे निश्चित काळ कोणता? 'पंचपंच उषःकालः षट्पंचश्चारूणोदयः । सप्तपंचभवेत्प्रातः पश्चात्सूर्योदयोमतः' सूर्योदयापासून ५५ घटकांचा काळ तो उषःकाल; ५६ घटका म्हणजे अरुणोदय व ५७ घटका म्हणजे प्रातःकाळ व त्यानंतरचा काळ तो सूर्योदय. सूर्योदय होण्यापूर्वी - सूर्यबिंब क्षितिजाशी दिसू लागण्यापूर्वी तीनघटकांच्या आधी स्नान करणे ते प्रातःस्नान होय. 'उदयात्प्राक्तनी संध्या घटिकात्रयमुच्यते' सूर्योदयापूर्वी तीन घटका संध्येला आरंभ करणे हा प्रातःसंध्येचा उत्तम काळ होय; म्हणजेच तीन घटकांच्या पूर्वी स्नान करणे ते प्रातःस्नान। (सारति - उरकतात)

(ख) हर्षाने -(समेत उछाहा = उत्साह), मागे सादर स्नान सांगितले; येथे समेत उत्साह म्हणजे हर्षाने सांगितले, म्हणजेच श्रद्धेने व उत्साहाने स्नान केले पाहिजे असा अर्थ झाला.तु. दासांची ही एक विशेष कला आहे की कांही गोष्टी एके ठिकाणी सांगावयाच्या व त्याच विषयाविषयी काही गोष्टी दुसरीकडे सांगावयाच्या व द्विरुक्ती वाचवावयाची.

(२) हरिगुणकथा परस्पर सांगति – परस्पर सांगती म्हणण्यातील भाव हा की कोणी तरी एकच वक्ता व बाकीचे सर्व ऋषीमुनी श्रोते असे नसते. थोडया थोडया समुहाने एकत्र बसून आपापसांत खुली चर्चा हरिहरकथेच्या साह्याने करतात. हे सगळे ज्ञानी व हरिभक्तिप्रिय श्रोते, वक्ते आहेत हे मुनी, ऋषी व हरिगुणकथा सांगणे याने सुचविले आहे. ही हरिगुण कथा कशा प्रकारची असते हे आता दोह्यात सांगतील.

हिं.दो.- ब्रह्मनिरूपन धरम बिधि बरनहिं तत्वबिभाग।।
कहहिं भगति भगवंत कै संजुत ग्यान बिराग ।।४४।।

म.दो.- ब्रह्मनिरूपण धर्मविधि वर्णिति तत्वविभाग ।
भगवद्भक्ती सांगती ज्ञानासह सविराग ।।४४।।

अर्थ – ब्रह्माचे निरूपण, धर्माचे विधिविधान व तत्त्वविभाग यांचे वर्णन करतात व वैराग्य ज्ञानासहित भगवद्भक्ती ते सांगतात ।। दो. ४४।।

टीका - दो. ४४ (१) ब्रह्मनिरूपण – ब्रह्म म्हणजे वेद व ब्रह्म म्हणजे परब्रह्म असे दोन अर्थ ब्रह्म शब्दाचे आहेत. येथे कोणता हे ठरविले पाहिजे. मागल्या चौपाईत सांगितले की हरिगुणकथा सांगतात. येथे उत्तरार्धात सांगितले आहे की वैराग्य व ज्ञान यांच्या सहित भगवंताची भक्ती सांगतात. ज्ञान म्हणजेच ब्रह्मज्ञान असा अर्थ असल्याने येथे ब्रह्म म्हणजे परब्रह्म, निर्गुण ब्रह्म असा अर्थ घेण्याने पिष्टपेषण दोष लागतो. व पूर्वसंदर्भ हरिगुणकथांचा आहे. त्या हरिगुण कथा कोठल्या कशांतल्या? याचे उत्तर येथे ब्रह्म निरूपण शब्दाने दिले आहे. आता ग्रंथाच्या उपसंहारात आधार पहा. - 'वेदपुराणे पर्वत पावन । रामकथा रुचिराकर पार न ।।१३।। मर्मी सज्जन सुमति पहारी । ज्ञानविराग नयन उरगारी ।। शोधिल जो प्राणी सद्भावे । सब सुखदानि भक्ति मणि पावे ।।१५।। (उ. १२०) येथेही भगवद्भक्ती हा मुख्य विषय आहे. ज्ञान वैराग्य नयन आहेत, रामकथा खाणी (आकर) आहेत संत-सज्जनांच्या साह्याने भक्तिचिंतामणी मिळवावयाचा आहे; पण तो वेदपुराणरूपी पावन पर्वतातील रामकथा खाणीतूनच निघू शकतो. चालू दोह्यांस हरी (राम) गुणकथा (पूर्वसंदर्भाने) सांगावयाच्या आहेत, त्यांतून हरिभक्ती हे मुख्य प्राप्तव्य (भक्तिमणि) आहे. ज्ञान वैराग्यही आहेच व मुनिऋषी म्हणजे सज्जनही आहेतच. या दोह्यांत ब्रह्मनिरूपण असे ज्याला म्हटले त्यालाच वरील चौपायांत वेदपुराणे पर्वत पावन म्हटले कारण रूपक मणी प्राप्तीचे आहे. येथे रूपक नाही.

(क) वेदपुराणे पर्वत या रूपकाने ज्या भक्तीचा उपक्रम अवतरणांतील चौपायांत केला त्याचाच उपसंहार दुसऱ्या रूपकाने दो. १२० रा, मध्ये केला आहे. ब्रह्मपयोनिधी, मंदर ज्ञान, जाण सुर संत काढिति मथुनि कथा सुधा भक्ति माधुरीमंत. (उपक्रमात वेदपुराणे पावन पर्वत म्हटले व उपसंहारात ब्रह्मपयोनिधि म्हटले (पयोनिधि क्षीरसागर हा पावन आहे) आणि दाखविले की वेदपुराणे = ब्रह्म. 'कर्मब्रह्मोभ्दवंविद्धि ब्रह्माऽक्षर समुद्भवम्' (भ. गी.) यांत ब्रह्मवेद हाच अर्थ आहे म्हणून येथे ब्रह्मनिरूपण म्हणजे वेदपुराणातील गुप्त हरिगुणकथा शोधून काढणे. जसे वेदपुराण क्षीरसागरातून मंथनाने कथासुधा काढणे, किंवा वेदपुराणपर्वतातून रामकथा -आकर (खाणी) शोधून काढणे.

(ख) सर्व टीकाकार ब्रह्मनिरूपण म्हणजे ब्रह्मविद्यानिरूपण हा अर्थ सांगतात. पण त्याने मागल्या हरिगुणकथा सांगण्याची संगती सुटते. मागील चौपाई या दोह्याच्या अंगभूतच आहे. ब्रह्मविद्यानिरूपणातून ज्ञानवैराग्य निघू शकतील, पण वैराग्य ज्ञानासह त्यांतून

हरिगुणकथा व त्यातून हरिभक्ती निघू शकतील? ज्यांना हा अर्थ रुचत असेल त्यांनी घ्यावा.

(ग) येथे ब्रह्म = वेदपुराण हा अर्थ घेतल्याने मागील चौपाईचा संबंध सुटत नाही व या दोह्यातील शब्दांची संगती मानससिद्धान्तानुसार व मानसातील क्रमानुसार फार सुंदर लागते.

(२) धर्मविधि – धर्म म्हणजे काय? 'तै हृर्दि विचार केला योग मख- व्रत-दान ॥ ज्यास्तव करणें तो मिळे धर्म न या सम आन' (उ. ४८/-) यावरून ठरले की सर्वधर्मात श्रेष्ठ धर्म म्हणजे रघुनाथप्राप्ती आणखी धर्म कोणते ते वसिष्ठच पुढे सांगतात. 'जप तप नियम योग निजधर्महि । श्रुतिसंभव नाना शुभकर्महि । ज्ञान दया दम तीर्थी मज्जन । वदति धर्म जितके श्रुति सज्जन॥२॥ आगम निगम पुराण अनेकहि। श्रवुनि पढुनि फलतो प्रभु ! एकहि ॥३॥ तव पदपद्मी प्रीति निरंतर ॥४॥ (उ. ४९) यावरून ठरले की स्वस्वकर्मापासून जपतपादी वर्णिलेले सर्व धर्म आहेत. यांनी मिळवावयाचे अंतिम फळ म्हणजे रामपदकमलांच्या ठायी निरंतर प्रीती. अनपायिनी भगवद्भक्ती हेच आहे. येथे धर्मविधी शब्दाने पूर्वमीमांसा - कथित सर्व कर्म कांडाचा बोध केला आहे. 'अथ अतः धर्मजिज्ञासा') हे पूर्वमीमांसा शास्त्राचे - कर्मकाण्डाचे मुख्य सूत्र आहे. भगवान शेवटी हेच सांगतात की 'सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' (अ १८/६६)

(क) कर्मविधींचे - धर्मविधीचे वर्णन हे मुनी कशाच्या आधाराने करतात आणि कशाने याचे उत्तर भ. गी. ने दिले आहे तेच येथे प्रथम सांगितले आहे. 'कर्म ब्रह्मोभ्दवं विद्धि ब्रह्माऽक्षरसमुभ्दवं' (भ. गी. ३/१५) ब्रह्म म्हणजे जे वेद त्यांच्या पासूनच कर्माचा उद्भव होतो व ब्रह्म = वेद, अक्षर जो परमात्मा त्याच्यापासून उभ्दवतात. म्हणजेच यथासांग यथाविधी कर्म=धर्म घडण्यास वेद स्मृती पुराणादिकांचे यथासांग, निर्भ्रम, समन्वयात्मक ज्ञान पाहिजे; व श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त विधीप्रमाणे धर्माचरण झाले पाहिजे. म्हणून धर्मविधीचे मूळ ब्रह्मनानापुराणनिगमागम हेच आहे म्हणून त्याचा उल्लेख 'ब्रह्मनिरूपण' पदाने प्रथम केला.

(ख) ब्रह्मनिरूपण म्हणजेच वेदपुराणरूपी क्षीरसागराचे मंथन करणे. त्यातून प्रथम कर्मरूपी हालाहल निघेल पण ते निष्कामबुद्धीने ईश्वरार्पण केले (ईश्वर-शंकर) तरच पुढील प्रयत्नाने तेच अमृत देऊ शकेल असे वर्णन ते ऋषिमुनी परस्परांत करतात. याप्रमाणे केलेल्या धर्माचरणाचे फळ वैराग्य प्राप्ती हे पुढील शब्दाने सुचवितात.

(३) तत्त्वविभाग - तत्त्वविभागाचे वर्णन व ज्ञान आवश्यक असते मात्र हे लक्षात ठेवावे की हे सर्व ऋषिमुनी हरिभक्तीचे चाहते आहेत. नित्य सत्य तत्त्व कोणते? एक की अनेक व अनित्य तत्त्वे कोणती व किती याचा विचार म्हणजेच नित्यानित्यवस्तुविवेक; याचे वर्णन झाले व ठसले म्हणजे अनित्याचा त्याग - अप्रीती व नित्याच्या प्राप्तीचा प्रयत्न रूपी वैराग्याचे प्रतिपादन वर्णन करतात; पण हे वर्णनही ब्रह्म -वेदशाखादी निरूपणातूनच करतात व नित्यानित्यवस्तुविवेकांचे -तत्त्वविभाग चिंतनाचे फळ वैराग्य हेच असे प्रतिपादन करतात. हे वैराग्य ज्ञानप्राप्तीचे साधन म्हणून वर्णितात. 'विरतिस

धर्म दे' (३/१६/१) वैराग्यप्राप्ती हे धर्माचरण व तत्त्वविभागविवेक यांचे ध्येय असले पाहिजे असे वर्णन करतात. म्हणून म्हटले की सविराग. वैराग्यासहित भक्तीची प्राप्ती करावयाची आहे. धर्माचरणाने व तत्त्वविभागचिंतनाने वैराग्य उत्पन्न झाले नाही तर पायलीने खंडोगणती धान्य मोजले तरी तिला झिजण्यापलीकडे जसा काही लाभ नाही तसेच धर्माचरण यथाविधी न घडल्याने निरर्थकच समजावे.

(४) ज्ञानासह — वैराग्याने योगाच्या साह्याने ज्ञान होते. धर्माने वैराग्य, वैराग्याने योग व 'योग दे ज्ञाना' (३/१६/१) असे श्रीरामवचन आहे - याप्रमाणे ब्रह्म - वेदपुराणादिकांतील कथांच्या साह्यानेच ज्ञानप्राप्तीपर्यंत वर्णन करतात.

(५) भगवद्भक्ती सांगती - पूर्वार्धात बरनहिं - वर्णिती हे क्रियापद आहे तेच किंवा तसलेच येथे का वापरले नाही? कहहिं - सांगती (सांगतात) हा उल्लेख भावगर्भित आहे. मागील चौपाईत 'हरिगुणकथा सांगति' असे म्हटले आहे. येथे भक्ती सांगती असे म्हटले आहे. म्हणून हरिगुणकथा सांगतात. व त्यातून भक्तीचे प्रतीपादन करतात की 'सकल फलहि हरिभक्ति सुशोभन' (७/१२०/१८) 'साधन जितके श्रुति वाखाणी। सर्वा फल हरिभक्ति भवानी' (७/१२६/७) असे काकभुशुंडी व महेश यांनी गरुड व पार्वती यांना सांगितले आहे असे सांगतात. "तव पदपद्मीं प्रीति निरंतर सकल साधनां हें फल सुंदर (७/४९/४) असे वसिष्ठ म्हणतात, असे ते. ऋषिमुनी सांगतात. 'हरिपदरति रस वेद वदे कल' (१/३७/१४) असेही सांगतात. कथा सांगावयाची असते व तिच्यात भक्तीचे वर्णन करावयाचे असते. सार हे की भगवभ्दक्तीरूपी माधुरी ज्या कथामृतात आहे अशा हरिगुणकथा वेदपुराण (ब्रह्म) इत्यादीतून संशोधून सांगतात. आठव्या चौपाईत उपक्रम केला की 'हरिगुणकथा सांगति' मध्ये उपपत्ती व साधन क्रम सांगून व भगवत् कथा श्रवणाचे सुंदर फळ भगवद्भक्ती आहे हे सांगून उपसंहार केला. तत्त्वे किती, धर्माच्या विविध व्याख्या किती इत्यादी विस्तार येथे अनावश्यक असल्याने केला नाही. ज्यांना धीर नसेल त्यांची सोय मा. पीयूषने येथेच केलेली आहे. या ऋषिमुनींचा हा क्रम किती काळ चालतो इत्यादी पुढील चौपायांत सांगतात.

हिं.- **एहि प्रकार भरि माघ नहाहीं । पुनि तस निज निज आश्रम जाहीं ॥१॥**
प्रति संबत अस होइ अनंदा । मकर मज्जि गवनहिं मुनि बृंदा ॥२॥
एकबार भरि मकर नहाए । सब मुनीस आश्रमन्ह सिधाए ॥३॥

म.- **यापरिं माघीं करिती स्नाना । मग सब जाती निजाश्रमांना ॥१॥**
हा दरसाल लुटिति आनंद । मज्जुनि मकरि फिरति मुनिबृंद ॥२॥
एक वेळ भरिं मकर मज्जले । सकल मुनीश निजाश्रमिं वळले ॥३॥

अर्थ — याप्रमाणे माघस्नान करून मग सर्व आपापल्या आश्रमास जातात ॥१॥ असा हा आनंद दरवर्षी लुटून मकरस्नान पूर्ण करून मुनिसमाज आपापल्या आश्रमास जाण्यास परततात ॥२॥ एके वेळी (या प्रमाणे मकर भर स्नान केले व सर्वश्रेष्ठ मुनी आपापल्या आश्रमास परतले ॥३॥

टीका. चौ. १ - (१) या चौपाईत माघस्नान करणाऱ्या मुनींचे परत जाणे सांगितले. कारण मुनींच्या निवास स्थानासच त्या काळी आश्रम म्हणत असत. तिसऱ्या चौपाईत 'मुनीश निजाश्रमि वळले' असे स्पष्टच सांगितले आहे. पौषशुक्ल पौर्णिमेपासून माघ शुक्ल पौर्णिमेपर्यंत दोन्ही धरून माघस्नानाचा काळ असतो.

(क) ही चौपाई देवदनुज इत्यादी इतरांकडे कोणी टीकाकार लावतात पण आश्रम शब्द सांगतो की असे करणे चूक आहे.

चौ. २ (१) या चौपाईत मकरस्नानासाठी माघ महिन्यात आलेल्यांचे परत जाणे सांगतात. येथे मकरस्नान म्हणजे माघी मकरगत होतो. रवि जै' तेव्हा येऊन माघमकर असेपर्यंतच राहणारे जे मुनिवृंद त्यांचे परतणे सांगितले. (चौ. ४४/३ टी. प.) इतर लोकांचा विचार स्वतंत्रपणे सांगण्याची आवश्यकता आता राहिली नाही. भरद्वाजाश्रमात जमलेल्यांचाच विचार चालू आहे.

(२) 'हा दरसाल लुटिति आनंद' या चरणाचा संबंध मागल्या व पुढल्या चरणांशीही आहे. माघस्नान करणारे मुनी असोत की माघमकरस्नान करणारे मुनी असोत, त्या सर्वांना भरद्वाजाश्रमात पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे परमानंद लुटावयास सापडतो. या महान आनंदाचे कारण त्रिवेणीस्नान, माधव पूजन, अक्षयवटपूजन - भेट व हरिगुणकथादी श्रवण व तेही भरद्वाजाश्रमासारख्या परमपावन व परमरमणीय स्थानी मग आनंदाला तोटा काय?

(क) विषयी लोकांना सुद्धा स्थान माहात्म्याने व काळमाहात्म्याने विशेष आनंद होतो. दसरा, दिवाळी, नाताळ, ईद हे काळ वैशिष्ट्य आहे. त्या त्या दिवशी विशेष आनंद होतो. 'दसरा सण मोठा नाहिं आनंदा तोटा' असे एका कवीने म्हटलेच आहे. खेड्यांतील लोकांस पुणे मुंबई या स्थान वैशिष्ट्याने होतो. त्या शहरातल्यांस माथेरान, महाबळेश्वर, सिमला, उटकमंड अशा स्थान वैशिष्ट्याने होतो. व्यक्तिमाहात्म्यानेही विशेष आनंद वृद्धी होते. टिळक, गांधी, नेहरू इत्यादी नेते व मोठे किंवा मोठे समजले जाणारे लोक जेथे जातील त्या परठिकाणी विशेष आनंदवृद्धी होते. पण असे लोक नेहमी जेथे राहतात तेथे तशी आनंदवृद्धी होत नाही.

(ग) या माघमेळ्यात ही व इतर माहात्म्ये विद्यमान असतात. १. प्रयाग = तीर्थराज हे क्षेत्रमाहात्म्य, २. माघ-मकर हे काळ माहात्म्य ३. भरद्वाजाश्रम हे सिद्धस्थान - स्थान माहात्म्य ४. संतज्ञानी भक्त तपस्वी व परोपकारी निःस्वार्थ सज्जनांच्या एक वर्षाने होणाऱ्या भेटीगाठी हे संतसंगमाहात्म्य, ५. भक्तिसुधारस चाखण्याच्या हेतूने सर्वशास्त्रांची चर्चा व प्रेमाने हरिकथाश्रवण हे श्रवण माहात्म्य, अशी ही पंच माहात्म्ये एकत्र जमल्यावर ऋषीमुनींच्या आनंदाला पारावार राहणार नाही यात नवल ते काय? स्थान माहात्म्य नाही असे तोंडाने म्हणणारे सुद्धा कांही स्थानांची महती मानतात, भावना फारतर भिन्न असतील. स्थान माहात्म्याचा मुळीच परिणाम न होणारी व्यक्ती जगात सापडणे अशक्य! स्थानभेद, भावनाभेद व श्रद्धाभेद इत्यादी ही गोष्टी असतील! रुचिवैचित्र्य हा मनुष्याचा एक स्वभावधर्म आहे. याप्रमाणे प्रतिवर्षाचा क्रम सांगितला.

आता अशा एका वर्षी' काय विशेष घडले हे सांगून भरद्वाज याज्ञवल्क्य संवादाचा उपक्रम प्रत्यक्ष होईल.

वि.सू. — अनंदा - वृंदा; आनंद - वृंद, असे चरणांती यमक आहे. आनंदाच्या योग्य कंदा, छंदा, मंदा (कंदा छंद मंद) असे पाहिजे होते, पण अंद वृंद ऋंद अशी विषमता आहे. 'ऋं पेक्षा 'अं' (वृं, नं.) हे पुढले अक्षर आहे; म्हणजेच वृंद शब्दाने पूर्वापेक्षा आनंदाची बरीच पीछेहाट दर्शविली. भाव हा की, जाणारे मुनिवृंद जड अंतःकरणाने परत फिरले. मग तेथेच का राहिले नाहीत? ज्या निमित्ताने आले ते कार्य झाल्यावर त्या आश्रमांत राहून आश्रमीय लोकांच्या नित्यक्रमांत व्यत्यय आणणे व तेथील एकांतात न्यूनता आणणे हे सज्जनांस बरे वाटत नाही हेच मुख्य कारण होय. दसरा रोज आला की त्याचे माहात्म्य नाही, सगळींच स्थाने मुंबई झाली तर मुंबईचे स्थान माहात्म्य संपले. टिळक, गांधी, नेहरू वगैरे जेथे नेहमी राहतात तेथे त्यांचे व्यक्तिमाहात्म्य नसते! जावई दिवाळसणाला आला की दिवाळी उरकेपर्यंत सर्वांना आनंद, पण तो परत गेलाच नाही तर मूर्ख ठरेल! युक्तीने हुसकावा लागेल.

चौ. ३ - (१) एकबेळ — एकवार, एकदा या शब्दांनी प्रकरणभेदाचा आरंभ सुचविला जातो. माघ-मकर यात्रा दरवर्षी जशी भरते तशीच एका वर्षी भरली, पण त्या वर्षी यात्रा संपल्यानंतर काही विशेष घडले ते पुढे सांगावयाचे आहे.

(२) मुनीश - मुनिश्रेष्ठ प्रसिद्ध, उत्तम ऋषिमुनीसुद्धा परत गेले तेव्हा भरद्वाजाश्रमात काय झाले पहा :-

हिं.- जागबलिक मुनि परम बिबेकी । भरद्वाज राखे पद टेकी ॥४॥
सादर चरन सरोज पखारे । अति पुनीत आसन बैठारे ॥५॥
करि पूजा मुनि सुजस बखानी । बोले अति पुनीत मृदु बानी ॥६॥

म.- परम विवेकी याज्ञवल्क्य मुनि । भरद्वाज राहवि त्यां प्रणमुनि ॥४॥
सादर कृत चरणाब्जे क्षालन । बसवीले आसनिं अति पावन ॥५॥
पूजुनि मुनि सुयशा वाखाणी । बोले अति पुनीत मृदु वाणी ॥६॥

अर्थ — (त्या सर्व मुनीशांमध्ये) याज्ञवल्क्य मुनि परम विवेकसंपन्न होते (म्हणून) त्यांच्या पायां पडून भरद्वाजांनी त्यांस ठेऊन घेतले ॥४॥ नंतर आदराने त्यांच्या पदकमलांचे प्रक्षालन केले (त्यांचे पाय धुतले) आणि त्यांस अती पवित्र आसनावर बसविले ॥५॥ त्यांची पूजा करून भरद्वाजांनी त्यांचे सुयश वाखाणले (सुयशाची प्रशंसा केली), आणि मग अती पुनीत व अती मृदू वाणीने म्हणाले (बोलले) ॥६॥

टीका - चौ. ४ (१) याज्ञवल्क्य मुनि — यांच्या विषयी माहिती दो. ३० /१ च्या टीकेत दिली आहे. **'योगीश्वरं याज्ञवल्क्यम्'** हे वाक्य ब्रह्मयज्ञ करणाऱ्या आश्वलायनांच्या स्मरणात असेलच. याने ठरते की हे सर्व योगीलोकांत श्रेष्ठ होते, इतकेच नव्हे तर अन्य वेदशास्त्रीयांनी नित्य स्मरण करण्यास योग्य असे अद्वितीय महापुरुष ते होते.

(क) शुक्लयजुर्वेदाच्या वाजसनेयी शाखेचे ते निर्माते, ऋषी मंत्रद्रष्टे याज्ञवल्क्य ते हेच.
(ख) यांच्या विषयीच इतिहास थोडथोड्या भेदाने अनेक ठिकाणी उपलब्ध आहे. स्कंदपुराणातील माहिती पूर्वी दिली आहे. भागवत स्कंध १२/६/५५-७४, महाभारत शान्तिपर्व अ. ३१८, माध्यंदिनीय आन्हिक पत्रावलि, व बृहदारण्यक उप. यात माहिती आहे (मा. पी. प.)
(२) **परम विवेकी** – सर्वशास्त्रपारंगत उत्तम ब्रम्हनिष्ठ, महायोगी असून वादविवादपटू व दृढ आत्मविश्वासी होते हे जनकराजांच्या सभेतील इतिहासाने स्पष्ट दिसते.
(क) परमविवेकी शब्दांनी येथे जे सुचविले ते 'भरद्वाजांनी पुढे स्पष्ट सांगितले आहे. 'वेदतत्व तुज करगत सारी' कर्म, उपासना, ज्ञान व भक्ती ही वेदाची मुख्य तत्वे आहे. वेदांची अंगे उपांगे पुराण शास्त्रादी आहेत, यज्ञयागादी कर्मकांडाची उपांगे. पूजाव्रते वगैरे उपासना कांडाची, वैराग्य योगादी ज्ञान कांडाची उपांगे आहेत. सर्वांचे फल हरिभक्ती आहे. काकभुशुंडीच्या वर्णनात कर्माशिवाय बाकीच्यांचा उल्लेख स्पष्ट आहे. 'रामभक्तीपथिं पुरा प्रवीण हि । ज्ञानी गुणगृह बहु कालीन हि.
(३) **भरद्वाज त्यां राहवि** – इतर मुनीश जसे गेले तसे याज्ञवल्क्य जाण्यास निघाले असता. इतरांप्रमाणे भरद्वाजांनी त्यांस निरोप दिला नाही. त्यांचे पाय धरले; पायांवर डोके ठेवले, व जाऊ नये अशी पुष्कळ आग्रहाने विनंती केली व त्यांनी ती मान्य करून राहण्याचे ठरविले. इतर कोणाही मुनीशांस आग्रह न करता यांनाच केला व परमार्थपथी परमप्रवीण शमदमदयानिधान, तपोनिधान भरद्वाजांनी केला. यावरूनच याज्ञवल्क्यांचा परम विवेकीपणा सिद्ध होतो
चौ. ५ (१) सादर कृत चरणाब्जे क्षालन – पुढील चौपाईत पुजा केल्याचा उल्लेख आहे; अशा परमश्रेष्ठ मुनीशाची योगीश्वराची पूजा पंचोपचारांनी करणे म्हणजे अनुचित व्यवहार होतो, कारण भरद्वाजानींच म्हटले आहे की 'जसा देव तसे समुचित पूजन' (२/२१३/७) म्हणून निदान षोडशोपचार पूजन मानणे भाग आहे. त्यांत पादप्रक्षालन आहेच म्हणून येथे असे मानणे आवश्यक आहे की ज्या पर्णकुटीत ते उतरले होते, तेथे त्यांच्या पाया पडून विनंती करून आश्रमांत आणले, आश्रमांत प्रवेश करण्यापूर्वी द्वाराजवळ त्यांस पाद्य व अर्घ्य समर्पण केले. हे पादप्रक्षालन सामान्य असते; व पूजेतील पाद्य अर्घ्यादी विशेष असतात. मानसातील उदाहरण पहा :-'गुर्वागमन कळत रघुनाथा । द्वारि येति पदिं नमिती माथा ॥ सादर अर्घ्य देति गृहि आणिति। षोडशपरिं पूजुनि सन्मानति' (२/९/२०३) व 'राम कमलकर जोडुनि वदले. यात अर्घ्यदान सांगितले. पदप्रक्षालन सांगितले नाही, व येथे पदप्रक्षालन सांगितले अर्घ्यदान अध्याहृत ठेवले; म्हणून पादप्रक्षालन व अर्घ्यदान दोन्ही ठिकाणी घेणे आवश्यक आहे. घरात आणल्यावर पूजन आहे. वसिष्ठ पूजनात षोडशोपचारांचा उल्लेख आहे तो येथे केलेला नाही. ही तुलसी काव्यरचनापद्धती लक्षात असली म्हणजे संशयास जागा रहात नाही.
(क) **चरणाब्जे** - चरण कमल, कमल (अब्ज) पदाने भरद्वाजांची पूज्य भावना दाखविली. येथील कमल शब्द अयोध्याकांडातील वरील अवतरणात अध्याहृत घ्यावयाचा आहे.

अशा समानार्थक समानविषयक वचनांत शब्दांची देवघेव केली तरच सुसंगत अर्थ लागतो व मर्यादापालन हे एक मानसाचे ध्येय साधते.

(ख) तेथे पद शब्द आहे व येथे चरण शब्द आहे, चरण=भ्रमण, याज्ञवल्क्य जाण्यास निघाले होते म्हणून चरण शब्द वापरला. 'चरणं भ्रमणे ऽ पि स्यात्' (अमरे)

(ग) कमलाच्या ठिकाणचे आठी गुण याज्ञवल्क्यांच्या ठिकाणी आहेत या भावनेने त्यांचे पाय भरद्वाजांनी धुतले.

(२) **अति पावन आसनिं बसवीले** — आपल्या हातांत त्यांचा हात धरून आदराने बसविले.

(क) **अतिपावन** — भरद्वाजांच्या संबंधी प्रत्येक गोष्टींत अती किंवा परम शब्द आहेच.' १. स्वतः परम सुजाण, २. रामपदिं अनुराग अति; ३. आश्रम अति पावन ४. आश्रम परम रम्य, ५. याज्ञवल्क्य परम विवेकी, ६. आसन अति पावन, ७. वाणी अति पुनीत; ८. वाणी अति मृदु व ९. यांच्या पंक्तीत बसण्यास पुढे भ्रमभारी आहे. येवढे सगळे अती, परम असून सुद्धा रामचरित्राबद्दल भ्रमसंदेह मोह भारी होऊं शकतो ही प्रभू मायेची अचाट शक्ती येथे दाखवावयाची आहे.

(ख) अती पावन आसन कसले? शबरी भिल्लीण 'जल घे प्रक्षाली पद सादर । मग बसवीले आसनिं सुंदर' (३/३४/१०) आपल्या स्वच्छ दातांनी बोरे चाखून भगवंतास समर्पण करणारी वनातील भिल्लीण - तिने दिलेले आसन - घातलेले आसन कितीसे पवित्र असणार ! पण तिने ते फुलांचे केले होते म्हणून सुंदर होतेच. किती सावधानता व औचित्य रक्षण !

(२) सर्वांत पवित्र दर्भासन, त्यांत पवित्र कुशासन, त्यावर अच्छिद्र, अव्यंग, खुऱ्या व मुख असलेले कृष्णाजिन; व त्यावर स्वच्छ पवित्र धूतवस्त्र व ही तिन्ही, इतरांच्या पादादी स्पर्शानि अदूषित असे जे आसन ते अतिपावन म्हणता येईल. (येथे टीकाकार मौन आहेत)

चौ. ६ (१) पूजन — कोणत्या प्रकारे पूजन केले हे मागील चौपाईत मानसाधारे सिद्ध केले आहे. श्रीरघुनाथाच्या येथे कशाला काही कमी नसता त्यांनी वसिष्ठगुरूंचे पूजन षोडशोपचारेच केले आहे. तेव्हा अधिक उपचारांचा येथे विचार अनावश्यक आहे. पूजेचे प्रकार अनेक आहेत. (१) ५/१०, १६, १८, २२, ३६, ६४ इत्यादी भेद उपचारांत आहेत. १, गंध, पुष्प, धूप, दीप नैवेद्य हे पंचोपचार २. पाद्य, अर्घ्य, आचमनीय, स्नान, वस्त्र + पंचोपचार म्हणजे दशोपचार ३. आवाहनासनं पाद्यं अर्घ्यमाचमनीयकम् स्नानं, वस्त्रोपवीतं च गंधपुष्पाज्यनुक्रमात् । धूपं दीपं च नैवेद्यं तांबूलं च प्रदक्षिणा पुष्पाञ्जलिरिति प्रोक्ता उपचारास्तु षोडश ॥ आवाहन, आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमन, स्नान, वस्त्र, यज्ञोपवीत, गंध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य तांबूल प्रदक्षिणा व पुष्पांजली हे षोडशोपचार आहेत. ४. यांत पुष्पहार, उपवस्त्र, दक्षिणा, नमस्कार व स्तुती यांतील जेवढे उपचार अधिक तेवढ्या १७, १८, १९, २०, २१ उपचारांची ती पूजा होईल. पंचामृत व अभ्यंग असल्यास ६, उपचार आणखी वाढतील व २७ पर्यंत होतील. गीत,

नृत्य, वादित्र, आदर्श, व्यजन (पंखा) छत्र, चामर यांनी आणखी वाढतील इत्यादी राजोपचारांत येतात.

(२) श्रीमद् दासबोधांतील अर्चन भक्तीच्या वर्णनाचा अंतर्भाव पूजाविधीतच होतो. तेथे फक्त शास्त्रीय परिभाषिक शब्दांनी विभागणी केलेली नाही इतकेच (१) झाडणे, सारवणे, वस्त्रे, पात्रे धुणे इत्यादी सेवेला **अभिगमन** म्हणतात. २. पूजा द्रव्यांची सिद्धता - तयारी करणे यास उपादान म्हणतात. ३. यथा देहे तथा देवे या भावनेने सेवादिक करण्यास योग म्हणतात. ४. अर्थानुसंघान पूर्वक जप, स्तोत्र, पाठ, अध्ययन इत्यादिकांस स्वाध्याय म्हणतात व ५. पंचोपचारादी पूजोपचारांनी केलेल्या पूजेला इज्या म्हणतात. हे अर्चनाचे पच प्रकार आहेत. या सर्वांनी मिळून अर्चन-पूजन-भक्ती होते. **'अभिगमनमुपादानं योगः स्वाध्यायमेवच । इज्येति पञ्चमश्चैवमर्चाभेदो निगद्यते'**

(२) **मुनि-सुयशा वाखाणी** — कसे वाखाणले असेल या विषयी तर्काची जरूर नाही. **'प्रभु समर्थ सर्वज्ञ शिव सकल कला गुण धाम । ज्ञान योग वैराग्यनिधि प्रणत कल्पतरू नाम'** (१/१०७) प्रश्न, शंका, विचारण्यापूर्वी पार्वतीने शंकरांचे सुयश असे वाखाणले आहे; त्यातील शिव = कल्याण, मंगल, स्वरूप असा अर्थ घेतला की भरद्वाजांनी याज्ञवल्क्यांस असेच म्हटले असे म्हणावे **'त्रिजगिं' विदित तव महिमा भारी'** (१/१०७/७) **'रामकृपाभाजन तुम्हिं ताता'** । **'रामपरायण बोधरत गुणागार मतिधीर'** (७/५४) इत्यादी प्रकारे गुण वर्णन केले.

(३) **अति पुनीत वाणी** - दंभ, कपट पाखंडरहित, जिज्ञासुबुद्धीने परमार्थविषयक प्रश्न वा चर्चा ती येथे पुनीत वाणी, अशी असून सकललोकहितकारी ठरणारी ती अती पुनीत वाणी. 'कथा सकल लोकां हितकारी। तीच बघे पुसुं शैल कुमारी' (१/१०७/६) उत्तर कांडात असेच कांही प्रश्न पार्वतीने विचारल्यावर शंकर म्हणाले 'धन्य सती पावन तुझी मति । थोडि न रघुपति कथाप्रीति अति' (७/५५/७) रामभक्तिविषयक प्रश्न शुद्ध भक्तिभावाने विचारला जात आहे म्हणून भरद्वाजांची वाणी अती पावन आहे.

(क) अती पावन वचन कठोर असण्याचाही संभव असतो म्हणून अतिमृदु म्हटले. आता भरद्वाज मुनी आपल्या प्रश्नाची प्रस्तावना करतात.

हिं.- **नाथ एक संसउ बड मोरें । कर गत बेद तत्त्व सब तोरें ॥७॥**
कहत सो मोहि लागत भय लाजा । जों न कहउँ बड होइ अकाजा ॥८॥

म.- **नाथ एक मज संशय भारी । करगत वेदतत्त्व तुज सारीं ॥७॥**
गमे लाज भय मज तो वदतां । बहु अकार्य घडते न सांगतां ॥८॥

अर्थ — नाथ! मला एक मोठा (बड, भारी) संशय आहे आणि सर्व वेदतत्त्वे तर आपल्या मुठीत (करगत - हातात) आहेत ॥७॥ तो संशय बोलून दाखविण्यासमुद्धा मला लाज व भीती वाटते; (बरे) न सांगावा तर मोठे अकार्य (हानी) घडते ॥८॥

टीका. चौ. ७ (१) नाथ! या संबोधनाने सुचविले की मी अनाथ झालो आहे; व केवळ

आपल्या कृपेने मी सनाथ होणार आहे. आपण माझे स्वामी आहात व मी आपला सेवक आहे. याने अत्यंत नम्रता सुचविली.

(२) **भारी संशय** - मोठे संशय, ज्यांचे समाधान मी स्वतः पुष्कळ विचार करूनसुद्धा होत नाही. 'असें संशयीं अमित भरे मन। तिळहि संचरे हृदीं प्रबोध न' (१/५१/४) ही सतीची दशा! 'विविध विधां समजावि मनासी । ज्ञान नव्हे, भ्रम हृदयाग्रासी।। खेदखिन्न मनिं तर्क वाढवी' (७/५९/१-२) ही हरियाहन गरुडाची दुर्दशा!

(क) ज्याला संशय येतो - उत्पन्न होतो तो आपल्या परीने नाना प्रकारे त्या संशयांचा निकाल लाऊन काही तरी एक निश्चय करण्याचा यत्न करीतच असतो. स्वतःच्या प्रयत्नाने निरसन न झाले तर मात्र मन फारच अस्वस्थ होते (ख) अज्ञानी माणसास हरिलीला विषयी बहुधा संशय येत नाहीत; व आले तरी तो विचारण्यास भीत नाही व लाजत नाही; परंतू महा ज्ञानी, पंडित, कीर्तिमान, लोकप्रसिद्ध व्यक्तीस आलेला संशय त्या व्यक्तीस फार त्रासदायक होतो. ते खरे का हे खरे हे खरे, का ते खरे, का आणखी तिसरेच काही? या हेलकाव्यात मन सारखे धावत असते.

(ग) कोणास विचारावे तर प्रथम लाज वाटते की लोक काय म्हणतील? अकीर्ती होईल! दुसरी गोष्ट म्हणजे ही की ज्यांना विचारून शंका समाधान प्रेमाने होऊ शकेल अशीं माणसे फार दुर्मिळ असतात. क्वचित कोणी असला तर त्यास विचारण्यास भीती वाटते. कारण त्यास वाटणार की, हा परीक्षा पाहण्यासाठी किंवा वाद विवादासाठी विचारतो आहे. येथे भाव हा आहे की आपल्या शिवाय इतर कोणाकडून समाधान होणे शक्य नाही. पार्वतीने असे स्पष्टच म्हटले आहे 'त्रिभुवनं गुरु तुम्हिं वेद वानती । क्षुद्र जीव किति आन जाणती' (१/१११/५).

(घ) आपल्यापुढेच हे रडगाणे गाण्याचे कारण हेच की -

(३) **करगत वेदतत्त्व तुज सारीं** – आपल्यासारखा सर्व- वेदसिद्धान्त- सार जाणणारा दुसरा कोणी नाही. 'ज्यांचे घर सुरतरुतळीं राहीं । तो दारिद्र्य दुःख कधिं नाही (१/१०८/३).

(क) 'वेदतत्त्व करगत' यांचे विवरण चौ. ४ च्या टीकेत (२) (क) मध्ये केले आहे. शिवाय 'विधिहरिहरमय वेद प्राण ते' (१/१९/२) असे रामनामाविषयी म्हटले आहे; व पुढे 'वेदतत्त्व नृप तव सुतचारी' (१/१९८/१) यात प्रधान वेदतत्त्व राम आहेत, व बाकीचे तिघे त्यांचे अंश आहेत; म्हणून सब = सगळे असा अर्थ न घेता सगळी = सारी असे बहुवचनच घेणे भाग आहे.

(ख) भरद्वाजांनी शंकेचा उपक्रम रामनामाने करून उपसंहार श्रीरामाविषयीच केला आहे.

चौ. ८ (१) गमे लाज भय – अशा थोर पुरुषांना लाज व भीती का वाटते याचे विवेचन मागल्या चौपाईत 'भारी संशय' च्या टीकेत केले आहे.

(क) याज्ञवल्क्यांचे भय वाटण्याचे विशेष कारण इतिहासात व श्रुतीत सापडते की त्यांनी गार्गीला म्हटले -'गार्गि मातिप्राक्षीर्मासे मूर्धाव्यपप्तद् अनतिप्रश्नां वै देवतामतिपृच्छसि

गार्गि मातिप्राक्षीः (बृह. अ. ३ ब्रा. ६) गार्गीवर रागावले आहेत व अतिप्रश्न विचारू नकोस असे म्हटले आहे. तसेच काही घडेल की काय ही भीती वाटली.

(२) **वि. सूचना -** भरद्वाजांना संशय आला नसताच त्यांनी शंका विचारली असे एकंदर विषयवर्णनाच्या ओघात सापडून व पुढील याज्ञवल्क्य-वचनाने वाटण्यासारखे आहे; पण तो केवळ आभास आहे. नुकत्याच संपलेल्या माघ-मकर मेळ्यात, त्यांच्याच आश्रमात रोज हरिगुणकथा श्रवण - चर्चा चालत असे, त्यात भरद्वाजांनी श्रवण केले नाही असे मानणे चुकीचे ठरेल. त्या श्रवणांत त्यांस रामचरित्राविषयी शंका आली यात काही नवल नाही. 'निर्गुणरूप सुलभ अति सगुण न जाणे कोणि। सुगम अगम चरितां श्रवुनि जाती मुनिहि भुलोनि' (७/७३) 'बघ बघुनी तुमचे आचरणा । होइ मोह मम हृदयिं पार ना' (७/४८/४) असे ब्रह्मर्षी वसिष्ठ म्हणाले आहेत रघुनाथास! तेथे भरद्वाजांचा पाड काय? 'शिव विरंचिना मोहते कोण बापुडा आन!' अशी आहे हरिमाया! ब्रह्मदेव, नारद, सती, गरुड व भुशुंडी यांनासुद्धा हरिलीला पाहून संशय मोह उत्पन्न झाले आहेत! अशा महापुरुषांना मोह होणे ही सुद्धा एक हरिलीला आहे.

(३) ज्या प्रकारचा प्रश्न भरद्वाज विचारणार आहेत तसाच प्रश्न - तोच प्रश्न शान्तरसमूर्ती शंकरांना पार्वतीने विचारल्यावर ते बरेच गरम झाले आहेत (१/११४/७-११५/८ पर्यंत पहा.) तुला मोह वगैरे काही नाही असे प्रथम म्हणून ((दो. ११२) नंतर चांगली खरडपट्टी काढली आहे, पुढे शांत होऊन तिचा मोहनिरास केला ही गोष्ट निराळी!

(४) **न सांगता बहु अकार्य घडते** -- अकार्य = हानी, **'संशयात्मा विनश्यति'** (भ. गी.) **हीच मोठी हानी. 'संशय सर्प तात मज डसला। दुःखद लहरि कुतर्क वाढला !** (७/९३/३) **ही सामान्य हानी.**

(५) 'एक मज संशय भारी' असे सातव्या चौ. च्या पहिल्या चरणात म्हटले. याच्या पुढेच गमे लाजभय इत्यादी आठवीचा पहिला चरण पाहिजे होता, त्या चरणात 'तो' शब्दाने संशयाशी संबंध दाखविला आहे. दोहोंच्या मध्ये एक चरण आल्याने दूरान्वय दोष होतो. 'तो' चा संबंध लावण्यास एक चरण सोडून मागे दूर जावे लागते. सातव्या चौ. च्या चरणांची अदला बदल असती तर दूरान्वय दोष झाला नसता, म्हणून द्वितीयानुवाद करताना अनुवादात तशी अदला बदल केली होती; पण तोच दोष घडला होता, कारण हे नाट्य महाकाव्य आहे. **या संवादापासूनच नाट्यकलानिदर्शनास आरंभ झाला आहे.** संशय सांगण्यास लाज व भय वाटते हे म्हणताना सुद्धा लाज व भीती वाटत होती हे या दूरान्वयाने कवींनी मुद्दाम दाखविले आहे. **भ्यालेली व्यक्ती विस्कळीतपणेच बोलणार; म्हणून हा दूरान्वय दोष नसून नाट्यातील स्वभावोक्ती आहे. प्रस्तावनेत 'दूरान्वयनाट्य कला' व 'क्रमभंग नाट्यकला' ही प्रकरणे पहावी.** भीतीची भाषा तुटक तुटकच असते. संशय कोणता हे सांगण्यास बराच वेळ अजून लागणार आहे; आजच सांगतीलसे दिसत नाही. ही **सतीमोहचरित्र नाटकाची नांदी आहे.**

(५) तुलसीदासांनी (कांही अपवाद सोडून) संवादांत सर्वत्र आदरार्थी बहुवचन वापरले असता, ज्यांना गुरु मानले त्यांना 'तो-रे' तुझ्या हा एकवचनी प्रयोग का केला? अशी शंका घेतली जाते. जेथे अत्यंत स्नेहाचे संबंध सुचवावयाचे असतात तेथे एकवचनी प्रयोगच केले आहेत. **'श्रीराम आणि एकवचनाचा उपयोग' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे.**

संगती — आता दोह्यांत अती हानीचे कारण सांगतात.

हिं.दो.- ।**संत कहहिं असि नीति प्रभु श्रुति पुराण मुनी गाव ।।**

।। **होइ न बिमल बिबेक उर गुर सन किएँ दुराव** ।।४५।।

म.दो.- । **संत कथिति नीति ही प्रभु श्रुति पुराण मुनि गात** ।।

।। **गुरुशिं कपट करतां नव्हे ज्ञान विमल हृदयांत** ।।४५।।

अर्थ — हे प्रभो! संत अशी (ही, असि) नीती सांगतात आणि श्रुति- पुराण मुनि यांनी (पण) सविस्तर वर्णिली (गात-गाइली) आहे की गुरूशी कपट (दुराव) केल्याने हृदयात विमल ज्ञान होत नाही. ।।दो. ४५।।

टीका - दो. ४५ (१) - प्रभु! याने सुचविले की आपण माझा संशय नष्ट करण्यास समर्थ आहांत. 'प्रभु समर्थ सर्वज्ञ शिव' (१/१०७ पहा) 'प्रभु समर्थ कोसलपुरराजे

(२) **'श्रुति पुराण मुनि गात'** व संत कथिति (कहहिं) असे म्हणण्यात भाव हा आहे की श्रुती, पुराणे आणि मुनिरचित संहितादी ग्रंथांतून काव्यरूपाने विस्तृत वर्णन आहे व विद्यमान संत सुद्धा स्वभाषेतून तीच नीती स्वमुखाने सांगतात. मानसात गाणे व वाखाणणे यांचा अर्थ विस्तारपूर्वक वर्णन करणे असा आहे हे पूर्वी एकदा टीकेत सांगितले आहेच.

(३) **गुरुशि कपट** — येथे कपट करणे म्हणजे लपवून ठेवणे, 'सद्गुरूवैद्य वचानिं विश्वासहि' (७/१२२/६). वैद्याच्यापासून रोग लपवून ठेवला तर तो औषध कसे देणार! तसेच भवरोगाचे आहे. या रोगाची जी जी लक्षणे हृदयात प्रगट होताना दिसतील व जशी अनुभवास येतील तशी गुरूपुढे प्रगट करून सांगितली पाहिजेत तरच रोग बरा होण्याची शक्यता, नाहीतर अशक्यच.

(क) लपवून ठेवण्यालाच सतीने कपट म्हटले आहे. 'मी कृत कपटा शंभुसी नारि सहज जड अज्ञ.' (१/५७ रा) शंकरांची समाधी ८७ हजार वर्षांनी उतरल्यावरसुद्धा सतीने खरे न सांगता लपवून ठेवले. नाहीतर त्याच जन्मांत तिचे संदेह नष्ट झाले असते. काही गोष्टी इतरांपासून लपवून ठेवल्या तरी विशेष हानी होत नाही; परंतू पत्नीने पतीपासून, रोग्याने वैद्यापासून, राजाने मुख्य मंत्र्यापासून व शिष्याने गुरूपासून लपवून ठेवल्याने कल्याण होत नाही.

(४) **विमल विवेक** — विमल ज्ञान; 'ज्ञान विमल जलिं करी स्नान जैं । रामभक्ति उरिं करी स्नान तैं' (७/१२२/११) भगवत्स्वरूप, जीव व जग यांच्या विषयी निःसंदेह स्वानुभवजनित ज्ञान म्हणजे विमलज्ञान म्हणजेच सर्वजग ब्रह्ममय प्रभुमय पाहणे,

अनुभवास येत राहणे, मानदंभादी दोष नसून 'ब्रह्मसमान सकल जगिं पाही' (३/१५/७) सचराचर विश्व ब्रह्मरूप, परमात्मरूप पाहणे दूर राहिले! पण दशरथनंदन राम ब्रह्म कसे असू शकतील अशी शंका, संशय, जेथे आला तेथे ज्ञान राहिले कोठे? अशा संशयाने ब्रह्माच्या सर्व व्यापकत्वालाच बाध आणला जातो! गुरूशी कपट केल्याने तर विनाश कधीच व कशाने ही थांबविता येत नाही. असलेला संशय प्रगट करणे भाग आहे असे सांगतील.

हिं.- ।अस बिचारि प्रगटउँ निज मोहू । हरहु नाथ करि जनपर छोहू ।।१।।
।राम नाम कर अमित प्रभावा । संत पुरान उपनिषदहि गावा ।।२।।
म.- ।प्रगटिं नाथ ! निज मोहा म्हणुनी । हरणे, दासा कृपाळु बनुनी ।।१।।
।रामनामिं जो प्रभाव मिति नहि । संत पुराण वदति उपनिषदहि ।।२।।

अर्थ – म्हणून मी आपला मोह आता प्रगट करीत आहे; हे नाथ! या दासावर कृपाळू होऊन (कृपा करून) तो आपण नष्ट करावा ॥१॥ रामनामाचा प्रभाव अमित आहे (त्याला मिती नाही) असे संत पुराणे व उपनिषदे सुद्धा सांगतात ॥२॥

टीका - चौ. १ (१) म्हणुनी = म्हणून (अस बिचारि) गुरूशी लपवा लपव केल्याने कल्याण होत नाही इत्यादी पूर्वी वर्णिलेल्या कारणांस्तव

(२) निज मोह प्रगटि - आता मी आपला मोह प्रगट करून सांगत आहे. भाव हा की आपण येथे बरेच दिवस असूनसुद्धा इतके दिवस मी लपवून ठेवला होता.

(३) दासा कृपाळु बनुनी नाथ! प्रभू या संबोधनांनी पूर्वी सुचविले की ते गुरु, स्वामी आहेत, पण आपण सेवक असल्याचे तितके स्पष्ट सांगितले नव्हते ते येथे दास (जन) या शब्दाने स्पष्ट सांगितले.

(क) येथे हे सुचविले की ज्यांच्या जवळ काही शिकावयाचे असेल त्यांच्याशी शिकणाराने सेवक- सेव्य भावाने वागले पाहिजे. मानसात सर्वांनी सेवक, किंकर-भावानेच शंका, प्रश्न इत्यादी विचारले आहे. I पार्वती म्हणते - 'मजसी प्रसन्न जर सुखराशी। समजा सत्य मला निज दासी' (१/१०८/३) II गरुड म्हणाला 'नाथ मला निज सेवक जाणुनि' (७/१२१/१-२) III प्रभु - भावेंचि होय पुसता मी' (३/१४/६) असे लक्ष्मणवचन आहे.

(ख) प्रभु - समर्थ आहेत असे मागे सांगितले असता येथे विनविले की आशा मोह नष्ट होईल अशी कृपा करा. कोट्याधीश आहे; धान्याची कोठारे भरलेली आहेत, उंदीर, घुशी खात आहेत; मुंग्यांच्या वारूळांवर साखर रवा इत्यादी पेरले जात आहे हे पाहून कोणी फार भुकेला याचना करण्यास आला व त्याची करुणा, दया आली नाही तर ते सामर्थ्य, ऐश्वर्य निरर्थक ठरेल व त्या क्षुधिताचे क्लेश नष्ट होणार नाहीत, म्हणून येथे कृपा भाकली.

(ग) आणखी हे सुचविले की आपण कृपा केलीत तरच माझा उद्धार होईल. याने अनन्यगतिकत्व सुचविले. माझ्या विनंतीस मान देऊन राहिलात यानेच कृपाळूपणा सिद्ध झाला आहे; ही जशी केली कृपा तशी आणखी करावी.

(घ) मी सेवक आहे हे म्हणणे फार सोपे आहे पण कृतीत उतरणे फार कठीण आहे. परमपूज्य बाबा गंगादास नेहमी म्हणत की 'बाबू ए लोग सेवक तो बन बैठे हैं, पर सेवा करा लेने की इनकी इच्छा है! 'हरगिरिहुनि गुरु सेवक धर्महि' 'सेवक धर्म कठोर समस्ति किं'

(२) **मोह** - प्रथम संशय म्हटले, येथे मोह म्हटले व पुढे भ्रमाचा उल्लेख करतील. संशयाचे कारण मोह, अज्ञान व अज्ञान- संशयांचा परिणाम भ्रम - विपरीत ज्ञान, हे भ्रमसंदेह मोह निज हरणी'(१/३९/४) च्या टीकेत स्पष्ट केले आहे. पुढील चौपाईत मोह प्रगट करण्याचा उपक्रम करीत आहेत; भय व लाज वाटत असल्याने अशी वळणे घेत घेत चालले आहेत.

चौ. २ - (१) **रामनामाचा प्रभाव अमित आहे.** त्या प्रभावाचा अंतपार कोणास लागणे शक्य नाही, व वर्णन करणे रामालाही शक्य नाही; तथापी जो तो आपल्या शक्तीप्रमाणे वर्णन करीतच असतो. वर्णन करणारांची तीन उदाहरणे दिली ती संत पुराण व उपनिषदे. I पुराणे व उपनिषदे आप्तवाक्य असल्याने सर्वोत्तम प्रमाण आहेत. व ती स्वतःप्रमाण आहेत. II उपनिषदे सिद्धान्त प्रतिपादन करून वेदतत्त्व प्रस्थापित करतात. वेदप्रतिपादित सिद्धांन्ताचे स्पष्टीकरण प्रत्यक्षादी प्रमाणे दाखवून पुराणादी ग्रंथ करतात. या दोहींतील वचनांचा देशकालपरिस्थिती, अधिकारी इत्यादी दृष्टीनी विचार व समन्वय करून यथार्थ संत सांगतात. नामवंदन प्रकरणांत रामनामाविषयी भरपूर विस्तार केलेला आहे व उपनिषदे व वेद यांतील वचनेही दिली आहेत.

(२) प्रभाव अमित असला तरी यथाशक्ती गातातच. गंगेतील सगळे पाणी पिणे शक्य नाही म्हणून ते मुळीच न पिणे म्हणजे आत्मघात करणे आहे. आता नामप्रभावाविषयी दृष्टान्त देतात -

हिं.- ।संतत जपत संभु अबिनासी । सिव भगवान ग्यान गुन रासी ॥३॥
आकर चारि जीव जग अहहीं । कासीं मरत परम पद लहहीं ॥४॥
सोपि राम महिमा मुनिराया । शिव उपदेसु करत करि दाया ॥५॥

म.- संतत जपति शंभु अविनाशी । शिव भगवंत बोध-गुण-राशी ॥३॥
आकरिं चार जीव जे जगती । काशी मरणिं परमपद लभती ॥४॥
तोहि राम महिमा मुनिवर्या । शिव उपदेशा करिति युत दया ॥५॥

अर्थ – स्वतः ईश्वर षड्गुणैश्वर्य संपन्न भगवान असून ज्ञानराशी, सर्व सद्गुणराशी व अविनाशी असून शंभू सुद्धा रामनामाचा जप सतत करीत असतात ॥३॥ जगात जगणारे (राहणारे, अहहीं = आहेत) जे अंडजादी चार खाणींचे जीव आहेत, ते जर काशीत मरतील तर त्यांना परमपदाचा (मोक्षाचा) लाभ होतो. ॥५॥ हे मुनिश्रेष्ठा ! तो सुद्धा रामाचाच प्रताप आहे; व शिव (शंकर) स्वतः त्या वेळी दयायुक्त होऊन (राम महावाक्याचा) उपदेश करतात ॥६॥

टीका - चौ. ३ - (१) या चौपाईत शंभू व शिव हे दोन शब्द असून टीकाकार मौन आहेत त्या बाबतीत!
(क) शं-भवति इति शंभु ज्यांचे शं - सुख कल्याण झाले ते शंभु. शंकरांना नित्य शुद्ध सुखाची प्राप्ती राम मंत्रजपानेच झाली. 'नामकृपेंचि शंभु अविनाशी' (१/२६/१) 'शंभुस नामीं प्रताप सुविदित' (१/१९/८) लक्षात ठेवावे की तिन्ही ठिकाणी शंभु शब्दच आहे.
(ख) शिव = ईश्वर हा अर्थ मानसाधारेच सिद्ध आहे. 'श्रुत मी नाथ किं शंभूपासी'। नाश महाप्रलयिं न अपणासी ॥ मुधावचन नहिं ईश्वर वदती' (७/९४/५-६) असे गरुड काकास म्हणाला आहे. शंभू बद्दलच येथे गरुडाने ईश्वर शब्द वापरला आहे. 'ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चंद्रशेखरः'
(ग) भगवान षड्गुणैश्वर्यसंपन्न हा साधारण अर्थ आहे. जितके म्हणून भग आहेत त्या सर्वांनि संपन्न भग ६/१२, १८ प्रकारचे आहेत. १/१३/४ टी. प.
(२) हे उदाहरण देण्यात भाव हा की प्रत्यक्ष असे ईश्वर महेश्वर असून रामनामाचा जप ज्या अर्थी सतत करतात त्या अर्थी त्याचा प्रभाव तसा अमित, अनंत असलाच पाहिजे. पूर्वी वेदपुराणादि हे आप्तवाक्य प्रमाण दिले. येथे प्रत्यक्षप्रमाण दिले - नाम व नामी यात अभेद असतो; म्हणून ज्या रामाच्या नामाचा जप शंभू करतात ते रामही तसेच अमित प्रभावसंपन्न असले पाहिजेत, हा ध्वनी आहे.
(क) ज्या रामाच्या नामाचा जप ईश्वर शंभू करतात ते राम शंभूपेक्षा अधिक प्रभावशील असलेच पाहिजेत हे अनुमान प्रमाणाने ठरले.
चौ. ४- ५ (१) शंकर स्वतः ईश्वरच असल्याने रामनामप्रभावाने ते शंभू झाले यात काही नवल नाही. पण किडामुंगीपासून जगातील कोणताही जीव जर काशीत मेला तर त्यास राम प्रभावाने मोक्ष मिळतो हा अती आश्चर्यकारक प्रभाव आहे.
(क) येथे चिकित्सकांस शंका येईल की काशीत मरणाने मोक्ष मिळतो हे प्रत्यक्षप्रमाण कसे? तुम्हां आम्हांस प्रत्यक्ष प्रमाण नाही; आप्तवाक्य प्रमाण आहे; तथापी भरद्वाज त्रिकालज्ञ, सर्वज्ञ, सर्वदर्शी होते हे मागील वचन विसरणारांसच अशी शंका येईल. (१/३०/६-७ पहा) पूर्वजन्म व पश्चाज्जन्म ज्ञानाचा अंतर्भाव सर्वदर्शित्वात व सर्वज्ञत्वांत होत नाही काय?
(२) काशीत मेल्याने मोक्ष कसा मिळू शकतो? याचे समाधान १/१९/३, १/३५/४ व किष्किंधा मंगलाचरण सोरठा व कि. कां. १०/४, यांच्या टीकेत केले आहे.
(क) 'सुखःदुःखे कर्मे जीवा तंव॥ (२/१२/४) व कर्म करी जो त्या फळ मिळती। नियम नीति, अस सगळे वदती (२/७७/८) इत्यादी मानस वचनांशी विरोध होतो अशी शंका कोणी घेतात. भाव हा आहे की संचित व क्रियमाण कर्मांचा नाश झाल्याशिवाय मुक्ती कशी मिळते? 'राम' महा वाक्याचा उपदेश स्वतः महेश्वर करीत असल्याने ज्ञान प्राप्त होते व सर्व संचिताचा क्षय होतो. ज्ञान अंत्यक्षणी होत असल्याने त्यांचे सर्व क्रियमाण संचितच बनलेले असते; म्हणूनच विनय पत्रिकेत म्हटले आहे की काशीकामधेनु

'कृतकर्मे' मृत जीवगणीं जी त्या चरते चाऱ्यासी ॥ पया परमपद पावन दे त्यां जे इच्छिति संन्यासी' (वि. प. २२ अनुवाद)
(क) ज्यांच्या प्रारब्धात हे नसते ते जीव काशीनिवासी असले तरी मरण तेथे न येता दुसरीकडे मरतात, काही तरी निमित्ताने काशी सोडून बाहेर जातात. कधी कधी याच्या उलटही घडते; कारण प्रारब्ध कर्मबलाने ते काशीत नेले जातात व तेथे मरतात.
(३) परमपद – याचा अर्थ कैवल्यमोक्ष असाच घेणे योग्य आहे. वरील अवतरणांतील दुसरी ओळ पहावी. 'नामबळे' ज्या शंकर काशीं! दे सकला सम गति अविनाशी' (४/१०/४) कृमिकीटपतंगादी सर्वांस एकाच प्रकारचा मोक्ष मिळतो. यांनी भक्ती केलेली नसल्याने वैकुण्ठादी रामधामादिकांची कल्पना करणे चूक आहे.
(४) तोहि राम महिमा – हे वाक्य श्लिष्ट आहे. दोन अर्थ आहेत.
(क) काशीत मोक्ष मिळतो हा रामाचाच महिमा आहे हा लक्ष्यार्थ आहे; काशीत मरणारांना 'राम' मंत्राचा उपदेश तुम्ही करा व ते मुक्त होतील असा वर व आज्ञा रामचंद्रांनीच शंकरास दिली आहे. (१/१९/३ टी. प.) श्रीरामोत्तरतापिनी उत्तरार्ध १-८ 'श्रीरामस्य मनुं काश्यां' पासून 'स मुक्तो भविता शिव' पर्यंत पहा. दुसरा अर्थ हा की, काशीत मरणाऱ्यांना मोक्ष मिळतो हा राम नामाचाच महिमा आहे.
(५) शिव उपदेश करिति युत दया' दयार्द्र होऊन उपदेश करतात. उपदेश काळी जर कृपा-दया-अनुकम्पा केली नाही तर इष्ट तो परिणाम होत नाही, होणार नाही. काशीक्षेत्र, तेथे मरण, मरताना शंकरांनी उपदेश करणे व शंकरांनी त्यावेळी दया-कृपा करणे या चार गोष्टींच्या संयोगाने मोक्ष मिळतो. यांतील एक कमी असेल तर मिळणार नाही.
(क) काशीला, रामनामाला व शंकरांना ही सत्ता, ही शक्ती श्रीरामानेच दिली म्हणून खरे पाहता हा राममहिमाच आहे. ज्यांच्या शब्दांचे व ज्यांच्या नामाचे एवढे माहात्म्य आहे ते राम कोणते? असा संशयात्मक प्रश्न आता विचारतील.

हि.- रामु कवन प्रभु पूछउँ तोही । कहिअ बुझाइ कृपानिधि मोही ॥६॥
एक राम अवधेस कुमारा । तिन्हकर चरित बिदित संसारा ॥७॥
नारीबिरहँ दुखु लहेउ अपारा । भयउ रोषु रन रावनु मारा ॥८॥
म.- तुज पुसतो प्रभु कवण राम ते । वदणें विवरुनि कृपाधाम तें ॥६॥
एक राम तो अयोध्येश-सुत । संसारी तुच्चरित्र विश्रुत ॥७॥
नारीविरहे दुःखी पार न । येइ रोष रणिं वधिला रावण ॥८॥

अर्थ – हे प्रभो! मी तुला (तोही-तुज) विचारतो की ते राम प्रभू कोणते? आपण कृपेचे माहेरघर (कृपाधाम, कृपानिधि) आहांत. तरी या प्रश्नाचे समाधान विस्ताराने सांगावे (वदणें) ॥६॥ (कारण) एक राम तर अयोध्यापतींचे पुत्र होते, आणि त्यांचे चरित्र सर्व जगाला ठाऊक (विश्रुत) आहे ॥७॥ (ते हे की) बायकोच्या विरहाने त्यांना अपार दुःख झाले; व क्रोध येऊन त्यांनी रावणाला युद्धात ठार केला ॥८॥

टीका - चौ. ६ (१) या चौपाईतील प्रभू शब्दांत श्लेष आहे. एक अर्थ संबोधनात्मक, याज्ञवल्क्यांकडे लागतो व दुसरा अर्थ 'राम' कडे लागतो. असाच अर्थ वर दिला आहे.

(क) मागे वर्णन केलेला प्रभाव ज्यांच्या नामाचा व वचनाचा (वराचा) आहे ते राम प्रभू परमात्मा असले पाहिजेत हे आपणसुद्धा मान्य कराल, म्हणून विचारतो की ते प्रभू राम कोणते? मनात संशय आहे सतीप्रमाणेच की ते राम प्रभू मनुष्य होणे शक्य नाही. असंभावना दोष उत्पन्न झाला आहे. प्रभू शब्दाचा असा अर्थ टीकाकारांनी केलेला नाही! मागील चौपाईतील 'राममहिमा' चा अर्थ त्यांनी फक्त नाममहिमा इतकाच घेतला व त्यामुळे येथील श्लेषात्मक ध्वनी लक्षात आला नाही.

(ख) प्रभू या संबोधनाने समर्थ हा अर्थ याज्ञवल्क्यांकडे लागतो. माझ्या शंकेचे समाधान करण्यास आपण समर्थ आहांत. भय व लाज वाटणारी शंका अद्याप विचारावयाचीच आहे!

(२) कृपाधाम – मी आता जे काही म्हणणार आहे ते कदाचित आपणांस रुचणार नाही; कदाचित माझ्या मोहामुळे वेदशास्त्रविरुद्ध विचार त्यात नसेल असेही सांगवत नाही, तरी मी मोहाने', वेडे वाकडे कसे जरी विचारले तरी आपण अप्रसन्न न होता माझे समाधान करण्याची कृपा करावी; हा आहे कृपाधाम, कृपानिधी म्हणण्यात हेतू.

(क) आपण प्रभू कृपाधाम आहांत. नुसती कृपा किंवा कृपाहीन सामर्थ्य यांचा काही उपयोग होत नाही, सामर्थ्याचा उपयोग कृपेशिवाय होत नाही. मुक्याला शंका विचारली व त्यास दया आली तर तो जेवायला घालील पैसे देईल पण शंकासमाधान तो करू शकणार नाही. एक उदाहरण पूर्वी दिले आहे.

(ख) येथे एका चरणात तुला (तोही) हे एकवचन आहे व दुसऱ्या चरणात वदणे (कहिअ) सांगावे हे आदरार्थी वचन वापरले आहे. या धरसोडीने लज्जाभयजनित अस्थिर मनोवृत्तीचे चित्र रेखाटले आहे!

चौ. ७ (१) असे लाजत लाजत, भीतभीत मुख्य मुद्याजवळ येत आहेत. अयोध्याधीश दशरथ पुत्राचे नाव रामच होते. अजून मुख्य मुद्दा पुढे येत नाही! यांचे चरित्र सर्व जगाला माहीत आहे. हे वाक्य रामप्रेमी श्रोत्यांची अनुकूलता संपादन करणारेच आहे. श्रोत्यांस वाटणार की आता हे रामगुणांचेच वर्णन करणार; पण पुढील वाक्ये विरुद्धार्थी असल्याने यात वक्रोक्ती आहे. भावार्थ हा आहे की त्या रामप्रभूसारखा प्रभाव दशरथनंदनाच्या ठिकाणी नव्हता; दिसला नाही. ते तर रागद्वेषांना वश होते हे पुढे सुचवितात. (ल. ठे.) दशरथनंदन राम भगवान नाहीत असे मनात वाटत असले तरी येथे त्यांच्या विषयी बहुवचनच भरद्वाजांनी वापरले आहे, पण सतीने दशरथनंदनाला बहुवचन वापरले नाही, यात नवल नाही; विष्णूविषयीसुद्धा तिने एकवचनच वापरले आहे, मात्र शंकरांविषयी बहुवचन वापरले आहे. शंकर विष्णूपेक्षा मोठे व मी त्यांची पत्नी, प्रजापती सुता, हा अहंकार तेथे सतीच्या ठिकाणी स्पष्ट दिसतो. (५०/५ पासून ५१/२ पर्यंत पहा).

चौ. ८ (१) नारीविरहे दुःखी पार न – सुचविले की ते काम शोक, मोह, वश झाले असले पाहिजेत. शंकरांचे इष्टदेव, श्रुतिपुराणप्रतिपादित राम जर ते असते तर त्यांस शोकदुःखादी कसे झाले असते? ज्यांच्या नामबलाने मूढ मुक्त होतात; कामी निष्काम बनतात, क्रोधी अक्रोध होतात. शोकग्रस्त शोकातीत होतात, त्यांना विरहदुःख शोक होणे शक्य नाही.

(क) 'अयोध्येश सुत' याने हेही सुचविले आहे की हे तर वैवस्तव मन्वंतरांतील २४ व्या त्रेतायुगांत झाले व रामनाम तर त्यांच्या आधीपासूनच आहे. समुद्रमंथन कृतयुगात झाले. त्यापूर्वीच शंकर रामनामाचा महिमा जाणत होते. यामुळे ते रामप्रभू व दशरथसुत राम निराळे असले पाहिजेत असे वाटते.

(२) येइ रोष रणिं वधिला रावण – तेच राम जर रघुनाथ असते तर त्यांस रोष येणे शक्य नव्हते. कारण रोष, क्रोध ही कार्ये रजोगुणपुत्राची, तमोगुणाची आहेत व ते राम तर गुणातीत, मायातीत, मायाधीश, मायामोचक आहेत असे श्रुतिसंत सांगतात. शिवाय तेच जर परमात्मा असते तर रावणाला मारण्यासाठी युद्ध करण्याची आवश्यकताच नव्हती. ज्यांच्या भ्रूविलासाने विश्वाचा संहार होऊ शकतो त्यांस रावणवधासाठी १८ अहोरात्र युद्ध कशाला हवे? म्हणून महेश्वरांचे उपास्य राम व अयोध्यापतिसुत राम एक असतील असे मला मुळीच वाटत नाही, नुकत्याच संतसंगतीत झालेल्या चर्चेत जिथे तिथे हेच ऐकले की दोन्ही राम एकच, व संत कधी असत्य सांगत नाहीत हे माहीत असूनसुद्धा मनात अनेक संशयांचे काहूर माजते व मनाला स्वस्थता नाही म्हणून आपणांस विचारीत आहे.

(३) याप्रमाणे जरा खोल शिरून पाहिल्यास सतीला आलेल्या शंकाच भरद्वाजांना आल्या आहेत व गरुडासही अशाच कारणाने आल्या आहेत. फक्त प्रत्येकाच्या बाबतीत निमित्त भिन्न!

(क) रामचरित्रातील कृती ऐकून भरद्वाजास भ्रम झाला. 'सुगम अगम चरितां श्रवुनि जाती मुनिही भुलेनि' हे सत्य ठरले (७/७३) यांचे लक्ष कर्मांकडे गेले; म्हणून हा कर्मघाटाचा संवाद आहे

(ख) आचरणातील अज्ञानाकडे पाहून सतीला मोह झाला.

(ग) व आचरणांतील अप्रभुत्व पाहून गरूडाला मोह झाला. तिघानांही संशय मोह भ्रम झाले आहेत व त्यांत मुख्य मुद्दा एकच की रघुनन्दन राम ब्रह्म, परमात्मा, विष्णू, नारायणादी कसे असू शकतील?

(४) समाजात प्रसार पावणाऱ्या एखाद्या प्रथेचा किंवा विचाराचा अनिष्ट परिणाम होत आहे असे जेव्हा खरे वा खोटेच वाटते, किंवा नवी प्रथा, पंथ स्थापन करावा असे महत्वाकांक्षी लोकांस वाटते तेव्हा ते नाटके, कादंबऱ्या, लघुकथा, काव्ये इत्यादी लिहून त्यांचा प्रसार करतात. कित्येक वेळां हे प्रयत्न पाखंडी, धर्मकंटक, अर्धवट विचाराच्या, अदूरदर्शी परंतू समाजात प्रसिद्धी पावलेल्या अहंमन्य, वेदविरोधी, वेदादिग्रंथांवर श्रद्धा

नसलेल्या किंवा अर्धवट श्रद्धा असलेल्या सधर्मीयांकडून होतात, कांही सद्धेतुमूलकही असतात. उदा. (१) शारदा नाटक बालविवाहपद्धतीवर घाव घालण्यासाठी जन्मास आले सद्धेतूने, पण आज त्या बीजाला विषफळे येऊन समाजाची, धर्माची, नीतीची कौटुंबिक प्रेमाची, आरोग्याची वगैरे अशी अपरिमित हानी झाली आहे व होत आहे की विचारवंत आधुनिक सुशिक्षितांस, वर्तमान पत्र संपादकास सुद्धा हा अतिरेक झालेला वाटत आहे; परंतु प्रवाह अडविणे राजसत्तेशिवाय अशक्य झाले आहे. (२) हाच मुलाचा बाप, एकच प्याला ही नाटके ज्या हेतूने जन्मास आली तो हेतू मुळीच साधला नाही. (३) नाटकाचा जितका व जसा शीघ्र परिणाम होतो तसा इतर काव्यांचा होत नाही. पण इंद्रियनिग्रह शिकवणारी मागे पडतात!

(५) तुलसीदास काळी यावनी राजसत्ता, निर्गुणोपासक संत कवी इत्यादींच्या प्रचाराने हिंदू समाजात रामकृष्णादी अवतारांविषयी अशाच मतांचा प्रसार व प्रभाव फार जोरात चालू होता. त्या मतांचे प्रतिबिंबच भरद्वाज सती व गरूड इत्यादींच्या वास्तविक मोहाच्या आधारावर या नाट्यकाव्यांत पडले आहे व ही मते कशी भ्रामक व विघातक आहेत याचे प्रतिपादन व पुराणनिगमागमसंमत सिद्धांतांचे प्रतिपादन व प्रस्थापनं अत्यंत यशस्वी महाकाव्यकलासर्वस्व-युक्त, प्रासादिक, सरळ, सुलभ आकर्षक व मनोहर, मधुर भाषेत तुलसीमानसात केले गेले आहे.

(क) नाट्य हे दृश्य श्राव्य काव्य असल्याने त्याचा परिणाम शीघ्र व अधिक स्थायी होतो; नुसत्या श्राव्य, पाठ्य, काव्याचा तसा होत नाही. परंतू नाट्यकाव्यांत आध्यात्मिक उंची फारशी गाठता येत नाही ती श्राव्य महाकाव्यांत गाठता येते. परंतू रामचरितमानस नाट्य व महाकाव्य यांचे अलौकिक, अपूर्व, अतिमधुर संम्मीलन आहे.

(ख) अग्निपुराणात महाकाव्य लक्षणे व प्रकार सांगितले आहेत; त्यात अभिनेय महाकाव्य हा एक प्रकार सांगितला आहे; पण श्रीरामचरितमानसाशिवाय त्याचे दुसरे उदाहरण संस्कृत किंवा जगातील इतर कोणत्याही भाषेत नाही!

(ग) विरळ पडद्याच्या मागे आधिदैविक दृश्य दाखवून पडद्यापुढे भौतिक, ऐतिहासिक दृश्य दाखविणे नाटकांत व सिनेमात जसे शक्य होते, तसेच मानसांत प्रत्येक अंकातील प्रत्येक दृश्याच्या मागे प्रकाशवलयांत सिनेमा प्रमाणे त्या त्या भौतिक विकारमय दृश्याचे, खरे, विकारातीत, आधिदैविक दृश्य उभे केलेले आहे. इतके येथे पुरेल.

(घ) सध्या हा पहिल्या अंकातील पहिला प्रवेश चालू आहे. भरद्वाजाश्रमाचे परमपावन परमरमणीय विशाल दृश्य एका बाजूस, तसेच भरद्वाज याज्ञवल्क्यांची पूजा करीत आहेत. पूजापात्रे, शेषद्रव्ये जवळपास आहेत; एकांत आहे; भरद्वाज हात जोडून मान खाली घालून लाजत लाजत भीतभीत बोलत आहेत. याज्ञवल्क्य शांत, गंभीर व प्रसन्न मुद्रेने ऐकत आहेत व मधून मधून गालांतल्या गालांत मंदस्मित करीत आहेत. हे दृश्य आहे. दुसऱ्या टोकास ऋषिमुनींचे समूह जड पावलाने दूरदूर जात आहेत हे दृश्य आहे. हे सर्वदृश्य मनश्चक्षूंपुढे उभे करून, आपण नाटक पहात ऐकत आहोत या भावनेने

वाचकांनी येथून पुढला प्रत्येक प्रवेश वाचीत, ऐकत ते ते दृश्य समोर उभे करावे आणि मग रामचरितमानसाचे आस्वादन करावे.

हे नाट्य महाकाव्य असे आहे. भरद्वाज याज्ञवल्क्य संवादापासून अरण्यकांड मध्यापर्यंत नाट्याची कमान चढती आहे व पुढे नाट्य गौण व महाकाव्य प्रधान आहे असे काही टीकाकार म्हणतात, पण ते तितके खरे नाही हे दाखविण्यासाठी प्रस्तावनेत 'नाट्याचे सुंदर नमुने' या प्रकरणात पुढील कांडातील नमुनेच मुद्दाम दिले आहेत. आता भरद्वाज आपली शंका स्पष्ट सांगतात.

हिं.दो.- **प्रभु सोइ राम कि अपर कोउ जाहि जपत त्रिपुरारि ॥**
सत्यधाम सर्बग्य तुम्ह कहहु बिबेकु बिचारि ॥४६॥
म.दो.- **प्रभु तो राम किं कुणिं दुजा ज्या जपती त्रिपुरारि ॥**
सत्यधाम सर्वज्ञ तुम्हिं वदा विवेक विचारिं ॥४६॥

अर्थ — हे प्रभो! ज्यांच्या नामाचा जप त्रिपुरारी (संतत) करीत असतात ते राम व हे (अयोध्याधीश) राम एकच की तो राम कुणी निराळा आहे हे आपण ज्ञानयुक्त विचाराने सांगावे, आपण सत्यधाम व सर्वज्ञ आहांत.

टीका - दो. ४६ (१) ज्या जपति त्रिपुरारि — त्रिपुरासुराचा नाश शंकरांना अशक्यवत वाटू लागल्यावर भगवन्ताने गुप्तरूपाने जाऊन त्यास मदत केली आहे; तो संदर्भ व महेशांचे अलौकिक ऐश्वर्य, पराक्रम, वैराग्य ज्ञान इत्यादी गोष्टींचा निदर्शक त्रिपुरारी शब्द भौतिक दृष्टीने आहे.

(क) अध्यात्मदृष्टीने सुचविले जाते की स्थूल, सूक्ष्म व कारण देह रूपी तीन पुरांचा ज्यांनी नाश केला आहे ते; सदा तुर्येत, गुणातीत राहणारे जे शंकर ते बायकोसाठी रडणाऱ्या व रागद्वेषादिविकारांनी युक्त असणाऱ्या दशरथनंदनाच्या राम नामाचा जप कसे करतील? भाव हा की ते राम व हे राम एक नसावेत असे मला वाटते, पण हाही निश्चय होत नाही.

(२) सत्यधाम सर्वज्ञ — आपण सर्वज्ञ असल्यामुळे या शंकेचे रहस्य, सत्यसिद्धांत आपण जाणता व आपण सत्याचे माहेरघर असल्यामुळे सत्य सिद्धान्तच सांगाल असा मला दृढ विश्वास आहे; म्हणून माझ्या या शंकेचे आपण निरसन करावे.

(३) विवेक - विचारि — ज्ञानरूपी कसोटीवर घासून वेदान्तसिद्धांताशी समन्वय करत सांगावे. भोळाभावो सिद्धीस जावो - अशा प्रकारचे नसावे. येथे विवेक, ज्ञान.

(४) दुसऱ्या चौपाईपासून येथपर्यंत भरद्वाजांनी जे विचार प्रगट केले त्यांचे पृथक्करण केल्याने त्यांचा प्रश्न किती व्यापक आहे हे स्पष्ट दिसेल व पार्वतीच्या तथा गरूडाच्या शंकांशी ताडून पाहता येईल म्हणून ही तुलना खाली केली आहे.

(५) भरद्वाज, पार्वती व गरुड यांच्या शंकाची तुलना.

विषय	भरद्वाज	पार्वती	गरुड.
	(१/४६।२-४६)	१/१०८/५-७	उ. ५८
नाम	रामनामिं जो प्रभाव मिति नहिं- प्रभुते राम किं दुजे कुणि ज्या जपती त्रिपुरारि	प्रभु परमार्थवादि मुनि असती ब्रह्म अनादि राम ते म्हणती ॥ तुम्ही तर रामराम दिनराती सादर जपां अनंगाराती	भवबंधातुनि सुटति नर जपुनी यन्नामास
	(१/४६/६)		
रूप	तुज पुसतो प्रभु कवण राम ते। एक राम तों अयोध्येश सुत. (४६/७)	प्रथम विवंचुनि वदा कारणहि ब्रह्म अगुण कां धरि वपु सगुणहि (१/११०/४)	व्यापी ब्रह्म विरज वागीश्वर । श्रुत मी तो जगिं अवतरला ही (७/५८/७-८)
लीला	संसारीं तच्चरित्र विश्रुत नारी विरहें दुःखी पार न । येइ रोष रणिं वधिला रावण	तो किं अज्ञसा शोधिल नारी (१/५२/२)	क्षुद्र निशाचर बद्ध करि नागपाशिं रामास ! (७/५८)
धाम	आकरिं चार जीव जे जगतीं परम पद लभती । (४६/४) = कैवल्यमोक्ष	ज्ञाननिधी श्रीपति असुरारी 'श्रीपति'नें वैकुण्ठ सूचित होते. ज्ञाननिधि=मोक्षनिवास	भवबंधांतुनि सुटति नर मोक्ष

याप्रमाणे तिघांच्या शंकांचा प्रारंभ रामनामापासून व उपसंहार वैकुण्ठादी धाम प्राप्ती यात होतो. मुख्य साधन व साध्य सुचविले आहे. मध्ये रूप व चरित्र यांविषयी शंका आल्या की त्यांच्या नामाने परमपद-परमधाम प्राप्त होते ते राम कोणते व त्यांचे स्वरूप काय? ते मनुष्यांसारखे चरित्र करू शकतात काय? शक्य असल्यास कसे? म्हणजेच या शंकांची समान असलेली व्याप्ती इतकी आहे:- (१) निर्गुण ब्रह्म, २) सगुण निराकार ब्रह्म (ईश्वर) ३) यांचा अवतार का व कसा होतो?४) मनुष्यासारख्या-बद्धजीवांसारख्या कृती, कर्म, लीला का करतात व त्यांनी ते बद्ध कसे होत नाहीत, (५) अशा चरित्रांचे कथन श्रवणादी केल्याने परमपदप्राप्ती कशी होते? या पाच प्रश्नांतच पार्वतीच्या मुख्य प्रश्नांचा अंतर्भाव होतो. बाकीचे इतर प्रश्न इतर व्यक्तिविषयक आहेत.

(ल. ठे.) या दोह्यांतील 'वदा विवेक- विचारिं या वाक्याचा अर्थ पुढे अधिक स्पष्ट करतात. येथे वदा (कहहु) शब्द आहे याचा उपयोग बहुधा कथा सांगणे या अर्थानेच मानसात केलेला आहे; हे पुढील चौपाईंतच दिसते.

हिं.- ।जैसें मिटे मोर भ्रम भारी । कहहु सो- कथा नाथ बिस्तारी ॥१॥
म.- ।जाइल जेणे भ्रम मम भारी ! प्रभु - अशी कथा वदा विस्तारी ॥१॥

अर्थ -- जेणे करून माझा भारी भ्रम जाईल अशी कथा हे प्रभू (नाथ, स्वामी) आपण विस्तारपूर्वक सांगावी ॥१॥

टीका चौ. १ (१) - प्रथम 'संशयभारी' म्हटले (४५/७) मध्ये मोह म्हणाले व येथे उपसंहारात भारीभ्रम असे म्हटले व भारी मोह हेही सुचविले. पार्वती व गरुड यांनी सुद्धा संशय मोह भ्रम यांचा उल्लेख केला आहे; व ते केव्हा उत्पन्न झाले हेही सांगितले आहे. आपणांस मोह केव्हा झाला हे भरद्वाजांनी सांगितले नाही; तरी मागील तुलनेत ते कारण दिसतेच. तु. दासांनीही **'भ्रमसंदेह मोह निज हरणी'** असा स्वतःविषयी उल्लेख केला आहे.

(क) ज्यांना भ्रमादी झाले त्या तिघांनी तीन वक्त्यांना शंका विचारल्या आहेत. तु. दास स्वतःच वक्ते आहेत. वक्ता स्वतःच जर भ्रमसंदेहग्रस्त असेल तर त्याने केलेल्या कथनाने श्रोत्यांचा भ्रमनिरास होणे शक्य नाही, म्हणून तु. दासांचा संदेह मोह भ्रम ज्या कथेने गेला ती कथा ते सांगत आहेत. (१/३१/४-५ टीका पहावी व त्यावरील मा. पी. पहावी.)

(२) पार्वतीच्या संशय मोह भ्रमांविषयी उल्लेख - 'महाभ्रमा मम नाथ! हरावे' (१/१०८/४) 'जाई मोह मम तेवीं करणें' (१/१०९/२). 'अझुनि कांही मम मनिं संशय ते' (१/१०९/५)

(३) गरुडाच्या संशय मोह भ्रमांचे उल्लेख - 'जर ना होता मोहच माला' (७/६९/४) 'निज संदेह निवेदन केला' (७/६०/१) 'ज्ञान नव्हे, भ्रम हृदयाग्रासी' (७/५९/१) (४) तुलसीदास स्वतः विषयी -'भ्रम संदेह मोह निजहरणी' (१/३१/४)

संगति -- पुढील चौपाई पासून याज्ञवल्क्यांच्या भाषणास प्रारंभ होतो.

हिं.- । जागबलिक बोले मुसुकाई । तुम्हहि बिदित रघुपति प्रभुताई ॥२॥
। रामभगत तुम्ह मन क्रम बानी । चतुराई तुम्हारि मैं जानी ॥३॥
। चाहहुँ सुनै राम - गुन गूढा । कीन्हिहु प्रश्न मनहुँ अति मूढा ॥४॥
म.- । याज्ञवल्क्य मग वदले सस्मित । तुम्हां रघुपती प्रभुता सुविदित ॥२॥
। रामभक्त तुम्हिं मनवाक्कर्मीं । जाणें तुमची चतुराई मी ॥३॥
। गूढ रामगुण ऐकुं बघतसां । प्रश्न जणूं अति मूढ करितसां ॥४॥

अर्थ -- मग याज्ञवल्क्य स्मित करून म्हणाले की रघुपतीची प्रभुता तुम्हांला चांगली माहित आहे ॥२॥ तुम्ही मनाने, कर्माने व वाणीने रामभक्त आहांत, मी तुमची चतुराई (चतुरपणा) चांगली जाणली की ! ॥३॥ रामगुणांच्या गूढ कथा ऐकण्याची तुमची इच्छा आहे आणि म्हणून जणू काय अगदी मूढासारखे प्रश्न विचारलेत ॥४॥

टीका -चौ. २ (१) या व पुढील चौपायांतील भाषणावरून सर्व टीकाकार म्हणतात की भरद्वाजांस मोहभ्रम वगैरे मुळीच झाला नव्हता. याज्ञवल्क्यांच्या मुखाने रामकथा ऐकण्यास सापडावी म्हणून त्यांनी मोहाचे सोंग घेतले. या अनुमानाच्या बळावरच ते या चौपायांचा अर्थ लावतात. या चौपाया कमलिनीची फुले त्यांनी शोधली असती' (दोहे - सोरठे) तर टीकाकारांत मतभेद झाले नसते.

(२) याज्ञवल्क्य का हसले याचे कारण जाणावयाचे आहे. भरद्वाजांनी केलेली प्रार्थना त्यांनी केलेला संशयात्मक प्रश्न ऐकून त्यांस हसू आले.

(क) असे त्रिकालज्ञ, सर्वज्ञ सर्वदर्शी महाज्ञानी महाभगवद्भक्त असतात ते जेव्हा भरद्वाज सती, गरुड अशांना मोह झाल्याचे ऐकतात तेव्हा त्यांना हरिमायेचे बल पाहून हसू येते' **'कथिती हसुनि महेश हरिमायाबल बिदित हृदिं'** (१/५१) 'वदले हसुनि महेश तैं कोणि मूढ ना ज्ञानी । रघुपति करि जैं ज्या जसा होइ तसा तैं प्राणि' (१/१२४ रा.)

(ख) आता याज्ञवल्क्य भरद्वाज संवादांतील परिस्थितीकडे लक्ष दिले की याज्ञवल्क्य का हसले याची चर्चा करावी लागणार नाही. हरिमायाबल पाहून त्यांस हसू आले आणि कोणी ज्ञानी नाही, कोणी मूढ नाही; रघुपती ज्यावेळी ज्याला ज्ञानी किंवा मूढ बनवितात त्यावेळी तसा तो प्राणी होतो; म्हणून त्यांनी ताडले की भरद्वाजासारख्यास मोहित करण्यात प्रभूचा कांही तरी विश्वहितकारी -भक्तहितकारी हेतू असला पाहिजे, हे जाणून त्यांस हसू आले. **'ज्ञानी मूढ न कोणी' हे वाक्य अविद्यावश जीवांविषयी नसून प्रभूच्या विद्यामायेने मोहित केलेल्या ज्ञानी भक्तांविषयी आहे. भरद्वाज ज्ञानीभक्त होते हे प्रारंभीच** सांगितले आहे.

सूचना - वरील मोठ्या टाईपांतील दोन वाक्ये नीट लक्षांत ठेवावी' म्हणजे याज्ञवल्क्यांच्या पुढील भाषणाविषयी नाना तर्क करावे लागणार नाहीत.

(३) या चौपाईचा गूढार्थाने अन्वय असा - रघुपति प्रभुता सुविदित याज्ञवल्क्य सस्मित वदले (की) तुम्हां रघुपति प्रभुता सुविदित आहे. भरद्वाजांच्या या मोहाला रघुपतीची प्रभुताच कारण आहे हे चांगले जाणून याज्ञवल्क्य हसून म्हणाले हा अर्थ.

(क) तुम्हां रघुपती प्रभुता सुविदित' तुम्हां - तुम्हांस. प्रभुता ऐश्वर्य, प्रभाव, महिमा, प्रभूचा प्रभाव नुसता शब्दांनी माहित असूनच नव्हे तर डोळ्यांनी पाहून सुद्धा मोह संशय जातात किंवा उत्पन्न होत नाहीत असे नाही. उदा. पार्वती म्हणते 'वनिं मज राम प्रभुत्व दिसले'।... तदपि मलिन मनिं बोध न येई ॥ अझुन कांहि मम मनिं संशय ते' (१/१०९/३)

चौ. ३ (१) वरील चौपाईतील रघुपति प्रभुता व या चौपाईतील रामभक्त या दोन शब्दांच्या योजनेनेच भरद्वाजांच्या ते राम व हे अयोध्येश सुत एक की दोन या शंकेचे उत्तर देवून ठेवले आहे. त्रिपुरारिसेवित रामाची प्रभुता भरद्वाजांस चांगली माहित होती. अयोध्येशसुत रघुपतीची प्रभुता चरित्रांत दिसली नाही, कारण की रोष येऊन रावणाचा वध युद्धाने केला. याज्ञवल्क्य म्हणाले की रघुपतीची प्रभुता तुम्हांला सुविदित आहे. याने

ध्वनित केले की तुम्ही ज्यांना राम मानता ते त्रिपुरारींचे उपास्य राम व अयोध्येशसुत रघुपती एकच व त्यांचीच तुम्ही भक्ती करीत असता हे रामभक्त शब्दाने सुचविले आहे.

(२) रामभक्त तुम्हि मनवाक्कर्मी - याज्ञवल्क्यांना ही त्रिविधभक्ती अशी कळली - भरद्वाजांनी याज्ञवल्क्यांचे जे आवाहन पूजन व सुयशगान केले त्यांत ती दिसली. 'मनिं गुरु अधिक तुम्हांहुनि' (प्रभूपेक्षा) जाणति। सर्वभाविं सेविति सन्मानति ॥' (२/१२९/८) हे रामप्रेमी भक्तांचे एक लक्षण आहे. I पूजाद्रव्यांनी जी पूजनादी कृती केली ती कर्माने भक्ती. II रामनामाविषयी जो दृढ विश्वास भाषणात दिसला ती वाचिक भक्ती आणि III शंकरांविषयीची हृदयातील प्रीती व राम रहस्य जाणण्याची जी उत्कट इच्छा भाषणाने प्रगट झाली ती मानसिक भक्ती दिसली. 'प्रेम कपट विण पदिं विश्वेश्वर। रामभक्तिचे लक्षण हे वर' (१/१०४/६) जो रामभक्त नसून केवळ शिवभक्त असेल तो रामनामाचा एवढा प्रभाव गाणार नाही; व दीन, आर्त, अनन्य - गतिक बनून रामचरित्राविषयीच्या शंका विचारीत न बसता एकदम निश्चयच करील की रघुपती शिवभक्त होते व परमात्मा नव्हते; तो असा तळमळत राहून मला मोह भ्रम झाला आहे इत्यादी कधी सुद्धा बोलणार नाही. (या चरणाची मा. पी. टीका पहा)

(४) जाणें तुमची चतुराई मीं – याचा अर्थ ठरविण्यास या कमलिनीच्या बहिणी व कमल पाहिले पाहिजे. 'सांडुनि सर्वहि आस रामभजति ते चतुर नर' (३/६/-) 'बघुनि कृपानिधि मुनि -चतुराई... मार्गी कथित अनुपम निजभक्ती' (३/१२/४-५) सुतीक्ष्णाच्या चतुरभाषणातला हेतू भगवंतांनी जाणला व लगेच 'आपल्या भक्तीचे वर्णन करीत त्यास बरोबर घेऊन निघाले. रामभक्ती कथा ऐकण्याची इच्छा तृप्त करण्यासाठी इतर निमित्तपुढे करून बोलणे ही चतुराई ठरली.

(क) भाव हा की रामभक्तिकथा श्रवण करण्याची इच्छा लपवून ठेऊन तुम्ही आपल्या मोहाचे निमित्त पुढे केले आहे हे मी जाणले. हा असला चतुरपणा मला आवडतो. वाच्यार्थाने ही चतुराईच मुनीच्या हास्याचे कारण घेता येते; पण ध्वनितार्थ मुख्य आहे. वाच्यार्थ गौण आहे.

(५) भरद्वाजांस खराच मोह झालेला असता मुनिश्रेष्ठ असे कसे म्हणाले? अशी शंका येण्यासारखी आहे. हे मुनिराजच असे म्हणाले असे नव्हे; शंकरांनी पार्वतीला व भुशुंडीने गरूडाला असेच म्हटले आहे. 'मानद सकलां स्वये अमानी' (७/३८/४) 'निज प्रभुमय जग पाहती' (७/११२ म). इतरांच्या दोषांचे वर्णन करून तू मूर्ख आहेस इत्यादी म्हणून संत महात्मे शंका विचारणारांचा पाणउतारा करीत नाहीत. भरद्वाजांसारख्या महापुरुषांना अविद्याजनित, अधोगतिदायक मोह, नसतो; त्यांची भक्ती दृढ करण्यासाठी भगवंतांनी आपल्या मायेने तो त्यांच्या ठिकाणी निर्माण केलेला असतो हे रहस्य ते जाणतात. (१/१२४/पहा) म्हणून श्रोत्याला पूर्ण निर्भय, पूर्ण संकोचहीन करण्यासाठी त्यास धीर यावा म्हणून सुज्ञ, तज्ञ, प्रेमी, निरहंकारी हरिभक्त वक्ते गुरु असा मोठेपणा देत असतात. ही गोष्ट शंका समाधान करणारांनी कृतीत आणणे जरूर आहे, परंतु विनम्रज्ञानीभक्त असून प्रेमाने व दीनभावाने अशा शंका विचारणारे तरी कोठे आहेत?

(क) महेश पार्वतीला प्रथम काय म्हणाले व मग कशी हजेरी घेतली ही मजा पाहण्यासारखी आहे. 'तुम्हि रघुवीर चरणिं अनुरागी। पुसले प्रश्न जगतहित - लागीं ॥ रामकृपेने पार्वती ! स्वप्निहि तव मनिं कांहि । शोक मोह संदेह वा भ्रम मज वाटे नाहिं' (१/११२) पण लगेच पुढे ११४ च्या चौपायांत तेच महेश म्हणाले 'एक गोष्ट मज तुझी न रुचली। जरी मोहवश भवानि! कथिली ॥ श्रवति वदति असं अधम ज्यां लागे मोह पिशाच ॥ पाखंडी हरिपदविमुख जाणति मृषा न साच' (दो. ११४) एवढ्याने भागले नाही; पुढील आठ चौपाया पहाव्यात. ते राम व रघुपती राम एकच की निराळे हा जो भरद्वाजांचा संशय, तोच पार्वतीने बोलून दाखविला व त्या संवादाचे वर्णन म्हणजे वरील महेशांची वचनेच याज्ञवल्क्य भरद्वाजांच्या कानांत ओतीत आहेत. लेकी बोले सुने लागे, असे या मुनिश्रेष्ठांनीही केले आहे; व पुढील वर्णन करण्याच्या आधी 'करि संशय ऐसे च भवानी' (४/१/८) असे भरद्वाजांस सांगून ठेवले आहे. भवानीला आलेले संशय उसने आणलेले नव्हते. असेच संशय भवानीला आले असे याज्ञवल्क्यांनी म्हटले व भवानीचे संशय कसे होते हे पुढे स्वतःच वर्णन केले. यावरून भरद्वाजांना आलेले संशय सोंगाची बतावणी करण्यासाठी आणले होते असे ठरत नाही. ज्यांना तसे वाटत असेल त्यांनी तसे सुखाने मानावे.

(६) भुशुंडी गरुडास काय म्हणाले पहा – 'नाथ तुम्ही मज पूज्य सर्वपरिं । श्री रघुनायक कृपापात्र वरि ॥२॥ तुम्हां न संशय माया मोह न ॥' 'मोहमिषें' प्रभु तुम्हां धाडती ॥४॥ 'तुम्हि निजमोहा वदलां खगपति। कांहि नसे आश्चर्य यांत अति ॥५॥ मोहे अंध न कृत कोणाला (७/७० पहा). 'जे मतिमलिन विषयवश कामी। प्रभुवर लादिति मोहा स्वामी ! ॥२॥ असा मोह हरिविषयि विहंगा॥ इत्यादी ७३/२ पासून दो ७३ पर्यंत पहा, व गरुडाला मोह झाला नाही असे भुशुंडीला वाटत होते की काय हे ठरवा. भेद इतकाच आहे का हे तिघेही वक्ते निश्चितपणे जाणत आहेत की त्यांच्या श्रोत्यांना झालेला मोह त्यांचा स्वाभविक नसून श्रीरामप्रेरणेने झालेला आहे म्हणून तिघेही प्रथम, सारखेच म्हणतात की तुम्हांला मोह वगैरे काही नाही. भाव हा की तुमचा मोह सहज नसून हरिमायाजनित आहे.

चौ ४ (१) गूढ रामगुण ऐकुं बघतसां - रामगुण कसे ऐकावयाचे? गुण म्हणजे काही कानी पडणारे शब्द नाहीत. गुण दिसत नाहीत, ऐकू येत नाहीत, गुणांचे कार्य दिसते. ते कार्यानुमेय म्हणजे कार्यावरून अनुमानाने जाणण्यासारखे असतात. गुणांना आकार रूप नाही त्यामुळे ते दिसत नाहीत. 'हरिगुणकथा परस्पर सांगति' (१/४४/८) 'श्रोतावक्ता ज्ञाननिधि रामकथा की गूढ' (१/३०) 'सांगू रामकथा अति सुंदर' असे पुढल्याच चौपाईत हेच वक्ते म्हणत आहेत. म्हणून रामगुण गूढ = रामकथा गूढ = गूढ हरिगुण कथा.

(क) गूढरामगुण म्हणजेच 'रामकथा अति सुंदर' असा अर्थ जर नसता तर म्हणावयास पाहिजे होते की 'सांगु रामगुण गूढ' पण तसे न म्हणता 'सांगू रामकथा अति सुंदर', असे म्हणत आहेत. मग श्रोत्याची इच्छा एक वक्ता काही तरी भलतेच सांगतो आणि

श्रोता आक्षेप घेत नाही असे मानावयाचे की काय? (मा. पी. भाग २ पृ. ३३ पहा!) अगदी पुढल्याच चौपाईकडे न पाहता टीकाकार लिहितात! हा अविद्या माया प्रभाव केवढा आहे!

(२) रामगुणगूढ – म्हणण्यात भाव हा की गुण कार्यानुमेय असतात व रामचंद्रांच्या काही लीला -चरित्र असे गूढ असते की त्यात गुण असतो एक व दिसतो, वाटतो दुसराच. रघुपतीच्या कृतीवरून त्यांचे गुण जाणणे फार कठिण आहे. बायकोसाठी रडणे इत्यादिकांत दिसतात काम, शोक, आसक्ती, इत्यादी गुण; पण पंडितमुनींचे वैराग्य वाढविणे व असुरांस मोहित करणे इत्यादी गुण गूढ असतात.

(क) नरानुसारी चरित्रांत असलेले ऐश्वर्ययुक्त गुप्त गुण कोणते हे ऐकण्याची इच्छा तुमची दिसते. ते गुण ज्या कथेत सांगितलेले, स्पष्ट केलेले आहेत अशी ऐतिहासिक (भौतिक) दैवी, व अध्यात्मयुक्त रामकथा ऐकण्याची तुमची इच्छा आहे हा भावार्थ आहे. 'उमे रामगुण गूढ पंडित मुनि पावति विरति ॥ पावति मोह विमूढ जे हरिविमुख, न धर्म रति' (अर. मं. सो.) 'अशि रघुपति लीला उरगारी! दनुजविमोहक जनसुखकारी' (७/७३/९) असे काक गरुडास म्हणाला आहे.

संगति - अशीच कथा सांगतो अशी प्रतिज्ञा पुढल्या चौपाईत करतील व दृष्टान्त पुढल्या दोन चौपायांत रूपकाने देतील.

हिं.- । तात! सुनहु सादर मन लाई । कहउँ राम कै कथा सुहाई ॥५॥
। महा मोह महिषेसु बिसाला । रामकथा कालिका कराला ॥६॥

म.- । मन लाउनि ताता! श्रुणु सादर सांगू रामकथा अति सुंदर ॥५॥
। महा मोह महिशेष विशालहि । रामकथा कालिका करालहि ॥६॥

अर्थ – हे ताता! मन लाऊन आदराने श्रवण करा. मी अति सुंदर रामकथा सांगतो ॥५॥ महामोह हा महिषासुर असून तो विशाल आहे; व त्याला (मारण्यास) रामकथा ही कालिका देवी आहे आणि ती कराल आहे ॥६॥

टीका - चौ. ५ (१) ताता - संस्कृत शब्द तात आहे. तो पूज्य, आदरणीय व्यक्तींना व पुत्रादी लहानांस, प्रेमाने संबोधण्यास वापरतात. तात = पिता हा अर्थही आहे व मानसात वापरला आहे, पण फार क्वचित! मराठीत बाबा हा शब्द अगदी याच अर्थाने वापरतात. पुत्रादिकांशी प्रेमाने बोलताना, अरे बाबा! असे करू नये. असा संबोधनरूपाने वापरतात. पित्यालाही बाबा म्हणतात. बाळ हा शब्द मात्र तात सारखा पण लहानांसच संबोधण्यात प्रेमाने वापरतात. ताता! हे संबोधन आहे.

(२) भरद्वाजांच्या संबंधी सर्वच गोष्टींत अती किंवा परम आहे हे मागे दाखविले आहे. त्यांचा संशय, भ्रम सुद्धा भारी आहे; त्याला घालविण्याच्या साधनांत सुद्धा अती पाहिजेच म्हणून अतिसुंदर म्हटलें. ज्याने चित्त द्रवते ते सुंदर, व जे आदरणीय असते ते सुंदर, येथे या कथेत दोन्ही गोष्टी आहेत म्हणून अती सुंदर म्हटले. जे सुंदर असते

ते मनाला चटकन आकर्षण करते व मनात त्याबद्दल आवड उत्पन्न होते; व त्यात मन लागण्यास, रमण्यास वेळ लागत नाही.

(क) रामकथा - राम शब्द येथे धात्वर्थाने घेणे बरे. रमु क्रीडायाम् क्रीडा करणारा, इतरांच्या मनास रमविणारा, तो राम. आपल्या अवतार चरित्राने भक्तांच्या मनास रमविणारा, त्यांच्या मनास आनंद देणारा असा जो राम त्याच्या कथा सांगतो, अशी विषयप्रतिपादनाची प्रतिज्ञा या वक्त्याने येथे केली आहे. मन लाऊन सादर श्रवण करणारा या कथेचा अधिकारी सुचविला. श्रुणु (सुनहु) ने वक्ता श्रोता संबंध सुचविला. प्रभाव व प्रयोजन पुढल्या चौपाईत आहेत.

चौ. ७ (१) भरद्वाजांना भारीभ्रम, भारीमोह, म्हणजे महामोह झाला आहे. जी कथा सांगणार आहे ती महामोहाचा फडशा उडविणारी आहे.

(क) महिषेश = महिषासुर. महिषासुर व कालिका यांविषयी आवश्यक माहिती १/४/५ च्या टीकेत दिली आहे. त्या महिषासुराशी युद्ध करून पार्वतीनेच कालिका रूपाने त्याचा वध केला आहे. पार्वती अती सुंदर व अती कोमल, मधुर, तशीच ही रामकथा अतिसुंदर, कोमल व मधुर आहे. पार्वती अती सुंदर कोमल असून तिच्या कालिका रूपात अशी अचाट शक्ती आहे की विष्णू शिवादी व इंद्रादी कोणत्याही देवाला किंवा सर्वांना एकत्र मिळून सुद्धा जे करता आले नाही ते महिषासुरवधाचे कार्य पार्वती - कालिकेने केले.

(२) महामोह हा साधा महिषासुर नसून विशाल आहे. महिषासुरमर्दिनी जी पार्वती तिला सुद्धा या महामोह महिषासुराने ग्रासली इतका हा विशाल आहे. पार्वतीला मोह झाला आहे (क) सतीला झालेला मोह योगाग्नीने देहत्याग करून व नंतर पार्वती देहाने तपश्चर्या करून सुद्धा गेला नाही! 'अझुनि कांहि मम मनिं संशय तें।" या महिषासुराने कोणाला जिकले नाही असे नाही. 'नारद,भव, विरंचि सनकादिक । आत्मवादी जेही मुनि नाइक।। मोहे अंध न कृत कोणाला (७/७०/६-७) नारद, शंकर ब्रह्मदेव सनकादिक मुनी इत्यादिकांना सुद्धा याने घोळवले आहेत; म्हणून या विशाल महिषासुराचा संहार करणारी कालिका देवी साधी नसून कराल आहे. महिषासुरमर्दिनी कालिका जी पार्वती तिचा मोह सुद्धां याच रामकथा. कराल कालिकेनेच नष्ट केला आहे हे येथे ध्वनित केले आहे.

(३) कालिका दिसण्यात सुंदर, गोंडस, मनोहर व कोमल दिसत होती; पण तिच्या ठिकाणी असलेले शौर्य, धैर्य, अफाट अतुल शक्ती, निर्भयता, स्थिरता, सत्यशील, बल विवेक, दम, ज्ञान परमवैराग्य इत्यादी असामान्य गुण त्या महिषासुराला दिसले नाहीत. स्त्री सुलभ बाह्यगुणांकडेच त्याचे लक्ष गेले. तसेच रामलीलांचे आहे. रामकथारूपी महा महिषासुरमर्दिनीचे गूढ गुण सहज लक्षात येत नाहीत, विरूद्ध गुण तेवढेच चटकन डोळ्यांत भरतात, व जीव त्यावरच मोहीत होऊन मूढ बनतात.'पावति मोह विमूढ जे हरिविमुख, न 'धर्मरति', म्हणूनच'अद्भुत सलिल श्रवणिं गुणकारी'असे पूर्वी म्हटले

(क) महामोहाचा नाश ब्रह्मादिकांनासुद्धा करवत नाही पण त्याचा नाश ही सहज लीलेने करते इतकी ही कराल आहे.

(४) महिषासुरमर्दिनीने देवांचे भौतिक दुःख तेवढे नष्ट केले; पण त्यांचा स्वार्थी स्वभाव भोगलालसा, अज्ञान मोहादी नष्ट करून 'प्रेममग्न फिरती स्वेच्छेने! स्वप्निहि शोक न, अशी स्थिती ती देऊ शकली नाही; पण ही कालिका जीवाच्या देहात राहणाऱ्या ब्रह्मादी सर्वदेवांना ही परानंदसंदोह स्थिती सहज देऊ शकते. मोहनाश हे प्रयोजन येथे सांगितले.

संगति – या पुढील कार्य पुढील चौपाईत दर्शवितात व गूढतेचा आणखी एक दाखला देतात.

हिं- । रामकथा ससि किरन समाना । संत चकोर करहिं जेहि पाना ।।७।।
। ऐसेइ संसय कीन्ह भवानी । महादेव तब कहा बखानी ।।८।।

म.- । रामकथा शशिकिरण समाना । संत चकोर करिति यत्पाना ।।७।।
। करि संशय ऐसेच भवानी । महादेव विस्तृत वाखाणी ।।८।।

अर्थ – रामकथा शशीच्या (चंद्राच्या) किरणांसारखी आहे, व संतरूपी चकोर तिचे पान करतात. ।।७।। भवानीने सुद्धा असेच संशय (प्रगट) केले तेव्हा महादेवांनी विस्तारपूर्वक कथन केले (कहा बखानी) ।।८।।

टीका : चौ. ७ (१) हा शशी कोण? कोणत्या तिथीचा? शशीकिरण पान करून त्यांत काय मिळते? त्या पेय वस्तूची चव कोणती? व किती पान करतात? या सहा शंका या चौपाईतून निर्माण होतात. यांचे समाधान साधार करता आले तरच सांगोपांग अर्थ समजला असे ठरेल.

(क) ही चौपाई कमलिनी कुठे कुठे फुलली आहे ते पाहिले म्हणजे अर्थ लागेल. एक फूल अरण्य दो. ४२ हे आहे. एक शाखा बा. कां. दो. ३२ म. एक शाखा उत्तर दोहा १२० रा व एक शाखा उत्तर दो. ५२ म मध्ये जाऊन फुलली आहे. चौपाया कमलिनी आहेत व छंद सोरठा दोहा कमळे आहेत हे मानसरूपकात सांगितले आहे.

I राकारजनी भक्ती तव राम नाम तो सोम' (३/४२) पहिल्या दोन शंकांची उत्तरे यात आहेत.

(क) राम नाम हा सोम-शशी-चंद्र आहे. त्याचे किरण रामकथा आहे हे ठरले. 'रामचरित राकेशकर सुखद सदृश सर्वास । सज्जन कुमुद चकोर मन हितकर अति लाभास' (१/३२ म) राकेशकर पौर्णिमेच्या चंद्राचे किरण म्हणजेच रामचरित - रामकथा हे इतके मानसाधारे ठरले व पौर्णिमेचा चंद्र म्हणजे रामनाम हे ही ठरले. यामुळेच तिन्ही श्रोत्यानी आपल्या शंकाचा आरंभ रामनामाच्या आधारानेच केला आहे. पृ. ५९२ वरील तुलना पहावी. सर्वांना सुखद आहे हा अधिक अर्थ मिळाला.

II 'काढिति मथुनि कथा सुधा भक्ति माधुरीमंत' (७/१२० रा). दुसऱ्या दोन शंकांचे उत्तर यात आहे. सुधा हा पेयरस मिळतो व भक्तिरूपी माधुरी ही त्याची चव आहे.

कथारूपी चंद्रकिरणांतील प्रेमभक्ती रूपी माधुरी संत चकोर चाखतात. येथे प्रयोजनाचे फळ सांगितले.

III स्रवतनाथ आनन शशी कथा सुधा रघुवीर। **श्रवण पुटीं पिउनियां मन तृप्त नव्हे** मतिधीर'कर्णरूपी ओठांनी ही सुधा कितीही पान केली तरी आणखी प्यावीशीच वाटते, पुरे असे कधीच वाटत नाही.

(क) संत - सद्गुरु - वक्त्याचे मुख हा पूर्ण चंद्र त्यातून बाहेर पडणारी रामकथा हे त्या चंद्रातून पसरणारे चंद्रकिरण, सुधामय आहेत; व प्रेमभक्ती ही त्या सुधारसाची गोडी आहे. ही संत चकोरच चाखू शकतात व त्यांना ही हितकर असून अतिलाभदायक वाटते (१/३२ म) दो. वर दिला आहे. बाकीच्यांना सुद्धा रामकथारूपी चंद्रकिरण सुखदायक असतातच.

IV शंका - रामनाम हा एक शशी व वक्त्याचे मुख हा दुसरा शशी असे दोन कसे? याचे समाधान असें - वक्त्याच्या मुखात रामनाम हा पूर्णचंद्र सतत निवास करीत असेल तरच त्याचे आनन पूर्णचंद्र बनूं शकेल. मुखाला चंद्र-शशी-पार्वतीने म्हटले व ते शंकरांचे मुख आहे. त्यात रामनाम असल्याचे दाखविले म्हणजे झाले ना? 'श्रीमच्छंभुमुखेंदु सुंदरवरे संशोभितं सर्वदा। 'धन्यास्ते कृतिनः पिबन्ति सततं श्री रामनामामृतम्' (कि.कां.मं. २) 'रामायण शतकोटितुनि गणि महेश घे प्राण' (१/२५/-) शंकरांच्या मुखचंद्रांत रामनाम सर्वदा संशोभित झालेले आहे. तसेच ज्या वक्त्याच्या मुखात ते सतत असेल त्याच्या मुखातून स्रवणाऱ्या रामकथाकिरणांत भक्तिसुधामाधुरी संतांना मिळेल.

V शंका – 'शशी कलंकित व अनेक दोषांनी युक्त असतो तसेच दोष त्याच्या किरणांत असणार म्हणजे ही कथा सदोष आहे की काय? या शंकेचे उत्तर वक्त्याने 'अति सुंदर' असे आधीच देऊन ठेवले आहे, तिकडे आपले दुर्लक्ष झालेले दिसते! रामचंद्रांस शशिचारु' म्हटले व दोषांचा निरास केला तसे अतिसुंदर (चारु) म्हटले आहे म्हणून दोषांची शंका स्वप्नातसुद्धा नाही.

(२) या एका चौपाईचा सर्वांग सुंदर निःसंदेह अर्थ लावण्यास गोस्वामीजींनी मानसातच किती आधार कुठे कुठे भरून ठेवले आहेत हे पाहिले म्हणजे त्यांच्या भावप्रदर्शनाच्या समन्वयात्मक अपूर्व कलेचे कौतुक करावे तितके थोडेच असे नाही का वाटत? हे धागेदोरे रामकृपेने सापडले तर ठीक, नाहीतर अर्थाचा कसा विचका व चिंधड्या उडतात ते मा. पीयूषात पहावे!

(३) वरील सर्व शंकांचे उत्तर भरद्वाजांस या कथेतच मिळाले व 'तृप्त नव्हे मन' हें पार्वती वचन भरद्वाजांच्या बाबतीत अक्षरशः खरे ठरले आहे. कसे ते पहा

(क) या कथासुधाकिरणांचे पान करण्यापूर्वी; त्यांची पूर्णनिष्ठा ज्यांच्यावर होती त्या शंकरांचे व सती पार्वतीचे चरित्र सांगितले गेले ते ऐकण्यानेच 'कथा लालसा वाढे भारी। तनुपुलकित अति लोचनिं वारी॥ प्रेमविवश मुखिं नुमटे वाणी (१।१०४।२-३) त्यांनी शिवपार्वती कथाजलांतच जोराने मज्जन केले!

(ख) प्रत्यक्ष रामकथा ऐकण्यास प्रारंभ झाल्यापासून त्यांची काय दशा झाली असेल याची कल्पना वाचकांनी करावी. त्यांचे देहभान हळूहळू सुटत चालले हे वक्त्याच्या ध्यानी आल्यावर सुद्धा 'मुनीश! मुनिवर!' इत्यादी तऱ्हांनी त्यांनी संबोधून पाहिले पण त्याचा काही उपयोग होत नाही व आपल्या परमभाग्याने आपला श्रोता भाव समाधिमग्न आहे व त्या परमानंदपूर्ण स्थितीचा भंग संबोधनाने करणे बरे नव्हे असे वाटून वक्त्याने त्यास संबोधणे सोडून दिले आहे.

(ग) रामकथा पुरवणी प्रश्नविवरणासहित शेवटपर्यंत श्रवण केल्यावर गरुड व पार्वती यांनी वक्त्याचे आभार मानले आहेत व तृप्तीची ढेकर दिली आहे; पण भरद्वाजां विषयी तसा उल्लेख शेवटी मुळीच नाही. ज्याची वाणी आरंभीच रुद्ध झाली होती ते रामकथा श्रवण केल्यावर कसे बोलू शकणार! शेवटी वक्त्याने अवघ्या चार चौपायांत आपल्या कथेचा उपसंहार केला आहे. (७।१३०।१-४)

(घ) पुन्हा प्रश्न विचारला नाही या वरून त्यांचा भारी मोह नष्ट झाला हे ठरलेच; पण न बोलण्याने हे ही सिद्ध झाले की वक्त्याने तिचा पुन्हां प्रारंभ करावा अशी त्यांची इच्छा होती व तो त्यांचा क्रम नित्य चालू राहिला.

चौ ८ - (१) हे तुमचे संशय व भवानीला आलेले संशय अगदी सारखे आहेत, या म्हणण्याने भरद्वाजांच्या संशयांवर मान्यतेचा शिक्का मारला गेला असे ठरत नाही काय?

(क) ध्वनी हा आहे की तुम्हांला असले संशय आले यात काही नवल नाही. महेशांची साक्षात शक्ती, भवभवविभव पराभवकारिणी' (१।२३५।८) म्हणजे उद्भव स्थिती संहार करणारी जगदंबा 'जी भवानी तिला सुद्धा असेच संशय आले व तिने ते असेच महादेवांजवळ प्रगट केले.

(२) महादेव विस्तृत वाखाणी - महादेवांनी तिच्या संदेहाचे निरसन रामकथा विस्तारपूर्वक सांगूनच केले व तीच कथा मी तुम्हांस सांगणार आहे हे सुचविले.

(क) भरद्वाजांचे संशय व ते विचारण्याची पद्धती इत्यादी गोष्टींची निश्चित कल्पना पुढील तुलनेवरून येईल.

(ख) भवानी शब्द येथे सहेतुक वापरला आहे. सती व पार्वती या दोघी भवानीच (भवानी मायाशक्ती) आहेत. सती देहात झालेला विमोह पार्वती देहात सुद्धा मोहरूपाने होताच म्हणून सती व पार्वती या दोन्ही अवतारांचा संबंध व शंकरांची धर्मपत्नी म्हणून जे ऐश्वर्य त्याची सूचना. देणारा हा भवानी शब्द आहे.

भरद्वाज व भवानी यांची तुलना

भरद्वाज	अ.क्र.	भवानी
पूजूनि मुनि सुयशा वाखाणी (४५।६)	१	विश्वनाथ मम नाथ पुरारी' (१।१०७।७) पासून 'प्रणत कल्पतरु नाम'। दो. १०७ पर्यंत.

बोले अति पुनीत मृदुवाणी (४५।६)	२	सस्मित उमा वदे प्रिय वाणी। १०७।५.
नाथ एक मज संशय भारी (४५।७)	३	अझुनि कांहिं मम मनिं संशय ते। १०९।५.
करगत वेदतत्व तुज सारीं (४५।७)	४	विवरा रघुवर यश श्रुतिसिद्धान्त पिळूना १०९
हरणें, दासा कृपालु बनुनी (४६।१)	५	समजां सत्य मला प्रिय दासी। १०८।१
रामनामिं जो प्रभाव मिति नहिं (४६।२)	६	शेष शारदा वेद पुराणें करिति रघुपति गुणगानें
संतत जपति शंभु अविनाशी (४६।३)		तुम्हिं पण राम राम दिनराती जपतां'. (१०८।६-७).
तुज पुसतो प्रभु कवण राम ते (४६।६)	७	पुसतें अति आर्ता सुरराया' (११०।३)
वदणें विवरुनि कृपाधामतें (४६।६)	८	नाथ वदा मज समजावोनी (१०९।१)
एक राम तों अयोध्येश-सुत (४६।७)	९	राम अयोध्यानृपसुत जो कीं दुजा. (१०८।८)
नारी विरहें दुःखी पार न (४६।८)	१०	स्त्री विरहें धी भ्रांत (१०८/-)
सत्यधाम सर्वज्ञ तुम्हिं (दो. ४६)	११	प्रभु समर्थ सर्वज्ञ शिव सकल कलागुणधाम (१०७)
जाइल जेणें भ्रम मम भारी (४७।१)	१२	जाइ मोह मम तेवीं करणें (१०९।२)
प्रभु अशि कथा वदा विस्तारीं (४७।१)	१३	वदुनि विविध रघुनाथ कथानां... (१०८।२)

यावरून स्पष्ट दिसते की दोघांचे संशय, वक्त्याची स्तुती, स्वतःची आर्ती, विनती दीनता, व प्रश्न करण्याची पद्धती अगदी एक आहेत. भरद्वाजांच्या प्रश्नांचे उत्तर याज्ञवल्क्य स्वतंत्रपणे न देता उमाशंभू संवादाचा हवाला देतील व तो संवाद कसा आहे हे सांगतील.

हिं.दो.- । **कहउँ सो मति अनुहारि अब उमा संभु संबाद ॥**
॥ भयउ समय. जेहि हेतु जेहि सुनु मुनि मिटिहि बिषाद॥४७॥
म.दो.- । **अतां यथामति सांगुं तो उमा-शंभु संवाद ॥**
॥ कारण काळहि सांगतो श्रुणु मुनि मिटे विषाद ॥४७॥

अर्थ. – तो उमा शंभू संवाद केव्हा झाला (काळ) कोणत्या कारणाने झाला हे सांगतो व तो संवाद मी आपल्या बुद्धीप्रमाणे सांगतो. अहो मुनि! तो ऐका, त्याने तुमचा विषाद नष्ट होईल. ॥दो. ४७॥

टीका. - (१) अतां - आता, रामकथेची महती व तिची अलौकिक प्रभुता सांगितल्यावर.
(२) उमा शंभुसंवाद - सांगतो असे म्हणण्याचे व त्या संवादाने रामकथा सांगण्याचे कारण हेच की भरद्वाजांची शंकरांवर फार निष्ठा आहे व प्रेम आहे. शंकरांच्या मुखातील प्रत्येक शब्दावर आप्तवाक्य म्हणून त्यांचा सहज विश्वास बसेल हे वक्ते जाणतात. इतर कोणाच्या संवादाने हेच सिद्धांत सांगितले असते तर इतका परिणाम झाला नसता. असले मोठे संदेह निवारण्यास प्रारंभ कसा करावा व साधन कसे असावे हे येथे दाखविले.
(३) यथामति - मानसातील प्रत्येक वक्ता यथामती, मती-अनुसार इत्यादी शब्दांचा प्रयोग करून आपल्या बुद्धीचा मर्यादितपणा सूचित करतो आहे. हे लीनतेचे व निरहंकारवृत्तीचे लक्षण आहे.
(क) प्रत्येक वक्ता म्हणतो की अमक्याने अमक्याला जे सांगितले ते म्हणजे यथाश्रुत सांगतो. आज मात्र अशी वृत्ती बळावली आहे की मी सांगतो तेच खरे व संत पुराण उपनिषदे, शंकर इत्यादींनी सांगितले ते खोटे. याचेच नाव पाखंड!
(४) उमा प्रश्न करि जशा प्रकारें । शंकर वदले जस विस्तारें ॥ सकल हेतु तो वदुं विस्तारुनि। कथा प्रबंधा विचित्र बनवुनि' (१।३३।१.२) अशी प्रतिज्ञा तु. दासांनी केली आहे व तशीच प्रतिज्ञा याज्ञवल्क्य करीत आहेत. म्हणजेच येथून पुढे तुलसीदास याज्ञवल्क्यच -भरद्वाज संवादाची कथा सांगतात व याज्ञवल्क्य 'उमाशंभुसंवाद' सांगतात.
(क) उमेचे प्रश्न सुरू होण्यास बा.कां. दो. १०७ मध्ये प्रारंभ होईल; पण त्या प्रश्नांच्या कारणाचा इतिहास पुढील चौ. पासून सुरू होईल. दो. ४८-१२० पर्यंत तु. दास व याज्ञवल्क्य या दोन संवादांचे मिश्रण आहे. कुठे कोण वक्ता आहे हे पुढील टीकेत यथामती दाखविले जाईल.
(ख) संवादाचे कारण केव्हा घडले ते म्हणजे कारणाचा काल पुढील चौपाईत सांगतील; नंतर कारण सांगतील, नंतर प्रश्न सांगतील व नंतर कथेस प्रारंभ होईल. (दो. १२० अखेर)

श्री मानस-गूढार्थ चंद्रिका बालकांड अध्याय ६ वा समाप्त.

◆◆

अध्याय ७वा

सती - मोह प्रकरण

हिं- ।एक बार त्रेता युग माहीं । संभु गए कुंभज रिषि पाहीं ।।१।।
।संग सती जगजननि भवानी । पूजे रिषि अखिलेस्वर जानी ।।२।।

म.- ।त्रेता युग एकवार चाले। शंभु कुंभजापाशीं आले ।।१।।
।सवें सती जगजननि भवानी। पूजी ऋषि अखिलेश्वर जाणी ।।२।।

अर्थ. – एक वेळ त्रेतायुग चालू असता कुंभज (अगस्ती) ऋषीकडे शंभू (शंकर) गेले (आले) ।।१।। बरोबर सती जगज्जननी भवानी होती; त्यांना सर्वांचे ईश्वर जाणून ऋषींनी त्यांची पूजा केली ।।२।।

टीका. चौ. १ - (१) त्रेतायुग – कृत (सत्य) त्रेता, द्वापर व कली ही चार युगे आहेत. या चौघां मिळून एक महायुग होते. ही सकाळ, दुपार, संध्याकाळ व रात्र या प्रमाणे एका मागून एक क्रमाने येतात व जातात.

(२) **एकवार चाले** - अशी हजारो त्रेतायुगे गेली त्यापैकी एका त्रेतायुगात केव्हा तरी एकदा. हे त्रेतायुग वैवस्वत मन्वंतरातील चोविसावे त्रेतायुग असले पाहिजे. 'भूमिभार भंजन ते अवसरिं। अवतरलेले रघुवंशी हरि।। त्यक्त राज्य पितृवचे उदासी। दंडकवनिं विचरति अविनाशी ।।४८/७-८) यावरून ठरले की त्या वेळी रामावतार चालू होता. रामावतार त्रेतायुगात होतो हे प्रसिद्ध आहे. हरिवंश पुराणावरून ठरले की हा रामावतार चोविसाव्या त्रेतायुगात झाला – 'चतुर्विंशयुगे चापि विश्वमित्र पुरःसरः। राज्ञो दशरथस्याय पुत्रः पद्मविभेक्षणः' (१/४१/२१)

(३) **शंभु** - 'शं सुखं, कल्याणं, भवतीति शंभुः' सुख होईल, कल्याण होईल या भावनेने आले. शंकर रामकथा श्रवणासाठी आले हे पुढल्या चौपाईवरून स्पष्ट होते. रामकथा श्रवणाने सुख व कल्याण होते हे सुचविले

(क) 'शिवसर्वज्ञ विदित विश्वाही' असे असल्याने येण्यात आणखी हा हेतू आहे की जाता येता श्रीरघुनाथाचे दर्शन सहज घडू शकेल.

(४) **कुंभजापाशीं** - कुंभज म्हणजे मडक्यातून जन्मलेले, अगस्ती ऋषी; कुंभज शब्दाने मूर्ती लहान पण कीर्ती महान हे सुचविले.

(क) **अगस्त्याश्रम** - नगर जिल्ह्यातील अकोला तालुक्याच्या अकोला गावाजवळ अगस्त्याश्रम नावानेच अद्याप आहे. वाल्मिकी रामायणातील वर्णन या स्थानाला तंतोतंत लागू पडते; विशेष माहिती अरण्यकांड टीकेत पहावी. हे स्थान दंडकारण्यातच आहे. कुंभज ऋषीनी तीन आचमनांत सागर शोषण केले; हे महाज्ञानी व महा रामभक्त होते. यांचा अगस्त्यसंहिता नावाचा रामभक्तिविषयक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

चौ. २ (१) सबें = बरोबर; याने सुचविले की सुखकारक व कल्याणकारी कार्यात पत्नीला भागीदारीण करावी; ते एकट्याने करू नये. (२) सती, जगजननी व भवानी हे तिन्ही शब्द सहेतुक वापरले आहेत.
(क) सती ही दक्षप्रजापतीची मुलगी. हे तिचे माहेरचे नाव आहे. दक्षप्रजापती व त्यांची पत्नी यांचा जन्म ब्रह्मदेवाच्या उजव्या व डाव्या पायांच्या आंगठ्यापासून झाला. दक्षाला एकंदर सोळा मुली होत्या, त्यांतील सोळावी सती. ती नावाप्रमाणे शीलाने सुद्धा सतीच होती. या नावाने पैतृक संबंध दर्शविला जातो.
(ख) जगजननि - जगाची जननी, जगाला उत्पन्न करणारी आहे. या शब्दाने तिचे ऐश्वर्य सुचविले.
(ग) भवानी - याने सुचविले की ती भवाची शंकरांची-विश्वोत्पादक शक्ती आहे; म्हणजेच ती भवाहून अगदी भिन्न नाही. उत्पादक शक्ती भवानी, पालनशक्ती मृडानी व संहारशक्ती शर्वाणी, ही शिवशक्तीचीच नावे आहेत.
(३) पूजी ऋषि अखिलेश्वर जाणी – परमेश्वर भावनेने पूजा केली. अतिथी भावनेने केली नाही. त्यांनी सीताराम पूजन सुद्धा याच भावनेने केले आहे. (३/१२ पहा) वाल्मीकीनी मात्र सीतारामपूजन अतिथीभावानें केलें आहे. (२/१२५ चौ. पहा.) पूजेत नैवेद्य. महानैवेद्य समर्पण (दाखविणे नव्हे!) असतेच. विश्रांती नंतर देवापुढे कथा पुराण सांगावे असा नियम आहे; त्याचे पालनच आता अगस्ती करतात :

हिं- ।रामकथा मुनिबर्ज बखानी। सुनी महेस परम सुखु मानी ॥३॥
।रिषि पूछी हरिभगति सुहाई। कही संभु अधिकारी पाई ॥४॥
म.- ।रामकथा मुनिवर वाखाणति। श्रवति महेश परमसुख मानति ॥३॥
।ऋषि सुंदर हरिभक्ति विचारी। सांगति शंभु मिळुनि अधिकारी ॥४॥

अर्थ. – मुनिश्रेष्ठांनी रामकथा विस्तारपूर्वक सांगितली व महेशांनी परम सुख मानून ती श्रवण केली. ॥३॥ (नंतर) ऋषीनी सुंदर (सुहाई) हरिभक्ती विचारली व उत्तम अधिकारी मिळाल्याने शंभूनी ती सांगितली. ॥४॥
टीका. चौ. ३. (१) हे सर्व भाषण याज्ञवल्क्य भरद्वाजांजवळ करीत आहेत हे ध्यानात असावे व भरद्वाजांच्या शंकाही स्मरणात असाव्या, म्हणजे भावार्थ चांगला कळेल.
(२) रामकथा मुनिवर वाखाणति – रामकथा सांगा अशी विनंती शंकरांनी केली नाही; तरी अगस्तीनी ती सांगितली. तुम्ही तर ती सांगण्याविषयी विनंतीच केली आहे, तेव्हा त्यात माझा लाभ आहेच. ज्या देवाला जे आवडत असेल ते सांगणे हा पूजेतीलच स्वाध्याय नावाचा भाग आहे. शंकर परमरामभक्त असून ते रामकथा श्रवणासाठीच आले आहेत हे अगस्तीसारख्यांना सहज कळले. पूजकाचे कर्तव्यच त्यांनी केले. शंकरांसाठीच सांगितली असे म्हणण्यास या चौपाईत व मानसात आधार नाही. वाखाणणे - गाणे या शब्दांचा अर्थ मानसात, विस्तार करून सांगणे असा आहे.

(३) **श्रवति महेश - मानति** — महेश = महादेव सर्वज्ञ सर्वेश्वर असून त्यांनी मोठ्या आनंदाने रामकथा श्रवण केली. कोणाही रामभक्ताच्या मुखाने हरिकथा श्रवण करण्यात रामभक्तांना आनंद वाटतो. ती कथा स्वतःस माहीत असली, पुष्कळ वेळा सांगितली असली व ऐकली असली तरी भक्तमुखाने पुनः पुन्हा ऐकावी असे त्यास वाटत असते; कारण 'रामचरित ऐकुनि जे धाती। त्यां न कळे रसविशेष जाती' (७/५३/३) 'वेदपुराणां वसिष्ठ वर्णिति । ऐकति राम सकल जरि जाणिति' (७/२६/२). असे रामचंद्र सुद्धा करीत असत. रामभक्तांचे वैशिष्ट्य दाखविण्यासाठी महेश शब्द घातला. चौ. ४ (१) या चौपाईने सुचविले की रामकथा सांगण्याची आवड रामभक्तांस जितकी असते तितकी किंवा अधिकच रामभक्तिकथा श्रवणाची आवड असते; परंतू अगस्ती शंकरासारख्यांना श्रवणाचे भाग्य क्वचितच लाभते; त्यामुळे परम अधिकारी वक्ता भेटला की युक्तिप्रयुक्तीने श्रवण करण्याचा प्रयत्न केला जातो हे येथे दाखविले.

(२) **हरिभक्ति** — रामभक्ती न म्हणता हरिभक्ती म्हटले. हरण करणारा तो हरी. रामभक्ती भवभय हरण करणारी आहे. हे दाखविण्यासाठी असा प्रयोग केला. जे ज्ञानमान विमत्त तव भव-हरणि भक्ति न आद्रिती। ते प्राप्त-सुरदुर्लभ पदादपि पडत आम्हां अढळती (७/१३ छं.)

(क) हरी शब्द अधिक व्यापक आहे. राम, नारायण, विष्णु, कृष्ण, इत्यादी सर्वांचा बोध हरी शब्दाने होतो तसा तो राम शब्दाने होत नाही.

(३) **सुंदर** — जिच्या योगाने भगवंताला भक्ताचा द्रव फुटतो, भक्तांविषयी प्रेम, करुणा, उत्पन्न होते अशी म्हणजे सुंदर 'वेगे जिनें द्रवे मी भाई। ती मम भक्ति भक्तसुखदाई' (३/१६/२) असे रामच म्हणाले आहेत. **सुंदर हरिभक्ती म्हणजे ज्ञानोत्तर प्रेमभक्ती.**

(४) **शंका.** - हरिभक्ती विचारली व शंभूनी सांगितली अशी वाक्ये चौपाईत असता हरी भक्तिकथा सांगितली असा अर्थ का केला? श्री तुलसीदासांनी कही (कहना) हे क्रियापद कथा, चरित्र सांगणे या अर्थीच वापरले आहे. तात्त्विक चर्चा, निरूपण, सिद्धान्त विवरण, या संबंधी वर्णन करणे (बखानना), गाणे हे क्रियापदच वापरले आहे. **कही हे क्रियापद तात्त्विक चर्चेला एकदांही वापरलेले सापडत नाही.** याचा व्यत्यास मात्र सर्वत्र पाळलेला नाही; क्वचित अपवाद आढळतो. शिवाय श्रवत **कथित रघुपति-गुण-गाथा**' असा उल्लेख पुढल्याच चौपाईत आहे. म्हणून नारदभक्तिसूत्र, शांडिल्य भक्तिसूत्र सांगितली असा अर्थ घेणे प्रमाद आहे; कारण येथे त्रेतायुगातील हकीगत सांगत आहेत व नारदभक्तिसूत्र व्यासानंतरची आहेत. 'पूजादिष्वनुराग इति पाराशर्यः' (ना.भ.सू. १६) असा व्यासांच्या मताचा उल्लेख नारदभक्तिसूत्रातच आहे.

(५) ल.टे. (१) या दोन व पुढील चौपायांत वक्तृत्व कलेचा एक सुंदर नमुना पुढे ठेवला आहे. राम, हरी, विष्णु व दशरथनंदन राम हे एक की भिन्न अशी शंका भरद्वाजांनी विचारलेली आहे. या दोन चौपायांत रामकथा, हरिभक्ती हे दोन शब्द भरद्वाजांच्या मताला अनुकूल असणारे वापरले; पुढल्या चौपाईत या दोघांच्या बद्दल रघुपती हा शब्द वापरून राम, हरी व रघुपती (दशरथनंदन) हे एकच हे सुचवून

सांगतील की मुनिश्रेष्ठा! तुम्ही ज्यांस भिन्न मानता किंवा भिन्न असावेत असे तुम्हांस वाटते ते एकच आहेत असे शंकरास वाटते; मी आपले मत नाही सांगत हो! शंकरांवर तुमचा पूर्ण विश्वास आहे, तेव्हा आता काय खरे हे ठरवा असा ध्वनी येथे आहे.

(क) विरुद्ध मतांच्या श्रोत्यांस वक्तृत्व शक्तीने अनुकूल करून घेताना प्रथम त्यांच्या मताचेच प्रतिपादन करीत न कळत सत्य सिद्धांत नुसते ध्वनित करावे लागतात. त्यांचा सहज पण न कळत परिणाम होत जातो व मग वक्त्याचा निःस्वार्थपणा, परोपकारशीलता, प्रेम, तळमळ, कळकळ, इत्यादी अनेक गुणांच्या प्रभावाने श्रोतेच वक्त्याच्या सत्यमतांचे अवलंबन नको नको म्हणत असता करतात. ही नाट्यवक्तृत्व कला आहे. शेक्सपीअरच्या नाटकांत असल्या वक्तृत्वाचे चांगले नमुने आहेत, पण त्यावर ताण करणारा नमुना मानसातील मंथरा कैकयी संवाद आहे. येथील नमुना संक्षिप्त आहे. भरद्वाजांच्या मानसिक भूमिकेत शिरून याज्ञवल्क्यांचे भाषण श्रवण केल्यास शब्दांतील खाचाखोचा, ध्वनी, व्यंग्य इत्यादी चटकन ध्यानी येतील.

(६) मिळुनि अधिकारी – रामगुणगूढ = रामभक्तिकथा अधिकारी श्रोत्याला सांगण्यातच वक्त्याला उत्साह, स्फूर्ती व आनंद वाटतो. 'गाळवापुढें गाइली गीता' किंवा 'बहिऱ्यांच्या गावात गंधर्वांचे गायन' काय उपयोगी? 'रामकथेचे ते अधिकारी। सत्संगति ज्यानां प्रिय भारी॥ प्रीति गुरुपदीं नीतिनिरत जे। अधिकारी द्विजसेवारत जे॥ ही तयास विशेष सुखदायक। प्राणप्रिय ज्या श्रीरघुनायक' (७/१२८/६-८) असे शंकरानीच म्हटले आहे. यातील पहिले व शेवटचे मिळून उत्तम अधिकाऱ्याचे लक्षण आहे, ते कुंभजांच्या ठिकाणी दिसले. येथे 'अधिकारी मिळून' असे म्हटले. ओळखून जाणून, परीक्षून असे म्हटले नाही; परंतु 'ती शिव काकभुशुंडिस अर्पिति। रामभक्त अधिकारि परीक्षिति' (१/३०/४). 'कथा यथामति मी सांगितली। प्रथम यदपि ती गुप्त राखली ॥ प्रीति अधिक तव मनीं जाणिली । रघुपतिकथा तदा मी कथिली ॥२॥ (७/१२८) याच्या पुढेच अनधिकारी कोण व अधिकारी कोण हें महेशानी पार्वतीस सांगितले आहे.

(क) 'माझिया जातीचें मज भेटो कोणी' अशी प्रार्थना अशा भक्तांस करावी लागते याचे कारण हेच की 'प्राणप्रिय श्रीरघुनायक असणाऱ्या जातीचा श्रोता महद्भाग्याने मिळतो. हरिकृपा झाली तरच मिळतो.

(ख) याज्ञवल्क्य भरद्वाजांस सुचवितात की तुमच्या सारखा श्रोता मला परमभाग्याने मिळाला आहे. येथे जे सूचित केले ते पुढे 'मुनि! घडतां तव आज समागम। कसें सांगु! सुख मिळे मना मम' (१/१०५/२) असे उघड सांगितलें आहे. भुशुंडी गरुडास म्हणाले की 'आज धन्य अति धन्य मी सर्वपरीं जरि हीन॥ संतसमागम राम दे जाणुनि निजजन दीन' (७।१२।१२३) आता उपसंहार करतात या श्रवण कथनाचा.

हिं.- । कहत सुनत रघुपति गुन गाथा। कछु दिन तहाँ रहे गिरिनाथा ॥५॥
। मुनि सन बिदा मागि त्रिपुरारी। चले भवन सँग दच्छकुमारी ॥६॥

म.- । श्रवत कथित रघुपति-गुण-गाथा। वास कांहिं दिन तिथं गिरिनाथा॥५॥
। मुनि निरोप घेती त्रिपुरारी। निघति भवनिं सह दक्ष कुमारी ॥६॥

अर्थ. – रघुपतीच्या गुणकथा ऐकत व सांगत कैलासनाथ (गिरिनाथ, शंकर) काही काळ (दिन, दिवस) तेथे (तहाँ, तिथं) राहिले. ॥५॥ मग त्रिपुरासुरांचा नाश करणाऱ्या महेशांनी (कुंभज) मुनींचा निरोप घेतला व दक्षकुमारी सह घरी जाण्यास निघाले ॥६॥

टीका. - चौ. ५ (१) श्रवत कथित – कधी अगस्तीनी सांगावे व महेशांनी श्रोता बनावे; कधी शंभूंनी सांगावे व कुंभजांनी श्रवण करावे. याप्रमाणे एकमेकांनी भेदभाव, मोठेपणा, विसरून, एकमेकास मोठेपणा देत विनयाने खेळीमेळीने सत्समागम चालू राहिला.

(२) कांहिं दिन (कुछ दिन) येथे दिवसांनी मोजण्याचाच काळ समजावयाचा नाही. ज्या मुख्य हेतूने शंभु कुंभजाकडे दंडकारण्यात आले. तो हेतू साध्य होण्याची शक्यता वाटेपर्यंत राहिले. राम वनात का आले, पुढे केव्हा काय होणार हे महेशांस माहित आहे. सीतेच्या शोधात रघुनाथ वनात भटकू लागेपर्यंत राहिले हे पुढील चौपायांवरून स्पष्ट दिसते.

(३) गिरिनाथ - येथून काही वेळ शंभू, महेश, शंकर, सती, जगजननी, भवानी हे शब्द गुप्त होऊन गिरिनाथ, त्रिपुरारी, हर, दक्षकुमारी, दक्षसुता इत्यादी शब्द प्रगट होतात. प्रत्येक शब्द भावगर्भित असून पुढील घटनांची सूचना देणारा आहे. (क) गिरी जड असतो, कार्याकार्य विचार करता येत नाही, पण अचल परोपकारी असतो. हे तर कैलास गिरीचे नाथ! स्वामी. स्फटिकांचा पर्वत कैलास अगदी स्वच्छ, तसेच हे शीतल गंभीर, परमपावन, गौरवर्ण, इत्यादी आहेत. हे सर्वगुण आता हळूहळू प्रतीतीस येतील. काय करावे, काय करू नये अशा गोंधळात पडलेले प्रथम दिसतील व नंतर इतर गुणांचे दर्शन होईल.

चौ. ६ - (१) मुनि-निरोप घेती – सुचविले की आले आपल्या पायांनी पण बर्फ जसे चटकन विरघळते तसे हृदय असल्याने मुनीच्या आग्रहास्तव रहावे लागले व निरोप परवानगी घेतल्या शिवाय जाता येईना! त्रिपुरारी असून मनुष्यासारखे चरित्र करून शिष्टाचार मर्यादा पालन करीत आहेत हे भरद्वाजांस सुचविले.

(२) त्रिपुरारी – याने सुचविले की आता लवकरच काही तरी दुष्ट कार्य करावे लागणार.

(क) दुसरे हे सुचविले की महेशांनी त्रिपुरासुरांचा वध केला व तो युद्ध करूनच केला. युद्धाचे वेळी त्यांना फार क्रोध आलाच होता. 'येई रोष रणिं वधिला रावण' (४६/८) असे रघुपतीनी केले म्हणून ते परमात्मा असणे शक्य नाही ही भरद्वाजांची शंका आहे. तिच्यावर हा टोला आहे. भाव हा की रघुपतीनी क्रोधाने युद्ध करून रावण मारला यानेच जर ते विकारी ठरत असतील तर ज्या शंकरांस ईश्वरमहेश्वर महादेव म्हणतात त्यांना सुद्धा विकारी जीव म्हणावे लागेल; म्हणून ज्या भावनेने तुम्ही त्रिपुरारीकडे पाहता

त्याच भावनेने रावणारीकडे पहा म्हणजे संशय पळतील. याच हेतूने शंकरांची चिंता भय इत्यादी याज्ञवल्क्य वर्णन करणार आहेत.

(३) **निघति भवनिं सह दक्षकुमारी** – भवन- घर, कैलासावरील निवास स्थान. (क) गेले असे न म्हणता निघाले (चले) म्हणून सुचविले की मध्ये काहीतरी विशेष घटना घडणार व घरी पोचण्यास बराच वेळ लागणार.

(ख) आले तेव्हा '**सबें सती जगजननि भवानी**' आले, आणि जाताना **सह दक्षकुमारी त्रिपुरारी** चालले. **शंभुसती** व **त्रिपुरारी दक्षकुमारि** या दोन जोड्यांचा उच्चार करून पहा म्हणजे वेळ किती लागेल जाण्यास व कठोरता किती दिसेल हे सहज कळेल. 'शंभुसतींत मांगल्य, माधुर्य, व प्रसन्नता आहेत. '**त्रिपुरारी दक्षकुमारी**'त ओज, कठोरता, ऐश्वर्य, तेज, शत्रुतासूचक अप्रसन्नता, इत्यादी गुण आहेत.

(ग) **त्रिपुरारींने** सुचविले की अशा वेळेवर निघत आहेत की देहरूपी तीन पुरांचा हे नाश करणार. सती, दक्ष व मदन यांचा विनाश पुढे होतच आहे.

(घ) **दक्षकुमारी** शब्दाने सुचविले की तिचा जगज्जननीपणा व भवानीपणा नष्ट होऊन सतीपणास ग्रहण लागणार व ती केवळ दक्षाची मुलगी, कुमारीसारखी, राहणार! चौ. २ मध्ये सती शब्दाने पितृकुळाचा संबंध व भवानीने पतिसंबंध दाखविला होता. यापुढे तिचा संबंध फक्त पितृ कुळाशी राहणार हे दक्षकुमारी शब्दाने सुचविले.

(ङ) ही दक्षाचीच मुलगी. दक्ष शंकरविरोधी; तसेच हिच्याकडून घडणार; दक्षाने शंकरांचा अपमान केला; ही पण आता करणार! बापाच्या वळणावर जाणार! अशाच अर्थाने अशाच भावाने रावणभगिनी (३।१७।३१) व लक्ष्मणानुज (२/१६३/३) हे शब्द वापरले आहेत. मधेच काय घडले ते आता सांगतात भरद्वाजांना

हिं- । **तेहिं अवसर भंजन महिभारा। हरि रघुबंस लीन्ह अवतारा** ।।७।।
। **पिताबचन तजि राज उदासी। दंडकबन बिचरत अबिनासी**।।८।।

म.- । **भूमि-भार-भंजन ते अवसरि। रघुवंशी अवतरलेले हरि** ।।७।।
। **त्यक्तराज्य पितृवचें उदासी। दंडकवनिं विचरति अविनाशी** ।।८।।

अर्थ. – भूमिभार-भंजन करणारे, रघुवंशात अवतरलेले हरी त्याच समयास ।।७।। पित्याच्या वचनाने राज्य त्याग केलेले, उदासीन व अविनाशी (राम) दंडकवनात विचरत होते. ।।८।।

टीका. - चौ. ७ (१) लीन्ह अवतारा (अवतार घेतला) असे शब्द मूळात आहेत, पण अवतरलेले असाच त्या शब्दांचा अर्थ करणे जरूर आहे हे पुढील संदर्भाने ठरते.

(२) **ते अवसरिं** - त्यावेळी शंकर दक्षकुमारीसह अगस्त्याश्रमातून निघाले त्या सुमारास, याचा संबंध पुढील चौपायांशी आहे.

(३) **हरि** - शब्दाने सुचविला जाणारा अर्थ भूमिभारभंजन शब्दानेच स्पष्ट केला आहे. **भूमिभार** – अपरिमित पापांची वृद्धी, धर्मग्लानी व अधर्मवृद्धी 'गिरिसरि-सिंधु-भार मज नाहीं। परद्रोहि जड एक जसाहीं' (१/१८४/५) (१/१८४/१-८ पहा.)

(४) रघुवंशी अवतरलेले - रघुवंश अत्यंत धर्मशील, परमप्रतापी, परोपकारी, त्यागी असा असतो. त्या वंशातील एखाद्या ख्यात पुरुषाने अचाट शौर्य धैर्यादी युक्त कार्ये केली तर ती माणसाने केली नाहीत असे कोणी म्हणणार नाहीत; म्हणून रामावतार रघुवंशातच व्हावयाचा. रघुनावाचा सूर्यवंशातील राजा अती पराक्रमी, धर्मशील अती तेजस्वी व अती कीर्तिमान झाला म्हणून रघुवंश नाव पडले; त्यापूर्वी इक्ष्वाकुवंश नाव होते. वा. रामायण व भागवत यांत दिलेल्या रविवंशपरंपरेत जरी भेद असला तरी मुख्य प्रसिद्ध राजांची नावे दोन्हीत आहेत.

(क) अवतरलेले - शब्दाने देहधारण सुचविले. भरद्वाजांच्या संशयपिशाचावर हा तिसरा हल्ला आहे. यातून सांगितले की रघुवंशात जे अवतरले ते (राम) हरीच होत. कोणी बद्ध जीव जन्मास नाही आला!

चौ. ८ (१) पितृवचें त्यक्तराज्य - 'रामा तू वनात जा' अशी आज्ञा दशरथांनी दिली नसता येथे असे कसे म्हटले? अशी दीर्घशंका तर्कटी लोक येथे घेतात. पण वच, वचन याचा अर्थ तोंडी आज्ञा असा घेण्याची आवश्यकता काय? पित्यानें कैकयीमातेला दिलेले वचन पूर्ण करण्यासाठी असा सरळ अर्थ घेतला म्हणजे शंकेला जागा रहात नाही. 'गुर्वर्थे त्यक्तराज्यो व्यचरदनुवनं (भाग - ९। १०/४) पित्यासाठी राज्याचा त्याग केला व वनावनात विचरत राहिले असे भागवतातही म्हटले आहे. पित्याने केलेले ऋण फेडणे, त्याचे वचन पूर्ण करणे हे पुत्राचे कर्तव्यच आहे हे सुचविले.

(क) रामाला राज्याचा लोभ नव्हता हे सुचविले.

(२) उदासी - उदासीन; सुख दुःख, लाभ हानी, इत्यादी द्वंद्वांचा ज्यांच्या चित्तावर - परिणाम होत नाही. ते उदासीन. 'समः शत्रौच मित्रेच' 'अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः' (भ.गी.) याने सुचविले की दुःखीकष्टी, अप्रसन्न होऊन राज्यत्याग केला नाही. दशरथनंदन राम सुद्धा शंकरासारखेच उदासीन आहेत. 'उदासीन सब शंकाक्षीण हि' (६७/८) हे शंकरांचे वर्णन आहे.

(३) दंडकवन - दंडकारण्य. विंध्याद्रिच्या दक्षिणेपासून मलयपर्वतापर्यंतचा भूभाग. इक्ष्वाकुवंशातील दंड नांवाच्या राजाच्या नांवावरून हे नांव पडले आहे. हे फार भयाण व राक्षस संकुल अरण्य होते.

(क) विचरति - हिंडतात, संचार करतात. याने सुचविले की अगदी निर्भय आहेत.

(४) अविनाशी - ज्यांचा विनाश होऊ शकत नाही असे. याने नित्यत्व सुचविले. निर्लोभ, परमवैराग्यसंपन्न, परमत्यागी, निर्भय, जन्मरहित आहेत इतके सुचविल्यावर अविनाशित्व सांगितले. जीवाला विनाश नाही पण जन्म आहे. म्हणून एकंदरीत सुचविले की रघुपती भगवान आहेत. मनुष्यासारखे दिसले, वागले तरी ते हरीच आहेत हे सुचविले.

वि.सू. अवतार ग्रहणापासून दण्डकारण्यविहारापर्यंतचे रामचरित्र सूत्र काव्यरूपी मुक्ताफळांत युक्तीने ओवून ठेवले आहे. (१/११ दो. प.) अगस्त्याश्रमातून उत्तरेकडे जात असता शंकरांच्या मनात चिंता, अशान्ति कशी झाली पहा :-

हिं.दो.- ।हृदयँ बिचारत जात हर केहि बिधि दरसनु होइ।।
गुप्त रूप अवतरेउ प्रभु गएँ जान सब कोइ ।।४८ रा।।
हिं.सो.- ।संकर उर अति छोभु सती न जानहिं मरमु सोई।
।।तुलसी दरसन लोभु मन डर लोचन लालची ।।४८ म।।
म.दो.- ।हृदयी चिंतित जाति हर दर्शन कसे घडेल ।।
।।अवतरले प्रभु गुप्त कीं जातां जनां कळेल ।।४८ रा।।
म.सो.- ।शंकर-हृदिं विक्षोभ कळे सतीला मर्म न ।।
।।तुलसी! दर्शन लोभ मनिं भय लालुचि विलोचन।।४८ म।।

अर्थ. – रामचंद्रांचे दर्शन आपणास कसे होईल याचे चिंतन करीत हर चालले आहेत; प्रभू गुप्तरूपाने अवतरले आहेत; आणि मी (दर्शनास) गेलो तर सर्व लोकांना रहस्य कळेल. ।।दो. ४८ रा।। या प्रमाणे शंकरांच्या हृदयात विशेष क्षोभ झाला आहे; (पण) त्यातील मर्म सतीला समजले नाही; तुलसीदास म्हणतात, दर्शनाचा लोभ तर आहे, पण मन घाबरत आहे व डोळ्यांना लालसा सुटली आहे; (हावरे झाले आहेत डोळे) ।।सो.म.।।

टीका. - ४८रा - (१) **दर्शन कसे घडेल** - या चिंतेच्या वावटळीत सापडले आहेत! परस्पर विरोधी विचारांचे वारे हृदयाकाशात सोसाट्याने वहात आहेत. सतीजवळ सुद्धा बोलण्याची सोय नाही! रामप्रभूंचे दर्शन घडावे अशी प्रबळ इच्छा तर आहे; पण दर्शन कसे घ्यावे याचा निर्णय होत नाही. ही जी मानसिक खळबळ चालली आहे तिला कारण काय?

(२) **अवतरले प्रभु गुप्त** - दशरथनंदन राम हे असे वागत आहेत की ते प्रभू परमात्मा आहेत हे कोणास कळू नये; एवढ्यासाठी ते आपले ऐश्वर्य गुप्त ठेऊन अवतरले आहेत. हे अवतार रहस्य प्रगट होऊ नये अशी त्यांची इच्छा आहे.

शंकरांचे एक मन सांगते की वाटेवरच असता दर्शन न घेणे म्हणजे अनादर करणे आहे. शंकर अगदी दारावरून गेले पण भेटण्यास आले नाहीत असे रघुनाथास कळले तर ते बरे का? दुसरे मन सांगते की मला सुद्धा खूप तळमळ वाटते पण काय करणार! 'सेवक धर्म कठोर समस्तिं किं' भगवंताच्या - सेव्याच्या मर्जीविरुद्ध सेवकाने वागणे हा अधर्म आहे बाबा! यात विरोध कसला? उलट त्यांना आनंद वाटेल! विश्वामित्र, विदेहजनक, वसिष्ठ व कौसल्या यासारख्या परमभक्तांसच ते रहस्य माहीत आहे, पण कोणी प्रगट करणार नाहीत. कौसल्येला तर बजावले आहे की 'अंब गोष्ट कोठे न वदावी' (१/२०२/८); व ती स्त्री असून तिने सुद्धा प्रगट केले नाही ते मी कसे करू? बा मना! माझा मोठेपणा आड येतो आहे! गेलो नि नमस्कार करावयाचा नाही म्हटले तरी हात ऐकणार नाहीत. व मी नमस्कार केला की जगप्रसिद्ध होणार गोष्ट! की शंकरांनी नमस्कार केला त्याअर्थी रघुपती परमात्मा प्रभू असले पाहिजेत. मग, वेष पालटून क्षत्रियरूपाने जावे म्हणजे झाले. प्रभूच्या जवळ कपट आणि मी करू? हनुमन्ताने

कपटवेष घेतला तर त्याला प्रभूंनी जवळ केला नाही. (४/२/३ प) शिवाय सतीला सोडून जाता येत नाही व तिला हे रहस्य सांगता येत नाही. अशा पेचात हर सापडले आहेत.' येथे हर का वापरला पाहू :-

(३) हर - हरण करणारे ते हर. शरणागतांच्या चिंता, पाप, ताप इ. हरण करणारे असून त्यांची अशी दशा झाली! चिंताग्रस्त होऊन मोठ्या धर्मसंकटात पडले आहेत. भरद्वाजा! त्यांच्या या चिंतेचे हरण कोण करील असे तुम्हांस वाटते? त्रिपुरासुरांचा वध करून देवांची चिंता हरण करणाऱ्या हराने. आता कोणास शरण जावे? असे जे हर ते अयोध्याभूपाच्या पुत्राच्या दर्शनासाठी असे व्याकुल होतील का? असा मर्मी घाव भरद्वाजांच्या संशयावर केला आहे.

(४) अशा विचारांच्या वादळात सापडून चालत जाणाऱ्या माणसाची पावले मंद पडतात. त्याची चर्या उतरते, प्रसन्नता नष्ट होते, चिंतेची धूळ मुखावर पसरते व व्यवहारदक्ष माणसे ओळखतात की हृदयात खळबळ उडाली आहे. सती दक्षकुमारी बरोबर आहेच, वामभागी चालत आहे. तिला कळले की स्वारीच्या मनात काही तरी मोठी खळबळ उडाली आहे, नाहीतर चिंतातुर नी हर!

सोरठा (१) वि.सू. - गेल्या ४८ दोह्यांमध्ये सोरठा वृत्ताचा उपयोग येथे फक्त पाचव्या वेळी करीत आहेत. (१) मंगलाचरण सोरठे त्यात गणपती, शिव. नारायण, विष्णू व गुरु यांचे स्मरण आहे. (२) चवदाव्यात तीन सोरठे आहेत त्यांत रामायणनिर्माते मुनी, वेद व ब्रह्मदेव यास वंदन आहे. (३) सोळाव्यांत रामप्रेमाने देहत्याग करणाऱ्या अयोध्याभूपास वंदन आहे. (४) सतराव्यात पवन कुमारास वंदन आहे. कारण त्यांच्या हृदयात रामाचा निवास आहे. (५) हा सोरठा - रामदर्शनासाठी तळमळणाऱ्या हराच्या केविलवाण्या स्थितीचे चित्र दाखविणारा आहे. वरील सर्व दोहे व हे सर्व सोरठे एकामागून एक योग्य चालीवर म्हणून पहावे म्हणजे मागे (३७।५च्या) टीकेत केलेले विधान सत्य असल्याची खात्री होईल. ओजस्वी, तेजस्वी, उत्साहयुक्त भावनांचे वर्णन दोह्यांनी केले आहे; व कोमल, हृदयस्पर्शी, शांत, मधुर भावाचे दर्शन सोरठ्यांनी दिले आहे हे या विधानातील सार आहे.

(२) शंकर - हृदि विक्षोभ! शान्ती, सुख, कल्याण (शं) करणारांच्या हृदयात विशेष क्षोभ (क्षभ) यात उघड उघड विरोध दिसतो. नावाचे शंकर राहिले! येथे विरोधाभास अलंकार स्पष्ट आहे. याज्ञवल्क्य ध्वनित करतात की; काय भरद्वाजा! ही अशी दशा कशासाठी? अयोध्येशसुत दर्शनासाठी, का त्रिपुरारी सर्वज्ञ असून त्यास मोह झाला? हा आणखी एक प्रखर प्रहार संशयावर!

(३)कळे सतीला मर्म न - क्षोभ कशाने झाला याचे मर्म ती सती- म्हणजे महापतिव्रता असूनसुद्धा तिला कळले नाही! पतीच्या मुखावर प्रगट होणाऱ्या सुखदुःख, रागद्वेष, हर्षशोक, क्रोधप्रसाद इत्यादी सर्व विकारांच्या छाया सती -पतिव्रतांना कळतात; त्यातून हीदक्षाची दक्षकुमारी (दक्षता ही जिची क्रीडा आहे. कुमारयति -कुमार क्रीडायां) तिला पाठे कळले की स्वारी चिंतातुर आहे, पावले मंद पडत आहेत, श्वास केव्हा मंद तर

केव्हा जोराने सुटत आहे. दोघेही मंदमंद पावले टाकीत जात आहेत. शंकरांचे चित्र पहा!

(४) दर्शनाची लालूच एका बाजूस ओढीत आहे व सेवकधर्मनिष्ठ मन दुसऱ्या बाजूस खेचीत आहे, दर्शनासाठी जाण्यास ते घाबरत आहे. सेव्याच्या इच्छेविरुद्ध वागणे शंकरासारख्या अनन्य सेवकाला असह्य, अशक्य वाटत आहे. डोळ्यांचे तर विचारूच नका! चक्रवाताने उधळ्या महासागरात गरगरा फिरणाऱ्या गलबताप्रमाणे इकडून तिकडे, डावीकडे उजवीकडे, मागे पुढे मोठ्या आतुरतेने बघत आहेत ते डोळे! हृदयातील रस्सीखेचीकडे त्यांचे मुळीच लक्ष नाही. हरिणीपासून चुकून अरण्यात भुललेल्या हरिण पाडसाच्या डोळ्यांसारखी गती डोळ्यांना आली आहे. किती सुंदर नाट्य आहे! पहिल्या अंकातील हा दुसरा प्रवेश चालू आहे. हे सर्व एका चित्रात कोणा चित्रकाराला काढता येईल का? शंकरांच्या मनाला भय का वाटले याचे आणखी विवेचन करतात :-

हि. ।रावन मरन मनुज कर जाचा । प्रभु बिधिबचनु कीन्ह चह साचा ॥१॥
।जैं नहिं जाऊँ रहइ पछितावा। करत बिचारु न बनत बनावा ॥२॥

म.- रावण मरण मनुजकरिं याची। प्रभु करूं इच्छिति विधिवाक् साची ॥१॥
।जाइन ना तर अनुतापावें। करत विचार, न उपाय फावे॥२॥

अर्थ. – रावणाने मनुष्याच्या हातून मरणाची याचना केली आहे व प्रभू (राम) विधीचे वाक्य (ब्रह्मदेवाची वाणी) सत्य करू पहात आहेत; (तथापी) ॥१॥ (अशी सुसंधी आली असता) जर जाऊन दर्शन घेतले नाही तर पाठीमागून पश्चात्ताप (अनुताप) करीत बसावे लागेल; (असे उलट सुलट) विचार करून सुद्धा काही उपाय समजेना ॥२॥

टीका चौ. - (१) रावण मरण मनुज करिं याची – असे येथे म्हटले; पण रावणाने वर मागताना 'आम्हिं न मरुं मारितांहि कोणी। जाति मनुज कपि य वाचोनी (१/१७७/४) असे मागितले आहे; म्हणून शंका घेतली जाते की, अशी धसोड का? परंतू ज्यांना पुढील संदर्भ आठवत नाही त्यांनाच अशी शंका येते. तपश्चर्या करताना रावणाने आपली मस्तके आपल्या हातांने कापून अग्नीत हवन केली; त्यावेळे त्याला जे दिसले ते त्याने पुढे अंगदास सांगितले आहे की 'जळता पाहूं यदा कपालां विधिने लिखित अंक मम भालां॥ नरहस्तें वध अपला वाचीं। तैं हसलो विधिगिरा असाची' (६/२९/१-२) या तपश्चर्येने प्रसन्न होऊन ब्रह्मदेव व शंकर यांनी त्यास वर दिले आहेत. या उल्लेखावरून ठरते की रावणाने वर मागण्याच्या पूर्वी, रावणाच्या जन्माच्या आधीच तो मातृगर्भात असतानाच ब्रह्मदेवाने त्याच्या दाही कपाळावर लेख लिहिलेला होता. रावणाने मनुष्य किंवा कपी असे म्हटले, त्यात त्याने मनुष्याच्या हातून मरण मागितले नाही असे कसे ठरते? मनुष्याच्या हातून मरण त्याने मागितलेच पण मनुष्याच्याच असे म्हटले नाही. वर उल्लेखिलेली विधिगिरा (वाणी) असाची- असत्य आहे असे जे रावणास वाटत आहे ते खोटे ठरवून विधिवाक् साची (सत्य) करून

दाखविण्याची प्रभूची इच्छा आहे. मनुष्य मला मारू शकणार नाही अशी रावणाची खात्री होती.

(२) प्रभु – कर्तुमकर्तुम् अन्यथा कर्तुम समर्थ; ते आपल्या नुसत्या संकल्पाने सुद्धा त्यास मारू शकतील. 'भृकुटिविलासि सृष्टिलय होती' त्यास रावणावध करण्यासाठी युद्ध करण्याची आवश्यकता नव्हती; पण त्यामुळे 'ब्रह्मलिखित जे भाळिं' ते खोटे ठरले असते. म्हणून प्रभू असून सुद्धा नरनाट्य करावे लागत आहे.

(क) कोणी शंका घेतात की रामचंद्र मनुष्य नसून परमात्मा भगवान आहेत असे रावणास कळले तर त्याचा वध करता येणार नाही व विधिवाणी खोटी ठरेल, म्हणून प्रभू गुप्तरूपाने अवतरले आहेत. हे म्हणणे हास्यास्पद, मानसातील १७/१८ वचनांकडे लक्ष न देता केलेले व निराधार आहे. रावणाने तसा वर मागितला नाही किंवा मनुष्यरूपात असलेल्या भगवंताकडून मरण नसावे असेही म्हटलेले नाही. मारीचापासून कुंभकर्णापर्यंत अत्यंत प्रेमी नात्याच्या माणसांनी व मंदोदरीने सुद्धा अनेक वेळा त्यास स्पष्ट सांगितले आहे की राम परमात्मा आहेत. तो स्वतःच चांगले जाणतो की राम भगवान आहेत; व त्यांच्या हातून मरून परमगती मिळविण्याचा दृढनिश्चयही त्याने मानसातही केला आहे.

(ख) मनुष्या सारखे वागेल तो मनुज. जे सोंग, रूप, घेतले असेल त्या प्रमाणे वागणेच योग्य व सुखावह असते. 'सोंगा योग्य किं नटें नाचणें' (२/१२७/८) सार हे की रावणाचे मरण माणसाच्या हातून ठरले आहे, म्हणून रावणाचा वध करण्यासाठी प्रभूंनी नरवेष घेतला; व माणसासारखे आचरण करून दाखवीत आहेत. शरीर वाळणे, छाया पडणे, जमिनीला पाय लाऊन चालणे, प्रियवियोगाने दुःखी होणे इत्यादी मनुष्य चरित्रास शोभणारे आचरण केल्यानेच ब्रह्मदेवाचे वचन खरे ठरणार आहे. रावण महावीर, धीर असल्याने युद्धाशिवाय त्यास मारणे मनुष्यास शक्य नव्हते. शापाने मारला असता तर माणसाने मारला असे न ठरता शापाने मेला असे ठरले असते. रघुनाथ जसे नरनाट्य करीत आहेत. तसे रावणसुद्धा सुरारी नाट्य करीत आहे. मानसातील रावणासारखा आदर्श वैरी रावण इतर रामायणात नाही, रघुपतीचे नर नाट्य जितक्या उच्च प्रतीचे आहे तितक्याच उच्च प्रतीचे रामवैऱ्याचे नाट्य आहे.

(३) ब्रह्मदेवाचे वाक्य खोटे ठरले असते तर काय बिघडले असते? असला प्रश्न बेशिस्त पक्षपाती, वशिलेबाजी लोकशाहीतले नागरिकच विचारतील. ब्रह्मा, शंकर व विष्णू हे तीन अधिकारी प्रभूने नेमून त्यांना आपल्या सत्तेचा अंश दिला. ते प्रभूंनी दिलेल्या आज्ञेप्रमाणे वागत असतात. त्यांनी ठरविलेल्या नियमांचा भंग करणे म्हणजे विश्वराज्यात बेबंदशाही माजविण्यास मदत करणे आहे. ब्रह्मदेवाचे वाक्य खोटे ठरले, त्याचा कायदा रद्द झाला असे ठरल्याबरोबर बाकीचेही कायदे कायदेभंगाने मोडले जाऊ लागतील व विश्वराज्याचा विनाश होईल. आपण नेमलेल्या मोठ्या अधिकाऱ्याचा अपमान निष्कारण अन्यायाने आपणच करणे मानवी लोकशाहीत शोभत असले तरी ते गर्ह्य आहे. मानव बनून मानवाप्रमाणे वागून रावणाचा वध केला नसता तर निरपराधी सज्जनांवर व मानवेतर जीवांवर होणारे अत्याचार तसेच चालू राहिले असते.

चौ. २ - (१) जाइन ना तर अनुतापावें — आपल्या कोट्याधीश मालकाने नाटकात भिकाऱ्याचे सोंग घेतले असता ते काम उत्तमप्रकारे केलेले पाहण्याची सुसंधी दवडली तर कोणत्या अनन्य एकनिष्ठ सेवकास पश्चात्ताप होणार नाही? नंतर विमानात बसून जात असलेला किंवा सिंहासनावर बसलेला जरी पाहिला, तरी ती संधी दवडल्याचा पश्चात्ताप जन्मभर चुकणार नाही. 'अंगिकारुनी माझ्या शापा। सोशिति राम भारि बहु तापा। जाउनि ऐशा प्रभुस पहावे। पुन्हा असा अवसर ना फावे' (३/४१/७) नारद याच विचाराने प्रभू दर्शनास (अरण्य कां.) आले. असा सुयोग दवडणे म्हणजे जाणून बुजून पश्चात्तापाच्या खाईंत पडण्यासारखे आहे. अनुकूल काळ जाणून न्याय्यमार्गाने व धर्मानुकूल पद्धतीने फायदा न घेणारे महामूर्ख होत. 'वृथानुताप किं समयीं चुकतां' (१/२६१/३) 'मग पस्तावसि अंति अभागी' (२/३६/८). मग असे म्हणण्याची पाळी येते. 'अहह! मंद मन अवसर चुकलें। हृदय अझुन तरि कां ना फुटलें' (२/१४४/६). आता शंकरांच्या मनस्थितीचा अखेर आढावा घेऊन मग अर्धवट सोडलेले रामकथासूत्र हाती घेऊ :-

हिं.- ।एहि बिधि भए सोच बस ईसा । तेही समय जाई दससीसा ।।३।।
।लीन्ह नीच मारीचहि संगा। भयउ तुरत सो कपट कुरंगा ।।४।।
म.- ।होति शोच-वश असे महेश्वर। त्याच समयिं जाउनि दशकंधर।।३।।
।घेइ नीच मारिचा संगतिं। कपट कुरग तो बने शीघ्रगतिं ।।४।।

अर्थ. — या प्रमाणे महेश्वर (ईसा-ईश) शोकचिंतावश झाले आहेत; त्याच वेळी नीच दशकंठाने (दशशीर्षाने -दससीसा) तिकडे जाऊन नीच मारीचाला संगतीत घेतला व तो (मारीच) शीघ्रगतीने (त्वरित, तुरत) कपटमृग (कुरग, कुरंग) बनला ।।१-२।।
टीका. - वि. सूचना - पूर्वी होऊन गेलेल्या रामावतारचरित्राविषयी पार्वतीने प्रश्न विचारण्यास जे निमित्त घडले त्याचे वर्णन चालले आहे, हे लक्षात असावे.
चौ. ३ - (१) शोचवश असे महेश्वर -- (क) असे - हृदयी चिंतित जाति हर' पासून आतापर्यंत वर्णन केल्याप्रमाणे.।
(ख) शोचवश - शोक, चिंता यांनी ग्रासलेले कारण की स्वतःच्या प्रयत्नांनी या चिंतेच्या भोवऱ्यातून बाहेर पडता येईना व पश्चात्ताप जन्मभर करावा लागणार याविषयी फार वाईट वाटत आहे.
(ग) महेश्वर - शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः (अमरे) जे सर्वजीवमात्रावर सत्ता चालविणारे त्यांच्यावर चिंतेने आपली सत्ता गाजविली! अयोध्येशसुताच्या दर्शनार्थ असे विकारवश झाले! हा एक भरद्वाजांपुढे टाकलेला पेच आहे. येथे शंकरांच्या चिंता व्याकुलतेचे चित्र पूर्ण झाले.
(२) त्याच समयिं जाउनि दशकंधर (क) दंडकवनिं विचरति अविनाशी त्याच समयीं.
(ख) दशकंधर - दश कंधरा - कंठ - आहेत ज्याला तो. कं शीर्षं धरति, धारयति इति कंधरा, दहा डोक्यांचा रावण.

(ग) जाउनि - मारीचा कडे जाऊन. ही कथा अरण्य दो. २४/६ पासून २६/७ पर्यंत आहे. का गेला, कशासाठी गेला, निश्चय एक करून कृती अगदी निराळी का केली इत्यादी प्रश्नांची चर्चा करण्याचे हे स्थान नव्हे. दशशीर्ष म्हणण्यात भाव हा की 'विश्वविदित प्रतापी' 'रावणनाम वीर बलिवंध' असा जो रावण तो आपला सर्व प्रताप घालवून, विसरून, केवळ दहा डोक्यांचा एक राक्षस गेला. दहा डोक्यांनी चांगला विचार (कुविचारी) करून गेला. प्रतापहीन विचाराने जी युक्ती सुचली ती कृतीत उतरविण्यासाठी एकटाच गेला.

चौ. ४ - (१) घेइ नीच मारीचा संगति' नीच हे विशेषण कोणी फक्त मारीचाकडे घेतात; पण ते सयुक्तिक नाही. आधी रावण महानीच तेव्हा मग त्याच्या संगदोषामुळे मारीच नीच. हे विशेषण रावणाला मारीचाकडे गेल्याबरोबर लावले आहे. 'दशमुख गत मारीचा पासी॥ नमी स्वार्थरत नीच शिरांसी॥ नमत नीचकृत दुःखद फारहि॥' (३/२४/६-७). जगद्विजयी महाप्रतापी महाधीर असून कपटाने परदारापहरण करणारा म्हणून दशमुख नीच हे मान्य. परंतू अरण्य दो. २६/५ अखेरचे मारीचाचे विचार पाहिले म्हणजे तो रामप्रेमीभक्त ठरतो.

(क) रावणाच्या हातून मरण्यापेक्षा रामाच्या हातून मरणे फार चांगले या विचाराने तो कपटमृग बनला. यात त्याचा नीचपणा मुळीच नाही. त्याचा नीचपणा इतकाच की रामाच्या आवाजाने लक्ष्मणास हाका मारणे. कारण रामाच्या हातून प्राणघातक बाण लागल्यावरच तो असे कपटाने ओरडला आहे. हा त्याचा मूळचा नीच स्वभाव महानीच संगतीने क्रियाशील झाला! हे या नाटकातील बाह्य, भौतिक दृश्य आहे. पडद्यामागील आधिदैविक दृश्य प्रगट करण्याचे हे स्थान नाही. **'श्रीरामचरित मानस की नींव'** या हिंदी लेखात व पुढे टीकेत ते प्रगट केले आहे. लेख मा. मणि-मासिकात पहावा. ल.ठे. -शूर्पणखाविरूपीकरणादी खरदूषण वधापर्यंतची कथा सुचवून ठेवली. आता वैदेही हरणाचा उल्लेख करून पुढील कथा सुचवितील.

हिं.- ।करि छल मूढ हरी बैदेही। प्रभु प्रभाव तस बिदित न तेही ॥५॥
।मृग बधि बंधु सहित हरि आए। आश्रम देखि नयन जल छाए ॥६॥

म.- ।वैदेहीला मूढ हरि छळें। तसा प्रभूचा प्रभाव न कळे ॥५॥
।मृगा वधुनि हरि सबंधु बळले। आश्रम बघुनि नयन डबडबले॥६॥

अर्थ. – त्या मूढाने (दशाननाने) कपट करून वैदेहीला चोरून नेली (याचे कारण) प्रभूचा प्रभाव जसा आहे तसा त्यास कळला नाही. ॥५॥ (कपट) मृगाचा वध करून हरी बंधू लक्ष्मणासह परत आले व आश्रम पाहताच त्यांचे डोळे पाण्याने भरले॥६॥

टीका. चौ. ५ - (१) वैदेही – विदेहाची कन्या, पण ज्याला देह नाही त्याला कन्या कशी होणार? म्हणून अयोनिजा हा ध्वनी आहे. पूर्वी दक्षकुमारी शब्द ज्याभावाने वापरला तशाच भावाने सुचविले की विदेहासारखीच ती! त्याला कशी वश होणार?

(क) वैदेही - देह नसलेली, प्रतिबिंब, छाया असा अर्थ कोणी करतात. परंतु छाया वा प्रतिबिंब हातात घेता येत नाही, हे लहान मुलगा सुद्धा सांगेल; तथापी मानसकारच म्हणतात की 'जरि मुख मुकुरि' मुकुर निजपाणीं। घेववे न, अशि अद्भुत वाणी' (२/२९४/३)

(ख) ज्या विदेहाचा पण रावणास पूर्ण करता आला नाही, पण १४ वर्षांच्या दशरथकुमाराने केला, त्या विदेहाच्या मुलीला व त्या रघुवीराच्या पत्नीला दहा डोक्यांच्या रावणाने चोरून नेली! आधिदैविक अर्थ असा आहे की तो राममायेने मूढ- मोहित झाला होता म्हणून त्याने असे केले. 'गिरिजे श्रुणु रामाची लीला। सुरहित दनुज-विमोहनशीला' (१/११३/८).

(ग) नाट्यार्थ हा की तो वैदेहीच्या लावण्यावर मोहित झाला होता. सीता लावण्यमोहित होण्याचे नाट्य मानसातील रावणाने अशोक वनात फारच बहारीचे व यथार्थ सुंदर केले आहे.

(२) तसा प्रभूचा प्रभाव न कळे – रामाचा प्रभाव खरोखर रावणास कळला होता. 'मजशा खरदूषण-बलवाना। कोण वधील विना भगवाना' (३/२३/२) म्हणून येथे तसा म्हणजे वर दर्शविला तसा प्रथम कळला पण नंतर तसा कळला नाही, म्हणजेच वळला नाही. कळते पण वळत नाही म्हणतात ते असे. अधिक विस्तार अरण्य कांडात योग्य स्थळी पहावा.

चौ. ६. (१) मृगा वधुनि हरि सबंधु वळले. 'मृगा सबंधु वधुनि हरि वळले, असे म्हटले असते तर अनुप्रास अधिक रम्य झाला असता पण अर्थाचा अनर्थ झाला असता की दोघांनी मिळून वध केला. मृगा वधुनी ही एक क्रिया हरीने एकट्याने पूर्ण केली व मग परत जाण्याच्या क्रियेत बंधू सामील झाला. जेथे हे पूर्वी घडले तेथे असाच क्रम आहे. 'खल हत शीघ्र फिरति रघुवीर' असे म्हटले आहे.

(क) या सगळ्या राक्षसांनाच रघुवीराने खलमृग म्हटले आहे. 'क्षत्रिय अम्हिं मृगया वनिं करतो। तुजसे खल मृग शोधित फिरतो (३/१९/९). म्हणून येथे मृग = खलमृग असा अर्थ घेणे जरूर आहे. भाव हा की महावीर क्षत्रियास हरिणाची शिकार करणे जितके सोपे जाते, तसाच सहज लीलेने या खलमृगास मारला; मृग बनलेल्या खलास मारला.

(ख) येथील मृग शब्दावरून कोणी टीकाकार अर्थ काढतात की खलाला तर मारलाच पण आपल्या ऐश्वर्य शक्तीने खरा कनक मृग निस्तेज करून मारला व त्याचे चर्म वैदेहीला देण्यासाठी लक्ष्मणाने काढले व आणले. हे ज्यांना गोड वाटत असेल त्यांनी मानावे. याचे खंडन करण्याचे हे स्थान नव्हे. एप्रिल १९५३ च्या मानसमणीच्या अंकातील 'सुबेल सैल-मृगछाला' (छाला-चर्म) हा प्रज्ञानानंदाचा लेख वाचावा.

(२) हरि शब्द फार भावगर्भित आहे. रावणास जे वाटले होते की दशरथनंदन राम भगवान आहेत व भूभार हरण करण्यासाठी अवतरले आहेत, तो त्याचा अंधुक राहिलेला समज हरण केला; व मारीचाचे जन्ममरण- हरण केले. कपटमृगाच्या मागे धावणारा परमात्मा भगवान असणें शक्य नाही अशी राक्षसांची व साधारण बहुजन

समाजाची व रावणाची खात्री झाली. माणसाने रावणास मारला नाही असें म्हणण्यास जागा राहिली नाही. 'राम सूत्रधर अन्तर्यामी' असल्याने त्यांच्याच इच्छेने सर्व घडले.
(३) **आश्रम बघुनि नयन डबडबले** - या वाक्याने 'नारी विरहें दुःखी भारी' या भरद्वाज वाक्याची आठवण याज्ञवल्क्यांनी भरद्वाजांस करून दिली. किती थोड्या शब्दांत किती भरपूर अर्थ भरला आहे पहा. सीता आश्रमात नाही असे दिसताच, पूर्वी केलेले अनुमान खरे ठरले असे वाटून निश्चय झाला की कोणीतरी निशाचराने पळविली तेव्हा लगेच रडू कोसळले. 'फिरति निशाचर निकर काननीं। सिता न आश्रमि गमे मम मनीं (३/३०/३) असे लक्ष्मणास राम म्हणाले आहेत. 'बघुनि जानकी विहीन आश्रम। व्याकुळले प्राकृत दीनासम' (३/३०/६)
(क) येथे भरद्वाजांच्या मतानुकूल प्रभू व हरी शब्द वापरून सुचविले की असे हरीच व्याकुळ झाले. पुढल्या चौपाईत रघुराज शब्द वापरून, रघुपती राम अयोध्येशसुत म्हणजेच प्रभू, हरी, हा सिद्धान्त पुन्हा ध्वनित करतील.

हिं.- ।बिरह बिकल नर इव रघुराई। खोजत बिपिन फिरहिं दोउ भाई।।७।।
।कबहूँ जोग बियोग न जा के। देखा प्रगट बिरह दुख ताके ।।८।।
म.- ।विरह-विकल नर इव रघुराऊ। धुंडित वनिं फिरती द्वय भाऊ ।।७।।
।योग बियोग न कधिहिं जयातें। दिसे प्रगट शुच विरह तयाते ।।८।।

अर्थ. — विरहाने विव्हळणाऱ्या पुरुषासारखे रघुराज (रघुराऊ, रघुराई) सुद्धा व्याकुळ झाले; (व मग) दोघे भाऊ (वैदेहीला) वनांत धुंडीत फिरू लागले. ।।७।। ज्यांना योग -वियोगादी कधी सुद्धा नाहीत त्यांनाच विरहाने शोक झालेला प्रगट दिसला।।८।।
टीका. - चौ. ७ (१) प्रभू, हरि असून विरहव्याकुळ का झाले याचे कारण रघुराऊ-रघुराज शब्दाने ध्वनित केले आहे; पण ते लवकर ध्यानांत येत नाही, सोंग घेतले आहे रघुवंशातील राजाचे; बायको हरवल्यावर रडून व्याकुळ झाले नसते तर लोक काय म्हणाले असते? आपली पतिव्रता बायको हरवली तरी ज्या राजाला वाईट वाटत नाहीं व जो तिचा तपास सुद्धा करीत नाही त्याला प्रजेच्या दुःखाचें काय वाटणार आहे व तो आपल्या राज्यातील पतिव्रता स्त्रियांचे व त्यांच्या पातिव्रत्याचे कसे काय रक्षण करणार? रघुवंशी वीर निर्दय, प्रजावात्सल्यहीन व स्त्री दाक्षिण्यहीन असतात असा कलंक, रघुवंशास लागला असता की नाही? यांच्या पूर्वजांपैकी अजराजाची पत्नी इन्दुमती, नाहीशी झाल्यावर अजाने तिच्यासाठी केलेला विलाप 'अजविलाप' नावाने प्रसिद्ध आहे. सीतेसारख्या महापतिव्रता परम सुंदर स्त्रीवर ज्याचे प्रेम नाही तो प्रजा, बंधू, परिवार इत्यादिकांवर प्रेम कसे करू शकेल? असे विविध प्रश्न लोकांच्या हृदयात उठले असते व यांनी रघुवंशास कलंक लावला असे लोक म्हणाले असते.
वि.सू. - अरण्यकांडापासून लंकाकांड समाप्तीपर्यंत जेथे कोठे रघुराज, रघुराव, रघुराणा इत्यादी याच अर्थाचे शब्द असतील तेथे रघुवंशी राजाच्या कर्तव्याचा संबंध मुख्य आहे असे समजावे.

(२) इव - यात ध्वनी आहे की खरोखर विकल नाहीत. हा ध्वनी पुढल्या चौपाईत 'दिसे' शब्दाने सूचित केला आहे. विकल झाल्यासारखे दिसले; म्हणजे खरोखर विकल झाले नव्हते. 'यत्सत्वादमृषेव भाति' अमृषा इव भाति, यात इव ज्या अर्थाने वापरले त्याच अर्थाने येथे आहे; पण बाह्यार्थ 'विकळ झाले' हा प्रगट व्हावा म्हणून दिसे हा शब्द येथे न घालता पुढल्या चौपाईत मोठ्या खुबीने घालून ठेवला.

(३) शोकाने व्याकुळ झाल्याचा उल्लेख फक्त रामचंद्राविषयीच आहे. दाखविले की लक्ष्मण शोकविव्हळ झाले नाहीत. तर मग ते निर्दय ठरतात! रामचंद्राचा शोक खराच आहे असे लक्ष्मणास वाटत आहे. तो- ही रडून व्याकुळ झाला असता तर कोणाची समजूत कोणी घालावयाची? त्याने आपले मन घट्ट करून रामाचे सांत्वन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'लक्ष्मण नानापरि समजावित' (३/३०/८) **संकटकाळी धीर देणाराच खरा बंधू. 'बघुं न शकसि मज दुःखी अंमळ बंधु! सदा तू स्वभाव कोमळ'** (६/६१/१/३) असे रघुवीरानेच म्हटले आहे.

(क) शोधण्याचे काम मात्र दोघेही करीत आहेत. वनाचा कोना कोपरा शोधीत वनातून चालले आहेत. राम तर 'लता-तरूंनां जाति विचारित' (३/३०/८)

चौ. ८ - (१) भरद्वाजांना जसा भ्रम झाला होता तसा श्रोत्यांस, वाचकांस होऊ नये म्हणून येथे धोक्याची सूचना देऊन ठेवतात. नाटकातील पडद्याच्या आतले दृश्य या चौपाईने दाखवितात.

(२) योग-वियोगांचाच उल्लेख येथे करण्याचे कारण उघड आहे की, वैदेहीच्या वियोगाने रघुराज व्याकुल झाले असे नुकतेच सांगितले. उपलक्षणेने इतर सर्व द्वंद्वांचा अंतर्भाव करणे जरूर आहे. उदासीन, अविनाशी वगैरे विशेषणांनी जे सुचविले ते येथे स्पष्ट सांगतात. सीता व राम बोलण्यापुरतीच भिन्न पण तत्वतः अभिन्न असल्याने त्यांच्यात योगवियोग ही भाषाच संभवत नाही. जेथे संयोग झाला असेल तेथेच वियोगाची भाषा संभवते. जल व तरंग, प्रभाकर व प्रभा, चंद्र व चंद्रिका यांच्यात योग नाही व वियोगही नाही. दिवस व रात्र या कल्पना नरांना आहेत. सूर्याला दिवस रात्र काही माहीत नाही. असे असून सुद्धा रघुपतीच्या ठिकाणी शोक- दुःख दिसले हे मात्र खरे. नाटकात विरह-व्यथेने शोकविलाप करणारांना जसा योगवियोग झालेला नसून हर्ष शोकादी दिसतात. तसेच हे. कोण कोणाचे काम करीत आहे हे ज्यास माहीत असते त्यांच्यावर शोकमोहादी दृश्यांचा परिणाम न होता, ते मोठ्या आत्मीयतेने व प्रेमाने तो खेळ पहात असतात व सुखी होतात. हेच आता दोह्यात सांगतात.

हिं.दो.- ।**अति बिचित्र रघुपति चरित जानहि परम सुजान**।।
।।**जे मतिमंद बिमोह बस हृदयँ धरहिं कछु आन** ।।४९।।

म.दो.- ।**अति विचित्र रघुपति चरित जाणे परम सुजाण**।।
।।**जे मतिमंद विमोहवश धरिति कांही हृदिं आन** ।।४९।।

अर्थ. – रघुपतीचे चरित्र अती विचित्र आहे. ते जो जाणतो, जाणेल तोच परम सुजाण होय. जे मतिमंद असतात ते विमोहवश होतात व काही तरी निराळीच भावना आपल्या हृदयात धारण करतात. ॥४९॥

टीका. (१) पाठभेद – सर्वांत जुन्या संवत १६६९ च्या पोथीत 'जानहि' = जाणे, जाणतो, असा एकवचनी पाठ असल्याचा उल्लेख मा.पी. मध्ये मिळाला; व तो मानसातील सिद्धांतांशी अगदी सुसंगत असल्याने या आवृत्तीत घेतला. 'परम सुजाण' चा या ठिकाणचा अर्थ पाहिला म्हणजे वरील पाठच योग्य आहे अशी खात्री होईल. (२) 'अति विचित्र' चा 'परम सुजाण'शी मेळ घालण्यात टीकाकारांनी भाराभर अवतरणे दिली आहेत; पण त्यात 'परमसुजाण' शब्द असलेले एकही नाही! येथे 'परमसुजाण' शब्द रघुपतिभक्तिविषयाशी संबद्ध आहे.

(क) 'तापस शमदम दया निधानू। परमार्थी-पथिं परमसुजाणू' (१।४४।२) असे भरद्वाज आहेत. ते परम सुजाण असून सुद्धा त्यांस रघुपती चरित्राबद्दलच संशय मोह भ्रम भारी झाले आहेत; कारण त्यांची परम सुजाणता फक्त परमार्थ-पथांतली, ज्ञानमार्गांतली आहे. म्हणून येथील परम सुजाण ज्ञानमार्गांतील घेता येत नाही.

(ख) हृदयीं कहिं फलाकांक्षा नहिं । भूप विवेकी परमसुजाणहि ॥ करिजो धर्म कर्म-मन-वाणीं। वासुदेवि नृप अर्पी ज्ञानी ॥ (१।१५६।१-२) प्रतापभानुराजा असा धर्माचरणात परम सुजाण होता; प्रतापभानूला तर कपटीमुनीच्या भाषणाने लोभ, मोहादी उत्पन्न झाले आहेत. (ग) वरील दोन्ही उदाहरणांत परम सुजाण हा गुण असून मोह उत्पन्न झाला आहे व येथे म्हटले आहे की परमसुजाण असेल त्याला मोह होत नाही. वरील पैकी एक परमसुजाण ज्ञानमार्गांतला आहे व दुसरा कर्ममार्गांतला आहे; म्हणून येथील परम सुजाण भक्तिमार्गांतला आहे. उदा.

(घ) 'असे वदुनि गत देव-ऋषि करित रामगुणगान।। हरिमायाबलवर्णित घडिं घडि परम सुजाण' (७।५९।) हरिमायामोहित गरुड नारदांकडे गेल्यावर त्यांनी जाणले की पक्षिराज-हरिवाहन हरिमायामोहित झाला आहे, व आपण समजावल्यास त्याचा मोह जाणार नाही; म्हणून त्यांनी त्यास 'जा चतुराननिकट खगेशा' इत्यादी (७।५९।४-८ पहा) सांगितले व आपण हरिगुणगान करीत व हरिमायाबल वर्णीत गेले - म्हणून त्यांस परमसुजाण म्हटले. हरिचरित्रातील हरिमायेचे बल जो जाणतो तो परमसुजाण असा 'परमसुजाण'चा भक्तिमार्गांतील अर्थ ठरला.

(ङ) 'परमसुजाण' शब्द मानसात आणखी दोनच ठिकाणी आहे. ६।६२।१ मध्ये श्रीरामचंद्रांविषयी आहे. 'प्रभू परम सुजाण कृतज्ञ अति' म्हणून त्याचा संबंध येथे नाही. 'गुणग्राहि मी परम सुजाणहि' (६।२४।४) असे रावण स्वतः विषयी म्हणत आहे, तो संबंध गुणग्राहकतेशी आहे; म्हणून येथे ग्राह्य नाही. (सूचना - गूढार्थचंद्रिका नमुना अंकात 'परम शहाणा'ची अवतरणे घेतली आहेत ती आता विचारात घेण्याची आवश्यकता नाही; कारण परम सुजाणची योग्य अवतरणे सापडली).

(३) परमसुजाण असेल तो जाणतो - हा अर्थ सुद्धा मानसातील इतर वचनांच्या समन्वयानेच घेणे जरूर आहे; कारण वाल्मिकी म्हणतात..'विश्वदृश्य आपण बघणारे, विधिहरि शंभुस नाचविणारे ॥ तुमचें मर्म न कळतें त्यांसहि। कोण अन्य जाणेल तुम्हांसहि॥ तो जाणे ज्या जाणूं देता' (२।१२७।१-३) म्हणून शेवटी निष्कर्ष हा : - रामकृपेने जो परमसुजाण झाला असेल तोच अती विचित्र रघुपती चरित्र जाणतो. नारद, गरुड, सती, भुशुंडी यांना सुद्धा अतिविचित्र चरित्र पाहून एकेकदा मोह झाला आहे; पण त्यानंतर पूर्णरामकृपा झाल्यावर त्यांना रहस्य कळू लागले आहे. शंकरांनी गरुड मोहातील मर्म जाणले पण ते म्हणतात 'रघुपति-कृपें मर्म मज कळले' (७।६२।७) असे मर्म कळणारा मानवांत तर कोणी एखादा विरळाच असणार म्हणून 'जानहि' जाणे-जाणतो हा एकवचनी पाठच मानसकथेशी सुसंगत आहे.

(क) येथील 'परमसुजाण'चा निःसंदेह, निर्दोष अर्थ समजण्यास शेवटी रघुपतिकृपाच कारण झाली आहे. ही चौथी एक ओळ जितकी सरळ सोपी वाटते तितकीच ती अतिगूढ आहे की नाही याचा विचार करावा. किती वचने विचारात घ्यावी लागली व किती मंथन करावे लागले!

(४) अति विचित्र - अती चमत्कारिक, अनेक परस्परविरोधी लक्षणांनी युक्त असणारे, व अती अलौकिक इत्यादी सर्व अर्थ येथील अतिविचित्र शब्दांत आहेत. 'अति विचित्र भगवंतगति कुणा कळे तरि योग! (२।७७।-).

(५) 'परम सुजाण' शब्द कर्ममार्गाविषयी ज्या प्रतापभानू राजास लावले आहेत तोच हा रावण-दशकंधर बनला आहे व त्यानेच वैदेहीला चोरून नेल्याचे मागे वर्णन केले. तो संबंध घेतल्यास 'तसा प्रभूचा प्रभाव न कळे'च्या टीकेत जो आधिदैविक अर्थ घेतला आहे त्याला चांगलीच पुष्टी मिळते, ती अशी - हे रामचंद्रांचे अतिविचित्र चरित्र दशाननाने जाणले म्हणून तो परम सुजाण आहे असे ठरले, पण जे मतिमंद विमोहवश होतात ते भगवंतावर व रावणावर भलतेच आरोप करतात.

(६) जे मतिमंद विमोहवश — आन. याचा अर्थ मतिमंद व विमोहवश असतात ते, असा कोणी करतील तर तो चूक आहे. येथे कारणपरंपरा सांगितली आहे. मतिमंदता हे विमोहाला वश होण्याचे कारण, व विमोहवशता हे पुढल्या कार्याचे कारण आहे. कारणमाला अलंकार येथे आहे. 'प्रभुता अतुलित बल अतुलित ही। अति मतिमंद विदित मज नही' (३।२।१२) असे सुरपतिसुताने म्हटले -मतिमंदतेमुळे रघुपति-विचित्रलीलांतील ऐश्वर्य कळत नाही; हे अज्ञान झाले. अज्ञानाने विपरीत ज्ञान भ्रम, विमोह, उत्पन्न होतो व त्या मुळेच दोरीला साप साप म्हणून झोडपतात; तसेच प्रभूवर भलभलते आरोप केले जातात. 'जे मतिमलिन विषयवश कामी। प्रभुवर लादिति मोहा स्वामी!॥ मायावश मतिमंद अभागे। हृदयिं जवनिका बहुविध लागे॥ ते शठ हठवश संशय धरती। रामीं निज अज्ञान लादती॥ (७।७३।२,८-९) जवनिका = पडदा, पडळ म्हणजेच विमोह; याच कारण - 'अशि रघुपतिलीला उरगारी! दनुज विमोहक जनसुखकारी (७।७३।१). यावरून ठरले की मतिमंद म्हणजे आसुरी वा राक्षसी प्रकृतीचे लोक. (दैवी, आसुरी

व राक्षसी अशा तीन प्रकृती भ. गीतेत सांगितल्या आहेत. नीट शोधाव्या). जे परमसुजाणही नाहीत व मतिमंदही नाहीत त्यांस रघुपतिलीला रहस्य जरी न कळले तरी ते भगवंतावर (रामकृष्णांवर) भलतेच आरोप करीत नाहीत; आपणांस कळत नाही असे म्हणून स्वस्थ बसतात. **'दोष समर्था नहि'** असे म्हणतात.

(७) धरिति कहिं हृदि आन - रघुनाथ भगवान नाहीत, नव्हते, ते मनुष्यच होते हा पहिला आरोप. ते कामी, क्रोधी, विकारी होते इत्यादी विविध कुकल्पनांना मनात आणतात. 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्॥ (भ.गी.९।११) 'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः' अबुद्धि = मतिमंद, मूढ = विमोहवश. असा दोह्यांतीलच अर्थ येथे आहे. वरील वचन भगवान कृष्णाचे आहे.

संगती - आता शंकरांच्या चित्ताची तळमळ जाणून सर्वज्ञ, भक्तवत्सल, भक्तार्तिहारी भगवान दर्शन देतात-

हिं.- ।संभु समय तेहि रामहि देखा । उपजा हियँ अति हरषु बिसेषा ॥१॥
।भरि लोचन छबि सिंधु निहारी । कुसमय जानि न कीन्हि चिन्हारी ॥२॥

म.- ।शंभु समयिं त्या रामा पाहति । हर्ष हृदयिं अति विशेष पावति ॥१॥
।लोचनभर छबि सिंधुस निरखुनि । परिचय करिति न कुसमय समजुनि ॥२॥

अर्थ – त्याचवेळी शंभूंनी रामास पाहिले व त्यांच्या हृदयात अती विशेष हर्ष झाला.॥१॥ त्या लावण्यासिंधूस डोळे भरून (न्यहाळून-निहारी) निरखून पाहिले; पण कुसमय जाणून परिचय (नमस्कारादी किंवा जाऊन भेटणे इ.) केला नाही. ॥२॥ (चिन्हारी -परिचय, जान पहिचान, मुलाकात, कुशलप्रश्न, ओळख इत्यादी - कीन्हि - केली नाही.)

टीका, चौ. १ (१) वि. सू. - आपले कल्याण झाले, होईल, असे जिथे जिथे शंकरांस वाटले; किंवा जेथे त्यांस सुख झाले किंवा झाल्याचे, होण्याचे, सुचविले आहे तिथे तिथे मानसात शंभु शब्दच वापरला आहे. १।१९।८; १।२६।१; १।३०।३; १।४६।३; १।४८।१; १।४८।४; (१।४८।३-४ टीका पहावी). या व इतर ५०/६० ठिकाणी असेच दिसेल.

(२) त्या समयीं - वैदेही विरहाने व्याकुळ झालेले रघुपती सुबंधुसहित सीतेस शोधीत वनात फिरत होते तेव्हा.

(क) रघुपती पाहिले असे न म्हणता राम पाहिले असे म्हणण्यात भाव हा की रघुपतीचे नरनाट्य विलाप इत्यादी गोष्टी दिसत असून सुद्धा शंभूंनी 'रामसकल आनंद निधानू' 'जो आनंदसिंधु सुखराशी' तोच पाहिला. 'नर इव विरह विकल' रघुराज त्यास जणू दिसलेच नाहीत. म्हणजेच शंभू विमोहवश झाले नाहीत व अती विचित्र रघुपती चरित्र -मर्म त्यांनी जाणले; **यावरून ते परम सुजाण ठरले.** भरद्वाजांच्या संशय पिशाचास बाटलीत भरून बुच्च घट्ट बांधून ठेवणारा हा मंत्राचा झाडा आहे. आता लवकरच त्या पिशाचास गती दिली जाईल.

(ख) 'खरा ज्यावरी ज्याचा स्नेहो। मिळे तया तें नहिं संदेहो' (१।२५६९।६) हे सीतावधन येथे यथार्थ ठरले. रामा पाहति = राम अचानक दृष्टीस पडले, हा वाच्यार्थ आहे. मागील दोह्याचे पूर्वार्ध प्रथम शंकरांस लागू करून दाखविले जात आहे; व नंतर उत्तरार्ध दक्षकुमारीला लाऊन दाखवितील.

(३) अति विशेष हर्ष झाला - विक्षोभ झाला होता त्यामुळे विशेष हर्ष झाला हे मनोधर्मास अनुसरूनच झाले. रंकाला लॉटरीत लाख रुपये मिळाल्याचे कळले म्हणजे विशेष हर्ष होणार; पण चारपाचशेच मिळाले तर हर्ष होणार.

(क) अती एवढ्यामुळेच की जाणे शक्य नव्हते; अशावेळी हृदयाची तळमळ प्रभूंनी जाणली व आपण होऊन दर्शन दिले ही भावना हृदयात जागृत झाली; भगवंताच्या भक्तवात्सल्याची व भक्तार्तिहरण ब्रीदाची स्मृती होऊन व कृती पाहून अती आनंद झाला. भगवंतांनी कृपा करून दर्शन दिले नसते तर जन्मभर पश्चातापाच्या दावानलात होरपळत राहिलो असतो वगैरे भावनांमुळे अती हर्ष झाला.

(४) ल.ठे. शंकर अगस्त्याश्रमांतून उत्तरेस जात होते व राम अगस्त्याश्रमांतून दक्षिणेस पंचवटीत गेले होते तेव्हा शंकरांना वाटेत दर्शन कसे घडले? अशी शंका काढून टीकाकार तिथे थातुरमातुर काल्पनिक समाधान करतात! ते वस्तुस्थितीच्या अज्ञानामुळे विमोहवश झालेल्यांनी केलेले आहे. पंचवटी अगस्त्याश्रमाच्या दक्षिणेस आहे असे मानणे वाल्मिकीरामायण अवलोकन न केल्याचे लक्षण आहे. 'एतदालक्ष्यते वीर मधूकानां महद्वनम्। उत्तरेणास्य गन्तव्यं, न्यग्नोधमाभिगच्छता। (वारा.अर.३९।२३-२४) असे म्हणून अगस्तींनी मोहाच्या झाडांचे मोठे वन रघुनाथास दाखविले व या वनाच्या उत्तर दिशेस जा असे सांगितले (४८।१ टी.प.) आजसुद्धा अगस्त्याश्रमापासून पंचवटी मधल्या रस्त्याने १७।१८ मैलच भरेल व दक्षिणेस नसून साधारण ईशान्येस आहे म्हणून मा. पी. मधील सर्व तर्क अनर्थ आहेत.

चौ. २ - (१) लावण्यसिंधू (छबिसिंधु) डोळेभरून निरखून पाहिला. - शंकरांचे नेत्र रामरूपदर्शनासाठी किती हपापले होते याचे शब्दचित्र सोरठ्याच्या टीकेत रेखाटले आहे ते पहावे. ओझरते दर्शन झाले तरी पुरे अशी होती नयनांची आकांक्षा. 'लोचन चातक करुनी रारवति । जे दर्शन-जलधर अभिलाषति ॥ सर-सरिता-सागरीं निरादर रूपबिंदुजल मिळत सुखाकर' (२।१२८।६-७) रूपबिंदूची आकांक्षा होती तिथे रूपसुधासिंधु मिळाला मग आनंदाला काय पारावार राहणार! 'छबिसमुद्र हरिरूप विलोकुनि। टकमक बघति नयनपट रोखुनि॥ (१।१४८।५) शंभूंनी सुद्धा असेच केले. शंभू आनंदमहासागरांत बुड्या मारीत छबिसिंधूकडे टक लाऊन बघत राहिले; पापण्या हलणे बंद झाले; चित्रांतल्या शंभूसारखे, दूर झाडीत दिसणाऱ्या रामरूपाला नयन मार्गाने आणून आपल्या हृदयसिंहासनावर नेऊन बसवीत आहेत; व पायांची गती खुंटली आहे. सुंदर नाट्य!

(२) परिचय करिति न कुसमय समजुनि - (क) कुसमय का याविषयी भरपूर चर्चा मागील दोह्याच्या चौपायांच्या टीकेत केली आहे.

(ख) परिचय न करिति = भाव हा की आपले दर्शन मला झाले इत्यादी कांही ओळख दिली नाही, की नमस्कार हात जोडून सुद्धा केला नाही किंवा भेटावयास गेले नाहीत. भेटण्यास न जाण्याचे कारण पूर्वी सांगितले तेच. नमस्कार वगैरे न करण्याचे कारण म्हणजे सती बरोबर आहे, तिला कळता उपयोगी नाही. रावणवध होईपर्यंत शंकरांनी भेटणे किंवा नमस्कार करणे उचित नव्हते. रावण वधानंतर जवळ जाऊन स्तुती केली आहे; तिथे म्हटले की 'सुसमय बघुनी प्रभुनिकट आले शंभु सुजाण' (६।११३।-), शंभु किती वेळ बघत राहिले ते ऐका :-

हिं.- ।जय सच्चिदानंद जग पावन । अस कहि चले मनोजविनाशन ।।३।।
।चले जात सिव सती समेता । पुनिपुनि पुलकत कृपानिकेता ।।४।।

म.- ।जय सच्चिदानंद जग-पावन । चालति वदुनि मनोजविनाशन ।।३।।
।शिव पथिं चालत जाति सह सती। घडि घडि कृपानिकेत पुलकती ।।४।।

अर्थ – जय सच्चिदानंद जग-पावन असे म्हणून मदन (मनोज) विनाश करणारे (शिव) चालू लागले ।।३।। शिव सतीसह रस्त्याने चालत जात आहेत व कृपानिकेत (शिव) पुनःपुन्हा रोमांचित होत आहेत. ।।४।।

टीका. - चौ. ३ - (१) यात सुचविले की फार वेळ उभे राहिले नाहीत; नेत्रांची तृषा जरा कमी होईपर्यंतच राहिले उभे; लक्ष्मणाने पाहिले तर सर्व घोटाळा होईल हे जाणून चालू लागले.

(२) जय सच्चिदानंद - सत् चित् व आनंद = सच्चिदानंद हे ब्रह्माचे स्वरूप लक्षण आहे. येथील जय शब्दाचे विविध अर्थ होऊ शकतात; प्रसंगानुसार पुढील पहा. I हे परब्रह्मस्वरूप रघुपते! जगाला पावन करण्यासाठी आरंभिलेल्या या नरनाट्यलीलेत आपणास जय मिळो! हा अर्थ सखा व स्वामी भावाने निघू शकतो. II जगाला पावन करणाऱ्या हे परब्रह्मस्वरूप प्रभो! आपल्या ऐश्वर्याचा उत्कर्ष एकदा लवकर प्रगट करावा! अशी प्रार्थना दास्यभावाने होऊ शकते. 'जयजय जह्यजाम्-' (भाग. १०।८७।१४) या श्लोकाची श्रीधरी टीका पहावी. रावणादी राक्षसांचा वध करून जगातील अधर्म-पापादिकांचा विनाश करून जग पावन करा.

(क) आपल्याच भक्ताचा विनाश व्हावा अशी इच्छा शंकर कशी करतील? जो पर्यंत त्यांच्या उपास्याचा अपराध, सीतेची चोरी दशाननाने केली नव्हती तो पर्यंत असे वाटले नसते. तो मरावा असे सीता हरणानंतर वाटले तरी, आपल्या हाती किंवा शापाने मारणे शक्य नव्हते; स्वतः लावलेला विषवृक्ष सुद्धा स्वतःस तोडवत नाही. तो दुसऱ्यांकडूनच तोडविला जातो.

(४) राजाच्या ब्राह्मण सचिवांनी 'जयजीव' म्हणणे हेच वंदन आहे. इतर ब्राह्मणांनी राजाला आशीर्वाद द्यावयाचा असतो. 'ते येती नमिती जयजीवा' (१।३३२।८) ते = जनकाचे ब्राह्मण सचिव. 'जयजिव वदुनि बसे शिर नमुनी' (२।३८।६); हे सुमंत्र

सचिवाबद्दल आहे. तो ब्राह्मण नसून सूत होता. या जय शब्दोच्चारावरूनच सतीला वाटले की 'ते करिती नृपसुता प्रणामा'

(क) लंकाकांडात, रावणवधानंतर जवळ जाऊन शंकरांनी स्तुती केली आहे. तेथे सुद्धा प्रणाम, नमस्कार केल्याचे वर्णन नाही; प्रणमामि, नमामि वगैरे शब्द नाहीत. पुढे मदन दहनाचे आधी, रामावतार समाप्तीनंतर जेव्हा राम अलौकिक तेजाने युक्त असे, शंकरांपुढे प्रगट झाले आहेत, तेव्हा तेथे सुद्धा कोणी कोणास नमस्कार केलेला नाही. फक्त राज्याभिषेकाच्या वेळी येऊन शंकरांनी स्तुती केली. तिच्यात प्रणमामि निरंतर (श्री) मा-रमणं' असे म्हटले आहे. लंकाकांडातील स्तुतीत हरी प्रभू, रमा-रमण, श्रीरमण, इत्यादी ईश्वरत्व सूचक कोणताच शब्द प्रत्यक्ष वापरलेला नाही; रघुकुलनायक, नृप, राम हे शब्द आहेत, म्हणून नमस्कार सूचक शब्द नाही. उत्तरकाण्डांतील स्तुतीत 'नमामि हरि' 'प्रणमामि मा(श्री)रमणं' हे शब्द आहेत म्हणून नमस्कार आहे. म्हणून येथे सुद्धा प्रत्यक्ष नमस्कार केला नाही असेच मानणे सयुक्तिक आहे. 'जय'चा अर्थ सतीने नमस्कार असा घेतला.

(५) मनोजविनाशन - मनोज मनात जन्मणारा, मदन, कामदेव हा वाच्यार्थ झाला. मनोज = संकल्प विकल्प, हे दोन्ही अर्थ घेणे जरूर आहे. संकल्पविकल्पांचा विनाश म्हणजेच निर्बीज समाधी. याने सुचविले की शंभू निर्विकल्प समाधिस्थ होऊन, शिव होऊन राहणार; व दुसऱ्या अर्थाने सुचविले की मदनाचा विनाश करणार. पुढे होणारी गोष्ट येथे आधीच सुचविली, म्हणून हा भाविक अलंकार आहे. याचा उपयोग मानसात अनेक वेळा केला आहे. 'भूषण वनमाला नयन विशाला शोभासिंधु खरारी' (१।१९२ छं) 'रावणरिपू जनसुखदाही' (१।२११।छं.) 'स्मरहरः' = मदन-मनोज-विनाशन. हे शंकरांचे एक नाव आहे. सर्व देव अनादी आहेत. प्रत्येक कल्पात इतिहासाची व त्याच त्याच नावांची पुनरावृत्ती होते.

चौ. ४ (१) शंभू चालले असे मागील चौपाईत एकदा सांगितले; व येथे पुन्हा म्हणतात की चालत जाती. ही पुनरुक्ती आहे असे वाटते; पण हा दोष नसून हा पुनरुक्तिवदाभास अलंकार आहे. याने फार गूढभाव व सुंदर नाट्य दाखविले आहे. रामदर्शनानंदाने शंभू देहभान विसरले. सती बरोबर आहे याचेही भान उरले नाही; म्हणून तर 'जय सच्चिदानंद जगपावन' असे वैखरीने म्हणाले. पूर्वी दाखविले आहे की हृदयात अती विशेष हर्ष झाला. म्हणजेच बाहेर न दाखविण्याचा प्रयत्न केला गेला; कारण तोपर्यंत सती बरोबर असल्याची आठवण होती. रूपसिंधुदर्शनात ती आठवण बुडाली. तेव्हा म्हटले 'जय सच्चिदानंद जगपावन' आणि लागले चालायला त्या आनंदाच्या भरात! जरा वेळाने मागे चाहूल लागली तेव्हा मागे पाहिले तो सती आहे बरोबर! तेव्हा मग किंचित थबकले; व रस्त्याने जाऊ लागले व सती बरोबर चालू लागली. किती सुंदर नाट्य आहे! सतीची चाहूल लागल्यावर जरा चमकले; हे आहे द्विरुक्तीतले रहस्य! (मा.पी. पहा!) सतीनेही कदाचित जरा जोराने चालावयास लागून, आपल्या नुपुरादिकांचा आवाज केला असेल व खाकरली असेल जरा; तेव्हा भानावर आले असतील.

(क) याच क्षणाला प्रभूच्या मायेने सतीच्या बुद्धीवर आवरण टाकण्याची तयारी केली. शंकरांस प्रेमाचे उमाळे येऊ लागले; शंकर ते आवरण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. पण चांगला सफल होत नाही. एक उमाळा आवरावा तो आला दुसरा, राहिले रोम खडे कि गेले लक्ष सतीचे; असे वारंवार चालले आहे. हे शुद्ध सात्विक प्रेमाचे उमाळे चित्तास आनंददायक असतात, पण कित्येक वेळा शरीराला अती क्लेशदायक असतात. सत्त्वीभूत झालेले चित्त वेगाने प्राणामध्ये प्रवेश करते व त्यामुळे प्राणप्रक्षोभ होतो. तीव्र दशेत शरीरपीडा असह्य होते; तीव्रतम झाली की प्राणोत्क्रमण होण्यास क्षण सुद्धा लागणार नाही. 'जावें त्याच्या वंशा तेव्हां कळे.'

(२) कृपानिकेत - कृपा+निकेत (निकेतन) कृपेचे निवासस्थान. भाव हा की प्रभूच्या कृपेचे वसतिस्थान शंकर आहेत; मग त्यांची अशी दशा का होणार नाही? 'रामकृपाभाजन तुम्हिं ताता' (७।७४।३) यात भाजन शब्द ज्या अर्थाने वापरला आहे. त्याच अर्थाने येथे निकेत शब्द वापरला आहे. संस्कृत शब्द निकेतन आहे. मा.पी. मधील अर्थ अत्यंत ओढाताणीचा वाटतो. आता पर्यंत पाहिलेल्या गोष्टीने सती भवानी जगज्जननी असून तिच्या मनावर उलट परिणाम झाला-' 'कार्हिं धरिति हृदिं आन' हे आता यथार्थ झालेले दिसेल :-

हिं.- ।सती सो दसा संभु कै देखी । उर उपजा संदेह बिसेषी ॥५॥
॥संकर जगतवंद्य जगदीसा । सुर नर मुनि सब नावत सीसा ॥६॥

म.- ।बघत सती त्या शंभु-दशेसी।उपजे हृदिं संदेह विशेषीं ॥५॥
।शंकर जगद्वंद्य जगदीशा।सकल नमिति मुनि नर सुर शीर्षा ॥६॥

अर्थ — सतीने ती शंभूची दशा पाहिली मात्र आणि तिच्या हृदयात विशेष संदेह उपजला. ॥५॥ शंकर जगाचे ईश असून ते जगाला वंद्य आहेत; सुर नर मुनी इत्यादी सगळेच त्यांना मस्तक नमवितात. ॥६॥

टीका :- चौ. ५ - (१). सतीमोह — अंकाचा मुख्य प्रवेश येथे सुरू झाला. रामदर्शन होण्यापूर्वी परस्परविरोधी विचाराच्या वादळात सापडून व्याकुळ होण्याची पाळी महेशांवर येऊन गेली. ते सुद्धा सात्विक वारे असल्याने ते वादळ लवकर शान्त झाले. संदेह मारुताने सतीच्या मनात मांडलेली खळबळ शीघ्र शांत न होता चांगलीच मोडतोड करून -प्रदीर्घ काळाने शांत होणार आहे. परमानंद सागरात बुड्या मारीत जाणारे शंकर पुढे आहेत; व संदेह सागरात वहात जाणारी सती त्यांच्या डाव्या बाजूने घनदाट अरण्यातून चालली आहे. शंभूची पावले आनंदाच्या लाटांत कधी मंद तर कधी झपाझप पडत आहेत; सती पतीच्या गतीने चालत आहे व वरील व पुढील स्वगत भाषण ती नाट्यमंचकावर समोर येऊन करीत आहे; हे दृश्य डोळ्यांपुढे उभे करावे.

(२) विशेष संदेह - विशेष संशय. नृपसुताला प्रणाम केला असे वाटले म्हणून संदेह आला; व सच्चिदानंद जगपावन असे म्हणून केला त्यामुळे व दिसणाऱ्या प्रेम दशेने विशेषच शंका आल्या. येथे राममायेने तिच्यावर झडप घातली..

चौ. ६ - (१) जगद्वंद्य — सर्वजगाने वंदन करण्यास योग्य. जगदीश = जगावर ज्यांची सत्ता चालते ते. सर्वांचे कल्याण (शं) करणारे म्हणून शंकर. सुरनर शब्दांनी स्वर्ग व मृत्युलोक सुचविले. सकल शब्दाने राहिलेले सर्व सुचविले. सकल शब्दाने हेही दाखविले की शंकरांस असुर, दनुज, दानव सुद्धा वंदन करतात; त्यांच्यापुढे मस्तक नमवितात, तसे विष्णूला ते नमत नाहीत. अशा शंकरांनी शरीराने मनाने व वाणीने केलेले जे आचरण तिला दिसले, ते तिच्या समजुतीप्रमाणे त्यांच्या जगदीशत्वास कमीपणा आणणारे होते व हे असे दक्षकुमारीस वाटले, तेच आता स्पष्ट सांगतात:-

हिं.- ।तिन्ह नृपसुतहि कीन्ह परनामा। कहि सच्चिदानंद परधामा ।।७।।
।भए मगन छबि तासु बिलोकी। अजहुँ प्रीति उर रहति न रोकी ।।८।।

म.- ।ते करिती नृपसुता प्रणामा । वदुनी सच्चित्सुख परधामा ।।७।।
।होति मग्न छबि त्याची पाहुनि । प्रीति अजुनि हृदिं राहि न रोखुनि ।।८।।

अर्थ — त्यांनी राजाच्या पोराला प्रणाम केला व तो सुद्धा सच्चिदानंद परंधाम असे म्हणून ।।७।। त्याचे रूपलावण्य पाहून हे प्रेममग्न झाले; व प्रीती हृदयात रोखून-दाबून ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आहेत तरी अजून सुद्धा हृदयात मावत नाही! ।।८।।

टीका. - चौ. ७ - (१) ल.ठे. — सतीच्या या भाषणात ती शंकरांबद्दल बहुवचन व रामाबद्दल एकवचन वापरून, दोघांबद्दलची आपली उच्चनीच, पूज्यापूज्य, वंद्यावंद्य भावना प्रदर्शित करीत आहे. भरद्वाजांना सती-पार्वतीसारखाच संशय झाला तरी त्यांनी अशी अनादराची भाषा रघुनाथाविषयी वापरली नाही. सतीच्या या वचनांवरून स्पष्ट दिसते की जे रामरूप शंकरांस दिसले; ज्याचे त्यांनी डोळे भरून दर्शन घेतले; 'जय' म्हणून नमन केले; सच्चिदानंद जगपावन म्हणून गुणगान केले; व ज्यांच्या प्रेमात ते मग्न झाले; ते रूप सतीला चांगले दिसले; पण शंकरांनी केलेल्या गोष्टी पैकी तिने एक सुद्धा केली नाही; आणि उलट तिरस्काराची तुच्छतादर्शक भाषा वापरीत आहे! 'छायेवानुगता सती' असे छायेप्रमाणे पतीचे अनुकरण सती असून तिने केले नाही. हे शंकरमत विरोधी आचरण, पतिमतविरुद्ध वर्तन नीट लक्षात ठेवावे. याचा उपयोग पुढे पार्वती प्रश्नानंतर शंकरांच्या भाषणाच्या वेळी (दो ११३ च्या चौपायांत) फार होणार आहे.

(२) सतीने नमस्कार केला नाही याचे कारण येथे स्पष्ट आहे. रघुनाथास ती केवळ नृपसुत मानीत होती- आहे. साध्या राजपुत्राला शंकरांनी प्रणाम करणेच अशक्य; त्यातही 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' या भावनेने केला असे मानले तरी 'सच्चिदानंद जगपावन परंधाम' असे म्हणण्याचे काय कारण? परधाम=परंधाम; 'परब्रह्म परंधाम पवित्रं परमं भवान्' (भ.गी.) परंधाम=सर्वांचे मूळ अधिष्ठान.

(क) सतीने केलेल्या या उल्लेखावरून ठरते की 'जय सच्चिदानंद (सच्चित्सुख) परंधाम जगपावन' असे शंकर म्हणाले. 'परंधाम'चा उल्लेख तेथे करावयाचा राहिला तो येथे केला. गीतेच्या वरील वचनाचाच सर्व अर्थ यात आहे.

चौ. ८ - (१) तर्क करता करता गाडी येथपर्यंत आली की या अगाध अनावर प्रेमाचे आस्पद तो नृपसुत कसा असू शकेल? मग तो असावा तरी कोण? दोनच शक्य दिसतात यांच्या प्रेमाचे पात्र होण्यास. एक शुद्ध परब्रह्म किंवा विष्णू. तेव्हा हा नृपपुत्र या दोघांपैकी कोणी असू शकेल का पाहू! येथे अनुमान प्रमाणाचा उपयोग केला. आता शब्दप्रमाण व प्रत्यक्षप्रमाण यांच्या कसोटीवर अनुमान घासून पाहून निर्णय ठरविणार -

हिं.दो.- ।ब्रह्म जो व्यापक बिरज अज अकल अनीह अभेद ।।
।।सो कि देह धरि होइ नर जाहि न जानत बेद. ।।५०।।

म.दो.- ।ब्रह्म निरीह विरज अज व्यापक अकल अभेद ।।
।।तें किं धरूनि तनु होइ नर जाणति ना ज्या वेद ।।५०।।

अर्थ. – जे ब्रह्म मायादी मल रहित (विरज) आहे, ज्याच्या ठिकाणी कोणतीही इच्छा (ईहा) नाही, ज्याला जन्मादी विकार नाहीत (अज), जे सर्वव्यापक आहे, जे अंशकलादी विहीन (अ-कल) म्हणजे पूर्ण आहे. ज्याच्या ठिकाणी विविध भेद नाहीत (अभेद) व जे वेदांना सुद्धा जाणता येत नाही, ते का देह धारण करून नर-मनुष्य-बनणार आहे? (छे!छे! अगदी अशक्य.)

टीका - दो. ५० - (१) जगद्वंद्य जगदीश महेशांनी ज्याला सच्चिदानंद परधाम=ब्रह्म म्हटले तो नृपसुत परब्रह्म असू शकेल का पाहू या - ब्रह्म = बृहत्, सर्वांहून मोठे 'महतः महीयान्' (श्रुति) ते आधी गर्भ, मग शिशू, बाल, कुमार इत्यादीप्रकारे लहान होणे शक्य नाही.

(क) ब्रह्माच्या ठिकाणी विद्यामायेचा मळ सुद्धा नाही (विरज) व या नृतसुताच्या ठिकाणी अविद्याजनित सर्वविकार प्रत्यक्ष आहेत.

(ख) ब्रह्माला इच्छा, क्रिया, चेष्टादी काही नाही, ते निरीह आहे; या भूपसुताला इच्छा आहे की आपली हरवलेली बाईल परत मिळावी; तेवढ्यासाठी तर वणवण हिंडत तिला शोधण्याची चेष्टा (क्रिया) करीत आहे.

(ग) ब्रह्माला जन्म नाही (अज आहे), हा तर कौसल्येच्या पोटी जन्मास आला.

(घ) ब्रह्म व्यापक असून सदा सर्वत्र आहे; हा इथे असला तर तिथे नाही, म्हणून तर माता; पिता व प्रजाजन यांस दुःख सहन करावे लागले.

(ङ) ब्रह्म पूर्ण आहे (अकल), त्यात अंश अंशी, अवयव अवयवी इत्यादी भाव नाही. याला अवयव आहेत. पण मी इतक्या कल्पना कशाला करीत बसल्ये?

(च) ब्रह्माच्या ठिकाणी सजातीय विजातीय व स्वगत या भेदांपैकी कोणताच भेद नाही (अभेद आहे), देशकाल वस्तुपरिच्छेद नाही.

(छ) 'ब्रह्म असे आहे.' असे वेदसुद्धा जाणू शकत नाहीत; असे नाही, असे नाही अशा प्रकारे सर्व नाहीसे केल्यावर जे उरेल ते ब्रह्म, याच्या पलीकडे वेदसुद्धा जाणू शकत नाहीत. हा नृपतिसुत तर सर्वांना ज्ञेय आहे. उघड्या डोळ्यांनी दिसतो. अशा आठ

गोष्टींचा विचार करून पाहतां ते ब्रह्म व तो भूपतिसुत यांत लेशमात्र साम्य नाही; म्हणून ब्रह्मानेच अयोध्येशसुताचे रूप घेतले असे मानणे अशक्य आहे.

(२) अशा प्रकारे श्रुतिप्रमाण (शब्दप्रमाण) व प्रत्यक्षप्रमाण यांची सांगड अनुमानाने घालून तिने ठरविले की तो राजपुत्र ब्रह्म नाही. संशयग्रस्त, पूर्वग्रहदूषित मनाने केलेली अनुमाने व तर्क श्रुती व प्रत्यक्ष प्रमाणाश्रित असले तरी ते एकदेशीच असतात; पूर्वग्रहदूषित चित्ताला समन्वयात्मक सूक्ष्मबुद्धी मिळत नाही. येथे राजपुत्रा विषयी जसे असत्तर्क केले, तसेच साधक स्वतः विषयी करतो. मी ब्रह्म कसा असू शकेन, मी ब्रह्म नाही; असंभावना-दोष म्हणतात तो हाच. यातूनच विपरीत भावना निर्माण होते.

(क) ब्रह्म देहधारी होऊ शकत नाही पण विष्णू देहधारण करतात कधी कधी तेव्हा आता तो राजपुत्र विष्णू असू शकेल का हे पाहू असे तिला वाटले.

हिं.- ।विष्नु जो सुरहित नर तनु धारी । सोउ सर्वग्य जथा त्रिपुरारी ॥१॥
।खोजइ सो कि अग्य इव नारी । ग्यानधाम श्रीपति असुरारी ॥२॥

म.- ।विष्णु सुरहिता नरतनु-धारी। तो सर्वज्ञ जसे त्रिपुरारी ॥१॥
।तो किं अज्ञसा शोधिल नारी । ज्ञाननिधी श्रीपति असुरारी ॥२॥

अर्थ -- देवांच्या हितासाठी विष्णू नर शरीरधारी झाला (असे मानले) तरी तो सुद्धा त्रिपुरारींच्या सारखाच सर्वज्ञ आहे. ॥१॥ तो (विष्णू) ज्ञाननिधी (ज्ञानधाम) लक्ष्मीचा पती व असुरांचा शत्रू (अरि) आहे; तो का अज्ञानी माणसासारखा बायकोला शोधीत भटकेल? (शक्यच नाही! ॥२॥)

टीका. ल.ठे. - सती विष्णूला सर्वज्ञ मानीत असली तरी शंकरांपेक्षा त्यांस कमी लेखते हे विष्णूविषयी तो-तो म्हणण्याने सिद्ध होते.

(१) विष्णू शंकर सर्वज्ञ आहेत असे ठरवून सती एकमेकांविषयी विचार करते. या दोन चौपायांत विष्णूविषयींचे तर्क आहेत. विष्णूचे त्रिपुरारीशी असलेले साम्य मनात आले नसते तरी विष्णू सर्वज्ञ आहेत, या प्रति प्रमाणाने ठरविता आले असते की तो नृपसुत विष्णू नाही. परंतू हरिमायेने मोहमात्रेचा आणखी एक वळसा दिला व त्रिपुरारींचे सर्वज्ञत्व पुढे आले व त्यामुळेच पुढील चौपायांत वर्णिल्या प्रमाणे मोठा पेच पडला.

(क) त्रिपुरारीशी तुलना करताना तो विष्णू म्हणण्यात हेतू हा आहे की विष्णू सर्वज्ञ असून त्यास त्या त्रिपुरासुरांची पुरे दिसली नाहीत, कोठे आहेत हे कळले नाही व त्रिपुरासुरांचा वध करता आला नाही; तो महेशांनी केला; म्हणजेच त्यांची सर्वज्ञता महेशांच्या सर्वज्ञतेपेक्षा हीन दृष्टीची आहे असे सतीला वाटले. हे सुचविण्यासाठी 'त्रिपुरारी' शब्द येथे घातला आहे.

चौ. २ - (१) विष्णूच तो नृपसुत आहे असे म्हणावे तर विष्णू सर्वज्ञ आहे. बायकोला चोरून कोणी नेली, कोठे ठेवली आहे इत्यादी सर्व विष्णूला ज्ञानदृष्टीने दिसले असते व शोधित बसण्याची गरजच पडली नसती. सांडलेली वस्तू कुठे आहे हे कळल्यावर

कोण बसेल शोधीत? तो राजपुत्र तर बायकोला शोधीत हिंडत आहे, म्हणजे सर्वज्ञ नाही, अल्पज्ञ आहे हे ठरले. विष्णू ज्ञाननिधी आहे म्हणून तो राजपुत्र अज्ञानी ठरलाच.
(२) **श्रीपति असुरारी - (क) श्रीपति** = लक्ष्मीपती. लक्ष्मीसारखी सर्वगुणसंपन्न, लावण्यखाणी, पतिव्रता ज्याची अर्धांगी आहे तो एका माणसाच्या पोरीसाठी शोक कसा करील? ज्याच्या जवळ चिंतामणी आहे तो हरवलेली काचेची अंगठी कशाला व का शोधील? येथे ठरविले की तो राजपुत्र कामी, स्त्रीलंपट आहे.
(ख) असुरारी विष्णूच्या चक्राचा दराराच असा आहे की कोणीही असुर त्याच्या वाटेस जाणार नाही. विष्णूच्या तनसडीला ठका लावण्याची छाती हिरण्याक्ष, हिरण्यकशिपू सारख्यांना सुद्धा झाली नाही; मग त्याची बायको जी श्री तिला कोण पळवू शकेल? तिच्या देहाला स्पर्श करणे सुद्धा शक्य नव्हते; कारण ते असुरारी आहेत.गजारिवधूला जंबुक किंवा ससा कसा हात लावू शकेल? त्या श्रीच्या श्रीने (तेजाने) च तो दग्ध झाला असता, उंदीर फार माजला म्हणून काय मांजरीच्या पिलांना पळवील?

-त्रिपुरासुर-

तारकाक्ष, कमलाक्ष व विद्युन्माली हे तीन असुर होते. त्यांनी नगराच्या रचनेसारखी सर्व रचना असलेली तीन दिव्य विमाने मय- दानवाकडून करवून घेतली. ती पुरांसारखी असलेली तीन विमाने त्या त्या असुराच्या इच्छेप्रमाणे गुप्तपणे वाटेल तेथे गमन करीत. ती देवांना सुद्धा दिसत नसत. त्या विमान रूपी पुरांत ते असुर रहात असत व सर्व देवांना फार त्रास देत असत. ती तीन पुरे व त्यांतील ते असुर सुद्धा शंकरांना दिसले व त्यांनी त्या असुरांचा व पुरांचा संहार केला; म्हणून त्यांस त्रिपुरारी हे नाव मिळाले.
(३) ज्ञाननिधी शब्दांत धर्म व वैराग्य यांचा अंतर्भाव होतो. कारण धर्म व वैराग्य असल्याशिवाय कोणी ज्ञानी होऊ शकत नाही. श्रीपती शब्दांत श्री प्रत्यक्ष आहेच व असुरारी शब्दाने ऐश्वर्य व यश सूचित होतात; म्हणजे 'ज्ञाननिधी श्रीपति असुरारी'याने षड्गुणैश्वर्यत्व सुचविले; विष्णू भगवान आहेत हे तिने ठरविले व तो राजपुत्र भगवान नाही हे ठरले. फक्त पित्याचे वचन पाळले हा धर्म दिसतो, पण बायकोचे रक्षण क्षत्रिय असून करता आले नाही हा अधर्म घडलाच. एवढे ठरविते न ठरविते तोच तो सर्वज्ञ जसे त्रिपुरारी' हे वाक्य पुढे आले व लागली शंकरांविषयी विचार करायला :-

हिं.- ।संभु गिरा पुनि मृषा न होई। सिव सर्बग्य जान सब कोई।।३।।
।अस संसय मन भयउ अपारा । होइ न हृदयँ प्रबोध प्रचारा ।।४।।
म.- **।मृषा होइ परि शंभुगिरा ना । शिव सर्वज्ञ विदित सर्वांना ।।३।।**
।असे संशयीं अमित भरे मन । तिळहि संचरे हृदीं प्रबोध न ।।४।।

अर्थ – परंतू शंभूंची वाणी (गिरा) कधी खोटी (मृषा) असणार नाही; कारण शिव सर्वज्ञ आहेत हे सर्वांना माहीत आहे.॥३॥ अशा प्रकारे सतीचे मन अनन्त संशयात शिरले; तेव्हा मनाला प्रबोध करण्याचा तिने पुष्कळ प्रयत्न केला, पण त्याचा जरा सुद्धा प्रवेश हृदयात होईना! ॥४॥ (प्रबोध = पुष्कळ उपदेश).

टीका :- चौ १-२ (१) तो राजपुत्र ब्रह्महो नाही व विष्णूही नाही असे ठरविण्याचा अर्थ काय होतो हे सतीच्या ध्यानी आले. त्याचा अर्थ हाच होतो की शंकर जे म्हणाले ते खोटे, त्यांना भ्रम झाला, त्यांना काही कळले नाही; कारण ते माणसाला परंब्रह्म परंधाम - म्हणाले! पण शंकर सर्वज्ञ आहेत, त्यांना भ्रम होणे शक्य नाही. तेव्हा ते जे म्हणाले ते खरे असले पाहिजे. खोटे बोलणाराचे कधी 'शं भवति किम्' खोटे बोलणाराचे कधी कल्याण होत नाही, हा गूढभाव येथे शंभू शब्दाने सांगितला. खोटे बोलणाऱ्यास शंभू नाव देणे, म्हणजे नाव सोनुबाई हाती कथलाचा वाळा, असेच ठरणार! (२) शिव, सर्वज्ञ विदित सर्वांना - मीच म्हणते असे नाही तर सर्वच जाणतात व ते खोटे बोलणार नाहीत हे ही सर्वांना माहीत आहे. म्हणून तो नृपसुत ब्रह्म असला पाहिजे; कारण सर्वज्ञ शिव सत्यभाषी तसे म्हणाले. लोक त्यांच्याच म्हणण्यावर विश्वास ठेवतील व ठेवणे योग्य आहे; म्हणून मना! तुला काय झालं तसा विश्वास ठेवायला? बा मना! तूच विश्वास ठेवला नाहीस तर लोक मला काय म्हणतील? पतीच्या, शंकरांच्या वचनावर सतीचा विश्वास नव्हता, असंच म्हणतील व माझ्या सती नावाला कलंक लागेल. तरी बा मना, मान की ते राजपुत्र ब्रह्म आहेत असे आणि कर नमस्कार. मन म्हणते ब्रह्म देहधारी का बनेल व विष्णू शोकाकुल कसा होईल? अशा प्रकारे सती आपल्या मनाची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करीत आहे पण व्यर्थ! हरिमायेने मोहित झालेल्या गरुडाची अशीच दशा झाली होती. **'विविध विधा समजावि मनासी। ज्ञान नव्हे, भ्रम हृदया ग्रासी ॥१॥ खेद खिन्न मनिं तर्क वाढवी। मोहा वश झाला तुम्हिं जेवीं'** (७।५९।१-२) असे महेश पार्वतीला म्हणाले आहेत. फरक इतकाच की गरुडाने आपले संशय नारदादिकांस सांगितले आहेत; पण सतीने तसे केले नाही, प्रभूच्या विद्यामायेने मोहित झालेल्यांचा मोह प्रभूंनी कृपा केल्या शिवाय जात नाही. हेच आता दाखवितात –

हिं.- ।जद्यपि प्रगट न कहेउ भवानी । हर अंतरजामी सब जानी ॥५॥
।सुनहि सती तव नारि सुभाऊ । संसय अस न धरिअ उर काऊ ॥६॥
म.- ।प्रगट वदे ना जरी भवानी । हर हृदयस्थित जाणे ज्ञानी ॥५॥
।स्त्री-स्वभाव तव सती, ऐकणे । संशय हर्दि न असा कधिं धरणे ॥६॥

अर्थ – भवानीने जरी काही उघड करून सांगितले नाही तरी हृदयस्थित ज्ञानी हराने सर्व काही जाणले (व हरहृदयस्थित ज्ञानी रामाने सर्व काही जाणले हा गूढार्थ) ॥५॥ तेव्हा ते म्हणाले, हे पहा सती! तुमचा पडला स्त्री स्वभाव; तरी ऐका - अशाप्रकारचे संशय कधीही उराशी बाळगू नका. ॥६॥

टीका. चौ. ५-(१) भवानी – शब्दाने सुचविले की भवाची उत्पादक शक्ती असून तिच्या हृदयात ज्ञानाची उत्पत्ती होईना. भवपत्नी असून, शिव सर्वज्ञ आहेत हे माहीत असून, आपण न सांगितले तरी त्यांस कळणारच हे तिला कळत असून, शंकरासारख्या कृपाळू ज्ञानधाम पतीला आपल्या मनातील संशय सांगणे तिच्याकडून घडले नाही. तिच्या

भवानीपणाला, सतीत्वाला न शोभण्यासारखी लपवालपव केली. स्त्रियांचा गुरु पती; भवानी सती पतिव्रता; गुरूजवळ, पतीजवळ काहीही लपवून ठेवू नये हे तिला चांगले माहीत आहे; लपवालपव, कपट केले की प्रेम रहात नाही, हे ती जाणते, तरी सुद्धा तिने सांगितले नाही. हे काय तिच्या सहज स्वभावामुळे घडले? नाही, मुळीच नाही. याचे उत्तर कविकुल श्री गोस्वामींनी देऊन ठेवले आहे.

(क) हर शब्द पुढील हृदयस्थित शब्दास जोडला म्हणजे झाले. हर हृदयास्थित = रघुनाथ, रघुपती हे यांतील सूत्रधार आहेत. 'दारुनारि सम वाणी, स्वामी - राम सूत्रधर अंतर्यामी' (१।१०५।५) हराच्या हृदयात असलेल्या रघुनाथाने हे सर्व जाणले; हा आहे गूढार्थ. हा कंसात दिला आहे व वाच्यार्थ आधी दिला आहे. भवानीला न शोभणारा अविश्वास, शंभूंच्या वचनावर! आपल्या प्रेमी, अनन्य. अनुपम भक्तावर त्याच्याच पत्नीचा अविश्वास भगवंतास रुचला नाही. तो वा तसला कोणताच संशय तिच्या हृदयात मुळीच उत्पन्न होऊ नये म्हणून जी कृपा करावयाची ती केली; जे सूत्रचालन करावयाचे ते केले. ही प्रभुलीला शंकरांच्या ध्यानात येण्याससुद्धा अद्याप थोडा अवकाश आहे. ही कृपा सतीला ८७ हजार वर्षानंतर कळेल; पार्वतीदेहात आल्यावर ती सर्वसंशय विमुक्त होऊन पूर्ण रामभक्त बनेल. सती संदेह प्रवेश चौथ्या चौपाईत संपला व पाचव्या चौपाईपासून सती प्रबोधन प्रवेश सुरू होऊन तो ५२।४ मध्ये संपेल.

(२) शंकरांच्या हृदयातील पूर्वीच्या खळबळीचे वर्म तिला कळले नाही; पण सतीच्या हृदयातील खळबळीचे वर्म शंकरांस कळले; हे येथे दाखविले, भवानी शब्द भवास सुचवितो की आपल्या अर्धांगीच्याच मनात आपल्या उपास्य देवतेविषयी असा आत्मघातकी संशय राहणे चांगले नाही ते आपल्या हर नावास (हर हृदयस्थित) कमीपणा आणणारे आहे. स्वतःच्या अर्धांगीच्या संशयांचे हरण करता आले नाही, तर हर नावाला काही अर्थच राहणार नाही! असे हरांस वाटले, म्हणून त्यांनी होऊनच बोलण्यास प्रारंभ केला. प्रत्येक शब्दाची योजना अशी सहेतुक आहे, हे अचानकपणे प्रगट झाले म्हणजे, जो आनंद शारदी चंद्रिकेने चकोरास होत असेल त्यापेक्षा अधिक या चित्तास तरी होत आहे!

चौ. ६ (१) स्त्रीस्वभाव – 'स्त्रीस्वभाव सत्यचि कवि वदती। अवगुण आठ सदा हृदिं वसती।। साहस माया अनृत चपलता। भय अविवेक अशौच अदयता।। (६।१६।२-३) सतीच्या ठिकाणी येथे मुख्यतः साहस, अविवेक व भय हे तीन प्रगट झाले. प्रथम अविवेक व मग शंकर रागावतील की काय या भयाने लपवून ठेवण्याचे साहस. या प्रवेशात स्त्रीस्वभावाची प्रबलता प्रामुख्याने दिसून येईल. प्रस्तावनेत स्त्रीस्वभाव हे प्रकरण पहावे.

(२) संशय कधिं न असा हृदिं धरणे – परब्रह्म नर कसा होईल, विष्णू स्त्रीला का शोधील, अशा प्रकारचे संशय उराशी बाळगून ठेऊ नयेत; म्हणजेच कोणातरी संताला शरण जाऊन, नम्रतापूर्वक प्रश्न विचारून त्यांचा निरास करून घ्यावा. 'हृदयीं धरता संशय असले। ज्ञान विरति गुण पळती असले ॥ (१।११९।६) असे शंकरांनी पार्वतीसच

पुढे सांगितले आहे. संशय उराशी बाळगल्याने ज्ञान वैराग्य व इतर असलेले गुण नाहीसे होतात. 'संशयात्मा विनश्यति' (भ.गी.) हरांच्या या सूचनेतील हेतू हा आहे की सतीने आपले संशय प्रगट करून त्यांचे निरसन माझ्याकडून येथे ताबडतोब करून घ्यावे. परंतु आपल्या संशयांचा व पतीजवळ लपवालपव केल्याचा अती कटू परिणाम चाखल्याशिवाय असल्या ज्ञानाहंकारी, कर्तृत्ववान स्त्रिया कोणाचे ऐकत नाहीत. येथपर्यंत शंकरांनी जे सांगितले ते पती या नात्याने सांगणे आवश्यक होते; पण यापुढे जाण्याची आवश्यकता नव्हती, पण हरिमाया व 'प्रेरक हृदिं रघुवंश-विभूषण' शंकरांस तरी कसे स्वस्थ बसू देणार? परिणाम काय झाला पहा :- भगवान अवतरले आहेत हे मर्म कोणास कळू नये म्हणून सतीपासून सुद्धा गुप्त ठेवण्याचा प्रयत्न ज्या महेशांनी केला ते स्वतःच आपल्या मुखाने ते मर्म आता सतीला सांगणार आहेत. हे कार्य हरिमायेच्या प्राबल्याने झाले नाही असे कसे म्हणावे! शंकर, शिव, हर बनून सतीला रामरहस्य सांगून तिचा संशय हरण करण्याचा प्रयत्न तिने न विचारताच आता करतात. परमार्थमार्गातील अशा गोष्टी 'नाऽपृष्ठः कस्यचित् ब्रूयात्' कोणी आर्त होऊन विचारल्याशिवाय सांगू नयेत असा नियम असता, हर आता सांगतात :-

हिं.- ।जासु कथा कुंभज रिषि गाई । भगति जासु मैं मुनिहि सुनाई ॥७॥
।सोइ मम इष्ट देव रघुबीरा । सेवत जाहि सदा मुनि धीरा ॥८॥
म.- ।कुंभज ऋषि यत्कथेस गाती । मी कथिली मुनिला यद्भक्ती ॥७॥
।ते रघुवीरचि इष्टदेव मम । सेवित नित्य धीर मुनि निर्मम ॥८॥

अर्थ. -- ज्यांची कथा कुंभज ऋषीनी सविस्तर सांगितली व ज्यांची भक्ती मी कुंभज मुनीना सांगितली ॥७॥ तेच रघुवीर माझे इष्टदेव आहेत; व धीर निर्मम मुनी त्यांचीच नित्य सेवा करतात.॥८॥

टीका. - चौ. ७ - (१) कुंभज शब्दाने अगस्तींचे अतुल ऐश्वर्य व लहानशी मूर्ती सुचविली. शंकरांच्या सर्वज्ञतेचा विचार सतीने जसा त्रिपुरारी शब्दाने सुचविला, तसेच हर सुचवीत आहेत की असे महा सामर्थ्यसंपन्न ऋषी असून ते ज्यांच्या कथा मोठया आनंदाने सांगत असतात ते राम मनुष्य आहेत असे कोणी तरी म्हणेल काय? किती प्रेमाने व नम्रतेने कथा सांगतात व त्यात रंगतात हे तुम्ही पाहिले आहेच व त्यांनी सांगितलेले सर्व तुम्ही ऐकलेच आहे. ते काय सर्व खोटेच सांगतील? आणि असे बनवून सांगणारांकडे कथा श्रवण करण्यास मी जाईन असे तुम्हांस वाटते का? का मला पण भ्रम झाला?

(२) मी सुद्धा त्या महर्षींना, ज्ञानी अगस्तीना अत्यंत गोप्य अशा भक्तिकथा सांगितल्या, त्या तुम्ही सुद्धा ऐकल्यातच. कुंभजांनी सांगितलेल्या कथा व मी सांगितलेली भक्ती रघुवीर रामाची नसून दुसऱ्या कोणाची होती असे तुम्हांस वाटत असेल तर सांगतो ते गुप्त रहस्य ऐका.

चौ. ८ - (१) ज्यांच्या गुणकथा ऐकत, सांगत मी लांबून येऊन कुंभजाश्रमांत राहिलो व तेथे तुम्ही जे ऐकलेत ते सर्व या रघुवीरांविषयीच बरं! तुम्हांला व मला जे नुकतेच अरण्यात दिसले व मला माझ्या इष्ट-उपास्य-देवाचे अचानक दर्शन झाले व मला परमानंद झाला, त्याच रघुवीराच्या त्या कथा व ती मी सांगितलेली भक्ती.

(क) रघुवीर शब्दाने सुचविले की, तुम्हांस वाटते तसे ते ऐश्वर्य- प्रतापहीन नसून सर्व रघुवंशांत श्रेष्ठ असे वीर आहेत. रघू, दिलीप, अज, दशरथ इत्यादींचे ऐश्वर्य व प्रताप त्यांच्यापुढे काहीच नाही. तेच रघुवीर माझे उपास्य दैवत आहेत बरं. माझ्या शब्दावर तर तुमचा पूर्ण विश्वास आहे ना? मी एखाद्या कामी अडाणी माणसाची भक्ती करीन व त्यांच्या नावाचा जप करीत राहीन! जरा विचार करा व हा अनर्थकारी संशय सोडा. कुंभजांच्या उदाहरणाने प्रत्यक्ष प्रमाण दिले व आपल्या स्वतःविषयी सांगितले ते आप्तवाक्य प्रमाण दिले.

(२) मीच रघुवीराचे भजन पूजन करतो असे नाही तर कुंभजांसारखेच इतर अनेक मोठ मोठे ज्ञानी (मुनी) सात्विक धृतिसंपन्न (धीर) पुरुष सुद्धा सदा त्यांचीच भक्ती करतात. राम व त्यांची भक्ती यांचा विचार सुरू झाल्याबरोबर हर त्यात रंगले व जे अवतार रहस्य गुप्त रहावे म्हणून दर्शनास गेले नाहीत. तेच अवतार रहस्य, जे येथे त्यांनीच स्पष्ट करून सांगितले व पुढील छंदांत आणखी स्पष्ट करीत आहेत. तथापी हे रहस्य गुप्त रहावे अशी रामाचीच इच्छा आहे तो पर्यंत ते सतीला पटणार कसे! हरहृदयस्थित भगवान या लीलेच्या योगाने सतीमोहाचे रहस्य शंकरांस समजावण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. भक्तिरस प्रवाहात वहात जाऊन भक्त ज्यावेळी अवतार रहस्य स्फोट करतो तेव्हा त्या रहस्याचे रक्षण भगवान स्वतःच स्वमायाबलाने करीत असतात; त्या भक्तावर रागावत नाहीत. हा सर्व खेळ हरिमायेने केला आहे हे रहस्य शंकरांस पुढल्याच दोह्यात कळेल. शंकरांच्या हृदयातील रामभक्तीचा पूर आता छंदाच्या रूपाने बाहेर पडत आहे. दो ३७।५ च्या टीकेत सांगितले आहे की जेथे एखाद्या रसाचा विशेष परिपोष करावयाचा असेल तेथे छंदाचा उपयोग केला आहे. हे विधान येथे ताडून पहावे -

हिं.छं.- ।मुनि धीर जोगी सिद्ध संतत बिमल मन जेहि ध्यावहीं।
।।कहि नेति निगम पुरान आगम जासु कीरति गावहीं।।
।सोइ रामु ब्यापकु ब्रह्म भुवन निकाय पति माया धनी।
।।अवतरेउ अपने भगत हित निज तंत्र नित रघुकुल मनी ।।१।।

म.छंद.- ।ज्या ध्याति योगी सिद्ध संतत धीर मुनि मन शुचि अती।
।।यत्कीर्ति वेद पुराण आगम नेति नेतिहि वानती।।
।ते ब्रह्म सर्वग राम भुवन-निकाय-पति माया-धनी।
।।अवतीर्ण भक्तहितार्थ निज निजतंत्र अज रघुकुलमणी ।।१।।

अर्थ – मुनी, धीर, योगी व सिद्ध अती निर्मल (शुचि) मनाने ज्याचे ध्यान संतत करीत असतात; ज्याची कीर्ती वेद पुराण व आगम 'नेति नेति' म्हणूनच वर्णन करीत असतात; तेच सर्वव्यापक (सर्वग) ब्रह्म सर्वब्रह्मांड भुवनांचे स्वामी (भुवन-निकाय-पति) मायेचे धनी, आत्मतंत्र (निजतंत्र) व अज असलेले राम, निजभक्तांच्या हितासाठी अवतीर्ण झालेले रघुकुल शिरोमणी होत. ॥छं.१॥ (निकाय-समुदाय) ॥छं.१॥

टीका. - छंद (१) हा छंद मागील चौपाई कमलिनीचे फूल-कमल आहे. चौपाईचाच भाव विकसित करून सांगितला जात आहे. हे दर्शविण्यासाठी मागील चौपाईतील मुनी, धीर इत्यादी शब्दांची पुनरुक्ती प्रथमचरणात केली गेली आहे. (१।३७।५ टी.प.)

(क) सतीची पहिली शंका होती. आहे की 'ब्रह्म निरीह विरज अज व्यापक अकल अभेद। ते कि धरूनि तनु होइ नर जाणति ना ज्या वेद, (दो.५०) सतीचेच बहुतेक शब्द वापरून या छंदात तिच्या शंकेचे निरसन केले आहे. अशीच शंका भरद्वाजांची होती; तिच्यावर शंकरांचे उत्तररूपी मात्रा शंकरांच्याच शब्दरूपी अनुपानात उगाळून पाजली जात आहे. सतीच्यां शंकेतील शब्दांची तुलना छंदांतील शब्दांशी करून पहावी.

(२) मुनि = मननशील, ज्ञानी, मौनी. योगी = जीवात्मा व परमात्मा (ब्रह्म) यांचा योग (ऐक्य) ज्यांनी साधला ते. 'या जगयामिनि जागति योगी। परमार्थिजे प्रपंच-वियोगी' (२।९३।३) 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी॥ यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ (भ.गी. २।६९). प्रथम प्रपंचाशी योग होता व ब्रह्माशी वियोग होता; जेव्हा प्रपंचाशी वियोग होऊन ब्रह्मांशी योग झाला तेव्हा योगी झाले. हेच वरील भ.गी. श्लोकाचे सार आहे. योग=समतावस्था- समाधि, 'समाधिः समतावस्था जीवात्म परमात्मनोः' (श्रुतिः) 'योगः समाधिः' (पा.यो.)

(क) सिद्ध - ज्यांनी अष्टमहासिद्धी वगैरे प्राप्त करून घेतल्या आहेत असे. (अर. ३२ छं. ३,४; व किष्किंधा १० छं. १ टी. पहा.) संतत = अखंड, सदासर्वदा

(ख) अति शुचिमन - अती निर्मल मनाने; माया - अविद्या व अविद्याजनित कामक्रोधादी सर्व विकार हाच मल आहे; मी व माझे हीच मुख्य अशुचिता आहे.

(३) यत्कीर्ति वेद ... बानती – 'जाणति ना ज्या वेद' असे जे सती मनात म्हणाली त्याचे हे उत्तर आहे की ते ब्रह्म द्वैतभावाने जाणता येत नसले तरी अतन्निरसनाने तदाकार होऊन जाणता येते. वेदांना जाणता येते एवढेच नव्हे तर वर्णन सुद्धा करतात. करीत आहेत व करतील.

(क) नेति नेति चे दोन अर्थ होऊ शकतात. इति न, इति न, = असे नाही; असे, निषेध रूपाने; व इति म्हणजे मर्यादा, अंत, पार नाही असे. हा अर्थ सगुण ब्रह्माला लागतो.

(४) ब्रह्म सर्वग राम .,. मायाधनी – यात सगुण निराकार ब्रह्माचे वर्णन केले आहे. तेच सर्वव्यापी विरज अज इत्यादी असलेले ब्रह्म मायापती होते. माया त्यांच्या अधीन असते. 'ईशावश माया गुणरवाणी' माया ब्रह्मातूनच उद्भवते, त्याच्याच आश्रयाने राहते व त्यातच लय पावते. येथे निर्गुण ब्रह्म व सगुणब्रह्म यात अभेद सुचविला. त्यालाच

'रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानंदे चिदात्मनि' (रा.पू.ता) या अर्थाने राम म्हणतात. तेच राम आपल्या भक्तांच्या कल्याणासाठी रघुकुलशिरोमणी रूपाने रघुकुळात अवतरले आहेत. येथे अवतारी राम व अवतार राम (दशरथनंदन) यांचे ऐक्य सुचविले आहे. ते मनुजावतार घेऊ शकते हे सांगून अवताराचे कारण भक्तहित हे सांगितले. (सुं. ४८।८पहा) प्रस्तावनेत 'अवतार हेतु कथन' प्रकरण पहावे.

(क) निजभक्त = ज्यांना राम आपले मानतात असे भक्त.

(ख) निजतंत्र = आत्मतंत्र, स्व-तंत्र, प्रकृतीला, कर्माला, वश होऊन जे वागतात ते प्रकृतितंत्र-कर्मतंत्र; ते काल कर्म, गुण, दोष व स्वभाव यांना वश असतात; व कालकर्मादी सर्व प्रकृतिजनित आहेत; आणि ही प्रकृती प्रभूच्या अधीन असते. याप्रमाणे उपदेश केला. पण एकदाच असा उपदेश केला असे कोणास वाटेल व ते शंकरांस दोष देतील म्हणून आता कोमल-सोरठा-वृत्तांत सांगतात :-

हिं.सो.- ।लाग न उर उपदेसु जदपि कहेउ सिव बार बहु।।
।।बोले बिहसि महेसु हरिमायाबल जानि जियँ ।।५१।।
म.सो.- ।शिरे न उरिं उपदेश जरि शिव वदले वार किति ।।
।।कथिती हसुनि महेश हरिमायाबल विदित हृदिं ।।५१।।

अर्थ. – याप्रमाणे शिवाने कितीवेळा उपदेश केला तरी तो सतीच्या हृदयात शिरे ना; तेव्हा शिवाच्या हृदयात कळले की हे हरिमायेचे बल आहे; आणि महेश हसून म्हणाले की ।।५१।।

टीका. ५१ - (१) अनेक वेळा उपदेश केला, समजाऊन सांगितले; यावरून निष्कर्ष निघतो की वरील सिद्धान्तावर घेता येण्यासारखे आक्षेप, पूर्वपक्ष, वगैरे आपणच मांडून त्यांचे खंडन, पुन्हा पूर्वपक्ष, पुन्हा त्याचे खंडन, इत्यादी शास्त्रीय पद्धतीने सांगून सिद्धान्त स्थापित केला पण उपड्या घड्यावर पाणी! हर सांगत आहेत, सती ऐकत आहे असे बराच वेळ चालले. सतीच्या मुखावर समाधानाची छाया सुद्धा दिसली नाही! विचार करू लागले शंकर की मी दोनच अक्षरांचा उपदेश मरणाऱ्या प्राण्याच्या कानात काशीत करतो तर ते मुक्त होतात! व ही भवानी, जगज्जननी! तरी काहीच परिणाम का नाही झाला? माझ्या उपदेशावर पाणी फिरविणारी शक्ती हरिमायेशिवाय दुसरी नाही! तिनेच हिच्या हृदयात आवरण टाकलेले दिसते. मी महेश असलो तरी माझी महेशता प्रभुमायेच्यापुढे कशी चालणार? हे मर्म कळले तेव्हा हरिमायेच्या प्रभावाने आश्चर्य वाटले व त्यामुळे हसू आले. मोहिनी रुपाने मोहित केल्याची स्मृती जागृत होऊन त्यामुळेही हसले असतील. आपल्या प्रबोध शक्तीचा मर्यादितपणा, असमर्थता जाणून आपल्या महेश नावाचेही हसू आले. नाना प्रकारे सांगून ऐकत नाही या विचाराने रुद्र त्रिपुरारी, शर्व मात्र बनले नाहीत, अगदी 'शिवः शान्तमूर्तिः' च राहिले, कोणताही विकार उत्पन्न झाला नाही! हास्यात आणखी एक महत्वाचा भाग हा की, माझ्या म्हणण्यावर विश्वास नाही

बसत ना, जा अता, प्रभूकडेच जा, व घ्या संशयनिवृत्तीकरून! महेश जाणतात की हरिमायामोहिताची चांगली फट्फजिती उडते. नारद, गरुड, इत्यादी अनेकांची झालेली दुर्दशा त्यांस माहीत आहे. तशी सतीची होऊ नये म्हणून विनोदाने पुढील उपाय सुचवीत आहेत; व त्यात सुद्धा शिवत्वच दिसून येते. हा सुद्धा हर हृदयस्थित श्रीरामप्रभूच्या सतीवरील कृपेचाच परिणाम आहे. कली युगातील एका शूद्राने आपल्या गुरूचा जाणून बुजून केलेला अपमान ज्यास असह्य झाला व शाप दिला ते आपल्या उपास्य देवतेचा अपमान सहन करणार! पण महेश सदा शिवच राहिले हीच रामकृपा सतीवर झाली. सतीने जाणून बुजून अपमान केला नाही हे कारण आहेच.

हिं.- ।जौं तुम्हरे मन अति संदेहू । तौ किन जाइ परीछा लेहू ॥१॥
।तबलगि बैठ अहउँ बटछाहीं । जबलगि तुम्ह ऐहहु मोहि पाहीं ॥२॥
।जैसे जाइ मोह भ्रम भारी । करेहु सो जतनु बिबेक बिचारी ॥३॥

म.- ।अति संदेह मनी तुमचे जर । जाउन कां न परीक्षा घ्या तर ॥१॥
।तोंवर वटतळिं मी बसतों या । तुम्हीं परत मजपाशी जों या ॥२॥
।मोह महा भ्रम जेणें जावा । यत्न विवेक-विचारिं करावा ॥३॥

अर्थ – तुमच्या मनात जर अती संदेह असेल तर जाऊन परीक्षाच का घेत नाही? ॥१॥ तुम्ही जाऊन परत येईपर्यंत मी या (मोठ्या) वडाच्या झाडाखाली (छायेत-छाही) बसून राहतो ॥२॥ (पण) जेणे करून तुमचा महामोह व महाभ्रम जाईल असा काही तरी उपाय (जतन-यत्न) तुम्ही विवेकाने विचारपूर्वक (मात्र) करा हो!॥३॥

टीका. चौ. १ - (१) शास्त्रप्रमाण, संताचा अनुभव व स्वानुभव- प्रमाणाने सांगून सुद्धा सतीचा संदेह गेला नाही म्हणून महेशांनी त्यास अती संदेह म्हटले. अशा अती शंकेखोरांना प्रत्यक्ष प्रमाण पाहिजे असते; इतर कोणत्याही प्रमाणांनी त्यांचे समाधान होत नाही. -राम सर्वज्ञ आहेत याचा अनुभव तत्काळ सहज मिळण्यासारखा आहे; रघुवीर व सती फार अंतरावर नाहीत; अशी सहज चालून आलेली संधी घालवून सतीने संशयग्रस्त स्थितीत सदा अस्वस्थ राहणे बरे न वाटून तिच्या कल्याणासाठी शिवांनी हा एक शेवटचा पण अमोघ मार्ग सुचविला इतकेच. येथील शब्दांतून 'आज्ञा दिली' हा अर्थ कसा निघतो हे अतिशंकेखोरानांच माहीत! नित्याच्या मानवी व्यवहारांत असे प्रसंग अनेक वेळां येतात; व निःसंशय स्वानुभवी वक्ता संशयी व्यक्तीस सांगतो की हातच्या काकणाला आरसा कशाला? जाऊन आपल्या डोळ्यांनी नीट बघूनच का नाही येत? आज्ञाच द्यावयाची असती तर 'जर तर' ही भाषा कशाला वापरली असती? सती परीक्षा घेण्यास जाईल असे शंकरांस वाटत नव्हते हे त्यांच्या पुढील उद्गारांवरून दिसते. येथे ज्याला अतिसंदेह म्हटले त्यालाच पुढे ११३।१ मध्ये अशंका (असंका) म्हटले आहे हे लक्षात असावे. जर अती संदेह असेल तर परीक्षा घेऊन का येत नाही; हे शब्द कानी पडताच सतीने पदर बांधला हे पाहून पुढील सूचना देणे भाग पडले.

चौ. २ - (१) मी एकटी कैलासास कशी येऊ' असे सती कदाचित म्हणेल म्हणून म्हणतात की तुम्हांला जायचे असेल तर जा; सावकाश परीक्षा घेऊन या. मी जाईन ही भीती बाळगू नका. मी काही जात नाही; अगदी तुम्ही परत येईपर्यंत थांबतो. टाकीन व्याघ्राजिन व बसेन कुठे तरी; पण कुठे तरी कशाला? तुम्हांला चटकन सापडेल असे ठिकाण ठरवूनच टाकू; असे म्हणून शंकरांनी सभोवार दृष्टी फिरविली तो जवळच एक मोठा उंच व विशाल वटवृक्ष दिसला. हा पहा विशाल वटवृक्ष; या बाजूला एकच आहे. याच्या सावलीला मी राहतो बसून नि काय!

(क) वडाचाच उल्लेख का केला? असे कोणी व्यवहार - शून्य शाहणे विचारतात. पिंपळाचा किंवा कशाचाही केला असता तरी हा प्रश्न विचारलाच असता! कुठे भेटावयाचे याची दुरून सहज दिसण्यासारखी कांही तरी खूण ठरविणे भागच होते दाट अरण्यात. ही व्यवहारदक्षता दाखविली. कोणत्याही ऋतूंत प्रवास करताना विश्रांती घेण्यास वडाचे झाड सर्वात उत्तम असते. मानसात जेथे जेथे विश्रांती घेण्याचा उल्लेख अशावेळी आहे तेथे वडाचाच उल्लेख सापडतो; कारण 'कूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री चेष्टकागृहम्। शीतकाले भवेदुष्णं उष्णकालेच शीतलम्' (इष्टका=विटा) आपल्या इकडील माघकृष्ण पक्षातील ही गोष्ट आहे. माघ कृष्ण अष्टमीला सीताहरण झाले असा उल्लेख पद्म.पु. व स्कंद. पु. यात आहे.

चौ. ३ - (१) महामोह — राम रघुपती परंब्रह्म परंधाम नाहीत असे वाटणे हा महामोह आहे; व ते मनुष्य, कामी, विषयी जीव आहेत असे वाटणे हा महाभ्रम आहे. हे सांगण्यात भाव हा आहे की असा उपाय योजा की रघुवीर सर्वज्ञ आहेत याची साक्ष पटेल; तशी प्रतीती आली म्हणजे त्यांनाच शरण जा, म्हणजे त्यांच्या कृपेनेच महामोह नष्ट होईल; कारण की माझ्या शक्तीला कुंठित करणाऱ्या महामोहभ्रमांना खुंटीला टांगून ठेवण्यास त्यांचीच कृपा समर्थ आहे. नाहीतर तुम्ही परीक्षा घ्याल; ते उत्तीर्ण होतील नि तुम्ही याल हात हालवीत परत! या महामोहाचे काम फार कठीण आहे. एकदा गेलासा वाटला तरी पुन्हा फोफावतो. परीक्षा घेतल्यानेच मोह जाईल असे शंकरांस वाटले असते तर या चौपाईतील 'मोहमहाभ्रम जेणे जावा' इत्यादी शब्दांची आवश्यकता नव्हती. ज्याला महामोहभ्रम रूपी महाभुजंग डसतो ती व्यक्ती स्वतः महामांत्रिक असली तरी दुसऱ्या महामंत्रिकाने उतरल्याशिवाय ते महाविष उतरत नाही. नारद, गरुड, सती, भरद्वाज, भुशुंडी, पार्वती ही मोठी उदाहरणे मानसातच आहेत. **शिष्यभावाने कोणा तरी समर्थ सद्गुरूला शरण गेल्याशिवाय कोणाचाच मोह गेला नाही, जात नाही; मग महामोहाची गोष्ट कशाला!** म्हणूनच 'सद्गुरुवैद्यवचनिं विश्वास हि' हा मोहमहारोगावर मुख्य उपाय सांगितला आहे. (७।१२२।६).

(२) विवेक-विचारि - विवेकयुक्त विचाराने. विचाराने जो उपाय ठरेल - सुचेल - तो योग्य की अयोग्य हे ठरविणे हा विवेक; त्या उपायाचा पुढे स्वतःवर वा इतरांवर परिणाम काय होईल हे ठरविणे, पाहणे याचे नाव विचार. रघुवीराची परीक्षा घ्यावयाची म्हणजे दावाग्नीची परीक्षा घेणे आहे; हे जाणून शंकर सर्व प्रकारे सावध करून ठेवीत

आहेत. रघुवीर सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान सर्वदर्शी प्रभू आहेत, अशी शंकरांची खात्री आहे; पण तितकीच खात्री सतीची आहे की ते अज्ञानी नरजीव आहेत. शंकरांच्या सूचना ऐकून तिला तर हसूच आले असेल.

(क) ब्रह्मादिक देवांना मोहात पाडणे माझ्या हातचा मळ असता, एका राजपुत्राची परीक्षा घेण्यास जाताना इतक्या सावधगिरीच्या सूचना कशाला! असे वाटत असल्याने शंकरांसारख्या प्रेमळ कृपाळू पतीला तिने विचारले सुद्धा नाही. की 'आपणच उपाय सांगितलात तर बरं! मिथ्या अहंकारसने फाजिल आत्मविश्वास बाळगणारी माणसे दुसऱ्यांस कशी विचारतील! आणि त्यात ही स्त्री, भवानी!

हिं- ।चलीं सती सिव आयसु पाई । करहिं बिचारु करौं का भाई ॥४॥
।इहाँ संभु अस मन अनुमाना । दच्छसुता कहुँ नहिं कल्याना ॥५॥
।मोरेहु कहे न संसय जाही । बिधि बिपरीत भलाई नाही. ॥६॥

म.- ।निघे सती शिव-आज्ञा मिळता । मनिं चिंती की काय करुं अता ॥४॥
।करिति शंभु अनुमान इथं मना । दक्षसुता - कल्याण दिसत ना ॥५॥
।संशय हटति न मी वदतां ही । विधि विपरीत भलाई नाही. ॥६॥

अर्थ — शिवाची आज्ञा (निरोप) मिळताच निघाली सती (लागली चालायला) व मनात विचार करू लागली की आता काय कराव बरं! ॥४॥ इकडे शंभूंनी आपल्या मनाशी अनुमान केले की दक्षकन्येचे कल्याण (होईलसे) दिसत नाही. ॥५॥ (कारण) मी सांगून सुद्धा संशय ढळत नाहीत (जात नाहीत) त्या अर्थी विधी विपरीत आहे (फिरला आहे) चांगले होईलसे दिसत नाही. ॥६॥

टीका - चौ. ४ (१) शिव-आज्ञा मिळता — शिवाचा निरोप घेऊन; मराठीत सुद्धा आज्ञा घेणे हे शब्द निरोप, अनुज्ञा, परवानगी घेणे या अर्थी वापरतातच उदा. 'आपली आज्ञा घेऊन निघालो तो येथे सुखरूप पोचलो.' अशावेळी तू जा, तुला गेलेच पाहिजे, असा हुकूम नसतो दिलेला. असाच आयसु=आज्ञा हा शब्द मानसात वापरला आहे. 'करि प्रनाम मुनि - आयसु पाई। प्रमुदित हृदयँ चले रघुराई' (२।१०९।६) 'प्रणमुनि ऋषि-आज्ञेस पावती। प्रमुदित मन रघुराज चालती' रघुनाथ भरद्वाजाश्रमातून निघाले त्यावेळचे हे वर्णन आहे. राम जाणार म्हणून भरद्वाजांस तर वाईट वाटत होते! चालू चौपाईत सुद्धा 'आयसु पाई चली' असेच शब्द आहेत. या अर्थाची पुष्कळ उदाहरणे आहेत. - २।७७।२-३; ३।६।२; ३।१३।१८ पहा. 'आपण चलावं बरोबर, जरा दूर राहिलं म्हणजे झालं, इत्यादी अक्षर सुद्धा न काढता, मोठ्या हिरहिरीने एखाद्या महावीरासारखी निघाली. माझाच जय झाला असे प्रेमळ पतीला केव्हा दाखवीन असे तिला झाले आहे. अटीतटीला चढलेल्या, कर्तृत्ववान व आपणास फार चतुर समजणाऱ्या स्त्रियांचे हे स्वभावचित्र आहे! ही तर जगज्जननी भवानी व त्यात दक्षकुमारी!

(२) ल.ठे. - कोणी म्हणतात की शिवांनी जाणून बुजून सतीला आपत्तीत पाडली. जा च, गेले पाहिजे, असे शंकर म्हणाले नाहीत. शिव म्हणाले आहेत, रुद्राने नाही सांगितले! सीतेचे रूप घ्या असे शिवाने सांगितले नव्हते; उलट काय करणे असेल ते पूर्ण विचारपूर्वक करा वगैरे धोक्याचा सूचना दिल्या आहेत. असे असता वरील आरोप करतात हे आश्चर्य आहे.

(क) कोणी म्हणतात की ही संशयाची प्रारंभिक अवस्था होती; काही दिवस जाऊन देऊन मग अनेक वेळा उपदेश केला असता तर संशय गेला असता; म्हणून शंकरांनी फार उतावीळपणा केला. तुलसी दासांनी संशयाला सर्प म्हटले आहे. संशय-सर्पाशन उरगादः शमन सुकर्कश-तर्क-विषादः (३।११।९) हे रामचंद्रांचे वर्णन आहे. कांही काळ जाऊ द्यावा व नंतर सर्पाचे विष उतरावे असे म्हणण्यासारखे, हे आहे. हे संशय सर्पविष उत्तरविण्यासाठी रामाकडे जाण्याची सूचना दिली आहे. 'संशय सर्प तात मज डसला, दुःखद लहरि कुतर्क वाढला' (७।९३।६) संशय सर्प डसल्यावर जितका काळ जाईल तितके दुःख वाढते.

(ख) कोणी म्हणतात की सतीला दंड करविण्याचा उपाय घाईने योजला. हे असे म्हणणारे आपणांस शंकरांपेक्षा जास्त शाहणे समजतात की काय? दंड देवविण्याची जर इच्छा असती तर पुढील विषादमय विचार प्रगट करण्याची आवश्यकताच नव्हती!

(३) उपदेश - येथे हा उपदेश मिळतो की पत्नी असो की पुत्र मित्रादी कोणीही असोत, त्यांनी योग्य मार्गाने विचारले नसता त्यांस परमार्थ रहस्याचा उपदेश केला की उपदेशकास खेद करण्याची पाळी येते.

(४) परीक्षा कशी घ्यावी याचा विचार सती करू लागली. हिंदीतील भाई शब्द कोणास अनुलक्षून नसून, स्वगत भाषणातील मनाला संबोधण्याचा तो एक वाक्प्रचार आहे. मराठीत बा! बरं! अशाच अर्थाने वापरतात! सती प्रभूची परीक्षा घेण्यास जाईल असे शंकरांस वाटत नव्हते, हे पुढील चौपायांवरून दिसते.

चौ. ५. (१) इथं - इथे इकडे (इहाँ). या शब्दाने सुचविले की वक्ते इकडे शंकरांच्या बाजूस आहेत. सतीने जे केले ते त्यांस पसंत नाही.

(क) शंभु शब्द सुचवितो की सतीचे शं (कल्याण) होण्याबद्दलचा प्रश्न शं-करांच्या मनात उत्पन्न झाला व तर्क करू लागले तेव्हा निष्कर्ष निघाला की कल्याण होण्याचे चिन्ह दिसत नाही. 'पतिर्हि दैवतं स्त्रीणां पतिर्भर्ता ...' हे दक्षकन्येला माहीत असून. माझ्या आवडीच्या विरुद्ध भावना तिच्यात निर्माण झाल्या. मी असत्य बोलणार नाही व सर्वज्ञ आहे अशी तिची खात्री असता, माझ्या म्हणण्यावर सुद्धा तिचा विश्वास बसला नाही व परीक्षा पाहण्यास गेली; तेव्हा विनाशकाले विपरीत बुद्धिः,' तिला झाली यात संशय नाही. मला प्रतिकूल वाटणारी गोष्ट तिला अनुकूल का वाटावी? ती पतिव्रता तर आहेच आहे. हं! आठवले. तिच्या बापाचे संस्कार यावेळी जागृत झाले, दुसरे काही नाही. दक्षाचीच सुता ती! - दक्षाच्या स्वभावाची प्रसूती तिच्या ठिकाणी झाली. सुता=सूयते

स्म, प्रसन्वे दक्षाचा स्वभावच जन्मास आलेला क्रियाशील झालेला दिसला. कित्येक संस्कार उदयास येण्यास अनुकूल काळ यावा लागतो.

(२) दक्षसुतेचे अकल्याण झाल्यावर भवाचे कल्याण कसे होणार? असे कोणी म्हणतील; पण ते अयोग्य ठरेल. दक्षसुतेशी विवाह झाल्यावर तिला भवानीपणा सहज मिळाला; तो दक्षसुतेच्या ठिकाणी नव्हता. भवाचे जे ऐश्वर्य, शक्ती, मान इत्यादी तिला मिळाले आहे ते भवाचा संबंध सुटला की सुटणार व नुसती दक्षसुता, दक्षकुमारी राहणार! एखाद्या भिकाऱ्याच्या मुलीशी राजाने लग्न केले की ती राणी बनते व त्याने तिचा परित्याग केला की ते ऐश्वर्य नष्ट होते, पण राजाचे ऐश्वर्य नष्ट होत नाही. तसेच हे; भवाची शक्ती भवाजवळ राहणारच.

चौ. ६ (१) प्रेमाने, हितबुद्धीने सुहृदांनी केलेला उपदेश मानवत नाहीसा होणे हे अकल्याणाचेच काय, मृत्यूचे सुद्धा लक्षण आहे. **'दीपनिर्वाणगंधं च सुहृद्वाक्यमरुन्धतीम्। न जिघ्रन्ति न श्रृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुष;'** तेलाचा किंवा तुपाचा दिवा मालवल्यावर त्याची घाण न येणे, सुहृदांचा उपदेश न ऐकणे; व अरुन्धती न दिसणे ही मृत्यूची लक्षणे आहेत. सती पतिव्रता स्त्रीला पतीसारखा दुसरा सुहृद नाही. शंभूंनी जाणले की हिचा मृत्यू जवळ आला आहे, व त्याचे हे पूर्वचिन्ह आहे. **'काळ न दंडें कुणास वधतो। धर्महि बल मति विचार हरतो।। स्वामि! काळ ज्या निकट येतसे। तो तुमच्या सारखा भ्रमतसे ।। (६।३७।७-८)** मंदोदरीने हे रावणास सांगितले आहे. रघुनाथाविषयी दोघांचा भ्रम सारखा आहे; व रावणाने सुहृद्वचन मानले नाही तेव्हाच मंदोदरी हे म्हणाली आहे. सतीच्या मृत्यूला मानवांची ८७ हजार वर्षे अवकाश असला तरी तो शक्तीच्या दृष्टीने घटकाभर सुद्धा ठरत नाही; शिवाय मरणापेक्षा अती दुःखद असा परित्यागजनित विरह होण्यास आता मानवाचा सुद्धा एकदिवस लागत नाही हे लवकरच दिसेल.

(२) विधि-विपरीत - प्रारब्ध दैव-फिरले हा वाच्यार्थ स्पष्ट आहे; पण विधी प्रभू, रामचंद्रांनी जे काही ठरविले असेल ते अगदी विपरीत म्हणजे निराळे दिसते! हा ध्वनी आहे. हा पुढे चौपाईंत स्पष्ट केला आहे. 'हरि इच्छा भावी बलवान् अति' (५६।६) यातील हरि-इच्छा शब्दांनी येथील विधी'चा अर्थच स्पष्ट केला आहे. 'हरिमायाबल' या मागील वचनाने सुद्धा याच अर्थाची पुष्टी होते. १।६।३; १।७।१; यात विधिविधाता कर्ता शब्द रामाविषयीच वापरले आहेत. (टीका. प.) काही तरी उलटे सुलटे घडणार असे वाटताच शंभूंनी चटकन निश्चय ठरविला की :-

हिं.- **।होइहि सो जो राम रचि राखा। को करि तरक बढावइ साखा ।।७।।**
।अस कहि लगे जपन हरि नामा । गईं सती जहाँ प्रभु सुखधामा ।।८।।

म.- **।तेच घडे जें रामा वाटे । तर्क करुनि कां फोडूं फाटे ।।७।।**
।असे म्हणुनि हरिनामा जपती । प्रभु सुखधामाकडे गत सती ।।८।।

अर्थ. – श्री रामाला जे वाटत असेल तेच घडणार, (मग उगाच) तर्क करीत बसून (विचारांना) फाटे फोडीत राहण्यात काय अर्थ आहे. ॥७॥ असे म्हणून शंकर हरीच्या नामाचा जप करू लागले (तो तिकडे) सती सुखधाम प्रभूकडे गेली (सुद्धा).॥८॥

टीका. - चौ. ७ (१) विचार करताना जेव्हा दिसू लागले की या तर्कसागराच्या मंथनाने सतीचे कल्याण रूपी अमृत हाती लागण्याची चिन्हे नाहीत; व अकल्याणाचे विचाररूपी हालाहलाच्या वाफा वाढत जाणार तेव्हा एका फटक्या बरोबर शंभूंनी त्या तर्कांच्या वावटळींचे शमन केले. हरिमायाबलानेच सतीला महाभ्रम झाला आहे; तेव्हा त्याबद्दल निर्णय देणारे न्यायालय, सुप्रीम कोर्ट आहे; आपण हायकोर्टाने विचार करून काही उपयोग नाही. प्रभूला जे वाटत असेल, काय कसे, करावयाचे, घडावे वगैरे जे काही ठरविले असेल त्यात काडीमात्र फरक करण्याची सत्ता व अधिकार माझ्या हाती नाही. माझ्या हाती होता तितका सर्व प्रयत्न मी केला व कधी स्वप्नात सुद्धा न येणारे अपयश त्यात आले; तेव्हा आता स्वस्थ बसण्यातच शहाणपणा आहे 'तुका म्हणे उगें रहावे। जें जें होईल ते ते पहावे'

(२) ल.ठे. - या ठिकाणी कवींनी केवळ प्रारब्ध वादच पुढे केला आहे. आणि सुंदर काण्डात लक्ष्मणाच्या मुखाने प्रारब्धवादाचे खंडन करून प्रयत्नवादच मांडला आहे व असा परस्पर विरोध का निर्माण केलेला आहे? समाधान हा विरोध नसून विरोधाभास आहे. सुंदर काण्डात लक्ष्मणाने प्रयत्नवाद पुढे केला असला तरी रघुवीराने त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून प्रथम दैववादाचाच अवलंब केला आहे; व मग प्रयत्न हाती घेतला आहे. येथे त्याच्या उलट झाले आहे. शंकरांनी प्रथम कसून प्रयत्न केला व नंतर हरीच्छा-वादाचा अवलंब केला. प्रारब्धवादाचा नाही केला. दोन्ही ठिकाणी दोन्हींचा उपयोग केला गेला आहे.

(क) सुंदर कांडातील प्रयत्नवाद लक्ष्मणरूपी जीवाने मांडलेला भौतिक, व्यावहारिक, कर्ममार्गातला व राजनीतिविषयक आहे. येथील शंकरांचे विचार, पारमार्थिक, आधिदैविक व मानसिक कार्याविषयी आहेत; म्हणून त्यांची परस्पर तुलना करणेच चुकीचे आहे. दिवाणी कोर्टाचे कायदे व फौजदारी कोर्टाचे कायदे, कार्यक्षेत्र व कार्यप्रणाली एक असणे शक्य नाही.

(ख) शंकरांनी प्रगट केलेले विचार प्रारब्धाचे नसून ज्ञानभक्तिमार्गीय निर्योगक्षेमवृत्तीचे व प्रयत्नांची पराकाष्ठा केल्यानंतरचे आहेत. 'यत्ने कृते यदि नसिद्धति कोऽत्र दोषः

उपदेश – हे दाखविले की भगवत्सेवकानी अशा प्रसंगी तर्क करीत बसू नये. तर्कांचे रूपांतर कुतर्कांत होण्यास वेळ लागणार नाही. तन, धन, मन वचन भगवंताला अर्पण केल्यावर अमुक घडावे किंवा घडू नये असे कोणत्या मनाने ठरवावयाचे? दिलेले मन परत घेतल्याशिवाय तसे करता येईल काय? आज जे अकल्याण व दुःख वाटते तेच पुढे कल्याण व सुख ठरते. किंवा याच्या उलट ही घडते. भगवद्भक्त हरीच्छा हे मुख्य कारण मानतात. अशावेळी काय करावे हे सांगतात आता :

चौ. ८ - (१) हरीच्या नामाचा म्हणजे 'राम' नामाचा जप करू लागले. शंकर 'राम' नामाचाच जप करतात हे पूर्वी अनेक वेळा सांगितले आहे व पुढे अनेक वेळा सांगितले जाणार आहे. १।१०।१-२; १।१९।३,८; १।४६।२,३; १।१०८।७ इत्यादी पहा.

(क) येथील 'हरि' शब्द भावगर्भित आहे. 'मंगलभवन अमंगल हारी। उमे सहित जें जपति पुरारी॥ (१।२०।२) हे रामनामाचे वर्णन आहे. अमंगलांचे (अकल्याणाचे) हरण करून मंगल-कल्याण करणारे असे हरीचे नाम 'राम' जपू लागले. अमंगल तर्कांचे हरण होऊन मंगलायतन राम प्रसन्न व्हावेत म्हणून जपाला आरंभ केला.

(ख) उपदेश हा मिळतो की ज्यावेळी अमंगल विचार मनात येऊ लागतील त्यावेळी श्रीराम श्रीराम श्रीराम असा नामाचा उच्चार मोठ्याने एका श्वासात जेवढे वेळा करता येईल तेवढा करा; श्वास घेऊन पुन्हा तसेच वारंवार करा म्हणजे नामाच्या अमंगलहारी मंगलकारी प्रभावाची प्रतीती येईल. क्रोध अमंगलच!

(ख) सतीमोह अंकातील वडाच्या विशाल वृक्षाखाली बसून स्वगत विचार प्रगट करणाऱ्या शंकरांचे दृश्य येथे संपले. शंकर जप करीत स्वस्थ बसले आहेत; व शंकरांपासून शरीराने व मनाने दूरदूर जाणाऱ्या सतीकडे प्रेक्षकांचे लक्ष आता वेधले जात आहे. मधला पडदा वर गेला. ती पहा सती चालली आहे रघुनाथाकडे. सुखधाम प्रभूच्या जवळ जवळ गेली आहे.

(ग) प्रभू शब्दाने सुचविले की तिला प्रभुत्व दिसेल. सुखधामाकडे जात असून कसे कपट करते ते पहा! सुखधामाजवळ कपट करणारांस सुख होईल काय?

हिं.दो.- ।पुनि पुनि हृदयँ बिचारु करि धरि सीता कर रूप॥
॥आगें होइ चलि पंथ तेहिं जेहिं आवत नरभूप ॥५२॥
म.दो.- ।घडि घडि हृदयिं विचारुनी धरुनी सीतारूप॥
॥होइ पुढे त्या गता पथिं जिथुन येति नरभूप ॥५२॥

अर्थ – पुन्हा पुन्हा विचार करून व सीतेचे रूप घेऊन (सीता बनून) ती पुढे झाली व ज्या मार्गाने (जिकडून) नरभूपती रघुनाथ (राम) येत होते त्यामार्गाने चालू लागली. ॥दो ५२॥

टीका - (१) 'मनिं चिंती की काय करूं अता' येथे सतीला वनात सोडून, आपण शंकरांकडे बघत होतो. कोणत्या युक्तीने खात्रीपूर्वक शीघ्र परीक्षा घेता येईल या बद्दल अनेक युक्त्यांचा विचार करता करता तिच्या दृष्टीने एक बेमालूम विचार दुर्दैवाने सुचला; व ती तत्काळ दुसरी सीताच बनली. अशी बिनतोड युक्ती की स्वतः एक अक्षर सुद्धां बोलायला नको व एका क्षणात; फार जवळ न जाताच, परीक्षा होईल; म्हणजेच सर्वज्ञ आहे की नाही हे कळेल. बायकोसाठी वेड्या झालेल्या पुरुषाला ती एकाएकी समोरून येताना दुरून दिसली की तो आनंदाने फुलून जाणार व तिला मिठी मारण्यासाठी धावतच येणार हे जाणून, या समजुतीने, सती सीता बनली. जवळ येतो

आहे मिठी मारण्यास अस दिसताच गुप्त होता येईल असा विचार तिने मनाने केला
(क) अशी परीक्षा घेताना दोन्ही बाजूंचा व परिणामाचा विचार करावा लागतो. सतीने फक्त एका बाजूचाच विचार केला. विवेकयुक्त विचार करा असे शिवांनी बजावले होते; पण सतीने तसे केले नाही. यावरून ठरले की पतिवचनावर, सर्वज्ञ शिव वचनावर तिचा काडीमात्र विश्वास नव्हता. थोडा जरी विश्वास असता तरी तिने विचार केला असता की रघुपती सर्वज्ञ आहेत असे कदाचित ठरले. तर पुढे काय करायचे? ते काय म्हणतील? मी सीता बनले हे शंकरांस कळले, व ते सर्वज्ञ त्रिपुरारी असल्याने कळणारच, तर त्याचा परिणाम काय होईल? ते काय म्हणतील? इत्यादी विचार तिने सहज केला असता. तिने एकांगी विचार केला म्हणून हा विचार अविवेकी ठरला; व
'विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः'
(ख) सतीने पतीच्या सूचनेप्रमाणे विचार केला असे ज्यांस वाटत असेल; वाटेल, त्यांना येथील विवेक शब्दाच्या अर्थाचा विचारच करता आला नाही असे म्हणणे भाग आहे. उदा. -रात्री घराची भिंत कोणी फोडीत असल्याची चाहूल एकाला लागली. त्याने भावाला हळूच सुचविले. तो म्हणाला मुळीच नाही तसे! नाही म्हणणारा तसाच दरवाजा उघडून शहानिशा (परीक्षा) करण्यास निघाला. आता विचार करावा की हा विवेक झाला की अविवेक? काठी, सोटा, बॅटरी, भाला घरात असून काही घेतले नाही, काचा तर नाहीच मारला पण धोतराचे सोगे लोंबलेले व धोतर सैल झालेले! पडला बाहेर आवाज न करता; केली प्रदक्षिणेला सुरवात; चोराने त्यास पाहताच हाणला दगड कपाळात व शिरला उघड्या दाराने आत! जो असा पाहण्यास गेला तो विवेकी की अविवेकी? चोर असलाच तर काय, कसे करावयाचे याचा विचार आधी करावयास हवा की नको?
(२) नरभूप - या शब्दाने कवींनी सतीच्या हृदयातील भावना प्रगट केली; त्याबरोबरच शंकरांच्या वचनावरील पूर्ण अविश्वासही प्रगट झाला.
(क) सती समोरूनच का गेली याचे उत्तर १०।१२ वर्षाचा मुलगा सुद्धा सहज देऊ शकेल. आपण (सीतेने) सहज नजरेस पडावे हा मुख्य हेतू व आला धरायला तर चटकन मागे पळण्यास सवड असावी हा दुसरा. चालणाऱ्या माणसाची दृष्टी सहजच समोरच्या रूपाकडे असते. सतीचे हे आचरण पतिविरोधी, सतीस न शोभणारे व अनीतिमूलक आहे, असेच म्हटले पाहिजे. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे ती दुसऱ्याची बायको, मनाने नसली, तरी शरीराने बनलीच. तिने केलेले रूपान्तर नाटकातील सोंगासारखे किंवा बहुरूप्यासारखे नुसते कपडे वगैरे बदलून केलेले नव्हते. शरीराचा प्रत्येक अवयव, वर्ण, रूप इत्यादी अगदी सीतेच्या अवयवांदिकांसारखे बनविले. रावणादिकांना सुद्धा आपल्या शरीराचे इच्छेप्रमाणे रूपांतर करता येत असे. रावण सुद्धा रघुनाथास नरभूप, तापस, नृपसुत असेच म्हणाला आहे. जवळ गेल्यावर काय झाले ते आता सांगतात.

हिं.- ।लछिमन दीख उमा कृत बेषा । चकित भए भ्रम हृदयँ बिसेषा ।।१।।
।कहि न सकत कछु अति गंभीरा । प्रभु प्रभाव जानत मतिधीरा ।।२।।

म.- ।लक्ष्मण बघति उमाकृत वेषा । चकित पावले भ्रम विशेषा ॥१॥
कांहिं न वदवे अति गंभीरा । प्रभू प्रभाव विदित मतिधीरा. ॥२॥

अर्थ. – (भरद्वाज ऐका-) उमेने (सतीने) केलेला वेष लक्ष्मणांच्या दृष्टीस पडला. (तेव्हा) ते अगदी चकित होऊन त्यांस विशेष भ्रम झाला (की सीतामाई परत कशा आल्या इ.)

परंतू अती गंभीर असल्याने (गंभीरास) कांही बोलण्याचे धाडस होईना. (अति गंभीरा कांहिं न वदवे, असा अन्वय आहे.) कारण त्या धीरमती लक्ष्मणास प्रभूचा प्रभाव (चांगला-) माहीत आहे ॥२॥

टीका. चौ १ - प्रथम हे लक्षात ठेवले पाहिजे की रामलक्ष्मण हे दोघेही सीतेचा शोध करीत अरण्यात हिंडत आहेत. कोणी म्हणतात की राम नासिकाग्र-दृष्टी ठेऊन चालत असल्याने त्यास ती सीता प्रथम दिसली नाही. हे म्हणणे व त्यासाठी चालण्या विषयी शास्त्रवचने देणे हास्यास्पद व अप्रयोजकपणाचे वाटते. श्रीरामाने आधी पाहिली असे म्हटले असते तरी प्रश्न निघतोच की लक्ष्मणाने का पाहिली नाही?

(क) रस्त्याने चालण्याच्या नियमाप्रमाणे दोन पावला पलीकडचे दिसता नये. मग उमा-सीता जेव्हा रघुनाथास दिसली तेव्हा ती दोन पावलांच्या आत आली असली पाहिजे असे ठरेल! याचा अर्थ व परिणाम वाचकांनी ठरवावा.

(ख) प्रथम लक्ष्मणांच्या दृष्टीस पडली म्हणा किंवा रामचंद्रांनी जाणून बुजून दुर्लक्ष केले म्हणा, अर्थ एकच. भावार्थ रामायणात रघुपतींनी तिच्याकडे पाठ फिरविली आहे. (अर.अ.२०.प.) जगदंबा भवानीकडे पाठ फिरविणे मानसातील रघुवीरास अयोग्य वाटले.

(२) उमाकृत वेषा - सती न म्हणता उमा म्हणणे फार भावगर्भित आहे. उ-महेश, म=माया, महेशांची माया = उमा. लक्ष्मणास भ्रम का झाला याचे कारण या उमा शब्दाने सुचविले. लक्ष्मण जीव आहे, त्यामुळे महेशांच्या मायेचे मर्म त्यास कसे कळणार?

(क) लक्ष्मण सर्वज्ञ असून त्यांनी अज्ञानीपणाचे सोंग घेतले आहे हे ठरविण्यासाठी टीकाकारांनी दिलेली मानसवचने सांप्रदायाभिमानी व्यक्तीशिवाय इतर कोणी सत्य मानणार नाही. ५/१० ठिकाणी ज्यांचे अज्ञान स्पष्ट दाखविले आहे, ते सर्वज्ञ होते असे ज्यांस मानावयाचे असेल त्यांनी मानावे, पण ते मत पक्षाभिनिविष्ठ ठरेल इतकेच!

(३) चकित झाले - आश्चर्याने थक्क थक्क झाले. कांहीही निर्णय होईना. माता सीता आजच एकाएकी परत कशा आल्या? हा आश्चर्याचा पहिला धक्का! सीतारूपाने शूर्पणखेसारखी कोणी राक्षसी तर नाही आली? चोरून नेणाराने आणून सोडली की काय? आजच्या आज सोडण्याची इच्छा असणारा चोरून नेईलच कशाला? सीता माई आहेत हे तर स्पष्ट दिसत आहे. 'जनकजा आली की! ती पहा!' असे सांगावेसे सुद्धा वाटले! भावार्थ रामायणातल्या लक्ष्मणाने तसे रामास स्पष्ट सांगितलेच आहे. मानसांतील

लक्ष्मणास आपल्या उतावळेपणाचा व भावनावशतेचा कटु परिणाम चित्रकूटास अनुभवास आला असल्याने, त्यांस तसे करण्याचा धीर होईना :-

चौ - २ (१) चित्रकूटास भरतागमन होण्याच्या वेळी आकाशवाणीने कानपिचक्या घेतल्यापासून लक्ष्मणांनी अती गंभीर वृत्ती धारण केली

(क) प्रभू सर्व-समर्थ आहेत, हे माहीत असल्याने 'तुका म्हणे उगें रहावें । जें जें होईल ते ते पहावें' यातच शहाणपणा आहे असे लक्ष्मणांनी ठरविले; काहीच बोलण्यास धीर होईना!

(ख) न वदवे - भाव हा की!' बोलण्याची इच्छा आहे, पण परिस्थिती बोलून देत नाही. लक्ष्मणाने सीता आल्याचे सांगितल्यावर भावार्थ रामायणातील राम लक्ष्मणावर फार रागावले आहेत. मानसातील लक्ष्मण अधिक गंभीर विवेकी ठरतात. आता काय होते पहा :-

हिं.- । सती कपट जानेउ सुर स्वामी । सब दरसी सब अंतरजामी ॥३॥
। सुमिरत जाहि मिटइ अग्याना । सोइ सरबग्य राम भगवाना ॥४॥
। सती कीन्ह चह तहँहुँ दुराऊ । देखहु नारिसुभाउ प्रभाऊ ॥५॥

म.- । जाणति सतिछल देवस्वामी । सर्वदर्शि सर्वांतर्यामी ॥३॥
। स्मरण जयाचें हरि अज्ञाना । त्या सर्वज्ञ राम भगवाना ॥४॥
। कपटें सतीहि भुलवूं पाहे । स्त्रीस्वभाव-बल बघ बापा! हें ॥५॥

अर्थ —देवांचे स्वामी रामचंद्र यांनी सतीचे कपट ओळखले, कारण ते सर्वदर्शी व सर्वांचे अंतर्यामी आहेत. ॥३॥ ज्यांच्या स्मरणाने अज्ञान नष्ट होते त्या सर्वज्ञ, भगवान रामाला - ॥४॥ सती सुद्धा कपटाने भुलवू पाहते! हे बाबा! भरद्वाजा! स्त्रीस्वभावाचे हे सामर्थ्य (बळ, प्रभाव-प्रभाऊ) तर पहा! ॥५॥

चौ. ३ - (१) ब्रह्मदेव शंकर, विष्णू व इंद्रादी सर्व देवांचे हे स्वामी आहेत; या सर्व देवांवर रामाची सत्ता चालते, त्यामुळे शंकरांची माया (उमा) यांना भुलविण्यासाठी कोणतेही रूप घेऊन आली तरी तिचें काय चालणार! 'विधि हरि शंभुस नाचविणारे' (२/१२७/२), 'ज्यांचें बळ विरंचि-हरि-ईशां' (५/२१/५).

(क) येथून निराळा नाट्य प्रवेश सुरू झाला आहे. चित्र दृष्टीसमोर उभे करावे.

(ख) सर्वदर्शि - सर्व विश्व ज्यांना आपल्या मानसचक्षूं पुढे प्रत्यक्ष दिसते असे. हे विशेषण १-३०-६ मध्ये -याज्ञवल्क्य व भरद्वाज यांना सुद्धा लावले आहे. ही महेशमाया याज्ञवल्क्य भरद्वाजांना सुद्धा मोहण्यास समर्थ आहे; म्हणून देवस्वामी व सर्वांतर्यामी ही दोन विशेषणे लावली आहेत.

(ग) रावण सुद्धा देवस्वामी झाल्यासारखा आहे. विष्णूचे त्याच्या पुढे काही चालत नाही; शंकरांचा तो भक्त असल्याने ते विरोध करू शकत नाहीत; ब्रह्मदेव तर त्याचे पंजोबा पंचांग वाचतात त्याच्याकडे. हा अतिव्याप्तिदोष काढण्यासाठी सर्वांतर्यामी म्हटले आहे.

सर्वांच्या हृदयात राहून सर्व जाणणे हे इतरांस शक्य नाही. राम सर्वव्यापक आहेत हे येथे सुचविले. ज्या मायाशक्तीच्या साह्याने महेश त्रिपुरारी होऊ शकले त्या मायेची आता कशी फजिती होईल पहा :-

चौ. ४ (१) ज्यांच्या स्मरणाने अज्ञानाचा नाश होतो, त्यांच्या ठिकाणी अज्ञान कसे राहू शकेल? ज्या सूर्याच्या उदयाबरोबर त्याच्या किरणांनी त्रिभुवनातला तम नष्ट होतो तो सूर्य अंधारात लपून बसला असे कसे होईल? तसेच जे सर्वज्ञ राम, त्यांच्याशी सती कसा व्यवहार करते पहा तर खरा भरद्वाजा!

(२) ल.ठे. - 'भगवाना' हा हिंदीतील शब्द प्रथमाविभक्तीत एकवचनी आहे. मराठीतील भगवाना द्वितीया विभक्तीत असून त्याचा संबंध पुढल्या चौपाईशी आहे.

(क) 'प्रभूप्रभाव विदित मतिधीरा'पासून ६ व्या चौपाईअखेरचे भाषण पडद्याच्या आतले आहे. पडद्यापुढील रंगभूमीवर, लक्ष्मण आश्चर्य- चकित होऊन येणाऱ्या उमासीतेकडे मधून मधून पहात आहे. रघुनाथ खाली बघत स्वस्थ उभे आहेत. सर्वत्र गंभीर शांतता व किर्र झाडी आहे. पतिप्रेमाचे भाव मुखावर प्रतिबिंबित झालेली उमासीता, उत्साहाने, प्रसन्नमुद्रेने व हसत हसत समोरून येत आहे, हे दृश्य समोर असू द्यावे.

चौ. ५ - (१) हि = सुद्धा हा शब्द मागील चौपाईतील भगवाना व येथील 'सती' या दोहोंकडे घ्यावा म्हणजे अर्थगांभीर्य व गौरव वाढतात.

(क) भगवंताला सुद्धा म्हणण्यात भाव हा की इतर स्त्रिया पुरुषांना ठकवू पाहतील यात नवल काय! व सती इतरांना फसवू पाहणार नाही म्हणून कोणी सांगावे? सती सुद्धा म्हणण्यात तिचे पातिव्रत्य, भवानीत्व व जगज्जननीत्व इत्यादी गोष्टींकडे लक्ष वेधले जात आहे. शंकरांसारख्या परमभक्त श्रेष्ठाची पतिव्रता स्त्री असून शंकरांच्या म्हणण्यावर काडीभर विश्वास न ठेवता, असे दुःसाहस, असा अविवेक व पतिव्रतेला न शोभणारे अकार्य करू शकते; मग अविद्यापंकात पडलेल्या विषयी नरस्त्रिया काय करतील व काय करणार नाहीत? 'स्त्रियश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं । देवो न जानाति कुतो मनुष्यः' (सु.र) असे का घडते ते पुढल्या चरणाने सांगतात.

(२) स्त्रीस्वभाव बल - भौतिक दृष्टीने पाहू जाता सतीच्या या आचरणाचे एकच कारण दिसते की हा स्त्रीस्वभाव-प्रभाव आहे. 'स्वभावो दुरतिक्रमः' तो केव्हा डोके वर काढील याचा नेम नाही. 'साहस माया अनृत चपलता। भय अविवेक अशौच अदयता' हे आठ स्वाभाविक अवगुण आहेत. पण यांतील बरेचसे बहुधा दबलेले असतात. पतिप्रेम, पातिव्रत्य, परतंत्रपणा, अपत्यवात्सल्य, आईबापांचे संस्कार इत्यादी अनेक कारणांनी हे आठ अवगुण दबलेले असतात. हे आठ एकदम प्रगट होणे शक्य नसते. माया = कपट व मायाळूपणा हे दोन्ही अर्थ घेणे जरूर आहे. मायाळूपणा व अदयता (निर्दयता), साहस व भय या जोड्या परस्पर विरोधी आहेत. भय व असत्य यांची मैत्री असते. 'साहस, अविवेक, अशौच व निर्दयता यांचे सख्य असते. चपलतेची मैत्री सर्वांशीच असते. शेक्सपीअरचे जगप्रसिद्ध वाक्य स्त्रीस्वभावातील चापल्याची महती सांगणारे आहे. 'चपलते तुझे नांव स्त्री आहे.' हे व असे स्त्रीस्वभाव दोषांचे वर्णन मानसातच नव्हे,

तर अनेक ग्रंथांत व धर्मांत सापडते; ते स्त्रियांची निन्दा करण्यासाठी नसून, पुरुषांना सावध करून पौरुषसंपन्न करण्यासाठी आहे व असते हे पुरुषांनी व स्त्रियांनी पण लक्षात, ध्यानात, असो द्यावे.

(३) स्त्रियांतच नव्हे तर पुरुष असो. संत असो असंत असो, पशू असो पक्षी असो, वृक्षलतादिक असोत, प्रत्येकाच्या ठिकाणी कांही दोष व गुण स्वाभाविक असतातच. पूर्ण सद्गुणी किंवा पूर्ण दुर्गुणी असा एकही जीव सापडणार नाही.

(क) स्त्रियांच्या ठिकाणी रजोगुणप्राबल्य असते; त्याच्या खालोखाल तमोगुण असतो व सत्वगुण थोडा असतो. स्त्रिया रजोगुणी असतात म्हणूनच मुलांचे संगोपन व गृहस्थाश्रमाची कर्मे, कामे अव्याहत चालू आहेत. यामुळेच पुरुषांमधे जेवढे साधुसंत झाले तेवढे प्रमाण स्त्रियांत नाही. स्त्रीस्वभावाचे बल अतर्क्य आहे; म्हणूनच 'युवती शास्त्र नृपति वश नाहीं' असे म्हटले.

हिं.- । निज माया बल हृदयँ बखानी । बोले बिहसि रामु मृदु बानी ॥६॥
। जोरि पानि प्रभु कीन्ह प्रनामू । पिता समेत लीन्ह निज नामू ॥७॥
। कहेउ बहोरि कहाँ बृषकेतू ।बिपिन अकेलि फिरहु केहि हेतू ॥८॥

म.- । निज मायाबल हृदीं प्रशंसुनि । राम मृदुल वच वदले विहसुनि ॥६॥
। प्रभु जोडुनि कर करीं प्रणामा । वदुनि तात-नामा निज-नामा ॥७॥
। मग पुसलें किं कुठें वृषकेतू । एकट फिरां काय वनिं हेतू ॥८॥

अर्थ. – आपल्या मायेच्या प्रभावाची (बलाची) प्रशंसा आपल्या हृदयात करून राम मोठ्याने हसून (विहसुनि-बिहसि) मृदू वाणीने म्हणाले - ॥६॥ आपल्या पित्याच्या नावाचा व आपल्या नावाचा उच्चार करून प्रभूंनी हात जोडून प्रणाम केला ॥७॥ व मग विचारले की वृषकेतु कुठे आहेत, आणि आपण अशा एकट्या वनात हिंडता यात हेतू काय? ॥८॥

टीका. चौ. ६ - (१) मागील चौपाईत कवींनी स्त्रीस्वभाव- प्रभावाबद्दल आश्चर्य प्रगट केले. या चौपाईत राम आपल्या मायेच्या बळाची (प्रभावाची) प्रशंसा करतात. माया ही स्त्रीच आहे. 'माया भक्ति ऐक या दोनी। नारिवर्ग जाणेही कोणी' (७/१२६/३) प्रभाव शब्दाबद्दल बल हा पर्याय येथे वापरला आहे.

(क) निज मायाबल प्रशंसुनि - सती -संदेहापासून या क्षणापर्यंत सतीकडून जो व्यवहार घडला, त्याचे आधिदैविक मर्म येथे सुचवून ठेवले आहे; व मानसातील एकाच वचनाचा आधार घेतला असता तर हे मर्म कोणाही टीकाकारास कळले असते. प्रभूंनी आपल्या मायेच्या बळाची प्रशंसा केली असे येथे स्पष्ट सांगितले. यावरून ठरले की प्रशंसा करण्यासारखा काही पराक्रम तिने गाजविला असला पाहिजे. माया रघुवीराची दासी आहे. तिला स्वतंत्र कर्तृत्व नाही; कारण ती प्रभूच्या प्रेरणेशिवाय कांहीच करू शकत नाही; तिला करतांच येत नाही. 'माया खलु नर्तकी बिचारी' (७/११६/४). 'रघुवीराची

दासि ती जरि मिथ्या ज्ञानास' (७/७१/-) 'प्रभु-भुवईनें ती खगराजा!। नाचे नटिसम सहित समाजा' (७/७२/२). ही इतरांची वचने आहेत. प्रभू 'रघुवीरच म्हणतात की 'एक रची जग गुण वश जीतें । प्रभूप्रेरिता, स्वबल न तीतें' (३/१५/६) मायेला स्वतःचे बळ नाही ती प्रभूच्या प्रेरणेने - आज्ञेने - गुण वश करणे इत्यादी सर्व व जगदुत्पत्ति आदि कार्ये करते; असे रामच लक्ष्मणास म्हणाले आहेत. तेच येथे मनात मायेची प्रशंसा करीत आहेत, तिला शाबासकी देत आहेत. यावरुन निश्चित ठरले की सतीला मोहित करण्याची प्रेरणा प्रभूनीच मायेला दिली होती. (रचा = रचना करते) सांगितलेले कठीण काम नोकराने उत्तम प्रकारे केले कीं सच्छील व प्रेमळ मालक नोकराची पाठ थोपटतोच. महेशांच्या मायेवर विजय मिळवून आलीस, शाबास! तुझ्या साह्याने तर मला अजून पुष्कळ कार्ये करावयाची आहेत इत्यादी प्रकारे प्रशंसा केली.

(२) नारदादिकांना मोहून प्रभूच्या मायेने विजय मिळविला तेव्हा एकदाही मायेची प्रशंसा केली नाही; यावरून ती कामे बिकट नव्हती, की मोठ्या कौशल्याची नव्हती. या वेळची मोहीम फार मोठी होती. महेशासारख्या महाभगवद्भक्ताचा आश्रयरूपी अभेद्य दुर्ग फोडून प्रवेश करणे प्रभूच्या महामायेला सुद्धा कठीणच होते; पण महेशाच्या मायेने स्वतःच दुर्ग फोडून मोठे खिंडार पाडून ठेवलेले दिसले तेव्हाच प्रभूंनी आपल्या मायेला प्रेरणा दिली होती.

(क) यावरून अनुमान निघते की ज्यावेळी शंकरांनी रघुनाथास पाहिले पण ओळख दिली नाही, त्यावेळी रघुनाथाने पण सती शंभूंस पाहिले व ओळख दिली नाही. त्या दोघांकडे प्रभूंचे लक्ष होतेच. महेश भलतेच काही तरी करीत आहेत असे सतीच्या मनात येताच प्रभूंनी मायेला प्रेरणा दिली की सती जर शंकरांचा अपमान करील तर तिला मोहित करून इकडे घेऊन ये, म्हणजे मग पुढे जे करावयाचे ते करू (५०/४.५ टी. पहा). शंकरांसारख्या प्राणप्रिय भक्तांचा केलेला अपमान भगवंतास सहन होत नाही. ते स्वतःचा वाटेल तो अपमान सहन करतात पण भक्तापराध, भागवतापराध त्यांस असह्य होतो. अंबरीष दुर्वास उदाहरण प्रसिद्ध आहे. एकतर भक्तापराध्यास दंड करतात किंवा मायामोहित करून त्यास वाटेवर आणून त्याचे परमहित करतात. सतीला दंड करणे योग्य नाही, कारण ती भक्ताची पतिव्रता स्त्री आहे. नारदांनी शंकरांचा थोडासा अपमान केला तेव्हा त्यांना सुद्धा मोहित करून वाटेवर आणले व शेवटी सांगितले की 'जपा जाउनी शिव शतनामा । शीघ्र हृदयिं पावा विश्रामा ॥ प्रिय शिवसम मजला नहिं कोणी । ही प्रतीति सोडा न चुकोनी' (१/१३८/६), 'भक्तापराध्यास शासन' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे.

(३) राम वदले विहसुनि – रामचरितमानसात राम एकंदर चाळीस वेळा हसले आहेत; यात स्मिताचा सुद्धा अन्तर्भाव होतो. या सर्व ठिकाणांचा विचार करता निरपवाद सिद्धांत निघतो की प्रभूच्या हास्यास खालील दोन कारणांपैकी कोणते तरी एक कारण असते.

(क) एखाद्या भक्ताचे विशेष प्रेम दिसून येते तेव्हा कृपेने हसतात.

(ख) कोणावर तरी आपल्या मायेला प्रेरित करण्यासाठी किंवा प्रेरलेल्या मायेस आकर्षून घेण्यासाठी हसतात.

(ग) येथे राम हसले ते मायेला पुन्हा सतीवर प्रेरित करण्यासाठी हसले. याचा परिणाम असा होतो की -पुढे दाखविले जाणारे प्रभूचे ऐश्वर्य पाहिल्यानंतर सुद्धा सती रामास शरण आली नाही व शंकरांजवळ धडधडित खोटे बोलली आहे; व ते मायेचे कार्य शंकरांनी ओळखले आहे. 'शिवें राममाये शिर नमिलें । जिनें सतीमुखिं मृषा वदविलें' (१/५६/५), **'श्रीरामाचे हास्य व परिणाम' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे.** प्रभूचे हास्य म्हणजेच त्यांची माया. **'माया हास बाहुदिक्पाल'** (६/१५/५), **'इंदु अनुग्रह हृदीं प्रकाशे । सुचविति किरण मनोहर हासें'** (१/१९८/७), कृपा करण्यासाठी हसल्याची उदाहरणे योग्य स्थळी दाखविली आहेत.

चौ. ७ - (१) अयोध्याधीश दशरथांचा पुत्र राम आपणांस वंदन करीत आहे असे म्हणून दोन्ही हात जोडून नमस्कार केला. अशा रीतीने वंदन करण्याची प्रथा पूर्वी होती. 'तात नाम निजनामां वदती। सगळे दंडप्रणाम करती (१/२६९/२).

(क) मागील चौपाईत म्हटले की राम मृदुवचन बोलले; येथे तर नुसते प्रणाम केल्याचेच वर्णन केले. पुढील चौपाईशी संबंध आहे म्हणावे तर तेथे 'मग पुसलें' असे आहेच, तरी असे का? तात नाम व निज नाम ज्या भाषेत, ज्या शब्दांनी सांगितले ती वाणी मृदु होती. शिवाय रघुनाथाने जी कृती केली, जो प्रणाम केला, तोच इतका बोलका आहे की वैखरीच्या शेकडो शब्दांनी सुद्धा जे कार्य झाले नसते, सतीला जे समजले नसते, ते या कृतीने सहज समजले. **विचार प्रगट करण्याची कला म्हणजे भाषा,** हे ध्यानात आणले म्हणजे राम बोलले नाहीत असे कसे म्हणवेल? करपल्लवी, नेत्रपल्लवी, इ. भाषेचेच प्रकार आहेत. त्यांना भाषाच म्हणतात.

(२) राम हसल्याबरोबर उमेने घेतलेले सीतेचे कपटीरूप अदृश्य होऊन सती रूप दिसू लागले तेव्हा प्रभूंनी प्रणाम केला; असे मानणे जरूर आहे. सीतारूपात असता प्रणाम केला असता तर पुढे सीतेला पत्नी म्हणून जवळ बाळगणे शक्य नव्हते. सीतेचे रूप घेतले म्हणून सतीला पत्नी रूपाने जवळ बाळगणे जसे शंकरांना अशक्य होणार आहे, तसेच ज्या रूपाला नमस्कार केला ते रूप पत्नी नात्याने जवळ बाळगणे शक्य नव्हते

(क) रामचंद्रांनी आपल्या हास्यरूपी मायेने, बाणाला निमित्त करून, इतरांच्या मायेचा विनाश केल्याची उदाहरणे लंका कांडात आहेत. प्रस्तावनेतील लेखात दिली आहेत. 'चमु चकित बघुनी हसुनि लाविति चापिं शर कोसलधनी । हरि हरिति माया निमिषिं (६/८९/छं) आधी हसले मग बाण सोडला व मायाहरण केले व हे सर्व एका निमिषात घडले. येथे हसूनच नव्हे तर वि- हसुनि मोठ्याने हसून. **पित्याचे** नाव व आपले नाव सांगणे हा वाग्बाण सोडला व उमेने घेतलेले मायावी रूप **निमिषात** अदृश्य झाले तेव्हा नमस्कार केला.

(ख) उमेने घेतलेल्या सीतारूपाचा त्याग केल्याचा उल्लेख **पुढे कुठेच** नाही. येथील **सीतारूप एकदम अदृश्य होऊन त्या जागी सतीरूप दिसू लागणे व रामाने प्रणाम करणे**

पाहून सिनेमात व नाटकात प्रेक्षकांच्या टाळ्यांचा कडकडाट लवकर थांबणार नाही ।
चौ. ८ - (१) या एवढ्याच गोष्टीने भगवंताचे सामर्थ्य व सर्वज्ञता कळण्यास सतीला वेळ लागला नसेल असे वाटेल, पण एकी सारखी दुसरी असू शकते; शूर्पणखा सुद्धा कामरूपिणी असल्याने असे रूप घेऊ शकली असती, असे सतीला वाटण्याचा संभव शिल्लक आहे, म्हणून या चौपाईतले खुणेचे खोचक प्रश्न!
(क) वृषकेतु - 'ग्रहभेदे ध्वजे केतु.' (अमरे) शंकरांच्या ध्वजावर वृषाचे चिन्ह असते म्हणून त्यास वृषध्वज, वृषभध्वज, वृषकेतु म्हणतात. हा वाच्यार्थ आहे.
(ख) 'वृषो धर्मे बलीवर्दे (मेदिनी) वृष = धर्म. धर्म हाच ज्यांच्या कीर्तीचा ध्वज आहे ते वृषध्वज-वृषकेतु शंकर. यात व्यंगोक्ती आहे की आपले पतिराज परमधर्मशील असता आपण हा अधर्म कसा केलात? परस्त्री बनणे हे वृषध्वजांच्या पत्नीस शोभते का? कपटरूपी खलधर्माचा आश्रय परमधर्मशील पुरुषाच्या पत्नीने करणे योग्य आहे का? धर्मशील पतीचा परित्याग करून अरण्यात असे हिंडणे हे सती नावाला शोभते का?
(२) कुटें वृषकेतु - शंकर कुठे नाहीसे झाले म्हणून त्यांस शोधण्यासाठी अशा एकट्या वनात भटकता की काय? माझ्या वैदेहीला कोणी चोरून नेली तसे महेशांना कोणी पळवले तर नाहीत? बरं तसं असलं तरी नन्दीला न आणता कोणी गण सुद्धा बरोबर न घेता भयंकर अरण्यात परमलावण्यवती स्त्रीचे रूप घेऊन हिंडण्यात हेतू तरी काय होता? मी पुरुष, क्षत्रिय, धनुर्बाण धारण करणारा, रघुवंशी असून एकटा नाही हिंडत; महावीर लक्ष्मण माझ्या बरोबर आहे. तुम्ही पतिव्रता सती, भवानी, जगज्जननी असून वेषांतर करून भटकता वनात, तेव्हा तुमच्या मनात आहे तरी काय? यापेक्षा अधिक वाढविणे म्हणजे अश्लीलतेचा आश्रय करण्यासारखे ठरेल!
(३) ल.टे. - मा.पी. पृ. १०३ शेवटच्या ओळीपासून चार ओळींतील भाव आणि पृ. १०४ वरील 'ग' व 'घ' हे भाव रामचंद्रांच्या मुखात घालणे रघुवीर रामाच्या शीलाला कलंकित करण्यासारखे आहे,' त्यांचे खंडन करण्यासाठी सुद्धा ती वाक्ये या लेखणीतून बाहेर काढण्याचे दुःसाहस करणार नाही! स्त्रियांनी स्वच्छंदाने का हिंडू नये या विषयी दिलेले शास्त्राधार मा.पी. पहावे.
(४) एवढी फटफजीती झाली तरी सुद्धा सती तेथल्या तेथे अदृश्य झाली नाही; यावरून अनुमान निघते की तिचे उमात्व, भवानीत्व हरिमायेने हरण केले; जसे परशुरामाचे क्षात्रतेज धनुर्मखमंडपात केवळ शब्दांनी हरण केले, तसेच येथे घडले. रामचंद्रांनी केलेला प्रणाम व प्रश्न यांचा परिणाम सतीवर काय झाला पहा :-

हिं.दो.- । रामबचन मृदु गूढ सुनि उपजा अति संकोच ॥
॥ सतीं सभीत महेसपहिं चलीं हृदयँ बड सोच ॥५३॥
म.दो.- । श्रवुनि रामवच गूढ मृदु उपजे अति संकोच ॥
॥ सती महेशाप्रति सभय निघे हृदयिं अति शोच ॥५३॥

अर्थ. – रामचंद्रांचे मृदू पण गूढ भाषण ऐकून सती अती लाजली (लज्जित झाली.); व भयभीत होऊन महेशांकडे जाण्यास निघाली तेव्हा तिच्या हृदयात अत्यंत चिंता उत्पन्न झाली ॥५३॥

टीका. दो. ५३ - (१) सीतावेषांतली सती निघाली असे न म्हणता सती निघाली इतकेच म्हटले; व यापुढेही वेषाचा, कपटाचा, त्याग केल्याचा उल्लेख नाही, यावरून मागील अनुमानच सिद्ध होते.

(क) अती संकोच उपजला म्हणजेच लज्जेने जणू अर्धी झाली. तिला वाटले असेल की मी करायला गेले एक व झाले भलतेच. मी कैलासनाथांचे, महेशांचे, ऐकले नाही नी मला कशी दुर्बुद्धी झाली कोणास ठाऊक! मी केवढी चूक केली ही! इ.इ. अनेक विचारांचे काहूर तिच्या हृदयात माजले असेल. या वेळच्या सतीच्या भावनांचे तिच्या मुखावर उमटलेले चित्र कोणता कुशल चितारी चांगले काढू शकेल! ते शब्दांनी काढणे सुद्धा कठीण, व काही झाले तरी ती जगज्जननी आहे, म्हणून कवींनी, अतिसंकोच, अती भीती व महा चिंता या तीन शब्दांतच ते दाखविले आहे. (ख) इतके झाले तरी अद्याप नम्रता, शरणागती इत्यादी काही दिसत नाही. रामचंद्रास नमस्कार केला नाही की 'मोह महाभ्रम जेणे जावा' असा उपाय म्हणजे दीन बनून शरण जाणे घडले नाही. शंकरांची शं-कर सूचना साफ विसरली.

(२) महेशांची आठवण होताच हृदयात धडकीच भरली. 'प्रभू सुखधामाजवळ येऊन सुद्धा, लज्जा, भीती, चिंता इत्यादीचे धाम बनून चालली! असे का? सर्वज्ञत्वाची परीक्षा घेतली त्यात अशी दुर्दशा उडाली, त्यामुळे ऐश्चर्याची परीक्षा घेण्यास धीर होत नाही. महेश काय म्हणतील, त्यांना काय सांगायचं इत्यादी भीती मुख्य आहे. अहंकारजनित फाजील आत्मविश्वासाच्या जोरावर, अविवेकाने केलेल्या साहसाचा, कसा दुष्परिणाम होतो व बुद्धी कशी बावरते; समयोचित व्यवहार करून सुसंधीचा फायदा कसा घेता येत नाही, व विवेकभ्रष्टाचा विनिपात कसा होतो हे येथे पहावयास मिळते. ज्या प्रभूच्या दर्शनासाठी महेश एवढे तळमळले, त्यांच्या जवळ येऊन नमस्कार न करता पाठ फिरवून परत निघाली! महेशांची भीती का वाटली व ऐश्वर्याची प्रतीती तिला आली नाही हे कसे?

हिं.- । मैं संकर कर कहा न माना । निज अग्यान रामपर आना ॥१॥
। जाइ उतरु अब देहउँ काहा । उर उपजा अति दारुन दाहा ॥२॥
। जाना राम सतीं दुख पावा । निज प्रभाउ कछु प्रगटि जनावा ॥३॥

म.- । शंकर-शब्दां मी न मानले । रामीं निज अज्ञान लादलें ॥१॥
। काय देउं मी जावा जाउन । उपजे हृदयीं दाह सुदारुण ॥२॥
। राम सती-दुःखास ओळखिति । प्रगट जरा स्वप्रभाव दाविति ॥३॥

अर्थ. – मी शंकरांचे शब्द (कहा = सांगितलेले) मानले नाहीत व स्वतःचे अज्ञान रामावर लादले ॥१॥ आता जाऊन (गेल्यावर) मी जाब तरी काय देऊ! असा अती

दारुण दाह तिच्या हृदयात उत्पन्न झाला. ॥२॥ सतीला झालेले दुःख रामांनी ओळखले व (तिला सुखविण्यासाठी) आपला प्रभाव थोडासा प्रगट करून दाखविला. ॥३॥

टीका. चौ. १ - (१) सतीला दोन गोष्टींचा अनुताप उत्पन्न झाला शंकरांच्या उपदेशाचा अपमान-अव्हेर केला व रामाचा अपमान केला. सीतावेष घेतल्याचे तिला काहीच वाटले नाही. '**मी जें रघुपतिला अपमानीं । पतिवचनाही मिथ्या मानीं**' (५९/२) असे पुढे तिनेच म्हटले आहे.

(क) लज्जा, भय, चिंता व दाह या गोष्टी क्रमशः घडल्या असे मानून टीकाकार, दाह, अती दाह, दारुण दाह व अती दारुणदाह अशा पायऱ्या क्रमशः चढतात; पण हे अनैसर्गिक आहे. सर्व विकार एकदमच उत्पन्न झाले पण ते सांगताना कांही शब्द आधी व काही मग वापरावेच लागतात.

(ख) अज्ञानी माणसे आपला मोह अज्ञानादी भगवंतावर कसे लादतात याचे दृष्टांतासह सुंदर विवरण १/११७ व ७/७३ मध्ये पहावे; येथे विस्तार नको.

(२) **रामीं अज्ञान लादलें** - असे सती म्हणाली. प्रभूवर लादले असे म्हणाली नाही. राम सर्वज्ञ आहेत एवढेच अनुभवास आले असल्याने ऐश्वर्यसूचक 'प्रभु' शब्द ती अद्याप वापरीत नाही. 'जे मतिमलिन विषयवश कामी । प्रभुवर लादति मोहा स्वामी! (७/७३/२) असे भुशुंडी म्हणाले आहेत. सतीला अद्याप ऐश्वर्याची प्रतीती आली नाही म्हणून ती प्रभू म्हणण्यास तयार नाही. पुष्कळ मुनी सुद्धा सर्वज्ञ असतात. तेवढ्याने त्यांस प्रभू कसे मानता येईल? ऐश्वर्याची परीक्षा पाहण्याची इच्छा आहे, पण आता धीर होत नाही, त्यामुळे सती दुःखी आहे. हे राम जाणतील व ऐश्वर्य दाखवितील. ते अनुभवास आले. म्हणजे मग सती प्रभू शब्द वापरील व नमस्कार करील, तो पर्यंत नाही. हे सर्व पुढे घडतेच आहे; मात्र सती प्रभू शब्द केव्हा वापरते व नमन केव्हा करते हे लक्ष देऊन पहावे.

चौ. २ - (१) शंकरांकडे गेल्यावर ते विचारणारच की काय? परीक्षा घेतली? कशी घेतली ते तरी सांगा. आमचे म्हणणे खरे झाले की तुमचे? युक्ती तरी काय योजलीस? तेव्हा मग उत्तर काय द्यावे याचा विचार करू लागली. घडलेले काही जरी सांगितले तरी लज्जास्पदच! उत्तर त्यांना मुळीच आवडणार नाही. सीतेचा वेष घेतला असे सांगितले तर काय म्हणतील, क्षमा करतील की नाही इत्यादी अनेक चिंता पश्चात्ताप यांच्या ज्वाळा तिच्या हृदयात भडकल्या, ऐश्वर्याची परीक्षा घेतलीच नाही असे सांगावे तरी असेच होणार असे तिला वाटले. तिचे हे दुःख व भीती नष्ट व्हावी म्हणून भक्तवत्सल भगवान तिच्यावर अगदी मातृभावनेने कृपा करणार आहेत पहा :-

चौ. ३ (१) सतीच्या दुःखाचे ज्ञान रामास झाले असा पहिल्या चरणाचा सरळ बाह्यार्थ आहे. पण अशा रीतीनें फजीती झाल्यावर जे भय चिंता पश्चात्तापादी दुःख होते ते कोणासही सहज समजते; त्यासाठी 'रामानीं जाणलें' असे मुद्दाम सांगण्याची आवश्यकता नाही. ध्वनी हा आहे की ऐश्वर्याची परीक्षा घेता आली नाही याचे तिला वाईट वाटत आहे. कारण की, परीक्षा घ्यावयाची होती राम ब्रह्म ईश्वर आहेत की नाहीत याची;

आणि परीक्षा झाली फक्त सर्वज्ञत्वाची, म्हणून हृदयात वाईट वाटत आहे. हे अंतरीचे दु:ख रामानी जाणले. प्रभाव जाणल्या शिवाय प्रतीती येत नाही. जो प्रभाव शंकरांनी वर्णन केला तो-तसा अनुभवास आल्याशिवाय शंकरांच्या म्हणण्यावर सतीचा विश्वास उत्पन्न होणार नाही हे जाणून रामांनी आपले प्रभुत्व किंचिन्मात्र प्रगट केले. 'न जाणतां परि नये प्रतीती । विना प्रतीति न उपजे प्रीती' (७/९७/७). शंकरांच्या वचनांवर विश्वास उत्पन्न व्हावा हा मुख्य हेतू आहे; गौण हेतू हा आहे की मनोहर, सुंदर दृश्य दाखविलें म्हणजे सतीची चिंता आदी क्षणभर तरी दूर होतील. 'करुणामय रघुनाथ गो-पती । शीघ्र परावी पिडा पावती' (२/८५/२)

(२) सतीला दाखविल्या जाणाऱ्या विश्वरुपात भयानकपणाचा लवलेश सुद्धा नाही. कौसल्या माता भ्रमाने चकित झाल्यावर तिला जे विश्वरूप दाखविले त्यापेक्षा हे कितीतरी सौम्य व चित्ताकर्षक आहे. यावरून हे ठरते की प्रभूनी कौसल्येपेक्षा सुद्धा अधिक कोमलता व करुणा सतीच्या बाबतीत वापरली आहे. असे असता जे कोणी येथे प्रभूवर निर्दयता व कठोरपणा लादीत असतील, ते आपला स्वभाव प्रभूवर लादीत आहेत असेच म्हणावे लागेल. कावीळ झालेल्याला पिठीसाखर हळद वाटते! 'जननी व्याकुळ राम निरखती । मधुर सुस्मिता प्रभू तैं करती । (१/२०१/८) पासून 'प्रभु! न अतां कधि लागो मज तव माया तात' (१/२०२/-) पर्यंत आधी पहावे. त्या रूपाची व या रूपाची, कौसल्येच्या व सतीच्या, रूपदर्शनापूर्वील मन:स्थितीची ते रूप पहात असताच्या दशेची, व रूप दिसत नाहीसे झाल्यानंतरच्या वर्तणुकीची तुलना वाचकांनीच करून ठरवावे की राम निर्दय, निष्ठुर की सती अहंकारी, अविवेकी, आत्मघातकी अभागी!

(३) जरा स्वप्रभाव - असे म्हणण्यात हेतू हा की 'महिमा नामरूपगुण-गाथा । सकल अमित अनंत रघुनाथा ॥ (७/९१/३). सर्व प्रभाव दाखविणे किंवा पाहणेही शक्य नाही. म्हणूनच प्रत्येक वेळच्या विश्वरूप दर्शनात पुष्कळ फरक! अर्जुनास जे दाखविले ते इतर कोणास नाही. जे अनंत, अमित आहे ते सर्व दाखविणे, पाहणे, जाणणे शक्य नाही हे सांगावयाचे आहे,

(क) सूचना - पुढील टीका वाचण्यापूर्वी दो ५० व ५१/१-२ यांवरील टीका पुन्हा वाचून पहावी, म्हणजे पुढील विश्वरूपात दोन विभाग आहेत हे पटेल. तसेच ५१/८ पासून छंदासुद्धा टीका पहावी म्हणजे सतीच्या प्रत्येक शंकेची प्रतीती व शंकरांनी केलेल्या उपदेशातील प्रत्येक शब्दाची सत्यता पुढील विश्वरूपात दाखविलेली दिसेल.

हिं.- । सतीं दीख कौतुक मग जाता । आगें रामु सहित श्री भ्राता ॥४॥
। फिरि चितवा पाछें प्रभु देखा । सहित बंधुसिय सुंदर बेषा ॥५॥

म.- । सती बघे कौतुक पथिं जातां । राम समोर सवें श्री भ्राता ॥४॥
। फिरुनि बघे मागें प्रभु पाही । रुचिर वेषिं सानुज सीता ही ॥५॥

अर्थ. – सती रस्त्याने जात असता तिला एक कौतुकास्पद दृश्य दिसले; समोर (पुढे) राम असून त्यांच्या बरोबर श्री व बंधू लक्ष्मण आहेत व मार्गाने चालत आहेत ॥४॥ मागे वळून पाहिले तो तिला मागे ही प्रभू दिसले व ते(ही) बंधु लक्ष्मणासहित व सीतेसहित असून सर्वांचा वेष सुंदर आहे ॥५॥

टीका. चौ ४ - (१) या दोन चौपायांत ५१/१-२ मधील शंकांची प्रतीती दिली आहे. व ५१व्या छंदातील शिववचनांची सत्यता दाखविली आहे.

(क) 'पथिं जातां' हे शब्द सतीकडे व रामाकडेही लागतात. सती एका दिशेने जात होती व राम विरुद्ध दिशेने जात होते. जाणे व येणे शब्द सापेक्ष आहेत; त्रयस्थ साक्षीने दोघांनीही जात आहेत असेच म्हटले असते, फक्त दिशा विरुद्ध आहेत इतकाच फरक. वक्ते याज्ञवल्क्य आहेत, सती किंवा राम नाहींत. येथून पुढे फारच सुंदर नाट्य आहे!

(ख) प्रथम राम नंतर भ्राता असा क्रम सतीला दिसला. मानसांतील 'राम सीता लक्ष्मण' याच क्रमाने चालत असतात. या चौपाईत श्रीचे जागी 'सिय' शब्द सहज वापरता आला असता; कारण हिंदीत मानसात - पुढील जोडाक्षराने मागील अक्षरास दीर्घत्व येत नाही. उदा. 'सहित श्री' यात पहा. असेच 'सहित सिय भ्राता', यात साधले असते, व 'स'चा अनुप्रासही साधला असता, पण येथे श्री शब्दाचा अर्थ सीता नसून लक्ष्मी असा आहे. रामाच्या मागे लक्ष्मी - श्री - आहे, म्हणून येथे दाखविले की राम श्रीपती आहेत व ते दशरथनंदन आहेत हे दाखविण्यास श्रीच्या मागे भ्राता लक्ष्मण आहे, जो सतीने एकट्या नृपसुताबरोबर नुकताच पाहिला तो. सतीची शंका :- विष्णू सुरहिता नरतनुधारी। तो सर्वज्ञ जसे त्रिपुरारी ॥ तो किं अज्ञसा शोधिल नारी। ज्ञाननिधी श्रीपति असुरारी ॥ (५१/१-२) येथे विष्णु जणू सतीला विचारीत आहे की मी अज्ञसा नारीला शोधतो आहे का पहा! ही पहा श्री माझ्या बरोबर आहे. मी पुढे व श्री माझ्या मागे असा आमचा नित्य संबंध आहे; आमचा वियोग कधी होत नाही. ती मला सोडून एकटी अरण्यात हिंडत नाही. 'योग वियोग न कधिंहि जयातें' याची (४९/८) सत्यता दाखविली.

(२) त्यांच्याकडे पाठ फिरवून चालली-पाहत असता समोरून येताना दिसले. त्या बरोबर कौसल्येसारखी स्थिती झाली. 'इथें तिथें दो बालक पाही। भ्रम मम मतिचा दुजे किं काहीं ॥ (१/२०१/७). सतीने तिथे - आधी. पाहिले होते तेव्हा श्री बरोबर नव्हती, तेव्हा वाटले की मला भ्रम तर नाही झाला? मी वाट तर चुकले नाही! वाचक हो! सती पहिल्यानेच वाट चुकली म्हणून तर तिची ही गती झाली! मुख्य वाट चुकल्यावर सरळ वाटेने चालत असता सुद्धा चुकल्याचा भ्रम होतो; सती काय करते पहा:-

चौ. ५ (१) आपणच चुकलो की काय हे निश्चित करण्यासाठी मागे फिरून (वळून) पाहिले; तो तेच दृश्य! बंधू, सीता व राम सुंदर वेषधारी जाताना दिसत आहेत. लक्ष्मीच्या जागी द्विभुज सीता आहे इतकाच फरक! दुसरा फरक नावांच्या क्रमात दिसतो -मागील चौपाईत लक्ष्मणाचा उल्लेख 'श्री'च्या नंतर केला आहे; येथे लक्ष्मणाचा उल्लेख सीतेच्या आधी आहे, असे का? त्यांची प्रवासाची पद्धत पुढे राम, त्यांच्यामागे सीता

व सीतेच्या पाठीमागे लक्ष्मण अशी नेहमी होती (वनात). समोरून येतांना दिसले तेव्हा राम सीता लक्ष्मण असा क्रम दिसला; त्याच क्रमाने तिघे त्वरेने पुढे निघून गेली व आपण मागे वळून पाहिले तर सानुज सीता प्रथम दिसतील; लक्ष्मणाची पाठ प्रथम दिसेल, मग सीतेची व नंतर रामाची पाठ दिसेल; असेच येथे झाले. सिनेमात दाखविण्यास फार सुंदर नाट्य आहे.

(क) येथे श्री शब्द न घालता सीता शब्द घालून, सीतेचे रूप दाखवून हे प्रतीतीस आणले की पूर्वी जी श्री होती तीच आता सीता झाली आहे; तरीसुद्धा वियोग झालेला नाही व अज्ञानी माणसासारखा मी शोधीत नाही. लक्ष्मण दोन्हींकडे आहेत.

(२) रुचिर वेषिं - हे शब्द मागील चौपाईंत नाहीत. येथे पाठीकडून फक्त वेषच दिसला व वेषावरून लक्ष्मण सीता व राम आहेत असे ओळखले, असे मानणे भाग आहे. सीतेचा मुनिवेष सतीने पाहिला नव्हता; पण सीतेच्या विवाहाच्या वेळी तिने तिघांचा सुंदर वेष शंकरांबरोबर जाऊन, पाहिला होता. ती मनुष्य स्त्रीचे रूप घेऊन जनकाकडील स्त्रियांत मिसळली होती. म्हणून त्या वेळच्या वेषात दिसली असे मानणे अधिक सुसंगत होईल. मुनिवेषाचे वर्णन सुंदर म्हणून केले आहे हे खरे पण त्या वेषात सतीने सीतेला पाहिली नव्हती म्हणून नुसत्या पाठमोऱ्या वेषाच्या दर्शनाने सीता ओळखता आली नसती. ५१च्या छंदातील शेवटचे दोन चरण पहा :- 'राम भुवन निकाय पति मायाधनी । अवतीर्ण भक्तहितार्थ निज निजतंत्र अज रघुकुलमणी ॥ ५१ छंद ॥ मागील दोन चरणांच्या समन्वयाने शंकरांच्या या वचनाची सत्यता दाखविली.

(क) संगती - आता पुढील चौपायांत दोहा ५१ मधील सतीच्या शंकेची प्रतीती त्रिविध प्रकारांनी देतात. दाखवितात. १ केवलाद्वैतसिद्धान्त दृष्टीने ५४/६ पासून ५५/३ अखेर. २ सांख्यमतानुसार ५५/४ मध्ये, ३ विशिष्टाद्वैतादि सिद्धान्त दृष्टीने ५५/५ मध्ये, पहिल्या सिद्धांतातील बाकीचे वर्णन सर्व सिद्धान्तास लागू असल्याने ते पहिल्याच्या व बाकीच्यांच्या मध्ये देहली दीपक न्यायाने घातले आहे.

हिं.- । जहँ चितवहिं तहँ प्रभु आसीना । सेवहिं सिद्ध मुनीस प्रबीना ॥६॥
म.- । जिथें बघे प्रभु तिथें उपस्थित । सिद्ध-मुनीशीं प्रवीण सेवित ॥६॥

अर्थ. — जिथे जिथे सती पाहते तिथे तिथे तिला प्रभू बसलेले दिसले; व प्रवीण सिद्ध व मुनीश त्यांस सेवीत आहेत असे दिसले.

टीका. चौ. ६ - (१) ल. ठे. - या चौपाईंत शुद्ध केवलाद्वैत सिद्धान्त भरून ठेवला आहे! यात सीतालक्ष्मणांचा उल्लेख नाही; केवळ एकटे प्रभूच तिला दिसले व ते जिकडे जिकडे तिची दृष्टी जाईल तेथे तेथे दिसले. 'एकम् एव अद्वितीयम्' तिला दिसले. ते ब्रह्म निश्चळ आहे; कोठे जात येत नाही, हे उपस्थित (आसीन-आसीना) शब्दाने दाखविले. उपस्थित = जवळ असलेले व बसलेले. अगदी जवळ असलेले दिसले, तसेच जेथवर दृष्टी जाईल तेथवर सर्वत्र दिसले, बसलेले दिसले. यानें व्यापकत्व दाखविले.

'आसीनो दूरं व्रजति' (श्रुति) 'तद् एजति तन्न एजति, तद् दूरे तद अन्तिके (जवळ) (ईशा.उ.) जवळ पाहते तो तेथे प्रभू आहेत, बसलेले आहेत; स्थिर आहेत; दूर पाहते तर तेथेही प्रभू आहेत, बसलेले आहेत. स्थिर आहेत. हालचाल करीत नाहीत! नाही गेले म्हणावे तर दूर सुद्धा दिसतात; गेले म्हणावे तर जवळही आहेतच! याने निष्क्रियता दाखविली. 'तें ब्रह्म सर्वग राम' हे शंकराचे वचन (५१ छंद) खरे करून दाखविले.
(२) **जिथें बघे** - याने सुचविले की ते असे सर्वत्र व्यापक आहेत हे बघता मात्र आले पाहिजे. **'ज्ञाननयनिं निरखत मानी मन'**; ज्ञानदृष्टीने पाहता आले पाहिजे. पण ईश्वरी कृपेने गुरुकृपा - शिवकृपा झाल्याशिवाय ज्ञानदृष्टी प्राप्त होत नाही. इथे तरी प्रभूंनी कृपा करून दाखविले तेव्हाच दिसले. **'दिव्यं ददामि ते चक्षुः'** (भ.गी.)
(क) सुचविले की विश्वास श्रद्धायुक्त होऊन शंकरांस शरण जा म्हणजे येथे जे क्षणभर दिसले, ज्या रूपाचे येथे ग्रहण केलेत, सेवन केलेत, ते तुम्हांस सतत अनुभवास येईल (ख) येथे सीता व लक्ष्मण यांचे दर्शन झाले नाही याचे कारण सीता = माया, मूळप्रकृती, व लक्ष्मण = जीव शुद्धब्रह्मात नाहीत, हे दाखविले.
(३) **सिद्ध-मुनीशीं प्रवीण सेवित** - 'सेविति नित्य धीर मुनि निर्मम' व 'ज्या ध्याति योगी सिद्ध संतत धीर मुनि मन शुचि अती' (५१/८ व ५१ छंद) या शिववचनाची सत्यता येथे दाखविली नाही असे कोण म्हणेल?
(क) येथील प्रवीण शब्दाला विशेष अर्थ आहे. ही परमार्थ मार्गांतील -ज्ञानमार्गातील प्रवीणता आहे; परंतू प्रवीण म्हणजे काय हे स्पष्ट नाही. चौपाया कमलिनी आहेत व दोहे छंद त्यांची फुले कमळे आहेत. या चौपाईचे कमळ सापडले म्हणजे स्पष्टार्थ मिळेल. 'प्रभु विरंचि मशका करिति मशकाहुनि अज हीन ॥ हें **जाणुनि संशय तजुनि रामहि भजे प्रवीण'** (७/१२२/म) प्रभूचा हा असा प्रभाव जाणून सर्व संशय सोडून रामालाच भजतो तो प्रवीण. भज सेवायाम्. हे जाणून म्हणजे जवळ असून दूर आहे; ब्रह्म-बृहत् असून लहान, अणूहून लहान, होऊ शकतो; **'अणोः अणीयान् महतः महीयान्'** (श्रुति) इत्यादी परस्पर विरुद्ध धर्म त्याच्या ठिकाणी दिसू शकतात हें जाणून. संशय त्यजुनि म्हणजे असंभावना व विपरीत भावना सोडून; ब्रह्म रघुनंदन कसे असेल ही असंभावना व रघुनाथ विषयी, विकारी मनुष्य आहेत ही विपरीत भावना म्हणजेच महाभ्रम.. या दोन्ही भावना सतीच्या होत्या व आहेत.
(४) या रूपाच्या सेवकांत शिव-विष्णू आदी देवांचा उल्लेख न करता, सिद्धमुनीशांचाच प्रथम उल्लेख केला व तेही सपत्नीक आहेत असे म्हटले नाही; म्हणून हा उल्लेख **सर्वसंगपरित्यागी, अंतर्बाह्यत्यागी निर्गुण उपासकां विषयी आहे;** असे म्हणणे भाग आहे. **'कुठे कुठे** नदितीरिं उदासी । वसति **बोधरत मुनि** संन्यासी' (७/२९/६) अशांचा वर्ग येथे सुचविला आहे. हे मान्य न केल्यास शिव विष्णूंच्या पूर्वी यांचा उल्लेख करण्याने मर्यादाभंग दोष उत्पन्न होतो. पुढे श्रेष्ठतेच्या उतरत्या क्रमानेच उल्लेख आहेत. **भावार्थ हा आहे की असे निर्गुणोपासक सुद्धा सगुणसाकार रामाची सेवा -उपासना -भक्ती करतात.**

(क) सहा, सात व आठ या तीन चौपायांत प्रभू शब्दा शिवाय इतर रघुपती राम आदी शब्द एकदा सुद्धा वापरला नाही. ऐश्वर्याचा अनुभव आल्याबरोबर सती लागली 'प्रभु प्रभु' करायला! तेथपर्यंत प्रभू शब्द रामाला वापरण्यास सती कबूल नव्हती व राम शब्द वापरणे सुद्धा जिवावर येत होते; नरभूप, नृपसुत असेच म्हणत व मानीत होती! असली अहंकारी माणसे प्रतीतीचे तडाके बसल्या शिवाय वाटेवर येत नाहीत! आता शंकरादी व इंद्रादी सर्व देव श्रीराम रघुनंदनाचीच सेवा करीत आहेत हे सतीला दिसेल -

हिं.- । देखे सिव बिधि बिष्णु अनेका । अमित प्रभाउ एक तें एका ॥७॥
। बंदत चरन करत प्रभु सेवा । बिबिध बेष देखे सब देवा ॥८॥
म.- । पाही शिव विधि विष्णु अनेकां । महिमामित एकाहुनि एका ॥७॥
। नमिति चरणिं करिती प्रभुसेवा । बघे विविध वेषीं सब देवां ॥८॥

अर्थ – अनेक शिव, अनेक विधी व अनेक विष्णू सतीच्या दृष्टीस पडले; व त्यांचा महिमा (प्रभाव) एकाहून दुसऱ्याचा अधिक अमित आहे असे दिसले ॥७॥ ते सर्व प्रभूच्या चरणांना वंदन-नमन करीत असून प्रभूची सेवा करीत आहेत; तसेच इतर सर्व देव तसेच करताना तिला दिसले ॥८॥ महिमा+अमित=महिमामित.

टीका. - चौ ७-८; - (१) आठव्या चौपाईचे पूर्वार्ध देहली दीपा प्रमाणे मागे पुढे दोहींकडे घेणे जरूर आहे.

(क) त्रिदेवांचा उल्लेख बहुधा विधिविष्णुमहेश या क्रमाने करतात; पण हे उपासनात्मक विश्वरूप आहे; आणि रामभक्तांत श्रेष्ठ व रामप्राणप्रिय शंकर असल्याने अशा प्रसंगी त्यांचा उल्लेख प्रथम केलेला मानसात आढळतो, तसाच येथे आहे. इंद्रादी सर्व देवांपेक्षा हे श्रेष्ठ असल्याने यांचा नामनिर्देश करून स्वतंत्र वर्ग दाखविला. हे तिघेही एकेकटे उद्भवस्थितिसंहार करू शकतात. हे अन्तस्त्यागी गृहस्थाश्रमी आहेत; म्हणून उपासनात्मक विश्वरूपात सिद्धमुनीशांनंतर यांचा उल्लेख करून बाह्यत्यागाची श्रेष्ठता दर्शविली. हे तिघेही नित्यमुक्त आहेत.

(ख) वसिष्ठ जनकादी गृहस्थ, ज्ञानी भक्तांची गणना या त्रिदेवांच्या वर्गातच करणे जरूर आहे; कारण पुढील वर्णनात अवरोह क्रम आहे व अशांचा स्वतंत्र उल्लेख केलेला नाही.

(ग) बाकी राहिलेल्या इंद्रादी सर्व देवांचा एक वर्ग (सब देवा) पाडला आहे; व कोणाचेच नाव दिलेले नाही; कारण ते सर्व संसारी जीव, भोगी, स्वार्थी आहेत.

(२) हे शिवादी सर्वदेव एकेका भुवनाचे अधिपती आहेत. कैलास, ब्रह्मलोक, वैकुंठ, जनलोकादी सर्व भुवनांचे सर्व अधिपती येथे जमले आहेत; व अनेक शिव, अनेक ब्रह्मदेव असे सर्व देव अनेक आहेत; कारण सर्व ब्रह्मांडातील देव येथे आले आहेत.

(क) सर्व भुवनपती प्रभूला वंदन करून त्यांचे भजनपूजनादी करीत आहेत, हे सतीने पाहिले. याने दाखविले की रामप्रभू अनंत ब्रह्मांडांतील अनंत भुवनपतींचे स्वामी आहेत. शंकरांच्या उपदेशातील 'भुवननिकायपति' (५१ छंद) या शब्दाची सत्यता दाखविली.

(३) **महिमामित** = महिमा अमित; या सर्व देवांचा प्रभाव अमित आहे, अपार आहे; पण सर्वांचा सारखा नाही. चिंचेच्या झाडाची पाने मोजता येणार नाहीत म्हणून अमित असली तरी प्रत्येक झाडाच्या विशालते प्रमाणे एकाचा अमितपणा दुसऱ्याहून जास्त दिसतोच. ५१च्या छंदांतील '**मायाधनी**'ची सत्यता आता दाखवितील. (मा.पी.मुद्दाम पहा!)

हिं.दो.- । **सती बिधात्री इंदिरा देखीं अमित अमूप ॥**
॥ **जेहि जेहि बेष अजादि सुर तेहि तेहि तन अनुरूप ॥५४॥**
म.दो.- । **सती विधात्री इंदिरा अनुपम दिसति अमूप ॥**
॥ **जे जे वेषिं अजादि सुर त्या त्या तनु-अनुरूप ॥५४॥**

अर्थ. – अगणित (अमित, अमूप) व उपमारहित सती (पतिव्रता) विधात्री व इंदिरा तिला दिसल्या; जे अजादी (ब्रह्मदेवादी) सुर ज्या वेषात व ज्या रूपात आहेत त्या वेषास व रूपास अनुरूप (योग्य) अशा त्या सर्व देवांच्या शक्ती आहेत असें तिला दिसले ॥५४॥

टीका. - (१) प्रत्येक देवाची एक शक्ती म्हणजे माया असते. शिव, भव, रुद्र, शर्व, मृड, या शंकरांच्या नावानुसार शिवा, भवानी, रुद्राणी, शर्वाणी, मृडानी अशी त्यांच्या शक्तींची नावे आहेत. ब्रह्मा विधाता या नावानुसार ब्रह्माणी, विधात्री, ही त्यांच्या शक्तींची नावे आहेत. विष्णू, नारायण यांच्या शक्तींची वैष्णवी, नारायणी, श्री, इंदिरा, रमा इत्यादी नावें आहेत. शिवाच्या शक्तीच्या नावात सती हे नाव नाही. अपर्णा, पार्वती, दुर्गा, उमा, अंबिका इत्यादी शिवशक्तीची नावे कोषात आहेत; पण सती किंवा दक्षाचा संबंध दाखविणारी दक्षकुमारी वगैरे मुळीच नाहीत. पर्वताचा संबंध दाखविणारी शैलजा, पार्वती, वगैरे आहेत! म्हणून येथील सती शब्दाचा अर्थ सती दक्षकुमारी हा घेता येत नाही. सती सावित्री, सती अनसूया इत्यादी म्हणतात तसेच येथे सती हे विधात्री इंदिरा यांचे विशेषण घेणे भाग आहे. सती = पतिव्रता असा अर्थ आहे.

(२) पूर्वी त्रिदेवांचा उल्लेख शिव विधी विष्णू या क्रमाने केला. त्यांच्या शक्तीचा उल्लेख शिवा विधात्री इंदिरा असा असता तर शिवा = सती दक्षकुमारी हा अर्थ घेता आला असता. शिवाय त्रिदेवांच्या क्रमानुसार त्यांच्या शक्तींचा उल्लेख अजादिसुर म्हणून न करता शिवादिसुर म्हणून करणे जरूर होते; पण अजादिसुर या उल्लेखाने सुद्धा सती = भवानी हा अर्थ घेता येत नाही. अजादि = ब्रह्मादि = ब्रह्मा विष्णू म्हटले. कारण सती रघुनाथाचे भजन पूजन करीत नाही; हे प्रत्यक्ष सिद्ध आहे. शिवाच्या या शक्तीचा रामावर विश्वासच नाही व ती शिवास सोडून एकटी अरण्यात आली आहे व तिने रामाला अजून सुद्धा नमस्कार केला नाही.

(क) शक्ती, माया बरोबर नसता शिव रामसेवा कशी करीत आहेत? अशा शक्तींची मूर्त व अमूर्त अशी दोन रूपे असतात. प्रभुदत्तात्रेय संन्याशी, भगवान वामन ब्रह्मचारी

म्हणून त्यांच्या शक्तींचे मूर्तस्वरूप, शरीरधारिणी शक्ती, नाही, रामविवाहापर्यंत मारीचादिकांचा पराजय वगैरे करताना, शक्ती अमूर्तच होती, तसेच कृष्णावतारात विवाहापर्यंत.
(ख) सर्व देवांच्या शक्ती=माया रामसेवा करीत आहेत याने 'माया धनी' हे सत्य करून दाखविले. येथे सतीला दाखविले की तुम्ही शिवा, भवानीपणा घालविलात, आता शिव अमूर्तशक्तीनेच कार्य करणार! आता सर्व देवदेवी म्हणणार की एकटी सतीच का नाही? व देवी काय काय बोलतील त्याला सीमा नाही.
(३) जे जे **वेषिं** - वेष म्हणजे आयुधे, वस्त्रे, इत्यादी आणि तनु = शरीराचे रूपलावण्यादी. ज्या देवाची जी आयुधे तीच त्याच्या शक्तीची. ज्या देवाला जितकी जितकी मुखे, नेत्र वगैरे असतील तितकीच त्याच्या शक्तीला. या सर्वशक्ती सर्वप्रकारे आपापल्या पतीस अनुरूप अशा आहेत. एकटी सतीच शिवानुरूप नाही हे दाखविले सतीला. त्या आपापल्या पतीस अनुरूप अशा आहेत. त्या आपापल्या पतीसह रामपूजादी सेवा करीत आनंद लुटीत आहेत. यावरून त्या नावाने सती नसल्या तरी कृतीने सती आहेत, व तुम्ही नुसत्या नावाच्याच सती! आता इतर देवांच्या शक्तींचे वर्णन करतात.

हिं.- । **देखे जहँ तहँ रघुपती जेते । सक्तिन्ह सहित सकल सुर तेते ॥१॥**
। **जीव चराचर जो संसारा । देखे सकल अनेक प्रकारा ॥२॥**
। **पूजहिं प्रभुहिं देव बहु बेषा । राम रूप दूसर नहिं देखा ॥३॥**
म.- । **जिथं तिथं दिसले रघुपति जितके । शक्तीसहित सकल सुर तितके ॥१॥**
। **जीव चराचर जे संसारीं । दिसले सगळे किती प्रकारीं ॥२॥**
। **पूजिति प्रभुस वेषिं बहु सुरगण । राम रूप दिसलें न अपर पण ॥३॥**

अर्थ.— सतीला जिथें जितके रघुपती दिसले तिथे सर्व देव आपापल्या शक्तींसहित दिसले. ॥१॥ या संसारात असलेले सर्व चराचर जीव सतीला नानाप्रकारचे दिसले. ॥२॥ सर्व देवगण विविध वेषानी - रूपानी - प्रभूची पूजा करीत असलेले दिसले पण रामरूप मात्र निरनिराळे (अपर -दुसरे) दिसले नाही. ॥३॥
टीका. चौ. १ (१) अशी शंका येण्याचा संभव होता की काही देव एके ठिकाणी, काही दुसऱ्या ठिकाणी असे थोडथोडे सर्वत्र पूजा करीत असतील; म्हणून येथे सांगितले की सर्वप्रकारचे देव सर्व ठिकाणी, पूजा करीत आहेत. सार हे की असलेल्या देवांच्या अनंत पट देवी व देव रघुपतींनी आपल्या ऐश्वर्याने निर्माण केले आहेत. त्रिदेवांचा व दोघांच्या शक्तींचा निराळा उल्लेख आधीच केला आहे.
(क) या तीन चौपायांत क्रमाने रघुपती प्रभू व राम हे शब्द घालून दाखविले की रघुपती = प्रभू = राम. या वर्णनात सुद्धा सीता व लक्ष्मण यांचा उल्लेख नाही; याचे कारण ५४/६ च्या टीकेत दाखविले आहे.
(ख) आतापर्यंत नसलेला रघुपती शब्द येथे या इतर देवदेवींच्या वर्णनात घालून सूचविले की त्या त्रिदेवां शिवाय बाकीचे सर्व स्वार्थी, विषयी भवप्रवाहच गोड वाटणारे असल्याने

ते निर्गुणाचा विचारच करीत नाहीत व केवळ सगुणसाकाराचे उपासक आहेत. येथपर्यंत उपासकांच्या तीन श्रेणी दाखविल्या I अन्तर्बाह्यत्यागी सिद्धमुनी व जीवन्मुक्त भक्त II अन्तस्त्यागी, गृहस्थाश्रमी जीवन्मुक्त वा नित्यमुक्त. III वैराग्य हीन स्वार्थी प्रापंचिक IV दुसऱ्या चौपाईंत चराचर जीवांचा उल्लेख केला आहे तो चौथा वर्ग.

चौ. २ - (१) सर्व चरावर जीव विविध प्रकारचे असून रघुपतीची पूजा करीत आहेत असे दिसले. एकाच जातीच्या जीवात व देवांत सुद्धा अगदी एका सारखा दुसरा दिसला नाही. या सर्वांचे नामरूपादिक अविद्याजनित असल्याने त्यात अनंत भेद आहेत, राम रघुपती अनंत असले तरी त्यांचे रूप माया जनित नसल्याने, केवळ चिदानंदमय असल्याने त्यांच्या रूपात कुठेही जरा सुद्धा भेद नाही.

(क) या चौपाईंत पूजिति क्रियापद नसले तरी तिसऱ्या चौपाईच्या आरंभीच ते असल्याने ते या चौपाई बरोबर सुद्धा घेता येते. हे उपासनात्मक विश्वरूप आहे. सर्व विश्व प्रभू रघुपतीची उपासना करीत आहे; फक्त सती एकटीच करीत नाही हे तिला दाखवावयाचे आहे. पशुपक्षी वगैरे पूजा कशी करतात याचे उत्तर अयोध्या ३११/३-८ व अरण्य ७/४-५ यात आहे ते पहावे. प्रत्येक जीव अन्तरात्म्याला सुख देण्याचा प्रयत्न सतत करीतच असतो; तो प्रयत्न योग्य मार्गाने केला जातो की अयोग्य हा निराळा प्रश्न आहे. जे ब्रह्म तोच अंतरात्मा व तोच जीवात्मा हा केवलाद्वैत सिद्धान्त आहे. आता. पुढील चौपाईंत या सिद्धान्ताचा उपसंहार करतात.

चौ. ३- (१) यात सेव्य व सेवक यांतील महदंतर स्पष्ट सांगितले आहे. त्याचे स्पष्टीकरण मागील चौपाईच्या टीकेत केले आहे. रघुपती, राम प्रभू केवल एक अद्वितीय, निर्विकार असून ते अनंत ठिकाणी त्याच एका रूपात असून सतीला सर्वत्र दिसत आहेत. ल. ठे. ५४/६ पासून या चौपाई पर्यंतच्या ८ ओळींत सीता व लक्ष्मण यांचा एकदा सुद्धा उल्लेख नाही. कवीला उल्लेख करता आला नाही असे मानून ५४/५ मधील सानुज सीता हे शब्द या वर्णनात अध्याहृत घेणे किती योग्य ठरेल ते वाचकांनीच ठरवावे; पुढील चौपाईंत सीतेचा उल्लेख आहे, पण लक्ष्मणचा नाही.

(क) प्रथम केवलाद्वैत सिद्धान्त मांडून कवींनी आपले स्वताचे मत व्यक्त केलेले दिसते. रामचरितमानस सर्वमतसंग्राहक असल्याने आता पुढे महत्वाच्या दोन मतांचे दिग्दर्शन करतील :- तो पुढील भाग केवलाद्वैत मताने लावता येतो. (मा.पी. मुद्दाम पाहणे!)

हिं- । अवलोके रघुपति बहुतेरे । सीता सहित न बेष घनेरे ॥४॥
। सोइ रघुबर सोइ लछिमनु सीता । देखि सती अति भई सभीता ॥५॥
। हृदयँ कंप तन सुधि कछु नाहीं । नयन मूदि बैठीं मग माहीं ॥६॥

म.- । किति तरि रघुपति दृष्टिस आले । सीतेसहित, न वेष निराळे ॥४॥
। ते रघुबर ते लक्ष्मण सीता । होइ बघुनि अति सती सभीता ॥५॥
। हृदयिं कंप तनु-शुद्धि जरा ना । बसली मार्गि मिटुनि नेत्रांना ॥६॥

अर्थ – सीते सहित कितीतरी रघुपती सतीच्या दृष्टीस पडले; पण त्यांचा वेष (रूपादिक) मुळीच निराळा दिसला नाही. ॥४॥ तेच रघुवर तेच लक्ष्मण व तीच सीता (सर्वत्र) पाहून सती अती भयभीत झाली. ॥५॥ तिच्या हृदयात थरकाप सुटला व शरीराची शुद्ध जरा सुद्धा राहिली नाही, तेव्हा ती डोळे मिटून मार्गातच बसली. ॥६॥.

टीका. चौ. ४ - (१) कितीतरि - (बहुतेरे) पूर्वीप्रमाणे अगणित, अमित न म्हणता कितीतरी म्हणण्यात भाव हा की पूर्वींच्या पैकीच कितीतरी ठिकाणी एकाच्या ऐवजी आता दोघे दिसू लागली; (दशरथनंदन राम व सीता) व त्यांची पुजा शिवादी चराचरांत सर्व जीव करीत आहेत.

(क) सांख्यमताने पुरुष व प्रकृती या दोघांनाही नित्य सत्य मानतात. या मतानुयायांची सोय या चौपाईने लावली आहे.

(ख) द्वैती सुद्धा माया नित्य सत्य मानतात; व विशिष्टाद्वैतादी सांप्रदाय मायेला मिथ्या न मानता सत्यच मानतात; म्हणून या सर्वांची सोय येथे झाली आहे.

(ग) प्रथम प्रभू 'एकम् एव अद्वितीय' होते असे दिसले. येथे मायारूपी सीता बरोबर आहे. जे पूर्वी नसते व नंतर दिसू लागते ते सत्य नसते. म्हणून केवलाद्वैतानुसार येथे मायेचे मिथ्यात्व सूचित केले; कारण की सीतेशिवाय (मायारहित) असलेले प्रभू सर्वत्र दिसले आहेत, पण प्रभुविरहित, एकटी सीता कुठेच दिसली नाही. यावरून ठरले की ब्रह्माच्या अधिष्ठानाशिवाय मायेला अस्तित्व नाही; पण मायेच्या अस्तित्वाशिवाय ब्रह्म -प्रभू -असतात; असू शकतात. **ब्रह्म सत्य व मायामिथ्या हा सिद्धान्त दाखविला.**

(घ) ब्रह्मातूनच माया निर्माण झालेली दिसू लागली; व मायेच्या योगाने ब्रह्मावर -प्रभूवर -काहीच परिणाम झालेला दिसला नाही. हे पण दाखविले आहे; कारण की जे प्रभू पूर्वी जसे होते तसेच मायेचा, सीतेचा संपर्क झाल्यावर आहेत. याने हे सिद्ध झाले की **ब्रह्म व ईश्वर यात भेद नाही. दोन्ही अविकारी व अपरिणामी आहेत.** ब्रह्म व माया यांमुळे जीवादी सृष्टी निर्माण झाल्याचे पुढील चौपाईत सुचवितील.

चौ. ५ - (१) येथे रघुवर सीता व लक्ष्मण यांचा उल्लेख केला. लक्ष्मण येथे जीवसृष्टीचा द्योतक आहे; मात्र तिघांची अनंत रूपे दिसत असली तरी ती सर्वत्र, सर्व सारखीच आहेत. वेदान्त दृष्टीने भाव हा की **जीवाचे तात्विक स्वरूप एकच आहे. 'ईश्वर-अंश जीव अविनाशी । चेतन अमल सहज सुखराशी।** (७/११७/२). पुढे मूळचा शुद्धजीव अविद्योपाधिवश झाल्याने अविद्याभेदानुसार भेद दिसू लागले. हा केवलाद्वैत दृष्ट्या विचार झाला.

(२) आधिदैविक दृष्टीने सतीमोहाशी संबंध असलेल्या अवतारांत लक्ष्मण शेषशायी नारायणाचे अवतार असल्याने सर्व ब्रह्मांडांत त्यांचे रूप एकच आहे, म्हणून येथे लक्ष्मण सर्वत्र सारखेच दिसले असे वर्णन आहे.

(क) भुशुंडी मोहवर्णनातील लक्ष्मण शेषाचे अवतार आहेत व भिन्नकल्पाची कथा आहे. शेष सहस्त्रशीर्ष असला तरी जीवच, त्यामुळे प्रत्येक ब्रह्मांडांत भुशुंडीला लक्ष्मण वेगळे वेगळे दिसले; हा भेद आधिदैविक दृष्टीने आहे. तात्विक दृष्ट्या भेद नाही; म्हणून

दोन्ही ठिकाणच्या वर्णनात दिसणारी विसंगती कवीच्या लेखनाने निर्माण झालेली नसून वाचकांच्या बुद्धीच्या विसंगतीने भासमान होते. भुशुंडी आधिदैविक दृष्टीचा उपासक आहे व सतीच्या शंका तात्त्विक-ज्ञानदृष्टीच्या आहेत. येथील लक्ष्मणावतार शेषशायी नारायणाचा असल्याने व त्यांच्या रूपांत भिन्न भिन्न ब्रह्मांडांत भेद नसल्याने येथल्या लक्ष्मणाच्या भौतिक रूपातही भेद दिसला नाही. भुशुंडी कथा ज्या रामावताराची आहे तो रामावतार शेषशायी नारायणाचा असल्याने त्यास रामरूप अभिन्न दिसले व बाकी सर्व भिन्न भिन्न दिसले हे योग्य व सुसंगतच आहे. तो बालरूपाचा उपासक असल्याने त्यास सीता कोठेच दिसली नाही.

(३) या रूपाची सुद्धा कितीतरी ठिकाणी सर्व देवादिक पूजा करीत आहेत असे सतीस दिसले. 'ते रघुवर ते लक्ष्मण सीता' यांतील ते (सोइ-तेच) शब्दाने पूर्वचौपाईतील 'कितीतरि'शी संबंध दाखविला.

(क) या दोन चौपायांत रघुपती, रघुवर शब्द वापरून दाखविले की दशरथनंदन राम, प्रभू व ब्रह्म तिन्ही एकच आहेत.

(ख) येथे विश्वरूप दर्शन समाप्त झाले. यात हे दाखविले की जे ज्या मतानुसार उपासना करीत असतील त्यांस तशी करू द्यावी. तशी करणे चूक नाही. अनादी काळापासून रुची व अधिकार वैचित्र्यानुसार उपासना वैचित्र्य व सांप्रदाय भेद चालू आहेत. स्वतःच्या बुद्धीस जे झेपण्यासारखे व पचण्यासारखे असेल ते मत स्वीकारून अनन्यगतिक, दीन व्हा म्हणजे झाले. आता या विश्वरूप दर्शनाचा परिणाम सतीवर काय झाला पहा :-

(४) सती अतिशय घाबरून गेली. या दृश्यात घाबरण्यासारखे काय आहे? येथे - भयानक रसाचा तुषार सुद्धा नाही! कौसल्येला दाखविलेल्या रूपात रोमरोमी कोटी. ब्रह्मांड लागलेली आहेत. त्याने कदाचित भीती वाटणे शक्य आहे. भुशुंडी प्रमाणे अनंत ब्रह्मांडांत शंभर कल्पे भ्रमावे लागले नाही, की अर्जुनाला दिसले तसले संहारक अतिभयानक रूप दिसले नाही. सर्व देव देवतांचे सुंदर सुंदर मनोहर वेषांत दर्शन झाले; अनंत ठिकाणी अनंताच्या अनंत सात्विक पूजांचे दर्शन झाले; त्यामुळे परमानंद होऊन त्याने पुढील दशेसारखी दशा व्हावयास पाहिजे होती. मानवांनी केलेले १०८ सत्यनारायण एकाच वेळी एकाच स्थानात पाहण्यास मिळावे म्हणून लोक धडपड करीत धावत जात होते! ही तर जगज्जननी भवानी! हिला भय का वाटावे? भयाचे कारण पाहिलेल्या दृश्यातील भयानकता आहे असे म्हणण्यास तिळमात्र जागा नाही. तिचे अपराधी मनच कारण आहे. रामजननी कौसल्या सुद्धा विश्वरूप पाहिल्यावर घाबरली आहे व भयाचे कारणही तिने सांगितले आहे. 'स्तुति करवे ना मानि भयाला । जगत्पिता मी पुत्र मानला' (१/२०२/७) राम जगत्पिता असून कौसल्या त्यांस पुत्र समजली हे कौसल्येच्या भयाचे कारण आहे. त्या भयाच्या परिणामामुळे स्तुती सुद्धा करवेना अशी दशा कौसल्येची झाली. सतीचा अपराध त्या मानाने फारच मोठा! कौसल्येचे रामावर परम अनन्य प्रेम होते. सतीची रामाविषयी भावना काय होती हे पुन्हा सांगण्याची जरूर नाही.

चौ. ६ - (१) भयाचा परिणाम चार क्रियांनी दाखविला; हृदयकंप, देहभान विसरणे

(तनुशुद्धी न राहणे) डोळे मिटणे व खाली बसणे. या क्रिया याच क्रमाने घडल्या असेच मानले तर 'तनु-शुद्धि जरा ना, याचा अर्थ 'मूर्च्छा येणार असे वाटताच' असा केला पाहिजे. मूर्च्छा आल्यानंतर बसण्याची क्रिया न घडता पडण्याची क्रिया घडली असती. तसा अर्थ घेणे नसेल तर 'तनशुद्धि जरा ना' ही क्रिया बसल्यानंतर घडली असे मानणे भाग आहे. बेशुद्ध झाल्यावर स्वेच्छेने कोणतीच क्रिया घडणार नाही. कौसल्येची दशा पहा :- 'सभय जुळुनि कर उभी राहिली।.. तनु पुलकित मुखिं शब्द न आला। मिटी नयन, पदिं ठेविं शिराला' (१/२०२/३,५). सती काय करते पाहू या :-

हिं.- । **बहुरि बिलोकेउ नयन उघारी । कछु न दीख तहँ दच्छ कुमारी ॥७॥**
। **पुनि पुनि नाइ रामपद सीसा । चलीं तहाँ जहँ, रहे गिरीसा ॥८॥**

म.- । **नंतर उघडुन नयन पाहिलें । दक्षकुमारिस कांहिं नाढळे ॥७॥**
। **नमुनि रामपदिं शिर कितिदां तरि । जिथें गिरीश तिथें गमना करि ॥८॥**

अर्थ – नंतर डोळे उघडून पाहिले तेव्हा दक्षकुमारीला (त्यातले) काहीच आढळले नाही. ॥७॥ तेव्हा वारंवार रामपदी मस्तक नमवून जिथे गिरीश होते तिकडे गेली (सती) ॥८॥

टीका. चौ - ७ (१) डोळे मिटून बसली तेव्हा सती होती; व डोळे उघडून पाहिल्यावर ती दक्षकुमारी बनली! दक्षसुता सुद्धा म्हटले नाही! दक्षकुमारी शब्दात व्यंग्य आहे की तिने दक्षकुमारी असून सुद्धा या वेळी जी दक्षता घ्यावयास पाहिजे होती ती घेतली नाही; दक्षाच्या अहंकारी स्वभावाचा संस्कार नष्ट झाला नाही.

(क) सतीपणा संपुष्टात येणार व दक्ष राहणाऱ्या कुमारी सारखे दिवस कंठावे लागणार.

(ख) सतीला भयभीत करण्याचीच इच्छा असती तर तिने डोळे उघडल्यावर पुन्हा रूप दाखविले असते किंवा डोळे मिटल्यावर हृदयात दाखविले असते; पण तसे केले नाही. ऐश्वर्याची प्रतिती पाहिजे होती ती थोडीशी दिली.

चौ. ८ - (१) दक्षकुमारीची अदक्षता व कौशल्येची कुशलता, (कौशल्य) पाहण्यासारखी आहे.

(क) हिने रामाच्या पायांवर मस्तक ठेवले नाही; दुरून जमिनीवर मस्तक टेकून नमस्कार केला. प्रभुपदस्पर्श केला असता किंवा दीन बनून क्षमा मागितली असती तर सर्व अपराधांचे क्षालन होऊन परम पावन होऊन परम लाभ झाला असता. बोलवत नव्हते असे मानल्यास, थोडा वेळ थांबण्यास काय हरकत होती? कौशल्येला पण बोलवत नव्हते तरी अडखळत अडखळत म्हणालीच की - 'पुनः पुन्हा कौशल्या विनवी जोडि करांहि ॥ प्रभु न अतां कधिं लागो तव माया मजलाहि' (१।२०२।-) यातील पहिल्या व तिसऱ्या चरणात १।१ मात्रा कमी ठेऊन कवींनी तिचे अडखळत बोलणे नाट्य कलेने व्यक्त केले आहे. कौशल्येप्रमाणे विनवून व नचिकेत्याने यमाजवळ जसे मागितले की माझ्या बापाचा माझ्यावर राग नसावा तसे 'महेशानी मजवर क्रोध न करता पूर्ववत

प्रेम करावे' असे मागितले असते तर पुढील सर्व दुर्धर प्रसंग टळला असता; पण तिचे दुर्भाग्य व पतीचा अपमान करण्याची झालेली कुमती तिला तसे कसे करू देणार! कुमतीच्या मागोमाग 'विपत्ति नाना यावयाच्याच! रामभक्ताग्रगण्याचा व पतीचा अपमान या अपराधानी दूषित झालेल्या हृदयात कल्याणकारी सुमती कशी उत्पन्न होणार! दैव देतें न कर्म नेतें हें अक्षरशः खरे ठरले.

(२) **गिरीशाकडे जाऊ लागली** - गिरीश हिमालय व कैलासपति शंकर; हे दोन्ही अर्थ अभिप्रेत आहेत. शंकरांकडे जाण्यास निघाली हा वाच्यार्थ स्पष्ट आहे. ध्वनी हा आहे की हिमालयाच्या घरी जन्मास जाण्याच्या वाटेला लागली.

(क) गिरीश (कैलास पति) शब्दातून आणखी भाव निघतात ते - काही वेळ गंभीर व नंतर अचल होऊन राहतील. रामभक्तीत गिरिश्रेष्ठासारखे उच्चतम ठरतील.

(ख) **दक्षकुमारी गिरीशांकडे पोचली की दुसरा प्रवेश सुरू होतो.** वडाचा तो विशाल वृक्ष लक्षांत आणा; त्याच्या छायेत व्याघ्रांबरावर बसून जप करीत असलेले ते पहा गिरीश. पोचली सती.

हि.दो.- ।गई समीप महेस तब हँसि पूछी कुसलात ।।
।।लीन्हि परीछा कवन बिधि कहहु सत्य सब बात ।।५५।।

म.दो.- ।गता समीप महेश तैं हसत पुसति कुशलास ।।
।।कशी परीक्षा घेतली सत्य वदा वृत्तास ।।५।।

अर्थ. — सती महेशांजवळ जाऊन पोचली; तेव्हा त्यानी हसत (हसुनि - हँसि हसत कुशल विचारले, (व म्हणाले की) परीक्षा कशी घेतलीत तोसर्व वृत्तांत खराखरा सांगा पाहू ।।५५।।

टीका. - (१) महेश शब्दाने सुचविले की ते आपली ईशन शक्ती लवकरच प्रगट करतील.

(क) हसत का विचारले या विषयी विविध मते मा.पी. मधे पहावी. स्त्रीस्वभावाचे चापल्य, अविवेक व साहस या विषयी हसू आले. मी परीक्षा घेण्यास जाण्याचे सहज विनोदाने सुचविले मात्र, नी ही पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन गेली तडक नी आली सुद्धा परत! हा प्रसंगच असा आहे की कोणीही सुज्ञ पुरुष मित्राला सुद्धा हसतच विचारील की आलात परीक्षा घेऊन? तुम्ही चोराची परीक्षा घेतलीत की चोराने तुमचा समाचार घेतला? खरं खरं सांगा हं!. पाहू कुठे मार तर नाही बसला, कुशल आहे ना? येथे सतीचा उपहास किंवा अनादर नसून प्रेमाचा विनोद आहे. ही स्वभावोक्ती आहे.

(२) **कुशल (कुसलात) विचारलें** — सती परत आली तेव्हा तिची मुद्रा कशी असेल हे सांगण्याचे कारण नाही. तिच्या मुद्रेवरून स्पष्ट दिसत होते की काही तरी अकुशल घडले आहे. रावणाचा मुख्य हेर रामाकडून लंकेत परत गेल्यावर रावणाने कसे व काय

विचारले पहा - 'दशमुख विहसुनि बिचारि वृत्ता । वदसि न शुक! आपली कुशलता । (५/५३/३). याच्या मागला भाग वाचून तुलना करावी.

(क) वाटेने अरण्यातून एकट्या जाताना काही भीती तर नाही ना वाटली? का येताना घाबरलात कशाला तरी? का उन्हातून गेल्या आल्यामुळे खिन्न झालात? काय झालं तरी काय? कांही तरी विशेष घडलेले दिसते. बरं रामलक्ष्मण कुशल आहेत ना? गेल्यावर तुम्ही त्यांस नमस्कार केला नसेलच; लक्ष्मणाने तुम्हांला नमस्कार केला की नाही? वगैरे वगैरे सर्व इत्थंभूत सांगा.

(३) सत्य सांग असे सतीला म्हणण्याचे काय कारण? राम परमात्मा आहेत हे निश्चितपणे माहीत आहे; त्यांची परीक्षा घेणारांची कशी दुर्दशा होते हे अरण्य कांड जयन्तचरित्रावरून, शुकाच्या हेरगिरीवरून व अनेक पूर्वानुभवांवरून माहीत आहे; सती भयभीत, चिंतातुर व खिन्न दिसत आहे तेव्हा काही तरी अद्दल घडली असे कोणीही जाणले असते. अशावेळी स्त्रियाच काय मोठे पुरुष सुद्धा आपली झालेली फजीती लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. कोणी खोटे बोलतील तर कोणी काही तरी साला पाला लाऊन लपवालपव करतील हा स्वभाव आहे. 'मान सांगावा जनांत नी अपमान सांगावा मनात,' ही म्हण यामुळेच पडली. सती खोटे बोलेल असे महेशांना अद्याप वाटत नाही; पण लपवालपवी करील हे शक्य वाटले. म्हणून विचारले की जसे घडले असेल तसे सांगा. परीक्षा कशी घेतली हे कुतूहल आहे म्हणून विचारले. येथील सती व महेश यांचे चित्र रंगांनी चित्रित करण्यासारखे आहे. आता सतीमोह प्रकरणावरील शंका व आक्षेप यांचा विचार, मग पुढील टीकासूत्र हाती घेऊ.

मानसातील सतीमोह प्रकरणावर आक्षेप व शंका.

(१) ही सतीमोहाची कथा कोणत्याही रामायणात किंवा पुराणादी ग्रंथांत नसता तु. दासांनी केवल सांप्रदायिक द्वेषाने, कपोल कल्पित लिहिली आहे.

(२) कोणी इतकेच म्हणतात की ही केवळ काल्पनिक कथा आहे; रामायणपुराणादिकांत हिला आधार नाही.

(क) दोहींतील सार हेच की ही काल्पनिक कथा आहे.

आक्षेप निरास

(१) श्रीरामचरित मानसात ही एकच काय अशा पुष्कळ कथा आहेत की त्याचे मूळ कोठे आहे असे अनेकांस विचारावेसे वाटते. ही जिज्ञासा निराळी व वरील आक्षेपासारखे निरर्गल विधान निराळे. वरच्या सारखे विधान करणे म्हणजे डोक्यावर आलेल्या सूर्यावर थुंकण्याचा प्रयत्न करणे होय.

(क) ग्रंथाच्या मंगलाचरणातच स्पष्ट सांगितले आहे की, 'नानापुराण निगमागमसंमत' असलेल्याच गोष्टी यात सांगितल्या आहेत. तथापी कूपमंडूक वृत्तीच्या पण आपणांस सर्वज्ञ समजणाऱ्या व पांडित्याचा टेंभा मिरविणाऱ्या लोकांस या कथा कपोल कल्पित वाटतात. या असल्या संत-निंदकांचे ग्रंथपरिशीलन म्हणजे २/४ रामायणे व फार तर

१/२ पुराणे! वाल्मीकी रामायण, अध्यात्म रामायण व आनंद रामायण यापेक्षा आणखी रामायणे नाहीतच असे यांस वाटते. भावार्थ रामायणात श्रीनाथांनी सव्वीस रामायणांची माहिती दिली आहे. आनंद रामायणाच्या छापील पोथीच्या आरंभी नव्वद संस्कृत रामायणांची सूची दिली आहे. या शिवाय अनेक संहितादी ग्रंथांत व पुराणांत रामकथा आहेत. प्रस्तावनेत याविषयी सविस्तर लिहिले आहे.

(२) सतीमोहकथा शिवपुराण, शिवरामायण व भावार्थरामायण (मराठी) या ग्रंथांत सविस्तर आहे.

(क) भावार्थ रामायणात - सीतारूप घेतलेल्या सतीला पाहताच राम तोंड फिरवून 'हा सीते! म्हणतात, तो सती पुढे जाते; राम पुन्हा तोंड फिरवितात, 'तंव लक्ष्मण म्हणे श्री रघुनाथा। दुःख का करता भेटली सीता! तंव त्यासी हाणूं धावे लाता। बोल बोलता मारूं पाहे॥४॥ सीता सीता जल्पे रघुनंदन। तंव कृत्रिम सीता घरी धावोन।... सावधान व्हावें तुम्ही ॥५४॥ इत्यादी अरण्यकांड अ. २० पहा. एकनाथ म्हणतात 'राम उमा संभाषण। यासी मूळ शिवरामायण ॥१२०॥ शिवरामायणातील सतीने रामाला पर पुरुष मानून सुद्धा त्यांचा हात धरला आहे; म्हणूनच याहून कमी अधःपात ज्यात आहे ती शिवपुराणातील कथा मानसातील कथेला आधार आहे. शिवपुराण रुद्रसंहिता अध्याय २४ पासून पुढील बहुतेक कथा येथील कथेस आधारभूत आहे. मा.पी. दो ५४।१-२-च्या टीकेत शिवपुराण श्लोक व येथील चौपायादिकांची तुलना करून दाखविली आहे. ती पहावी.

सूचना - एकदोन शिवपुराणाच्या (महाराष्ट्रातील) छापील प्रती पाहिल्या पण त्यांत प्रस्तावनेतच म्हटले आहे की शिवपुराणातील सर्वसंहिता प्रकाशकांस उपलब्ध झाल्या नाहीत.

(३) आनंद रामायणात सार काण्डात या कथेचा संदर्भ आला आहे.

(क) वीरभद्र चंपू या जुन्या ग्रंथात अशीच कथा आहे; तिच्यातील मा.पी. मधे दिलेला एक श्लोक पहा;- राम लक्ष्मणास म्हणतात - 'किंवाच्या दनुजा नागा वानराः किन्नरा नराः वत्स लक्ष्मण पश्यैतां मायां मायाविमोहिताम्' असे म्हणून राम काय करतात पहा :- 'नमस्ते दक्षतनये, नमस्ते शम्भुभामिनि। किमर्थं धूर्जटिं देवं त्यक्त्वा भ्रमसि कानने! या श्लोकाची, येथील ५३।७-८ या चौपायांशी तुलना करून सरस काव्य कोणते ते ठरवावे. आता सतीमोहान्तर्गत सती परित्याग प्रकरणास प्रारंभ होईल.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकांड अध्याय ७ वा समाप्त.

◆◆

अध्याय ८ वा

सतीपरित्यागादी प्रकरण

हिं.- ।सतीं समुझि रघुबीर प्रभाऊ । भयबस सिव सन कीन्ह दुराऊ ॥१॥
।कछु न परीछा लीन्हि गोसाईं । कीन्ह प्रनामु तुम्हारिहि नाईं ॥२॥
।जो तुम्ह कहा सो मृषा न होई । मोरें मन प्रतीति अति सोई ॥३॥

म.- ।ती रघुवीर-प्रभाव जाणे । तरी करि कपट शिवासि भयाने ॥१॥
।कृता परीक्षा काही ना मी । नमिले आपण तेवीं स्वामी ॥२॥
।तुम्हिं जें कथिलें नव्हे मृषा ते । ही प्रतीति मम अती मनाते ॥३॥

अर्थ. – सतीने रघुवीराचा प्रभाव जाणला तरी सुद्धा भयाने शिवाजवळ कपट केले. ॥१॥ ती म्हणाली की स्वामी! मी काही सुद्धा परीक्षा घेतली नाही; आपण नमस्कार केलात तसाच मी केला ॥२॥ (कारण) तुम्ही म्हणालात ते खोटे असणे शक्य नाही ही माझ्या मनाला पक्की प्रतीती आहे. ॥३॥

टीका. चौ. १ (१) **रघुवीर** शब्दाने सुचविले की मागील प्रसंगात पाच प्रकारची वीरता प्रगट केली. ब्रह्मदेवादी देवांना सुद्धा अजिंक्य अशा शिवमायेला आपल्या प्रभावाने जिंकली ही **युद्धवीरता**. तिचे कपट तत्काळ ओळखले ही **विद्यावीरता**; क्षत्रियरूप असल्याने तदनुसार महादेवीला नमस्कार केला ही **धर्मवीरता**; तिच्यावर कृपा करून परम सुंदर योगी दुर्लभ विश्वरूप दाखविले ही **दयावीरता**; व अत्यंत सरळपणाने वागले ही **ऋजुतावीरता** होय.

(क) **प्रभाव जाणला तरी** - असे म्हणण्यात भाव हा की शरण जाऊन परम कल्याण तर नाहीच करून घेतले; पण सर्व कल्याणाचे निधान, निर्विकार, परम शान्त असे जे शिव त्यांच्या जवळ सुद्धा कपट केले. कपट हे अशिव, अमंगल आहे, करणाऱ्या शिवाय इतर कोणालाच आवडत नाही. **शिवाजवळ अशिवाचरण केले की अशिव होणारच.**

(२) **भयाने** - कपट करण्याचे कारण भय हे सांगितले. रामाची परीक्षा घेतली म्हटले की, कशी घेतली हे सांगावे लागणार; सीतेचे रूप घेतले हे सांगितले की रघुवीराशी कपट केले हे ठरणार; व या दोन्ही गोष्टी त्यांना मुळीच सहन होणार नाहीत; कदाचित त्यागही करतील, कदाचित रागावतीलही! पतिव्रता-स्त्रीसुलभ भीती वाटली, असे का व्हावे? शिवाची भीती का वाटावी? रुद्राची, त्रिपुरारीची वाटली असती तर गोष्ट निराळी. **'गुरुशि कपट करता नव्हे ज्ञान विमल हृदयात'** (१।४५।) **'जगद्गुरुंच शाश्वतम्'** राम असून त्यांच्याजवळ कपट केले; रघुवीराशी कपट केले हे शिवाला कळू नये म्हणून (पुन्हा) शिवाशी कपट करते. **'शिव सर्वज्ञ विदित सर्वांना'** असे सतीच म्हणाली आहे. (१।५१।३) स्त्री स्वभावापैकी भय व **कपट** (माया) हे दोन येथे बाहेर

पडले. एक पाप किंवा अपराध घडल्यावर तो लपविण्यासाठी मोठमोठ्या दक्षकुळांतील थोर माणसे सुद्धा आणखी दोष करतात हे दाखविले.

चौ. २ - (१) काही सुद्धा परीक्षा घेतली नाही व तुम्ही केलात तसाच नमस्कार केला, या दोन्ही गोष्टी अगदी असत्य आहेत. सीतेचे रूप घेतले; हे लपविण्यासाठी पहिले असत्य व ते पचविण्यासाठी दुसरे! शंकरांनी वारंवार जमिनीवर डोके टेकून नमस्कार केला नव्हता; 'जय सच्चिदानंद जगपावन' असे म्हणून मनात नमस्कार केला होता. सती तसे मनात म्हणाली असेल असे मानणे चुकीचे आहे; तसे मनात म्हणाली असती तरी प्रभूंनी तिला पावन केली असती.

(क) परीक्षा घेतली नाही हे उत्तर ऐकताच शंकर विचारणारच की, एवढ्या हिरहिरीने गेलात नी परीक्षा का नाही घेतलीत. म्हणून आधीच उत्तर देऊन ठेवले की आपण केलात त्यावेळी मी नमस्कार करण्यास विसरले; एवढ्यात प्रभू दिसेनासे झाले; आपल्याला वाटले की मी मुद्दामच केला नाही, म्हणून आपण थट्टेने म्हणालांत की परीक्षा का नाही घेत जाऊन; मी गेले व नमस्कार करून चटकन परत आल्ये. आपण केलात ना, अगदी तस्सा केला नमस्कार. अहो! ते चालले होते पुढे शोधीत, मी पाठीमागून जाणारी अबला, अगदी घामाघूम झाल्ये चालता चालता; पण कसे तरी गाठले; केला नमस्कार, नी आल्ये घाई घाईने निघून; अशी पुष्कळ साखर पेरणी केली; पण एवढ्याने आणखी प्रश्न चुकतील असे वाटेना; म्हणून आणखी तिसरे असत्य सांगते.

(ख) चौपाईच्या मराठी अनुवादात काही प्रयत्न न करता असे शब्द जुळले आहेत की 'ना' या अक्षराला पुढले 'मी' हे अक्षर जोडले की एक नामी अर्थ बाहेर पडतो!

चौ. ३ (१) आपण कदाचित म्हणाल की इथून नमस्कार केला असता तरी पोचला असता, एवढी जा ये कशाला केली? आपल्याला वाटलं की माझा आपल्या म्हणण्यावर विश्वास नाही, आणि आपण मला खूप उपदेश केला. मी ही म्हटलं मनाशी की स्वारीची जरा गम्मतच करू या; म्हणून आपण जा म्हटल्याबरोबर मी गेल्ये. आपला उपदेश ऐकताना मी काही बोलले का? 'मौनं सम्मति-लक्षणम्' असे आपलेच केव्हाचे तरी वचन होते लक्षात; मला वाटले आपण विनोद करीत आहांत, तेव्हा वाटले की आपणही थोडीशी थट्टा करावी, म्हणून गेल्ये. आपलं म्हणणं खोटं असेल अशी शंका मला स्वप्नात तरी येणं शक्य आहे का? इतक्या वर्षांच्या अनुभवाने आपण जाणताच. आपलं वचन कधी असत्य असत नाही, याबद्दल माझ्या मनाला अगदी पक्का विश्वास आहे.

(२) ह्या चौपाईच्या दुसऱ्या चरणात क्रियापद नाही, ते मुद्दाम अध्याहृत ठेवलेले दिसते. 'आहे' 'होती' हे क्रियापद न घेता 'आली' हे अध्याहृत घेतले की अर्थामध्ये एकदम चमत्कार होतो. 'तुम्ही जे कथिले ते मृषा नव्हे ही (अशी) अति प्रतीति मम मनाते आली;' असे वाक्य तयार होते. 'अंतरींचे धावे स्वभावे बाहेरी' ही संतोक्ती खरी ठरली व या अर्थाच्या पुष्टीला 'कृता परीक्षा काही नामी' असे वाक्य मागील चौपाईतून सहज निघते. शब्दकला चमत्कार पाहण्यासारखा आहे!

(क) शंकरांना वाटले की हिच्या हृदयातील मळ स्पष्ट दिसले असता ही म्हणते की पक्का विश्वास होता बोलण्यावर, म्हणून नमस्कार करून आले व माझ्याच गळ्यात तंगड्या अडकवू पाहते आहे, तेव्हा येथे काही तरी काळेबेरे खास आहे. शंकर आता काय करतात पहा. :-

हिं.- ।तब संकर देखेउ धरि ध्याना । सतीं जो कीन्ह चरित सबु जाना ॥४॥
।बहुरि राम मायहि सिरू नावा । प्रेरि सतिहि जेहिं झूँठ कहावा ॥५॥
म.- ।ध्यान धरूनि तैं शंकर पाहति । सर्व सतीकृत चरिता जाणति ॥४॥
।तदा राम-माये शिर नमिले । जिने सतीमुखिं मृषा वदविले ॥५॥

अर्थ — मग शंकरांनी ध्यान धरून पाहिले तेव्हा सतीने केलेले सर्व चरित्र त्यांस कळले (दिसले, जाणले) ॥४॥ तेव्हा जिने सतीच्या तोंडून असत्य वदविले त्या राममायेला त्यांनी मस्तक नमविले (नमस्कार केला). ॥५॥

टीका. चौ. ४ - (१) येथे एक मोठा फरक राम व शंकर यात दाखविला. सतीचे कपट जाणण्यास रघुनाथास ध्यान वगैरे काही करावे लागले नाही. शंकर त्रिकालज्ञ, सर्वज्ञ महेश असून त्यांस ध्यान करावे लागत आहे.

(क) पैजेचा विडा उचलून परीक्षा पाहण्यासाठी जावे त्याप्रमाणे गेलेली कर्तृत्ववान, तेजस्वी व महापराक्रमी स्त्री तशीच परत येईल हे कोणाही अनुभवी व चतुर पुरुषास खरे वाटणे शक्य नाही.

(२) ध्यान धरून पाहिले म्हणजे काय केले हे टीकाकारांनी स्पष्ट करून दाखविले नाही. येथे ज्याला ध्यान धरणे म्हटले ती योगाची एक प्रक्रिया आहे. संयमाच्या योगाने प्राप्त होणाऱ्या तीस सिद्धींचे वर्णन पातंजल योग, विभूतिपादांत आहे. त्यांतील सोळाव्या सूत्रात म्हणतात - 'परिणामत्रय. संयमात् अतीतानागतज्ञानम्। धर्म, लक्षण व अवस्था या तीन परिणामांच्या ठिकाणी चित्ताचा संयम केल्याने अतीत (भूतकाळचे) व अनागत (भविष्य काळाचे) यांचे ज्ञान प्रत्यक्ष होते. त्या त्या गोष्टी अन्तश्चक्षूपुढे स्पष्ट दिसतात. कुठे काय झाले होत आहे किंवा होणार आहे हे कळण्यास सूर्याच्या ठिकाणी हृदयात चित्ताचा संयम करावा लागतो. संयम म्हणजे धारणा, ध्यान व समाधी यांचे एकीकरण. 'भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्' (२६ वि.पाद)

(३) कपट न म्हणता चरित्र म्हटले; म्हणून जे काही आचरण केले ते सर्व=चरित. 'स्त्रियश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं, देवो न जानाति कुतो मनुष्यः' यातील पहिला भाग खरा झाला. महेश्वरांस सुद्धा ते चरित्र सहज समजले नाही; एवढी खटपट करावी लागली.

(क) विभूती पादात वर्णिलेल्या तीसही सिद्धींची उदाहरणे मानसात आहेत. नामनिरुपणात काहींची उदाहरणे टीकेत दाखविली आहेत. 'शंकर' म्हणण्यात भाव हा की लपवालपव करणे शं-कर नाही, हे जाणून तिचे शं-करण्याच्या दृष्टीने व स्वतास शं(सुख)कर व्हावे म्हणून सत्य काय आहे हे जाणण्याचा प्रयत्न केला.

चौ. ५ - (१) राममायेला नमस्कार करण्यात हेतू हा की, सतीला ग्रासलीस तशी मला ग्रासू नकोस एवढी माझ्यावर कृपा कर, पूर्वी मला तडाका दाखविलास तेवढा पुरे; मी तुला नमस्कार करतो. दो. ५१ मध्ये हरिमायाबल जाणून हसले होते; ते बल आता प्रतीतीस आले.

(क) राममाया म्हणण्यात भाव हा की, ही माया आता काही तरी विलक्षण क्रीडा - खेळ करणार (रमु क्रीडायाम्) असे वाटले. पूर्वी तिने सतीचा विवेक व विश्वास हरण केला. तेव्हा हरिमाया म्हटले.

(ख) कधी स्वप्नात सुद्धा खोटे न बोलणारी सती, सती असून पतीजवळ अती खोटे बोलली, त्या अर्थी असत्य भाषण तिचे स्वाभाविक नाही. वात झालेला मनुष्य खोटे बोलला किंवा त्याने आणखी काही केले तर ते पाप, अपराध, ठरत नाही, तसेच हे घडले; म्हणूनच याज्ञवल्क्य म्हणतात की 'अनघ सतीशी स्त्री -' (८१।१०४।७) हे आधिदैविक दृश्य आहे. सतीचे हे चरित्र पाहून, ऐकून कोणी तिची निंदा करून महापापी होऊ नये म्हणून येथे हे वर्णिले आहे.

उपदेश — हा उपदेश मिळतो की, महापुण्यवान, परमशीलसंपन्न, स्वधर्मनिष्ठ सज्जनांकडून जेव्हा एखादे पाप, अपराध, दोष वगैरे घडलेले दृष्टीस पडतात, तेव्हा ते त्यांचे स्वतःचे नसतात; या विश्वनाटकातील रंगभूमीवर कांही अद्भुत अज्ञात, विश्वहितकारी घटना घडवून आणण्यासाठी, काल कर्म प्रकृतिवश होऊन त्यांना न कळत त्यांच्याकडून दोषादी घडतात. अशाप्रसंगी त्यांची निंदा किंवा चर्चा करीत न बसता इतरांनी स्वतः शास्त्रानुकूल स्वधर्माचरण करून निष्पाप, निरपराध व निर्दोष राहण्याचा आटोकाट प्रयत्न करावा.

(क) संगती - सतीने कायिक, वाचिक व मानसिक कपटाचरण केले हे दिसल्यावर शंभू काय करतात पाहू या :-

हिं.- ।हरि इच्छा भावी बलवाना । हृदयँ बिचारत शंभु सुजाना ॥६॥
।सतीं कीन्ह सीता कर बेषा । सिव उर भयउ बिषाद बिसेषा ॥७॥
।जौं अब करउँ सती सन प्रीती। मिटइ भगति पथु होइ अनीती ॥८॥

म.- ।हरि-इच्छा भावी बलवान् अति। हृदयी शंभु सुजाण विचारति ॥६॥
।सीतावेष सतीनें धरला । शिव-हृदिं खेद विशेषचि भरला ॥७॥
।जर करुं अता सतीशी प्रीती । भग्न भक्तिपथ होइ अनीती ॥८॥

अर्थ. — सुजाण शंभू मनात विचार करू लागले की हरी इच्छा व भावी अती बलवान आहेत. ॥६॥ सतीने सीतेचे रूप घेतल्यामुळे शिवाच्या हृदयात विशेषच खेद भरला. ॥७॥ (ते विचार करू लागले की) जर अता (यापुढे) मी सतीशी प्रीती केली तर भक्तिमार्ग भग्न होईल व अनीती होईल ॥८॥

टीका. - चौ. ६ - (१) शंभू विचार करू लागले की आजपर्यंत ज्या कोणास राममायेने ग्रासले, मोहित केले, त्यांपैकी कोणाचेही अकल्याण न होता (शंभवति) कल्याणच

होताना पाहिले आहे. गरुड, भुशुंडी, नारद, ब्रह्मदेव, व मी स्वतः तिच्या तडाक्यातून सुटलो नाही; पण शेवटी सर्वांचे कल्याणच झाले. सतीतर बोलून चालून स्त्री, तिचा काय पाड! पण शेवटी तिचे ही कल्याणच होणार. हरीची इच्छा व तिचे भविष्यकाळी फळास येणारे कर्म (भावी) ही दोन्ही अती बलवान आहेत. त्यात बदल करणे माझ्या शक्तीच्या बाहेरचे आहे. हिचे अकल्याण झाले असे आज दिसत असले तरी भविष्य काळी कल्याण होणार हे निश्चित. सर्वांच्या अमंगलांचे हरण करून मंगल करणारे निर्हेतुक स्नेही हरी मंगलायतन आहेत.

(क) भविष्यकाळी केले जाणारे परम कल्याण आम्हां जीवांस दिसत नाही; व आजचे दुःख, कष्ट, क्लेश तेवढे दिसतात; पण प्रभू पूर्ण निस्वार्थी, प्रेमळ जननीसारखे आहेत; इत्यादी प्रकारे सुविचार केला म्हणून सुजाण म्हटले.

(२) सतीच्या दोषांची तीन कारणे दाखविली गेली - राममाया, हरीच्छा व बलवान भावी.

(क) ५।३।६ च्या टीकेत दाखविले आहे की राममाया-हरिमाया-स्वतंत्र नाही. हरीच्या प्रेरणे शिवाय ती कार्य करू शकत नाही.

(ख) भावी = भविष्यकाळी भोगावयाचे कर्माचे सुखदुःखात्मक फळ. कर्म स्वतः जड आहे. जीवकृत कर्माचे फळ योग्यवेळी त्यांच्या पदरात टाकण्यासाठी हरी आपल्या मायेला प्रेरणा देतात; हरिमाया कर्माला व तदनुसार जीवांच्या बुद्धीला प्रेरणा देते व योग्यवेळी त्या त्या कर्माचे फळ पदरात टाकते. 'कालरूप मी त्यांना भ्राता! शुभ नी अशुभ कर्मफल दाता (७।४१।५) हे विवेचन अतिबलवान प्रारब्ध कर्मभोगां विषयी आहे. हे कर्मभोग (भावी) कोणासही चुकविता येत नाहीत. 'प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः' असे म्हणतात ते हे प्रारब्ध! कर्माच्या इतर अनेक भेदांचा विचार येथे अप्रासंगिक ठरेल. जिज्ञासूंनी मा. पी. टीका पहावी; माहिती चांगली शास्त्रीय आहे.

(३) प्रारब्ध कशाप्रकारचे आहे हे कळणे अती दुर्घट असल्याने प्रत्येक हितकांक्षी मानवाने 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते' (भ.गी.) हे वचन मानून, शास्त्रप्रमाण मानून, आपली बुद्धी, शक्ती, संतसमागम इत्यादींचा व विविध प्राचीन शास्त्रांचा उत्तम उपयोग करून सतत सदुद्यमशील झाले पाहिजे; मग 'यत्ने कृते यदि न सिध्यति' दोष नाही; आणि मग 'हरि इच्छा भावी बलवान् अति' या वचनाचा आश्रय घेऊन असमाधान, चिंता, रागद्वेष, इत्यादीपासून सुटून शान्त समचित्त राहण्याची सवय करावी. आता सतीविषयी विचार करण्याचे कारण नाही असे शंभूंनी ठरविले व स्वतःच्या कर्तव्याचा विचार करू लागले.

चौ. ७ - (१) सतीने प्रभूचा अपमान केला; आपला अपमान केला, कपट केले, खोटे बोलली या गोष्टींबद्दल शंभूंना वाईट वाटले नाही; पण तिने सीतेचे रूप घेतले, सीता बनली. याचे शंकरांस फार वाईट वाटत आहे; इतके की ते शिव शब्द वापरून कवींनी व्यक्त केले आहे. शिव=सच्चिदानंद, प्रशान्तमूर्ती, निर्विकार, कल्याणस्वरूप असून त्यांच्या हृदयात विषाद-खेद! व तो सुद्धा विशेष! 'हृदि विक्षोभ' असे मागे म्हटले

आठवत असेलच. शब्दांच्या धात्वर्थांकडे लक्ष दिले म्हणजे मानसात भावरसास्वाद कसा घेता येतो हे आता वाचकांस कळले असेलच. सतीच्या या एका कृत्यानेच परम भागवत् शिव धर्मसंकटात पडले आहेत व त्यामुळे फार वाईट वाटत आहे.

चौ. ८ - (१) सतीने सीतेचे रूप घेतल्याने, भक्तिमार्गीय दृष्टीने ती भगवंताची शक्ती बनली; व शंकरांना मातृस्थानी झाली मातेसारखी वंद्य झाली. अता पत्नी भावनेने तिच्यावर प्रेम करणे अनीतीचे ठरेल.

(क) आजच्या सुशिक्षित समाजास हे काही तरी वेडे विचार वाटतील कदाचित. सीतारूपात असलेली सती शंकरांस दुरून दिसली असती तर त्यांनी तत्काळ काय केले असते हे रामभक्ताच्या भूमिकेवरून ठरवावे. त्यांनी तिला प्रणाम केला असता. म्हणजेच ती शंकरांनी वंदन करण्यास योग्य ठरली; म्हणून भक्तिमार्ग दृष्टीने तर राहोच, पण प्रणाम केल्यानंतर व्यावहारिक दृष्टीने सुद्धा तिच्या विषयी पत्नीभाव बाळगणे अनीती झाली असती; अर्थात हा विचार मानवनीतीचा आहे. पशुनीतीत माता, कन्या इत्यादी भावना वयात आल्यावर नाहीत.

(ख) एका संत चरित्रात वाचले व एका विद्यमान साधकाच्या व्यवहारात पाहिले आहे की त्या दोघांनी स्वताच्या पत्नीस न ओळखल्याने दुरून मातृभावनेने नमस्कार केला व दोघांनीही पत्नी भावनेचा पूर्ण त्याग केला. संत चरित्रातील साधकाने आपल्या वयाच्या विसाव्या वर्षी व पाहिलेल्या साधकाने ४५ व्या वर्षी हे केले. मात्र या दोघांचे पत्नीवर प्रेम नव्हते! कलियुगातील मानवांच्या या गोष्टी, मग शंकरांसारख्या विरक्त परमराम भक्ताची भावना तशी झाली यात नवल काय? पण भावना होणे निराळे व ती निभावणे वेगळे . वरील दोघांनी ती पूर्णपणे निभावली व त्याग न करता निभावली. परंतू त्यांस ते कठीण नव्हते. सतीवर पत्नीभावनेने प्रेम करणे पाप आहे व भक्तिमार्गविघातक आहे हा एक निश्चय ठरला. पण एक गोष्ट याच्या विरुद्ध आहे ती सांगतात.

हिं.दो.- ।परम पुनीत, न जाइ तजि किएँ प्रेम बड पाप ।।
।।प्रगट न कहत महेस कछु हृदयँ अधिक संताप ।।५६।।
म.दो.- ।परमपुनीत, न टाकवे प्रेम करिन अति पाप।।
।।प्रगट महेश न जरी वदति हृदयिं अधिक संताप ।।५६।।

अर्थ – 'ती (सती) परमपुनीत असल्याने त्याग करता येत नाही व प्रेम करावे तर मोठे पाप घडते (अशा धर्मसंकटात शिव सापडले आहेत); महेश जरी उघड बोलून दाखवीत नसले तरी त्यांच्या हृदयात दाह होत आहे (आग लागली आहे). ।।५६।।

टीका. : दो ५६ - (१) संताप शब्द मराठीत बहुधा क्रोध या अर्थाने वापरतात. पण संताप म्हणजे क्रोध नसून क्रोधादी विकारांचा हृदयावर होणारा परिणाम आहे. 'संतापः संज्वरः रामौ' (अमरे) ज्वर=ताप, दाह; संज्वर = अतिदाह. हिंदीत हाच अर्थ आहे. येथील दाह विषादामुळे आहे.

(क) सती महेशांकडे येण्यास निघाली तेव्हाच 'दाह सुदारुण' आपल्या हृदयात घेऊन आली. आता त्याचा संसर्ग महेशांच्या हृदयास झाला. महेश व अधिक दाह यांच्या संयोगाचा विचार करावा! मागील भाव पहावा व महेशांच्या ईशन शक्तीचा या विकारावर काही प्रभाव पडला का हे पहावे (दो. ५५प.)

(२) परम पुनीत न टाकवे प्रेम; व प्रेम करिन तरी अति पाप; असा अन्वय घेतल्याने एक निराळा अर्थ निघतो की आमचे परस्परांवरील प्रेम पुनीत आहे; (निर्विषय प्रेम आहे) ते कसे टाकवेल! हा अर्थ घेणेही जरूर आहे.

(क) सतीने पाप केले नाही असे आपण ठरविलेच आहे. महेश म्हणतात, ती निष्पाप आहे एवढेच नव्हे; तर ती परम पवित्र आहे. भाव हा की परपुरुषाविषयी प्रेम तिच्या मनात आलेले नाही. त्या दृष्टीने ती अती निर्मळ आहे. स्त्रियांचा त्याग करण्यास शास्त्राने सांगितलेले एकही कारण तिच्या कडून घडलेले नाही हे आहे त्याग करण्यात धर्मसंकट! शिवाय एकमेकांचे एकनिष्ठ, पवित्र. निष्काम प्रेम आहे त्यामुळे त्याग करणे फार कठीण आहे. बरे, प्रेम करावे तर ते मोठे पाप आहे. इकडे आड तिकडे विहीर अशा पेचात सापडल्यामुळे हृदयाचा दाह होत आहे. प्रेम न करणे व त्याग करणे हा भागवत धर्म इष्ट आहे. प्रेम करणे व त्याग न करणे हा पतिधर्म, गृहस्थधर्म आहे व तोही इष्ट आहे; पण दोन्ही पूर्ण विरोधी आहेत; म्हणून धर्मसंकटात पडले असे म्हणावयाचे.

(३) 'दुःख सांगता काहिं आटते' हे खरे पण ना आई ना बाप; आपल्या प्रेमी निष्पाप पत्नीच्या अपराधांचा पाढा दुसऱ्यांजवळ वाचणे सुद्धा अयोग्य; व त्यांतील एक शब्द सांगितला तरी प्रभूचे अवतार रहस्य फोडावे लागणार म्हणूनही अशक्यच.

(क) सतीजवळ तिच्या चुकांचा, अपराधांचा उच्चार करणे म्हणजे आधीच भयार्त व लज्जित झालेल्या व हरिमायेने मोहित केलेल्या, अबलेच्या दुःखावर डागण्या देणे आहे. एकूण तोंड दाबून कोलतांचा मार, अशी दशा झाल्याने चित्ताला थारा नाही, कुंभाराच्या आव्यासारखी दशा झाली आहे; बाहेरून धूरसुद्धा दिसत नाही! पण आत पाहिले तर डोळे दिपतील असा लालभडक चिंतेचा अग्नी पेटलेला आहे.

(ख) त्याग केला व तिच्या बापाला कळले की पिशाचाच्या हाती कोलीत दिल्यासारखे होईल व तो शापरूपी आग कोठे कसा लावील याचा भरंवसा नाही. परम पावन शांत रमणीय अशा कैलासी राहून जरासे भजन घडत आहे ते जाऊन कोणत्या अधम योनीत जाण्याचा प्रसंग येईल ते सांगवत नाही. संधी-साधूला, त्या दक्षाला ही चांगलीच संधी सापडेल! अशी सर्व बाजूंनी अडवणूक झाली आहे. अशा अडचणीच्या वेळी हरिदास (हर एकाचे दास-हरदास, नव्हेत!) जे करतात किंवा त्यांनी करावे तेच शं-कर कर्तव्य आता शंकर करतील. 'पडता जड भारी। दासे आठवावा हरि।। मग तो लागों नेदी क्षण।। आड घाली सुदर्शन'

हिं.- ।तब संकर प्रभु पद सिर नावा । सुमिरत राम हृदयँ अस आवा ।।१।।
।एहिं तन सतिहि भेट मोहि नाही। सिव संकल्पू कीन्ह मन माही।।२।।
।अस बिचारि संकरू मति धीरा । चले भवन सुमिरत रघुबीरा ।।३।।

म.- ।तैं प्रभुपदिं शंकर शिर नमती । स्मरत राम, मनिं विचार उठती ॥१॥
।सती भेट या तनुनें नाही । चित्तिं करिति शिव संकल्पाही. ॥२॥
।शंकर ठरवुनि असे धीरमति । निघति रघुविरा स्मरत गृहाप्रति ॥३॥

अर्थ – (जेव्हा काही मार्ग सापडेना) तेव्हा शंकरांनी शं-करणाऱ्या प्रभूच्या चरणांना मस्तक नमविले व राम नामोच्चार (स्मरण) करताच मनात असे विचार आले; ॥१॥ या देहाने सतीची भेट होणं शक्य नाही; शिवांनी लगेच मनात तसा संकल्प करून टाकला ॥२॥ असे ठरवून धीरबुद्धी शंकर रघुवीराचे स्मरण करीत घरी जाण्यास निघाले॥३॥

टीका. चौ. १ - (१). शंकर - शंकर शब्द दोन अर्थांनी घेणे योग्य व तसाच अर्थ वर दिला आहे. स्वतः शंकर असून आपले शं करण्याचा मार्ग त्यांस सुचेना तेव्हा 'मंगलभवन अमंगलहारी । दशरथअजिर-बिहारी' प्रभूच्या कल्याणकारी पायांना नमस्कार केला. (मंगल=कल्याण). पायांचा उल्लेख करून दास्यभक्ती सुचविली. सार हे की हृदयस्थित प्रभू रघुवीरास नमस्कार केला. जे पदसरोज मनोज-अरि-उर-सरिं सदैव विराजती। जे स्मरत सकृतहि विमलता मनिं सकल-कलिमल पांगती' (१।३२४।छं.)
(क) प्रभू शब्दाने सुचविले की या धर्म संकटातुन सोडवून माझे कल्याण करण्यास आपणच समर्थ आहांत, या भावनेने नमन केले.
(ख) येथे प्रभू शब्द असुन पुढच्या चरणात राम शब्द 'स्मरत राम' असा आला आहे; तेव्हा द्विरुक्तिदोष दिसतो. 'सुमिरत जेहि' 'स्मरत ज्यास' ज्याचे स्मरण करताच, असे म्हणण्याने पुनरुक्ती दोष टळला असता व वरील अवतरणातील दुसरा चरण आधारास घेता आला असता; पण राम शब्द आहे म्हणून त्याचा अर्थ राम नाम असा घेणे जरूर आहे. राम नामाचा उच्चार केला व त्याबरोबर उत्तर मिळाले. 'प्रेमें सेवक नामा स्मरती। प्रबल मोहदल अश्रम जितती।। प्रेममग्न फिरती स्वेच्छेने। स्वप्निंहि शोक न नामकृपेने ॥' (१।२५।७-८) शंकरांच्या चित्तात चिंता, संताप, विषादादी मोहदलाने ठाणे दिले होतेच. नामस्मरण केल्याबरोबर मोहदल नष्ट झाले व वरील अवतरणात सांगितल्या प्रमाणे आपल्या घरी परत जाण्यासही शंकर निघाले आहेत. हा अर्थ पूर्वापर संदर्भाशी सुसंगत, पुनरुक्तिदोष दूर करणारा व पुनरुक्तिवदाभास या अलंकाराने विभूषित आहे, असे या अल्पमतीस वाटते. या चौपाईत नामस्मरणाने उपक्रम आहे व तिसऱ्या चौपाईत नामस्मरणाने उपसंहार आहे.
चौ. २ - (१) भेट - या शब्दाने पतिपत्नीभावनेने बोलणे, विनोद, स्पर्श करणे, पाहणे इत्यादी गोष्टींचे ग्रहण करणे जरूर आहे. कैलासाच्या वाटेने जाताना शंकरांनी सतीला कथा व गोष्टी सांगितल्या आहेत. त्या मातृभावनेनेच. येथपासून शंकरांनी सती या नावाचा उच्चार सुद्धा केला नाही. 'नाव घ्यायचे सोडले' म्हणतात तसेच घडले. आता वडाखालून निघताना शंकर सतीसह निघाले असे न म्हणता शंकर निघाले असेच म्हटले आहे.

(२) 'या तनूने सतीची भेट नाही - भाव हा की सती दुसरा देह धारण करील त्या वेळी त्या देहाची व माझ्या देहाची भेट होईल; तोपर्यंत नाही. तिचा हा देह देहसंबंध ठेवण्यास योग्य राहिला नाही.

(क) मनात संकल्प केला असा स्पष्ट उल्लेख असता, पाणी सोडून संकल्प केला इत्यादी कल्पना करणे भ्रामक आहे. या कल्पना करण्यापूर्वी **'मनमाही' या शब्दांवर त्यांनी पाणी सोडले पाहिजे.** (माही हा सप्तमीचा प्रत्यय आहे.)

चौ. ३ - (१) ठरवुनि असे - याने शिवसंकल्प (मंगल संकल्प) केला वगैरे गोष्टींचा उपसंहार व आणखी काही तरी ठरविण्याचे सुचविले. ज्या साधनाने वरील संकल्प पण निश्चय-निर्विघ्नपणे पूर्ण व सहज निभावता येईल अशी काहीतरी कार्यप्रणाली मनाशी ठरविली. एक गोष्ट ही ठरविली की तिच्या त्यागाची गोष्ट तिच्याजवळ किंवा कोणाजवळच बोलून न दाखविणे; दुसरे जे ठराविले ते कैलासास गेल्यावर कृतीत उतरलेलेच दिसेल. येथे शंकर फणसाच्या झाडासारखे वागत आहेत; शब्दरूपी फुले मुळीच न दिसता कृतिरूपी मधुर रसाळ फळेच दिसतील.

(२) **रघुवीराचे स्मरण करीत निघाले** - रघुवीराने कृपावीरता प्रगट केली म्हणून या धर्मसंकटातून सुटलो. हा निश्चय टिकविण्यास लागणारे शौर्य, धैर्य व शुद्धप्रेमाचा त्यागरूपी महात्याग करण्यास त्यांची त्याग वीरताच मला मदत करील, प्रतिज्ञा पालन रूपी धर्माचे रक्षण करण्यास त्यांची धर्मवीरता मला साह्य करील, इत्यादी विचार करीत व मुखाने नामोच्चार करीत चालू लागले.

(क) सती परीक्षा घेऊन आल्यापासून यावेळी निघेपर्यंत घडलेल्या सर्व गोष्टी त्या विशाल वटवृक्षाखालीच घडल्या असे मानणे भाग आहे. धारणा ध्यान व समाधी लावून सतीचे चरित्र जाणण्याचे कार्य वाटेत उभ्या उभ्याच केले असे बालकांनी किंवा भ्रमिष्ठांनीच म्हणावे.

(ख) संगती -कैलासाच्या वाटेने जाताना एक अनपेक्षित, गंभीर व भावगर्भित घटना घडते :-

हिं.- ।चलत गगन भइ गिरा सुहाई । **जय महेस भलि भगति दृढाई** ॥४॥
।**अस पन तुम्ह बिनु करइ को आना । रामभगत समरथ भगवाना** ॥५॥

म.- ।जाता होइ गिरा नभिं सुंदर । **जय महेश कृत भक्ति दृढा वर** ॥४॥
।**अन्य असा पण कोणि न कर्ता । रामभक्त भगवंत समर्था** ॥५॥

अर्थ. – मार्गाने जात असता सुंदर आकाशवाणी झाली की, **हे महेश!** तुमचा जय असो! आपण उत्तम (वर) प्रकारे भक्ती दृढ केलीत. ॥४॥ असा पण आपणाशिवाय कोण करू शकणार! आपण समर्थ, भगवान असून रामभक्त आहांत!॥५॥

टीका. चौ. ४ (१) आकाशवाणी केली कोणी व हेतू काय? येथे जय शब्द नसता तर ती प्रभूंनी केली असे मानता आले असते. प्रभूंनी आपल्या भक्तांची व सेवकांची

खूप प्रशंसा मानसात सुद्धा केली आहे, पण जय शब्द कोठेच वापरला नाही. ब्रह्मादी देवांनी केली असे मानण्यास त्यांचे यावेळी शंकरांकडे लक्ष जाण्याचे काहीच कारण नाही. - त्यांचे लक्ष गेले असे मानले तरी शंकरांनी आपल्या मनात केलेला शिव-संकल्प त्यांस कळणे शक्य नाही. शिवाची स्वतःची शक्ती जी सती, उमा भवानी ती जवळ असूनही तिला सुद्धा तो कळला नाही. शिवमायेचा अंत ब्रह्मादी देवांना सुद्धा लागत नाही. म्हणून जवळ असलेल्या उमेला जे कळले नाही ते ब्रह्मादी देवांना तत्काळ कळले असे मानणे योग्य नाही. ब्रह्मवाणी, विधिगिरा असे कवींना सहज म्हणता आले असते. इतर अनेक ठिकाणी कोणाची वाणी याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. उदा. १।१८६ मध्ये आकाशवाणीचा उल्लेख आहे. तेथे कोणाची याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. पार्वती तपश्चर्येत 'ब्रह्मवाणी' उल्लेख आहे. इतर बहुतेक ठिकाणी आहेच. फक्त प्रतापभानूच्या चरित्रातील दोन्ही आकाशवाणीच्या वेळी उल्लेख नाही. त्यातील पहिली कालकेतू निशाचराने केली हे सहज समजते. दुसरी कोणी केली हे येथल्या प्रमाणे गुप्त ठेवलेले आहे. गुप्तचरित्र करणारी एकटी हरिमायाच शिल्लक राहिली. येथे सतीमोह प्रकरणात हरिमायेचेच कर्तृत्व मुख्य आहे. 'शिवे राममाये शिर नमले' यात राममाया शब्दाची टीका पहावी. येथे या आकाशवाणीचे कर्तृत्व राममायेकडे सोपविणे योग्य आहे.

(२) अशी आकाशवाणी का केली? (क) महेशाची स्तुती करणे हा बाह्य हेतू उघड आहे. पण पुढल्या चौपाईतील विशेषणांनी व ही नभोवाणी सतीला ऐकू गेली या गोष्टीवरून दिसते की आणखी दोन हेतू असले पाहिजेत. शंकरां संबंधी दुसरा हेतू पुढील चौपाईत पाहू.

(ख) या आकाशवाणीतील सर्वांत प्रमुख पण गुप्त हेतू हा की महेशांनी केलेल्या पणाचे ज्ञान सतीला तर्काने व्हावे; त्यामुळे तिने पश्चात्ताप दग्ध होऊन पावन व्हावे; व रामप्रभूस शरण जाऊन आपले परम कल्याण करून घ्यावे. आकाशवाणी सतीला ऐकू गेली नसती तर शंकरांनी आपला त्याग केला हे सतीला तर्काने सुद्धा समजले नसते; कारण दीर्घकाळ समाधी लाऊन बसणे ही गोष्ट शंकरांच्या चरित्रात अलौकिक किंवा संशयास्पद नव्हती. पश्चात्तापाने दग्ध झाल्याशिवाय, त्रिविध तापांनी पोळल्या शिवाय व संसार दुःखे दुःखी झाल्याशिवाय खरी तीव्र तळमळीची शरणागती व दीनता येत नाही. सतीला हे जर कळले नसते तर शंकरांस निरंतर समाधिमग्नच रहावे लागते; पण हे श्रीरघुनाथास कसे सहन होणार? म्हणून प्रेरणा तिकडून मिळताच मायेने हे कार्य अशा पद्धतीने केले.

(३) सुंदर (सुहाई) - याचा अर्थ गंभीर असा घेणे चुकीचे आहे. इतर कांही ठिकाणाप्रमाणे 'चलत गगन भइ गिरा गभीरा' असे इतर काहीही न करता कवींना सहज म्हणता आले असते व अनुप्रासही अधिक सुंदर साधला असता.

(क) सुंदर = हृदयाला द्रव फोडणारी हा धात्वर्थच येथे सयुक्तिक व नभोवाणीचा हेतू सुचविणारा आहे. या सुंदर वाणीनेच सतीच्या हृदयाचे पाणी पाणी केले आहे हे

लवकरच दिसेल. मूळातील सुहाई शब्दात हा धात्वर्य नसला तरी सुहाई=सुंदर शब्दात तो आहे (अ.व्या.सु.पहा.)

(४) जय - आपणांस आपल्या पणात जय मिळेल. आता आपण यथार्थ महेश ठरलात.

(क) भक्ती दृढ केली म्हणजे काय? भक्तांच्या भागवत धर्माला महत्व द्यावयाचे की - गृहस्थाच्या पतिधर्माला महत्व द्यावयाचे ही बिकट समस्या शंकरांपुढे होती. त्यांनी गृहस्थ धर्मापेक्षा भागवतधर्माला अधिक महत्व देऊन पतिधर्माचा त्याग केला व अशा रीतीने भक्तिमार्गाला दृढ केला, व इतर सर्वधर्मांहून श्रेष्ठ ठरविला. इतर सर्वधर्मांचे व साधनाचे फळ हरिभक्ती आहे असे वसिष्ठ भुशुंडी, शंकर, भरद्वाज इत्यादिकांनी पुढे स्पष्ट सांगितले आहे, व हे 'नाना पुराण निगमागम संमत' आहे. 'तव पदपद्मीं प्रीति निरंतर। सकल साधनां हें फल सुंदर' (७।४९।४ वसिष्ठ वचन) 'साधन जितकी श्रुति वारवाणी। सर्वांफल हरिभक्ति भवानी' (७।१२६।७ शंकर वचन) सकल फलहि हरिभक्ति सुशोभन' (७।१२०।१८ भुशुंडी वचन) मागील ४३ दोह्यांत सुद्धा अशी पुष्कळ वचने आहेत.

(५) ल. ठे. - गृहस्थ धर्माच्या पालनाने मिळविण्याची जी हरिभक्ती तिचा विनाश त्या साधनाने होणार होता. ज्या धर्मरूपी साधनाने भक्तिरूपी साधनाने भक्तिरूपी साध्याचा नाश होईल तो धर्म न ठरता अधर्म ठरतो. ज्या कुंपणाने शेताचे रक्षण करावयाचे तेच जर शेतातील पीक भक्षण करू लागले तर ते उपटून फेकून देणे अयोग्य असे कसे म्हणवेल? धर्माचरणातील ध्येय सतत पुढे असेल तरच हे साधते; नाहीतर धर्माच्या नावाने अधर्म घडतो हे येथे सिद्ध झाले व पुष्कळ ठिकाणी पाहण्यास सापडते. 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' (भ.गी. १८।६६). यांतील रहस्यच येथे आहे. 'देव जोडे तरी करावा अधर्म' या संतवचनाचे पण तेच सार आहे. याचे आदर्श उदाहरण शंकरांचे प्रथम दिले. प्रस्तावनेत 'देव जोडे तरी करावा अधर्म, प्रकरण पहावे.

चौ.५ - (१) शंकरांनी केलेला पण अत्यंत अलौकिक आहे. सर्व बंधनात अत्यंत कोमल असून तोडण्यास वज्राहून कठीण असे कोणते बंधन असेल तर ते प्रेमबंधन आहे. त्यात स्वस्त्रीप्रेम अधिक कठीण; त्यातही निष्काम, परम पुनीत, पतिव्रतावंद्य अशा स्त्रीच्या प्रेमपाशांना एका क्षणार्धांत ताडकन् तोडण्याचे कार्य शंकरांशिवाय इतर कोणी करणे अशक्य. असे होण्यास तीन गोष्टींचा समुच्चय कारण आहे. षड्गुणैश्वर्यसंपन्न असून, रामभक्त व त्यातही समर्थ म्हणजे प्रभु- ईश्वर; हा वाच्यार्थ आहे. ध्वनी हा आहे की हा पण सिद्धीस नेण्यास आपण रामकृपेने समर्थ व्हाल. हे शंकरांस प्रोत्साहन व आश्वासन दिले आहे. 'ज्यां रक्षीं रघुवीर ते बचले त्या अवसरि' (१।८५।-) म्हणूनच वडाच्या झाडाखालून निघताना रघुवीराचे स्मरण करीत निघाले.

(क) संगती - आकाशवाणीने सतीच्या हृदयाचे पाणी कसे केले ते आता दाखवितात :-

हिं.- ।सुनि नभ गिरा सती उर सोचा । पूछा सिवहि समेत सकोचा ।।६।।
।कीन्ह कवन पन कहहु कृपाला । सत्य धाम प्रभु दीन दयाला ।।७।।
।जदपि सतीं पूछा बहु भाँती । तदपि न कहेउ त्रिपुर आराती ।।८।।

म.- ।सती सचिंत नभोवाग् ऐकुनि । तदा शिवास पुसे संकोचुनि ॥६॥
।पण केला कोणता कृपाला । प्रभो सत्यनिधि दीन दयाला ॥७॥
।होइ सती पुसती विविधा जरि । त्रिपुराराती सांगति ना तरि ॥८॥

अर्थ. – नभोवाणी ऐकून सती चिंतातुर (सचिंत) झाली; मग संकोचित होऊन (लाजून) तिने शिवाला विचारले की - ॥६॥ कृपाला! सत्यनिधी (सत्य धाम) दीनदयाला! प्रभो! आपण कोणता पण केलात? ॥७॥ सतीने जरी नानाप्रकारांनी विचारले तरी त्रिपुरासुरांच्या शत्रूंनी (त्रिपुर+अराति=शत्रू) काही (सुद्धा) सांगितले नाही ॥८॥

टीका. चौ. ६-७; - (१) येथे सुद्धा ब्रह्मवाणी वगैरे न म्हणता नभगिरा-नभोवाक् असे मोघमच म्हटले. आकाशवाणी ज्या हेतूने केली गेली तो प्रधान हेतू सिद्ध होऊ लागला. सतीच्या चित्तात चिंतेचे चक्र पुन्हा जोराने फिरू लागले. असे विचारण्याची जिज्ञासा कोणाही प्रेमळ पत्नीस झाली असती; पण चिंता व एकांत असून लज्जा मात्र इतर परिस्थितीत वाटली नसती. पाप्याचे, अपराध्याचे मन त्याचे त्यालाच खात असते. 'खाते त्याला खवखवते!' या पणाघा आपल्याशी काही तरी संबंध असावा असे वाटणे साहजिक आहे.

(२) येथील कृपाल, प्रभू, सत्यनिधि व दीन दयाल या चार शब्दांपैकी कृपाल व दयाल हे दोन शब्द साधारण समानार्थकच आहेत; परंतू सती चिंतेने आर्त झाली असल्याने ही तिची स्वभावोक्ती आहे. आर्त कधी विचारपूर्वक बोलत नाही. हे नाट्यमहाकाव्याचे एक प्रतीक येथे आहे.

(क) कृपाकरून सांगावे (कृपाल)

(ख) आपण = माझे स्वामी आहांत व मी आपली दासी आहे, म्हणून विचारते,

(ग) सत्यनिधि - आपण सत्यनिष्ठ, सत्यव्रती असल्याने आपला पण सिद्धीस जाणारच. मला सांगितल्याने तो मोडेल किंवा मी आपल्या प्रतिज्ञेच्या आड येईन असं का वाटतं! मी मुळीच आड येणार नाही. धर्मानुकूला हे तर सतीधर्माचे एक अंग आहे. मी आपणांस मदतच करीन. पण वाटेल ते असलं तरी प्रिया! मला सांगितलंच पाहिजे हं! मी पट्कर्णी करणार नाही.

(घ) मला जर आपल्या मनातलं कळत असतं, - मी जर मनकवडी असल्ये तर दीन बनून अशा गयावया का केल्या असत्या! मी दीन आहे, आपण दयालू आहांत; माझी नाही का दया येत? अजून तरी सांगावा की आपला पण!

चौ. ८ - (१) नाना प्रकारांनी कसे विचारले, याचा नमुना वर दिला आहे. ज्यांना तो परिस्थित्यनुसारी व स्त्री स्वभावास शोभेसा वाटत नसेल व **कृत्रिमतेने भरलेले भाव पाहिजे असतील त्यांनी मा. पी. पाहणे बरे.**

(क) **त्रिपुराराती** - त्रिपुर+अराति-शत्रू=त्रिपुरारि; **'तो सर्वज्ञ जसे त्रिपुरारी'** हे पूर्वीचे सतीवचनच आहे. त्रिपुरारी सर्वज्ञ असल्याने त्यांनी सर्व जाणले आहे. भयाने त्यांच्याजवळ लपवालपव केलीस तेव्हा ते कृपाल, प्रभू, सत्यनिधि, दीन दयाल नव्हते असे तुला वाटले

की काय? आता असे विनवीत बसण्याचा तुला अधिकार काय? इत्यादी प्रकारे तिचे मनच तिला विचारू लागले, तेच जणू वक्ते आपल्या भाषेत येथे सुचवीत आहेत.
(ख) यातील त्रिपुरारातो शब्द जणू तिला सांगत आहे की त्रिपुरासुर आपली पुरे गुप्त ठेवीत तरी ती सर्वज्ञ त्रिपुरारींस कळली. कपट, असत्य भगवदपमान रूपी असुरांना तू आपल्या तनमनवाणी रूपी पुरात लपवून ठेवलेस. या तीन असुरांचा ते नाश करणार व ही तीन पुरे पण नष्ट होणार! हे भाषण जणू तिला ऐकू आले; तेव्हा तिने शंकरांस विचारण्याचे सोडून स्वगत भाषणास प्रारंभ केला.

हिं.दो.- ।सतीं हृदयँ अनुमान किय सब जानेउ सर्बग्य ॥
॥कीन्ह कपट मैं संभु सन नारि सहज जड अग्य ॥५७रा॥
हिं.सो.- ।जल पय सरिस बिकाइ देखहु प्रीतिकि रीत भलि ॥
॥बिलग होइ रस जाइ कपट खटाई परत पुनि ॥५७म॥
म.दो.- ।सती करी अनुमान हृदिं जाणति सब सर्वज्ञ ॥
॥म्यां कृत कपटा शंभुसी नारि सहज जड अज्ञ ॥५७रा॥
म.सो.- ।पय सम भाव जलास बघा प्रीतिची रीति वरि ॥
॥भिन्न होइ रसनाश आम्ल कपट पडताच परि ॥५७म॥

अर्थ. – (शंकर काहीच बोलत नाहीत असे पाहून) मग सतीने आपल्या मनात अनुमान (तर्क) केले की सर्वज्ञानी सर्व काही जाणले. मी शंभूजवळ कपट केले! आमची स्त्रियांची जात स्वभावताच अज्ञानी (अज्ञ) आणि मूर्ख (जड) ॥दो.॥ (कवी सार - सांगतात की) प्रीतीची ही सुंदर तऱ्हा तर पहा की पाण्याला दुधाचा भाव येतो (पाणी दुधाच्या भावाने विकले जाते); पण (एकरूप झालेल्या दूधपाण्यात) कपटरूपी आंबट पदार्थ पडला की दोन्ही वेगळी होऊन रसाचा नाश होतो॥ सो.॥.
टीका. - दोहा. रा. (१) सती तर्क करते की - 'शिव सर्वज्ञ विदित सर्वांना' 'सर्वज्ञ त्रिपुरारी' असे घोकणारी मीच ना! आणि मीच त्यांच्याशी कपट केले? व ते सर्वज्ञ आहेत हे माहीत असता! अता माझं शं कसे होणार? त्यांनी माझं सगळं कपट जाणलं म्हणून तर बोलले नाहीत. मी हे केलं तरी कसं! अशी दुर्बुद्धी मला सुचली तरी कशी! नाथ म्हणालेच होते की 'स्त्री स्वभाव तव सती' अगदी अगदी खरं! स्त्री स्वभावानेच माझा घात केला. जळो आमची अक्कल व आग लागो आमच्या शहाणपणाला! किती मूर्ख मी, किती अडाणी! शिवाच्या अर्धांगीची -माझी ही जडता, मग विषयी मानवी वनितांनी शहाणपणाचा टेंभा मिरविण्यात काय अर्थ! इ.इ. प्रकारे ती स्वतःची व स्त्री स्वभावाची निंदा करते.
(२) ज्या अज्ञानरहित स्त्रिया असतील, विदुषी असतील, व ज्यांच्या ठायी स्त्री स्वभाव जनित गुणदोष नसतील, त्यांना ही सतीमुखातील उक्ती लागू नाही हे ठरलेच! स्वाभाविक गुण असतील तेथे स्वाभाविक दोष असावयाचेच!

(क) शिवाय ज्यांना हे पसंत नसेल त्यांच्यासाठी तु दासांनी मानसात आधार ठेवलाच आहे. 'आर्तवचन ना घेणे कानी' 'आर्त विचारे कधी न वदतो' इत्यादी.

सोरठा - (१) पय शब्दाचे दूध व पाणी असे दोन अर्थ असले तरी जल शब्दाच्या अस्तित्वाने पय=दूध अर्थ ठरतो. दुधात पाणी मिसळले की जी दुधाची गती तीच पाण्याची. जो भाव दुधाला येतो विकताना, तोच त्यात मिसळलेल्या पाण्याला येतो. दोघांची चव गोडी, परिणाम एकत्रच होतो.

(क) दृष्टांतावरून ठरते की तु. दास काळी सुद्धा पाणीदार दूध विकले जात असे! त्यावेळी ते नाविन्य असल्याने उपमा म्हणून घेतले; व तसे क्वचितच घडत असेल म्हणून हा दृष्टान्त घेतला असावा. आज हा दृष्टान्त तत्वतः सत्य असला तरी असे पाणीदार दूध आज जितके विपुल व सर्वत्र मिळते तितके तसे प्रेम आढळत नाही. असले प्रेम फारच दुर्मिळ झाले आहे!

(२) शुद्ध प्रेमाने समरस झालेल्या दोन हृदयांची स्थिती या दूधपाण्यासारखी असते. दोघांच्या आवडी नावडी, सुखदुःख ऐश्वर्य, इत्यादी एकच बनतात. भेदभाव जरा सुद्धा नसतो; असे प्रेम उमामहेशांचे होते. एकत्र झालेल्या दूधपाण्यात ताक, दही, लिंबू, चिंच इत्यादी आंबट पदार्थाचा एक थेंब जरी टाकला किंवा पडला तरी त्यांची एकरूपता व एकरसता नष्ट होऊन दोन्ही निराळी होतात.

(क) भिन्न होतात म्हणजे दूध निराळे व पाणी निराळे असे तर नाहीच होत पण धड पाणी नाही, धड दूध नाही, धड दही नाही असे अगदी भिन्न दोन पदार्थ निर्माण होतात; ते दोन्ही अगदी बेचव, पिण्यास निरुपयोगी असे होतात.

(ख) पडत शब्द घालून हे दाखविले की कपट जाणून बुजून केले जावो वा न कळत, न जाणता घडो, परिणामात भेद नाही.

(ग) घातला, पाडला असे शब्द येथे असते तर परम पुनीत, अनघ वगैरे सतीची विशेषणे निरुपयोगी ठरून पूर्वापर विरोध उत्पन्न झाला असता! अशा काव्यात अनुवादक, प्रवचनकार, टीकालेखक इत्यादिकांनी किती सावधपणे शब्द वापरले पाहिजेत याचा विचार करावा!

संगती - आपल्या मूर्खपणाचा परिणाम काय होणार याची यथार्थ कल्पना आता सतीला आली, तीच आता सांगतील :-

हिं.- ।हृदयँ सोचु समुझत निज करनी । चिंता अमित जाइ नहिं बरनी ।।१।।
।कृपासिंधु सिव परम अगाधा । प्रगट न कहेउ मोर अपराधा ।।२।।
।संकर रुख अवलोकि भवानी । प्रभु मोहि तजेउ हृदयँ अकुलानी ।।३।।
।निज अघ समुझि न कछु कहिजाई । तपइ अवाँ इव उर अधिकाई ।।४।।

म.- ।शोक हृदयिं निज चरित चिंतितां । चिंता अमित, न येइ वर्णिता ।।१।।
।कृपासिंधु शिव परम अगाधहि । प्रगट न वदले मम अपराधहि ।।२।।
।शंकर-रोख भवानिस कळला । व्याकुळ, त्यजिली प्रभुंनीं मजला ।।३।।
।निज अघ समजुनि वदवत नाही । ताप अव्यासम उरिं अति दाही ।।४।।

अर्थ. – सती आपल्या आचरणाचा जो जो विचार करू लागली तो तो तिच्या चित्तात चिंता व शोक यांची वाढ इतकी झाली की वर्णन करता येणे शक्य नाही ॥१॥ शिव कृपासागर असून परम अगाध असल्यामुळे (ही) माझे अपराध सुद्धा (ही) त्यांनी उघड बोलून दाखविले नाहीत ॥२॥ शंकरांचा एकंदर रोख (रुख-कल) काय आहे याचा अदमास भवानीस लागला व प्रभूंनी माझा त्याग केला (मला टाकली) असे जाणून ती मनात व्याकुळ झाली. ॥३॥ आपणच पाप केले हे माहीत असल्याने बोलायला तोंड उरले नाही; (त्यामुळे) शोकचिंतेचा दाह (ताप) कुंभाराच्या आव्याप्रमाणे तिच्या छातीत उद्भवून तिला भाजू लागला. ॥४॥

टीका. चौ. १ -(१) आकाशवाणीचा मुख्य हेतू येथे चांगला सफळ झाला. कृतकर्माचा पश्चात्ताप, शोक व चिंता यांनी सतीला ग्रासली 'पश्चात्तापेन शुद्धति' आपल्या एकेक कृतीचा विचार व मनात उच्चार करीत ती स्वतास दोष देऊ लागली. पश्चात्तापाचे हेच लक्षण आहे.

चौ. २ - (११) ज्यांचे अपराध केले त्यांच्या गुणाची तिला आठवण झाली व ते नुकतेच प्रतीतीस आले आहेत. मी नाथांच्या म्हणण्यावर विश्वास ठेवला नाही, - रामाचा अपमान केला, सीता बनले, धडधडीत खोटे बोलले व कपट केले! नाना प्रकारांनी मी विनवण्या केल्या तरी, मी अपराधी असताही ते रागावले तर नाहीतच, पण अगदी शांत, निर्विकार राहिले. शिव नाम अगदी सार्थ आहे! कृपेचे सागरच ते, परम गंभीर राहिले; किती कोवळे हृदय! मला आणखी वाईट वाटेल म्हणून माझ्या अपराधांचा नुसता उच्चार सुद्धा केला नाही! मेलेल्यास मारण्यात किंवा गाढवाला गाढव म्हणण्यात काय पुरुषार्थ, असे त्यांना वाटले असेल! केवढे खोल व विशाल हृदय! नी अशांच्या समोर, हर! हर! मी काय केले? असे हे तोंड दाखविण्या पेक्षा मरण चांगले; पण केलेलं भोगलंच पाहिजे. 'जो जसं करि तो, तसं फळ चाखि!'

चौ. ३ - (१) या अपराधांतून, पापांतून सोडवून माझे कल्याण (शं) करण्यासाठी त्यांनीच मला शिक्षा केली तर सर्व पापांतून सुटेन तरी; पण छे! इतका कठोरपणा त्यांस करवणार नाही; मग काय माझा त्याग! छे! छे! नको नको, ती कल्पना सुद्धा असह्य. देवा! मरण दे पण ते नको! पण नको म्हणून कुठे भागते, चरकात सापडल्यावर पिळून निघालेच पाहिजे. पण हे काय! माझ्या डाव्या बाजूला का चालताहेत मुद्दाम! मी सदा वामांगी राहणारी अर्धांगी ना! झाले, फुटले माझे कपाळ! त्याग केला हे दिसतेच आहे. सांगायला कशास हवं! हाय! हाय! अशा प्रकारे मनात व्याकुळ झाली. आता हे दुःख हलके करण्यासाठी कोणाजवळ ओकू?

चौ. ४ (१) पापं मीच केली, सांगू कोणाला व काय सांगू? माझा कळवळा कोणास येईल? कोणी झालं तरी माझ्याच मुखात शेण घालणार, कारण दोष माझेच आहेत. तोंड उघडण्यास जागाच नाही. अशा विविध विचारांनी पश्चात्ताप च्या ज्वाळांनी हृदय भाजले जात आहे; पण बाहेर अगदी शांत. कुंभाराच्या भट्टीतील विटांतले लोखंड सुद्धा वितळते. पण माझे हृदय वज्रापेक्षा कठोर! म्हणूनच डोळे अगदी कोरडे ठणठणीत!

उपदेश - अशा प्रसंगी न बोलता, न रागावता अशी शिक्षा करावी की अपराधी व्यक्तीला कृतकर्माचा खरा पश्चात्ताप होऊन, त्या पश्चात्तापाच्या भट्टीत तापून, तापून, सर्व मळ जळून, मन शंभर नंबरी सोन्यासारखे निर्दोष होईल; व ती व्यक्ती सर्व कर्तृत्वादी अहंकारहीन होऊन, दीन बनून, मीनाप्रमाणे तडफडत दीननाथास शरण जाईल. असा पश्चात्ताप होण्यास सुद्धा सुकृत व रामकृपा लागतेच. नाही तर स्वतःच्या अपराधांचे खापर दुसऱ्यांच्या माथी फोडण्याची प्रवृत्ती उत्पन्न होते; म्हणून शिक्षा करणाऱ्याने सुद्धा अपराध्यावर कृपा करण्याविषयी प्रार्थना प्रभूला करावी. उत्तर कांडात शूद्र शिष्यासाठी विप्रगुरूने केली आहे.

संगती - भागवत धर्मासाठी पतिधर्माचा त्याग करणारे शंकर आता काय करतात पाहू -

हिं.- ।सतिहि ससोच जानि वृषकेतू । कही कथा सुंदर सुखहेतू ॥५॥
।बरनत पंथ बिबिध इतिहासा । बिस्वनाथ पहुँचे कैलासा ॥६॥

म.- । बघुनि सशोक सती वृषकेतू । कथिति कथा सुंदर सुखहेतू॥५॥
।पथिं वर्णित विविधा इतिहासां । विश्वनाथ पोचति कैलासा ॥६॥

अर्थ. — सती शोकाकुल झाली आहे हे वृषकेतू शंकरांनी जाणले, व तिला सुख व्हावे म्हणून त्यांनी सुखमूलक सुंदर कथा सांगितली. ॥५॥ रस्त्याने (जाता जाता) विविध इतिहास वर्णन करीत विश्वनाथ कैलासास पोचले. ॥६॥

टीका. चौ. ५ - (१) सतीच्या चर्येवरून, इतर लक्षणांनी व ते सर्वज्ञ असल्यामुळे त्यांस सहज समजले की सती शोकाकुल आहे.

(क) वृषकेतू नावाचा उपयोग या प्रकरणात प्रथम रघुवीरांनी केला; व तेव्हापासून वक्तेही योग्य स्थळी तो वापरू लागले. भागवत धर्माचे दृढीकरण करण्यासाठी अपूर्व असा पण करून त्यांनी भागवत धर्माचा ध्वज खूप उंच व अविनाशी केला हे येथे या शब्दाने सुचविले. भागवताचा, भगवद्भक्ताचा हा धर्मच आहे की 'दुःखि दुःख बघतां सुखि सुख पर' (७।३८।१) भगवद्भक्तांस परदुःख पाहवत नाही; ते निवारण करून सुख देण्याचा ते प्रयत्न करतात. तसेच वृषकेतूंनी केले; मात्र सतीला न संबोधिताच केले! येथील सती शब्द शंकरांनी उच्चारलेला नसून कवींनी वापरला आहे.

(२) कथित - सांगितली. कथेच्या बरोबर 'कही' हे क्रियापद व पुढील चौपाईत 'इतिहासा'बरोबर 'वर्णन करणे' क्रियापद आहे. हा मागे वर्णन केलेला भेद येथेही दाखविला आहे. येथे एकवचन (कही) व भूतकालवाचक पूर्ण क्रिया आहे; व पुढील चौपाईंत बहुवचन व चालू वर्तमान काळ वर्णित-बरनत आहे हे ही लक्षात ठेवावे.

(क) सुंदर कथा म्हणजे कसली कथा व सुखदायक कथा कोणती हे मानसाधारे ठरवू - 'रामकथा सुंदर करटाळी । संशय विहगां दूर पिटाळी' (१।११४।१) 'रामकथा सुरधेनु समसेवत सब सुखदानि (१।११३।-) ही वचने शंकरांचीच आहेत. पण त्या वेळेसारखे 'सादर ऐक गिरीशकुमारी!' श्रोत्याला संबोधन येथे नाही याचे कारण नाव घ्यायचे

सोडले आहे. या मानसाधारावरून, दोन्ही ठिकाणी शंकरच वक्ते असल्याने व सतीच्या दु:खशोकांचे कारण तिचे संशयच असल्याने सुंदर सुखहेतु कथा = रामकथा सुंदर, सुखदानी, संशय विहगां दूर पिटाळणारी, हा अर्थ ठरला. मान्य करणे न करणे वाचकांकडे आहे.

चौ. ६ - (१) रामकथेने हर्ष, प्रसन्नता वगैरे चिन्हे उमटावयास पाहिजेत, ती दिसेनात तेव्हा रामकथा सांगणे बंद करून विविध इतिहासांचे वर्णन करीत चालले. येथील संदर्भ पुढे ११३।७ मध्ये येईल म्हणून वरील मोठ्या अक्षरांतील वचन ध्यानात ठेवावे.

(क) **विश्वनाथ** - जीवमात्राचे स्वामी. 'विशन्ति कर्मसु इति विश्वे = सगळे, व विश्व = भुवन असाही अर्थ आहे. या अर्थाने कैलासभुवनाचे नाथ असा अर्थ होतो.

(ख) **कैलास = स्फटिकाचा (पर्वत); केलास = स्फटिक, तस्य अयम् कैलास:** (अ.व्या.सु.)

(२) प्रवासात गोष्टी सांगत ऐकत गेल्याने कंटाळा येत नाही हे खरे; पण ज्यांच्या मुखांत व हृदयात रामनाम स्थिर झाले आहे अशा कलियुगी जीवांना सुद्धा इतिहासादिक वर्णन करीत जाण्याची आवश्यकता नसते; ते नामोच्चाराच्या तालावर पावले टाकीत झपाझप जातात. ते 'संतत जपति शंभु अविनाशी' म्हणून इतिहास सांगण्यात हेतू हा की सतीने काही विचारण्यास तिला सवडच मिळू नये व तिला मुक्याने चालत जाण्याचा कंटाळा येऊ नये. पोचल्यावर काय करतात पाहू या :-

हिं.- **।तहँ पुनि संभु समुझि पन आपन । बैठे बटतर करि कमलासन ॥७॥**
।संकर सहज सरुपु सम्हारा । लागि समाधि अखंड अपारा ॥८॥

म.- **तिथे शंभु समजुनि अपला पण । वटतलिं बसले कृत-कमलासन ॥७॥**
।शंकर सहजस्वरूप चिंतित - । लग्न समाधि अपार अखंडित ॥८॥

अर्थ. – तिथे पोचल्यावर आपला पण समजून शंभू वडाच्या झाडाखाली बसले व त्यांनी पद्मासन घातले. ॥७॥ शंकरांनी सहजस्वरूपाचे चिंतन करताच अपार अखंड समाधी लागली. ॥८॥ (लग्न - लागली.)

टीका. चौ. ७ (१) घरी जाण्यास निघाले असे पूर्वी (५७।३) म्हटले, पण घरी गेले नाहीत हे येथील वचनावरून दिसते. गृहिणीचा त्याग करावयाचा आहे; मनाने केला आहे. गृहिणी म्हणजेच घर; नुसते दगडमाती वगैरेने बांधलेले घर हे गृहस्थाचे खरे घर नव्हे. 'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते। गृहंतु गृहिणीहीनं कान्तारादतिरिच्यते॥' हे ते समजले म्हणूनच कान्तागार त्याग करून कान्तारात असलेल्या वटवृक्षाखाली गेले.

(क) 'अकुल दिगंबर अगृही व्याली' (१।७९।६) या वचनाच्या आधारे कोणी टीकाकार म्हणतात की शंकरांना गृह नव्हतेच. वरील अवतरण व्याजस्तुती असल्याने त्याचा असा अर्थ करणे हा अनर्थ आहे.

(ख) समजुनि अपला पण - सतीशी पत्नीभावनेने कोणताही संबंध ठेवावयाचा नाही असा केलेला पण सिद्धीस कसा न्यावा; केलेला पण कोणास कळल्यास सतीची अपकीर्ती होईल; तिला कळले तर फार दु:ख होईल; गणांना कळले तर तिचा मान राहणार नाही; दक्षाला कळले तर तो शाप देईल; इत्यादी अनेक गोष्टींचा विचार केला व आपला पण सिद्धीस नेणे तर जरूर आहे हे ही ठरविले आणि या सर्व गोष्टी सहज साधतील असा मार्ग कोणता हे ते समजले.

(२) कैलासाचे व या वटवृक्षाचे वर्णन पुढे १।१०५।८ पासून आहे ते टीकेत पहावे.

(क) कमलासन = पद्मासन. हे एक महत्वाचे योगासन आहे. मुख्य योगासने ८४ असली तरी ती सगळीच समाधीचा अभ्यास करण्यास, ध्यानास, जपास, बसण्यास उपयोगी नाहीत. समाधी लावून बसण्यास उपयुक्त अशी तीनच आसने आहेत. स्वस्तिकासन, पद्मासन व वज्रासन (सिद्धासन). यांतील कोणत्याही एकास श्रेष्ठ म्हणणे चूक आहे. ज्याच्या प्रकृतीला व परिस्थितीला जे जास्त अनुकूल ते त्याला श्रेष्ट. स्वस्तिकासन सर्वांत सोपे व जास्त वेळ बसले तरी कोणत्याही अवयवावर विशेष भार येत नाही. पद्मासन यापेक्षा कठीण आहे. सिद्धासन त्याहीपेक्षा कठीण असून शीर्षासनाप्रमाणेच दुधारी तलवार आहे. चूक झाली तर दुष्परिणाम होतो. बिनचूक साधले व प्रकृतीस झेपले तर अपानाची गती ऊर्ध्व होण्याचे व मूलबंध साधण्याचे कार्य लवकर होते इतकेच; परंतू आधारस्थानी उत्पन्न होणारी आग सोसवली पाहिजे. एक टीकाकार म्हणतात की पद्मासन घालून बसण्याने सुचविले की समाधी लावून बसणार. हे केवळ हास्यास्पद आहे. संध्या, पूजा, जप इत्यादी करण्यासही या तिन्ही आसनाचा उपयोग करणारे महाराष्ट्रात आहेत.

चौ. ८ - (१) सहज स्वरूप चिंतित - चिंतन = ध्यान, 'सोऽहं ब्रह्माहमस्मीति चिंतनं ध्यानमुच्यते॥' सहजस्वरूप=ब्रह्म. 'सोहमस्मि ही वृत्ति अखंडा' (७।११८।१) हेच - ब्रह्मचिंतन, आत्मचिंतन, स्वरूपध्यान, सहजस्वरूपध्यान.

(क) समाधी - समाधीचे अनेक प्रकार आहेत; पण येथे ज्या प्रकारच्या समाधीचा उल्लेख आहे ती पातंजल योगात वर्णिलेली असंप्रज्ञात समाधी आहे. ब्रह्माकार झालेली वृत्ती ब्रह्मस्वरूपात - ब्रह्मात पूर्ण लीन होणे. 'सहजस्वरूप' शब्दावर मा. पी. मध्ये पूर्ण तीन पृष्ठे मतमतांतरांनी भरली आहेत; वाटल्यास पहा. कैलास पर्वतावर एका विशाल वटवृक्षाखाली शंकर समाधी लाऊन बसले आहेत. हे एक दृश्य दाखविले.

(ख) समाधी न लावता पत्नी भावनेचा त्याग करता आला नसता असे म्हणणे अत्यंत अनुचित आहे. समाधीच्या कारणाचा विचार वर केला आहे. जी गोष्ट अगदी अलीकडील श्रीरामकृष्ण परमहंसांना करता आली ती शंकरांना समाधिमग्न न राहता करता आली नसती असे म्हणणारांना काय म्हणावे ते वाचकांनीच ठरवावे. 'वटे स्थित्वा निजं रूपं दध्यौ योगी समाधिमृत्' (शि.पु.रु.स. २७।१०). दक्षकुमारी काय करतात पाहू या :-

हिं.दो.- ।सती बसहिं कैलास तब अधिक सोच मन माहिं।।
।।मरमु न कोऊ जान कछु जुग सम दिवस सिराहिं ।।५८।।

म.दो.- ।सती वसे कैलासिं तैं शोक अधिक चित्तांत ।।
।।मर्म न जाणति कांहिं कुणि युग सम दिन जातात. ।।५८।।

अर्थ. – (शंकर समाधी लाऊन बसल्या) नंतर सती कैलासावरच राहिली; पण तिचा शोक चित्तात अधिक वाढत गेला. मात्र यातील काही सुद्धा मर्म कोणालाही कळले नाही. सतीला मात्र एकेक दिवस युगासारखा जाऊ लागला. ।।५८।।

टीका. (१) सती कैलास सोडून दुसरीकडे किंवा आपल्या पित्याकडेही गेली नाही. शंकर समाधी लाऊन बसले असता पूर्वी ज्या पद्धतीने कैलासावर रहात असे तशी राहू लागली, असे मानणे भाग आहे. नाहीतर या पतिपत्नी विरोधाचा स्फोट होण्यास वेळ लागला नसता. ती पूर्वी सारखी घरीच राहिली. वडाखाली जाऊन साफसूफ करणे, दर्शन घेणे, आरती ओवाळणे, समाधिमग्न शिवास प्रदक्षिणापूर्वक नमस्कार करणे, सुंदर मधुर सुवासिक फुले व मधुर धूप यानी ते स्थान सुवासिक ठेवणे, जीवजंतू जवळपास जाऊ न देण्याची व्यवस्था करणे, पाहरे ठेवणे इ.इ. गोष्टी पूर्वी प्रमाणेच, न्यूनाधिक न करता, करणे आवश्यकच होते.

(क) फार काय जेवण खाण, सणवार, दागदागिन्यांचा उपयोग इत्यादी गोष्टी पूर्वी शंकर समाधिमग्न बसले असता जशा करीत असे तशाच करणे भाग होते. नाहीतर कुबेराच्या स्त्रिया इत्यादी पूर्वपरिचित मंडळी कारण विचारणारच!

(२) यामुळेच शोक चिंतादी बाहेर पाडण्याची सोय नव्हती. त्यांना हृदयातच लपवून ठेवणे भाग पडले. चित्तात-मनात-मनमाहिं म्हणण्यात हाच हेतू आहे; नाही तर तो शब्द निरर्थक झाला असता व काव्यदोष ठरला असता (मा.पी.पहा!).

(क) शोक चिंतादी अधिक वाटण्याचे कारण हेच की, अन्नाचा प्रत्येक घास खाताना व पाण्याचा प्रत्येक घोट गिळताना आतल्या आत पश्चात्ताप व दु:ख; न खावे न प्यावे तर अश्रू जाणार. चारचौघां देखत डोळ्यांत पाणी येऊ देणे सुद्धा योग्य नव्हते. हेच अती कठीण आहे. शरीर कृश होऊ देणे सुद्धा संशयाला कारण झाले असते.

(३) यामुळेच दिवस युगासारखा वाटू लागला. सीतेला विरहावस्थेत 'निमिष निमिष करुणानिधे! प्रभो! कल्पसे गाळि' (५।३१।-) यात सतीचा कमीपणा दाखविलेला नसून दोघींच्या परिस्थितीतील भेद या भेदाचे कारण आहे. दोघींच्या परिस्थितीची तुलना करून पहावी. सीतेच्या विरहदु:खाचा कोटयांश सुद्धा सतीला सोसावा लागला नाही. सतीच्या दु:खाचे कारण 'माझा त्याग केला' ही भावनाच आहे.

(४) मर्म न जाणति - समाधी मग्न बसण्यातील हेतूच या तिसऱ्या चरणाने सुचविला. समाधिमग्न बसणे ही गोष्ट शंकरांसारख्या योगीश्वरांच्या चरित्रात कुतूहल, अस्वाभाविक घटना, वा काही विलक्षण गोष्ट नाही; व सतीचे सर्व व्यवहार पूर्ववत व्यवस्थित चालू

आहेत; म्हणून कोणाला काही संशय सुद्धा येणे शक्य नव्हते; त्यामुळेच मर्म कळले नाही. हे बाह्य शांततेचे नाट्य कसे झेपले ते आता सांगतात :-

हिं.- **।नित नव सोच सती उर भारा । कब जैहउँ दुखसागर पारा ।।१।।**
।मैं जो कीन्ह रघुपति अपमाना । पुनि पतिबचनु मृषा करि माना ।।२।।
।सो फलु मोहि बिधाता दीन्हा । जौ कछु उचित रहा सोइ कीन्हा ।।३।।

म.- **।नित्य सतीमनिं शोकभार नव । कधिं जाइन पारा दुःखार्णव ।।१।।**
।मी जें रघुपतिला अपमानी । पतिवचना ही मिथ्या मानी ।।२।।
।देइ विधाता मजला तत्फळ । उचित कार्हि जें ते कृत केवळ ।।३।।

अर्थ. – रोजच्या रोज सतीच्या हृदयातील शोकाचा - चिंतेचा भार (बोजा) अधिकाधिक वाढत चालला; या दुःखसागराच्या (अर्णव- सागर) परतीराला मी जाणार तरी कधी ही चिंता वाढतच गेली. ॥१॥ मी जो रघुपतीचा अपमान केला आणि पतिवचन सुद्धा खोटे मानले - ॥२॥ त्याचे फळ विधात्याने मला दिले; (यात) जे काही उचित होते तेच केवळ केले गेले ॥३॥

टीका. चौ. १ - (१) समाधी आज उतरेल उद्या उतरेल, या आशेच्या किरणावर १।१ दिवस युगासारखा कंठित होती. किती धीर धरणार! शेंकडो वर्षे गेली, पण उद्या काही संपत नाही व समाधी काही उतरत नाही! असे वाटू लागताच धीर सुटला; निराशेचे काळे कुट्ट ढग जमू लागले आणि दुःख व पतिविरह वेदना सोशीत शांततेचे नाट्य करणे असह्य वाटू लागले. आता आकाशवाणीचा हेतू लवकरच पूर्णपणे सिद्धीस जाणार. एखाद्या भाग्यवान व्यक्तीला भक्तिसुधा चाखवून परमकृतार्थ करावयाची असली म्हणजे कसे विचित्र प्रकार घडतात व आलेल्या संकटांतील हेतू न कळल्याने तो जीव कसा कासावीस होतो हे येथे लक्षात ठेवणे जरूर आहे. **अनपेक्षितपणे अशा घटना घडू लागल्या की ती ईश्वरकृपा जाणून त्यास शरण जाणे हाच एक स्वहिताचा मार्ग आहे.**

चौ. २ - (१) मी रघुपतीचा अपमान केला ही गोष्ट या सर्व दुःखांचे मूळ आहे असा प्रकाश तिच्या चित्तांत पडला; म्हणून त्याचा उल्लेख सतीने प्रथम केला.

(क) रघुनायक ब्रह्म किंवा विष्णू नसून कामी, विषयी, अज्ञानी माणूस आहे असा जो संशय आला तोच अपमान; नंतर पतीच्या वचनावर अविश्वास, म्हणून परीक्षा घेणे वगैरे उत्तरोत्तर -कारण कार्य परंपरा आहे. परीक्षा घेतली हे मूळ कारण नव्हे.

(२) रघुपती-अपमान केला म्हणूनच सतीला उपदेश करण्याची पाळी शंकरांवर आली. त्यांच्या म्हणण्यावर विश्वास बसला नाही हा दुसरा अपराध. रघुपती-अपमान हे बीज, पतिवचन खोटे मानणे हे पाणी; हृदय भूमी, परीक्षा घेण्याची इच्छा अंकुर, सीता बनणे हे फूल व पतिपरित्याग हे फळ; चिंता दुःख, शोक, पश्चात्ताप हा त्यातला रस व तो फार दाहक व असह्य झाला आहे. (मा.पी. मधे शंका समाधान पहा!)

चौ. ३ - (१) तिने आपणास झालेल्या शिक्षेची मुख्य कारणे अपराध व पापे ही दोनच मानली. शंकरांनी यांना महत्व न देता सीता बनणे हेच त्यागाचे कारण ठरविले. 'निज अघ समजुनि वदवत नाही.' (५८।४) शंकरांनी व याज्ञवल्क्यांनी परमपुनीत व अनघ ठरविली. **पापकर्त्याची भावना स्वतःविषयी कशी असावी हे येथे सतीमुखाने दाखविले आहे.** त्याच्या विषयी इतरांची भावना कशी असावी हे पूर्वी शंकरांच्या विचारांवरून दाखविले आहे. **आपले पाप, अपराध कबूल करून पश्चात्ताप करणे हे पापादी कर्त्याचे कर्तव्य.**

(२) सतीच्या दृष्टीने विधाता म्हणजे ब्रह्मदेव असे मानता येईल. कवींच्या व तुमच्या आमच्या दृष्टीने विधाता=कर्मफलदाता=परमेश्वर=राम, असाच अर्थ मानसातील, श्रुतींतील, व श्रीमद्भागवतातील वचनाधारे ठरतो. सतीने कर्मफलदात्याला विधाता म्हटले. **'हरि इच्छा भावी बलवान् अति' यावरील टीका पहावी.** 'ईश देइ फल हृदय-विचारे (२।७७।७) येथे ईश = भगवंत 'अतिविचित्र भगवंत गति' (२।७७।-) भागवत १०।८७।४० मधे भवदुत्थ 'शुभाशुभयोर्गुण विगुणान्' यावर श्रीधरी टीका म्हणते - भवतः कर्मफलदातुः ईश्वरात्' 'यो ब्रह्मणं विदधाति पूर्वम्' या श्रुतीत परमेश्वरालाच विधाता म्हटले आहे; इतके आधार पुरेत.

(३) सती म्हणते की शिक्षा जास्त केली किंवा विनाकारण केली असे मी म्हणत नाही. पण देवा! मला आता ही सहन होत नाही! या विरहाच्या ज्वाळा आतापर्यंत कशातरी सोसल्या; पण हे विधाता (प्रभो विधातः! भाग १०।१४।२०) माझे थोडे ऐकावे -

हिं.- **अब बिधि अस बुझिअ नहिं तोही । संकर बिमुख जिआवसि मोही ।।४।।**
।कहि न जाइ कछु हृदय गलानी । मनमहुँ रामहि सुमिर सयानी ।।५।।

म.- **।अतां विधे हे अनुचित करिसी । शंकर-विमुखी मला जगविसी ।।४।।**
।वदवेना मुखिं चित्तीं ग्लानी । मनिं रामा ती स्मरे शहाणी ।।५।।

अर्थ – हे विधे! आता मात्र तू हे बरे नाही करीत की शंकरविमुख (विरोधी) झालेल्या मला अजून जगविली आहेस! ।।४।। तिच्या हृदयाला ग्लानी आल्यामुळे तोंडाने काही बोलवे ना, तेव्हा त्या शाहण्या सतीने मनात रामाचे स्मरण केले. ।।५।।

टीका. चौ. ४ - (१) या विरहाच्या व चिंतेच्या ज्वाळांनी मला जाळण्यापेक्षा चितेच्या ज्वाळांत का नाही जाळीत! देहांतप्रायश्चित्तासारखे सर्वात मोठे प्रायश्चित्त नाही ना? जर का अविवेकाने माझ्याकडून आत्महत्त्या घडली तर ते आणखी पाप कसे कुठे भोगू? भाव हा आहे की आता मरण दे.

(क) सतीच्या या वचनाने ठरले की मरण देणारा विधी आहे. पुढील चौपायांत तीच आर्तिहर दीन दयाल प्रभू रामाजवळ मरण मागते, व ते आयुष्य संपण्यापूर्वी मागते. आयुष्य संपल्याने येणारे मरण मागावे लागत नाही. ब्रह्मदेवाने एकदा ललाटलेख लिहिला की त्यात तो स्वतः बदल करू शकत नाही. हायकोर्टाचा निकाल सुप्रीम कोर्टच बदलू

शकते. 'ते नर रूप चराचर-ईश्वर॥ त्यांश्रीं तात न वैर करावें । मारि मरावं जगवि जगावें' (३।२५।४). यावरून ठरले की मारणे किंवा जगविणे परमेश्वराधीन आहे; कारण 'काळ कर्म गुण त्याचे हातां'. येथील विधी शब्दाचा अर्थ राम=परमेश्वर ठरला. सतीला पतिवियोग दुःख असह्य झाले आहे. 'करुनि विचारा गमे मम मना । पतिवियोग सम विधिं दुःख ना.' (२।६४।७) 'नाथ पतिविना स्नेह नि नातें। तापद तरणिहुनी स्त्रीला तें ॥ पतिविण सर्वचि शोक-इयत्ता (२।६५।-३- ४)

(क) विधी, विधाता हे शब्द ब्रह्मदेवासही लागू असल्याने पुढील चौपाईत अतिव्याप्ती दूर करतात.

चौ. ५ - (१) ग्लानी = रोगाने आलेली क्षीणता. चिंताशोकरूपी महादारुण दाहकारक दुर्धर रोग तिला झाला आहे. तो दाह सोसून सोसून हृदय अगदी **क्षीण झाले आहे;** औषध दिसत नाही व कोणा वैद्याकडे जाण्याची सोय नाही.

(क) चिंतेने शरीर सुद्धा अतिक्षीण होते असे असता येथे हृदयी ग्लानी का म्हटले? पूर्वापर विरोध उत्पन्न होऊ नये म्हणून म्हटले. सतीचा देह जर क्षीण झालेला, झिजत चाललेला दिसत असता तर स्त्रिया व नंदिकेश्वरादी गण यांनी तिला सळो की पळो करून कारण सांगावयास भाग पाडले असते. येथे तर मर्म कोणालाच कळले नाही हे आधीच सांगितले आहे. याने सुचविले की देह क्षीण झाला नव्हता.

(ख) हे कसे शक्य आहे असे प्राकृत जनांस वाटेल. नारळाच्या आतले पाणी सुकून गोटा झाल्यावर तो खवट झाला तरी बाहेरून घाण येत नाही; पण गोटा आत सुटा होण्याच्या पूर्वीच जर खोबरे नासले तर बाहेरून घाण येते; कारण खोबरे व करवंटी यांचा तादात्म्य संबंध सुटलेला नसतो. तसेच ज्यांचा लिंग देह स्थूल देहापासून सुटा व स्वतंत्र झाला नसेल त्यांच्या चित्तावर झालेले परिणाम शरीरावर उमटतात; पण ज्यांचा सूक्ष्म (लिंग) देह सुटा झाला असेल त्यांच्या शरीरावर परिणाम होत नाहीत; असेच सतीचे झाले. ती महायोगिनी आहे हे पुढे दिसेलच.

(२) कवींनी येथे सतीला शाहणी ठरविली - आता पर्यंत सहज जड अज्ञानी होती; हा फरक कशाने झाला? तिने आपल्या कर्तृत्वाचा व इतर सर्वांचा भरवसा सोडला व मनात रामाचे स्मरण केले. याने सुचविले की अशा संकटग्रस्त काळी सर्वांचा भरवसा सोडून प्रभूचे स्मरण करणे हाच शहाणपणा आहे. इतर साधनादी करणे अज्ञान, जडता आहे. 'पडतां जड भारी। दासें आठवावा हरि॥ 'सांडुनि सर्वहि आस भजति राम ते चतुर नर' (३।६ म.) सगळ्या संतांचा एकच अनुभव व एकच सिद्धान्त!

(३) मूळ अपराध केले चित्ताने, मनाने; मग देहाला जाळण्यास का तयार झाली? खवट झालेला गोटा शुद्ध करण्यास बाहेरची करवंटी फोडल्याशिवाय इलाज नाही. मनाच्या आज्ञेने शरीर सीता बनले होते; मनाला तशी इच्छा झाली दक्षाच्या संस्कारामुळे, देह दक्षशुक्रसंभूत (१।६४।६), म्हणून देह प्रारब्धानुसार मनाला तसे वाटत आहे. 'सती भेट या तनुनें नाहीं' असा शिवाचा शिवसंकल्प आहे. येथे मनाने शरण गेली आहे; आता

वाणीने व शरीराने शरण गेली म्हणजे शरणागतार्तिहरण प्रभू तिच्या विपत्तीचा विनाश करतील.

हिं.- ।जौं प्रभु दीन दयालु कहावा । आरति हरन बेद जसु गावा ॥६॥
।तौ मैं बिनय करउँ कर जोरी । छूटउ बेगि देह यह मोरी ॥७॥
।जौं मोरें सिव चरन सनेहू । मन क्रम बचन सत्य ब्रत एहू ॥८॥

म.- ।प्रभु जर दीन दयाळू म्हणविति । आर्तिहरण यश वेदहि वर्णिति ॥६॥
।तर मी कर जोडुन तुज विनवीं । या देहा मम शीघ्र टाकवी ॥७॥
।असे स्नेह जर मम शिवचरणीं । हेंच खरें व्रत तनमन वचनीं ॥८॥

अर्थ. – हे प्रभो, आपण दीन दयाळू म्हणविता आणि आपण आर्तिहरण करणारे आहांत असे आपले यश वेद सुद्धा वर्णितात (गातात) ॥६॥ हे जर खरे असेल तर मी तुम्हांस हात जोडून विनविते की या माझ्या देहाला लवकर टाकवा (या देहातून मला सोडवा) ॥७॥ जर शिवचरणांच्या ठिकाणी माझा स्नेह असेल आणि तन मन वाणीने हेच माझे खरे व्रत असेल तर - (अर्थ दोह्यात पूर्ण होईल) ॥८॥

टीका. - चौ. ६ - (१) दीन दयाळू म्हणविति - 'त्यामधिं जो सोडुन मद माया। भजे मला मन वाणी कायां ॥८॥ पुरुष नपुंसक नारि वा अग जग थोर किं सान । सर्वभावें भजतो छल न, प्रिय अति तो मज जाण ॥७।८७ रा॥ यात दीनाचे लक्षण आहे. यांचेच नाव अनन्यगतिक. 'कृपानिधाना परि हा बाणा । तो प्रिय ज्याते गति ना आना' (३।१०।८); 'प्रिय दीन जयां श्रुति वदती' (१/१८६ छं.४)

(२) आर्तिहरण... वर्णिति - आर्ति (आरती) = संकट, दुःख, क्लेश; 'ज्यां नाथ! करुणायुत विलोकां त्रिविध ताप तयां न, हे!॥' (७।१३ छं२) हें मानसांतील वेदवचन आहे. 'कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद भ्रूकुटिः' (भाग. १०।८७।३२) हे भागवतांतील वेदवचन आहे. 'शरणागतभयहारी मम पण' (५।४३।८) हे श्रीरामवचन आहे.

(क) प्रभू आपण दासांचे कोणतेही संकट हरण करण्यास समर्थ आहांत. सार हे की वेद म्हणतात ते खरे असेल तर मला या आपत्तीतून सोडवा

(ख) येथे सतीने दोन गोष्टी जणू पणास लावल्या; भगवंताचे दीन दयाळू हे ब्रीद व वेदवचन. भाव हा की माझी विपत्ती नष्ट न केलीत तर आपल्या ब्रीदास बट्टा लागेल व वेदवाणी असत्य ठरेल. म्हणून माझी पात्रता नसली तरी या दोघांच्या रक्षणासाठी तुम्ही ते करणारच.

चौ. ७ - (१) येथे हात जोडणे हे शरीराने - कृतीने - शरण जाणे आहे व प्रार्थना करणे ही वाणीने शरणागती - प्रपत्ती आहे. एकूण सतीने सांगितले की भगवंता! मला मनानें, कृतीने व वाणीने तुझ्या शिवाय गती नाही. 'मम गति तन मन वचने ज्यांसी। शिवे स्वप्निं कधिं विपत् तयांसीं ॥५।३२।२॥.

(क) सतीने ज्या गोष्टी पणास लावल्या त्या कोणीही तशा लावू शकेल; हलवायाच्या घरावर तुळशीपत्र ठेवणे कोणीही करू शकेल! प्रभू एवढ्याने फसत नाहीत व वश होत नाहीत. 'प्रेम चि केवळ रामा प्यारें' ते जर पणास लावता आले किंवा स्वतःची अत्यंत अमूल्य वस्तू कांही पणास लावली व ती प्रभूला फार प्रिय असली तरच प्रभू ऐकतात. सतीजवळ एक अनुपम वस्तू आहे व ती कोट्यावधी स्त्रियांत दुर्मिळ आहे. तीच ती आता पणास लावते.

चौ. ८ (१) आता सती आपले अनन्य पतिप्रेम पणास लावते.

(क) शिवचरण - शब्दाने सुचविले की मी आपल्या अनन्य प्राणप्रिय भक्ताची दासी आहे
(क) मनाने कर्माने व वाणीने पतीवर अनन्य प्रेम करणे हेच स्त्रियांचे मुख्य व्रत आहे हे येथे सुचविले. 'हें व्रत एक धर्म हा नेमहि । पतिपदिं तनुमनवचनें प्रेमहि' (३।५।१०)
(ख) हेच - (एहू) याने सुचविले की हे व्रत नसेल तर इतर जप तप नेम व्रते यात्रादिक व्यर्थ आहेत. हे व्रत हा स्त्रियांचा पूर्णांक आहे; व बाकीची साधने टिंबे (शून्ये) आहेत. या एका अंकावर (पुढे) जेवढी टिंबे द्याल तितक्या दसपट किंमत वाढेल, हा अंक नसून शंभर टिंबे एकापुढे एक मांडा, किंमत ० शून्य !

हिं.दो.- ।तौ सबदरसी सुनिअ प्रभु करहु सो बेगि उपाइ ।।
।। होइ मरनु जेहिं बिनहिं श्रम दुसह बिपत्ति बिहाइ ।।५९।।
म.दो.- ।तर सबदर्शी प्रभो श्रुणु करा किं शीघ्र उपाय ।।
।।जेणें अश्रम मरण ये दुःसह विपत्ति जाय ।।५९।।

अर्थ. — तर हे सर्वदर्शी प्रभो! ऐका! जेणे करून विना श्रम मरण येईल व (ही) दुःसह विपत्ती नष्ट होईल असा उपाय शीघ्र करा ॥५९॥

टीका. - दो ५९ - (१) सबदर्शी - सर्वदर्शी. भाव हा की माझे त्रिविध पतिप्रेम खरे की बेगडी हे तुम्ही जाणतां. मानसात अनेकांनी आपले प्रेम पणास लावले आहे; व त्या सर्वांचे पण तत्काळ सिद्धीस गेले आहेत. 'मानसात पण -प्रतिज्ञा' हे प्रकरण प्रस्तावनेत पहावे. सीतेने, भरताने व पार्वतीने प्रेमपण केले आहेत.

(२) आतापर्यंतच्या सती चरित्रात हे दिसले की ज्या रामाला ती केवळ नृपसुत मानून पतिवचन असत्य मानीत होती त्याच रामाला, वर वर्णिल्याप्रमाणे, परमात्मा प्रभू मानून अनन्य शरण गेली. पतिवचनावर केवळ विश्वासच नव्हे तर शुद्ध सात्त्विक श्रद्धा उत्पन्न झाली. पश्चात्ताप दावानलात भाजून शुद्ध झाल्याचा हा सुपरिणाम आहे.

(क) सतीने जे मागणे मागितले त्यात फार गूढार्थ आहे. दुःसह-विपत्ती नाशासाठी मरण मागितले व ते सुद्धा श्रमांवाचून. पतिविरह ही आहे दुःसह विपत्ति; देहनाशाने तरी पतिसंयोग कसा होणार? अर्थात हा देह नष्ट होऊन, नवीन शुद्ध देह धारण करून पुन्हा शिवसंयोग व्हावा हा मागण्यांतील ध्वनी आहे. आता सतीविरह व्यथावर्णन-प्रवेशाचा पडदा पडेल.

हिं.- ।एहि बिधि दुखित प्रजेसकुमारी । अकथनीय दारुन दुख भारी ।।१।।
।बीते संबत सहस सतासी । तजी समाधि संभु अविनासी ।।२।।
म.- ।दुःखी अशी प्रजेश-कुमारी । अकथनीय दारुण दुख भारी ।।१।।
।गत सत्यांयशीं हजार वत्सर । त्यजि समाधि, अविनाशी शंकर ।।२।।

अर्थ. – प्रजेशकुमारी (दक्षप्रजापतीची कन्या) या प्रमाणे इतकी दुःखी झाली आहे की तिचे दारुण दुःख वर्णन करता येणे शक्य नाही. ।।१।। अशा प्रकारें सत्यायशीं हजार वर्षें निघून गेली व शाश्वत (अविनाशी) शंकरांनी समाधी त्याग केला ।।२।।

टीका. चौ. १ - (१) सती दुःखार्णव वर्णनाचा उपक्रम 'सती वसे कैलासे' (दो. ५८) असा केला व या चौपाईत उपसंहार केला. अशा कल्पनातीत दुःखात तिने सत्त्यायशी हजार वर्षे काढली. **धन्य भारतीय पतिव्रता !**

(क) **प्रजेशकुमारी** - याने सुचविले की यापूर्वी तिचा पिता दक्ष प्रजापती झाला आहे. पती अपमानामुळे व कपटामुळे प्रजापती कुमारीची अशी दुर्दशा इतका काळ झाली; तर मग मानवी, विषयी स्त्रियांना अशा आचरणाने किती यातना किती काळ भोगाव्या लागत असतील याचा विचार पुरुषांनी व स्त्रियांनी पण करावा.

(ख) बाप एवढा ऐश्वर्यसंपन्न व पती महेश्वर, महादेव, पण सतीला पतिविरह दुःखापुढे सर्व विषयसुख नर्कयातना वाटत होत्या.

चौ. २. (१) **सत्त्यांयशी हजार वत्सर** - वत्सर = संवत्सर, संवत्, वर्षे. 'सहस सतासी' चा अर्थ कोणी (१०८७) एक हजार सत्त्यांयशी करतात; पण यात एक हा शब्द अध्याहृत घ्यावा लागतो म्हणून सत्त्यायशी हजार हा अर्थच योग्य आहे. शंकरांच्या दृष्टीने या दोन संख्येत फार मोठा फरक नाही; कारण ते अविनाशी आहेत. मनुष्यांच्या कालगणने प्रमाणे हा काळ फार मोठा वाटत असला तरी शंकरांच्या कालगणनादृष्टीने तो एक घटका सुद्धा भरणार नाही. (दा. बो. द ६।३ पहा).

(२) **त्यजि समाधि** - असे येथे म्हटले व पुढे 'सुटे समाधि शंभु तैं जागति' (१।८७।३) असे म्हटले आहे. येथे अर्थ निघतो की आपल्या इच्छेने समाधी विसर्जन केली. किती दिवस, किती काळ समाधीत काढावयाचा याचा संकल्प समाधी लावण्यापूर्वी योगी मनाने करतात. निर्विकल्प, असंप्रज्ञात, समाधीत वृत्तीच नसते, तेथे इच्छा कोठली? जे सिद्ध संकल्प, सत्य-संकल्प योगी असतात त्यांची समाधी त्या पूर्वसंकल्प सामर्थ्याने ठरलेल्या वेळी उतरते. पण जे असे नसतात त्यांची समाधी आधी किंवा नंतरही उतरते. शंकर सिद्ध संकल्प असल्याने त्यांनी समाधिमग्न होण्यापूर्वी सतीचे प्रारब्ध जाणण्याचा प्रयत्न सूर्यसंयमाने केला, तेव्हा कोणत्या वेळी काय घडणार आहे हे त्यांस कळले त्या भविष्य घटनेला विरोधक बनू नये म्हणून सतीमरणकाळाच्या कांही पूर्वी समाधी विसर्जनाचा, संकल्प करत समाधी लावली. झोपण्यापूर्वी दृढ संकल्प केला की मनुष्य जसा अगदी बरोबर त्यावेळेला जागा होतो, तसेच समाधीचे आहे. ही योगनिद्रा आहे इतकाच फरक.

(क) निर्विकल्प अखंड समाधीत वृत्तीचा पूर्ण लय होत असल्याने, शंकर समाधिस्थितीत

रामराम म्हणत बसले होते वगैरे टीकाकारांनी काढलेले भाव बालकांचे बोबडे बोल समजून कौतुक करण्यासारखे आहेत.

शंका - समाधान -

(१) सत्त्यांयशी हजार वर्षांत काशीत कोणी जीवजंतू मेले की नाही? मेले असल्यास त्यांस उपदेश कोणी केला? व मुक्त झाले की नाही इत्यादी. **समाधान** - सर्वगोष्टी यथासांग यथा पूर्व घडल्या. पूर्वी काशीत उपदेश देण्यास त्यांस जशी एकाच वेळी अनेकरूपे घ्यावी लागत होती, व घेता येत होती; तसेच समाधिकाळापूर्वी एक शंकर काशीत व एक कैलासावर आणि अनेक रूपांनी अनेक ठिकाणी होतेच. सृष्टीतील जीवांच्या प्रारब्धानुसार व त्यांच्याउपासनादिकांप्रमाणे, सृष्टिचालक या नात्याने शंकरांचे जे कर्तव्य ते ते करीतच होते. समाधी लावली व उतरली हे दृश्य फक्त कैलासावरच होते; यांतील काही सुद्धा बातमी स्वर्गांत सुद्धा कोणाला कळली नाही. दक्षप्रजापतीला सुद्धा समजली नाही.

(क) स्वर्गातील देवांना सुद्धा एकाच वेळी अनेक रूपे घेता येतात हे मानसातच दाखविले आहे.

(२) अलीकडील काळात संत-योग्यांच्या चरित्रांत २०।२५ दिवसांपेक्षा जास्त समाधी लावल्याचे उदाहरण नाही. मग हे एवढा काळ कसे बसले? येथले सर्व योगी देहाने मर्त्य असतात; त्यांचा देह प्रारब्धानुसार चालावयाचा असतो. देह प्रारब्ध भोगावयाचे असते. समाजाच्या व व्यक्तींच्या प्रारब्धाशी त्या देहप्रारब्धाचा संबंध असतो; एकावेळी अनेक देह त्यास बहुधा घेता येत नाहीत म्हणून व व्यष्टिसमष्टि प्रारब्धामुळे त्यांस अधिक काळ घालविता येत नाही. शंकरांचा देह अविनाशी आहे हे एवढ्याच साठी चौपाईंत सांगितले आहे.

(३) सीताहरणानंतर १०।११ महिन्यांनीच लंकेत युद्ध सुरू झाले; ते पाहण्यास शंकर हजर होते; रावणवधानंतर जवळ जाऊन स्तुती केली आहे; अयोध्येत राज्यारोहणाच्या वेळी येऊन स्तुती केली आहे. दण्डकारण्यात रामदर्शन झाल्यानंतर १५ महिन्यांच्या आतील या सर्व गोष्टी आहेत; म्हणजेच कैलासपर्वतावर समाधिमग्न असता आरंभीच्या अल्पकालातच अनेक देह धारण केल्याचा पुरावा मानसातच आहे.

(क) शंकरांना एकाच वेळी अनेक रूपांनी भिन्न भिन्न कार्ये करता येतील यात काहीच नवल नाही! गुरुचरित्र अध्याय ४७ मध्ये श्री नृसिंहसरस्वतींनी एकावेळी आठ रूपे घेऊन भिन्न भिन्न स्थळीं भिन्न भिन्न कार्यें केल्याचें वर्णन आहे ते पहावे. शिवपुराणातील उल्लेख 'महान् कालो व्यतीयाय तयोरित्यं महामुने । ध्यानं तत्याज गिरिशः' (२७।१९).

हिं.- ।राम नाम सिव सुमिरन लागे । जानेउ सतीं जगतपति जागे ॥३॥
। जाइ संभु पद बंदन कीन्हा । सनमुख संकर आसन दीन्हा ॥४॥
।लगे कहन हरि कथा रसाला । दच्छ प्रजेस भए सेहि काला ॥५॥

म.- ।राम नाम तैं स्मरूं शिव लागति । जाणे सती जगत्पति जागति ॥३॥
।जाउनि शंभुपदीं कृत वंदन । देती शंकर सन्मुख आसन ॥४॥
।वदुं लागति हरि कथा रसाला । दक्ष समयिं त्या प्रजेश झाला ॥५॥

अर्थ. - शिव राम नामाचा उच्चार करू लागले; तेव्हा सतीने जाणले की जगत्पती शिव जागे झाले. ॥३॥ तिने जाऊन शंभुचरणांना वंदन केले; तेव्हा शंकरांनी (तिला बसण्यासाठी) आपल्या समोर आसन दिले ॥४॥ व ते रसाळ हरिकथा सांगू लागले; त्याच समयास दक्ष प्रजेश झाला होता. ॥५॥

टीका. चौ. ३ - (१) कोणतेही भगवन्नाम हृदयात सुप्रतिष्ठित झाले की, निद्राभंग होताच, जागे झाल्याबरोबर, ध्यान विसर्जन झाल्या बरोबर, त्या नामाचा उच्चार आपोआप होऊ लागतो ही वस्तुस्थिती आज सुद्धा दिसते. असेच येथे झाले. राम, राम, राम, असा शिवमुखाने झालेला उच्चार सतीला ऐकू गेला. यावरून ठरले की सती फार दूर नव्हती. सतीला ऐकू आले यावरून ठरले की वैखरीने उच्चार झाला. **नामस्मरण=नामोच्चार** हे नाम निरूपणात स्पष्ट झाले आहे.

(क) जागे झाले म्हणण्याचे कारण समाधीला योगनिद्रा म्हणतात. योग निद्रेतून जागृतीत आले. योगनिद्रेत अवस्थातीत स्थिती असते.

(ख) निजपती, स्वपती, न म्हणता जगत्पती म्हणण्याने सुचविले की शिवांनी केलेल्या संकल्पास अनुकूल अशीच सतीची भावना आहे. कैलासास आले त्यावेळी विश्वनाथ शब्द वापरला आहे; तोच अर्थ जगत्पतीने येथे सांगितला. सती शंकरांशी पतिभावनेने वागणार नसून ते ईश्वर व ती उपासक या भावनेने वागणार आहे! **'धर्मानुकूला क्षमया धरित्री'** हे किती सार्थ आहे येथे।

चौ. ४ - (१) **शंभुपदिं वंदन केलें** - सुचविले की पायांवर डोके ठेऊन वंदन केले नाही, स्पर्श केला नाही. शं (कल्याण) होईल, सुख होईल या भावनने वंदन केले (क) समोर आसन देण्यात हेतू हा आहे की तिने चुकून वामभागी, जवळ येऊन बसू नये! पुढे पार्वती विवाहानंतर 'प्रियां जाणुनी कृत अति आदर । वामभागिं दे शुभासना हर' (१।१०७।३) 'आसनं दत्तवान् शंभुः स्वसन्मुखमुदारधीः' (शि.पु.रु. २७।१३) वामभागी बसण्याचा अधिकार पत्नीचा आहे; म्हणून समोर आसन दिले. सेवकाने सेव्याच्या समोर बसणेच योग्य असल्याने सतीला वाईट वाटले नाही. ८७ हजार वर्षांनी शिवमुखांतील शब्द ऐकण्यास मिळणार म्हणून तिला किती आनंद झाला असेल!

चौ. ५- (१) कैलासास येताना ज्या हेतूने हरिकथा सांगितली त्याच हेतूने आता सांगू लागले. हरिकथेला वर्णन करणे हे क्रियापद येथेही नाही. कहना=सांगणे. वदणे हेच आहे. सतीसारखी श्रवण करणारी व्यक्ती भेटल्यावर शंकरांसारखे रामभक्त दुसरे काय बोलणार! कुशल सुद्धा विचारले नाही! धन्य धन्य!

(क) **प्रजेश** - प्रजेचा ईश=प्रजा पती, दक्ष झाला. कुठे दहा तर कुठे एकवीस प्रजापतींचा उल्लेख सापडतो. प्रजेची उत्पत्ती करण्यासाठी ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेल्या मानसपुत्रांना

योग्य वेळी प्रजापती नेमले. मरीचि, अत्री, अंगिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, प्रचेता, वसिष्ठ, भृगु व नारद. हे दहा मानसपुत्र; यापैकी नारद व प्रचेता सोडून बाकीचे आठ व पुढील तेरा मिळून एकवीस होतात; ब्रह्मा, सूर्य, मनु, दक्ष. धर्मराज, यमराज, परमेष्ठी, विवस्वान, सोम, कर्दम, क्रोध, अर्वाक् व क्रोत. (मा.पी. वरून)

(२) या समयी न म्हणता त्या समयी म्हटले. पूर्व संदर्भ हरिकथा सांगण्याचा आहे. 'वदति कथा सुंदर सुखहेतु' (५८।५) हे ज्या समयास घडले त्या समयी; म्हणजेच कैलासाकडे सतीसहित येत असता रस्त्याने ज्यावेळी सुंदर सुखदायक रामकथा सांगितली त्याचवेळी दक्ष प्रजापती झाला; म्हणजेच शिवसमाधीच्या आधी, प्रथम त्यास प्रजापती केला व नंतर प्रजापती-पती केला असे वर्णन पुराणात आहे. (प.पु.सृ. खंड व भागवत ४/१/४/३) मध्ये या दोन्ही कथा आहेत. हेच आता येथे सुचवितात.

हिं.- ।देखा बिधि बिचारि सब लायक । दच्छहि कीन्ह प्रजापति नायक ॥६॥
। बड अधिकार दच्छ जब पावा । अति अभिमानु हृदयँ तब आवा ॥७॥
।नहिं कोउ अस जनमा जग माहीं । प्रभुता पाइ जाहि मद नाहीं ॥८॥

म.- ।विधिमतिं अति तो दिसला लायक । दक्षा करी प्रजापति नायक ॥६॥
।होतां दक्ष महा अधिकारी । हृदिं अभिमानें फुगला भारी ॥७॥
।जगिं न जन्मला कोण्हि असा ही । ज्या प्रभुता पावुनि मद नाहीं. ॥८॥

अर्थ. – ब्रह्मदेवाच्या मते (विचाराने) दक्ष सर्वप्रजापतीत अती लायक दिसला तेव्हा त्यास प्रजापतींचा नायक बनविला ॥६॥ मोठा अधिकार मिळाल्याबरोबर दक्ष हृदयांत अभिमानाने फुगून गेला. (त्याच्या हृदयांत अती अभिमान झाला = आवा); ॥७॥ जगात असा कोणी जन्माला आला नाही की प्रभुता -सत्ता -मिळाल्यावर ज्याला मद झाला नाही ॥८॥

टीका. चौ. ६ (१) दक्षप्रजापती सर्व प्रजापतीचा नायक-अधीश करण्यास योग्य आहे असे ब्रह्मदेवास वाटले, आढळून आले तेव्हा तसे केले. येथून सती देहत्यागकथेस प्रारंभ झाला. 'यदाऽ भिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना । प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मयोऽ भवत्' (भाग. ४।३।२) स्मय = मद, गर्व,

(क) येथे हे सुचविले की एखाद्यास सत्ताधीश अधिकारी नेमावयाचा असला तर ते कार्य करण्याची त्याची लायकी-पात्रता पाहून परीक्षून तसे केले पाहिजे. लोकशाहीत हे घडणे शक्य नसते व घडत नाही; त्यामुळे प्रजेच्या पैशाचा वगैरे दुरुपयोग होतो!

चौ. ७ - (१) साहित्य समालोचक म्हणतील की येथे हृदय शब्द निरर्थक आहे; कारण अभिमान-अहंकार नेहमी हृदयातच होतो. अहंकार हा कॅन्सर रोग (डमरुआ-अर्बुद) आहे. तो हृदयात झाला तरी कळण्यास बराच काळ लागतो. कॅन्सर हॉस्पिटलमध्ये जाऊन विचारावे की हृदयात झालेला कॅन्सर त्या रोग्यास तरी ताबडतोब समजतो का? दक्षाला झालेला हा कॅन्सर 'अहंकार अति दुखद डमरुआ' (७।१२१।३५) आता कळून

येणार आहे. दधीचि ऋषी आपरेशन करतील; पण तो बरा होणार नाही. सतीच त्यास चांगली भूल (क्लोरोफार्म) देईल, वीरभद्र शेवटची शस्त्रक्रिया करील, ते आपरेशन यशस्वी होईल पण रोगी मरेल; व शंकरच जिवंत करतील.

चौ. ८ - (१) वरील एका उदाहरणात दिसलेला कार्यकारणसंबंध, सामान्य नियम रूपात व्यापक दृष्टीने वर्णन करून सांगतात की, दक्षाला सत्तेचा मद चढला, यात काही नवल नाही; असे होणे स्वाभाविक आहे. निवडणुकीत प्रबळ बहुमताने निवडून आलेल्या पक्षाच्या अनुयायांस सुद्धा मद चढतो व ते दमदाटी, मारामाऱ्या करू लागतात! सत्तामद ज्याला झाला नाही असा कोणी जगात जन्माला आला नाही असे येथे सांगितले.

(क) 'कुणा राज्यमद दे न कलंकू' (२।२२९।१) असे लक्ष्मणाने म्हटल्यावर राम म्हणाले की 'होइ न भरता राज्यमद ...' (२।२३१।-) हे कसे? 'सापवादाः नियमाः' हे विसरू नये 'चढे पिउनि मद भूपां त्यांही। साधुसभा जिहिं सेवित नाहीं' (२।२३१।७) ज्यांनी साधुसभा-सेवा केली असेल त्यांना सत्तामद चढत नाही,' ज्यांनी साधुसभासेवा केली नाही ना सत्तावारुणीचा मद चढतो. 'प्रभुता मिळून ज्याला मद झाला नाही असा कोणी पुन्हा जन्मास येत नाही हा गूढार्थ आहे.

संगती - आता या सती देहत्याग प्रवेशात हरिद्वारजवळील कनखल तीर्थात मोठ्या यज्ञाची तयारी झालेली दिसेल; तिकडे गेले पाहिजे.

हिं.दो.- ।दच्छ लिए मुनि बोलि सब करन लगे बड जाग ।।
।। नेवते सादर सकल सुर जे पावत मख-भाग ।।६।।

म.दो.- ।बोलावुनि मुनि सब महा आरंभी तो याग ।।
।।सादर सकल निमंत्रि सुर जे पावति मखभाग ।।६०।।

अर्थ – अधिकार मिळाल्यावर दक्षाने सर्व मुनींना बोलावून घेतले व एका मोठ्या यज्ञाचा (यागाचा) आरंभ केला. ज्या देवांना यज्ञभाग मिळणे योग्य आहे त्या सर्वांना आदराने आमंत्रणे पाठविली. ।।६।।

टीका. दो. ६ - (१) मोठा याग करण्याचे मनाशी ठरवून, प्रथम सर्व मुनींना बोलावून आणविले. येथे सादर शब्द नाही! त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे कुंडमंडपादी सर्व तयारी झाली. पुण्याहवाचनादी उरकून आचार्यवरणादी विधी उरकला; व यागावा आरंभ मुनींनी केला. यज्ञभाग पावणाऱ्या देवांचे आवाहन नुसतेच न करता त्यांना निमंत्रणेच पाठविली. पण आदराने पाठविली. निमंत्रण पत्रिका नजराणे वगैरे देऊन निरनिराळ्या देवांकडे नोकर, मुलगे वगैरेना यथाधिकार पाठविले असतील.

(२) यज्ञभागार्ह सर्व देवांना बोलावणी पाठविली पण शंकरांचा अपमान करण्याच्या हेतूने त्यांनाच फक्त बोलावले नाही असे स्कंद. पु. माहेश्वर खंड, पद्मपुराण सृष्टि खंड व भागवत पुराण स्कंध ४ यावरून स्पष्ट आहे.

(क) प्रजापतिनायक झाल्यावर दक्षाने प्रथम वाजपेय याग केला व नंतर बृहस्पती सत्र नावाचा फार मोठा याग सुरू केला, त्याचे हे वर्णन आहे. (भाग. स्कंध ४)

(ख) पूर्वी एकदा ब्रह्मदेवाच्या सभेत सर्वदेवांनी दक्षाला उत्थान दिले; ब्रह्मदेवाजवळ शंकर बसले होते ते जागचे हालले नाहीत; तेव्हा आपला - सासऱ्याचा अपमान केला गेला या भावनेने दक्षाने शंकरांस अरे तुरे करून शाप दिला की हा यज्ञभागविवर्जित राहील. याला कोणीही यज्ञात भाग देऊ नये. हा संदर्भ पुढें येणार आहे. ही गोष्ट स्वतः कृतीत आणून दाखविण्यासाठीच हा यागारंभ केला आहे. शंकर यज्ञबहिष्कृत आहेत हे प्रत्यक्ष दाखवावयाचे आहे. आता प्रजापतिनायक झाल्याने दक्षाची आज्ञा सर्व मुनी व सर्व प्रजापती यांना मानावीच लागणार. ब्रह्मदेव विष्णू वगैरे जमलेले पाहून व एकटे शिवच नाहीत हे पाहून दधीचि ऋषींनी विचारले तेव्हा दक्षाने सांगितले की त्याला नाही बोलावला; सर्वदेवश्रेष्ठ विष्णू आहेत इत्यादी. (स्कंद पुराणांक पृ. ११ पहा.) दधीचि ऋषी सभात्याग करून पाय आपटीत गेले. स्कंद पुराण व भागवत यांतील कथेंचे साम्य मानसात आहे. (मतांतरे मा.पी.मधे पहावी.) संगती -आता यज्ञासाठी देव येतील ते कैलासावरूनच, म्हणून पुन्हा कैलास-शिखरावर गेले पाहिजे; मग सतीच्या मागोमाग येऊ -

हिं.- ।किंनर नाग सिद्ध गंधर्बा । बधुन्ह समेत चले सुर सर्बा ।।१।।
।बिष्नु बिरंचि महेसु बिहाई । चले सकल सुर जान बनाई ।।२।।
।सतीं बिलोके ब्योम बिमाना । जात चले सुंदर बिधि नाना ।।३।।
।सुरसुंदरीं करहिं कल गाना । सुनत श्रवन छूटहिं मुनि ध्याना ।।४।।

म.- ।नाग सिद्ध गंधर्वहि किंनर । वधूं सहित निघती सगळे सुर ।।१।।
।विष्णु विरंचि महेशांवाचुनि । जाति सकल सुर यानें साजुनि ।।२।।
।सती विलोकी व्योमिं विमानां । नानाविध सुंदर जातानां ।।३।।
।सुर-सुंदरी करिति कलगानहि । श्रवत मुनींचें सुटतें ध्यानहि ।।४।।

अर्थ. – नाग, सिद्ध, गंधर्व, किंनर इत्यादी सगळे देव आपापल्या बायकां - सहित निघाले ॥१॥ विष्णू ब्रह्मदेव इत्यादी सगळे देव महेशावाचूनच (विष्णू-विरंचि-महेशांवाचून सर्वदेव) आपापली वाहने शृंगारून चालले. ॥२॥ सतीने पाहिले की नाना प्रकारची सुंदर विमाने आकाशातून जात आहेत-॥३॥ व सुरसुंदरी इतके सुंदर गान करीत आहेत की ऐकताच मुनींचे सुद्धा ध्यान सुटते (सुटेल) ॥४॥

टीका. चौ. १-(१) विद्याधरोऽप्सरो यक्ष-रक्षो गंधर्वकिंनराः। पिशाचो गुह्यकः - सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः' (अमरे) या सर्व देवयोनी आहेत. नाग नावाचे देव फणापुच्छ युक्त असून मनुष्याकार असतात. सिद्ध ही सुद्धा देवांची एक जात आहे. गंधर्वांत दोन जाती आहेत; मनुष्यगंधर्व व देवगंधर्व, हे देवांचे गायक आहेत. किंनरांतही दोन जाती आहेत; अश्वमुख नर शरीर व नरमुख अश्व शरीर; हे गुणगान करणारे आहेत. नागादिक देवांमध्ये सुद्धा चातुर्वर्ण्य व्यवस्था आहे. रामार्चन चंद्रिका पहावी.

चौ. २ - (१) वरील चौपाईंत खालच्या प्रतीच्या देवांचा उल्लेख केला.
(क) या चौपाईंच्या पूर्वार्धाची रचना अशी आहे की दोन अर्थ घेता यावेत. काही पुराणात वर्णन आहे की विष्णू व ब्रह्मदेव या यागाला हजर होते. काहीत वर्णन आहे की महेशांना आमंत्रण नव्हते म्हणून त्यांनी सत्याग्रह केला व गेले नाहीत. हे दोन्ही अर्थ चौपाईंतून निघतात; व मराठीत तशीच रचना झाली आहे. या तिघांवाचून बाकीचे सर्व गेले हा एक अर्थ व महेशांवाचून विष्णुविरंचि इंद्रादी सर्व गेले हा दुसरा अर्थ. या लेखकास पसंत असलेला अर्थ प्रथम दिला आहे व दुसरा कंसात दिला आहे.
(ख) इन्द्रादी देव सुद्धा गेले नाहीत असे एक टीकाकार निराधारच म्हणतात पण ते मानसविरोधी मत आहे. 'समुचित फल लाभले अमरगण' (६५।२) समुचित फळ मिळाले याचा अर्थ ठार मारले गेले! असा एक टीकाकार करतात!
चौ. ३ - (१) सतीने विमाने पाहिली यावरून तिचे लक्ष श्रवणात नव्हते असे एक टीकाकार म्हणतात. सतीचे लक्ष विमानांकडे कोणी व का आकर्षिले हे सुचविण्यासाठीच पुढील चौपाई आहे. विमानांच्या आवाजाने व सुरसुंदरींच्या गाण्याने तिचे लक्ष वेधले गेले. शंकरांचे लक्ष गेले नव्हते असे नाही. तसे असते तर सतीच्या प्रश्नांचे उत्तर त्यांस देता आले नसते. मला माहीत नाही कोण गेले व काय गेले, असे ते म्हणाले असते.
चौ. ४ - (१) त्या विमानांतून गात जाणाऱ्या देवांच्या सुंदर स्त्रियांच्या गाण्याचा प्रताप एवढा होता की कैलासाच्या गुफांत ध्यान करीत बसलेल्या मुनींचे ध्यान सुद्धा सुटावे, सुटले म्हणू पाहिजे तर; मग सतीचे लक्ष तिकडे वेधले यात नवल काय? हे मुख्य सांगावयाचें आहे. मुनीचें ध्यान सुटले हे मुख्य वक्तव्य नाही.
(क) येथे 'ध्यान' म्हणजे समाधी असा अर्थ मानून ती सविकल्प की निर्विकल्प याचा काथ्याकूट करण्यात काय लाभ? हेचं नशीब की सविकल्प समाधींच्या सहा प्रकारांपैकी कोणत्या मुनीची कोणती समाधी होती हे कोणी सांगितले नाही!
(ख) कोणी म्हणतात की कैलासावरील मुनींच्या ध्यानाचा भंग या देवांच्यामुळे झाला म्हणून दक्षाच्या यागात विघ्ने येऊन देवांना शिक्षा मिळाली! सीतारघुवीर विवाहात राजस्त्रियांच्या कलगानाने मुनींचे ध्यान सुटले आहे, तेथे उत्पात का झाला नाही? परशुरामप्रसंग आधीच संपला आहे. विहंगांच्या कलगानाने सुद्धा मुनिध्यानभंग झाला आहे; त्यांचा संहार कोणत्या वीरभद्राने केला? ध्यान सुटले सांगण्यात अतिशयोक्ती अलंकार आहे व त्यांतील हेतू वर दाखविला आहे.
(ग) एक म्हणतात की ज्या गानाने मुनींचे ध्यान सुटेल ते कलगान! असे विचित्र अर्थ टीकाकारांनी केले आहेत! योग्य वाटल्यास घ्यावेत.

हिं.- ।पूछेउ तब सिव कहेउ बखानी । पिता जग्य सुनि कछु हरषानी ॥५॥
।जौं महेसु मोहि आयसु देहीं । कछु दिन जाइ रहौं मिस एहीं ॥६॥
म.- ।सती विचारीं सांगति शिव जंव । परिसुनि मख पितृगेहिं हर्ष लव ॥५॥
।जर किं अनुज्ञा देति महेश्वर । जाउं राहुं या मिषें काहिं तर ॥६॥

अर्थ – सतीने विचारल्यावरून शिवांनी जेव्हा सर्व सांगितले तेव्हा बापाच्या घरी यज्ञ आहे हे ऐकून तिला थोडासा हर्ष झाला. ॥५॥ (व सती मनात म्हणते) जर महेश्वरांनी मला जाण्यास परवानगी दिली तर या निमित्ताने (मिषें) तरी जाऊ व राहू थोडे दिवस ॥६॥

टीका. चौ. ५ - (१) ती शृंगारलेली विमाने, त्यांतील त्या देव वधू, त्यांचा नट्टापट्टा, ते कर्ण-मनो-हर गायन वगैरे मुळे सतीला वाटले की कुठे तरी मोठा उत्सव असून त्यासाठी हे सर्व देव थाटाने जात असावेत. कुतूहलाने तिने शिवास विचारले व त्यांनी सर्व सांगितले.

(क) हर्षलव - थोडाच का होईना पण हर्ष झालाच. ८७ हजार वर्षांनी शंकरांजवळ संभाषण करण्याची संधी मिळाली असता, शिवमुखाने भगवत्कथा श्रवणाचा परम लाभ मिळण्यासारखा असता व बापाचे आमंत्रण नाही हे माहीत असता, या महानंदाचा त्याग करून माहेरी जाण्याची इच्छा झाली! याचे नाव स्त्रीस्वभावाची चंचलता, माहेरचा ओढा व माया! धन्य सीता! एक रात्रही आईबापांजवळ सुद्धा राहण्यास तयार झाली नाही! सतीची ही दशा! मग विषयी कलियुगीन नारींची कथा ती काय? पुरुषांना सुद्धा घरचा ओढा नसतो असे नाही! पण आईबाप, बहीण, भाऊ यांचा नसतो इतकेच.

(ख) सतीच्या बुद्धीत अशी इच्छा होण्याचे कारण 'हरि इच्छा भावी बलवान अति' हे आहेच.

(२) शंकरांनी आपण होऊन हकीगत का सांगितली नाही? त्यांना किंवा सतीलाही बोलावणे नव्हते व सतीने जावे अशी त्यांची इच्छा नव्हती; मग उगाच खाजवून खरूज काढण्याचे कारण काय? तसे केले असते तर आम्ही टीकाकारच म्हणालो असतो की त्यांच्या मनातच सतीला मारवावयाची होती म्हणून ते बोलले; नाहीतर त्या बिचारीला कळले ही नसते व तिने जाण्याचा हट्ट धरला नसता.

चौ. ६ - (१) हे सतीचे स्वगत भाषण आहे. याने स्पष्ट दिसते की मी जाऊ का? असे विचारण्याची इच्छा आहे पण धीर होत नाही.

(क) महेश्वर (महेस) शब्द भावगर्भित आहे. सतीने विचार करावयास हवा होता की कुत्सित नरांना = किंनरांना सुद्धा आदराने निमंत्रण पाठविले गेले, पण देव देव महेश्वरांना नाही हा जाणून बुजून अपमान आहे. किन्नरांना सुद्धा बोलावण्यास जो विसरला नाही तो महेशांना बोलावण्यास विसरेल, हे अशक्य आहे.

(२) या मिषाने जाईन व काही दिवस राहीन - या म्हणण्याने उघड दिसते की बापाकडे जाण्याची इच्छा पुष्कळ दिवस आहे, पण बोलावणे नाहीं म्हणून जाता आले नाही व न बोलावता जाण्यासारखे काही निमित्त घडल्याचे कळले नाही. ८७ हजार वर्षांत काही घडले नाही लग्नाकार्यादी असे म्हणवत नाही; पण ही संधी परवानगी विचारण्यास व जाण्यास पुरेसे निमित्त आहे. 'सगळ्यांच्याच एकदम भेटीगाठी होतील पुन्हा केव्हा गेले तरी सगळी नातेवाईक मंडळी कशी भेटणार!

(क) मी नसले तरी महेशांची सेवा करणारी पुष्कळ आहेत व मी गेले तरी किती दिवस राहणार? यज्ञासाठी जमलेली नात्याची माणसे परत जाईपर्यंत-' प्रत्येक नातेवाईकाने असेच म्हणावे म्हणजे बरे!

हिं.- ।पति परित्याग हृदयँ दुखु भारी । कहइ न निज अपराध बिचारी।।७।।
।बोलीं सती मनोहर बानी । भय संकोच प्रेम रस सानी ।।८।।
म.- ।पतित्यक्त हृदिं दुःखी भारी । वदे न निज - अपराध - विचारीं ।।७।।
।बोले सती मनोहर वाणी । भय लज्जा - प्रीती - रस खाणी ।।८।।

अर्थ. – पतीने परित्याग केल्यामुळे हृदयात भारी दुःखी आहे; पण आपल्याच अपराधांचा विचार करता तिला बोलवत-सांगवत-नाही ।।७।। (तरीपण) भय, लज्जा व प्रीती या रसांची खाणच अशी मनोहर वाणी सती आता बोलते. ।।८।।

टीका. चौ. ७ - (१) पतीच्या समीप राहून सुद्धा पतिसौख्य नाहीच. या विचाराने सती हृदयांत फार दुःखी आहेच. येथे सुद्धा हृदयात दुःखी बाहेर आनंदी हा भाव आहेच! म्हणून थोडे दिवस बाहेर जाण्याचा विचार करते आहे. परवानगी विचारण्यास शब्द ओठाशी येत आहेत; पण पोटातले अपराध म्हणतात की कोणत्या तोंडाने विचारणार? ज्या तोंडानें खोटं बोललीस त्याच की दुसऱ्या? अशी तिची केविलवाणी स्थिती झाली आहे; पण भावीवश झालेला स्त्रीस्वभाव तिला स्वस्थ कसा बसू देणार! विचारण्याचा हिय्या करतेच. हा देह लवकर सुटो अशी प्रार्थना प्रेम पणास लाऊन केली ती मनात आणून पुढील भाग वाचावा म्हणजे 'दारुनारि सम सब जीवांप्रति । उमे! राम गोस्वामि नाचवति' (४।११।७) हे प्रतीतीस येईल.

चौ. ८ - (१) सतीच्या पुढील भाषणात तीन रसांचे मधुर मीलन आहे. सानी=मिश्र; पाकवलेली हा शब्दार्थ आहे. परवानगी मिळणार नाही अशी भीती आहे; स्वतःच्या अपराधांची लाज आहे; व माहेरची प्रीती आहे.

(क) भीती वाटण्याचे कारण पित्याचे व महेशांचे वितुष्ट आहे हे ती जाणते; त्यांत यांनाच आमंत्रण न आल्याने अपमानाची भर पडली आहे; त्यामुळे नन्नाचा पाढाच ऐकावा लागणार अशी खात्री वाटत आहे. तथापी भीती व लज्जा यांच्या पेक्षा माहेरच्या प्रीतीचा ओढा तिच्या वाणीला ओठांबाहेर ओढून आणीत आहे. भीत भीत, लाजत लाजत, मान खाली घालून का होईना विचारल्या शिवाय राहवले नाही. राममायेची अदृश्य शक्ती कशी क्रीडा करीत आहे! कोणास थांग पत्ता नाही! एक हरी आणि दुसरे हर हे दोघंच जाणतात. हे तिन्ही रस दोह्यात चाखावे :-

हिं.दो.- ।पिता भवन उत्सव परम जौं प्रभु आयसु होइ।।
।।तौ मैं जाउँ कृपायतन सादर देखन सोइ ।।६१।।
म.दो.- ।पितृगृहिं उत्सव परम मी सादर पहावयास ।।
।। जाइन संमति देति जर प्रभु मज कृपानिवास ।।६१।।

अर्थ. – प्रभो! वडिलांच्या घरी परम उत्सव आहे म्हणून आपण जर परवानगी द्याल तर मी आदराने पाहण्यास जाईन (म्हणते); आपण कृपानिवास आहांत! अनुज्ञा देण्याची कृपा करालच. ॥दो.६१॥.

टीका. दो ६१ - (१) जर-तर हे शब्द भीती रसाने बाहेर पाडले आहेत; अन्यथा मी जाणार आहे, गेल्याशिवाय कसं चालेल; केव्हा जाऊ, आपणही येणार असालच, काय तयारी करू, इत्यादी निःसंशयपणे म्हणाली असती.

(क) प्रभू, कृपानिवास - या शब्दांत लज्जारस आहे. भाव हा की आपण प्रभू-स्वामी आहांत मी दासी आहे; मी अपराधिनी आहे व आपण कृपेचं माहेर आहांत. माझ्या अपराधांचा संबंध येथे न आणता, मला क्षमा करून परवानगी द्यालच.

(ख) बाकीचे सर्व शब्द प्रेम-प्रीती रसाने भरलेले आहेत. **'पितृगृहिं उत्सव परम'** या गोष्टीला अग्रस्थान दिले आहे. असा उत्सव पुनःपुन्हा का होत असतो!

(ग) सर्वज्ञ, त्रिकालज्ञ वैद्याला जरी स्पष्ट कळले की रोगी जगत नाही, तरी शेवटच्या क्षणापर्यंत उपायांची शिकस्त करणे कर्तव्य जाणून बाहेरून काही न दाखविता तो उपाय करीतच राहतो व रोगी मरणार हे कोणास सांगत नाही, कळू देत नाही. तसेच शंकर करतात :-

हिं.- ।कहेहु नीक मोरेहुँ मन भावा । यह अनुचित नहिं नेवत पठावा ॥१॥
।दच्छ सकल निजसुता बोलाई । हमरें बयर तुम्हँउ बिसराईं ॥२॥
।ब्रह्मसभाँ हम सन दुखु माना । तेहि तें अजहुँ करहिं अपमाना ॥३॥

म.- ।उचित वदां मम मान्य करी मन । परि अनुचित कीं नाहिं निमंत्रण ॥१॥
।मुली दक्ष बोलावित सकला । मम वैरें वगळल्या तुम्हांला ॥२॥
।ब्रह्म सभे मज विरुद्ध मानिति । यास्तव अद्यापहि अपमानिति ॥३॥

अर्थ. – तुम्ही म्हणालात ते योग्य आहे; माझ्या मनालाही मान्य आहे; पण बोलावणं नाही म्हणून अनुचित आहे. ॥१॥ दक्षांनी आपल्या सगळ्या मुलींना बोलावल्या; पण आमच्या वैरामुळे तुम्हांलाच तेवढ्या वगळल्या ॥२॥ ब्रह्मदेवाच्या सभेत त्यांनी मानले की आम्ही विरुद्ध आहोत; म्हणून अजून सुद्धा अपमान करीत आहेत. ॥३॥

टीका. चौ. १ - (१) बापाच्या घरी मोठा उत्सव आहे, व तो पाहण्यास जावे असे तुम्हांस वाटत आहे, यात मला काही गैर दिसत नाही. फक्त जाणे योग्य की अयोग्य हे ठरविले पाहिजे. बोलावणे असते तर जाणे अगदी योग्य होते; पण बोलावणे नसल्याने जाणे अयोग्य.

(क) जी कारणे देऊन जाऊ नका असे शंकर सांगत आहेत ते जर त्यांनी केले नसते तर आम्ही टीकाकारांनीच म्हटले असते की सती मरावी अशी महेशांचीच इच्छा होती म्हणून त्यांनी बिनबोभाट जाऊ दिली. शंकरांनी एवढे केले तरी सुद्धा पार्वतीची परीक्षा घेण्यासाठी का असेना सप्तर्षी पार्वतीला म्हणालेच की 'पंचमतें शिव लग्न सतीशी-।

करी त्याग मग मारवि तीशी' (१।७९।८). आपण कर्तव्यात न चुकताही लोकापवाद मिळाला तर कर्ता त्यास धूप घालीत नाही.

चौ. २ - (१) सतीला न बोलावण्याचे कारण येथे सांगितले. इतर कोणत्याही मुलीला बोलावणे पाठवून आणविली नसती तर मग गोष्ट निराळी होती. बाकी सगळ्यांना बोलावल्या व तुम्हांलाच तेवढ्या बोलावल्या नाहीत यात जाणून बुजून अपमान व विरोध दिसतो. आम्हांला ते वैरी मानतात, व आमच्याशी वैर धरल्यामुळे तुम्हांला, पोटच्या मुलीला खड्यासारख्या बाहेर ठेवल्या.

(क) स्वतःस न बोलावण्याबद्दल शंकर एक अक्षरही बोलले नाहीत. सतीचा पत्नीसंबंध सोडल्याने जावईसासरे संबंध संपला. मला बोलावले नाही असे म्हणते तर जावईपणा शिल्लक ठेवल्यासारखे झाले असते. कवीची किती सावधगिरी ही! आता वैराचे कारण सांगतात.

चौ. ३ - (१) ब्रह्मसभें - ब्रह्मदेवाच्या सभेत - संदर्भ पूर्वीच दिला आहे. मुळात 'दुखु माना' = दुःख मानले, असा शब्दशः अर्थ आहे. भाव हा आहे की आमचा काही दोष नसता त्यांनी मानले की आम्ही त्यांच्याशी विरोध करून त्यांचा अपमान केला. अपमान रूपी दुःख दिले. त्याचाच अर्थ विरुद्ध मानिति-' आम्ही विरुद्ध आहोत असे त्यांनी मानले. दक्षांनी त्यावेळी शाप देताना वापरलेली भाषा तर पहा. 'अयं तु देवयजने इन्द्रोपेन्द्रा दि भिर्भवः ।सह भागं न लभतां देवैर्देवगणाधमः॥' चूक आमची झाली असे मानले तरी त्यांनी शाप दिला; झाली फेड. बरे! किती हजारो वर्षे होऊन गेली; अता काय त्याचे; पण अद्याप वैरभाव मनात आहे. तुम्ही दृष्टीस पडून आमची आठवण होऊ नये म्हणून तुम्हांस बोलावल्या नाहीत. बोलावल्या शिवाय जाल तर काय होईल ते ऐका :-

(२) पहिल्या चौपाईत मोरे, मम असे एकवचन असून पुढे हमरे = आमचे, हम=आम्ही असे बहुवचनी प्रयोग का केले? ब्रह्मसभेतील आठवण झाल्याबरोबर आम्ही, आमचे, ही भाषा सुरू झाली. भाव हा की ब्रह्मदेवाच्या मांडीला मांडी लावून बसण्याचा महेशाचा अधिकार असल्याने, व दक्ष आम्हां दोघांपेक्षा पुष्कळच खालच्या दर्जाचे अधिकारी असल्याने, त्यांना उत्थान देणे म्हणजे आमच्याकडे असलेल्या अधिकाराचा अपमान करणे होते, अधर्म होता; इतर देव त्यांच्या तेजाने दिपून गेले व दिले त्यांनी उत्थान. मी दिपून गेलो असतो तर आपोआपच उठलो असतो. व्यक्ती या नात्याने मी वाटेल त्याला रामरूप मानून नमन करीन इ.इ. भाव या बहुवचनाच्या मुळाशी आहेत.

हिं.- ।जौं बिनु बोलें जाहु, भवानी । रहइ न सीलु सनेहु न कानी ॥४॥
।जदपि मित्र प्रभु पितु गुर गेहा । जाइअ बिनु बोलेहुँ न सँदेहा ॥५॥
।तदपि बिरोध मान जहँ कोई । तहाँ गएँ कल्यानु न होई ॥६॥

म.- ।जाल भवानीं निमंत्रणाबिण ।स्नेह शील मर्यादा राहि न ॥४॥
।मित्र-पिता-प्रभु-गुरु-सदनाही । जावें जरि आमंत्रण नाहीं ॥५॥
।तदपि विरोध जिथें कुणि मानी । जात तिथें कल्याणा हानी ॥६॥

अर्थ. – भवानी! बोलावणे नसता तुम्ही जर गेलांत तर स्नेह, शील व मर्यादा राहणार नाही ॥४॥ पिता, प्रभू (धनी-मालक) मित्र व गुरु यांचे घरी बोलावल्याशिवाय जावे, यात संशय नाही. ॥५॥ तथापी जिथे कोणी विरोध मानीत असेल तेथे गेल्याने कल्याणाची हानी होते. (कल्याण होत नाही). ॥६॥

टीका. चौ. ४ (१) **भवानी** - भाव हा आहे की दक्ष वगैरे सर्व मंडळी तुमच्याकडे भवानी-भावनेनेच पाहतील; दक्षकन्या भावनेने पाहणार नाहीत. भव शब्दच दक्षांच्या पायाची आग मस्तकात नेण्यास पुरेसा होईल. शाप देताना भव शब्दच वापरला आहे. भागवत श्लोकात पहावा

(क) तेथे तुमचा अपमान होईल, तुम्हांला पाहिल्या बरोबर दक्षांच्या भिवया चढतील; डोळे लाल होतील; कोणी बोलावलं होतं, कशाला आलीस? चालती हो! - वगैरे शब्द तुम्हांस ऐकावे लागतील. त्याने त्यांच्या स्नेहाचा व शीलाचा नाश होईल. परस्परांत प्रेम राहणार नाही.

(ख) असे झाले म्हणजे तो अपमान तुम्हांस सहन न होऊन तुम्ही आपल्या वडील माणसांची भाडभीड न बाळगता त्यांचा अपमान करून स्नेह व सुशील यांचा भंग कराल.

(ग) पुढील चौपाईत शंकरांनी येथे जो अपवाद सांगितला तो भागवतात सतीने मांडलेला पूर्वपक्षाचा आक्षेप आहे. व वर स्पष्ट केलेले विचार भागवतात शंकरांनी स्पष्ट सांगितले आहेत -'त्वयोदितं शोभनमेव शोभने अनाहुता अप्याभियन्ति बंधुषु। ते यद्यनुत्पादित दोष दृष्टयो बलीयसाऽनात्ममदेन मन्युना ॥ नैतादृशानां स्वजनव्यपेक्षया गृहान्प्रतीयादनवस्थितानां। येऽभ्यागतान् वक्रधियाभिचक्षते आरोपित भ्रूभिरमर्षणाक्षिभिः ॥ स्वानां यथा वक्रधियां दुरुक्तिभिर्दिवानिशं तप्यति मर्मताडितः' ॥१९॥ (भाग. ४।३) या श्लोकांचा सारांशच वर टीकेंत आला आहे.

चौ. ५ - (१) श्रीभागवतात सती म्हणाली आहे की 'कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं निशम्य देहःसुरवर्य नेङ्गते। अनाहुता अप्यभियन्ति सौहृदं भर्तुगुरोर्देहकृतस्य केतनम्' (४।३।१३) सतीच्या या आक्षेपावरच वरील श्लोक उत्तरा दाखल आहेत. सौहृद-मित्र. भर्तुः - प्रभूच्या देहकृत- मातापिता. माता, पिता, धनी, मित्र व गुरु यांच्या घरी जाण्यास आमंत्रणाची आवश्यकता नाही या नियमास अपवाद पुढील चौपाईत सांगतात.

चौ ६ - (१) **विरोध मानीत असतील तेथे जाऊ नये.** या नियमाला मात्र अपवाद नाही. विरोध मानणारा कोणी का असेना तेथे गेल्याने कल्याण न होता अकल्याण होते. आई बाप. मित्र गुरु धनी यांना सुद्धा हा नियम लागू आहे. 'अनाहूताश्च येसुभु! गच्छन्ति परमन्दिरं तेऽपमानं प्राप्नुवन्ति मरणादधिकंततः' (स्कं. पुराणांक मा. केदारखंड २।११) 'परमन्दिर'चा अर्थ येथे 'विरोध जिथें कुणि मानी' असा स्पष्ट केला आहे.

हिं.- भाँति अनेक संभु समुझावा। भावी बस न ग्यान उर आवा ॥७॥
।कह प्रभु जाहु जो बिनहिं बोलाए । नहिं भलि बात हमारें भाएँ ॥८॥
म.- ।शंभु विविधपरि जरि समजावी । बोध ठसेना मनिं, वश भावी ॥७॥
।म्हणती प्रभु अनिमंत्रित जा जर । बरें दिसे ना मम चित्ता तर ॥८॥

अर्थ. – शंभूंनी नाना प्रकारे समजाऊन पाहिले परंतु ती प्रारब्धवश झालेली असल्याने केलेला बोध मनात ठसे ना ॥७॥ तेव्हा प्रभू म्हणाले की निमंत्रण, बोलावणे नसता जर गेलात तर बरे होईल असे मला (आम्हांस) वाटत नाही-दिसत नाही.॥८॥
टीका. चौ. ७ - (१) सतीचे कल्याण व्हावे या हेतूने (शंभु) शंकरांनी अनेकवेळा गोडी-गुलाबीने सांगितले. भाव हा की एकदा सांगितल्यावर ऐकले नाही म्हणून रागावले नाहीत किंवा असहकार केला नाही. त्यांनी स्वतःचे कर्तव्य निर्विकारी राहून केले. 'पण हरि इच्छा भावी बलवान' अति' (५६।६ टी.प.) आता शेवटचा उपाय म्हणून थोडी भीती दाखवितात.
चौ. ८. - (१) प्रभू शब्दाने सुचविले की वाटेल ते झाले तरी जावयाचे नाही असे सांगण्यास समर्थ होते तरी तसे केले नाही. कारण स्त्रिया अविवेकी, हट्टी असतात; त्राग्याने आत्महत्त्या केली तर तिच्या मृत्यूचे खापर आपल्या डोक्यावर फोडले जाईल व अकीर्ती होईल. पती या अधिकाराने नाही म्हणण्यास जागा नाही; व सेव्यसेवक भावाने सांगण्याची जी मर्यादा आहे तिचे उल्लंघन करणे अयोग्य.
(क) भागवतांतील अर्धा श्लोकच येथे घेतलेला दिसतो; व उरलेला अर्धा श्लोक पुढे (६३/७) चौ. घेतला आहे! 'यद्विव्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचो भद्रं भवत्या न ततो भविष्यंति' (भाग. ४।३।२५). 'अतिहाय मद्वचो' येथे नाही व त्या जागी 'अनिमंत्रित' घातला आहे. 'माझे न ऐकता' व 'बोलावणे नसता' या दोहोंतील फरक सूज्ञ वाचक जाणतील. भागवतात प्रभु शब्द नाही; तो येथे असून हा एवढा फरक आहे! कोणते अधिक सुंदर हे ठरवावे. बरे होईलसे दिसत नाही व 'भवत्या भद्रं न भविष्यति' = तुमचे कल्याण होणार नाही, यात अधिक सौम्य कोणते? भागवतातील वचन शापासारखेच आहे. भगवंतांनी अर्जुनास सुद्धा असाच सणसणीत धाक (भ.गी.) 'न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि' ऐकले नाहीस तर तुझा विनाश होईल असे म्हणून घातला आहे. शंकरांच्या शांतपणाची व निर्ममस्थितीची परमावधी येथे मानसात दाखविली. परिणाम काय होणार या सांगण्याचा, तो दिसतोच आहे.

हिं.दो.- ।करि देखा हर जतन बहु रहइ न दच्छ कुमारि ॥
॥दिए मुख्य गन संग तब बिदा कीन्ह त्रिपुरारि ॥६२॥
म.दो.- ।करुनि यत्न हर बघति बहु राहि न दक्ष-कुमारि॥
॥दिले प्रमुख गण तैं सवें देति निरोप पुरारि ॥६२॥

अर्थ. – हरांनी पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिला पण दक्षकुमारी काही राहीना; तेव्हा आपल्या मुख्य मुख्य गणांना बरोबर देऊन त्रिपुरारींनी तिला निरोप दिला. ॥६२॥

टीका. - (१) सूचना - मानसांकात व मा.पी.त 'कहि देखा'हा पाठ आहे; पण मा. पीयूषात 'करि देखा' हा पाठभेद दिला आहे. 'कहि देखा' पाठ घेतल्यास जतन=यत्नचा अर्थ प्रकार असा घ्यावा लागतो; म्हणून 'करि देखा' हा पाठ घेतला.

(क) पूर्वी यत्नांचे दोन प्रकार दाखविले आहेतच, एक गोडी गुलाबीने सांगणे (साम) व दुसरा भय दाखवून सांगणे (भेद)

(ख) हर शब्द श्लिष्ट आहे. हर=हर एक, प्रत्येक; व हर म्हणजे हरण करणारे. भावी विनाश हरण करण्याच्या हेतूने हर- एक प्रयत्न केला.

(२) त्रिपुरारी व दक्षकुमारी हे दोन्ही शब्द एकाच चौपाईत (४८।६) प्रथम वापरले व तेथे उपक्रम केला. येथे तेच शब्द त्याच भावाने एकाच दोह्यांत वापरून उपसंहार केला.

(क) दक्षकुमारी ४८।६; दक्षसुता ५२।५; दक्षकुमारी ५५।७; प्रजेशकुमारी ६०।१ व येथे दक्षकुमारी (६२।-) दक्षाची मुलगी असून दक्षता बाळगली नाही.

(ख) त्रिपुरारी ४८।६; ५१।१; त्रिपुराराती ५७।८; व येथे पुरारी=त्रिपुरारी (६२।-)

(३) मुख्य मुख्य शिवगण बरोबर देऊन आदराने रवानगी केली. 'जाऊन सादर पाहीन' असे सती म्हणाली आहे. सादर पाहणे घडो न घडो, सादर पाठविणे स्वतःचे कर्तव्य आहे हे जाणून ते केले.

(क) स्कंदपुराणात व भागवतात सतीपरित्याग कथा नाही. स्कंदपुराणात सती म्हणते की, तुम्हांला आमंत्रण न देऊन त्या दुरात्म्याने तुमचा अपमान केला आहे; तरी मी स्वताच जाऊन बघते की त्याच्या मनात तुमच्याविषयी सद्भावना आहे की दुर्भावना आहे. तेव्हा शंकरांनी साठ हजार गण बरोबर देऊन आदराने पाठविली.

(ख) भागवताप्रमाणे सती एकटीच फणकाऱ्याने पुढे निघून गेली. मग शिवगण सर्व शृंगारादी घेऊन पाठीमागून धावत गेले, नंदीवर बसविली, छत्रचामरे, विभूषणे इत्यादींनी विभूषित करून भवानीस शोभेल अशा थाटाने व आदराने मिरवीत तिला घेऊन गेले. मानसातील सतीचे व शंकरांचे चरित्र परमोच्च आदर्श आहेत. कवींनी स्कंद पु. पद्म पु. भागवत, काशीखंड, शिवपुराण, शिवरामायण इत्यादीतील सार घेतलेले दिसते. आता भागीरथीच्या किनाऱ्याला कनखल तीर्थात आपणास गेले पाहिजे. सती देहत्यागाचा शेवटचा प्रवेश आता सुरू होईल.

हिं.- ।पिता भवन जब गईं भवानी । दच्छ त्रास काहु न सनमानी ॥१॥
।सादर भलेहिं मिली एक माता । भगिनीं मिलीं बहुत मुसुकाता ॥२॥
।दच्छ न कछु पूछी कुसलाता । सतिहि बिलोकि जरे सब गाता ॥३॥

म.- ।पितृभवनीं जैं गता भवानी । दक्षभयें कोणि न सन्मानी ॥१॥
।सादर भेटे केवळ जननी । स्वसा भेटल्या विहसत वदनीं ॥२॥
।दक्षें नहिं पुसलें कुशलाहीं । बघुनि सतिस अंगांची लाही ॥३॥

अर्थ. — भवानी (दक्षाच्या) पित्याच्या भवनात गेली तेव्हा दक्षाच्या धाकाने तिचा मान सन्मान आदर कोणी केला नाही. ॥१॥ तिची आई तेवढी आदराने भेटली; सगळ्या बहिणी (१५) भेटल्या खऱ्या, पण फार हसत हसत (दात काढीत). ॥२॥ दक्षाने कुशल सुद्धा नाहीच विचारले. पण सतीला (आलेली) पाहताच त्याच्या सर्व अंगांची लाही लाही झाली. ॥३॥

टीका. चौ १ - (१) पितृभवनीं गेली - यज्ञमंडपात न जाता बापाच्या राहत्या घरी गेली.

(क) भवानी - मागील 'जाल भवानी निमंत्रणाविण' (६२।४) यातील भाव पहा. 'आली भवानी! आली की रे भवानी!' असे जो तो कुजबुजू लागला. सती आली असे कोणी म्हटले नाही. ती पहा प्रजापती नायकांची सर्वांत धाकटी मुलगी येत आहे, चला! सामोरे जाऊन थाटाने घेऊन येऊ असे कोणीच म्हटले नाही. याला कारण दक्षाने सक्त ताकीद देऊन ठेवली असेल की खबरदार! त्या कार्टीचे नाव काढाल तर! बापाच्या घरात पाऊल टाकण्याच्या आधीच आदराच्या अभावरूपी अपमानाचा तडाका बसला! काळी निशाणे दाखविण्याचे शिक्षण कोणी दिले नसेलसे वाटते! गुरूची विद्या गुरूला पुढे फळू नये म्हणून नसेल दिले कोणी.

चौ. २ - (१) सादर भेटे जननी - सतीच्या आईचे नाव प्रसुती. ही स्वायंभू मनूची कन्या. सती देहत्याग वैवस्वत मन्वंतराच्या चोविसाव्या त्रेतायुगांत रामावतार समाप्तीनंतर ७६ हजार वर्षांनी होत आहे हे लक्षात असावे. काही ठिकाणी प्रसुतीचा जन्म ब्रह्मदेवाच्या वामांगुलीपासून वर्णिला आहे.

(क) मातेने सादर भेटणे म्हणजे अंगावरून दाणापाणी उतरून टाकणे, धनादी ओवाळून टाकणे, आलिंगन देणे वगैरे. भागवतात ४।४।७-८ मध्ये असेच वर्णन आहे. तेथे मावशा व बहिणीही प्रेमाने भेटल्या आहेत. मानसातील वर्णन अधिक स्वाभाविक आहे. ज्या मुलीला बाप विचारीत नाही (व जिचा पती अमंगल वेष करणारा जोगडा आहे) तिच्याशी तिच्या विवाहित भगिनी तिरस्कारानेच वागतात.

(२) बहिणी दात काढीत भेटल्या - यात भाव हा की आली कोडगी बोलावण्याशिवाय! आम्ही पाऊल नस्ते टाकले. बहिणींनी अपमान केल्याचे वर्णन काशीखंडात आहे. (मा. पी. पृ. १८२ पहा) ब्रह्मसभेत आमच्या वडिलांचा अपमान करताना घमेंड होती; आता - यायला तोंड नाही तर पाठवली बायकोला जावयाचा हक्क वसूल करायला! हे त्याचे सार आहे.

चौ. ३ (२) आई भेटली असे म्हटल्यानंतर, 'बापाने' कुशल विचारले नाही, असे - म्हणणे योग्य होते; पण 'दक्षाने विचारले नाही म्हणण्यात भाव हा आहे की आपली मुलगी आली असे त्यास वाटलेच नाही. भवानी आली असे त्यास वाटले. कमीत कमी लाख वर्षांनी मुलगी घरी आली असता जो कुशल सुद्धा विचारीत नाही त्याला कवींनी पिता म्हटले असते तर कवीला हृदय नाही असे म्हणावे लागले असते. 'पातिं, रक्षण करतो तो पिता' (अ.व्या.सु.)

(क) दक्ष आपणांस फार व्यवहारदक्ष समजत आहे हे सुचविले. भवाला (शिवाला) वैरी मानीत असल्याने वैऱ्याची बायको ती वैरीण हा सरळ व्यवहार!

(२) दक्षाच्या सर्व अंगांची-अवयवांची लाही झाली व कुशल सुद्धा विचारले नाही, याने कायिक वाचिक मानसिक वैर दिसले. मनात क्रोध आला हे मानसिक वैर, कुशल न विचारणे वाचिक वैर व अंगाचा दाह होणे हे शारीरिक वैर आहे. 'तू का आलीस, कोणी बोलावले होते, रहा नाहीतर चालती हो. असे दक्षाचे वचन स्कंद पुराणात आहे.

(क) दक्षाच्या कृतीवरून भवानीला शंका मात्र आली की माझ्या येण्याने पित्याला क्रोध आलेला दिसतो; म्हणूनच लाल लाल डोळे वासून माझ्याकडे पाहिले व ताडताड पाय आपटीत मंडपाकडे निघून गेले. पाहू या खरे काय आहे ते; यज्ञ मंडपात गेले म्हणजे कळेलच; असा विचार करून ती निघाली.

हिं.- ।सतीं जाइ देखेउ तब जागा । कतहुँ न दीख संभु कर भागा ॥४॥
।तब चित चढेउ जो संकर कहेऊ । प्रभु अपमान समुझि उर दहेऊ ॥५॥
।पाछिल दुखु न हृदयँ अस व्यापा । जस यह भयउ महा परितापा ॥६॥

म.- ।सती जाइ मग यागा पाही । कुठें शंभुचा भागच नाहीं ॥४॥
।तैं शंकर-वच चित्तिं उमटलें । प्रभु-अपमान गणुनि मन जळलें ॥५॥
।पूर्व-दुःख बोचे न मनिं असें । जाळि महा परिताप हा जसें ॥६॥

अर्थ. – मग सतीने यागात जाऊन पाहिले तों शंभूचा यज्ञभाग कोठेच आढळला नाही ॥४॥ तेव्हा मात्र शंकरांचे वचन चित्तात चांगले उमटले (पटले, प्रतीतीस आले) व हा प्रभूचा अपमान आहे असे जाणून तिच्या चित्ताची आग झाली. ॥५॥ हा महापरिताप तिला जितका दाहक झाला. तितके पूर्वीचे (पतिपरित्याग) दुःख सुद्धा त्रासदायक (बोचक) झाले नव्हते ॥६॥

टीका. चौ. ४ - (१) यज्ञ-यागामध्ये मुख्य देवता, अधिदेवता, प्रत्यधि देवता, नवग्रह, अष्ट वसु, द्वादशादित्य, एकादश रुद्र, मातृका, दश दिक्पाल इत्यादी अनेक देवतांची पीठे मांडून तेथे तेथे त्या देवतांचे आवाहन पूजनादी करावयाचे असते; व हे सर्व मुख्य देवतेच्या पूजन-हवनादिकांपूर्वी करावयाचे असते. येथे हवनास प्रारंभ झाल्यावर मग सर्व देव देवता प्रत्यक्ष उपस्थित आहेत.

(क) सती रुद्रपीठ वगैरे शोधीत सर्व मंडपात हिंडली, पण शंभूचा भाग तेवढाच कोठेही दिसला नाही; नव्हताच.

(ख) ज्यांना प्रसन्न केल्याने शंभु भवती त्यांनाच खड्यासारखे वगळल्यावर यजमानाचे व यागाचे शं कसे होणार? हे या शंभू शब्दाने सुचविले आहे. हा मण्डप किती विस्तीर्ण होता वगैरे वर्णन स्कंद पुराणात पहावे.

चौ. ५ (१) 'ब्रह्मसभें मज विरुद्ध मानिति । यास्तव अद्यापहि अपमानिति' इत्यादी जे शंकरांचे म्हणणे होते ते अगदी खरे असे आठवले, व प्रत्यक्ष अनुभवास आले. दक्षाला रागावलेला पाहिल्यावर जी शंका आली होती तीही खरी ठरली. त्याबरोबर तिच्या पातिव्रत्य तेजाने उसळी मारली. मागील चौपाईत सती शब्द याच भावनेने वापरला आहे.

(क) प्रभू - जे इतके समर्थ आहेत की सर्व जगाचा संहार करू शकतील, त्यांचा अपमान! जाणून बुजून केला! असे मनात येऊन तिच्या हृदयांत असह्य दुःखाच्या ज्वाला भडकल्या. या दुःखाची आता तुलना करतात.

चौ. ६ - (१) पूर्व दुःख - ८७ हजार वर्षे पतिपरित्यक्त राहिल्याने जे पश्चात्ताप व विरह दुःख झाले, भोगले ते. 'ताप अव्यासम उरिं अतिं दाही' (५८।४) 'अकथनीय दारुण दुख भारी' (६०।९) असे ८७ हजार वर्षे भोगलेले दुःख येथील एका क्षणाच्या दुःखापुढे अगदी तुच्छ वाटले. **वैदिक धर्माभिमानी पतिव्रतांच्या पतिप्रेमाचा परमोच्च आदर्श येथे प्रत्यक्ष पाहून घ्या.** पतीच्या निमित्ताने झालेले; पतीने प्रदीर्घकाळ दिलेले अती दारुण दुःसह दुःख त्या वाटेल तसे सहन करतील पण अशाही पतीचा प्रत्यक्ष आपल्या बापाने केलेला अपमान त्यांस क्षणभर सुद्धा सहन करवत नाही.

(क) पुराणातील अशा आदर्शामुळेच स्वातंत्र्यवादी प्रबल झालेल्या अबलांस खाली पाहण्याची वेळ येते म्हणून 'पुराणें म्हणजे भाकड कथा' हा प्रचार! हे दुःख इतके असह्य वाटण्याचे कारण सांगतात.

हिं.- ।जद्यपि जग दारुन दुख नाना । सब तें कठिन जाति अवमाना ॥७॥
।समुझि सो सतिहि भयउ अति क्रोधा । बहु बिधि जननीं कीन्ह प्रबोधा ॥८॥
म.- ।दुःखें दारुण जरि जगिं नाना । तीं न कठिण सम जात्यवमाना ॥७॥
।समजुनि हेंच सती सक्रोधा । जननी बहुविध करी प्रबोधा ॥८॥

अर्थ. – जगात नाना प्रकारची दारुण दुःखे जरी असली तरी ती स्वजनांनी केलेल्या अपमाना इतकी कठीण नाहीत. ॥७॥ सतीला असेच वाटले व तिला फार क्रोध आला; (तो पाहून) तिच्या आईने तिला नानापरींनी पुष्कळ बोध केला; पण ॥८॥

टीका. - चौ. ७ (१) मरण, वियोग, दारिद्र्य, व्याधी, अपकीर्ती इत्यादी दुःखे दारुणच असतात, पण स्वजनांकडून केला जाणारा अपमान मरणादी सर्व दुःखांहून अधिक असह्य असतो. अधिक कठीण असतो. तेजस्वी व्यक्तींना बाकीची सर्व दुःखे सोसवतात पण

हे दुःख सहन होत नाही. आजचा हिंदु-समाज तेजोहीन झाला असल्याने वरील वचनाची सत्यता क्वचित कोणास पटेल!

(क) जात्यवमान - जाति+अवमान, जाति=स्वजन, स्वजाती=आपली जात; येथे दोन्ही अर्थ ग्राह्य आहेत. बापाकडून मुलीचा व तिच्या पतीचा अपमान व तोही सर्व देवसमाजांत, स्वकीयांच्या, नातेवाईकांच्या देखत! 'संभावितस्य स्वजनात्पराभवो यदा स सद्यो मरणाय कल्पते' (भाग. ४।३।२५). या श्लोकाच्या पूर्वार्धाचा आधार ६२।६ मध्ये कवींनी घेतलेला दिसतो. भागवतात हा सर्वच श्लोक शिववचन आहे.

चौ. ८. (१) सती - ती खरी पतिव्रता असल्यामुळे तिला स्वतःच्या अपमानापेक्षा पतीचा अपमान, तिरस्कार असह्य झाला; त्यामुळेच ती अत्यंत रागावली. 'अरुद्रभागं तमवेक्ष्य चाध्वरं पित्रा च देवे कृतहेलनं विभौ॥ अनादृता यज्ञसदस्यधीश्वरी चुकोप लोकानिव धक्ष्यती रुषा' (भाग. ४।४।९) इतकी रुष्ट झाली की आपल्या रोषाने सर्व भुवनांना जाळून टाकते की काय असे देवांना वाटले.

(क) येथील दुसऱ्या चरणावरून ठरते की सतीची माता प्रसुती सतीबरोबरच यज्ञमंडपात आली.

(ख) दक्षाचा स्वभाव आणि भव-भवानीविषयीचे त्याचे मत तिला चांगले माहीत असणारच; ते जाणूनच ती सतीबरोबर आली. तिने समजूत घालणे हे माता व पत्नी या नात्यांनी कर्तव्यच होते, ती हेच सांगणार की एकदा पुरुषांच्या डोक्यात वेड शिरले म्हणजे ते जाणे कठीण असते; तिकडे आपण लक्ष देऊन कसे चालेल? बाकी कोणी तुला विचारले नाही तरी मी तुझी आई आहे ना? मी नाही ना रागावले तुझ्यावर? आता पुन्हा मी तुझा अपमान नाही होऊ देणार! मग तर झाले. चल पाहू घरी. पुरुषा-पुरुषांच्या व्यवहारांत आपण बायकांनी विचारच करू नये. आवर, गीळ सगळा राग माझ्यासाठीनि चल पाहू घरी. चार घास खा नि आपण शांत जागी पडू जरा वेळ. किती लांबून आलीस नि अजून आडवी सुद्धा झाली नाहीस ग! तू या सभेकडे बघूच नको मुळी; इ.इ. सांगून तिला घेऊन जाण्यासाठी तिचा हात धरला असेल तोच तिच्या हाताला चांगला चटका व एक झटका पण बसला असेलच. क्रोध आंधळा असतो; त्याला स्नेह, शील, मर्यादा इ. काही दिसत नाही. जननीच्या प्रबोधाचा व क्रोधाचा परिणाम पहा. -

हिं.दो.- ।सिव अपमान न जाइ सहि हृदयँ न होइ प्रबोध ॥
।सकल सभहि हठि हटकि तब बोलीं बचन सक्रोध ॥६३॥

म.दो.- ।शिव-अपमान न साहवे हृदयिं न शिरे प्रबोध ॥
॥सकल सभे हटकुनि हटें वदली अति सक्रोध ॥६३॥

अर्थ – शिवाचा अपमान असह्य झाला व त्यामुळें जननीच्या उपदेशाचा प्रवेश तिच्या हृदयात होई ना (झाला नाही), व सर्व सभेला हट्टाने हटकून ती अती क्रोधाने म्हणाली ॥६३॥

टीका. - (१) शिवाचा अपमान झाला हे तिच्या अनावर क्रोधाचे कारण आहे. 'शिवं भद्रं कल्याणं मंगलं शुभम्' (अमरे), ज्यांच्या ठिकाणी अमंगलत्व, अशुचित्व इत्यादी नाहीत व जे सर्वांचे मंगल कल्याण करणारे शान्तमूर्ती आहेत, त्यांचा अपमान म्हणजे काय? मी नावाने सती आहे तशीच शीलाने सती असून तो सहन करू? व नावाला कलंक लावू! **'शिवेति द्वाक्षरं नाम व्याहरिष्यन्ति ये जनाः ॥ तेषां स्वर्गश्च मोक्षश्च भविष्यति न संशय :'** (स्कं.पु.मा.के.खं १।१६) असे लोमशांसारखे ऋषी म्हणतात; त्यांचा अपमान ही सती कधीही सहन करणार नाही; इत्यादी विचार मनात मावेनात व तो क्रोध बाहेर पडला.

(क) **सकल सभा** - सर्व मुनी, ऋषी, देवादी जे त्या मंडपात बसले होते ते.

(ख) **हटकून** - बजाऊन. 'थांबा! बोलूं नका!' वगैरे म्हणत, उजव्या हाताची तर्जनी नाकाजवळ नेऊन, दटावून; हठें - हट्टाने, सतीच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून.

हिं.- **।सुनहु सभासद सकल मुनिंदा । कही सुनी जिन्ह संकर निंदा ॥१॥**
।सो फलु लहब तुरत सब काहूँ। भली भाँति पछिताब पिताहूँ ॥२॥
।संत संभु श्रीपति अपबादा । सुनिअ जहाँ तहँ असि मरजादा ॥३॥
।काटिअ तासु जीभ जो बसाई । श्रवन मूदि न त चलिअ पराई ॥४॥

म - **।ऐका सर्व मुनींद्र सभासद । ज्यांनीं शंकर निंदा श्रुत कृत ॥१॥**
।सकलां तत्फल मिळेल सत्वर । पित्यासही अनुताप पोटभर ॥२॥
।संत-शंभु-मापति अपवादा । ऐकति तेथे अशि मर्यादा ॥३॥
।जीभ कापण्या शक्त असावे । ना तर कान मिटून पळावें ॥४॥

अर्थ. — अहो मुनींद्रांनो ऐका! सर्व सभासदांनो ऐका! ज्यांनी शंकरांची निंदा केली वा ऐकली ॥१॥ त्या सगळ्यांना त्याचे फळ सत्वर मिळेल! बापालाही पोटभर पश्चाताप करावा लागेल ॥२॥ (कारण) जेथे संत शंभू वा विष्णू यांची निंदा ऐकू येते तेथे अशी मर्यादा आहे की, निंदा करणाराची जीभ कापण्यास समर्थ व्हावे, नाहीतर (नातर-नत) कानांत बोटे घालून तेथून पळून जावे ॥३-४॥

टीका. चौ. १ - (१) या चौपाईवरून स्पष्ट होते की सतीच्या देखत, त्या यज्ञमंडपात, कोणी तरी शिवनिंदा केली व ती सर्वांनी शान्तपणे ऐकून घेतली.

(क) स्कंदपुराणानुसार दक्षानेच निंदा केली आहे. रहा नाहीतर चालायला लागा, असे , भवानीस सांगून तो म्हणाला की तुमचा पती ज्याला शिव म्हणतात तो अमंगलाची मूर्ती आहे, कुलीन नाही, वेदबहिष्कृत आहे, भूत प्रेतादिकांचा अधिकारी आहे, म्हणून या यज्ञात त्याला बोलावला नाही. तेव्हा सती म्हणाली की **'यो निन्दति महादेवं निन्द्यमानं श्रृणोतिच तावुभौ नरकं यातो यावच्चन्द्रदिवाकरौ'** (स्कं.पु.मा.के. ३।२२) भागवतानुसार दक्षाने च निंदा केली आहे. (भाग ४।४।१६ पहा.) भृगू ऋषींनी निंदा केली असे एक टीकाकार निराधारच म्हणतात!

चौ. २ - (१) कोणाची निंदा केली असता काय फळ मिळते याचे वर्णन उत्तर कांडात आहे पण ते कर्मयोनीतील जीवासाठी आहे. भोगयोनीतील गंधर्वनागदेवसिद्ध इत्यादींना ते लागू नाही हे लक्षात असावे. येथे इतर सगळे सभासद व दक्ष असे दोन विभाग पाडले आहेत, त्यावरून कळते की दक्षाने निंदा केली व सगळ्यांनी ती ऐकली; म्हणून सती म्हणते की सगळेच अपराधी आहेत; व त्या सर्वांना यथायोग्य शिक्षा लवकरच मिळेल. निंदा केली त्याला शिक्षा करणे योग्य ठरेल पण ज्यांनी केली नाही पण ऐकली त्यांना काय म्हणून? याचे कारण पुढील दोन चौपायात सांगेल. या चौपाईत सतीने हा शापच दिला आहे. पतिव्रतेने क्रोधाने दिलेला शाप फुकट जात नाही. देव ब्रह्मनिष्ठ नसल्याने त्यांच्यावर शापाचा परिणाम मात्र होतो. ब्रह्मनिष्ठांनी शापाचा स्वीकार केला तरच परिणाम होतो.

चौ. ३-४ - (१) संत, शंभु व विष्णू (श्रीपती-मापती) यांचाच उल्लेख करण्याचे कारण, हे तिघे धर्माचे अविते (रक्षक) आहेत. समानार्थी भागवत श्लोका वरून हे कारण मिळते. कर्णौपिधाय निरयात् यदकल्प ईशे धर्मावितर्यसृणिभि र्नृभिरस्यमाने। छिंद्यात् प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चेत्। जिव्हामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः (भाग ४।४।१७) धर्मावितरि = धर्म + अवतरि या श्लोकातील धर्माविते कोण हेच संत शंभू मापति या शब्दांनी स्पष्ट केले.

(२) मर्यादा – धर्म नीती विषयक नियम; शक्य असेल तर श्रोत्याने वा श्रोत्यांनी निंदकाची जीभ तेथेच कापून टाकावी. ते नसेल शक्य तर कानांत बोटे घालून पळून जावे.

(क) भागवतात कर्णौपिधाय निरयात् - कान मिटून, झाकून निघून जावे असे म्हटले व तु. दासांनी म्हटले की कान मिटून पळून जावे. पळत जाण्याने निन्देचे शब्द कमी ऐकू येतील; म्हणून हे वचन अधिक श्रेष्ट ठरते. या सभेतील श्रोत्यांनी दक्षाची जीभ कापली नाही किंवा ते सभात्याग करून पळाले नाहीत; म्हणून सगळे दंडार्ह आहेत. शंभू धर्मसंरक्षक आहेत हे आता दाखविले.

हिं.- ।जगदातमा महेसु पुरारी । जगत जनक सब के हितकारी ।।५।।
।पिता मंदमति निंदत तेही । दच्छ सुक्र संभव यह देही ।।६।।

म.- ।जगदात्माच महेश पुरारी । जगज्जनक सर्वां हितकारी ।।५।।
।पिता मंदमति निंदी त्यांही । दक्ष-शुक्र-संभव कायाही ।।६।।

अर्थ – (शंकर, शिव, तर) जगताचे आत्माच असून महा ईश, त्रिपुरासुरांचा नाश करणारे जगाचे जनक व सर्वांचे हितकर्ते आहेत. ।।६।। (असे असून हा) मंदबुद्धी पिता त्यांचीच निंदा करतो; व हा देह दक्षाच्याच तेजापासून उत्पन्न झाला आहे. (हा देह दक्षाला नेत्ररोग उत्पन्न करणारा झाला आहे.) ।।६।।

टीका. चौ. ५ - (१) जगदात्मा - जगताचा आत्मा. अधिष्ठान रूपाने जगाला व्यापून असणारा. दक्षाचा आत्मा सुद्धा तत्त्वतः शिवच आहे. भाव हा की शिवविद्रोह म्हणजे विश्वविद्रोह व आत्म विद्रोहच याने केला. 'आत्मा त्वं गिरिजा मतिः' (शिवमानसपूजा) 'विभुं व्यापकं ब्रह्म वेदस्वरूपं' (७।१०८।१) 'चिदानंद संदोह मोहापहारी' (७।१०८।६) 'विधि वदले प्रभु! अंतर्यामी! (१।८८।८)

(क) महेश - महेश्वर, सर्व सत्ताधीशांत श्रेष्ठ, ऐश्वर्य संपन्न. तुम्ही सर्व सभासद व तुमचे यजमान मिळून सुद्धा त्यांचे काही वाकडे करू शकणार नाही. त्यांनी मनात आणले तर मात्र पळता भुई थोडी होईल.

(ख) पुरारी - त्रिपुरारी. या शब्दात गूढ व्यंग्य आहे की, तुम्हांला सर्वांना आपल्या पवित्रपणाचा, सत्तेचा व शहाणपणाचा मद आहे तर त्रिपुरासुरांच्या वधाच्या वेळी बांगड्या का भरल्या होतात? का लपत होतात मेरु-मंदर-कंदरात? त्यावेळी महेशांच्या नाक पुत्या काढीत होतात! आता गरज सरो वैद्य मरो; असे कृतघ्न बनलांत! आणि वर त्याच त्रिपुरारींची निंदा करता आं! धन्य आहे तुमच्या धर्मशीलतेची व मुनिपणाची!

(ग) जगज्जनक - 'तुम्हिं माया भगवान शिव अखिल विश्व पितु माय' (१।८१।-) हे सप्तर्षींनी म्हटले आहे. मानसातील वचन सापडले नाही म्हणजे कसे चाचपडत बसावे लागते ते येथे मा.पी.मधे पहावे. भव हे शंकरांचे नावच जगदुत्पादक अर्थाचे आहे.

(घ) सर्वा हितकारी - 'वरदाता प्रणतार्ति-विभंजन! कृपासिंधु सेवक-मनरंजन ॥ इच्छित फळ, विण शिव-आराधन! देति न कोटि योग जप साधन ॥ (१।७०।७-८) नारदवचन आहे. 'कलातीत कल्याण - कल्पांत - कारी' (७।१०८।६).

(२) जगज्जनक ब्रह्मदेव समजले जातात व सर्वां हितकर - सर्वांचे पालक विष्णू आहेत; म्हणून सुचविले की शिवविरोध व निंदा म्हणजे त्रिदेवविरोध व निंदा होय.

(क) जगज्जनक शब्दाने सुचविले की मी जगज्जननी आहे हे कसे विसरलांत? तुमचे राहू द्या पण हे प्रजापती नायक! यांना सुद्धा कळू नये, महेश कोण आहेत ते! यावरून ठरले की -

चौ. ६ - (१) दक्ष हा माझा पिता असून ज्या अर्थी त्याने अशा महेशांची निंदा केली त्या अर्थी तो बुद्धिहीन आहे. कोणी म्हणतील की तू त्यांची मुलगी कशी व कुठे शाहणी झालीस? तर ती सांगेल आता की त्यामुळेच या देहाचा त्याग करते.

(क) दक्ष-शुक्र'-संभव काया ही -अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं न धारयिष्ये शिमीकण्ठगर्हिणः। जग्धस्य मोहाद्धि विशुद्धिमन्धसो जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते' (भाग. ४।४।१८) यात शुक्रसंभव शब्द नसून तवोत्पन्नम्-तुझ्यापासून झालेले, असे म्हटले आहे. तु. दास दक्ष-शुक्र-संभव म्हणतात, यात फार गूढ ध्वनी आहे. भाषेत ओज निर्माण करण्यासाठी हा बदल केला असे कोणास वाटेल; ओज सहज निर्माण झालेच, पण तो मुख्य हेतू नाही. ओज काव्यगुण आहे, पण ध्वनी काव्याचा आत्मा आहे.

(ख) शुक्र=वीर्य(धातु) हा अर्थ घेणे चूक आहे. 'शुक्रं तेजः (अमरे) दक्षाला प्राप्त झालेल्या तेजापासून उत्पन्न झालेला असा वाच्यार्थ घेणे जरूर आहे हे पुढील संदर्भावरून ठरते.

(ग) सती दक्षाची कन्या हे खरे; पण तिची उत्पत्ती मानव कन्यां -प्रमाणे झालेली नसून, विष्णूच्या तेजाचा जो अंश दक्षाने प्राशन केला त्यापासून झाली असे पद्म.पु. सृष्टी खंडात म्हटले आहे. कालिका पुराणा प्रमाणे विष्णू मायेला कन्या रूपाने प्राप्त करण्यासाठी दक्षाने तिची स्तुती केली; तेव्हा विष्णुमाया सतीरूपाने दक्षकन्या बनली; हा वाच्यार्थ झाला.

(घ) गूढार्थ शुक्रं तु रेतोऽक्षिरुजोः (हैमः) शुक्र=अक्षिरोग, डोळ्यांचा एक रोग. भाव हा की हा देह दक्षाला अक्षिरोग -नेत्ररोगोत्पादक झाला आहे. या देहाला पाहिल्याने त्याच्या डोळ्यांना लाली येते. डोळ्यांची आग होते. 'बघुनि सतीस अंगांची लाही' झाली, त्यावर हा टोमणा आहे. धन्य तुलसीदास व धन्य गंगादास!

ल. ठे. - पिता मंदमती म्हटल्यानंतर सतीने पितृभावनेचा त्याग केला हे येथील दक्ष शब्दाने सुचविले. दक्ष व मंदमती यांत विरोधालंकार आहे. याने सुचविले की दक्ष या नावाला कलंक लावला. स्वतः काय करणार ते सती सांगते :-

हिं.- ।तजिहउँ तुरत देह तेहि हेतू । उर धरि चंद्रमौलि वृषकेतू ।।७।।
।अस कहि जोग अगिनि तनु जारा । भयउ सकल मख हाहाकारा ।।८।।

म.- ।त्यजितें त्वरित देह त्या हेतू । हृदिं शशिमौलि धरुनि वृषकेतू ।।७।।
।मग योगाग्निंत देह जाळला । मखिं सब हाहाकार जाहला ।।८।।

अर्थ. – त्याच हेतूस्तव - तेवढ्या कारणानेच - चंद्रमौलि वृषकेतूंना हृदयात धारण करून मी आता त्वरेने देहाचा त्याग करते ।।७।। असे म्हणून तिने आपली तनू योगाग्नीने जाळली, त्यावेळी त्या यज्ञात (यज्ञमंडपात) सर्वत्र हाहाकार उडाला. ।।८।।

टीका. चौ. ७ - (१) त्या हेतू - त्या कारणास्तव. या देहाचा संबंध शिवनिंदक दक्षाशी असल्यामुळे मागल्या चौपाईंत दिलेल्या भागवतातील (४।४।१८) श्लोकाचा अर्थ ज्या अर्थी तू नीलकंठाची निंदा करतोस, त्या अर्थी तुझ्यापासून उत्पन्न झालेला हा देह यापुढे धारण करू इच्छित नाही; मनुष्याने चुकून अभक्ष्य अन्न भक्षण केले की ते ओकून टाकणे हाच शुद्धीचा उपाय आहे असे म्हणतात.' "नको नको हा देह, शिवापराधी तुझ्यापासून याची उत्पत्ती असल्याने हा निंद्य झाला आहे. मोठ्यांची निंदा करणारांचा जन्म व्यर्थ होय. दक्षा! ज्यावेळी महेश दक्षकुमारी! अशी हाक मारून तुझा संबंध दाखवितात त्यावेळी माझ्या मनाला दुःख होते, व विनोद किंवा हसणे मला सुचत नाही; म्हणून तुझ्या शरीरापासून उत्पन्न झालेले हे प्रेतासारखे शरीर मी आता टाकून देते" हा भागवत ४।४।२२-२३ या दोन श्लोकांचा अर्थ आहे.

(२) प्रथम चरणात 'तजिहउँ तुरत तनुहि तेहि हेतू' असे म्हटल्याने अनुप्रास फारच सुंदर साधला असता; मग तु. दासांनी का घातला नाही तनु शब्द? 'दिह्यते अनेन इति देह:' ज्याच्या योगाने लेप, कलंक, लागतो तो देह. या देहाच्या संसर्गाने शिवनिंदा ऐकावी लागली; दक्षकुमारी! दक्षकुमारी! असे औपरोधिक भाषण ऐकावे लागले. मी काही तुझी मुलगी नाही. देह आहे तुझी मुलगी, त्या देहाने मला कलंक लावला हा भावार्थ तनु किंवा तनू शब्दाने निघाला नसता. तनु शब्द पुढल्या चौपाईतच आहे! अशी स्थानें मानसात शतशः आहेत. यावरून विचार करावा की श्री. तुलसीमानसाचा अनुवाद करणे, टीका लिहिणे वगैरे किती जोखमीचे आहे.

(३) शशिमौलि वृषकेतू - शशि-चंद्र आहे मस्तकावर ज्यांच्या ते. चंद्रमौलि, भालचंद्र. चंद्र शीतल, आल्हाददायक असतो, म्हणून भाव हा की शांततेने, आल्हादाने मी देहत्याग करते; मला मुळीच दुःख, क्लेश होणार नाहीत.

(क) वृषकेतु-वृष-धर्म. महेश जसे धर्माचे संरक्षक आहेत तसाच या देहाचा त्याग करणे हा माझा सतीचा धर्म आहे.

(४) हृदिं धरुनि - हृदयात ध्यान करीत. अन्तकाळी शिवाचे ध्यान केले की मला पुन्हा शिवाचीच प्राप्ती होईल. 'अंते मतिः सा गतिः' यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं। तं तमेवैति.' (भ.गी.)

(क) चौ. ३-४च्या टीकेत 'असूनपि विसृजेत स धर्मः' हे भागवत वचन पहावे. शिवनिंदकांची जीभ कापताना प्राण द्यावे लागले तरी देणे हा धर्म आहे. सुचविले की शिवनिंदा श्रवणाचे मी देहान्त प्रायश्चित्त घेते. तुझी जीभ कापावयाची राहिली आहे, ती मस्तकासहितच कापली जाईल. रावणाने अंगदासमोर रामनिंदा केली तेव्हा अंगद असेच म्हणाला आहे.

चौ. ८ - (१) मागील चौपाईत अनुप्रास रम्य होत असता तनू शब्द घातला नाही व येथे अनुप्रास नसता तनू शब्द घातला आहे. तनू=शरीर हा वाच्यार्थ आहेच, पण यात श्लेष आहे. तनु=क्षुद्र, अल्प, स्वल्प, 'तनुः काये त्वचि स्त्रीस्यात् त्रिष्वल्पे विरले कृशे' (विश्वमेदिन्यौ).

(क) योगाग्नीत देह जाळला. हठयोगाच्या प्रक्रियेने शरीरातच अग्नीच्या ज्वाळा प्रगट केल्या जातात, व देह आपोआप जळून भस्म होतो. चिता, सर्पण, सरण इत्यादींची मुळीच जरूरी नसते. जास्त माहितीसाठी भागवत ४।४।२४-२७ पहा. समाधी लावण्यासाठी सती बसली ती पीत वस्त्र परिधान करून, उत्तरेस तोंड करून बसली, आचमन केले इत्यादी वर्णन भागवतात आहे. योगाग्नीने देह जाळल्याची आणखी दोन उदाहरणे शरभंग ऋषी व शबरी ही मानसांत आहेत.

(ख) हाहाकार झाला - यांत दोन वर्ग असणार. यज्ञात भलतेच महाविघ्न उपस्थित झाले म्हणून हाय! हाय! करणारे; व दुसरे दक्षास दोष देऊन दुःखाने हा! हाय! करणारे व सतीची व शंकरांची प्रशंसा करणारे.

(२) देहत्याग करते असे म्हणून आसन घालून बसली, आचमन केले हे पाहून सुद्धा दक्ष (पिता), भृगू ऋषी मुख्य आचार्य, व बाकीचे सर्व महामुनी, देव यांपैकी कोणीही म्हटले नाही की आमचे चुकले, आम्ही शिवाला यज्ञभाग देतो, तुम्ही देहत्याग करू नका. **मोठे लोक किती हट्टी व कठोर अंतःकरणाचे असतात पहा!** त्यांना वाटले असेल की जीव देण्याच्या धमक्या पुष्कळ बायका देतात! त्यांतलीच ही! त्यातून कदाचित मेलीच तर काय वाकडे होणार आहे? आम्ही मंत्र सामर्थ्याने कोणाचे काही चालू देणार नाही. (क) योगाग्नीने देहत्याग करता येत असता ८७ हजार वर्षे चिंताग्नीत का जळत राहिली? वैदिक सनातन धर्मी, पतिप्रेमी खरी पतिव्रता होती म्हणून त्या वेळी देहत्याग केला नाही. **पतीवर क्रोध करणे हा पतिव्रता धर्म नाही.** आता परिणाम पहा :-

हिं.दो.- ।**सतीमरन सुनि संभुगन लगे करन मख खीस** ॥
।**जग्य बिधंस बिलोकि भृगु रच्छा कीन्हि मुनीस** ॥६॥

म.दो.- ।**श्रवुनि सती-मृति शंभुगण करूं लागति मखनाश**॥
॥**यज्ञविनाशा बघुनि भृगु रक्षि मुनीश तयास** ॥६४॥

अर्थ. – सतीचे मरण (मृति) ऐकून शंभुगण यज्ञाचा विनाश-विध्वंस करू लागले, पण यज्ञाचा विध्वंस होतो असे पाहून मुनिश्रेष्ठ भृगूनी त्याचे रक्षण केले. ॥दो.६४॥

टीका - (१) श्रवुनि (सुनि) - ऐकून; या एका शब्दाने किती **गूढार्थ प्रगट होतात पाहू** -
(क) शंभुगण अमंगल वेषांत असल्याने त्यांस यज्ञमंडपात प्रवेश मिळाला नव्हता; ते बाहेर होते, आतले त्यांस काही दिसत नव्हते. आत असते तर 'पाहून' म्हटले असते.
(ख) ते सुद्धा देव कोटीतले असून त्यांस मज्जाव! तरीसुद्धा शंभुगणांनी काही उत्पात केला नाही, यांत त्यांचा मोठा संयम दिसला.
(ग) आपला अपमान झाला, यज्ञमंडपात प्रवेश नाही असे मानून ते परत गेले नाहीत.
(घ) भूत पिशाचांच्या ठिकाणी असा संयम स्वाभाविक नसतो, म्हणून मानणे भाग आहे की महेशांनी त्यांस तशा पूर्वसूचना व आज्ञा दिल्या होत्या.
(२) **भृगु मुनीशांनी यज्ञ रक्षण केले** - येथे बघुनी (बिलोकि) शब्द आहे. भाव हा की मंडपाच्या बाहेरच्या भागाचा विध्वंस करून, शंभुगण मंडपात घुसून मोडतोड करू लागलेले त्यांनी पाहिले तेव्हा रक्षणाचा उपाय केला.
(क) भृगुवंशाचे हे मूळ पुरुष. ब्रह्मदेवाच्या मानसपुत्रांपैकी एक होत. कर्दम प्रजापतीची कन्या, देवहूतितनया ख्याति यांची बायको. विष्णूच्या वक्षःस्थलावर लाथ मारणारे भृगु ते हेच! यांच्याच कुळात जमदग्नी व परशुराम झाले. स्कं. पु. व भागवतानुसार हे यज्ञाचे अध्वर्यु मुख्य आचार्य होते. यज्ञ रक्षण कसे केले याचे सविस्तर वर्णन वरील दोन पुराणात आहे. त्यांनी विशिष्ट मंत्रांनी दक्षिणाग्नीत आहुती दिल्या; त्याबरोबर ऋभु नावाचे महापराक्रमी वीर प्रगट झाले. त्यांचे व शंभुगणांचे युद्ध होऊन, शंभुगण पराजय पावून पळाले. आता दक्षाला व आचार्य ऋत्विजादिकांना बरे वाटले; पण हा विजयानंद

सागरावरील भयाण स्तब्धतेप्रमाणे मोठ्या वादळाचा-विध्वंसाचा -सूचक आहे हे ते विसरले! आता या अंकातला शेवटचा प्रवेश सुरू होईल.

हिं.- ।समाचार सब संकर पाए । बीरभद्र करि कोप पठाए ॥१॥
।जग्य बिधंस जाइ तिन्ह कीन्हा । सकल सुरन्ह बिधिवत फलु दीन्हा ॥२॥
।भै जगबिदित दच्छ गति सोई । जसि कछु संभु बिमुख कै होई॥३॥
।यह इतिहास सकल जग जानी । तातें मैं संछेप बखानी ॥४॥

म.- ।समाचार सब शंकर पावति । वीरभद्र कोपोद्भव धाडति ॥१॥
।तो जाउन करि मख-विध्वंसन । समुचित फल लाभले अमरगण ॥२॥
।गति जगविदित होइ दक्षाची । होई जशि किं शंभु-विमुखाची ॥३॥
।हा इतिहास सकल जग जाणे । यास्तव वर्णित संक्षेपानें ॥४॥

अर्थ. – हा सर्व समाचार शंकरांस मिळाला; तेव्हा त्यांनी क्रोधाने वीरभद्राला उत्पन्न करून त्यास धाडला. ॥१॥ त्याने जाऊन यज्ञाचा विध्वंस केला व सर्व देवगणांना यथा योग्य फळ (दिले)-मिळाले ॥२॥ शिवविमुखाची (विरोधकाची) या जगात जशी गती होते (होणे योग्य आहे) तशीच दक्षाची गती झाली व ती जगात सर्व जाणतात. ॥३॥ हा इतिहास सर्व जग जाणते म्हणून मी संक्षेपाने वर्णन केले (असे याज्ञवल्क्य भरद्वाजांस म्हणाले)॥४॥

टीका. चौ. १ - (१) समाचार शंकर पावति - समाचार 'मिळाला' म्हटले. कळला किंवा जाणला असे म्हटले नाही; तेव्हा ही सर्व बातमी कोणी सांगितली? निरनिराळ्या पुराणांत निरनिराळे उल्लेख असल्याने तु. दासांनी स्पष्ट उल्लेख केला नाही; तथापी **'शंकर' व क्रोधाने वीरभद्र निर्माण करणे** या विरोधाने काशी खंडातील कथा सुचविली आहे. 'समाचार सब पुरारि पाए' असे म्हणते तर क्रोध व पुरारि यांत विरोध दिसला नसता व अनुप्रास साधला असताच.

(क) ती कथा अशी :-समाचार नारदांनी सांगितला. तेव्हा 'शंकर' नावाला शोभण्यासारखे शंकर म्हणाले की नारदा! संसारात हे असे चालावयाचेच; बुद्धिमान पुरुषांनी यामुळे मोहित होणे बरे नाही. हे उत्तर 'शंकर' नावास साजेसे नाही असे कोण म्हणेल? नारद म्हणाले की हे सगळे खरे पण लोक काय म्हणतील? शिव-शंकर पुरुषार्थ हीन म्हणूनच त्यांनी अपराध्यांस शिक्षा केली नाही; तेव्हा अशा देवाची भक्ती करून आम्हांस काय लाभ? व आमच्या बायका पोरांचे रक्षण हे कसचे करतात!' तेव्हा 'रुद्रश्चातीव रुद्रोऽभूत् बहुकोपाग्नि दीप्तितः या युक्तीने कवींनी सुचविले की बातमी ऐकल्यावर शंकर शं-करच राहिले; पण नारदांनी त्यांस रुद्र व अतिरुद्र बनविले, तेव्हा त्या क्रोधातून वीरभद्र निर्माण केला. स्कंद.पु. व भागवत यांत नारदांचाच उल्लेख आहे.

(२) **कोपोद्भव वीरभद्र -** शंकर रुद्र झाले, अतिरुद्र झाले; क्रोधाने दात ओठ चावीत जटांतील एक बट उपटली व ताडकन धरणीवर आपटली; तेव्हा रुद्रासारखा महापराक्रमी, दिव्य, भव्य, विशाल महावीर प्रगट झाला, तो वीरभद्र. तो वीर रुद्रापुढे हात जोडून

उभा राहिला व काय आज्ञा आहे असे त्याने विचारले तेव्हा 'दक्षं सयज्ञं जहि मद्भटानां त्वमग्रणी रुद्रभटांशको मे' (भाग. ४।५।४) अशी आज्ञा रुद्रांनी दिली, व तो प्रदक्षिणा नमस्कार करून गेला. महाराष्ट्रात काही ठिकाणी वीरभद्राची मंदिरे आहेत.

चौ. २ - (१) यज्ञविध्वंसनाचे वर्णन भागवत ४।५।१३-१५ व स्कंदपुराणांक (कल्याण मासिकाचा) पृ. १३ पहा.

(क) समुचित फल लाभले अमरगण - भग देवाचे डोळे काढले, पूषाचे दात पाडले। इत्यादी ज्या ज्या अवयवयांनी भव-भवानीचा अपमान केला होता ते ते अवयव नष्ट केले गेले. देवांनी घनघोर युद्ध केले; पण खरपूस मार खाऊन 'यः पलायति जीवति' हा मार्ग त्यांच्या परिचयाचा असलेला धरला. अध्वर्यु भृगु मुनीशांच्या दाढी जटा मिशा उपटून जाळल्या.

चौ. ३ - (१) दक्ष लपून बसला होता त्याला बांधून आणला; मग वीरभद्राने त्याचे मस्तक धडापासून वेगळे करून यज्ञविध्वंसन यज्ञाची पूर्णाहुतीच म्हणून अग्नये स्वाहा केले. शंकरांची निंदा, वैर विरोध करणारांची अशीच दुर्गती होते हे येथे सांगून ठेवले आहे.

(क) दक्ष ब्रह्मदेवाचा पुत्रच, म्हणून त्यास वाईट वाटले, ते विषण्ण मनाने घरी गेले, विचार केला व तडक कैलासास जाऊन महादेवाची खूप स्तुती केली. भोलेबाबा आशुतोष प्रसन्न झाले व आले यज्ञस्थानी. वीरभद्राने नमस्कार केला. दक्षाच्या धडाला तेथे पडलेले बोकडाचे मुंडके लावविले व शंकरांनी त्यास जिवंत केला; भृगूला बकऱ्याची दाढी लावली; दक्षाने शंकरांची स्तुती केली; यज्ञ पूर्ण केला गेला; रुद्राला यज्ञभाग मिळू लागला. आता उपसंहार करतात.

चौ. ४ (१) इतिहास - म्हणजे नुसते पूर्ववृत्तकथन नव्हे. 'धर्मार्थकाम मोक्षाणामुपदेशसमन्वितं पूर्ववृत्तसमाख्यानं इतिहासं प्रचक्षते' धर्मार्थकाम व मोक्ष यांच्या उपदेशाने युक्त असे पूर्ववृत्ताचे जे कथन तो इतिहास. (मा.पी. मधून).

(क) हा इतिहास म्हणजे दक्षयज्ञविध्वंसनाचा इतिहास. हा सर्वांना माहीत असल्याने अगदी संक्षेपाने सांगितला असे वक्ते (कवी) म्हणतात. (क) यावरून हे अनुमान ठरते की तु. दासांच्या काळी ही भागवत, स्कं. पु. पद्मपुराण, काशीखंड इत्यादी अनेक ग्रंथांत असलेली कथा सर्व साधारण लोकांस सुद्धा माहीत होती. आजच्या पदवीधारकांची गोष्टच नको. पण शास्त्री, पंडित, पुराणिक, कीर्तनकार, कथेकरी, हरदास, प्रवचनकार, व्याख्याते, टीका लेखक, कवी, ग्रंथकार इत्यादी पैकी किती जणांस माहीत असेल कोणास ठाऊक! पुराण श्रवणाची प्रथा नष्टप्राय झाली व धारणाशक्ती सुधारणेने कमी झाली.

श्रीरामचरितमानस नाट्यमहाकाव्यांतील पहिला अंक (सतीमोह कथा) येथे समाप्त झाला. ४८।१ मध्ये प्रारंभ होऊन पासष्ठाव्या (६५व्या) दोह्यात संपला. १८ दोह्यांचा संबंध यात आला. १८=१+८=९ निर्विकार अंक! आता पुढे उमापार्वती चरित्रांक सुरू होईल.

सतीमोह - प्रकरण - टीका समाप्त.

आमची इतर प्रकाशने

श्री परमपूज्य प्रज्ञानानंद सरस्वती स्वामी यांचे अप्रकाशित वाङ्मय प्रसिध्द करावे हा प्रधान हेतू मनात ठेवून १९८८ साली 'श्रीरामचरितमानसप्रेमी मंडळ' डोंबिवली या नावाने सार्वजनिक विश्वस्तसंस्था (रजि.नं.ए - ९२९, ठाणे विभाग) नोंदविण्यात आली असून या ट्रस्टतर्फे खालील पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत.

सर्व पुस्तके एकदम मागविणाऱ्यास टपालखर्च माफ केला जाईल.

पुस्तके	किंमत
श्रीरामचरितमानस (मराठी समवृत्त समच्छंद अनुवाद)	१२०/- रु.
श्री पू.स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वतीकृत	
मानस गूढार्थ चंद्रिका (अरण्यकांड मराठी)	१००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (अरण्यकांड हिंदी)	१००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (किष्किंधाकांड मराठी)	६०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (किष्किंधाकांड हिंदी)	५०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (सुंदरकांड हिंदी)	८०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -१)	२५०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -२)	२००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड हिंदी)	३००/- रु.
श्रीरामनामवंदना (हिंदी)	३६/- रु.
श्रीगोस्वामी तुलसीदासकृत (भाष्यकार : पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती)	
संगीत गीता समश्लोकी	१२/- रु.
आवृती दुसरी (मराठी)	
स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती	१५/- रु.
लेखिका : डॉ. श्रीमती कमल वैद्य	
चूडालाख्यान (हंसराज स्वामीकृत)	२५/- रु.
हनुमान चालिसा (मराठी) व इतर स्तोत्रें	५/- रु.
प्रज्ञानांजली (नित्यभजन संग्रह)	५/- रु.
मानवतापूर्ती साधन व संध्योपासना	१२५/- रु.

श्रीरामचरितमानसप्रेमी मंडळ

४,श्रीगणेश,अनंतराज सोसायटी, जलाराम मंदिरजवळ, नेहरु रोड,
डोंबिवली (पूर्व) ४२१ २०१